અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્ ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર – સંવત ૨૦૬૬ (ઈ. ૨૦૧૦)

શ્રી આશાપૂરણ પાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર - સંયોજક– બાબુલાલ સરેમલ શાહ

હીરાજૈન સોસાયટી, રામનગર, સાબરમતી, અમદાવાદ-૦૫. (મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

પ્રાયઃ જીર્ણ અપ્રાપ્ય પુસ્તકોને સ્કેન કરાવીને સેટ નં.-૨ ની ડી.વી.ડી. (DVD) બનાવી તેની યાદી

આ પુસ્તકો www.jainelibrary.org વેબસાઇટ પરથી પણ ડાઉનલોડ કરી શકાશે.

ક્રમ	પુસ્તકનું નામ	ભાષા	કર્તા-ટીકાકાર-સંપાદક	પૃષ્ઠ
055	श्री सिद्धहेम बृहद्वृत्ति बृहद्न्यास अध्याय-६	सं	पू. लावण्यसूरिजीम.सा.	296
056	विविध तीर्थ कल्प	सं	पू. जिनविजयजी म.सा.	160
057	ભારતીય જૈન શ્રમણ સંસ્કૃતિ અને લેખનકળા	ગુજ.	पू. पूण्यविजयजी म.सा.	164
058	सिद्धान्तलक्षणगूढार्थ तत्त्वलोकः	सं	श्री धर्मदत्तसूरि	202
059	व्याप्ति पञ्चक विवृत्ति टीका	सं	श्री धर्मदत्तसूरि	48
060	જૈન સંગીત રાગમાળા	ગુ.	श्री मांगरोळ जैन संगीत मंडळी	306
061	चतुर्विंशतीप्रबन्ध (प्रबंध कोश)	सं	श्री रसिकलाल हीरालाल कापडीआ	322
062	व्युत्पत्तिवाद आदर्श व्याख्यया संपूर्ण ६ अध्याय	सं	श्री सुदर्शनाचार्य	668
063	चन्द्रप्रभा हेमकौमुदी	सं	पू. मेघविजयजी गणि	516
064	विवेक विलास	सं/ગુજ.	श्री दामोदर गोविंदाचार्य	268
065	पञ्चशती प्रबोध प्रबंध	सं	पू. मृगेन्द्रविजयजी म.सा.	456
066	सन्मतितत्त्वसोपानम्	सं	पू. लब्धिसूरिजी म.सा.	420
067	ઉપદેશમાલા દોઘટ્ટી ટીકા ગુર્જરાનુવાદ	ગુજ.	पू. हेमसागरसूरिजी म.सा.	638
068	मोहराजापराजयम्	सं	पू. चतुरविजयजी म.सा.	192
069	क्रियाकोश	सं/हिं	श्री मोहनलाल बांठिया	428
070	कालिकाचार्यकथासंग्रह	सं/ગુજ.	श्री अंबालाल प्रेमचंद	406
071	सामान्यनिरुक्ति चंद्रकला कलाविलास टीका	सं.	श्री वामाचरण भट्टाचार्य	308
072	जन्मसमुद्रजातक	सं/हिं	श्री भगवानदास जैन	128
073	मेघमहोदय वर्षप्रबोध	सं/हिं	श्री भगवानदास जैन	532
074	જૈન સામુદ્રિકનાં પાંચ ગ્રંથો	ગુજ.	श्री हिम्मतराम महाशंकर जानी	376
075	જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ ભાગ-૧	ગુજ.	श्री साराभाई नवाब	374
076	જૈન ચિત્ર કલ્પદ્રુમ ભાગ-૨	ગુજ.	श्री साराभाई नवाब	538
077	સંગીત નાટ્ય રૂપાવલી	ગુજ.	श्री विद्या साराभाई नवाब	194
078	ભારતનાં જૈન તીર્થો અને તેનું શિલ્પસ્થાપત્ય	ગુજ.	श्री साराभाई नवाब	192
079	શિલ્પ ચિન્તામણિ ભાગ-૧	ગુજ.	श्री मनसुखलाल भुदरमल	254
080	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૧	ગુજ.	श्री जगन्नाथ अंबाराम	260
081	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-૨	ગુજ.	श्री जगन्नाथ अंबाराम	238
082	બૃહદ્ શિલ્પ શાસ્ત્ર ભાગ-3	ગુજ.	श्री जगन्नाथ अंबाराम	260
083	આયુર્વેદના અનુભૂત પ્રયોગો ભાગ-૧	ગુજ.	पू. कान्तिसागरजी	114
084	કલ્યાણ કારક	ગુજ.	श्री वर्धमान पार्श्वनाथ शास्त्री	910
085	विश्वलोचन कोश	सं./हिं	श्री नंदलाल शर्मा	436
086	કથા રત્ન કોશ ભાગ-1	ગુજ.	श्री बेचरदास जीवराज दोशी	336
087	કથા રત્ન કોશ ભાગ-2	ગુજ.	श्री बेचरदास जीवराज दोशी	230
088	હસ્તસઞ્જીવનમ્	સં.	पू. मेघविजयजीगणि	322
089	એન્દ્રચતુર્વિંશતિકા	સં.	पूज. यशोविजयजी, पू. पुण्यविजयजी	114
090	સમ્મતિ તર્ક મહાર્ણવાવતારિકા	સં.	आचार्य श्री विजयदर्शनसूरिजी	560

"અહો શ્રુતજ્ઞાનમ્" ગ્રંથ જીર્ણોદ્ધાર ૬૩

ચન્દ્રપ્રભા હેમ કૌમુદિ

: દ્રવ્યસહાયક :

સુવિશાલ ગચ્છાધિપતિ પૂજ્યપાદ
આચાર્યદેવ શ્રીમદ્ વિજય રામચંદ્ર-ભદ્રંકર-
કુંદકુંદસૂરીશ્વરજી મહારાજાના શિષ્યરત્ન
વર્ધમાનતપોનિધિ પૂજ્યપાદ ગણિવર્ય
શ્રી નયભદ્રવિજયજી મ.સા.ની શુભ પ્રેરણાથી
શ્રી જિનાજ્ઞા આરાધક સંઘ-મીઠાખળી (નવરંગપુરા)
જ્ઞાનખાતાની રકમમાંથી લાભ લીધો છે

: સંયોજક :

શાહ બાબુલાલ સરેમલ બેડાવાળા
શ્રી આશાપૂરણપાર્શ્વનાથ જૈન જ્ઞાનભંડાર
શા. વિમળાબેન સરેમલ જવેરચંદજી બેડાવાળા ભવન
હીરાજૈન સોસાયટી, સાબરમતી, અમદાવાદ-૩૮૦૦૦૫
(મો.) ૯૪૨૬૫૮૫૯૦૪ (ઓ.) ૨૨૧૩૨૫૪૩ (રહે.) ૨૭૫૦૫૭૨૦

સંવત ૨૦૬૬ ઈ.સ. ૨૦૧૦

परोपकाराय सतां विभूतयः

ग्रन्थाङ्कः ५६.

ॐ

श्रीमन्-महोपाध्याय-श्रीमेघविजयगणिप्रणीता

चन्द्रप्रभा (हैमकौमुदी).

सा च

महेसाणाभिधान-ग्रामवास्तव्य-सद्वृत-श्रेष्ठि-सूरचन्द्रात्मज-
वेणीचन्द्रसंस्थापित-श्रीजैनश्रेयस्करमण्डलेन मुम्बय्यां
निर्णयसागराख्ययन्त्रालये रामचन्द्र-येसू-शेडगे-
द्वारा मुद्रापयित्वा प्राकाश्यं नीता.

वीरसंवत् २४५४. विक्रमसंवत् १९८४. खिस्ताब्दाः १९२८.

आभार प्रदर्शन.

मुनिराज श्रीहर्षविजयजी महाराजना सद्गत सुशिष्य पंन्यासजी श्रीपुण्यविजयजी महाराजनी सत्प्रेरणाथी आ ग्रन्थ श्रीमहेसाणानिवासी स्वर्गस्थ शेठ माणेकलाल त्रिकमदासना पुण्यस्मरणार्थे छपाववामां आव्यो छे. तेनो कुल खर्च तेमना लघु बन्धु शेठ उत्तमलाल त्रिकमदासनी संमतिथी स्वर्गस्थनां धर्मपत्नी बाइ नाथी उर्फे शांता तरफथी मळेलो छे. आ सत्कार्य माटेनी आवी मोटी उदारता माटे तेमनो अंतःकरणथी उपकार मानवामां आवे छे.

Published by Babaldas Nagindas Doshi, Secretary, Shri Jain Shreyaskar Mandal–Mehsana.

Printed by Ramchandra Yesu Shedge, at the Nirnaya Sagar Press,
26–28, Kolbhat Lane, Bombay.

अथ चन्द्रप्रभा (हैमकौमुदी)।

श्रीवीतरागाय नमः।

प्रणम्य श्रीमदर्हन्तं, सुबोधां प्रक्रियां ब्रुवे।
चन्द्रप्रभाभिधां सिद्धहेमचन्द्रानुसारिणीम् ॥ १ ॥
श्रीहेमचन्द्राचार्य्याय नमः सार्य्याय सिद्धये।
यत्प्रभावान्मनीषा मे न स्खलेत्कुत्रचिद्विधौ ॥ २ ॥

अर्हम् ॥१।१।१॥

अर्हमित्यक्षरं परमेश्वरवाचकं शास्त्रादौ प्रणिधेयम्।

सिद्धिः स्याद्वादात् ॥१।१।२॥

नित्यानित्याद्यनेकधर्माणामेकवस्तुनि स्वीकारः स्याद्वादः। ततः प्रकृतानां शब्दानां सिद्धिर्ज्ञप्तिर्वा ज्ञेया। एकस्यैव ह्रस्वदीर्घादिविधानं नानाकारकसंयोगः सामानाधिकरण्यादिकं च स्याद्वादं विना न घटते।

लोकात् ॥१।१।३॥

इहानुक्तं (यत्) संज्ञान्यायवर्णाम्नायादि तदन्येभ्यो वैयाकरणादिभ्यो ज्ञेयम्। अतः परेभ्य एव वर्णसमाम्नायो वेद्यः। तत्र–

औदन्ताः स्वराः ॥१।१।४॥

अकाराद्या औकारपर्य्यन्ता वर्णाः स्वरसंज्ञाः स्युः। अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ।

एकद्वित्रिमात्रा ह्रस्वदीर्घप्लुताः ॥१।१।५॥

मात्रा वर्णोच्चारणसमयविशेषः। एकद्वित्र्युच्चारणमात्राः स्वरा ह्रस्वदीर्घप्लुतसंज्ञाः स्युः। अ इ उ ऋ ऌ ह्रस्वाः। आ ई ऊ ॠ ॡ ए ऐ ओ औ दीर्घाः। ह्रस्वा एकमात्राः। द्विमात्रा दीर्घाः। अ ३ इ ३ उ ३ इत्याद्यास्त्रिमात्राः प्लुताः। स्वरकथनाद्व्यञ्जनमर्द्धमात्रकमिति अर्धमात्रिकयोर्व्यञ्जनयोः समुदायैकमात्रत्वे ह्रस्वसंज्ञाया अभावात्प्रलक्ष्य इत्यत्र तोऽन्तो न भवति।

अनवर्णा नामी ॥१।१।६॥

अवर्णरहिताः स्वरा नामिसंज्ञाः स्युः । इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ए ऐ ओ औ ।

ऌदन्ताः समानाः ॥१।१।७॥

अकाराद्या ऌकारान्ताः स्वराः समानसंज्ञाः स्युः । अ आ इ ई उ ऊ ऋ ॠ ऌ ॡ ।

ए ऐ ओ औ सन्ध्यक्षरम् ॥१।१।८॥

अं अः अनुस्वारविसर्गौ ॥१।१।९॥

अकारावुच्चारणार्थौ । अं इति नासिकयोच्चार्य्यः । अः इति कण्ठ्यः । तौ क्रमादनुस्वारविसर्गसंज्ञौ स्याताम् ।

कादिर्व्यञ्जनम् ॥१।१।१०॥

क आदिर्यस्य स कादिः । कादिर्वर्णो हकारपर्यन्तो व्यञ्जनसंज्ञः स्यात् । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म । य र ल व । श ष स ह । कस्य आदिः कादिरित्यपि विग्रहः । तेन अनुस्वारो विसर्गश्च गृहीतः । तावपि व्यञ्जनसंज्ञौ स्याताम् ।

अपञ्चमान्तस्थो धुट् ॥१।१।११॥

वर्गपञ्चमान्तस्थावर्जः कादिर्वर्णो धुट्संज्ञः स्यात् । क ख ग घ । च छ ज झ । ट ठ ड ढ । त थ द ध । प फ ब भ । श ष स ह ।

पञ्चको वर्गः ॥१।१।१२॥

कादिषु यो यः पञ्चवर्णपरिमाणः प्रसिद्धः स वर्गसंज्ञः स्यात् । क ख ग घ ङ । च छ ज झ ञ । ट ठ ड ढ ण । त थ द ध न । प फ ब भ म ।

आद्यद्वितीयशषसा अघोषाः ॥१।१।१३॥

वर्गाणामाद्यद्वितीया वर्णास्तथा शषसाश्च अघोषसंज्ञाः स्युः । क ख । च छ । ट ठ । त थ । प फ । श ष स ।

अन्यो घोषवान् ॥१।१।१४॥

अघोषेभ्यः परो गादिर्वर्णो घोषवत्संज्ञः स्यात् । ग घ ङ । ज झ ञ । ड ढ ण । द ध न । ब भ म । य र ल व ह ।

यरलवा अन्तस्थाः ॥१।१।१५॥

स्पष्टम् । ताः सानुनासिका निरनुनासिकाश्च द्वेधा ।

अं अः ≍ क ≍ प शषसाः शिट् ॥१।१।१६॥

अनुस्वारो विसर्गो वज्राकृतिर्गजकुम्भाकृतिश्च वर्णः शषसाश्च शिट्संज्ञाः स्युः । अकारककारपकारा उच्चारणार्थाः ।

तुल्यस्थानास्यप्रयत्नः स्वः ॥१।१।१७॥

यत्र पुद्गलस्कन्धस्य वर्णभावापत्तिस्तत्स्थानम्-उरःकण्ठादि, आस्ये प्रयत्नः आन्तरः संरम्भः । तुल्यौ वर्णान्तरेण सदृशौ स्थानास्यप्रयत्नौ यस्य स वर्णस्तं प्रति स्वसंज्ञः स्यात् । तत्र स्थानानि यथा—अवर्णविसर्गकवर्गहकाराः कण्ठ्याः । सर्वमुखस्थानोऽवर्णः, हविसर्गावुरस्यौ, कवर्गो जिह्वामूल इत्यन्ये । इवर्णचवर्गयशास्तालव्याः । उवर्णपवर्गोपध्मानीया ओष्ठ्याः । ऋवर्णटवर्गरषा मूर्द्धन्याः । ऌवर्णतवर्गलसा दन्त्याः । ए ऐ (कण्ठ) तालव्यौ । ओ औ ओ(कण्ठो)ष्ठ्यौ । वो दन्तोष्ठ्यः । जिह्वामूलीयो जिह्व्यः । नासिक्योऽनुस्वारः । ङ ञ ण न माः स्वस्थाननासिकास्थानाः ॥

अथास्यप्रयत्नः ॥

स्पृष्टं करणं वर्ग्याणाम् । ईषत्स्पृष्टं करणं यरलवानाम् । ईषद्विवृतं करणं शषसहानाम् । विवृतं करणं स्वराणाम् । तत्र तावत्त्रयोऽकाराः । उदात्तानुदात्तस्वरितभेदात् । उच्चैरुपलभ्यमान उदात्तः । नीचैरनुदात्तः । समवृत्त्या स्वरितः । त्रयोऽपि सानुनासिकनिरनुनासिकभेदात् षोढा । मुखेन नासिकया सहोच्चार्यमाणः सानुनासिकः, तदन्यो निरनुनासिकः । एते षड् भेदा ह्रस्वस्य । एवं दीर्घप्लुतयोः । इत्यष्टादश भेदा अवर्णस्य परस्परं स्वाः । एवमिवर्णास्तावन्तः स्वाः । उवर्णाः स्वाः । ऋवर्णाः स्वाः । ऌवर्णाः स्वाः । ऌवर्णस्य दीर्घा न सन्तीति केचित् । प्रयोगादर्शनात् । सन्ध्यक्षराणां ह्रस्वा न सन्तीति तानि प्रत्येकं द्वादशभेदानि । तत्र एकारास्तालव्या विवृततराः स्वाः । ऐकारास्तालव्या अतिविवृततराः स्वाः । ओकारा ओष्ठ्या विवृततराः स्वाः । औकारा ओष्ठ्या अतिविवृततराः स्वाः । वर्ग्याः पञ्च पञ्च परस्परं स्वाः । यलवानामनुनासिकोऽननुनासिकश्च द्वौ भेदौ मिथः स्वौ । रेफशषसहानां स्वतुल्यस्थानास्यप्रयत्नत्वाज्ज स्वसंज्ञा । सूत्रे आस्यग्रहणं बाह्यप्रयत्ननिषेधार्थम् । ते हि आसन्नः (७।४।१२०) इत्यत्रैवोपयोगिनः । न पुनः स्वसंज्ञायाम् । के पुनस्ते?, विवारसंवारौ, श्वासनादौ, घोषवदघोषवत्ता, अल्पप्राणमहाप्राणता, उदात्तोऽनुदात्तः स्वरितश्चेत्येकादश । तत्र वर्ग्याणां प्रथमद्वितीयाः ≍ क ≍ पविसर्गशषसाश्चेत्येतेषां विवारः श्वासोऽघोषश्चेति बाह्यप्रयत्नत्रयम् । वर्गाणां तृतीयतुर्यपञ्चमान्तस्था हकारोऽनुस्वारश्चेत्येषां

संवारो नादो घोषश्चेति त्रयम्। वर्ग्याणां प्रथमतृतीयपञ्चमा अन्तस्थाश्चाल्पप्राणा इतरे सर्वे महाप्राणाः। एषां बाह्यत्वं वर्णनिष्पत्तिकालादूर्ध्वं वायुवशेनोत्पद्यमानत्वात्। स्पृष्टतादयस्तु स्थानास्यप्रयत्नव्यापारेण वर्णोत्पत्तिकाल एव सहकारिण इति तेषामान्तरत्वम्। अत्र केऽपि वर्गेष्वाद्यानां चतुर्णां पञ्चमे परे यमो नाम पूर्वसदृशो वर्णः प्रसिद्ध्यतीत्याहुः। पलिक्क्नीः चख्खतुः अग्ग्निः घ्घ्नन्तीत्यादौ क्रमेण कखगघेभ्यः परे तत्सदृशा यमाः। तेऽपि विवारादित्रयवन्तः। स्थानग्रहणं किम्? कचटतपानां तुल्यास्यप्रयत्नानामपि भिन्नस्थानानां स्वत्वं नास्ति। तेन तप्तां तप्तुमित्यत्र धुटो धुटि स्वे वा (१।३।४८) इति पकारस्य तकारे न लोपः। आस्यप्रयत्नग्रहणं किम्? चवर्गयशानां तुल्यस्थानानामपि भिन्नास्यप्रयत्नानां न स्वत्वम्। तेन अरुकश्च्योततीत्यत्र धुटो धुटि स्वे वा (१।३।४८) इति शकारस्य चकारे न लोपः। तपरो वर्णस्तन्मात्रस्य ग्राहकः। अतोति रोरुः (१।१।१९)।

वृद्धिरारैदौत् ॥३।३।१॥

आकार आर् ऐकार औकारश्च प्रत्येकं वृद्धिसंज्ञाः स्युः।

गुणोऽरेदोत् ॥३।३।२॥

अर् एत् ओत् एते प्रत्येकं गुणसंज्ञाः स्युः।

क्रियार्थो धातुः ॥३।३।३॥

कृतिः क्रिया प्रवृत्तिर्व्यापार इति यावत्। पूर्वापरीभूता साध्यमानलक्षणा, सा एवार्थोऽभिधेयं यस्य स शब्दो धातुसंज्ञः स्यात्।

न प्रादिरप्रत्ययः ॥३।३।४॥

प्रादिश्चाद्यन्तर्गणः। स धातुर्धातोरवयवो न स्यात्। तं व्युदस्य ततः पर एव धातुर्वेद्यः। अप्रत्ययः—न चेत्ततः परः प्रत्ययः स्यात्।

चादयोऽसत्त्वे ॥१।१।३१॥

सत्त्वं लिङ्गसंख्यावद् द्रव्यम्, इदंतदित्यादिसर्वनामव्यपदेश्यं, विशेष्यमिति यावत्। ततोऽन्यत्र वर्तमानाश्चादयोऽव्ययसंज्ञाः स्युः।

धातोः पूजार्थस्वतिगतार्थाधिपर्यतिक्रमार्थातिवर्जः प्रादिरुपसर्गः प्राक् च ॥३।१।१॥

धातोः सम्बन्धी तदर्थद्योती प्रादिरुपसर्गसंज्ञः स्यात्। तस्माच्च धातोः प्राक् प्रयुज्यते, न परेण न व्यवहितः। पूजार्थौ स्वती गतार्थावधिपरी अतिक्रमार्थमतिं च

वर्जयित्वा। प्रादिर्गतिसंज्ञोऽपि क्रियाप्रयोगे। प्रादयश्चादावन्तर्गणरूपा निपाताः। प्र परा अप सम् अनु अव निस् दुस् एतौ रान्तावपि। वि आङ् नि प्रति परि उप अधि अपि सु उद् अति अभि। नवेत्यव्ययं विभाषायाम्। स्वं रूपं शब्दस्याशब्दसंज्ञायाम्। शब्दस्य स्वं रूपं संज्ञि स्यात् शब्दशास्त्रे या संज्ञा तां विमुच्य।

विशेषणमन्तः ॥७।४।११३॥

विशेषणं विशेष्यसमुदायस्यान्तः अवयवः स्यात्। अतः स्यमोत् (१।४।५७) अत्रात इत्युक्तेऽकारान्तसमुदायो स्यादीयते। विरामः शब्दावसानम्। वर्णानां सन्निधिना कथनं संहितासंज्ञम्।

स्यौजसमौशस्टाभ्याम्भिसङेभ्याम्भ्यसङसिभ्याम्भ्यसङसोसामङ्योस्सुपां त्रयी त्रयी प्रथमादिः ॥१।१।१८॥

स्यादीनां प्रत्ययानां त्रयी त्रयी यथासंख्यं प्रथमा-द्वितीया-तृतीया-चतुर्थी-पञ्चमी-षष्ठी-सप्तमीसंज्ञा स्यात्।

स्यादिर्विभक्तिः ॥१।१।१९॥

स्यादयस्त्यादयश्च प्रत्ययाः सुप्स्यामहिपर्यन्ता विभक्तिसंज्ञाः स्युः।

तदन्तं पदम् ॥१।१।२०॥

स्याद्यन्तं त्याद्यन्तं च शब्दरूपं पदसंज्ञं स्यात्। स्वरानन्तरितो व्यञ्जनसमुदायः संयोगः। 'दीर्घो विसर्गानुस्वारयुक्संयोगपरो गुरुः। असंयोगपरो ह्रस्वो विसर्गाद्युज्झितो लघुः॥ १॥'

सविशेषणमाख्यातं वाक्यम् ॥१।१।२६॥

त्याद्यन्तं पदमाख्यातम्। विशेषणैः प्रयुज्यमानैरितरैर्वा सहितं प्रयुज्यमानमन्यद्वाऽऽख्यातं वाक्यसंज्ञं स्यात्। धर्मो वो रक्षतु। धर्मो नो रक्षतु इत्यादि।

अप्रयोगीत् ॥१।१।३७॥

इह शास्त्र उपदिश्यमानो वर्णस्तत्समुदायो वा कार्यार्थमुपाश्रितो यो लौकिके शब्दप्रयोगे न दृश्यते स एत्यापगच्छतीति इत्संज्ञः स्यात्। प्राप्तस्य वर्णस्य तत्समुदायस्य वाऽदर्शनविधिर्लुकल्लुपलोपसंज्ञः स्यात्।

अनन्तः पञ्चम्याः प्रत्ययः ॥१।१।३८॥

पञ्चम्यर्थाद्विधीयमानः शब्दः प्रत्ययसंज्ञः स्यात्। अन्तशब्दोच्चारणेन चेन्न विधीयते। इति संज्ञाप्रक्रिया॥

अथ परिभाषाप्रकरणम्।

ब्राह्मीमयस्तमोभेदी, कमलोल्लाससिद्धिदः।
श्रीनाभेयश्चिरं जीयान्मूलराजो जिनेश्वरः॥ १॥

नामिनो गुणवृद्धी। गुणवृद्धिशब्दाभ्यां यत्र गुणवृद्धी विधीयेते तत्र नामिन इति पदमुपस्थेयम्। स्वरस्य ह्रस्वदीर्घप्लुताः।

आसन्नः ॥७।४।१२०॥

इहासन्नानासन्नप्रसङ्गे यथास्वं स्थानार्थप्रमाणादिभिरासन्न एव विधिः स्यात्।

सप्तम्या पूर्वस्य ॥७।४।१०५॥

सप्तम्या निर्दिष्टे यत्कार्य्यमुच्यते तत्पूर्वस्याऽनन्तरस्य स्थाने स्यात्।

पञ्चम्या निर्दिष्टे परस्य ॥७।४।१०४॥

षष्ठ्याऽन्त्यस्य ॥७।४।१०६॥

षष्ठीनिर्देशेन यत्कार्य्यमुच्यते तत्तस्यान्त्यवर्णस्य स्थाने स्यात्।

अनेकवर्णः सर्वस्य ॥७।४।१०७॥

अनेकवर्ण आदेशः षष्ठ्या निर्दिष्टेऽपि सर्वस्य स्यात्।

प्रत्ययस्य ॥७।४।१०८॥

प्रत्ययस्य स्थाने विधीयमान आदेशः सर्वस्य स्यात्।

प्रत्ययः प्रकृत्यादेः ॥७।४।११५॥

यस्माद् यः प्रत्ययो विधीयते सा तस्य प्रकृतिः। प्रत्ययः प्रकृत्यादेः समुदायस्य विशेषणं स्यात् नोनाधिकस्य। परान्नित्यं, नित्यादन्तरङ्गम्, अन्तरङ्गाच्चानवकाशं बलीय उत्तरोत्तरतया। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे। नानिष्टार्था शास्त्रप्रवृत्तिः। इति परिभाषाविशेषः॥

अथ स्वरसन्धिप्रकरणम्।

समानानां तेन दीर्घः ॥१।२।१॥

समानवर्णानां तेन—तज्जातीयेन परेण समानेन सहितानां दीर्घः स्यात्। आसन्नः, द्वयोः पूर्वपरयोः स्थाने एको दीर्घः स्यादिति सहार्थः। लोकात्संहिता। व्यञ्जनमस्वरं परेण संयोज्यमित्यर्थः। वृषभ अग्रे अजितौ इति स्थिते वृषभाजितौ इति जातम्। एवं दधि इदं दधीदम्। मनु उदयः मनूदयः। पितृ ऋषभः पितॄषभः। लृलृकारः लॄकारः। तव आस्यं तवास्यम्। श्रद्धा आगता श्रद्धाऽऽगता। मुनि ईशः मुनीशः। श्री इष्टा श्रीष्टा।

ऋलृति ह्रस्वो वा ॥१।२।२॥

समानानामृकारे लृकारे च परे ह्रस्वो वा स्यात्। महा ऋषिः महऋषिः। कन्या लृकारः कन्यलृकारः। पक्षे महर्षिः। कन्यल्कारः। ह्रस्वविधानेन कार्यान्तरं न स्यादिति ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः। बाल ऋश्यः। पक्षे बालर्श्यः। नव ऋषिः। नवर्षिः। कश्चित्तु ह्रस्वत्वाभावपक्षे सन्धिमेव न मनुते। तेन खट्वा ऋश्य इत्यप्याह।

ऋस्तयोः ॥१।२।५॥

लृकारऋकारयोः स्थाने यथासंख्यं परेण ऋता लृता च सहितयोर्ॠकारो द्विमात्र आदेशः स्यात्। लृ ऋषभः ॠषभः। होतृ लृकारः होतॄकारः।

लृत ऋलृ ऋलृभ्यां वा ॥१।२।३॥

अत्र पूर्वलृकारस्य परेण ऋकारेण सह ॠ इत्यादेशोऽपि विकल्पेन स्यात्। स च रेफद्वयात्मकः। ऋकारस्वरयुक्तश्च। एवं द्विमात्रः। द्वाभ्यां रेफाभ्यामेका मात्रा, द्वितीया ऋकारस्येति। एवं पूर्वलृकारस्य परेण लृकारेण सह वा लॄ इत्यादेशोऽपि। द्वौ लकारौ। तयोश्चैका मात्रा, एका लृकारस्वरस्य इति द्विमात्रिकता ज्ञेया। स्वरव्यञ्जनसमुदायरूपावेतौ।

ऋतो वा तौ च ॥१।२।४॥

पूर्वऋकारस्यापि परेण ऋता सह ॠ इत्ययं, परेण लृता सह लॄ इत्ययं चादेशो ज्ञेयः। ऋता—पितृषभः पितॄषभः पितृऋषभः। लृता—होतॢकार होतॄकारः होतृलृकार इत्यादि।

अवर्णस्येवर्णादिनैदोदरल् ॥१।२।६॥

अवर्णस्य स्थाने इवर्ण—उवर्ण—ऋवर्ण—लृवर्णैः परैः सह यथासंख्यमेत् ओत् अर् अल् इत्येत आदेशाः स्युः। जिन ईशः जिनेशः। देव इष्टः देवेष्टः। माला

इज्यः मालेज्यः । स्नात्र उदकं स्नात्रोदकम् । महाऋद्धिः महर्द्धिः । अत्र र्होदर्हे (१।३।३१)त्यादिना पक्षे द्वित्वे महर्द्द्धिः ।

धुटो धुटि स्वे वा ॥१।३।४८॥

व्यञ्जनात्परस्य धुटः स्वे धुटि परे लुग्वा स्यात् । एवं द्वित्वाभावे एकदम् एकधम् । द्वित्वे लोपे च तथैव । द्वित्वे द्विदम् एकधम् । एकदेपि लोपे केवलैकधमिति त्रैरूप्यं ज्ञेयम् । महर्द्धिः, महर्द्द्धिः, महर्धिः । तवल्कारः तवल्कारः ।

अञ्चवर्गस्यान्तस्थातः ॥१।३।३३॥

अन्तस्थातःपरस्य ञकारवर्जितस्य वर्गस्यानु द्वे रूपे वा स्याताम् । तवल्क्कारः ।

ऋणे प्रदशार्णवसनकम्बलवत्सरवत्सतरस्यार् ॥१।२।७॥

प्रादीनां सप्तानामवर्णस्य ऋणे परे परेण ऋता सहाऽऽर् स्यात् । प्र ऋणं प्रार्णम् । दश ऋणः दशार्णो देशः । ऋण ऋणम् ऋणार्णम् । वसनऋणं वसनार्णम् । एवं कम्बलार्णम् । वत्सरार्णम् । वत्सतरार्णम् । पक्षे ऋलृति ह्रस्वो वा (१।२।२) । प्र ऋणं, दश ऋणमित्यादि ।

ऋते तृतीयासमासे ॥१।२।८॥

ऋतशब्दे परेऽवर्णस्य स्थाने ऋता सहाऽऽर् स्यात् । तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र तृतीयासमासे भवतः । शीतेन ऋतः शीतार्तः । दुःखेन ऋतः दुःखार्तः । तृतीयेति किम् ? परमर्तः । ऋतेन कृतः ऋतकृतः परमश्चासौ ऋतकृतश्च परमर्तकृतः । अत्र निमित्तनिमित्तिनावेकत्र तृतीयासमासे न स्तस्तेन न भवति ।

ऋत्यारुपसर्गस्य ॥१।२।९॥

उपसर्गस्थावर्णस्य स्थाने ऋकारादौ धातौ परे ऋकारेण सहार् स्यात् । सर्वापवादः । प्र ऋच्छति प्रार्च्छति । परा ऋध्नोति पराध्नोति । अत्र ऋलृति ह्रस्वो वा (१।२।२) इति न ह्रस्वः ।

नाम्नि वा ॥१।२।१०॥

उपसर्गस्थावर्णस्य ऋकारादौ नामावयवे धातौ परे परेण ऋकारेण सहार् वा स्यात् । प्र ऋषभीयति इति स्थिते प्रार्षभीयति, प्रर्षभीयति । ऋकारेणापि । उप ऋकारीयति उपार्कारीयति उपर्कारीयति ।

ऌत्याल् वा ॥ १।२।११ ॥

उपसर्गस्थावर्णस्य ऌकारादौ नामधातौ परे परेण ऌता सहाल् वा स्यात्। उप ऌकारीयति उपाल्कारीयति, उपल्कारीयति।

ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः ॥ १।२।१२ ॥

अवर्णस्य सन्ध्यक्षरैः परैः सह ऐत् औत् इत्यादेशौ यथासन्नं स्याताम्। तव एषा तवैषा। तव ऐन्द्री तवैन्द्री। तव ओकः तवौकः। तव औन्नत्यं तवौन्नत्यम्।

ऊटा ॥ १।२।१३ ॥

अवर्णस्योटा सहौकारः स्यात्, आसन्नः। धा अग्रे ऊतः धौतः। लावयति पावयतीति क्विपि णिलोपे अनुनासिके च्छ्वः शूट् ॥ ४।१।१०८ ॥ इत्यूटि लौः पौः

प्रस्यैषैष्योढोढ्यूहे स्वरेण ॥ १।२।१४ ॥

प्रशब्दस्यावर्णस्य एष एष्य ऊढ ऊढि ऊह इत्येतेषु परेण स्वरेण सह ऐ औ स्याताम्। प्र एषः प्रैषः। प्र एष्यः प्रैष्यः। प्र ऊढः प्रौढः। प्र ऊढिः प्रौढिः। प्र ऊहः प्रौहः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति प्रोढवानित्यत्रोकार एव। ईषे ईष्ये च प्रेषः प्रेष्यः इत्येकार एव।

स्वैरस्वैर्यक्षौहिण्याम् ॥ १।२।१५ ॥

स्वैर स्वैरिन् अक्षौहिणीत्येतेषु अवर्णस्य परेण स्वरेण सह ऐत् औत् स्याताम्। स्वस्य ईरः स्वैरः। घञ्। स्व ईरोऽत्रेति स्वैरमास्यताम्। स्वैरिणी। अक्षौहिणी।

अनियोगे लुगेवे ॥ १।२।१६ ॥

नियोगोऽवधारणम्। तदभावोऽनियोगः। तद्विषये एवेत्यव्यये परेऽवर्णस्य लुक् स्यात्। इह एव इहेव। नियोगे तु इहैव तिष्ठ मा गा दूरे। शक अन्धुः शकन्धुः, कुल अटा कुलटा, पतत् अञ्जलिः पतञ्जलिः, सीमन् अन्तः सीमन्तः केशविन्यासे, हल ईषा हलीषा, मनस् ईषा मनीषेत्यादि सर्वं पृषोदरादित्वात्सिद्धम्।

वौष्ठौतौ समासे ॥ १।२।१७ ॥

ओष्ठशब्दे ओतुशब्दे च परेऽवर्णस्य लुग्वा स्यात् तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे स्तः। बिम्ब ओष्ठी बिम्बोष्ठी। पक्षे बिम्बौष्ठी। बिम्बोष्ठः। बिम्बौष्ठः। स्थूल ओतुः स्थूलोतुः। स्थूलौतुः। समास इति किम्? हे राजपुत्रौष्ठं पश्य।

ओमाङि ॥ १।२।१८ ॥

अवर्णस्य ओमि आङादेशे च लुक्स्यात्। अद्य ओम् अद्योम्। आङि—आ-

ऊढा ओढा। अद्य ओढा अद्योढा। आङि दीर्घत्वेन सिद्धे लुग्विधानमनर्थकं स्यादिति आङित्याङादेशो गृह्यते। आ इहि एहि, शिव एहि शिवेहि।

उपसर्गस्याऽनिणेधेदोति ॥ १।२।१९ ॥

उपसर्गस्यावर्णस्य इण् एधवर्जिते एकारादौ ओकारादौ च धातौ परे लुक् स्यात्। प्र एलयति प्रेलयति। प्र ओषति प्रोषति। इणेधवर्जिते किम्? उप एति उपैति। प्र एधते प्रैधते।

वा नाम्नि ॥ १।२।२० ॥

नामावयव एकारादावोकारादौ च धातौ परे उपसर्गावर्णस्य लुग्वा स्यात्। उप एडकीयति उपेडकीयति। पक्षे उपैडकीयति। प्र ओषधीयते प्रोषधीयते। पक्षे प्रौषधीयते।

इवर्णादेरस्वे स्वरे यवरलम् ॥ १।२।२१ ॥

इवर्णोवर्णऋवर्णऌवर्णानामस्वे स्वरे परे यवरल इत्येते आदेशाः स्युः संहितायां विषये। दधि अत्र इति स्थिते स्थानासन्नत्वादिकारस्य यकारः।

अदीर्घाद्विरामैकव्यञ्जने ॥ १।३।३२ ॥

अदीर्घात्स्वरात्परस्य रहस्वरवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने विरामेऽसंयुक्तव्यञ्जने च परेऽनु द्वे रूपे वा स्याताम्। इति धकारस्य द्वित्वम्।

स्थानीवाऽवर्णविधौ ॥ ७।४।१०९ ॥

आदेशः स्थानिवत्स्यादवर्णविधौ न चेत्कार्यं वर्णाश्रयं स्यात्। एवं चेह यकारे स्थानिवद्भावेन स्वरत्वात् धकारस्य द्वित्वं न स्यात्, द्वित्वे स्वरवर्जनादिति न चिन्त्यम्। वर्णाश्रयत्वेन स्थानिवद्भावनिषेधात्।

स्वरस्य परे प्राग्विधौ ॥ ७।४।११० ॥

परनिमित्तः स्वरादेशः स्थानिवत्स्यात् व्यवहितेऽव्यवहिते च पूर्वस्य विधौ कर्तव्ये। वर्णार्थमिदम्। अनेन यकारस्य स्थानिवद्भावे प्राप्तेऽपि—

न सन्धिङीयक्विद्विदीर्घाऽसद्विधावस्क्लुकि ॥ ७।४।१११ ॥

सन्धिविधौ, ङीविधौ, यविधौ, क्विविधौ, द्विशब्दे भावप्रधाननिर्देशाद्द्वित्वविधौ, दीर्घविधौ, संयोगस्यादौ स्कोर्लुग् (२।१।८८) इति सकारककारलुग्वर्जितेऽसद्विधौ, स्वरस्यादेशः परनिमित्तो न स्थानिवत् स्यात। इति निषेधः।

तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ॥ १।३।४९ ॥

धुटः स्थाने तृतीये चतुर्थे च परे आसन्नस्तृतीयः स्यात्। इति धस्य दः।

पदस्य ॥ २।१।८९ ॥

पदान्ते वर्तमानस्य संयोगस्य लुगन्तादेशः स्यात्। स च परस्यादिविधौ च पूर्वस्मिन्नसन् द्रष्टव्यः। इति यलोपे प्राप्ते असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति यकारस्य परनिमित्तस्य बहिरङ्गस्याऽसिद्धत्वान्न यकारलोपः।

ततोऽस्याः ॥ १।३।३४ ॥

ततः अव्वर्गात्परस्या अस्याः-अन्तस्थायाः स्थाने द्वे वा स्याताम्। तेन धकारे यकारे च द्वित्वविकल्पाचातूरूप्यम्। दध्यत्र, दद्ध्यत्र, दद्ध्य्यत्र, दध्य्यत्र। अत्रेवर्णादेरिति पञ्चमीव्याख्याने दधियत्र। एषु तकारद्वित्वे दश रूपाणि। एवं मुनि अर्थः मुन्यर्थः, मधु इदं मध्विदम्, पितृ अङ्गं पित्रङ्गम्, ऌ आकृतिः लाकृतिः।

पुत्रस्यादिन्पुत्रादिन्याक्रोशे ॥ १।३।३८ ॥

आदिन्शब्दे पुत्रादिन्शब्दे च परे पुत्रशब्दस्य तकारस्याक्रोशविषये द्वे रूपे न स्तः। पुत्रादिनी त्वमसि पापे। पुत्रपुत्रादिनी भव। आक्रोशे किम्? तत्त्वकथने द्वित्वं वा स्यादेव। पुत्रादिनी सर्पिणी पुत्त्रादिनी सर्पिणी। पुत्रहती पुत्त्रहती। पुत्रजग्धी पुत्त्रजग्धी। संयुक्तव्यञ्जनेऽपीच्छन्त्येके। इन्द्रः इन्न्द्रः। चन्द्रः चन्न्द्रः। सर्वत्र न द्वित्वमित्यन्ये। अर्कः। ब्रह्मा। अदीर्घादिति किम्? दात्रम्। पात्रम्। अन्वित्यधिकारात् त्वक् त्वक्, त्वग्ग्, त्वग्, इत्यादौ कत्वे गत्वे वा कृते पश्चाद्द्वित्वम्। हरि अर्च्यः इति स्थिते यकारे कृते।

र्हादर्हस्वरस्यानु न वा ॥ १।३।३१ ॥

स्वरात्पराभ्यां रेफहकाराभ्यां परस्य रहस्वरवर्जितस्य वर्णस्य स्थाने अनु द्वे रूपे वा स्याताम्। हर्य्यर्च्यः। नह्यि अस्ति नह्यस्ति। व्यञ्जनात्पञ्चमान्तस्थायाः सरूपे वा ॥ १।३।४७ ॥ व्यञ्जनात्परस्य पञ्चमस्यान्तस्थायाश्च सरूपे वर्णे परे लुग्वा स्यात्। हर्यर्च्यः। अदितेरयमादित्यः स्थालीपाकः आदित्य इति वा। लोपपक्षे द्वित्वाभावपक्षे चैकयकारं रूपं समानमेव। लुक्करणफलं तु आदित्यो देवताऽस्येति विग्रहे अनिदम्यणपवादे च दित्यदित्यादित्यमपत्युत्तरपदाञ्ञ्य (६।१।१५) इति ञ्ये आदित्त्यम् आदित्यं वा हविः। सरूप इति किम्? माहात्म्यम्।

एदैतोऽयाय् ॥ १।२।२३ ॥

एकारैकारयोः स्थाने स्वरे परेऽय् आय् इत्येतावादेशौ स्याताम्। यथासंख्यमनुदेशः समानानाम्। ने अनं नयनम्। नै अकः नायकः। निर्विशेषणं स्वरपदम् तेन हरये इत्यादौ खेऽपि स्यात्।

ओदौतोऽवाव् ॥ १।२।२४ ॥

ओदौतोः स्वरे परेऽवावौ स्याताम्। लो अनं लवनम्। लौ अकः लावकः।

य्यक्ये ॥ १।२।२५ ॥

ओदौतोः स्थाने क्यवर्जयकारादौ प्रत्यये परेऽव् आव् च स्यात्। गो यति गव्यति। गो यम् गव्यम्। नौ यति नाव्यति। नौ यम् नाव्यम्। प्रत्ययकथनात् इह न भवति गोयूतिः। क्रोशद्वयसंज्ञायां तु गव्यूतिरिति पृषोदरादित्वात्।

क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥ ४।३।९० ॥

निपात्यौ क्षि जि इत्येतयोः। क्षेतुं शक्यं क्षय्यम्। जेतुं शक्यं जय्यम्। अन्यत्र क्षेयं पापं, जेयं मनः।

क्रय्यः क्रयार्थे ॥ ४।३।९१ ॥

क्रय्यं, क्रयाय यद्धट्टे प्रसारितं वस्तु। क्रेयमन्यत्र।

ऋतो रस्तद्धिते ॥ १।२।२६ ॥

ऋत ऋकारस्य यकारादौ तद्धिते परे रादेशः स्यात्। पितरि साधु पित्र्यम्।

स्वरे वा ॥ १।३।२४ ॥

अवर्णभोभगोअघोभ्यः परयोः पदान्तस्थयोर्यकारवकारयोः स्वरे परे लुग्वा स्यात्, स चासन्धिः। पटो इह पटविह पट इह। ते आहुः तयाहुः त आहुः। तस्मै इदं तस्मायिदं तस्मा इदम्। वृक्षौ इह वृक्षाविह वृक्षा इह।

इतावतो लुक् ॥ ७।२।१४६ ॥

अव्यक्तानुकरणे अनेकस्वरशब्दे योऽत् तस्येतौ परे लुक् स्यात्। पटत् अग्रे इति पटिति।

न द्वित्वे ॥ ७।२।१४७ ॥

वीप्सायामनुकरणशब्दस्य द्वित्वेऽदित्यस्य न लुक्स्यात्।

धुटस्तृतीयः ॥ २।१।७६ ॥

पदान्ते धुटां तृतीयः स्यात्। पटत्पटदिति।

तो वा ॥ ७।२।१४८ ॥

द्वित्वेऽप्यत्र अदित्यवयवेऽकारं त्यक्त्वा केवलस्य तकारस्य वा लुक् स्यात्। पात्पटेति, पटत्पटदिति वा।

एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् ॥ १।२।२७ ॥

पदान्ते स्थितादेकारादोकाराच्च परस्याकारस्य लुक् स्यात्। ते अत्र तेऽत्र। पटो अत्र पटोऽत्र।

गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ॥ १।२।२८ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्य अक्षे परे नाम्नि गम्ये अव इत्ययमकारान्त आदेशः स्यात्। गो अक्षः गवाक्षः, वातायनः। अन्यत्र गो अक्षाणि गोऽक्षाणि।

इन्द्रे ॥ १।२।३० ॥

गोरोतोऽवादेश इन्द्रे परे। गो इन्द्रः गवेन्द्रः।

स्वरे वाऽनक्षे ॥ १।२।२९ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते अव इत्ययमादेशो वा स्यात् अनक्षे स्वरे। गो ईशः गवेशः। गवीशः। गो अग्रं गवाग्रम्।

वात्यसन्धिः ॥ १।२।३१ ॥

गोरोकारस्य पदान्ते वर्तमानस्याऽकारे परेऽसन्धिर्वा स्यात्। गो अग्रम्। गोऽग्रम्॥

इति श्रीचन्द्रप्रभायां प्रक्रियायां स्वरसन्धिः।

अथाऽसन्धिप्रकरणम्।

सर्वदा विजयानन्दी महानेकपलक्षणः।
श्रीहैमद्युतिमाश्रीयादजितो जितशात्रवः ॥ १ ॥

प्लुतोऽनितौ ॥ १।२।३२ ॥

इतिशब्दवर्जिते स्वरे प्लुतोऽसन्धिः स्यात्। सन्धिकार्यभाग् न स्यादित्यर्थः। एहि देवदत्त ३ अत्र तव कार्य्यम्। जिनदत्त ३ इदमानय। अनिताविति किम्? सुश्लोक ३ इति सुश्लोकेति।

ह्रस्वोऽपदे वा ॥ १।२।२२ ॥

इवर्णादीनामस्वे स्वरे परे ह्रस्वो वा स्यात्, अपदे न चेत्तौ निमित्तनिमित्तिनावेकत्र पदे भवतः । नदी एषा नदि एषा । दधि अत्र दधि अत्र । इह ह्रस्वस्यापि ह्रस्वः कार्य्यान्तरनिवृत्त्यर्थम् । चक्री अत्र चक्रि अत्र । पक्षे नद्येषा, दध्यत्र, चक्र्यत्र । अपद इति किम् ? नद्यः । नद्यर्थः, वाप्यश्वः, इत्यादावन्तर्वर्तिविभक्त्यपेक्षया पदभेदेऽपि समासे सत्यैकपद्यम् ।

अस्त्रीशूद्रे प्रत्यभिवादे भोगोत्रनाम्नो वा ॥७।४।१०१॥

यदभिवाद्यमानो गुरुः कुशलानुयोगेनाऽऽशिषा वा युक्तं वाक्यं प्रयुङ्क्ते स प्रत्यभिवादस्तस्मिन्नस्त्रीशूद्रविषये वर्तमानस्य वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरो भोसशब्दस्य गोत्रस्य नाम्नो वाऽऽमन्त्र्यस्य सम्बन्धी प्लुतो वा स्यात् । अभिवादये देवदत्तोऽहं त्वामिति शिष्येणोक्ते गुरुः प्रत्याह, आयुष्मानेधि भोः ३, आयुष्मानेधि भो वा । आयुष्मानेधि देवदत्त ३, आयुष्मानेधि देवदत्तेति वा । गोत्रेऽपि—अभिवादये गार्ग्यगोत्रोऽहमित्युक्ते, गुरुः भोः कुशल्यसि गार्ग्य ३, गार्ग्येति वा प्राह । राजन्यविशोरपि गोत्रत्वमस्त्येव । अभिवादयेऽहमिन्द्रवर्मा इत्युक्ते भो आयुष्मानेधीन्द्रवर्म ३न् । पक्षे आयुष्मानेधीन्द्रवर्मन् । आयुष्मानेधीन्द्रपालित ३, आयुष्मानेधीन्द्रपालितेति वा । स्त्रीशूद्रवर्जनं किम् ? अभिवादये गार्ग्यहमित्युक्ते भो आयुष्मती भव गार्गि । अभिवादये तुषजकोऽहमित्युक्ते भो आयुष्मानसि तुषजक । नात्र प्लुतः । शूद्रप्रत्यभिवादात् । नाम्नि गोत्रे वाऽनुप्रयुज्यमाने एव प्लुतो नान्यत्रेति केचित् । तन्मते आयुष्मानेधीत्यत्र न प्लुतः । नाम्नो गोत्रस्य वाऽप्रयोगात् ।

हेहैष्वेषामेव ॥ ७।४।१०० ॥

दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धिनोर्हेहैयोर्वाक्ये यत्रतत्रस्थयोरन्त्यस्वरः प्लुतो वा स्यात् । हे ३ देव । देव है ३ ।

दूरादामन्त्र्यस्य गुरुर्वैकोऽनन्त्योऽपि लनृत् ॥७।४।९९॥

यत्र सहजप्रयत्नात् विशेषेण प्रयत्नः स्यात्तद्दूरम् । वाक्यस्य स्वरेष्वन्त्यः स्वरो दूरादामन्त्र्यपदस्य सम्बन्धी गुरुर्वाऽनन्त्योऽपि ऋकारवर्जितः स्वरस्तथा लृकारश्चैको दूरादामन्त्र्यस्य सम्बन्धी स प्लुतो वा स्यात् । आगच्छ भो दे ३ वदत्त, देवद ३ त्त, देवदत्त ३ इत्थं कुरु वा सक्तून् पिब । दूरादिति किम् ? शृणु देवदत्त । अत्र न दूरस्थस्यामन्त्रणम् । आमन्त्र्यस्येति किम् ? आगच्छतु देवदत्तः । आमन्त्र्यविशेषणे न प्लुतः । आगच्छ भो कपिलक माणवक । अत्र विशेषणे माणवक-

शब्दे न प्लुतः। गुरुरिति किम्? अनन्त्यस्य लघोर्मा भूत्। एक इति किम्? एकशब्दे यौगपद्येन प्लुतद्वयं न स्यात्। अनन्त्योऽपीति किम्? अन्त्यस्यैव मा भूत्। ऌकारग्रहणमनृदिति प्रतिषेधनिवृत्त्यर्थम्। अथ ऋकारस्य प्रतिषेधे ऌकारस्य कः प्रसङ्गः? उच्यते, इदमेव ज्ञापकमृवर्णग्रहणे ऌवर्णस्यापि ग्रहः स्यात्। तेनाचीक्लृपदित्यादौ ऋवर्णकार्य्यं ऌवर्णस्यापि सिद्धम्। अनृदिति किम्? कृष्णमि ३ त्र यद्वा कृष्णमित्र ३। अत्र कृ इत्यस्य न प्लुतः।

इ ३ वा ॥ १।२।३३ ॥

इ ३ इति प्लुतः स्वरे परे वाऽसन्धिः स्यात्। इतौ प्लुतो न प्राप्तः अन्यत्र प्राप्तः इत्युभयत्र विकल्पः। लुनीहि ३ इति लुनीहीति। चिनुहि ३ इदम्। चिनुहीदम्।

ईदूदेद्द्विवचनम् ॥ १।२।३४ ॥

ईत् ऊत् एत् इत्येवमन्तं द्विवचनं स्वरे परेऽसन्धिः स्यात्। मुनी इह। भानू एतौ। माले इमे। पचेते इति। एषां प्लुतानामितौ परेऽप्यसन्धिः। अग्नी ३ इति वायू ३ इति। तव अग्रे ई कामौ इत्यत्र पूर्वेण सन्धिः स्यादेव। परकार्य्यं एवासन्धिः। तवे आसाते।

अदो मुमी ॥ १।२।३५ ॥

अदस्सम्बन्धिनौ मुमी इत्येतावसन्धी स्यातां स्वरे परे। अमुमुईचः। अमी अश्वाः। अदसिति किम्? अम्यत्र रोगिवाचकोऽयम्।

चादिः स्वरोऽनाङ् ॥ १।२।३६ ॥

आङ्वर्जश्चादिरव्ययः स्वरः स्वरे परेऽसन्धिः स्यात्। अ अपेहि। आ एवं मन्यसे। आ एवं नु तत्। इ इन्द्रं पश्य। अनाङिति किम्? आ ईषदुष्णम् ओष्णम्। आ इहि। एहि आ उदकान्तादोदकान्तात्। आ आर्य्येभ्य आऽऽर्य्येभ्यो यशो गतं गौतमस्य। 'ईषदर्थे क्रियायोगे, मर्यादाभिविधौ च यः। एतमातं ङितं विद्याद्वाक्यस्मरणयोरङित्।

ओदन्तः ॥ १।२।३७ ॥

ओकारान्तश्चादिः स्वरेऽसन्धिः स्यात्। अहो अत्र। मिथो अत्र मिथोऽत्र। नायं चादिः।

सौनवेतौ ॥ १।२।३८ ॥

सिनिमित्तक ओदन्त इतौ परेऽसन्धिर्वा स्यात्। पटो इति। पटविति। पट इति।

ऊँचोञ् ॥ १।२।३९ ॥

उञ्शब्दश्चादिरितौ परे वाऽसन्धिः स्यात्। असन्धिपक्षे उञ ऊँ इत्येवं-रूपो दीर्घोऽनुनासिको वा स्यात्। उ इति ऊँ इति विति। एवं त्रैरूप्यं सिद्धम्।

अञ्वर्गात् स्वरे वोऽसन् ॥ १।२।४० ॥

अकारवर्जितवर्गेभ्यः पर उञ् स्वरे परे वो वा स्यात्, स चासन्–अभूतवत्। किमु उक्तं किम्वुक्तम्। वस्याऽसत्त्वान्नानुस्वारः।

अ इ उ वर्णस्यान्तेऽनुनासिकोऽनीदादेः ॥ १।२।४१ ॥

अवर्णस्येवर्णस्योवर्णस्य चान्ते विरामे वर्तमानस्यानुनासिक आदेशो वा स्यात्, अनीदादेः–नचेदयमीदूदेद्द्विवचन (१।२।३४) मित्यादिसूत्रसम्बन्धी स्यात्। सामँ साम। दधिँ दधि। मधुँ मधु। दधिँ अत्र दधि अत्र। वृक्षेणँ अत्र, वृक्षेण अत्र। विरामत्वान्न सन्धिः। अनीदादेरिति किम्? अग्नी। वायू। अमू। अमी। किमु। विष्णोः सम्बोधने अँ इति। पाटलिपुत्रादाँ इति। न सन्धिः ॥ १।३।५२ ॥ उक्तो वक्ष्यमाणश्च सन्धिर्विरामे न भवति। दधि अत्र। ते आहुः। तत् लुनाति। संहितायां तु सन्धिरेव ॥

इति प्रकृतिभावः।

अथ व्यञ्जनसन्धिः।

सेनाङ्गजः श्रियं पुष्णन् मुष्णन्तुष्णांशुवत्तमः।
शम्भवः सिद्धये मेऽस्तु श्रीहेमरुचिभास्वरः ॥ १ ॥

तवर्गस्य श्चवर्गष्टवर्गाभ्यां योगे चटवर्गौ ॥ १।३।६० ॥

तवर्गस्य स्थाने शकारेण चवर्गेण वा योगे चवर्गः तथा षकारेण टवर्गेण वा योगे यथासंख्यं टवर्गः स्यात्। तद् अग्रे शेते, दस्य जत्वे, तस्य वक्ष्यमाणे प्रथमत्वे तच् शेते। भवाञ् शेते। तद् चरति तच्चरति। तद् जयति तज्जयति। पूर्वचवर्गयोगे याच् ना याच्ञा। यज् नः यज्ञः। पूर्वशकारे प्रतिषेधो वक्ष्यते। पूर्वषकारेण पेष् ता पेष्टा। पूष् नः पूष्णः। तद् टीकते, दस्य डत्वे, तस्यापि टत्वे, तट्टीकते। पूर्वेण टवर्गेण ईड् ते ईट्टे। अत्र तज्जयतीत्यादौ तवर्गस्य चवर्गे कृते चजः कगम् (२।१।८६) इति न स्यात्। असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति।

सस्य शषौ ॥ १।३।६१ ॥

सकारस्य स्थाने शकारचवर्गयोगे शकारः स्यात्, तथा षकारटवर्गयोगे षकारः स्यात्। वृस् अग्रे चति वृश्चति। मस् जति मज्जति। षकारेण सर्पिस् अग्रे

सु इति स्थिते सो रुः (२।१।७२) इति सस्य रुः। तस्य रेफस्य शषसे शषसं वा (१।३।६) इति सत्वे नाम्यन्तस्थे (२।३।१५) त्यनेन सुपः षत्वे ततोऽनेन पूर्वसस्य षत्वम्। सर्पिष्षु। टवर्गेण पापट्टषि। बम्भण्षि।

न शात् ॥१।३।६२॥

शकारात्परस्य तवर्गस्य चवर्गो न स्यात्। अश्नाति। विश्नः।

पदान्ताट्टवर्गादनाम्नगरीनवतेः ॥१।३।६३॥

पदान्ते वर्तमानाट्टवर्गात्परस्य नाम्नगरीनवतिवर्जितस्य तवर्गस्य सकारस्य च यदुक्तं तन्न स्यात्। किमुक्तम्? तवर्गस्य टवर्गः, सकारस्य षकारः। षड् नयनम्, मधुलिट् तरति। षट् सन्तः। पदान्तात्किम्? ईट्टे। अनाम्नगरीनवतेरिति किम्? षण्णाम्। षण्णगरी। षण्णवतिः।

षि तवर्गस्य ॥१।३।६४॥

पदान्ते वर्तमानस्य तवर्गस्य षकारे परे टवर्गो न स्यात्। तत् षोढा। भवान् षष्ठः।

धुटस्तृतीयः ॥२।१।७६॥

धुटां पदान्ते वर्तमानानां तृतीयः स्यात्। वाक् ईशः वागीशः। चित् रूपः चिद्रूपः।

तृतीयस्य पञ्चमे ॥१।३।१॥

वर्गतृतीयस्य पदान्ते वर्तमानस्य पञ्चमे परे स्थान्यासन्नोऽनुनासिको वा स्यात्। ङ ञ ण न मा अनुनासिकाः। वेति पदान्ते इति अनुनासिक इति चानुवर्तते। एवमन्यत्रापि सापेक्षं पदं सूत्रान्तरादनुवर्तनीयम्। वाग् मनः वाङ्मनः। तद् नेत्रं तन्नेत्रम्।

प्रत्यये च ॥१।३।२॥

पदान्ते वर्तमानस्य तृतीयस्य पञ्चमादौ प्रत्यये नित्यमनुनासिकः स्यात। वाग् मयम् वाङ्मयम्। षण्णाम्। ककुद्मन्त इत्यत्र यवादिगणे दस्य निपातः।

लि लौ ॥१।३।६५॥

पदान्ते तवर्गस्य लकारे परे आसन्नतया लकारौ स्याताम्। निरनुनासिकस्य स्थाने निरनुनासिकः। सानुनासिकस्य स्थाने सानुनासिकः। तद् लुनाति तल्लुनाति। भवान् लिखति भवाँल्लिखति।

उदः स्थास्तम्भः सः ॥१।३।४४॥

उदः परयोः स्थास्तम्भ इत्येतयोः सकारस्य लुक् स्यात् । उत्थानम् । उत्तम्भनम् । उत् ऊर्ध्वं स्थानमस्य तत्रोत्स्थान एव । नात्र सलुक् । उदो धातुविशेषणात् । उत्स्कन्दतीति उत्कन्दो रोगविशेषः । तत्र पृषोदरादित्वात् सिद्धः सलुक् ॥

ततो हश्चतुर्थः ॥१।३।३॥

ततस्तृतीयात्पदान्ते वर्तमानात्परस्य हकारस्य पूर्वसवर्णश्चतुर्थो वा स्यात् । वाग् हीनः । वाग्घीनः । अज् हलौ अज्झलौ । तद् हितम् तद्धितम् ।

प्रथमादधुटि शश्छः ॥१।३।४॥

पदान्ते वर्तमानात्प्रथमात्परस्य शकारस्याधुटि परे छो वा स्यात् । वाक् शूरः वाक्छूरः । तद् श्लोकेन, दस्य चवर्गत्वेन जकारे कृते—

अघोषे प्रथमोऽशिटः ॥१।३।५०॥

शिड्वर्जितस्य धुटः स्थानेऽघोषे परे प्रथमः स्यात् । तच्छ्लोकेन । प्रथमादिति किम् ? प्राङ् शूरः । अधुटीति किम् ? वाक् श्च्योतति ।

तौ मुमो व्यञ्जने स्वौ ॥१।३।१४॥

मोऽनुस्वारः पदान्ते व्यञ्जने परे । त्वम् पचसि त्वं पचसि । त्वम् तरसि । त्वं तरसि । पक्षे मकारस्यानुनासिकोऽपि परस्य स्वः । त्वम्पचसि त्वन्तरसि । नकारस्य लाक्षणिकत्वात् नोऽप्रशान इत्यादिना न सकारः । पदान्ते किम् ? गम्यते । मु इत्यागमस्यापदान्तेऽनुस्वारः स्यादनुनासिको वा । चम् क्रम्यते चंक्रम्यते पक्षे चङ्क्रम्यते । एवं मकारस्यानुस्वारे संयन्ता । अनुनासिके सय्यँन्ता । त्वं लोकः त्वँल्लोकः । कं वः कँव्वः ।

शिड्हेऽनुस्वारः ॥१।३।४०॥

अपदान्ते ञ्नां मकारनकाराणां स्थाने शिटि हे च परेऽनुस्वारोऽनु स्यात् । यशान् सि यशांसि । ञ्नामिति बहुवचनाद् बृंहणमित्यत्र णत्वं दंश इत्यादौ अत्वं च बाधित्वाऽनेनानुस्वार एव स्यात् । शिड्हे इति किम् ? मन्यते । अनु इत्येव । पिण्ड्ढि शिण्ढि इत्यादौ पिष्शिषोर्हौ तस्य धित्वे षस्य डत्वे च शिडभावात् श्नप्रत्ययस्य नकारस्यानुस्वारो न स्यात् ।

ञ्नां धुड्वर्गेऽन्त्योऽपदान्ते ॥१।३।३९॥

अन्विति वर्तते । अपदान्ते ञ्नां मकारनकाराणां धुट्संज्ञके वर्गे परे तस्यैव

स्रोऽन्त्योऽनु स्यात्। गम् अग्रे ता गन्ता। शाम् तः शान्तः। शन् किता शङ्किता। अन् चिता अञ्चिता। ञामिति बहुवचनात्कुर्वन्ति कृषन्तीत्यादौ नकारस्य णत्वं बाधित्वाऽनेन पुनर्नकाररूपो वर्गान्त्य एव। क्रान्त्वा भ्रान्त्वेत्यत्र नकारे कृते णत्व-बाधाय पुनर्नकारः। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्तेः। केचित्त्वपदान्ते ञामनुस्वारमिच्छन्ति लाघवात्।

सम्राट् ॥१।३।१६॥

निपातोऽयम्।

मनयवलपरे हे ॥१।३।१५॥

पदान्ते मकारस्थानेऽनुस्वारानुनासिकौ वा स्याताम्, मनयवलाः परे यस्मा-दीदृशे हकारे परे। किम् ह्मलयति किंह्मलयति किम् ह्मलयति। किम् ह्नुते किं ह्नुते किन्ह्नुते। किम् ह्यः किं ह्यः किँ ह्यः। किम् ह्वलयति किं ह्वलयति किवँ ह्वलयति। किम् ह्लादयति किं ह्लादयति किलँ ह्लादयति।

ङ्णोः कटावन्तौ शिटि न वा ॥१।३।१७॥

पदान्ते ङकारणकारयोः शिटि परे यथासंख्यं कट इत्येतावन्तौ वा स्याताम्। प्राङ् शेते प्राङ्क्शेते प्राङ्क्छेते। पक्षे यथास्थितम्। सुगण् शेते। सुगण्ट् शेते सुगण्ट् छेते। पक्षे यथास्थितम्।

शिट्याद्यस्य द्वितीयो वा ॥१।३।५९॥

स्पष्टम्। प्राङ् अग्रे षष्ठः क्रान्ते प्राङ्क् षष्ठः प्राङ्ख् षष्ठः। सुगण्ट्-षष्ठः सुगण्ठ्षष्ठः। सम्राट्सु सम्राठ्सु।

ङ्नः सः त्सोऽश्चः ॥१।३।१८॥

पदान्ते ङकारान्नकाराच्च परस्य सकारस्य तकारादिः सकारादेशो वा स्यात्। अश्चः—श्चावयवश्चेत्सकारो न स्यात्। षड् सीदन्ति षड्त्सीदन्ति। डकारनिर्देशा-ट्टत्वं न स्यात्। केचिट्टत्वमप्याहुः। षट्त्सीदन्ति। भवान्साधुः भवान्त्साधुः। अश्च इति किम्? षट्श्च्योतन्ति। श्च्युतेः सकारोपदेशाच्छकारस्य सकारोपदिष्टं कार्यं विज्ञायते। तेन मधु श्च्योततीति क्विप्। मधुश्च्युतमाचष्टे इति णावन्त्यस्व-रादिलोपे, पुनः क्विपि णिलोपे प्रथमायां सौ तल्लुकि च यलोपे संयोगस्यादौ स्कोर्लुगिति शलोपे चस्य कत्वे मधुगिति सिद्धम्।

नः शि ञ्च् ॥१।३।१९॥

पदान्ते नकारस्य शे परे ञ्च् इत्ययमादेशो वा स्यादञ्चः। भवान् अग्रे शूरः, भवाञ्च् शूरः। प्रथमाधुटी (१।३।४) ति छत्वे भवाञ्च्छूरः। धुटो धुटीति चलोपे भवाञ् छूरः। पक्षे भवाञ् शूर इति। अचशा अचछा अच्छौ अशौ रूपचतुष्टयम्। आदेशच्छत्वलोपानां विकल्पकरणादिह॥ १॥ आदेशबलान्न चकारस्य कत्वम्।

ह्रस्वान् ङ्णनो द्वे ॥१।३।२७॥

ह्रस्वात्परेषां ङणनानां पदान्ते स्वरे परे द्वे रूपे स्याताम्। क्रुङ् आस्ते क्रुङ्ङास्ते। सुगण् इह सुगण्णिह। पचन् आस्ते पचन्नास्ते। कुर्वन् आस्ते कुर्वन्नास्ते। बहिरङ्गस्य द्वित्वस्यासिद्धत्वाण्णत्वं न। उणादय इत्यादौ स्वरूपनिर्देशादनत इत्यादौ तु अनुविधानबलान्न द्वित्वम्।

स्सटि समः ॥१।३।१२॥

समित्येतस्य स्सटि परे सकारोऽन्तादेशः स्यात्। अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य। सँस्स्कर्ता। संस्स्कर्ता।

लुक् ॥१।३।१३॥

समित्येतस्य स्सटि परे लुक् स्यात्। पृथग्योगान्नानुस्वारानुनासिकौ। सस्कर्ता। मतान्तरे तु तावपि स्याताम्। ततो द्विसकारं रूपद्वयम्। एकसकारमपि रूपद्वयम्। तत्रादीर्घाद्विरामैके (१।३।३२) त्यादिना सकारद्वित्वे त्रिसकारकं रूपद्वयम्। संयुक्तव्यञ्जनेऽपीच्छन्तीति मताश्रयणात्। औत् अन्तो यस्मिन् स औदन्तः, औकारसामीप्यवान् इति व्युत्पत्त्याऽनुस्वारस्यापि स्वरत्वात्। तत एकद्वित्रिसकारवतां त्रयाणां सानुनासिकानां रूपाणां शिटः प्रथमद्वितीयस्ये-(१।३।३५)ति कद्वित्वे षड् रूपाणि। एवं सानुस्वाराणामपि षट्। कस्यादिः कादिरितिव्याख्यानेऽनुस्वारस्य व्यञ्जनत्वेऽदीर्घादि(१।३।३२)ति द्वित्वे द्वादश रूपाणि। एवमष्टादशानां रूपाणां तकारद्वित्वे वचनान्तरेण पुनर्द्वित्वे एकतं द्वितं त्रितमिति रूपाणि चतुष्पञ्चाशत्। अ इ उ वर्णस्यान्ते (१।२।४१) इत्यादिनाऽनुनासिकेऽष्टशतरूपाणि।

पुमोऽशिट्यघोषेऽख्यागि रः ॥१।३।९॥

पुमित्येतस्य रोऽन्तादेशः स्यात् शिट्ख्यावर्जितेऽधुट्परेऽघोषे परे, अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य।

पुंसः ॥२।३।३॥

पुंस्शब्दसम्बन्धिनो रेफस्य कखपफेषु सः स्यात्। पुम् कोकिलः पुंस्कोकिलः पुँस्कोकिलः। पुम् पुत्रः पुंस्पुत्रः पुँस्पुत्रः। अशिटीति किम्? पुंशिरः। अघोष इति किम्? पुंदासः। अधुट्परे इति किम्? पुंक्षीरम्। अख्यागीति किम्! पुङ्ख्यानम्।

नोऽप्रशानोऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्याधुट् परे ॥१।३।८॥

पदान्ते नकारस्य प्रशान्वर्जितस्याऽधुट्परेषु चटतेषु छठथेषु वा परेषु यथासंख्यं श ष स इत्येते आदेशाः स्युः। अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य—अनुस्वार आगमोऽनुनासिकश्चादेशः पूर्वस्य क्रमेण स्याताम्। भवान् चरति भवांश्चरति भवाँश्चरति। भवान् टीकते भवांष्टीकते भवाँष्टीकते। भवान् तरति भवांस्तरति भवाँस्तरति। अप्रशानिति किम्? प्रशान् चरति। अधुट्परे इति किम्? भवान्त्सरुकः खड्गमुष्टिः।

नॄनः पेषु वा ॥१।३।१०॥

नॄनः पकारे रोऽन्तादेशो वा स्यात्। अनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य।

रः कखपफयोः ꣵकꣵपौ ॥१।३।५॥

पदान्ते रेफस्य कखे पफे च परे यथासंख्यं ꣵक ꣵप आदेशौ वा स्याताम्। नृंꣵपाहि। नॄँꣵपाहि। नॄः पाहि नॄँः पाहि नॄन्पाहि। पेष्वित्यत्र बहुवचनं व्याप्त्यर्थं तेनाधुट्पर इति निवृत्तम्। तेन नॄंः प्सातीत्याद्यपि भवति।

द्विः कानः कानि सः ॥१।३।११॥

कानः शसन्तस्य द्विरुक्तस्य कानि परे सः स्यात्, तत्पक्षेऽनुस्वारानुनासिकौ च पूर्वस्य। काँस्कान् कांस्कान्। द्विरिति किम्? कान् कान् पश्यति। अत्रैकः किं प्रश्नेऽन्यस्तु क्षेपे। रस्याधिकारेणैव सिद्धे सकारकरणं रुत्वबाधनार्थम्।

भ्रातुष्पुत्रकस्कादयः ॥२।३।१४॥

एते शब्दा रेफस्थाने यथासंख्यं कृतषत्वसत्त्वाः साधवः स्युः। भ्रातुष्पुत्रः। सर्पिष्कुण्डिका। धनुष्कपालम्। कस्कः। कौतस्कुतः। भास्करः इत्यादयः। आकृतिगणोऽयम्।

स्वरेभ्यः ॥१।३।३०॥

स्वरात्परस्य छस्य पदान्तेऽपदान्ते च द्वे रूपे स्तः। इच्छति। ह्रीच्छति। तव च्छत्रम्।

अनाङ्माङो दीर्घाद्वा छः ॥१।३।२८॥

आङ्माङ्वर्जितपदसम्बन्धिनो दीर्घात्परस्य पदान्ते छस्य द्वे रूपे वा स्याताम्। कन्याच्छत्रम् कन्याछत्रम्। अनाङ्माङिति किम्? आच्छाया। माच्छिदत्।

प्लुताद्वा ॥१।३।२९॥

पदान्ते वर्तमानाद्दीर्घस्थानात्प्लुतात्परस्य छकारस्य द्वे रूपे वा स्याताम्। आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ च्छत्रमानय। आगच्छ भो इन्द्रभूते ३ छत्रमानय। दीर्घादित्येव। आगच्छ भो देवदत्त ३ छत्रमानय।

चटते सद्वितीये ॥१।३।७॥

पदान्तरेफस्य चटतेषु सद्वितीयेषु परेषु यथासंख्यं श ष स इत्येते आदेशाः स्युः। कर् अग्रे चरति कश्चरति। कर् छादयति कश्छादयति। कर् टीकते कष्टीकते। कर् ठः कष्ठः। कर् तरति कस्तरति। कर् थुडति कस्थुडति।

शिट्यघोषात् ॥१।३।५५॥

अघोषात्परे शिटि पदान्ते रेफस्य विसर्ग एव नियमात्स्यात्। तेन सत्व-×क×पा न स्युः। कर् त्सरुः कः त्सरुः। वासः क्षौमम्। सर्पिः प्सातम्।

व्यत्यये लुग्वा ॥१।३।५६॥

शिटः परोऽघोष इति व्यत्ययः। तस्मिन् सति पदान्ते वर्तमानस्य रेफस्य लुग्वा स्यात्। कर् ष्ठीवति कष्ठीवति कः ष्ठीवति।

शषसे शषसं वा ॥१।३।६॥

पदान्ते रेफस्य शषसेषु परेषु शषसा वा स्युः। कर् शेते कश्शेते। कर् षष्ठः कष्षष्ठः। कर् साधुः कस्साधुः। पक्षे–

रः पदान्ते विसर्गस्तयोः ॥१।३।५३॥

पदान्ते रेफस्य विसर्गः स्यात्। तयोः–विरामाघोषयोः परयोः। कः शेते। कः षष्ठः। कः साधुः।

रः कखपफयोः ≍क≍पौ ॥२।३।५॥

स्पष्टम् । कर् करोति क≍करोति । कर् खनति क≍खनति । कर् पचति क≍पचति । कर् फलति क≍फलति । पक्षे विसर्गः । कः करोति । कः खनति । कः पचति । कः फलति ।

प्रत्यये ॥२।३।६॥

अनव्ययस्य यो रेफस्तस्य प्रत्ययविषयेषु कखपफेषु सः स्यात् । पयस्पाशम् । पयस्कल्पम् । पयस्कम् । अनव्ययस्येति किम् ? प्रातः कल्पम् । प्रात≍कल्पम् । पाशादयस्तद्धिताः ।

रोः काम्ये ॥२।३।७॥

अनव्ययस्य रेफस्य रोरेव काम्यप्रत्यये परे सः स्यात् । पयस्काम्यति । रोरिति किम् ? गीः काम्यति । अहः काम्यति ।

नामिनस्तयोः षः ॥२।३।८॥

'प्रत्यये' 'रोः काम्ये' इत्येतत्प्रागुक्तसूत्रद्वयविषये नामिन उत्तरस्य रेफस्य षः स्यात् । सर्पिष्पाशम् । सर्पिष्कल्पम् । सर्पिष्कम् । सर्पिष्काम्यति । तयोरिति किम् ? मुनिः करोति मुनि≍करोति । गीः काम्यति गी≍काम्यति ।

नमस्पुरसो गतेः कखपफि रः सः ॥२।३।९॥

नमस्पुरसोर्गतिसंज्ञयो रेफस्य कखपफेषु सः स्यात् । नमस्कृत्य । पुरस्कृत्य । साक्षादादित्वाद्विकल्पाद्गतिसंज्ञा । अन्यत्र नमः करोति । नमःशब्दमुच्चारयतीत्यर्थः । पुरोऽस्तमव्यय(३।१।७) मितिनित्यं गतिसंज्ञा । तेन पुरस्करोति । अगतित्वे पुरः करोति नगराणि विधत्ते ।

निर्दुर्बहिराविष्प्रादुश्चतुराम् ॥२।३।९॥

एषां रेफस्य कखपफेषु परेषु षः स्यात् । निष्कृतम् । दुष्कृतम् । बहिष्कृतम् । आविष्कृतम् । प्रादुष्कृतम् । चतुष्कण्टकम् । नैष्कुल्यमित्यादि । एकदेशविकृतमनन्यवत् ।

सुचो वा ॥२।३।१०॥

सुजन्तानां रेफस्य षः स्यात् कखपफेषु । द्विष्करोति । द्विः करोति ।

तिरसो वा ॥२।३।२॥

गतिसंज्ञायां तिरसो रेफस्य कखपफेषु सो वा स्यात् । तिरस्कृत्य । तिरःकृत्य ।

वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥२।३।११॥

इसुसप्रत्ययान्तस्य यो रेफस्तस्य कखपफेषु परेषु षो वा स्यात् । स्थानिनिमित्तपदे चेत् परस्परापेक्षे स्याताम् । सर्पिः करोति सर्पिष्करोति । धनुः करोति धनुष्करोति । मुहुरित्यव्युत्पन्नमव्ययम् । तेन मुहुः पठति अत्र न षत्वम् । अपेक्षायामिति किम्? तिष्ठतु सर्पिः पिब त्वमुदकम् । इसा साहचर्यादुस औणादिकस्य ग्रहणं तेन चक्षुःकुलानि इत्यादौ जिह्वामूलीयो, न षत्वम् ।

नैकार्थेऽक्रिये ॥२।३।१२॥

न विद्यते क्रिया प्रवृत्तिनिमित्तं यस्य तस्मिन्नेकार्थे—समानाधिकरणे पदे यत्कखपफं तस्मिन् परे इसुसन्तस्य रेफस्य षो न भवति । पूर्वस्यापवादः । सर्पिः कालकम् । यजुः पीतकम् । एकार्थे इति किम्? सर्पिष्कुम्भे । धनुष्पुरुषस्य । अक्रिय इति किम्? सर्पिष्क्रियतेऽत्र ।

समासेऽसमस्तस्य ॥२।३।१३॥

पूर्वेणासमस्तस्येसुसप्रत्ययान्तस्य सम्बन्धिनो रेफस्य कखपफे परे षो नित्यं स्यात् । समासे—तौ चेन्निमित्तनिमित्तिनावेकत्र समासे भवतः । सर्पिष्कुम्भः । सर्पिष्पानम् । धनुष्पृष्ठम् । असमस्तस्येति किम्? परमसर्पिःकुण्डम् । अत्र पूर्वेण सर्पिःपदं समस्तं, तेन विसर्गः ।

अतः कृकमिकंसकुम्भकुशाकर्णीपात्रेऽनव्ययस्य ॥२।३।५॥

अकारात्परस्यानव्ययस्य रेफस्य कृकम्यादिस्थेषु कखपफेषु परेषु सः स्यात् एकत्र समासे निमित्तनिमित्तिनोर्भावे । अयस्कृतम् । यशस्कामः । अयस्कंसः । अयस्कुम्भः । अयस्कुशा । अयस्कर्णी । अयस्पात्रम् । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् अयस्कुम्भी, अयस्पात्री । अतः किम्? गीः कारः । अनव्ययस्येति किम्? स्वः कामः । समासे किम्? यशः करोति ।

शिरोऽधसः पदे समासैक्ये ॥२।३।४॥

एतयो रेफस्य पदशब्दे परे सः स्यात् समासैक्ये । शिरस्पदम् । अधस्पदम् । समासे किम्? शिरः पदम् । ऐक्ये इति किम्? परमशिरःपदम् । परमाधःपदम् ।

इति व्यञ्जनसन्धिः ॥

अथ रेफसन्धिः ।

सदा संवरवाल्लभ्या यं सिद्धिकमलाऽऽश्रयत् ।
श्रीसिद्धाङ्गभुवो लोके स्मरत्येष तदद्भुतम् ॥ १ ॥

स्यौजसमौशसित्यादिना सि प्रत्यये देवस् अर्च्य इति स्थिते ।

सोरुः ॥२।१।७२॥

पदान्ते सकारस्य रुरादेशः स्यात् ।

सजुषः ॥२।१।७३॥

स्पष्टम् । उकारोऽरोः सुपिर इत्यत्र विशेषणार्थः । देवर् अर्च्यः ।

अतोति रोरुः ॥१।३।२०॥

पदान्तेऽकारात्परस्य रोरकारे परे उकारः स्यात् । अवर्णस्येति ओत् । एदोतः पदान्तेऽस्य लुक् । देवोऽर्च्यः । अत इति किम्? अग्निरत्र । देवा अत्र । सुश्रोत ३ यत्रन्वसि । अतीति किम्? क इह । सर्वज्ञ आस्ते । पय अ ३ ग्निदत्त ।

घोषवति ॥१।३।२१॥

अतः परस्य पदान्ते रोः स्थाने घोषवति परे उकारः स्यात् । जिनो जयति । अहोभ्याम् । घोषवतीति किम्? कः करोति । अत इति किम् । मुनिर्गच्छति । सुश्रोत ३ देहि । रोरित्यनुबन्धान्नेह प्रातरत्र । धातर्गच्छ । देवास् इह इति स्थिते रुत्वम् ।

रोर्यः ॥१।३।२६॥

अवर्णभोभगोअघोभ्यः परस्य पदान्ते वर्तमानस्य रोः स्थाने स्वरे परे यकार आदेशः स्यात् । ततः स्वरे वा इति यलोपे देवा इह । पक्षे देवायिह । भोस् भगोस् अघोस् इति सकारान्ता निपाताः । तेषां रोर्यत्वे कृते ।

अस्पष्टावर्णात्त्वनुञि वा ॥१।३।२५॥

अवर्णभोभगोअघोभ्यः परयोः पदान्ते वकारयकारयोः स्थाने अस्पष्टौ ईषत्स्पृष्टतरौ प्रत्यासत्तेर्वकारयकारौ स्वरे परे स्याताम् । भो य॑त्र । भगो य॑त्र । अघो य॑त्र । जिह्वाग्रोपाग्रमध्यमूलानां शैथिल्यं यदुच्चारणे सोऽस्पष्टः । पक्षे यलोपे भो अत्र । भगो अत्र । अघो अत्र । अवर्णात्तु परयोर्व्योरुञ्वर्जिते स्वरे परेऽस्पष्टौ वा स्याताम् । पटवि॑ह । पटविह । पट इह । असाव॑िन्दुः । असायिन्दुः । असा इन्दुः । कयि॑ह । कयिह । क इह ।

व्योः ॥१।३।२३॥

अवर्णात्परयोः पदान्ते वर्तमानयोर्वकारयकारयोर्घोषवति परे लुग् भवति। सचाऽसन्धिः । वृक्षव् गच्छति इति स्थिते वृक्ष गच्छति। घोषवतीति किम्? वृक्षव् करोति। अवर्णादित्येव। तरुव् गच्छति। पदान्त इत्येव। भव्यम्। देवायाहुः। देवायाहुः। देवा आहुः। भोस् प्रभृतिभ्यो नित्यमस्पष्टावेव। तेन द्वैरूप्यमेव। उञि परेऽपि द्वैरूप्यम्। पट उ। पटवु। वयलोपास्पष्टयोरभावात्। केचित्तु रुस्थानस्य यकारस्य लोपमेवोञिपरे मन्यन्ते। तन्मते क उ आगतः। भो उ एहि। भगो उ एहि। अघो उ याहि। अपरे तु भोभगोअघोभ्यः स्वरे परे नित्यं लोपमेवेच्छन्ति।

अवर्णभोभगोऽघोर्लुगसन्धिः ॥१।३।२२॥

अवर्णाद्भोभगोऽघोभ्यश्च परस्य रोर्घोषवति परे लुक् स्यात् स चासन्धिः। सन्धेर्निमित्तं न स्यात्। देवा यान्ति। अकारात्तु परस्य घोषवतीत्यनेनोत्वमेव। भो गच्छसि। भगो यासि। अघो हससि।

रोलुप्यरि ॥२।१।७५॥

अहनशब्दस्य स्यादेर्लुपि सत्यरेफे परे पदान्ते रोऽन्तादेशः स्यात्। रुत्वापवादः। अहरेति। अहरधीते। अहर्गणः। दीर्घाहाश्चासौ मासश्च दीर्घाहर्मासः। लुपीति किम्? हे दीर्घाहोऽत्र। इह सेर्दीर्घङ्याबित्यादिना लुक्। न पुनरनतो लुबिति लुप्। अरीति किम्? अहोरात्रः। अहो रूपम्। अहो रथेन।

अह्नः ॥२।१।७४॥

अहन्शब्दस्य पदान्ते रुरित्ययमादेशः स्यात् स चासन् परे स्यादिविधौ च पूर्वस्मिन्। दीर्घाण्यहानि यस्मिन् दीर्घाहा निदाघः। अत्र रुत्वस्यासत्वान्नान्तलक्षणो नदीर्घः। अवर्णभोभगो इत्यादिना रुलोपः। अहोभ्याम्। अहःसु। पदान्तत्वं त्वत्र।

नामसिदय्व्यञ्जने ॥१।१।२१॥

सिति प्रत्यये यकारवर्जिते व्यञ्जनादौ च परे पूर्वं नाम पदसंज्ञं स्यात्।

नं क्ये ॥१।१।२२॥

क्यन् क्यङ् क्यङ्षां क्येन ग्रहणम्। नकारान्तं नाम क्ये प्रत्यये परे पदसंज्ञं स्यात्।

वाहर्पत्यादयः ॥१।३।५८॥

एते निपात्याः । अहर्पतिः । अहर्गणः । अहःपतिः । अह⨯पतिः । आकृतिगणोऽयम् । तेन गीर्पतिः । गीःपतिः । गी⨯पतिः ।

रोरेलुग्दीर्घश्चादिदुतः ॥१।३।४८॥

रेफस्य रेफे परेऽनुलुक् स्यात् । अत इत उतश्च पूर्वस्य दीर्घः । पुनर् अग्रे रमते पुना रमते । अग्निर् रथेन अग्नी रथेन । अन्विल्येव अहोरूपम् । अत्र पूर्वमेव रोरुत्वे रेफाभावाल्लुग्दीर्घाभावः सिद्धः ।

ढस्तड्ढे ॥१।३।४२॥

ढकारस्य तन्निमित्ते ढे परेऽनुलुक् स्यात् । अदिदुतां दीर्घः । लिढ् ढम् लीढम् । तड्ढे इति किम्? मधुलिड्ढौकते । अन्विल्येव । लेढा । मोढा । अत्र गुणे कृते पश्चात् ढलोपः । अन्यथा पूर्वमेव ढलोपे दीर्घे च लीढा मूढा इत्यनिष्टरूपापत्तिः ।

तदः सेः स्वरे पादार्था ॥१।३।४५॥

तदः परस्य सेः स्वरे परे लुक् स्यात्सा चेत्पादार्था पादपूरणी स्यात् । सैष दाशरथी रामः । पादार्थेति किम्? स एष भरतो राजा ।

एतदश्च व्यञ्जनेऽनग्नञ्समासे ॥१।३।४६॥

एतदस्तदश्च परस्य सेर्लुक् स्यात् । व्यञ्जने परेऽक्प्रत्यये नञ्समासे च न स्यात् । एषस् दत्ते एष दत्ते । सस् दत्ते स दत्ते । परमैषस् करोति परमैष करोति । परम सस् कुरुते परम स कुरुते । अनग्नञ्समासे इति किम्? एषकः करोति । सको याति । अनेषो याति । असो याति । व्यञ्जन इति किम्? एषोऽत्र सोऽहं भजे श्रीप्रभम् ।

इति रेफसन्धिः सम्पूर्णः ।

अथ स्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः ।

श्रीपञ्चमार्हतो मेघजन्मनो वचसो रसः ।
मङ्गलायाऽस्तु जातस्य साङ्गवृत्त्या जयश्रिये ॥ १ ॥

अधातुविभक्तिवाक्यमर्थवन्नाम ॥१।१।२७॥

अर्थोऽभिधेयः स्वार्थो द्रव्यं लिङ्गं संख्या शक्तिरिति द्योत्यश्च समुच्चयादिः । तद्वच्छब्दरूपं धातुविभक्त्यन्तवाक्यवर्जितं नामसंज्ञं स्यात् । देवः । मुनिः । साधुः ।

शुक्कः । धातुविभक्तिवर्जनं किम्? अहन् । वृक्षान् । अयजन् । अत्र नामसंज्ञाऽभावान्नाम्नो नोऽनह्न इति नकारलोपो न । विभक्त्यन्तवर्जनाच्च आप्ङीप्प्रभृति प्रत्ययान्तानां नामसंज्ञा स्यात् । माला । गौरी । तद्धितप्रत्ययान्तः । औपगवः । आक्षिकः । कृत्प्रत्ययान्तः । कर्ता । कारकः । वाक्यं क्रियाकारकपदसमुदायः । साधुर्धर्मं ब्रूते इति । तद्वर्जनादर्थवत्समुदायस्य समासादेर्नामसंज्ञा स्यादेव । चित्रगुः । राजपुरुषः । ईषदसमाप्तो गुडो बहुगुडा द्राक्षा । अर्थवदिति किम्? वनम् । धनम् । नान्तस्यावधेर्मा भूत् । अनुकरणशब्देऽर्थवत्त्वे सति सविभक्तित्वेऽपि नामत्वम् । पचतिमाह । चः समुच्चये । नेर्विशः । यदाऽर्थवत्त्वं न विवक्ष्यते तदा नामसंज्ञा न स्यात् । गवित्ययमाह ।

शिर्घुट् ॥१।१।२८॥

जस्शसोरादेशः शिर्घुट्संज्ञः स्यात् ।

पुंस्त्रियोः स्यमौजस् ॥१।१।२९॥

औरिति प्रथमाद्वितीयाद्विवचनयोरविशेषेण ग्रहणम् । सि औ जस् अम् औ इत्येते प्रत्ययाः पुंसि स्त्रियां च घुट्संज्ञाः स्युः । आमन्त्र्ये विहितं प्रथमैकवचनं विहाय शेषघुट् इति ।

स्वरादयोऽव्ययम् ॥१।१।३०॥

एते शब्दा वाचका इति नामत्वेऽप्यव्ययसंज्ञाः स्युः ।

परः ॥७।४।११८॥

यः प्रत्ययः स प्रकृतेः पर एव स्यात् ।

स्पर्धे ॥७।४।११९॥

द्वयोर्विध्योरन्यत्र सावकाशयोस्तुल्यबलयोरेकत्रानेकत्र चोपनिपातः स्पर्धः । तत्र यः सूत्रपाठे परः स एव विधिः स्यात् । शसोता इत्यादेरवकाशो देवानित्यादौ । नपुंसकस्य शिरित्यादेस्तु महान्तीत्यादौ । इह तूभयं प्राप्तं धनानि । अत्र परत्वाच्छिरेव । देवस् इति स्थिते—सो रुः । रः पदान्ते विसर्गस्तयोः । देवः । नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ इति वक्ष्यमाणसूत्राद्बहुस्तुद्वित्वे देव औरिति द्विवचनं धार्यम् । ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः ।

समानामर्थेनैकशेषः ॥३।१।११८॥

अर्थेन समानां समानार्थानां शब्दानां सहोक्तौ गम्यमानायामेकः शिष्यतेऽर्थादन्ये निवर्तन्ते ।

स्यादावसंख्येयः ॥३।१।११९॥

सरूपार्थं वचनम्। सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ समानां तुल्यरूपाणां सहोक्तौ गम्यायामेकः शिष्यते संख्येयवाचिशब्दरूपं वर्जयित्वा। देवश्च देवश्चेति एकशेषे देवौ। वस्तुबहुत्वे बहुवचनम्॥ देव जस् इतिस्थिते जकारो जसइः (इत्यादौ) विशेषणार्थः।

अत आः स्यादौ जस्भ्याम्ये ॥१।४।१॥

स्यादौ जसि भ्यामि यकारे च परेऽकारस्याकारः स्यात्।

लुगस्यादेत्यपदे ॥

अपदादावकारे एकारे च परेऽकारस्य लुक् स्यात्। इत्यस्य बाधायाऽऽकारकरणम्। दीर्घत्वे देवाः। देव अम् इति स्थिते—

समानादमोतः ॥१।४।४६॥

समानात्परस्यामोऽकारस्य लुक् स्यात्। देवम्। देवौ।

शसोऽतासश्च नः पुंसि ॥१।४।४९॥

शसः सम्बन्धिनाऽऽकारेण सह प्रकृतेः समानस्यासन्नो दीर्घः स्यात्। तत्सन्नियोगे च पुल्लिंगविषये शसः सकारस्य नकारः स्यात्। देवान्।

टाङसोरिनस्यौ ॥१।४।५॥

अकारात्परयोष्टाङसोः स्याद्योर्यथासंख्यमिनस्यावादेशौ स्याताम्। देवेन। देवाभ्याम्।

भिस ऐस् ॥१।४।२॥

अकारात्परस्य स्यादेर्भिस ऐस् स्यात्। अनेकवर्णः सर्वस्य। देवैः। ऐस्करणं सन्निपातलक्षणो विधिरनिमित्तं तद्विघातस्येति न्यायस्यानित्यत्वज्ञापकम्। तेनातिजरसैः।

ङेङस्योर्यातौ ॥१।४।६॥

अकारात्परयोर्ङे ङसीत्येतयोर्य आत् इत्यादेशौ स्तः। देवाय। देवाभ्याम्।

एद्बहुस्भोसि ॥१।४।४॥

बहुर्थविषये सकारादौ भकारादावोसि च स्यादौ परेऽकारस्यैकार आदेशः स्यात्। देवेभ्यः। देवात्। देवाभ्याम्। देवेभ्यः। देवस्य। देवयोः। देव आम् इति स्थिते—

ह्रस्वापश्च ॥१।६।३२॥

ह्रस्वान्तादाबन्तात्स्त्रीदूदन्ताच्च शब्दात्परस्यामः स्थाने नामित्यादेशः स्यात्।

दीर्घो नाम्यतिसृचतसृषृः ॥१।४।४१॥

तिसृचतसृषकाररेफान्तवर्जितशब्दसम्बन्धिनः पूर्वस्य समानस्यामादेशे नामि परे दीर्घः स्यात्। देवानाम्। अषृ इति प्रतिषेधेन नकारेण व्यवधानेऽपि पञ्चानामित्यादौ दीर्घः। देव इ इत्यत्रावर्णस्येत्यादिना गुणे–देवे। देवयोः। देव सु इत्यत्र एत्वे कृते।

नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि ॥२।३।१५॥

नामिनोऽन्तस्थायाः कवर्गाच्च परस्य पदान्तः कृतस्य विहितस्य कृतसम्बन्धिनो वा सकारस्य षकारः स्यात्। शिटा नकारेण व्यवधानेऽपि स्यात्। देवेषु।

अदेतः स्यमोर्लुक् ॥१।४।४४॥

अकारादेकाराच्चामन्त्र्येऽर्थे वर्तमानात्परस्य सेस्तदादेशस्यामश्च लुक् स्यात्। हे देव। हे देवौ। हे देवाः। स्यादेशेनैवामोऽपि लुक्सिद्धौ पृथग्वचनं हे कतरदित्यत्र दकारस्य लुगभावार्थम्। एवं जिनादयोऽकारान्ताः। सर्वादीनां तु विशेषः। सर्वादयः स्वरान्ताश्चतुर्विंशतिः। व्यञ्जनान्ता एकादश। सर्व विश्व उभ उभयट् अन्य अन्यतर इतर डतर डतम त्व त्वत् नेम सम सिम एतौ सर्वार्थौ पूर्व पर अवर दक्षिण उत्तर अपर अधर एते सस व्यवस्थार्थाः। स्वशब्द आत्माऽऽत्मीयार्थः अन्तरं पुरीवर्जं बहिर्योगार्थे उपसंख्यानार्थश्च त्यद् तद् यद् अदस् इदम् एतद् एक द्वि युष्मद् भवतु अस्मद् किम् इत्यसंज्ञायां सर्वादिः। सर्वः। सर्वौ। सर्व जस् इति स्थिते जकार इत्।

जस इः ॥१।४।९॥

सर्वादेरकारान्तस्य जसः स्थाने इकारः स्यात्। प्रत्ययस्येति सर्वादेशः। सर्वे। सर्वम्। सर्वौ। सर्वान्। सर्व आ इत्यत्रेनादेशेऽवर्णस्येत्यादिनैकारे—

रषृवर्णान्नो ण एकपदेऽनन्तस्यालचटतवर्गशसान्तरे ॥२।३।६३॥

रेफषकारऋवर्णेभ्यः परस्यानन्तस्य नकारस्य रषृवर्णैरेव एकपदे स्थितस्य णकारः स्यात् न चेन्निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे लकारश्चटतवर्गाः शसौ च भवतः। सर्वेण। सर्वाभ्याम्। सर्वैः।

सर्वादेः स्मैस्मातौ ॥१।४।७॥

सर्वादेरकारान्तस्य ङेङस्योः स्मैस्मादित्यादेशौ स्तः। सर्वस्मै। सर्वाभ्याम्। सर्वेभ्यः। सर्वस्मात्। सर्वाभ्याम्। सर्वेभ्यः। सर्वस्य। सर्वयोः।

अवर्णस्यामः साम् ॥१।४।१५॥

अवर्णान्तस्य सर्वादेः षष्ठीबहुवचनस्यामः सामित्यादेशः स्यात्। सर्वेषाम्। सन्निपातन्यायानित्यत्वादेत्वम्।

ङेः स्मिन् ॥१।४।८॥

सर्वादेरकारान्तस्य सप्तम्या ङीत्येतस्य स्मिन्नित्यादेशः स्यात्। सर्वस्मिन्। सर्वयोः। सर्वेषु। हे सर्व। हे सर्वौ। हे सर्वे। एवं परमसर्वः। असर्वः। किंसर्वः। विश्वशब्दोऽप्येवं सर्वार्थः। जगद्वाची तु न सर्वादिः। उभशब्दो द्वित्वविशिष्टस्य वाचको द्विशब्दवन्नित्यं द्विवचनान्तः। गणपाठस्तु हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यर्थः। उभौ हेतू। उभाभ्यां हेतुभ्याम्। उभयोर्हेत्वोरिति। उभयट्कारो ङ्यर्थः। उभयी दृष्टिः। प्रकृत्यन्तरत्वाज्जसि उभये इत्येकमेव रूपम्। उभयस्मै। उभयस्मात्। नास्य द्विवचनम्। कैयटवचनात्। अन्यस्मै। अन्यस्मात्। अन्यतरशब्दोऽव्युत्पन्नस्तरोत्तरपदो वा। नायं डतरप्रत्ययान्तः। इतरस्मै। इतरस्मात्। डतरडतमौ प्रत्ययौ। ततस्तदन्ताः कतरकतमादयो ग्राह्याः। एतौ स्वार्थिकप्रत्ययौ। प्रकृतिद्वारेणैव सर्वादित्वे सिद्धे पृथग्ग्रहणमत्र प्रकरणेऽन्येषां स्वार्थिकप्रत्ययानामग्रहणार्थम्। एवं यतरततरयतमततमैकतरैकतमादयः। इह न, सर्वतमाय। त्वशब्दोऽन्यार्थः। त्वस्मै। त्वत् व्यञ्जनान्तः। तस्य स्मायादेरसम्भवे गणपाठो हेत्वर्थप्रयोगे सर्वविभक्त्यर्थोऽकृप्रत्ययार्थश्च। त्वतं हेतुम्। अज्ञातात् त्वतः त्वकतः। नेमशब्दोऽर्धार्थः। नेमस्मै। समस्मै। सिमस्मै। सर्वस्मै। देहीत्यर्थः। अन्यत्र समाय देशाय। स्वाभिधेयापेक्षे चावधौ नियमो व्यवस्थोच्यते। तदर्थे। पूर्वस्मै। परस्मै इत्यादि। अन्यत्र दक्षिणाय प्रवीणाय। दक्षिणायै दानायेत्यर्थः। आत्मनि आत्मीये वा स्वशब्दः। यत्स्वस्मै रोचते तत्स्वस्मै ददाति। यदात्मने रोचते तदात्मीयाय जनाय ददातीत्यर्थः। ज्ञातौ धने वा स्वशब्दो देववत्। बहिर्भावेन। बाह्येन वा योगे उपसंव्याने उपसंवीयमाने वाऽर्थेऽन्तरशब्दः सर्वादिः। अन्तरस्मै गृहाय। नगरबाह्याय चाण्डालादिगृहायेत्यर्थः। चाण्डालादिगृहयुक्ताय नगराभ्यन्तरगृहाय वेत्यर्थः। अन्तरस्मै पटाय पटचतुष्टये तृतीयाय चतुर्थाय वा। प्रथमस्य बाह्यभावाद्वितीयस्य बाह्ययोगात्सिद्धमेव सर्वादित्वम्। पुरि तु न सर्वादिः। अन्तरायै पुरे क्रुध्यति। चाण्डा-

लादिपुर्ये इत्यर्थः। मध्यार्थोऽन्तरशब्दो देववत्। एवं त्यदादौ सर्वादित्वे स्माया-दय आद्धेर इत्यत्वे कृते ज्ञेयाः। द्वियुष्मद्वत्वस्मदः स्मायादयो न सम्भवन्ति इति। सर्वविभक्त्यादिप्रयोजनम्। प्रियसर्वाय । अतिसर्वाय। द्व्यन्यायेत्यादौ देववत्। गौणभावात्। त्वकत्पितृक इत्यादावन्तरङ्गत्वात्पूर्वमेवावयवेऽक् । एवं मकत्पि-तृकः। भवत्वित्यस्योकारो ऽर्थः। भवती। गणपाठोऽप्यकप्रत्ययाद्यर्थः। एकश-ब्दो नित्यमेकवचनान्तः। संख्यार्थ इत्येके। मतान्तरेऽन्यार्थोऽयमेकशब्दः। कस्यापि संज्ञायां सर्वादिर्न। सर्वो नाम कश्चित्तस्मै सर्वाय। इति सर्वादिविवेकः।

नवभ्यः पूर्वभ्य इस्मात्स्मिन्वा ॥२।४।१६॥

पूर्वादिभ्यो नवभ्यो यथास्थानं ये इस्मात्स्मिन्नादेशा उक्तास्ते वा स्युः। पूर्वे। पूर्वाः। पूर्वस्मात्। पूर्वात्। पूर्वस्मिन्। पूर्वे। एवं परे। पराः। स्वे स्वाः। आत्मीया आत्मानो वा। अन्तरे अन्तरा वा शाटकाः। परिधानीया इत्यर्थः।

तृतीयान्तात् पूर्वावरं योगे ॥१।४।१३॥

पूर्व अवर इत्येतौ सर्वादी तृतीयान्तात्परौ योगे सम्बन्धे सति सर्वादी न स्तः। मासेन पूर्वाय मासपूर्वाय । समासार्थवाक्येऽपि न सर्वादित्वम्। मासेन पूर्वाय।

न सर्वादिः ॥१।४।१२॥

द्वन्द्वे समासे न सर्वादित्वम्। दक्षिणोत्तरपूर्वाणाम्। कतरकतमकाः। अत्राऽसर्वादित्वात्कप्रत्यय एव। तेन द्वन्द्वे वेति जसि न विकल्पः। स्वार्थिक-प्रत्ययान्तानां निषेधाद्वा।

द्वन्द्वे वा ॥१।४।११॥

द्वन्द्वे समासेऽकारान्तस्य सर्वादेः सम्बन्धिनो जस इर्वा स्यात्। कतरकतमे। कतरकतमाः।

नेमार्धप्रथमचरमतयाल्पकतिपयस्य वा ॥

नेमादीनि नामानि। तयायौ प्रत्ययौ। तेषामकारान्तानां जस इर्वा स्यात्। नेमे। नेमाः। शेषं सर्ववत्। अर्द्धे । अर्द्धाः। एवं प्रथमचरमयोरपि। द्वितये। द्वितयाः। त्रितये। त्रितयाः। द्वये । द्वयाः। त्रये। त्रयाः। अत्र तयि रक्षणे अयि गतौ अनयोरचि अकारान्तशब्दावपि। परं व्याख्यानतो विशेषप्रतिपत्ति-र्नहि सन्देहादलक्षणमिति न्यायात्तद्धितस्यैव ग्रहः। द्वयेषामित्यत्र प्रयोगात्।

---

१ अत्र–शेषं देववत्–इति पाठः

व्याकरणान्तरं द्वयमीषन्तीत्यर्थान्तरेण। परमनेमे। परमनेमाः। अर्धकाः इत्येकमेव।

तीयं ङित्कार्य्ये वा ॥१।४।१४॥

तीयप्रत्ययान्तं शब्दरूपं ङितां ङेङसिङस्ङीनां कार्य्ये कर्तव्ये वा सर्वादिः स्यात्। द्वितीयस्मै। द्वितीयाय। तृतीयस्मै। तृतीयाय। एवं ङस्यादौ ङिति सर्ववत्। पक्षे देववत्। स्त्रीलिङ्गेऽपि द्वितीयस्यै। द्वितीयायै। इत्यादि। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येति पटुजातीयाय। द्वितीयकाय। नात्राऽक्। किन्तु कप्रत्यय एव। ङित्कार्य्यं विना सर्वादित्वनिषेधात्।

जराया जरस्वा ॥२।१।३॥

जराशब्दस्य स्वसम्बन्धिनि अन्यसम्बन्धिनि वा स्वरादौ स्यादौ वा जरसादेशः स्यात्। अनेकवर्णत्वात्सर्वादेशे प्राप्ते निर्दिश्यमानस्यादेशा इति। एकदेशविकृतमनन्यवत्। निर्जरसौ। निर्जरसः। निर्जरसम्। इनादीन् बाधित्वा परसूत्राज्जरस्। निर्जरसा। निर्जरसैः। एसादेशेनैव सिद्धौ ऐस्करणसाफल्यात्। निर्जरसे। निर्जरसः २। निर्जरसोः २। निर्जरसाम्। निर्जरसि। अत्र शेषं पक्षे च देववत्।

दन्तपादनासिकाहृदयासृग्यूषोदकदोर्यकृच्छकृतोदत्पन्नस्हृदसन्यूषन्नुदन्दोषन्यकञ्छकन्वा ॥२।१।१०१॥

दन्तादीनां यथासंख्यं शसादौ दत् पद् इत्यादय आदेशा वा स्युः। दन्तः। दन्तौ। दन्ताः। दन्तम्। दन्तौ। दन्तान्। दतः। दता। दन्तेन। दते। दन्ताय। दतः। दन्तात्। दतः। दन्तस्य। दतोः। दन्तयोः। दताम्। दन्तानाम्। दति। दन्ते। व्यञ्जनादावपि। दद्भ्याम्। दन्ताभ्याम्। दद्भिः। दन्तैः। इत्यादि ज्ञेयम्। पादः। पादौ। पादाः। पादम्। पादौ। पदः। पादान्। पदा। पादेन। पद्भ्याम्। पादाभ्याम् इत्यादि।

मासनिशासनस्य शसादौ लुग्वा ॥२।१।१००॥

एषां शसादौ स्यादौ परे लुगन्तादेशो वा स्यात्। मासः। मासा। मास्भ्यामिति स्थिते सोरुः। अवर्णभोभगोऽघोरिति लुकि माभ्याम्। माभिः। मास्सु। केचित्तु माद्भ्याम्। मात्सु इत्याहुः। धुटस्तृतीय इति सकारस्य दकारकरणात्। पक्षे देववत्। यूषशब्दे यूषन्नादेशेऽनोऽस्येति वक्ष्यमाणेनाऽकारलोपे यूष्णः। यूषभ्याम्। यूषभिः। सप्तम्येकवचने ईङौ वेति वक्ष्यमाणेनाऽकारलोपविकल्पेन यूष्णि, यूषणि। पक्षे स्यमौजस्सु च देववत्।

संख्यासायवेरह्नस्याहन् ङौ ॥१।४।५०॥

संख्यावाचिशब्देभ्यः सायशब्दाद्विशब्दाच्च परस्याह्नशब्दस्य ङौ परेऽहन्नित्यादेशो वा स्यात्। द्वयोरह्नोर्भवः द्व्यह्नः। अस्य सप्तम्येकवचने द्व्यहनि। ईङौ वेति अकारलुग्विकल्पात् द्व्यह्नि। पक्षे शेषं च देववत्। एवं त्र्यह्नि। त्र्यहनि। त्र्यह्ने इत्यपि। सायाह्नि। सायाहनि। सायाह्ने। व्यह्नि। व्यहनि। व्यह्ने। इत्यदन्ताः। विश्वपाः। ऐदौत्सन्ध्यक्षरैः। विश्वपौ। समानानामिति दीर्घः। विश्वपाः। विश्वपाम्। विश्वपौ। शसि।

लुगातोऽनापः ॥२।१।१००॥

आब्वर्जितस्याकारस्य ङी स्याद्यघुट्स्वरे परे लुक् स्यात्। विश्वपः। विश्वपा। विश्वपे। विश्वपाभ्याम्। इत्यादि। एवं हाहाशब्दः। तस्यापि शसि हाहः। हाहा। हाहे। हाहः २। हाहोः २। हाहाम्। हाहि। हाहासु। हे हाहाः। इत्यादन्ताः। मुनिः।

इदुतोऽस्त्रेरीदूत् ॥१।४।२१॥

स्त्रिशब्दवर्जितस्येदन्तस्योदन्तस्य चौता सह यथासंख्यमीदूतावित्यादेशौ स्याताम्। मुनी।

जस्येदोत् ॥१।४।२२॥

इदन्तस्योदन्तस्य च जसि परे एत् ओत् इत्यादेशौ स्तः। मुनयः। मुनिम्। मुनी। मुनीन्।

टः पुंसि ना ॥१।४।२४॥

इदुदन्तात्परस्य टस्तृतीयैकवचनस्य ना इत्यादेशः स्यात्। मुनिना। मुनिभ्याम् ३। मुनिभिः।

ङित्यदिति ॥१।४।२३॥

अदितिङिति स्यादौ परे इदन्तस्योदन्तस्य चैदोतावादेशौ स्तः। मुनये। मुने अस् इति स्थिते—

एदोद्भ्यां ङसिङसोरः ॥१।४।३५॥

एदोद्भ्यां परयोर्ङसिङसोः स्थाने रेफः स्यात्। अकार उच्चारणार्थः। मुनेः २। मुन्योः २।

ङिडौं ॥१।४।२५॥

इदुदन्तात्परो ङिडौं स्यात्।

ङित्यन्त्यस्वरादेः ॥२।१।११४॥

स्वराणां सन्निविष्टानां मध्ये योऽन्त्यः स्वरस्तदादेः शब्दस्वरूपस्य ङिति परे लुक् स्यात् । मुनौ । मुनिषु ।

ह्रस्वस्य गुणः ॥१।४।४१॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्य सिना सह श्रुतत्वाद्ध्रस्वस्यैव गुणः स्यात् । आसन्नः । हे मुने । हे मुनी । हे मुनयः । अतिक्रान्तः स्त्रियमतिस्त्रिः पुरुषः । स्त्रिया इति वक्ष्यमाणेनेयादेशे अतिस्त्रियौ । जसि अतिस्त्रयः । अस्त्रेरिति ज्ञापकात्परेणापि इयादेशेनेत्कार्यं न बाध्यते । वाम् शसीति अतिस्त्रिम् अतिस्त्रियम् नरं पश्य । अतिस्त्रियौ । अतिस्त्रियः । अतिस्त्रीन् नरान् पश्य । अतिस्त्रिणा । अतिस्त्रिभ्याम् । अतिस्त्रिभिः । अतिस्त्रये । अतिस्त्रेः २ । अतिस्त्रियाः २ । अतिस्त्रीणाम् । अतिस्त्रौ । अतिस्त्रिषु । हे अतिस्त्रे । 'ओस्यौकारे च नित्यं स्यादम्शसोस्तु विभाषया । इयादेशोऽचि नान्यत्र स्त्रियाः पुंस्युपसर्जने ॥१॥' इकारान्तः सखिशब्दः ।

ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसश्च सेर्डाः ॥१।४।८४॥

सखिशब्दादिकारान्तादृदन्तादिभ्यश्च परस्य सेर्डा इत्यादेशः स्यात् । अन्त्यस्वरादिलोपे सखा । किंसखा । प्रियसखा ।

सख्युरितोऽशावैत् ॥१।४।८३॥

इदन्तस्य सखिशब्दस्य तत्सम्बन्धिन्यन्यत्सम्बन्धिनि वा शिवर्जिते शेषे घुटि परे ऐकारोऽन्तादेशः स्यात् । सखायौ । सखायः । सखायम् । सखायौ । सखीन् । सुसखायौ । प्रियसखायौ । किंसखायौ । परमसखायौ इत्यादावपि । तृतीयैकवचने—

न नाङि देत् ॥१।४।२१॥

केवलसखिपतेः परस्य टावचनस्य नादेशो ङिति परे एकारश्चोक्तः स न स्यात् । इवर्णादेरिति यत्वे सख्या । सखिभ्याम् । सखिभिः । सख्ये ।

खितिखीतीय उर् ॥१।४।३६॥

खितिखीतीसम्बन्धिन इवर्णस्थानीययकारात्परयोर्ङसिङसोः स्थाने उर् इत्यादेशः स्यात् । सख्युः । अत्र खिकथनात् सखिशब्दस्तिकथनात्पतिशब्दः । खीती दीर्घकथनात्सखायमिच्छतीति क्यनि क्विपि यलोपे सखीशब्द ईकारान्तः । पतिमिच्छतीति क्यनि क्विपि यलोपे पतीरीकारान्तो ग्राह्यः । तस्यापि ङसिङसोः सख्युः पत्युरित्येव । तत्र योऽनेकस्वरस्येति यकारः । सख्योः । सखि ङि इत्यत्र—

केवलसखिपतेरौः ॥१।४।२६॥

केवलसखिपतिभ्यामिदन्ताभ्यां परो ङिरौः स्यात् । सख्यौ । एवं पत्यौ । प्रियसखौ । सुसखौ । अतिसखौ । बहुसखौ । नरपताविल्यादौ ङिडौरेव केवलत्वाभावात् । तेन सुसखिना सुसखये इत्यादि । य इति किम् ? यत्र यत्वं तत्रैवौः । तेनातिसखेः अतिपतेः इत्यत्र न । पतिः । पती । पतयः । पतिम् । पती । पतीन् । सखिवदग्रे । पत्या । पत्ये । पत्युः । पत्योः २ । पतिषु । हे पते । सखीमतिक्रान्तोऽतिसखिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषाया अनित्यत्वात् । राजन् सखेरिति सूत्रेण नाट् समासान्तः । गोश्चान्ते ह्रस्व इत्यादिना ह्रस्वत्वे लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणान्मुनिवत् । कति शब्दो बहुवचनान्तः ।

डत्यतु संख्यावत् ॥१।१।३८॥

डतिप्रत्ययान्तमतुप्रत्ययान्तं नाम संख्यावत्स्यात् । संख्या एकद्व्यादिका । तत्कार्य्यं भजतीत्यर्थः ।

डतिष्णः संख्याया लुप् ॥१।४।५४॥

डतिप्रत्ययान्तस्य षकारनकारान्तायाः संख्यायाश्च सम्बन्धिनोर्जस्शसोर्लुप् स्यात् । कति । कति । कतिभिः । कतिभ्यः । प्रियकतिर्मुनिवत् । लुगित्येव सिद्धौ लुप् स्थानिवद्भावनिषेधार्थः ।

लुप्यय्वृल्लेनत् ॥१।४।११२॥

परस्य प्रत्ययस्य लुपि सत्यां लुब्भूतपरनिमित्तकं पूर्वस्य कार्यं न स्यात् । य्वृत्करणमेनत्करणं लकरणं च वर्जयित्वा । 'नन्ता संख्या डतिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः ।' इतिवचनात्त्रिषु सरूपाः ।

त्रेस्त्रयः ॥१।४।३४॥

आमः सम्बन्धिनस्त्रिशब्दस्य त्रय इत्यादेशः स्यात् । त्रयाणाम् । परमत्रयाणाम् । गौणत्वे न । अतित्रीणाम् । प्रियत्रीणाम् । केचित्तु गौणत्वेऽपि प्रियत्रयाणामिति मन्यन्ते । त्रिशब्दो बहुवचनान्त एव । द्विशब्दो द्विवचनान्तः ।

आद्वेरः ॥२।१।४१॥

द्विशब्दमभिव्याप्य त्यदादीनामन्तस्य तत्सम्बन्धिनि स्यादौ तसादौ तद्धिते च प्रत्यये परेऽकारः स्यात् । द्वौ २ । द्वाभ्याम् ३ । द्वयोः २ । संज्ञायां गौणत्वे च नाकारः । द्विर्नाम कश्चित् । द्विः । द्वी । द्वयः । अतिद्विः । मुनिवत् । प्राधान्ये परमद्वौ । उडुलोम्न ऋषेरपत्यमौडुलोमिः । बाह्वादिभ्यो गोत्रे इतीञ् । औडुलोमी । बहुत्वे—

लोम्नोपत्येषु ॥६।१।२३॥

लोमन्शब्दात्प्राग् जितीयेऽर्थेऽपत्यलक्षणे अःप्रत्ययः स्यात्। अपत्येष्विति बहुवचनाद्बहुत्वे अः। अन्यत्रेऽन्तत्वादिकारन्तवद्रूपाणि। उडुलोमाः। उडुलोमान्। उडुलोमैः। एवं शरलोमैः। एवमन्येपीदन्ता रविकविप्रमुखा मुनिवत्साध्याः। उकारान्ता अपि साधुभानुविष्णुप्रभृतयो मुनिशब्दसाधनसूत्रैरेव साहचर्यात्साध्याः। भानुः। भानू। भानवः। भानुम्। भानू। भानून्। भानुना। भानुभ्याम्। भानुभिः। भानवे। भानुभ्याम्। भानुभ्यः। भानोः २। भान्वोः २। भानूनाम्। भानौ। भानुषु। हे भानो। हे भानू। हे भानवः। ईकारान्तो वातं प्रमिमीते इत्युणादौ वातप्रमीः। वातप्रम्यौ। वातप्रम्यः। हे वातप्रमीः। समानादमोऽतः। वातप्रमीम्। वातप्रम्यौ। वातप्रमीन्। वातप्रम्या। वातप्रम्ये। वातप्रम्यः २। वातप्रम्योः २। वातप्रम्याम्। दीर्घत्वान्न नाम्। ङौ समानानामिति दीर्घः। वातप्रमी। वातप्रमीषु। एवं पपी ययी प्रमुखाः। पपीः सूर्यः। ययीर्मार्गः। क्विबन्ते तु अमि शसि ङौ च विशेषः। वातप्रम्यम्। वातप्रम्यः। वातप्रम्यि। क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ इति वक्ष्यमाणयत्वम्। बह्व्यः श्रेयस्यो यस्य स बहुश्रेयसी नरः। दीर्घङ्याबिति वक्ष्यमाणः सेर्लुक्। बहुश्रेयस्यौ नरौ। बहुश्रेयस्यो नराः। आमन्त्र्ये नित्यदिद्विरिति ह्रस्वत्वे हे बहुश्रेयसि नर। शसि बहुश्रेयसीन्। बहुश्रेयस्या नरेण। ङित्सु स्त्रीदूत इति वक्ष्यमाणादैदासादयो नित्यम्। बहुश्रेयस्यै। बहुश्रेयस्याः २। बहुश्रेयसीनां नराणाम्। बहुश्रेयस्यां नरे। शेषमौणादिकवातप्रमीवत्। कुमारीवाचरतीति क्विपि। कुमारी ब्राह्मणः।

योऽनेकस्वरस्य ॥२।१।५६॥

अनेकस्वरस्य धातोरिवर्णस्य प्रत्ययस्वरे परे यकारः स्यात्। इति यत्वे कुमार्यौ। कुमार्यः। कुमार्यै ब्राह्मणाय। खरकुटीव खरकुटी तस्मै खरकुट्यै ब्राह्मणायेत्यादि ज्ञेयम्। अतिलक्ष्मीशब्देऽङ्यन्तत्वान्न सेर्लुक्। अतिलक्ष्मीः। शेषं बहुश्रेयसीवत्।

धातोरिवर्णोवर्णस्येयुव् स्वरे प्रत्यये ॥२।१।५०॥

धातुसम्बन्धिन इवर्णस्योवर्णस्य च स्वरादौ प्रत्यये परे क्रमादिय् उव् इत्यादेशौ स्याताम्। नीः। नियौ। नियः।

निय आम् ॥१।४।५१॥

नियः परस्य ङेः सप्तम्येकवचनस्याम् स्यात्। नियाम्।

संयोगात् ॥२।१।५२॥

धातोरिवर्णोवर्णस्य धातोः संयोगात्परस्य प्रत्ययस्वरे इयुवौ स्तः। य्वोरप-

वाद: । सुश्रीः । सुश्रियौ । सुश्रियः । सुश्रियम् । सुश्रियौ । सुश्रियः । सुश्रिया । सुश्रीभ्याम् । सुश्रीभिः । वेयुवोः स्त्रिया इतिवक्ष्यमाणत्वेन विकल्पादैदासादयः । तेन सुश्रियै । सुश्रिये । सुश्रियाः २ । सुश्रियः २ । सुश्रियोः २ ।

आमो नाम्वा ॥१।४।३१॥

इयुवोः सम्बन्धिनौ यौ स्त्रीदूतौ तदन्ताच्छब्दात्परस्य तदन्तसम्बन्धिन आमो नाम् वा स्यात् । सुश्रियाम् । सुश्रीणाम् । सुश्रियि । सुश्रियाम् । सुश्रीषु । हेसुश्रीः । हे सुश्रियौ । हे सुश्रियः । एवं स्वयम्भूः । सुधीः । सुधियौ । सुधियः । सुष्ठु ध्यायन्तीतिविग्रहे सुधियाम् । शोभना धीर्येषामितिविग्रहे सुधीनाम् । सुधियाम् । एवं यवक्रियौ । शुद्धधियौ । परमधियौ । दुःस्थिता धीर्ययोस्तौ दुर्धियौ इति विग्रहे दुरित्यस्य धीशब्दं प्रति गतित्वमेव नास्ति । यत्क्रियायुक्ताः प्रादयस्तं प्रत्येव गतिसंज्ञा इति वचनात् । सखायमिच्छतीति सखीयति । ततः क्विप् । अल्लोप-यलोपौ । अल्लोपस्य स्थानिवत्वाद्योऽनेकस्वरस्येति यकारे प्राप्ते कौ लुप्तं न स्थानि-वत् । सखीः । सख्यौ शसि यत्वम् । सख्यः । ङौ सख्यि । सह खेन वर्तते इति सखस्तमिच्छतीति सखीः । सुतमिच्छतीति सुतीः । यत्वे सख्यौ । सुत्यौ । खितिखीतीय उर् इत्यत्र दीर्घस्यापि ग्रहणात् सख्युः । सुत्युः । लूनमिच्छतीति लूनीः । लून्यौ । क्षाममिच्छतीति क्षामीः । एषां ङसिङसोर्यत्वे—

क्तादेशोऽषि ॥२।१।६१॥

कसंयुक्ततकारस्य स्थाने आदेशः क्तादेशः स षकारादन्यत्र परे कार्य्ये स्यादिविधौ च कर्तव्येऽसन् ज्ञेयः । इति मत्त्वनत्वयोरसत्त्वात् खितिखीत्यादिना उर् । लून्युः । क्षाम्युः । प्रस्तीम्युः । शुष्कीः । पक्कीः । अनयोर्ङसिङसोरपि संयो-गादिति शुष्कियः । पक्कियः ।

क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ॥२।१।५८॥

क्विबन्तेनैव या वृत्तिः समासस्तस्याः सुधीवर्जितायाः सम्बन्धिनो धातोरि-वर्णोवर्णस्य स्थाने स्वरादौ स्यादौ प्रत्यये परे तौ प्रागुक्तौ यकारवकारौ स्याताम् । उन्नीः । उन्न्यौ । उन्न्यः । ग्रामण्यौ । ग्रामण्यः । सेनान्यौ । सेनान्यः । निय आम् । नियाम् । उन्न्याम् । ग्रामण्याम् । सेनान्याम् । परमं नयतीति परमन्यौ । परमन्यः । परमश्चासौ नीश्चेति विग्रहे परमनियौ परमनियः । सुपूर्वधीवर्जनात् प्रधीः । प्रध्यौ । प्रध्यः । प्रध्या । प्रध्यै । प्रध्याः । प्रधीनाम् प्रध्याम् । प्रध्योः । प्रधीषु । हे प्रधीः । हे प्रध्यौ । हे प्रध्यः । इतीदन्ताः । हूहूः । हूह्वौ । हूह्वः । हूहूम् । हूह्वौ । हूहून् । हूह्वा । हूह्वे । हूह्वः २ । हूह्वोः २ । हूहाम् । हूह्वि । अतिचमूः । अतिचम्वा-वित्यादि वातप्रमीवत् । वत्करणात् हे अतिचमु । ङित्सु अतिचम्वै । अतिचम्वाः

२। अतिचमूनाम्। अतिचम्वाम्। सुलूः। सुल्वौ। सुल्वः। खलपूः। खलप्वौ। खलप्वः। एषु स्याद्युत्पत्तेः प्रागेव क्विबन्तेन समासः।

दृन्पुनर्वर्षाकारैर्भुवः ॥२।१।५९॥

एभिः सह या क्विब्वृत्तिस्तस्या भुवो धातोरुवर्णस्य स्यादौ स्वरादौ प्रत्यये परे वः स्यात्। दृन् हिंसन् भवतीति दृन्भूः। क्विबन्तः। सविषः कीटः। दृन्भ्वौ। दृन्भ्वः। खलपूवत्। औणादिकदृन्भूशब्दे तु दृम्भ्वौ। दृम्भ्वः। इत्यादिहूहूवत्। पुनर्भूर्द्विरूढास्त्री। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः। वर्षाभूरोषधिविशेषो दर्दुरश्च। वर्षाभ्वौ। वर्षाभ्वः। कारे भवति कारभूः। कारभ्वौ। कारभ्वः। करशब्देऽपि करभ्वौ। करभ्वः। काराशब्देऽपि। काराभ्वौ। काराभ्वः। दृन्नादिभिरेव भुव इति नियमार्थं सूत्रम्। तेनैतैरेव भुवो वो नान्यैरिति सिद्धम्। स्वयम्भुवौ। स्वयम्भुवः। उल्लूः। उल्ल्वौ। उन्नीवत्। कटप्रूः। संयोगपूर्वकत्वात् स्वयम्भूवत्। दृशोर्भवति दृग्भूः। स्वयम्भूवत्। काराभूरपि स्वयम्भूवदिति कश्चित्।

स्यादौ वः ॥२।१।५७॥

अनेकस्वरस्य धातोरुवर्णस्य स्यादौ स्वरे प्रत्यये वकारः स्यात्। वसुमिच्छतीति क्यनि क्विपि वसूः। वस्वौ। वस्वः। स्यादाविति किम्? लुलुवतुः। इत्यूदन्ताः। पितृशब्दे सेडौ। पिता।

अर्डौ च ॥१।४।३९॥

ऋतः स्थाने डौ घुटि च परेऽरित्यादेशः। पितरौ। पितरः। पितरम्। पितरौ। पितॄन्। पित्रा। पितृभ्याम्। पितृभिः। पित्रे।

ऋतो डुर् ॥१।४।३८॥

ऋतः परयोर्ङसिङसोर्डुर् स्यात्। पितुः २। पित्रोः २। पितॄणाम्। पितरि। पितृषु। ह्रस्वस्य गुणः। हे पितः। हे पितरौ। हे पितरः।

मातुर्मातः पुत्रेऽर्हे सिनाऽमन्त्र्ये ॥१।४।४०॥

मातृशब्दस्य आमन्त्र्ये पुत्रे प्रशंसायां गम्यमानायां सिना सह मात इत्यकारान्त आदेशः स्यात्। हे गार्गिमात।

तृ स्वसृनप्तृनेष्टृत्वष्टृक्षत्तृहोतृपोतृप्रशास्त्रो घुट्यार् ॥१।४।३८॥

तृइति तृच्तृनोर्ग्रहणम्। तदन्तस्य स्वस्रादिशब्दानां च ऋतः स्थाने तदत्संबन्धिनि घुटि परे आर् स्यात्। कर्तृशब्दः। कर्तारौ कटस्य। कर्तारः। कर्तारम्। कर्तारौ। कर्तॄन्। कर्त्रा। कर्तृभ्याम्। कर्तृभिः। कर्त्रे। कर्तुः २। कर्त्रोः २। कर्तॄ-

णाम् । कर्तरि । कर्तृषु । हे कर्तः । नप्तारौ । नेष्टारौ । त्वष्टारौ । क्षत्तारौ । होतारौ । पोतारौ । प्रशास्तारौ । अतिकर्तारौ । तृशब्दस्यार्थवतो ग्रहणेन प्रत्ययग्रहणात् नप्त्रादीनामव्युत्पन्नानां संज्ञाशब्दानां तृशब्दस्य ग्रहणं न स्यादिति तेषां पृथग् ग्रहणम् । व्युत्पत्तिपक्षे तृग्रहणेनैव सिद्धे नप्त्रादिग्रहणं नियमार्थम् । तेन नान्येषामौणादिकानां पितृभ्रात्रादीनाम् । ना । नरौ । नरः । हे नः । नृभ्याम् । नृभिः । ङे० । नुः २ ।

नुर्वा ॥१।४।४८॥

नृशब्दस्य नामिपरे वा दीर्घः स्यात् । नृणाम् । नॄणाम् । नरि । नृषु ।

क्रुशस्तुनस्तृच पुंसि ॥१।४।५७॥

क्रुशः परो यस्तुन् प्रत्ययस्तस्य शेषे घुटि परे तृजादेशः स्यात् पुंसि । क्रोष्टा । क्रोष्टारौ । क्रोष्टारः । क्रोष्टारम् । क्रोष्टारौ । अतिक्रोष्टा । प्रियक्रोष्टा । असिद्धं बहिरङ्गमन्तरङ्गे इति न क्नित्यदित इति कच् । शसि क्रोष्टूनित्येव । शेष इति किम् ? हे क्रोष्टो ।

टादौ स्वरे वा ॥१।४।९२॥

टादौ स्वरे परे क्रुशः परस्य तुनस्तृजादेशो वा स्यात्पुंसि । क्रोष्ट्रा । क्रोष्टुना । क्रोष्ट्रे । क्रोष्टवे । क्रोष्टुः २ । क्रोष्टोः २ । क्रोष्टरि । क्रोष्टौ । आमि क्रोष्टूनामित्येव । नित्यत्वात् पूर्वं नामादेशे स्वराभावात् । भिस्भ्यां भ्यस्सु उकारान्तवद्रूपाणि । इति ऋदन्ताः । कॄ तॄ गॄ एषां धातूनामनुकरणे प्रकृतिवदनुकरणमिति विकल्पेनातिदेशात् ऋतां क्ङितीर् इतीरित्यादेशे कीः । किरौ । किरः । तीः । तिरौ । तिरः । गीः । गिरौ । गिरः । इत्यादिगीर्वत् । पक्षे कॄः । क्रौ । क्रः । कॄम् । क्रौ । कॄन् । क्रा । क्रे । इत्यादि । इति ॠदन्ताः । विदॢ लाभे इत्यस्यानुकरणे ऋकारोपदिष्टं कार्यं ऌकारेऽपि विज्ञायते इति सेर्डाः । विदा । विदलौ । विदलः । स्यानिप्रत्यासत्त्या अर्ङौ चेत्यरादेशोऽप्यलिति । ङसिङसोस्तु ऋतो डुर् । विदुल् । इत्यादि । इति ऌदन्ताः । अतिहेः । अतिहयौ । अतिहयः । अतिहयम् । हे अतिहे । अदेतः स्यमोर्लुक् । हे अतिहयौ ।

आ रायो व्यञ्जने ॥२।१।५॥

रैशब्दस्य तदतत्सम्बन्धिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ परे आकारः स्यात् । राः । रायौ । रायः । हे राः । राभ्याम् । राभिः । राभ्यः । रासु । एवं सुराः ।

ओत और्घुटि ॥१।४।७४॥

ओकारस्य ओत एव विहिते घुटि परे औः स्यात् । गौः । गावौ । गावः । विहितविशेषणाच्चित्रगवः । लुनातेर्विचि गुणे लौः । लावौ । लावः । हे गौः । हे अगौः ।

आअम् शसोऽता ॥१।४।७५॥

ओकारस्याम् शसोरकारेण सहाकारः स्यात्। गाम्। गाः पश्य। गवा। गवे। गोः २। गवोः २। गवाम्। गवि। गोषु। ग्लौः। ग्लावौ। ग्लावः। इत्यादौ स्वरे परे आवादेशः। ग्लौभ्याम्। ग्लौभिः। ग्लौषु। हे ग्लौः।

इति स्वरान्ताः पुल्लिङ्गाः ॥

अथ स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

सदालिसेवितः पात्रैः परीतः प्राप्तसौरभः।
राजहंसप्रियो जीयाज्जिनः पद्मप्रभः प्रभुः ॥ १ ॥

पद्मास् इति स्थिते—

दीर्घङ्याब्व्यञ्जनात्सेः ॥१।४।४५॥

दीर्घाभ्यां ङ्याब्भ्यां व्यञ्जनाच्च परस्य सेर्लुक् स्यात्। पद्मा। माला।

औता ॥१।४।२०॥

आबन्तस्य सम्बन्धिनौकारेण सहाबन्तस्यैव एकारः स्यात्। पद्मे। माले। ईषदसमासे खट्वे बहुखट्वे मञ्चकौ। जसि पद्माः। मालाः। पद्माम्। मालाम्। पद्मे। माले। शसि पद्माः। मालाः पश्य।

टौस्येत् ॥१।४।१९॥

आबन्तस्य सम्बन्धिनोष्टौसोः परयोरेकारः स्यात्। पद्मया। मालया। पद्माभ्याम्। मालाभ्याम्। पद्माभिः। मालाभिः।

आपो ङितां यै यास् यास् याम् ॥१।४।१७॥

आबन्तस्य ङितां ङे ङसिङसङीनां यै यास् यास् यामित्यादेशाः क्रमेण स्युः। पद्मायै। मालायै। पद्मायाः। मालायाः। पद्मयोः २। मालयोः २। पद्मानाम्। मालानाम्। पद्मायाम्। मालायाम्। पद्मासु। मालासु।

एदापः ॥१।४।४२॥

आमन्त्रणेऽर्थे आबन्तस्य सिना सहैकारः स्यात्। हे पद्मे। हे माले।

नित्यदिद्विस्वराम्बार्थस्य ह्रस्वः ॥१।४।४३॥

नित्यं येभ्यः शब्देभ्यः परेषां ङितां दैदासादयः स्युस्ते नित्यदितस्तेषां द्विस्वराणामम्बार्थानामाबन्तानामामन्त्रणेऽर्थे सिना सह ह्रस्वः स्यात्। हे स्त्रि। हे अतिस्त्रि। हे देवि। हे गौरि। हे लक्ष्मि। हे करभोरु। हे श्वश्रु। हे वधु। हे

वर्षाभु । हे पुनर्भु । हे अतिलक्ष्मि । हे अम्ब । हे अक्क । हे अत्त । हे अल्ल । हे अनम्ब । हे परमाम्ब । हे प्रियाम्ब । द्विदिति किम्? हे वातप्रमीः । हे हूहूः । हे ग्रामणीः । हे खलपूः । नित्यग्रहणादिह न हे श्रीः । हे ह्रीः । हे भूः । हे भ्रूः । कथं सुभ्रु । हे भीरु । स्त्रीपर्य्यायत्वादूङि कृते भविष्यति । द्विस्वर इति किम्? हे अम्बाडे । हे अम्बाले । हे अम्बिके ।

सर्वादेर्डस्पूर्वाः ॥१।४।१८॥

सर्वादेराबन्तस्य ङितां यै यास् यास् याम्स्ते डस्पूर्वाः स्युः । सर्वस्यै । सर्वस्याः सर्वस्या । सर्वस्याम् । परमसर्वस्यै । इदमः स्त्रियाम् अस्यै इत्यादि । द्वितीयस्यै । द्वितीयायै । नात्र प्रियसर्वायै । गौणत्वात् । कथं दक्षिणपूर्वस्यै इति । दक्षिणा चासौ पूर्वा चेति कर्मधारयात् । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्च दिशोर्यदन्तरालं सा दिक् दक्षिणपूर्वा तस्यै दक्षिणपूर्वायै इत्येव । जरा । जरसौ । जरसः । जरसम् । जरसौ । जरसः । जरसा । जरसे । जरसः २ । जरसोः २ । जरसाम् । जरसि । पक्षे व्यञ्जनादौ च पद्मावत् । जरामतिक्रान्ता स्त्री अतिजरा । विभक्तेरापा व्यवधानान्न जरस् । नासिकाशब्दे शसादौ नसः । नसा । नोभ्याम् । नोभिः । नसे इत्यादि । पक्षे घुटि च पद्मावत् । निशाशब्दे निशः । निशा । निश्भ्यामित्यत्र घुटतृतीय इति जकारे कृते निज्भ्याम् । सुपि जकारस्य प्रथमत्वे सस्य शषाविति सुपः सकारस्य शकारे प्रथमादधुटीति शस्य छत्वे निच्छु । जकारस्य परे गत्वे प्राप्ते असत्त्वात् चजः कगमिति न गत्वम् । कश्चिद् यजसृजेत्यादिना वक्ष्यमाणेन षत्वे षस्य तृतीयत्वेन डत्वे निड्भ्याम् । निड्भिः । सुपि ड्ः सः त्सोऽश्च इति तकारे टत्वे शिट्याद्यस्य द्वितीयो वेति टकारतकारयोष्ठकारथकारौ । न पदान्ताट्टवर्गादित्यादिना टवर्गत्वमपि न । तेन निड्त्सु । निठ्थ्सु इत्याह । पृतनाशब्दे पृत् शसादौ पृतनाया इति मते पृतः । पृता । पृद्भ्याम् । पक्षे घुटि च पद्मावत् । तीर्थपा विश्वपावत् । मतिर्घुटि मुनिवत् । स्त्रीलिङ्गाच्छसो नत्वं नेति मतीः । मत्या । मतिभ्याम् । मतिभिः ।

स्त्रिया ङितां वा दै दास् दास् दाम् ॥१।४।२८॥

स्त्रीलिङ्गादिदन्तादुदन्ताच्छब्दात्परेषां तदतत्सम्बन्धिनां स्यादेर्ङितां ङे ङसि ङस् ङीनां स्थाने क्रमाद् दै दास् दास् दाम् एते आदेशा वा स्युः । विकल्पसूत्रमिदम् । मत्यै । मतये । मत्याः २ । मतेः २ । मत्याम् । मतौ । कन्या पतिर्यस्य यस्या वा कन्यापत्यै कन्यापतये पुरुषाय स्त्रियै वा । प्रियबुद्ध्यै । प्रियबुद्धये स्त्रियै नराय वा । एषु समासार्थस्य पुरुषत्वेऽपि पत्यादिशब्दानां स्त्रीत्वमस्ति । केचित् प्रियबुद्ध्ये प्रियधेनवे पुरुषायेत्येवाहुर्न दित आदेशाः । कश्चित्पुरुषविशेषणे अतिशकट्यै प्रियधेन्वै पुरुषायेत्येव स्यादित्याह । तन्मतेऽतिशकट्येऽतिधेनवे स्त्रियै इत्येव न पुनर्विकल्पः । आमन्त्र्ये हे मते, हे बुद्धे । एवं स्मृतिश्रुत्यादयः ।

त्रिचतुरस्तिसृचतसृ स्यादौ ॥२।१।१॥

स्त्रियां त्रिचतुरोस्तदन्तत्सम्बन्धिनि स्यादौ विभक्तौ तिसृचतसृइत्यादेशौ क्रमात् स्तः।

ऋतोरः स्वरेऽनि ॥२।१।२॥

तिसृचतसृसम्बन्धिन ऋकारस्य तदन्तत्सम्बन्धिनि स्यादौ स्वरे परतो रादेशः स्यात्। तिस्रः। तिस्रः। तिसृभिः। तिसृभ्यः २। तिसृणाम्। तिसृषु। प्रियास्तिस्रो यस्य प्रियतिसा पुरुषः। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रम्। प्रियतिस्रः। प्रियास्त्रयः पुरुषा यस्याः, यद्वा प्रियाणि त्रीणि गृहाणि यस्याः सा प्रियत्रिः स्त्री। अवयवस्य त्रिशब्दस्य पुंसि नपुंसके च वृत्तेर्मतिवद्रूपाणि। आमि प्रियत्रीणाम्। प्रियत्रयाणामित्यन्ये। अनीति किम्? प्रियतिसृणी कुले इत्यत्र रादेशस्य परत्वान्नोऽन्तः पूर्वं न स्यात्। रकारकरणात्। शसेतिदीर्घत्वम् अङौ चेत्यर् ऋतो डुर् इत्येतेषामपवादः। प्रियतिस्रौ। प्रियतिस्रः। प्रियतिस्रि इत्यादि। आद्वेर इत्यकारत्वे वक्ष्यमाणेन आदितिसूत्रेणाप्। द्वे। द्वे। द्वाभ्याम् ३। द्वयोः २। देवी। देव्यौ। देव्यः। देवीम्। देव्यौ। देवीः। देव्या। देवीभ्याम्। देवीभिः।

स्त्रीदूतः १।४।२९॥

नित्यस्त्रीलिङ्गादीकारान्तादूकारान्ताच्च परेषां तदन्तत्सम्बन्धिनां स्यादेर्ङितां स्थाने क्रमाद् दै दास् दास् दाम् इत्यादेशाः स्युः। देव्यै। देव्याः। देवीनाम्। देव्याम्। देव्योः। देवीषु। हे देवि। एवं नदी। नद्यौ। नद्यः। नद्यै। नद्याः २। नद्याम्। लक्ष्मीशब्देऽङ्यन्तत्वान्न सेर्लुक्। लक्ष्मीः। शेषं देवीवत्। अतिलक्ष्म्यै। अतितन्त्र्यै। अतिवध्वै स्त्रियै पुरुषाय वा। कुमारीवाचरतीति क्यनि क्विपि यलोपे कुमारी तस्यै कुमार्यै स्त्रियै नराय वा। खरकुटीव खरकुटी तस्यै खरकुट्यै स्त्रियै पुरुषाय वा। स्त्रिया इत्यनुवर्तमाने पुनः स्त्रीग्रहणं नित्यस्त्रीविषयार्थम्। तेनेह न भवति ग्रामण्ये खलप्वे स्त्रियै। ईदूत इति किम्? मात्रे। दुहित्रे। बुद्धये। धेनवे। अतिकुमारये इत्यत्र ईदूत इति वर्णविधित्वेन स्थानिवद्भावो नास्तीति न दिदादेशाः।

स्त्रियाः ॥२।१।५४॥

स्त्रीशब्दस्य स्वरादौ प्रत्यये परे इय् स्यात्। स्त्री। स्त्रियौ। स्त्रियः।

वाम् शसि ॥२।१।५५॥

स्त्रीशब्दस्यामि शसि च परे वेयादेशः स्यात्। स्त्रियम्। स्त्रीम्। स्त्रियः। स्त्रीः। अतिस्त्रिम्। अतिस्त्रियम् नरम्। अतिस्त्रियः। अतिस्त्रीन्नरान्। क्यनाद्यन्तस्य धातुत्वात् धातोरिवर्णोवर्णस्येत्यादिना नित्यमियादेशः। स्त्रीवाचरतीति स्त्री ब्राह्मणः। तं स्त्रियम्। तान् स्त्रियः। स्त्रिया। स्त्रीभ्याम्। स्त्रीभिः। स्त्रियै।

स्त्रियाः २। स्त्रियोः २। स्त्रीणामित्यत्रास्त्रिया इतिनिर्देशेनेयुवुङ्स्त्वादेः स्त्रीदूदाश्रितेन कार्य्येण बाधकल्पनात् पूर्वं नाम्। स्त्रीषु। हे स्त्रि। स्त्रीशब्दो न धातुरितिसंयोगादित्यनेन नेय्। स्त्रियमतिक्रान्ता स्त्री अतिस्त्रिः। पुंवत्। शसि अतिस्त्रीः। अतिस्त्रिया। ङित्सु स्त्रिया ङितां वेति विकल्पः। अतिस्त्रियै। अतिस्त्रये। अतिस्त्रियाः२। अतिस्त्रेः २। आमि अतिस्त्रीणामित्येव। अतिस्त्रियाम्। अतिस्त्रौ। श्रीः। श्रियौ। श्रियः।

वेयुवोऽस्त्रियाः ॥१।४।३०॥

इयुवोः सम्बन्धिनौ यौ स्त्रीदूतौ ततः परेषां तदन्तसम्बन्धिनां स्यादेर्ङितां स्थाने क्रमात् दै दास् दास् दाम् इत्येते आदेशा वा स्युः स्त्रीशब्दं वर्जयित्वा। श्रियै। श्रिये। श्रियाः। श्रियः। श्रीणाम्। श्रियाम्। अतिश्रियै। अतिश्रिये स्त्रियै नराय वा। पृथुश्रियै पृथुश्रिये स्त्रियै नराय वा। प्रधीशब्दस्य तु केषाञ्चिन्मते लक्ष्मीवद्रूपम्। पदान्तरं विना स्त्रियां वर्तमानत्वं नित्यस्त्रीत्वमिति स्वीकारात्। लिङ्गान्तरानभिधायकत्वं नित्यस्त्रीत्वमितिकैयटानुसारिमते पुंवद्रूपम्। प्रकृष्टा धीरिति विग्रहे तु लक्ष्मीवत्। अमि शसि च प्रध्यम्। प्रध्यः। इति य विशेषः। सुष्ठु धीर्यस्याः सा सुष्ठु ध्यायति वेति विग्रहे सुधीः श्रीवत्। मतान्तरे पुंवत्। सुष्ठु शोभना वा धीः सुधीः श्रीवदेव। ग्रामणीः पुंवत्। ग्रामनयनं खलपवनं वा पुंधर्म एवोत्सर्गात्। केवलस्यैव स्त्रिया विशेषणात्। उकारान्तो रज्जुशब्दो मतिवत्। एवं तनुधेनुप्रमुखाः।

स्त्रियाम् ॥१।४।९३॥

स्त्रियां वर्तमानस्य क्रुशः परस्य तुनस्तृजादेशः स्यात् निर्निमित्तः। क्रोष्टृ इति जाते वक्ष्यमाण ऋदन्तत्वात् ङीप्रत्ययः। क्रोष्ट्री। क्रोष्ट्र्यौ। क्रोष्ट्र्यः। इति देवीवत्। भूः। भुवौ। भुवः।

भ्रूश्नोः ॥२।१।५३॥

भ्रूश्नु इत्यनयोरुवर्णस्य संयोगात्परस्य स्वरादौ प्रत्यये परे उव् स्यात्। भ्रूः। भ्रुवौ। भ्रुवः। हे सुभ्रु। इति प्रागुक्तमूङन्तत्वात् हे करभोरु इत्यादिवत्। भ्रुवै। भ्रुवे। भ्रुवाः २। भ्रुवः २। भ्रूणाम्। भ्रुवाम्। भ्रुवि। भ्रुवाम्। खलपूः पुंवत्। पुनर्भूः। दृन् इति वत्वेन परेणोवुबाधात्। हे पुनर्भु। पुनर्भ्वम्। पुनर्भ्वौ। पुनर्भ्वः।

कवर्गैकस्वरवति ॥२।३।७६॥

पूर्वपदस्थाद्रषृवर्णात् परस्य कवर्गवति एकस्वरवति च उत्तरपदे सति उत्तरपदस्यनागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णः स्यात्। परोऽपि वकारो नामादेशेन बाध्यते पुनर्भूणाम्। वर्षाभूः। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री इतिवचनात् हे वर्षाभु। भेक्यां पुनर्नवायां स्त्री वर्षाभूर्दर्दुरे पुमानिति यादवः। भेकजातौ नित्यस्त्रीत्वाभावात् हे

वर्षाभूः। कैयटमते पुनर्नवायां तु हे वर्षाभु । वर्षाभ्वौ । वर्षाभ्वः । स्वयम्भूः पुंवत्। वधूजम्ब्वादयो देवीवत्। स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीरिति वक्ष्यमाणत्वात्स्वस्रादिभ्यो न ङीप्रत्ययः। 'स्वसा तिस्रश्चतस्रश्च ननान्दा दुहिता तथा। याता मातेति सप्तैते स्वस्रादय उदाहृताः ॥ १ ॥' स्वसा । तृस्वसृ इत्यादिना स्वसारौ। स्वसारः। माता पितृवत्। शसि मातॄः। द्यौर्गौवत्। राः पुंवत्। नौर्ग्लौवत्।

इति स्वरान्ताः स्त्रीलिङ्गाः ॥

अथ स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः।

सुपार्श्वः शाश्वतो भास्वान् विश्वेषां पङ्कशोषणः।
पृथिव्यामुदयाद्भूपप्रतिष्ठाज्जन्मनः शुचिः ॥ १ ॥

अतः स्यमोम् ॥१।४।५७॥

अकारान्तस्य नपुंसकस्य स्यमोरम् स्यात्। समानादमोतः। कुलम्। हे कुल। अत्रामादेशे सति अदेतः स्यमोर्लुगित्यमो लुक्। तत्सम्बन्धिविज्ञानात् प्रियकुलः पुमान्। अमोऽकारोऽतिजरसं कुलमित्याद्यर्थम्।

औरीः ॥१।४।५६॥

नपुंसकस्यौप्रत्यय ईः स्यात्। कुले। परमकुले।

नपुंसकस्य शिः ॥१।४।५५॥

नपुंसकस्य जस्शसोः शिः स्यात्।

स्वराच्छौ ॥१।४।६५॥

जस् शसादेशे शौ परे स्वरान्तान्नपुंसकात्परो नोऽन्तः स्यात्।

निदीर्घः ॥१।४।८५॥

शेषे घुटि परे यो नकारस्तस्मिन् परे पूर्वस्य स्वरस्य दीर्घः स्यात्। कुलानि २। शेषं तृतीयादौ देववत्। एवं धनवनादयः।

पञ्चतोऽन्यादेरनेकतरस्य दः ॥१।४।५८॥

नपुंसकानामन्यादीनां सर्वादिगणपठितानां पञ्चानां सम्बन्धिनोः स्यमोः स्थाने द इत्यादेशः स्यादेकतरं विना। अन्यत्। अन्ये। अन्यानि। एवमन्यतरत्। इतरत्। कतरत्। कतमत्। यतरत्। यतमत्। ततरत्। ततमत्। एकतमत्। हे अन्यत्। अनेकतरस्येति किम्? एकतरम्। तत्सम्बन्धिग्रहणात् प्रियान्यं कुलम्। इह तु स्यात् परमान्यत्। अनन्यत्। अन्यतमशब्दस्यान्यतममित्येव। अतिजरशब्दे सेरम्करणे सन्निपातपरिभाषानित्यत्वे जरस्। अतिजरम्। अतिजरसम्।

जरसो वा ॥१।४।६०॥

जरसन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुब्वा स्यात् । तेन अतिजरः इत्यपि । अतिजरसी । अतिजरे । शौ परत्वाज्जरस् ।

धुटां प्राक् ॥१।४।६६॥

स्वरात्परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य धुड्भ्य एव प्राक् शौ परे नोऽन्तः स्यात् । अतिजर न् स् इ इति जाते—

न्समहतोः ॥१।४।८६॥

न्स इत्यन्तस्य महच्छब्दस्य च स्वरस्य शेषे घुटि परे दीर्घः स्यात् । अतिजरांसि । अतिजराणि वा । अतिजरसम् । अतिजरम् वा । अतिजरसी अतिजरे । अतिजरांसि । अतिजराणि । शेषं पुंवत् । हृदयशब्दे दन्तपादेत्यादिना हृद् । हृदयम् । हृदये । हृदयानि । हृदयम् । हृदये । हृदयानि । हृन्दि । हृदयेन । हृदा । हृदयाभ्याम् । हृद्भ्याम् इत्यादि । उदकम् । उदके । उदकानि । उदन्नादेशे उदानि । उदना । उदभ्याम् । आसनशब्दस्य आसन् इत्यादेशे आसानि । आस्ना । आसभ्याम् । यस्तु आस्यशब्दस्यासन्नादेशं मनुते तस्य वैदिकमन्त्रप्रयोगानुसरणमेव शरणं स्वारसिकम् । न पुनः शाब्दिकं सम्मतम् । मांसशब्दे मांस् इत्यादेशस्तु न बहुसम्मतः । मांसस्य पचियुड्घञोरित्यत्रैव नियमात् ।

क्लीबे ॥२।४।९७॥

स्वरान्तस्य नपुंसकस्य ह्रस्वः स्यात् । विश्वपं कुलम् ।

अनतो लुप् ॥१।४।५९॥

अनकारान्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुप् स्यात् । वारि । लुकमकृत्वा लुपकरणं स्थानिवद्भावनिषेधार्थम् । तेन यत् तत् इत्यादौ आद्वेर इत्यत्वं न स्यात् ।

अनाम् स्वरे नोऽन्तः ॥१।४।६४॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्यामवर्जितस्यादौ स्वरे परे नोऽन्तः स्यात् । वारिणी । वारीणि । पुनरेतदेव । वारिणा । वारिभ्याम् । वारिभिः । वारिणे । वारिणः २ । वारिणोः २ । आमि ह्रस्वापश्चेति नामि दीर्घत्वे च वारीणाम् । प्रियवारये पुंसे इत्यत्र न नोऽन्तः । तत्सम्बन्धिविज्ञानात् । वारिणि । वारिषु ।

नामिनो लुग्वा ॥१।४।६१॥

नाम्यन्तस्य नपुंसकस्य स्यमोर्लुग्वा स्यात् । हे वारे । पक्षे हे वारि । व्यञ्जनादिविभक्तौ मुनिवत् ।

वान्यतः पुमाँष्टादौ स्वरे ॥१।४।६२॥

यो नाम्यन्तः शब्दोऽन्यतो विशेष्यवशात् नपुंसकः स टादौ स्वरे परे पुंवद्वा स्यात् । यथा पुंसि नागमह्रस्वौ न स्तस्तथात्रापि न स्तः । इह शब्दा द्विविधाः । केचिद्दध्यादिवज्जातिशब्दाः स्वतो लिङ्गभाजः । परे गुणक्रियाद्रव्यादिसम्बन्धात् पटु मृदु प्रमुखा विशेष्यानुरूपलिङ्गभाजः । ग्रामणि । ग्रामणिनी । ग्रामणीनि । ग्रामण्या । ग्रामणिना कुलेन । ग्रामण्ये । ग्रामणिने कुलाय । ग्रामण्यः २ । ग्रामणिनः २ । शेषं वारिवत् । प्रियास्तिस्रो यस्य तत् प्रियत्रि कुलम् । स्यमोर्लुपा लुप्तत्वेन प्रत्ययलक्षणाभावान्न तिस्रादेशः । प्रियास्तिस्रो यस्य कुलस्येति विग्रहे नामिनो लुग्वेतिस्थानिवद्भावात् प्रियतिसृ । अनीतिनिषेधात् प्रियतिसृणी । प्रियतिस्रा । प्रियतिसृणा । इत्यादि विकल्पात् । प्रियतिसृणां कुलानाम् । नात्र दीर्घः । प्रियास्त्रयः प्रियाणि त्रीणि वा यस्य प्रियत्रि कुलम् । नात्र तिस्रादेशः । अवयवत्र्यर्थाभावात् ।

दध्यस्थिसक्थ्यक्ष्णोऽन्तस्यान् ॥१।४।६३॥

एषां नपुंसकानां नाम्यन्तानां तदतत्सम्बन्धिनि टादौ स्वरे परेऽन्तस्यान् इत्यादेशः स्यात् । दधि । दधिनी । दधीनि । दधन् आ इतिस्थिते ।

अनोऽस्य ॥२।१।१०८॥

अनोऽकारस्य ङीस्याद्यघुट्स्वरेपरे लुक् स्यात् । दध्ना । अत्र विशेषविधानात्परोऽपि नाऽऽगमोऽनादेशेन बाध्यते । दध्ने । दध्नः २ । दध्नोः २ । दध्नाम् ।

ई ङौ वा ॥२।१।१०९॥

अनोऽकारस्य औ प्रत्ययादेशे ङौ च परे लुग्वा स्यात् । दधनि । दध्नि । शेषं वारिवत् । सुधि । सुधिनी । सुधीनि । हे सुधे । हे सुधि । सुधिया । सुधिना । प्रध्या । प्रधिना । त्रपु । त्रपुणी । त्रपूणि । हे त्रपु । हे त्रपो । त्रपुणा । त्रपुणे । त्रपुणः २ । त्रपुणोः २ । त्रपूणाम् । त्रपुणि । एवमम्बुप्रमुखाः । सानु । सानुनी सानूनि । अत्र शसादौ स्नुइत्यादेशे स्नूनि । सानूनि इति केचित् । स्नुना । सानुना । प्रियक्रोष्टु । प्रियक्रोष्टुनी । प्रियक्रोष्टूनि । टादौ प्रियक्रोष्ट्रा । प्रियक्रोष्टुना । प्रियक्रोष्ट्रे । प्रियक्रोष्टवे । प्रियक्रोष्टुने । सुलु । सुलुनी । सुलूनि । सुल्वा । सुलुना । कर्तृ । कर्तृणी । कर्तॄणि । हे कर्तः । हे कर्तृ । कर्त्रा । कर्तृणा । कर्त्रे । कर्तृणे कर्तुः २ । कर्तृणः २ । कर्त्रोः २ । कर्तृणोः २ । कर्तॄणाम् । कर्तरि । कर्तृणि । क्लीबे इति ह्रस्वत्वे एकारैकारयोरित् । ओकारौकारयोरुर्वाच्यः । प्रद्यु । प्रद्युनी । प्रद्यूनि । प्ररि । प्ररिणी । प्ररीणि । एकदेशविकृतस्यानन्यत्वाद्रारायो व्यञ्जने इत्यात्वे प्रराभ्याम् । प्रराभिः । प्ररीणाम् । प्रराणामिति कश्चित् । सुनु । सुनुनी । सुनूनि । सुनुना । सुनुने ।

इति स्वरान्ता नपुंसकलिङ्गाः ॥

अथ व्यञ्जनान्ताः पुलिङ्गाः ।

दशानुबिम्बैर्नखदर्पणान्तरा विकासकाशो दशदिक्षु चन्द्रः ।
नेत्राभिनन्दीय उपासनेन चन्द्रप्रभः सम्प्रभवः श्रियेऽस्तु ॥ १ ॥

चकारान्तः सुवाच्शब्दः ।

चजः कगम् ॥२।१।८६॥

चकारजकारयोर्धुटि प्रत्यये पदान्ते च कगौ स्याताम्। धुटस्तृतीय इति गत्वे ।

विरामे वा ॥१।३।५१॥

विरामे वर्तमानस्याशिटो धुटः प्रथमो वा स्यात्। सुवाक्। सुवाग्। सुवाचौ। सुवाचः। सुवाग्भ्याम्। सुवाक्सु इतिस्थिते नाम्यन्तस्थेत्यादिना षत्वे कषयोर्योगे क्षः। इति लोकात्। सुवाक्षु। हे सुवाक्। हे सुवाग्। प्रकर्षेणाञ्चतीति विग्रहे क्विपि प्राञ्च्शब्दे।

अञ्चोऽनर्चायाम् ॥४।२।४६॥

अञ्चेरपूजार्थे वर्तमानस्यैवोपान्त्यनकारस्य लुक् स्यात् किति ङिति च परे। अनर्चायामिति किम्? अञ्चितोऽतिथिः। प्राच् स् इति स्थिते।

अचः ॥१।४।६९॥

अञ्चतेर्धातोर्धुडन्तस्य तदन्तस्सम्बन्धिनि धुटि परे धुटः प्राक् नोऽन्तः स्यात् दीर्घङ्याब्तिसेर्लुकि पदस्येतिचकारलुकि।

युजञ्चक्रुञ्चो नो ङः ॥२।१।७१॥

युजञ्चक्रुञ्चां नकारस्य पदान्ते ङकारः स्यात्। प्राङ्। ञ्नां धुड्वर्गे इत्यनेन ञत्वम्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। प्राच् अस् इति स्थिते।

अच्च् प्राग्दीर्घश्च ॥२।१।१०४॥

अजिति लुप्तनकारस्याञ्चतेर्निर्देशः। अच् इति नाम णिक्य धुटि वर्जिते यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे च् इति व्यञ्जनमात्रं स्यात्। पूर्वस्यानन्तरस्य स्वरस्य दीर्घः स्यात्। प्राचः। प्राचा। प्राग्भ्याम्। प्राग्भिः। प्राचे। प्राचः। हे प्राङ्। प्रत्यञ्चतीति प्रत्यङ्। प्रत्यञ्चौ। प्रत्यञ्चः। प्रत्यञ्चम्। प्रत्यञ्चौ। अचोऽत्र चकारमात्रावस्थानात् निमित्ताभावे नैमित्तिकस्य यकारस्याप्यभावे पूर्वेकारस्य दीर्घे च प्रतीचः। प्रतीचा। प्रत्यग्भ्याम् इत्यादि। अमुम् अञ्चतीति विग्रहे।

सर्वादिविष्वग्देवाड् डद्रिः क्वयञ्चौ ॥३।२।१२२॥

सर्वादेर्विष्वग्देवशब्दाभ्यां च परः क्विबन्तेऽञ्चतावुत्तरपदे परे डद्रिरित्यन्तः

स्यात्। अदद्रि अच् इति जाते यकारे अदद्र्यच् स् इति स्थिते प्रागवत् सेर्लुकि पदस्येति चकारलोपे नान्ते च। नकारस्य ङकारत्वे प्राप्ते।

वाद्रौ ॥२।१।४६॥

अदसोऽद्रावन्ते सति दकारस्य मकारो वा स्यात्। द्वावत्र दकारौ। तत्र विकल्पे सति मादुवर्णोऽनु इत्यनेन मकारोत्तरवर्णमात्रस्योवर्णत्वे चातुरूप्यम्। अदमुयङ्। अमुद्र्यङ्। अमुमुयङ्। अदद्र्यङ्। एषु द्रिइत्यस्य दकाररेफयोर्मध्ये दस्य मत्वे रेफस्योत्वम्। अदमुयञ्चौ। अदमुयञ्चः। अदमुयञ्चम्। अदमुयञ्चौ। शसि अदमुईचः। अदमुईचा। अदोमुमीति न सन्धिः। अदमुयग्भ्याम् इत्यादि। एवं च शब्दचतुष्टयं साध्यम्। विश्वद्र्यङ्। देवद्र्यङ्। उदङ्। उदञ्चौ। उदञ्चः। शसादौ।

उदच उदीच् ॥२।१।१०३॥

उदचोनाम्नोणि क्यघुड्वर्जे यकारादौ स्वरादौ च प्रत्यये परे उदीच् इत्यादेशः स्यात्। उदीचः। उदीचा। उदग्भ्याम्।

सहसमोः सध्रिसमी ॥३।२।१२३॥

क्विबन्तेऽञ्चतौ परे सहस्य सध्रिः समः समि इत्यादेशौ स्तः। सहाञ्चतीति सध्र्यङ्। समञ्चतीति सम्यङ्। सध्रीचः। समीचः।

तिरसस्तिर्यति ॥३।२।१२४॥

अकारादौ क्विबन्तेऽञ्चतौ परे तिरसस्तिरिः स्यात्। तिर्यञ्चौ। तिर्यञ्चः। अकारादाविति किम्? शसादौ स्वरे च इच् शेषे मा भूत्। तिरश्चः। तिरश्चा। तिर्यग्भ्याम्। तिर्यक्षु। अर्चार्थे तु अञ्चतेर्नकारस्य लुग् न स्यादिति। प्राञ्चशब्दे सौ अच इति न नोऽन्तः। प्राङ्। प्राञ्चौ। प्राञ्चः। शसादौ प्राञ्चः। प्राञ्चा। प्राङ्भ्याम्। प्राङ्क्षु। प्राङ्षु। एवं प्रत्यञ्चशब्देपि। प्रत्यञ्चः। क्रुन्चशब्दे युञ्जक्रुञ्चोनोङ् इति सौत्रनिर्देशादेव नलोपाभावात् क्रुङ्। क्रुञ्चौ। क्रुञ्चः। क्रुञ्चा। क्रुङ्भ्याम्। मूलवृश्चशब्दे—

संयोगस्यादौ स्कोर्लुक् ॥२।१।८८॥

घुटि प्रत्यये पदान्ते च संयोगस्यादौ वर्तमानयोः सकारककारयोर्लुक् स्यात्। इति सलोपे।

यजसृजमृजराजभ्राजभ्रस्जव्रश्चपरिव्राजः शः षः ॥२।१।८७॥

यजादीनां धातूनां चजः, शकारस्य च धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च षः स्यात्।

इति षत्वे तृतीयत्वेन डकारे विरामेषेति मूलवृट् । मूलवृड् । मूलवृश्चौ । मूलवृ-ड्भ्याम् । मूलवृट्सु । छकारान्तः शब्दप्राछ् शब्दः । तस्यानुनासिके च छ्ः शूट् इति शकारे कृते तस्य षत्वे तृतीयत्वे डत्वे शब्दप्राट् । शब्दप्राशौ । शब्दप्राशः । शब्दप्राच्छौ । शब्दप्राच्छः इत्यपि कश्चित् । तन्मते शत्वमनित्यम् । षत्वम् । शब्द-प्राट्सु । जकारान्तो देवेज् । तस्य देवेट् । देवेड् । देवेड्भ्याम् । क्विबन्तत्वात् ष्वृत् । उपयजतीति उपयट् । विच्प्रत्ययान्तोऽयम् । तेन न ष्वृत् । तीर्थसृट् । मृट् । मृड् । मृजौ । मृजः । मृड्भ्याम् । सम्राट् । सम्राजौ । सम्राड्भ्याम् । सम्राड्त्सु । हे सम्राट् । भृट् । भृड् । सस्य चवर्गयोगाच्छकारः । तस्य तृतीयस्तृतीयचतुर्थे इति जकारे भृज्जौ । भृज्जः । भृड्भ्याम् । परिव्राट् । परिव्राड् । परिव्राजौ । परिव्राजः । परिव्राड्भ्याम् ।

युज्रोऽसमासे ॥१।४।७१॥

युजंपी योगे इत्यस्यासमासे धुडन्तस्य घुटि परे धुटः प्राक् नोऽन्तः स्यात् । युङ् । युञ्जौ । युञ्जः । असमासे इति किम् ? अश्वयुक् । अश्वयुग् । अश्वयुजौ । अश्व-युजः । ऋदिन्निर्देशः किम् ? युजिंच् समाधौ इत्यस्य मा भूत् । युक् । युजौ । युजः । युजमापन्नाः समाधिं प्राप्ता इत्यर्थः । विभ्राज्शब्दद्वयम् । एको राजृसहचरितः । तस्य विभ्राट् । विभ्राड् । विभ्राड्भ्याम् इति षत्वे डत्वम् । द्वितीयस्तु राजृङ् भ्रेजृङ् भ्राजृ दीप्तौ । इत्यस्य गत्वमेव विभ्राक् । विभ्राग् । विभ्राग्भ्याम् इत्यादि । विभ्राजा-वित्यादि द्वयोस्तुल्यमेव । ऋतौ यजतीति ऋत्विज् । जस्य वक्ष्यमाण ऋत्विजदि-शित्यादिसूत्रेण गः । ऋत्विक् । ऋत्विग् । ऋत्विग्भ्याम् । विश्वाराट् । विश्वराजौ । विश्वराजः । अत्र दीर्घत्वं समासे वक्ष्यते । ऊर्ज्शब्दः । ऊर्क् । ऊर्ग् । ऊर्जौ । ऊर्जः । ऊर्ग्भ्याम् इत्यादि ।

रात्सः ॥२।१।९०॥

पदान्ते संयोगे रेफात्परस्य सस्यैव लुक् स्यात् । इति पदस्येत्यनेन न कलोपः । तकारान्तो मरुत्शब्दः । मरुत् । मरुद् । मरुतौ । मरुतः । मरुद्भ्याम् । मरुत्सु । महत्शब्दे—

ऋदुदितः ॥१।४।७०॥

ऋदित उदितश्च धुडन्तस्य तदन्तसम्बन्धिनि घुटि परे धुटः प्राक् स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात् । न्समहतोरिति दीर्घत्वे महान् । महान्तौ । महान्तः । शेषे घुटीत्येव । हे महन् । महतः । महता । महद्भ्याम् इत्यादि । शतृप्रत्ययान्तानां घुटि दीर्घाभावो विशेषः । पचत् । पचन्तौ । पचन्तः । हे पचन् । उकारानुबन्धो भवत्शब्दः ।

अभ्वादेरत्वसः सौ ॥१।४।९०॥

अत्वन्तस्यासन्तस्य च भ्वादिवर्जितस्य सम्बन्धिनः स्वरस्य शेषे सौ परे दीर्घः

स्यात्। भवान्। भवन्तौ। भवन्तः। हे भवन्। एवं मतुप्प्रत्ययान्ताः। गोमान्। गोमन्तौ। गोमन्तः। अभ्वादेरिति किम्? पिण्डं ग्रसते इति पिण्डग्रः। अर्थवद्ग्रहणे नानर्थकस्येत्येव सिद्धेऽभ्वादेरिति वचनमनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्तीति न्यायज्ञापनार्थम् तेन खरणाः। खुरणा इत्यादि। अधातोरित्यकृत्वाऽभ्वादेरिति करणं भ्वादीनामेव निषेधकम्। तेन गोमन्तमिच्छतीति क्यनि किपि गोमान्। शेष इत्येव। हे भवन्। नान्तविधौ अचः। ऋदुदित इति भिन्नयोगविधेर्भ्वादेर्धातोर्न नोऽन्तः। सम्राट्। तिवृधातोस्तिव् इत्यादौ ऋदित्वेऽपि धुडन्तत्वाभावान्न नोऽन्तः इति। शत्रन्तभवच्छब्देन दीर्घः। भवन्। भवन्तौ। भवन्तः। ददत्। दधत्। इत्यादौ नान्ते प्राप्ते ददन्त इति जाते अन्तो नो लुक् इति वक्ष्यमाणसूत्रान्नकारस्य लुक्। ददत् पुरुषः। ददतौ। ददतः। ददद्भ्याम्। देधीङ्वेवीङोर्ङित्वेनाऽऽत्मनेपदे प्राप्तेऽनित्यत्वाच्छान्दसत्वाद्वा परस्मैपदम्। दीध्यत्। वेव्यत्। दीध्यतौ। वेव्यतौ। इति केचित्। थकारान्तो मथ्। विरामे वा। मत्। मद्। मथौ। मथः। मद्भ्याम्। दान्तास्त्यदादयः। तेषु प्रथमं युष्मदस्मदोस्त्रिषु लिङ्गेषु समानं रूपम्। तयोरलिङ्गत्वात्। मुख्यत्वे गौणत्वे च रूपाणां साधनं यथा।

त्वमहं सिना प्राक् चाकः ॥२।१।१२॥

युष्मदस्मदोस्तदतत्सम्बन्धिना सिना सह क्रमात्त्वमहमित्यादेशौ स्याताम्। तौ चाकः प्रसङ्गेऽकः प्रागेव स्तः। त्वम्। अहम्। परमत्वम्। अतित्वम्। अतिक्रान्तस्त्वामिति वाक्यात्। परमाहम्। अत्यहम्। अतिक्रान्तो मामिति वाक्यात्। अक्प्रत्यये त्वकम्। अहकम्। द्विवचने—

मन्तस्य युवावौ द्वयोः ॥२।१।१०॥

द्वित्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मकारावसानस्यावयवस्य तदतत्सम्बन्धिनि स्यादौ परे क्रमाद्युवाव इत्यादेशौ स्तः। यदा सस्वरावेतौ तदा अद् इति विश्लेषः। तेनाऽकारेण सह लुगस्यादेत्यपदे इति करणादकारमात्रं शेषः। युवद् आवद् इति स्थिते—

अमौ मः ॥२।१।१६॥

युष्मदस्मद्भ्यां परयोस्तदतत्सम्बन्धिनोरम् औ इत्येतयोर्म् इति व्यञ्जनमात्रमादेशः स्यात्।

युष्मदस्मदोः ॥२।१।६॥

युष्मदस्मद् इत्येतयोस्तदतत्सम्बन्धिनि व्यञ्जनादौ स्यादौ परे आकारोऽन्तादेशः स्यात्। इति दकारस्यात्वे युवाम्। आवाम्। यदा व्यञ्जनान्तावेतावादेशौ तदा अदित्यस्याकारो वकारे सन्धेयः। मन्तस्येति किम्? मकारावधेर्यथा स्यात्।

नतु सर्वस्य । तेन युवकाभ्याम् । आवकाभ्यामित्यत्राकः श्रुतिः । युवयोराव-योरित्यत्र तु दस्य यत्त्वं सिद्धम् ।

यूयं वयं जसा ॥२।१।१३॥

युष्मदस्मदोस्तदतत्सम्बन्धिना जसा सह क्रमात् यूयं वयमित्यादेशौ स्तः । प्राक् चाकः । यूयम् । वयम् । यूयकम् । वयकम् ।

त्वमौ प्रत्ययोत्तरपदे चैकस्मिन् ॥२।१।११॥

एकत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानयोर्युष्मदस्मदोर्मान्तावयवस्य तदतत्सम्बन्धिनि स्यादौ परे प्रत्ययोत्तरपदयोश्च क्रमात्त्वम इत्यादेशौ स्तः । अत्रापि अदुविश्लेषे त्वम इति च सस्वरादेशो लुगस्येत्यकारलुकि दकारस्य युष्मदस्मदोरित्यात्वे त्वाम् । माम् । व्यञ्जनान्तादेशोऽकारः सन्धेयः । त्वाम् । माम् ।

शसो नः ॥२।१।१७॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य तदतत्सम्बन्धिनः शसः स्थाने न् इत्यादेशः स्यात् । युष्मदस्मदोरिति दकारस्याकारः । समानानां तेन दीर्घः । युष्मान् । अस्मान् । तृतीयैकवचने ।

टाङ्योसि यः ॥२।१।७॥

युष्मदस्मदोः स्वान्यसम्बन्धिषु टा ङि ओस् एषु परेषु यकारोऽन्तादेशः स्यात् । त्वया । मया । युवद् अग्रे भ्याम् दस्याऽऽत्वे युवाभ्याम् । आवाभ्याम् । युष्माभिः । अस्माभिः । दकारस्याकारात् ।

तुभ्यं मह्यं ङया ॥२।१।१४॥

युष्मदस्मदोः स्वान्यसम्बन्धिना ङे प्रत्ययेन सह तुभ्यम् मह्यम् इत्यादेशौ स्तः प्राक्चाकः । तुभ्यम् । मह्यम् । तुभ्यकम् । मह्यकम् । युवाभ्याम् । आवाभ्याम् प्राग्वत् ।

अभ्यम् भ्यसः ॥२।१।१८॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्वान्यसम्बन्धिनो भ्यसश्चतुर्थीबहुवचनस्य स्थानेऽभ्यमादेशः स्यात् ।

शेषे लुक् ॥२।१।८॥

यत्र प्रत्यये आत्वयकारौ विहितौ ततोऽन्यः शेषस्तस्मिन् स्यादौ परे युष्मदस्मदोरन्तस्य लुक् स्यात् । अनेन दलोपः । युष्मभ्यम् । अस्मभ्यम् । अकारोऽत्र व्यञ्जने परे आत्वमुक्तं तन्निवृत्त्यर्थः । 'शसो नः' 'भ्यसो भ्यम्' इत्यकृत्वा पुरत एव

आदेशनिर्देशात् अभ्यमित्यादेशः। शेषे लुगिति दस्य लुकि लुगस्यादेत्यादिनाऽकारलुकि युष्मभ्यम्।

ङसेश्चाद् ॥२।१।१९॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्यान्यसम्बन्धिनो ङसेस्तत्सहचरितस्य भ्यसः स्थानेऽद् इत्यादेशः स्यात्। त्व म इत्यादेशे कृते शेषे लुक् इति दलोपे लुगस्येत्यकारलुकि त्वद्। मद्। युवाभ्याम्। आवाभ्याम्। युष्मद्। अस्मद्।

तव मम ङसा ॥२।१।१५॥

युष्मदस्मदोस्तदतत्सम्बन्धिना ङसूप्रत्ययेन सह क्रमात् तव मम इत्यादेशौ स्तः। प्राक् चाकः। तव। मम। तवक। ममक। युवयोः। आवयोः।

आम आकम् ॥२।१।२०॥

युष्मदस्मद्भ्यां परस्य स्यान्यसम्बन्धिन आमः स्थाने आकमित्यादेशः स्यात्। शेषे लुगिति दलोपः। युष्माकम्। अस्माकम्। त्वयि। मयि। युवयोः। आवयोः। युष्मासु। अस्मासु। अतिक्रान्तस्त्वाम् अतित्वम्। अतिक्रान्तो माम् अत्यहम्। युवाम् अतिक्रान्तोऽतित्वम्। आवामतिक्रान्तोऽत्यहम्। अतिक्रान्तो युष्मानतित्वम्। अतिक्रान्तोऽस्मानत्यहम्। प्रियस्त्वं, प्रियौ युवाम्, प्रिया यूयं वा यस्य प्रियत्वम्। एवं प्रियाहम्। एषु परसूत्रात्त्वमयोर्युवावयोश्च विधिं विहाय त्वमहमादेशौ। एवं यूयं वयं तुभ्यं मह्यं तव मम एतेष्वादेशेषु ज्ञेयम्। तेन त्वां मां वा अतिक्रान्तः अतित्वम्। अत्यहम्। अतित्वाम्। अतिमाम्। अतियूयम्। अतिवयम्। अतित्वाम् २। अतिमाम् २। अतित्वान्। अतिमान्। अतित्वया। अतिमया। अतित्वाभ्याम्। अतिमाभ्याम्। अतित्वाभिः। अतिमाभिः। अतितुभ्यम्। अतिमह्यम्। भ्यामि प्राग्वत्। अतित्वभ्यम्। अतिमभ्यम्। अतित्वत्। अतिमत्। भ्यामि प्राग्वत्। अतित्वत्। अतिमत्। अतितव। अतिमम। अतित्वयोः। अतिमयोः। अतित्वाकम्। अतिमाकम्। अतित्वयि। अतिमयि। ओसि प्राग्वत्। अतित्वासु। अतिमासु। युवामावां वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे सिजसूङेङस्सु परेषु प्राग्वत्। प्रथमाद्वितीयाद्विवचनेऽमि च अतियुवाम्। अत्यावाम् तिष्ठतः। अतियुवाम् अत्यावाम् एकं द्वौ वा पश्य। अतियुवान् अत्यावान्। अतियुवया अत्यावया कृतम्। अतियुवाभ्याम्। अत्यावाभ्याम्। एवं भ्यामत्रयेऽपि। अतियुवाभिः। अत्यावाभिः। चतुर्थी भ्यसि अतियुवभ्यम्। अत्यावभ्यम्। ङसिभ्यसोः अतियुवत्। अत्यावत्। ओसि अतियुवयोः। अत्यावयोः। अतियुवाकम्। अत्यावाकम्। अतियुवयि। अत्यावयि। अतियुवासु। अत्यावासु। युष्मानस्मान्वाऽतिक्रान्त इति विग्रहे सिजसूङेङस्सु परेषु प्राग्वत्। औकारद्वयेऽमि चेति प्रत्ययत्रयेऽप्यतियुष्मामत्यस्मामिति रूपं समानमेव।

अतियुष्मान् । अत्यस्मान् । अतियुष्मया । अत्यस्मया । अतियुष्माभ्याम् । अत्यस्माभ्यामिति भ्यामत्रयेऽपि तुल्यम् । अतियुष्माभिः । अत्यस्माभिः । चतुर्थी भ्यसि अतियुष्मभ्यम् । अत्यस्मभ्यम् । ङसिभ्यसोर्द्वयोरपि अतियुष्मत् अत्यस्मत् । ओसि अतियुष्मयोः अत्यस्मयोः । अतियुष्माकम् । अत्यस्माकम् । अतियुष्मयि । अत्यस्मयि । अतियुष्मासु । अत्यस्मासु । एवं प्रियत्वम् प्रियाहमित्यादिरूपाणि । सङ्ग्रहश्लोका अप्यत्र 'सौ स्तस्त्वमहमादेशौ जसि यूयं वयं तथा । तुभ्यं मह्यं च ङेस्थाने ङसस्तवममाविह ॥ १ ॥ एभिस्त्वमयुवावानां बाधः सूत्रैः परस्थितैः । द्व्येकसंख्ये समासार्थे तयोश्चेद्द्व्येकतार्थता ॥ २ ॥ अन्यसंख्ये समासार्थे तयोर्द्व्येकत्ववाचिनोः । स्यातां त्वमौ युवावौ चादेशौ समस्यमानयोः ॥ ३ ॥ समासार्थौ द्व्येकसंख्यो बह्वर्थे युष्मदस्मदी । त्वमौ युवावौ न स्यातां स्वरूपस्थितिरेतयोः ॥ ४ ॥ ननु त्वं स्त्री अहं स्त्री इत्यत्र युष्मद् स् अस्मद् स् इति स्थिते सिना सहैकादेशकरणान्न स्त्रीव्यञ्जकस्यापो व्यक्तिः । परं द्विवचने युवावादेशे सस्वरत्वेऽथवा व्यञ्जनान्तत्वेऽपि दिशा वाचा इत्यादिवत्कथं नाप् । इति चेन्न । अलिङ्गे युष्मदस्मदी इति नाप् । अथ युष्मानस्मान्वाऽऽचष्टे इति णिचि क्विपि तल्लुकि च युष्म् अस्म् इति मान्तत्वे रूपाणि यथा त्वम् । अहम् । युवाम् । आवाम् । यूयम् । वयम् । त्वाम् । माम् । युवाम् । आवाम् । युष्मान् । अस्मान् । युष्मा । अस्मा । युवाभ्याम् ३ । आवाभ्याम् ३ । युष्माभिः । अस्माभिः । तुभ्यम् । मह्यम् । युष्भ्यम् । अस्भ्यम् । युष्त् २ । अस्त् २ । तव । मम । युष्योः २ । अस्योः २ । युषाकम् । असाकम् । युष्मि । अस्मि । युषासु । असासु । अत्र

मोर्वा ॥२।१।९॥

युष्मदस्मदोर्मकारान्तयोस्तदतत्सम्बन्धिनि शेषे स्यादौ परे मकारस्य वा लुक् स्यात् । युष्भ्यम् । युष्मभ्यम् । अस्भ्यम् । अस्मभ्यम् । एवं ङसिभ्यसोर्युष्त् । अस्त् । युष्मत् । अस्मत् । आमि युषाकम् । असाकम् । युष्माकम् । अस्माकम् । शेषे इत्येव । शसि भिसि सुपि च युष्मदस्मदोरित्यात्वम् । अथानयोरादेशविशेषाः ।

पदाद्युग्विभक्त्यैकवाक्ये वस्नसौ च बहुत्वे ॥ २।१।२१॥

द्वितीयाचतुर्थीषष्ठीयुग्विभक्तिः । तया सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोः क्रमात् वस् नस् इत्यादेशौ वा स्याताम् बहुत्वे । तच्चेत्पदं युष्मदस्मदौ चैकस्मिन् वाक्ये भवतः । धर्मो रक्षतु वो लोका धर्मो रक्षतु नः सदा । नमो वः श्रीजिनाः शुद्धं ज्ञानं नो दीयतां धनम् ॥ १ ॥ दर्शनं वो जिनाधीशाः पापं हरतु नो रयात् । धर्मो रक्षतु युष्मान्स पक्षे वाक्यं विकल्पनात् ॥ २ ॥ पदादिति किम्? युष्मान्

रक्षतु नाभेयोऽस्मान् प्रसीदतु नाभिभूः। वाक्यान्तरे न स्यात्। ओदनं पचत युष्माकं भविष्यति।

द्वित्वे वांनौ ॥२।१।२२॥

समविभक्तिद्विवचनैः सह पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्वां नौ वा स्याताम्। पातु वां नौ जिनोऽयं तु दद्याद्वां नौ परं पदम्। मनो वां नौ सदा भूयाद्दृढं धर्मे जिनोदिते॥ १॥ पक्षे पातु युवां जिन इत्यादि।

ङेङसा ते मे ॥२।१।२३॥

पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्ङे ङस् इत्येताभ्यां सह ते मे इत्यादेशौ वा स्याताम्। धर्मो ददातु ते श्रेयश्चारित्रं मे गुणोज्ज्वलम्। जिनार्चनं धनं तेऽस्ति धनं मे धर्मसाधनम्।

अमा त्वा मा ॥२।१।२४॥

पदात्परयोर्युष्मदस्मदोरमा द्वितीयैकवचनेन सह त्वा मा इत्यादेशौ वा स्याताम्। धर्मस्त्वा रक्षताज्जैनः पालयेन्मा क्षमापरम्।

नित्यमन्वादेशे ॥२।१।३१॥

कथितानुकथनमन्वादेशः। तद्विषये पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वस् नस् आदि तन्नित्यं स्यात्। यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति। वयं विनीतास्तन्नो गुरवो मानयन्ति।

चाऽह ह वैव योगे ॥२।१।२९॥

च अह ह वा एव इत्येतैर्योगे सम्बन्धे पदात्परयोर्युष्मदस्मदोर्यदुक्तं वसूनसादि तन्न स्यात्। जिनस्त्वां मां च रक्षतु। योगग्रहणात् साक्षाद्योगेऽयं निषेधः। पारम्पर्ये तु स्यादेव। पार्श्वो वीरश्च मे स्वामी।

दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ॥२।१।३०॥

दृश्यर्थैर्धातुभिश्चिन्तायां वर्तमानैर्योगे वसूनसादिर्न स्यात्। चेतसा त्वां समीक्षते। गुरुस्तव कार्य्यमालोचयति। परम्परासम्बन्धेऽप्ययं निषेधः। भक्तस्तव रूपं निध्यायति। चिन्तायामिति किम्? जनो वः पश्यति। चक्षुषा पश्यतीत्यर्थः।

सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वा ॥२।१।३२॥

पूर्वपदसहितात् प्रथमान्तात्परयोर्युष्मदस्मदोरन्वादेशे वसाद्य आदेशा वा स्युः। यूयं विनीतास्तद्वो गुरवो मानयन्ति। तद्गुरवो युष्मान् मानयन्ति वा।

असदिवामन्त्र्यं पूर्वम् ॥ २।१।२५॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं सम्बोधनं पदमविद्यमानमिव स्यात् । ततो वस्नसादयो न स्युः । श्रमणा युष्मान् रक्षतु धर्मः । ग्रामश्चैत्र ते स्वमथो इत्यादौ चैत्रपदस्य सम्बोधनस्यासत्त्वेऽपि ग्रामपदापेक्षयाऽन्वादेशो नित्यं ते मयादिविधानम्। नतु सपूर्वात्प्रथमान्ताद्वेति विकल्पः । इवकरणं किम्? श्रवणं यथा स्यात् । आमन्त्र्यमिति किम् ? धर्मो वो रक्षतु ।

जस्विशेष्यं वाऽऽमन्त्र्ये ॥२।१।२६॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वसम्बोधनान्तं पदं विशेषणभूते सम्बोधनपदे परेऽसदिव वा स्यात् । पूर्वेण नित्यं प्राप्ते विकल्पः । जिनाः शरण्या युष्मान् शरणं प्रपद्ये । पक्षे जिनाः शरण्या वः शरणं प्रपद्ये । इहान्वादेशोऽपि विकल्पः । जसिति किम्? साधो सुविहित वोऽथो शरणं प्रपद्ये । विशेष्यमिति किम्? शरण्याः साधवो युष्मान् शरणं प्रपद्ये ।

नान्यत् ॥२।१।२७॥

युष्मदस्मद्भ्यां पूर्वं जसान्तादन्यत् सम्बोधनपदं विशेष्यं सम्बोधने तद्विशेषणभूते परेऽसदिव न स्यात् । जिन भगवँस्त्वा शरणं प्रपद्ये । जिनौ भगवन्तौ वां शरणं प्रपद्ये ।

पादाद्योः ॥२।१।२८॥

नियतपरिमाणमात्राक्षरपिण्डः पादः । तदादिस्थयोर्युष्मदस्मदोर्न वस्नसादिः स्यात् । वीरो विश्वेश्वरो नाथो युष्माकं कुलदेवता । स एव नाथो भगवानस्माकं पापनाशनः ॥ १ ॥ त्यद् तद् यद् एतद् प्रमुखाणामाद्वेर इत्यकारे दकारस्थाने कृते लुगस्यादेत्यपदे इत्यकारलुकि—

तः सौसः ॥२।१।४२॥

त्यदादीनां सम्बन्धिनि सौ परे तकारस्य सः स्यात् । स्यः । त्यौ । त्ये । त्यम् इत्यादि सर्ववत् । सम्बन्धिवचनान्नेह प्रियत्यद् पुमान् । त्यच्छब्दस्तच्छब्दार्थ एव । सः तौ ते । यः यौ ये । एषः एतौ एते ।

त्यदामेनदेतदो द्वितीयाटौस्यवृत्यन्ते ॥२।१।३३॥

त्यदादीनां सम्बन्धिन एतदित्यस्य द्वितीयायां टायामोसि च परतोऽन्वादेशे वाच्ये एनदादेशः स्यात् । किंचित्कर्तुमुक्तस्य पुनः कथनमन्वादेशः । उद्दिष्टमेतदध्ययनमथो एनदनुजानीत । एतकं साधुमावश्यकमध्यापयाथो एनमेव सूत्राणि । अत्र साकोऽप्यादेशः । सुशीलावेतावथो एनौ गुरवो मानयन्ति ।

सुस्थिता एते तदेनान् देवा अपि भजन्ति । टायाम् एतेन रात्रिरधीताऽथो एनेनाहरप्यधीतम् । ओसि एतयोर्ज्ञानं निर्मलमथो एनयोर्महती कीर्तिः । अवृत्त्यन्त इति किम्? अथो परमैतं पश्य । अन्त इति किम्? एतम् एतां वा श्रितक एनच्छ्रितकः । अत्रार्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्ये निर्ज्ञाते सति समासोऽन्वादेशश्च । एतम् । एतौ । एतान् । शेषं सर्ववत् । धान्तो बुध् ।

गडदबादेश्चतुर्थान्तस्यैकस्वरस्यादेश्चतुर्थः स्ध्वोश्च प्रत्यये ॥२।१।७७॥

यस्य गडदबानां कोऽप्यादौ स्यात् चतुर्थश्चान्ते स्यात्तस्यैकस्वरस्य धात्ववयवस्यादेश्चतुर्थ आसन्नः स्यात् । पदान्ते सकारादौ ध्वशब्दादौ च प्रत्यये परे । भुत् । भुद् । बुधौ । बुधः । भुद्भ्याम् । भुत्सु । नान्तो राजन् । तस्य निदीर्घ इति दीर्घे ।

नाम्नो नोऽनह्नः ॥२।१।९१॥

पदान्ते वर्तमानस्य नाम्नो नकारस्य लुक् स्यात् । स चेदहन्शब्दसम्बन्धी न स्यात् । स चासन् स्यादिविधौ । पर इति निवृत्तम् । दीर्घङ्याबिति सेर्लुकि । पश्चान्नकारस्य लुक् । राजा । अनह्न इति किम्? अहरिति । अत्र रोलुप्यरीतिसूत्रेणाहन्शब्दस्य नस्य रेफः । अनतो लुबितिसूत्रेण लुब्विधानात् । अहोरूपमित्यत्र अह्न इतिसूत्रेण नकारस्य रुत्वम् । रेफत्वरुत्वयोरसत्वान्नकारलोपः प्राप्तः सोऽनह्न इति कथनात्प्रतिषिद्धः । पदान्त इत्येव । राजानौ । राजानः । राजानम् । शसादौ स्वरेऽनोऽस्येत्यकारलुकि तवर्गस्येत्यादिना नकारस्य ञत्वे जञोर्ज्ञः । राज्ञः । राज्ञा । राजभिः । राज्ञे । राज्ञः २ । राज्ञोः २ । राज्ञाम् । ईङौ वेति राज्ञि । राजनि । राजसु । स्यादिविधौ नलोपस्यासत्वाद् भ्याम्याकारः, भिस्यैस्, भ्यसि सुपि चैकार एते विधयो न स्युः । नकारस्य सत्त्वेनाकारान्ताभावात् ।

नामन्त्र्ये ॥२।१।९२॥

आमन्त्र्येऽर्थे नाम्नो नकारस्य लुम्न स्यात् । हे राजन् । एतस्मादेव ज्ञापकात् सेर्लुकि स्थानिवद्भावेनाऽधातुविभक्तीत्यादिना नामसंज्ञाया न निषेधः । यज्वा । यज्वानौ ।

न वमन्तसंयोगात् ॥२।१।१११॥

वकारान्तान्मकारान्ताच्च संयोगात्परस्यानोऽकारस्य लुम्न स्यात् । यज्वनः । यज्वना । आत्मानौ २ । आत्मानः । हे आत्मन् । प्रतिदिवा । प्रतिदिवानौ ।

भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने ॥२।१।६३॥

भ्वादेर्धातोरवयवभूतयो रेफवकारयोस्तस्यैव भ्वादेर्नामिनो दीर्घः स्याद्व्यञ्जने परे। असद्विधौ स्वरादेशस्य स्थानिवद्भावनिषेधात् प्रतिदीव्नः। प्रतिदीव्ना।

इन्हन्पूषार्यम्णः शिस्योः ॥१।४।८७॥

इन्नन्तस्य हनादीनां च सम्बन्धिनः स्वरस्य शौ शेषे सौ च परे दीर्घः स्यात्। निर्दीर्घ इत्येव दीर्घे सिद्धे नियमार्थोऽयं योगः। दण्डी। दण्डिनौ। दण्डिनः। दण्डिना। दण्डिभ्याम्। हे दण्डिन्। विन्प्रत्ययान्ता अप्येवम्। तपस्वी। तपस्विनौ। वाग्ग्मी। वाग्ग्मिनौ। वृत्रहा। कवर्गैकस्वरवतीति णत्वे वृत्रहणौ। वृत्रहणः। शसादौ स्वरेऽकारलोपे—

हनो ह्रो घ्नः ॥२।१।११२॥

हन्तेर्ह्न इत्येवंरूपस्य घ्न इत्यादेशः स्यात्। वृत्रघ्नः। ङौ तु वृत्रघ्नि। वृत्रहणि। पूषा। पूषणौ। अर्यमा। अर्यमणौ। अर्यम्णि। अर्यमणि। हे पूषन्। हे अर्यमन्।

श्वन्युवन्मघोनो ङी स्याद्यघुट्स्वरे व उः ॥२।१।१०६॥

एषां सस्वरो वकारो ङी स्याद्यघुट्स्वरे परे उः स्यात्। श्वा। श्वानौ। श्वानः। हे श्वन्। शुनः। शुना। श्वभ्याम्। युवा। युवानौ। युवानः। हे युवन्। यूनः। मघवा। मघवानौ। मघवानः। हे मघवन्। मघोनः। मघोना। मघवभ्याम्। नकारान्तनिर्देशात् मघा देवविशेषाः सन्त्यस्य मघवान्। मघवन्तौ। मघवन्तः। शसि मघवतः। मघवता। मघवद्भ्याम् इत्यादि। अत्र वकारस्य नोकारः। अर्वन्शब्दे अर्वा। अर्वाणौ। अर्वाणः। केचित्तु सिम्मुक्त्वा नकारस्थाने अर्वणस्त्रसावनञः इति तृ आदेशं विधाय ऋदुदित इति नागमे अर्वन्तौ। अर्वन्तः। अर्वद्भ्यामित्यादिरूपाण्याहुः।

पथिन्मथिन्ऋभुक्षः सौ ॥१।४।७६॥

एषां नकारान्तानामन्तस्य सौ परे आकारः स्यात्। इति नकारस्याकारत्वे,

एः ॥१।४।७७॥

पथ्यादीनां नान्तानामिकारस्य घुटि परे आकारः स्यात्। पथा इति जाते,

थोन्थ ॥१।४।७८॥

पथिन्मथिनोर्नान्तयोस्थकारस्य घुटि परे न्थ् इत्यादेशः स्यात्। नात्र दीर्घङ्याब्इत्यादिना सेर्लुक्। वर्णविधौ स्थानिवद्भावनिषेधात्। पन्थाः। हे पन्थाः।

पन्थानौ । पन्थानः । सूत्रत्रयेऽपि नकारान्तनिर्देशात् पन्थानमिच्छतीति क्यनि क्विपि पथीः । पथ्यौ । पथ्यः ।

इन्ङीस्वरे लुक् ॥१।४।७९॥

पथ्यादीनां नान्तानां ङी प्रत्ययेऽघुट् स्वरादौ च स्यादौ परे इनवयवो लुक् स्यात् । पथः । पथा । अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः । मन्थाः । मन्थानौ । मन्थानः । मथः । ऋभुक्षाः । ऋभुक्षाणौ । ऋभुक्षाणः । ऋभुक्षः । पञ्चन् । सप्तन् । नवन् । दशन् एते संख्याशब्दाः । तेषु बहुवचनान्तत्वात् डतिष्ण इति जस्शसोर्लुपि पञ्च २ । पञ्चभिः । पञ्चभ्यः २ ।

संख्यानां र्ष्णाम् ॥१।४।३३॥

रेफषकारनकारान्तानां संख्याशब्दानामामः स्थाने नाम् स्यात् । दीर्घो नामीति दीर्घे नाम्नो नोऽनह्नः इति न लुकि पञ्चानाम् । पञ्चसु । प्रियपञ्चादयो राजवत् । एवं सप्तादयः ।

वाष्टन आ स्यादौ ॥१।४।५२॥

अष्टन् शब्दस्य तदन्तस्सम्बन्धिनि स्यादौ परे वाऽऽकारान्त आदेशः स्यात् ।

अष्ट और्जस्शसोः ॥१।४।५३।

अष्ट इति कृतात्वस्याष्टन्शब्दस्य निर्देशः । अष्टशब्दस्य जस्शसोः स्थाने औकारादेशः स्यात् । अष्टौ २ । अष्ट २ । परमाष्टौ । अनष्टौ । अष्टभिः । अष्टाभिः । अष्टभ्यः २ । अष्टाभ्यः २ । अष्टानाम् । अष्टासु । अष्टसु । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टा । प्रियाष्टौ । प्रियाष्टानौ । प्रियाष्टाः । प्रियाष्टानः । प्रियाष्टाम् । प्रियाष्टानम् । प्रियाष्टः । प्रियाष्ट्नः । प्रियाष्टा । प्रियाष्ट्ना । प्रियाष्टाभ्याम् । प्रियाष्टभ्याम् । प्रियाष्टाभिः । प्रियाष्टभिः । इत्यादि । पान्तः स्वप्शब्दः ।

अपः ॥१।४।८८॥

अपः स्वरस्य शेषे घुटि दीर्घः स्यात् । स्वाप् । स्वापौ । स्वापः । हे स्वप् । स्वपः । अपोद्भे इति वक्ष्यमाणेनाऽदादेशे स्वद्भ्याम् । भान्तस्तुण्डिभ्शब्दः । तत्र गडदबादेरिति डस्य ढत्वे तुण्ढिप् । तुण्ढिब् । तुण्डिभौ । तुण्डिभः । गर्दभमाचष्टे णौ क्विपि गर्धप् । गर्धब् । गर्धब्भ्याम् । मान्त इदम् ।

अयमियं पुंस्त्रियोः सौ ॥२।१।३८॥

त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परे पुंसि स्त्रियां चेदमः स्थाने क्रमाद् अयम् इयम् इत्यादेशौ भवतः । अयम् पुमान् । परमायम् । अनयम् । त्यदादिसम्बन्धविज्ञानात् अतीदम् पुमानित्यत्र न स्यात् । साकोऽप्ययमादेशः ।

इदमः ॥२।१।३४॥

त्यदां सम्बन्धिन इदमो द्वितीयाटौस्स्वन्वादेशे एनद् भवति, अवृत्यन्ते। उद्दिष्टमिदमध्ययनमथो एनदनुजानीमः। द्विवचने आद्वेर इति मस्यात्वे,

दो मः स्यादौ ॥२।१।३९॥

त्यदां सम्बन्धिनि स्यादौ परे इदमो दकारस्य मः स्यात्। इमौ परमेमौ। परमेमे। इमम्। इमौ। इमान्। इमकौ। इमके। इमकम्। इमकौ। इमकान्। अतीदमौ। प्रियेदमौ।

टौस्यनः ॥२।१।३७॥

त्यदां सम्बन्धिनि टायामोसि च परेऽक् वर्जितस्येदमः स्थाने अन इत्यादेशः स्यात्। अनेन। त्यदां सम्बन्धविज्ञानात् अतीदमा। अनक इत्येव। इमकेन।

अद्व्यञ्जने ॥२।१।३५॥

त्यदादिसम्बन्धीदम् शब्दो व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽन्वादेशेऽद् भवति, अवृत्यन्ते। तकार उच्चारणार्थः। इमकाभ्यां शैक्षकाभ्यां रात्रिरधीता अथो आभ्यामहरप्यधीतम्। सौ तु परत्वादयमादेशः। उत्तरत्रानगितिवचनादिह साक एव विधिः।

अनक् ॥२।१।३६॥

त्यदां व्यञ्जनादौ स्यादौ परेऽक् वर्जित इदमकारः स्यात्। अभेदनिर्देशः सर्वादेशार्थः। आद्यन्तवदेकस्मिन् ॥ एकस्मिन् क्रियमाणं कार्यमादाविवान्त इव स्यात्। आभ्याम्। एभिः। अकि तु

इदमदसोऽक्येव ॥१।४।३॥

एतयोरक्येव अकारात्परस्य भिस ऐस् स्यात्। इमकैः। असौ। आभ्याम्। एभ्यः। अस्मात्। आभ्याम्। एभ्यः। अस्य। अनयोः। एषाम्। अस्मिन्। अनयोः। एषु। त्यदादेः। सम्बोधनं नास्तीत्युत्सर्गः। अ अग्रे भिस् इत्यत्रैत्वं विधाय एभिः। पश्चात्परमशब्दाकारेण सन्धिकार्यं विधेयम्। न पुनः परम इत्यकारस्य अ इतीदमादेशाकारेण सन्धिर्विधेय इति। पूर्वोत्तरयोः पूर्वं कार्ये कृते पश्चात्सन्धिकार्यमिति नियमात्। परमैभिः।

किमः कस्तसादौ च ॥२।१।४०॥

त्यदां सम्बन्धिनि स्यादौ तसादौ च प्रत्यये परे किम् शब्दस्य स्थाने क इत्यकारान्तादेशः स्यात्। कः। कौ। के। कम्। कौ। सर्वशब्दवत्। रेफान्तश्च। तुरशब्दो बहुवचनान्तः।

वाः शेषे ॥१।४।८२॥

शेषे घुटि परेऽनडुच्चतुरोरुकारस्य वाः स्यात्। चत्वारः। चतुरः। चतुर्भिः। चतुर्भ्यः २। चतुर्णाम्। चतुर्षु। अत्रारोः सुपि र इति वक्ष्यमाणसूत्रेण रस्य रत्वं, न विसर्गः। प्रियचत्वाः। प्रियचत्वारौ।

उतोऽनडुच्चतुरो वः ॥१।४।८१॥

सम्बोधने सौ। हे प्रियचत्वः।

मोनो म्वोश्च ॥२।१।६७॥

मकारान्तस्य श्वादेरन्त्यस्य पदान्ते मकारवकारयोश्च परयोर्नकारादेशो भवति स चासन् परे। प्रशाम्यतीति प्रशान्। प्रशामौ। प्रशामः। प्रशान्भ्यामित्यादि। एवं प्रतान्। प्रदान्। परिक्रान्। प्रशान्भ्यामित्यत्र नत्वस्यासिद्धत्वान्नलोपाभावः। म्वोः। जंगन्मि। जंगन्वः। म्वोश्चेति किम्? प्रशामौ। म इति किम्? छित्। वकारान्तः प्रियदिव्शब्दः।

दिव औः सौ ॥२।१।११७॥

दिवोऽन्तस्य सौ परे औः स्यात्। प्रियद्यौः। प्रियदिवौ। प्रियदिवः। प्रियदिवम्। हे प्रियद्यौः।

उः पदान्तेऽनूत् ॥२।१।११८॥

पदान्ते दिवोन्तस्य उः स्यात्, स चानूत् स उकारो दीर्घो न स्यात्। प्रियद्युभ्याम्। प्रियद्युभिः। प्रियद्युषु। अद्यौर्द्यौर्भवतीति द्युभवतीत्यत्र दीर्घश्चियङि-त्यादिना न दीर्घः। शान्तो विश्शब्दः। तस्य यजसृजेत्यादिना षत्वे विट्। विड्। विशौ। विशः। विड्भ्याम्। विट्सु। विड्त्सु।

ऋत्विज्दिश्दृश्स्पृश्स्रज्दधृषुष्णिहो गः ॥२।१।६९॥

एषां पदान्ते वर्तमानानां गोऽन्तादेशः स्यात्। तादृक्। तादृग्। तादृशौ। तादृशः। तादृग्भ्याम्। तादृक्षु। एवं सदृश्, सुदिश्, घृतस्पृश् प्रमुखाः।

नशो वा ॥२।१।७०॥

नशः पदान्ते गोऽन्तादेशो वा भवति। जीवस्य नशनं जीवनक्। जीवनग्। जीवनट्। जीवनड्। जीवनग्भ्याम्। जीवनड्भ्याम्। पदान्त इत्येव। जीवनशौ।

सजुषः ॥२।१।७३॥

सजुषो रुः स्यात्पदान्ते।

पदान्ते ॥२।१।६४॥

पदान्ते वर्तमानयोः र्भ्वादिसम्बन्धिनोरेफवकारयोः परयोस्तस्यैव र्भ्वादेर्नामिनो दीर्घो भवति। सजूः। सजुषौ । सजुषः । सजूर्भ्याम्। सजूःषु । सजूष्षु । हे सजूः । पिपठिषतीति क्विपि, अल्लोपे पिपठिष् स् इति स्थिते,

णषमसत्परे स्यादिविधौ च ॥२।१।६०॥

इहाष्टाध्यायीसूत्रे इतः सूत्रादारभ्य यत्परं कार्य्यं तत्र णत्वं षत्वं चासत् असिद्धं द्रष्टव्यम्। णत्वषत्वयोरपि मध्ये षत्वे विधेये णत्वमसिद्धं ज्ञेयम्। तथा पूर्वस्मिंश्च स्यादिविधौ स्याद्यधिकारविधौ णत्वं षत्वं चासत्। णषशास्त्रं वाऽसत् स्यात्। अत्र पिपठिषशब्दे षत्वमसत्किन्तु सकार एव। तेन सोरुरिति रुत्वम्। अत्र णत्वस्यासत्वात् अनोऽस्येत्यकारलोपः स्यादिविधौ च। अर्यम्णः। अर्वाणौ। सर्पीषि। अत्र णत्वषत्वयोरसत्वादुपान्त्यदीर्घत्वं सिद्धम्। पिपठीः। पिपठिषौ। पिपठिषः। पिपठीर्भ्याम्। नाम्यन्तस्थेतिसूत्रे शिड्नान्तरेऽपीतिकथनात् पिपठीः सु इतिस्थिते सु इत्यस्य षत्वे पिपठीःषु। शषसे शषसं वा। पिपठीष्षु। धृष्णोतीति दधृषशब्दे गत्वे दधृक्। दधृग्। दधृषौ। दधृषः। दधृग्भ्याम्। रत्नमुष्शब्दे धुटस्तृतीय इति डत्वे रत्नमुट् रत्नमुड्। रत्नमुषौ। रत्नमुषः। रत्नमुड्भ्याम्। षष्शब्दो बहुवचनान्तः। षट्। षड्। षड्भिः। षड्भ्यः २। संख्यानां र्णामिति नामादेशोऽनाम्नगरीनवतेरितिपर्युदासाश्रयणाट्टवर्गत्वम्।प्रत्ययत्वान्नित्यं णत्वम्। षण्णाम्। षट्सु षड्त्सु। परमषट्। परमषण्णाम्। गौणत्वे तु प्रियषषः २। प्रियषषाम्। चिकीर्षशब्दे रात्स। चिकीः। चिकीर्षौ। अरोः सुपि र इति न षः।

नरात्स्वरे ॥१।३।३७॥

रेफात्परस्य शिटो द्वित्वं न स्यात्स्वरे परे। चिकीर्षु। दोषशब्देऽपि षत्वस्यासत्वात्सोरुरिति रुत्वम्। विसर्गः। दोः। दोषौ। दोषः। दन्तपदेत्यादिना दोषन्शसादौ वा। दोष्णः। दोषः। दोष्णा। दोषा। दोःषु। दोष्षु। दोषसु। यियक्षतीति क्विपि अल्लोपे यियक्षस् इति स्थिते दीर्घङ्याब्विति सेर्लुकि षत्वस्यासत्वात् पदस्येति संयोगान्तस्य सकारस्य लुकि यजसृजेति षत्वे धुटस्तृतीय इति तृतीयत्वे षस्य डत्वे विरामे वा यियट्। यियड्। यियक्षौ। संयोगस्यादौ स्कोरिति कलोपे तक्षशब्दे तट्। तड्। तक्षौ। तक्षः। गोरट्। गोरड्। गोरक्षौ। गोरक्षः। संयोगान्तलोपे तु तक्। तग्। गोरक्। गोरग्। पिपक्षशब्दे कत्वासत्त्वात्संयोगान्तस्य लोपः। पिपक्। पिपग्। एवं वचधातोर्विवक्। विवग्। दहधातोर्दिधक्। पिस गतौ। सुष्ठु पेसतीति सुपीः। सुपिसौ सुपिसः। सुपीर्भ्याम्। सुपीःषु। सुपीष्षु। एवं सुतूः। तुस खण्डने। सुतुसौ। सुतुसौ। विद्वस्

शब्दे ऋदुदित इति नागमे न्समहतोरिति दीर्घत्वे पदस्येति संयोगान्तलोपे विद्वान् । विद्वांसौ । विद्वांसः । हे विद्वन् ।

क्सउष्मतौ च ॥२।१।१०५॥

णिक्यघुड्वर्जिते यस्वरादौ मतौ च प्रत्यये परे क्स उष् स्यात् । विदुषः । विदुषा ।

स्रंस्ध्वंस्क्स्सनडुहो दः ॥२।१।६८॥

स्रंसध्वंसोः क्सप्रत्ययान्तस्य सकारान्तस्यानडुह्शब्दस्य च योऽन्तस्तस्य पदान्ते दकारः स्यात् । विद्वद्भ्याम् । विद्वत्सु । सेदिवान् । सेदिवांसौ । सेदिवांसः । निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति इट् निवृत्तिः । सेदुषः । सेदुषा । सेदिवद्भ्याम् । न्समहतोरित्यत्र महच्छन्दसाहचर्याच्छुद्धधातोः क्विबन्तस्य न दीर्घः । सुहिन् । सुहिंसौ । सुहिंसः । सुहिन्भ्याम् । सुहिन्सु । ध्वत् । ध्वद् । ध्वसौ । ध्वसः । ध्वद्भ्याम् । एवं स्रत् ।

पुंसोः पुमन्स् ॥१।४।७३॥

पुम्स्इत्येतस्योदितस्तदन्तस्सम्बन्धिनि घुटि परे पुमन्स् इत्यादेशः स्यात् । पुमान् । पुमांसौ । पुमांसः । हे पुमन् । पुंसः । पदस्येति सलुकि पुम्भ्याम् । पुम्भिः । पुंसि । पुंसु । नात्र षत्वम् । मकारस्यानुस्वारात् । उकारानुबन्धः श्रेयस्शब्दः । ऋदुदित इति नागमे न्समहतोरितिदीर्घे च श्रेयान् । शिड्डेऽनुस्वारः । श्रेयांसौ । श्रेयांसः । हे श्रेयन् । श्रेयोभ्याम् । श्रेयःसु । ऋदुशनस्पुरुदंसोऽनेहसश्च सेर्डाः ॥ उशना । उशनसौ । उशनसः ।

वोशनसोनश्चामन्त्र्ये सौ ॥१।४।८०॥

आमन्त्र्येऽर्थे वर्तमानस्योशनसः सौ परे नकारः पक्षे लुक् च वा स्यात् । हे उशनन् । हे उशन । हे उशनः । उशनोभ्याम् । उशनःसु । एवम् अनेहा । अनेहसौ । अनेहसः । हे अनेहः । पुरुदंसा । पुरुदंससौ । पुरुदंससः । पुरुदंसोभ्याम् । वेधाः । वेधसौ । वेधसः । हे वेधः । अभ्वादेरित्युक्तेर्न दीर्घः । सुष्ठु वस्ते सुवः । सुवसौ । सुवसः । पिण्डं ग्रसते पिण्डग्रः । पिण्डग्रसौ । पिण्डग्रसः ।

अदसो दः सेस्तु डौः ॥२।१।४३॥

त्यदादिसम्बन्धिनि सौ परेऽदसो दकारस्य सकारः स्यात् सेस्तु डौः स्यात् । असौ । अकि च असकौ । हे असौ । हे असकौ विद्वन् । त्यदामिति सम्बन्धविज्ञानात् अत्यदाः इत्यत्र न डौः । स्त्रियामपि असौ । असकौ स्त्री । हे असौ । हे असकौ स्त्रि । अत्र त्यदादीनां सम्बोधनाभाव इति प्रायिकम् । तेन हे एक त्वम् । हे द्वौ युवाम् । हे अनेके यूयम् पठतेत्यादौ न कोऽप्यनन्वयः ।

असुको वाऽकि ॥२।१।४४॥

त्यदां सौ परेऽदसोऽकि सति असुक इत्यादेशो वा निपात्यते । असुकः । हे असुक । पक्षे प्रागुक्तम् । द्विवचनादौ आद्वेर इति अत्वे लुकि औकारे च कृते अदौ इति जाते ।

मोऽवर्णस्य ॥२।१।४५॥

अवर्णान्तस्य त्यदादेरदसो दकारस्य मकारः स्यात् ।

मादुवर्णोऽनु ॥२।१।४७॥

अदसो मकारात्परस्य वर्णमात्रस्योवर्णः स्यात्, अनु कार्य्यान्तरस्य पश्चात् । यथासन्नं हि एकमात्रिकस्यैकमात्रिकः । द्विमात्रस्य द्विमात्रः । प्लुतस्य प्लुतः । अमू । सर्वादित्वाज्जस इः ।

बहुष्वेरीः ॥२।१।४९॥

बहुष्वर्थेषु वर्तमानस्यादसो मकारात्परस्यैकारस्येकारः स्यात् । अमी । अमुम् । अमू । अमून् । अम टा इति स्थिते,

प्रागिनात् ॥२।१।४८॥

अदसो मात्परस्य वर्णमात्रस्येनादेशात् प्रागुवर्णः स्यात् । अमुना । अमूभ्याम् । अमीभिः । अकि तु अमुकैः । अमुष्मै । अमूभ्याम् । अमीभ्यः । अमुष्मात् । अमुष्य । अमुयोः । अमीषाम् । अमुष्मिन् । अमीषु । हान्ताः । अनडुह्शब्दे वाः शेषे इति अनड् वाह् इति जाते,

अनडुहः सौ ॥१।४।७२॥

अनडुहो धुडन्तस्य तदतत्सम्बन्धिनि सौ परे धुटः प्राक् नोऽन्तः स्यात् । पदस्येति हकारलोपे लोपस्याऽसत्त्वान्नकारलोपो न । अनड्वान् । अनड्वाहौ । अनड्वाहः । हे अनड्वन् । अनड्वाहम् । स्रंसध्वंस इत्यादिना दकारत्वे अनडुद्भ्याम् । अनडुत्सु ।

होधुट्पदान्ते ॥२।१।८२॥

हकारस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च ढकारः स्यात् । लिट् । लिड् । लिहौ । लिहः । लिहम् । लिहौ । लिहः । लिहा । लिड्भ्याम् । लिट्सु । लिड्त्सु । हे लिट् । हे लिड् । एवं पर्णानि गूहतीति पर्णघुट् प्रमुखाः ।

भ्वादेर्दादेर्घः ॥२।१।८३॥

भ्वादेर्धातोर्यो दादिरवयवस्तस्य यो हकारस्तस्य धुटि प्रत्यये परे पदान्ते च घः स्यात् । गडदबादेरिति धकारे गोधुक् । गोधुग् । गोदुहौ । गोदुहः । गोधु-

ग्भ्याम्। हस्य घत्वे तस्याघोषे प्रथम इति कत्वे सु इत्यस्य सः षत्वे कषसंयोगे च गोधुक्षु।

मुहद्रुहष्णुहष्णिहो वा ॥२।१।८४॥

एषां हकारस्य धुटि प्रत्यये पदान्ते च घकारादेशो वा स्यात्। पक्षे ढकारः। मुट्। मुड्। मुक्। मुग्। मुहौ। मुहः। मुग्भ्याम्। मुड्भ्याम्। मुक्षु। मुट्सु। मुड्त्सु। एवं ध्रुक्। ध्रुग्। ध्रुट्। ध्रुड् इत्यादि। उष्णिह्शब्दे ऋत्विजित्यादिना नित्यं गत्वे उष्णिक्। उष्णिग्। उष्णिग्भ्याम्। उष्णिक्षु। हे उष्णिक्-ग्। तुरां साहयतीति तुराषाट्। साहेः साढि सः षो वाच्यः। तुरासाहौ। तुरासाहः। तुराषाड्भ्याम्। वाहो वा ऊट् वाच्यः शसादौ स्वरे। विश्वौहः। विश्वौहा। विश्ववाड्भ्यामित्यादि॥

इति व्यञ्जनान्ताः पुल्लिङ्गाः॥

अथ व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

निधिः कलानामवधिर्बलानां पयोनिधिः श्रीसुविधिर्गुणानाम्।
सुग्रीववंशोन्नयनाप्तजन्मा रामावतारः स शिवं तनोतु॥ १॥

चकारान्ता वाच् ऋच् त्वच् प्रमुखाः प्राग्वत्। त्यदादीनामाद्वेर इत्यत्वे आत्। तः सौ सः। स्या। त्ये। त्याः। सर्वाशब्दवत्। सा। ते। ताः। या। ये। याः। एषा। एते। एताः। एतया। एतयोः। अन्वादेशे एनाम्। एने। एनाः। एनया। एनयोः २। धान्तः समिध्। समित्—द्। समिधौ। समिधः। समिद्भ्याम्। पान्तोऽप्शब्दो बहुवचनान्तः। अप इति दीर्घत्वे आपः। शसि अपः पश्य।

अपोऽद्भे ॥२।१।४॥

अप्शब्दस्य तदतत्सम्बन्धिनि भादौ स्यादौ परेऽदित्यादेशः स्यात्। अद्भिः। अद्भ्यः २। अपाम्। अप्सु। नदीविशेषणे स्वाप् स्वापौ इत्यादि पुंवत्। ककुप्—ब्। ककुप्सु। इदम्शब्दे। इयम्। द्विवचने आद्वेर इत्यकारे, आत्। दो मः स्यादौ। इमे। इमाः। इमाम्। इमे। इमाः। अनया। आभ्याम्। आभिः। अस्यै। आभ्याम्। आभ्यः। अस्याः। आभ्याम्। आभ्यः। अस्याः। अनयोः। आसाम्। अस्याम्। अनयोः। आसु। रेफान्तश्चतुर्शब्दः। तस्य चतसृ इत्यादेशे चतस्रः २। चतसृभिः। चतसृभ्यः २। चतसृणाम्। चतसृषु। हे चतस्रः। गिर्शब्दस्य पदान्ते इति दीर्घत्वे गीः। गिरौ। गिरः। हेगीः। गिरा। गीर्भ्याम्। अरोः सुपि रः। गीर्षु। एवं पुर्धुरादयः। दिव्शब्दः पुंवत्। दिश्शब्दे ऋत्विगित्यादिना गत्वे दिक्—ग्। दिशौ। दिशः। हे दिक्—ग्। दिग्भ्याम्। दिक्षु। आशिष्शब्दे षत्वस्यासिद्धत्वात् सोरुरिति रुत्वे, पदान्ते इति दीर्घे आशीः। आशिषौ। आशिषः। आशीर्भ्याम्। आशीःषु। हे आशीः। अव्सुशब्दे

सेर्डौः। दकारस्य सकारः। असौ। द्विवचनादौ अत्वे, मत्वे, आपि, विभक्तिकार्य्यानन्तरं मादुवर्णोनु। अमू। अमूः। अमूम्। अमू। अमूः। अमुया। अमूभ्याम्। अमूभिः। अमुष्यै। अमुष्याः २। अमुयोः। अमूषाम्। अमुष्याम्। अमूषु। हान्त उपानहूशब्दः।

नहाहोर्धतौ ॥२।१।८५॥

नहेर्ब्रूस्थानस्याहश्च धातोः सम्बन्धिनो हकारस्य धुटि प्रत्यये पदान्ते च यथाक्रमं धकारतकारावादेशौ स्याताम्। उपानत्—द्। उपानहौ। उपानहः। उपानद्भ्याम्। उपानत्सु। हे उपानत्—द्।

इति व्यञ्जनान्ताः स्त्रीलिङ्गाः।

अथ व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः।

श्रीवत्सशालीसुमनोधिराजानुजन्मबुद्ध्या कृतभूरिभक्तिः।
नन्दानुरागोऽनवमोऽथ लक्ष्म्यान्वितं जनत्वे दशमत्वमापत्॥ १॥

चकारान्तः प्रत्यच्शब्दः। चजः कगमिति कत्वे प्रत्यक्—ग्। औकारेऽघुट्स्वरत्वात् अच्च प्राग्दीर्घश्चेति। प्रतीची। प्रत्यञ्चि २। सम्यक्—ग्। समीची। सम्यञ्चि २। शेषं पुंवत्। गोच्शब्दे गत्यर्थत्वे क्लीबे सौ परे गोऽच् स् इतिस्थिते, अनतो लुप्। अच् इति विश्लेषे स्वरे वाऽनक्षे इत्यवादेशे दीर्घत्वे चजः कगम्। विरामे वा। गवाक्—ग्। वात्यसन्धिरित्यसन्धौ गो अक्—ग्। एदोतः पदान्तेऽस्यलुगित्यकारलोपे गोक्—ग् एवं षड् रूपाणि। गतौ अञ्चोऽनर्चायामिति नलोपाभावे गोऽन् च् शब्दे सेर्लुपि अन् च् इति विश्लेषे गो अन् च् इति कृते पदस्येति चलोपे युजञ्चक्रुञ्चो नो ङ इति नकारस्यापि ङकारे ओकारस्यावादेशे गवाङ्। गो अङ्। अकारलुकि गोङ्। एवं नव रूपाणि। तत्र पुनः कगङां द्वित्वेऽष्टादश रूपाणि सौ। औकारे औरीरितीकारे कृते अच्च प्रागित्यनेन च् शेषे गत्यर्थे गोची इत्येकमेव रूपम्। पूजार्थे गवाञ्ची। गो अञ्ची। गोऽञ्ची। एषु अदीर्घादिति जद्वित्वे षड् रूपाणि। अत्र अ इ उ वर्णस्यान्तेऽनुनासिक इति नानुनासिकः। द्वित्वस्यैदादेर्निषेधात्। एवं सप्त रूपाणि प्रथमाद्विवचने। जसि घुटां प्रागिति नोऽन्तः प्राप्तः। नपुंसकस्य शिरितीकारे प्राग्वदवादेशे गवाञ्चि। असन्धौ गो अञ्चि। अतो लुकि गोऽञ्चि। एतद्रूपत्रयं पूजार्थेऽपि समानम्। तत्र धातोर्नकारस्यालोपात्स्वरात्परस्य घुटोऽभावान्न नोऽन्तः। ततोऽदीर्घादिति जद्वित्वे षड् रूपाणि। तत्राप्यनुनासिकत्वे द्वादश रूपाणि। एवं रूपसमुच्चये सप्तत्रिंशत्प्रथमायां रूपाणि। तथैव द्वितीयायामपि। तृतीयैकवचने गत्यर्थे गोचा। पूजार्थे गवाञ्चा। गो अञ्चा। गोञ्चा। इति रूपत्रये जद्वित्वे षट्। एषु सप्तसु अनुनासिकत्वे चतुर्दश रूपाणि। एवं ङसि ङस् ओस् आम् ङि प्रत्ययपरत्वे चतुर्दशानां षड्भिर्गुणने चतुरशीति रूपाणि। भ्यामि गत्यर्थे गवाग्भ्याम्। गोअग-

भ्याम् । गोग्भ्याम् । एषु त्रिष्वदीर्घादिति द्वित्वम् । संयुक्तव्यञ्जनेऽपीष्टिरिति मताश्रयणात् । पूजार्थेऽपि गवाङ्भ्याम् । गोअङ्भ्याम् । गोऽङ्भ्याम् । इत्यत्र ङद्वित्वे द्वादश रूपाणि । ततोऽस्या इत्यनेन भकारात्परयकारद्वित्वे चतुर्विंशतिः । मद्वित्वेऽष्टाचत्वारिंशत् । एवं भ्यसि परेऽपि ज्ञेयम् । भिसि तु गतौ गद्वित्वे पूजायां ङद्वित्वे चतुर्विंशति रूपाणि । चतुर्थ्येकवचने औकारवदेव सप्त रूपाणि । एवं प्रथमायां ३७, द्वितीयायाम् ३७, तृतीयैकवचने १४, भ्याम् त्रयेऽपि ४८, ४८, ४८, भिसि २४, ङे इत्यस्य ७ भ्यसोः ४८, ४८, ङसि १४, ङसः १४, ओसि १४, आमि १४ ङौ १४, ओसि १४, सुपि ८४ रूपाणि । तथाहि गवाक्षु । गोअक्षु । गोऽक्षु । एषु कद्वित्वे षट् । ततः शिट इति षद्वित्वे द्वादश । अनुनासिके चतुर्विंशतिः । पूजार्थे ङ्णोः कटौ इति कान्तपक्षे ङद्वित्वे षट् । शिट्याद्यस्य द्वितीयो वेति ककारस्य खत्वे द्वादश । ततः शिट इति षद्वित्वे चतुर्विंशतिः । अनुनासिकत्वेऽष्टाचत्वारिंशत् । पूजार्थेऽपि कागमाभावे गवाङ्षु । गोअङ्षु । गोऽङ्षु । एषु च ङद्वित्वे षट् । अनुनासिकत्वे १२ सर्वसम्मेलने चतुरशीतिः । सम्बोधनं विना सर्वस्यादौ सप्तविंशत्यधिकपञ्चशती । सम्बोधनयोगे चतुःषष्ट्यधिकपञ्चशती रूपाणि । सङ्ग्रहश्च । नपुंसके स्याद् गोचूशब्देऽर्चागत्यो रूपपद्धतिः । असन्ध्यवादेशलुग्भिर्नवाधिकशतप्रमा ॥ १ ॥ नव स्यमुसुप्सु षड्भादिषट्के त्रीण्येव जस्शसोः । रूपाणि दशके शेषे चत्वारीह विचारय ॥ २ ॥ शैलपक्षेषुमानेन द्वित्वे यद्वाऽनुनासिके । विकल्पनेन ज्ञेयानि रूपाणीह सुधीश्वरैः ॥ ३ ॥ तिर्यक्—ग् । तिरश्ची । तिर्यञ्चि । पूजायाम् । तिर्यङ् । तिर्यञ्ची । तिर्यञ्चि । शेषं पुंवत् । जान्तोऽसृज् । असृक्—ग् । असृजी । असृञ्जि । दन्तपादेत्यादिना शसादौ असानि । अस्ना । असृजा । असभ्याम् । असृग्भ्याम् । हे असृक्—ग् । ऊर्जशब्दे ऊर्क्—र्ग् । ऊर्जी । ऊर्ज् इ इति स्थिते

र्लो वा ॥१।४।६७॥

रेफलकाराभ्यां परा या धुड्जातिस्तदन्तस्य नपुंसकस्य घुटि परे धुटः प्राक् नोऽन्तो वा स्यात् । ऊर्न्जि । ऊर्जि । बहूर्न्जि । बहूर्जि । ऊर्जशब्दे पाणिनिमते मिदचोऽन्त्यात्पर इति रेफात्पूर्वं नागमे नरजानां संयोगः क्रमिकः । रनजानां संयोगो मतान्तरे बहूर्जीत्यत्र नुमो निषेधः । तान्तः । जगत्—द् । जगती । जगन्ति ।

अवर्णादश्नोऽन्तो वाऽतुरीङ्योः ॥२।१।११५॥

श्नावर्जितादवर्णात्परस्यातुरन्त् इत्यादेशो वा स्यात् ईङ्योः परतः । तुदत् । तुदती । तुदन्ती । तुदन्ति । भात् । भाती । भान्ती । भान्ति ।

श्यशवः ॥२।१।११६॥

श्यात् शवश्च परस्यातुरीङ्योः परतोऽन्त इत्यादेशो नित्यं स्यात् । भवत् । भवन्ती । भवन्ति । दीव्यत् । दीव्यन्ती । दीव्यन्ति । महत् । महती । न्समहतोरि-

तिदीर्घे महान्ति २। यकृत्शकृतोः शसादौ यकन्, शकन् वा। यकृन्ति। यकानि। यक्ना। यकृता। शकृन्ति। शकानि। शक्ना। शकृता इत्यादि। ददत्। ददती।

शौ वा ॥४।२।९५॥

द्व्युक्तजक्षपञ्चतः परस्यान्तो नकारस्य शि प्रत्यये परे वा लुक् स्यात्। ददन्ति। ददति। अनतो लुबिति लुब्विधानात् न त्यदाद्यत्वम्। त्यत्। त्ये। त्यानि। तत्। ते। तानि २। यत्। ये। यानि २। एतत्। एते। एतानि २। अन्वादेशे एनद्। एने। एनानि। शेषं पुंवत्। बेभिद्यतेः क्विपि बेभिद्—त्। बेभिदी। बेभिदि। शौ अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वात् अधुडन्तत्वान्न नोऽन्तः। स्वराच्छाविति अपि न। स्वविधौ स्थानिवत्त्वाभावात्। एवं चेच्छिद्। चेच्छिदी। चेच्छिदि। कुलानि। अहन्शब्दे सौ परेऽनतो लुबिति सेर्लुपि रो लुप्यरीति नकारस्य रुत्वे अहः। ईङौ वेति विकल्पादकारलुकि अह्नी। अहनी। अहानि २। अह्ना। अह्न इति नकारस्य रुत्वे घोषवतीत्युत्वे अहोभ्याम्। अहोभिः। अह्नि। अहनि। हे अहः। ब्रह्म। ब्रह्मणी। ब्रह्माणि २।

क्लीबे वा ॥२।१।९३॥

आमन्त्र्यनाम्नो नकारस्य क्लीबे लुग्वा भवति। हे ब्रह्मन्। हे ब्रह्म। दण्डि। दण्डिनी। दण्डीनि। स्रप्। स्रपी।

नि वा ॥१।४।८९॥

अपः परस्य नागमे सति पूर्वस्वरस्य घुटि वा दीर्घः। स्वाम्पि। स्वम्पि। अत्याम्पि। अत्यम्पि। बह्वाम्पि। बह्वम्पि। इदम्। इमे। इमानि। २। किम्। के। कानि। २। रेफान्तो वार् शब्दः। वाः। वारी। वारि। वारा। वार्भ्याम्। वार्षु। हे वाः। चतुरः शौ। चत्वारि २। विमला द्यौर्यत्र तत् विमलद्यु अहः। विमलदिवी। अन्तर्वर्तिन्या विभक्त्या पूर्वपदस्येवोत्तरपदसंज्ञाप्राप्तौ—

वृत्त्यन्तोऽसषे ॥१।१।२५॥

वृत्तिः परार्थाभिधायी पदसमुदायः समासादिः, तस्या अन्तः पदं न स्यात्। इति पदत्वनिषेधात् उः पदान्तेऽनूत् इति वस्योत्वं न। विमलदिवि अहानि। सस्य तु षत्वे पदसंज्ञैव। दधिसेक्। अत्र पदसंज्ञायां पदादित्वान्नाम्यन्तस्थेत्यादिना न षकारः। पदमध्यस्थस्य सकारस्य षत्वमिति धनुष्शब्दे धनुः। धनुषी। धनूंषि। धनुर्भ्याम्। एवं चक्षुः। चक्षुषी। चक्षूंषि २। हविः। हविषी। हवींषि २। पिपठिषतेः क्विप्। भ्वादेर्नामिन इति दीर्घः। पिपठीः। पिपठिषी। पिपठिषि २। नात्र नोऽन्तो बेभिद्वत्। पिपठीर्भ्याम्। पयः। पयसी। पयांसि। पयसा। पयोभ्याम्। एवं तपस् वचस् प्रमुखाः। सुपुम्। सुपुंसी। सुपुमांसि कुलानि। अदः। अनतो लुप्। द्विवचने अमे इति जाते मादुवर्णोऽनु। अमू।

अमूनि २। स्वनडुत—द्। स्वनडुही। वाः शेषे। स्वनड्वांहि गृहाणि। काष्ठतट्—ड्। काष्ठतक्षी। काष्ठतङ्क्षि। धुटां प्रागिति बहुवचनात् धुड्द्वयपूर्वोऽपि नोऽन्तः। काष्ठतड्भ्याम् इत्यादि।

इति व्यञ्जनान्ता नपुंसकलिङ्गाः।

अथाऽव्ययप्रकरणम्।

श्रेयानयं सविनयं नयनिश्रितोऽर्हन् संमानमानयतु मा नियतप्रसादैः।
यत्सन्निधानविधिना सकलार्थसिद्धिः सञ्जायते जयमयी हि मयीहितार्थे ॥१॥

अथाऽव्ययानि। नन्ता संख्या डतिर्युष्मदस्मच्च स्युरलिङ्गकाः। पदं वाक्यमव्ययं चेत्यसंख्यं च तद्बहुलम् ॥ १ ॥ सदृशं त्रिषु लिङ्गेषु सर्वासु च विभक्तिषु। वचनेषु च सर्वेषु यन्न व्येति तदव्ययम् ॥ २ ॥

स्वरादयोऽव्ययम् ॥१।१।३०॥

स्वर्। अन्तर्। सनुतर्। पुनर्। प्रातर्। सायम्। नक्तम्। अस्तम्। दिवा। दोषा। ह्यस्। श्वस्। उच्चैस्। नीचैस्। शनैस्। अवश्यम्। ऋधक्। ऋते। आरात्। पृथक्। रात्रौ। चिरम्। मनाक्। ईषत्। जोषम्। तूष्णीम्। बहिस्। समया। निकषा। अवस्। स्वयम्। वृथा। नञ्। हेतौ। अद्धा। इद्धा। सामिवत्। सदा। सना। उपधा। सनत्। सनात्। तिरस्। अन्तरा। अन्तरेण। ज्योक्। कम्। शम्। सहसा। विना। नाना। स्वस्ति। स्वाहा। स्वधा। अलम्। वषट्। श्रौषट्। वौषट्। अन्यत्। अस्ति। उपांशु। क्षमा। विहायसा। मिथ्या। मृषा। मुधा। पुरा। मिथो। मिथस्। प्रायस्। मुहुस्। प्रवाहु। प्रवाहुकम्। प्रवाहुक्। आर्यहलम्। अभीक्ष्णम्। साकम्। सार्द्धम्। नमस्। हिरुक्। अथ। अम्। आम्। प्रताम्। प्रशान्। प्रतान्। मा। माङ्। इत्यादि। आकृतिगणोऽयं स्वरादिः। चादयोऽसत्त्वे। च। वा। ह। अह। एव। एवम्। नूनम्। शश्वत्। युगपत्। भूयस्। कूपत्। सूपत्। कुवित्। नेत्। चेत्। चण। कच्चित्। यत्र। नह। हन्त। नहि। सकिम्। किम्। आकिम्। नकिम्। अकिम्। नञ्। यावत्। तावत्। त्वै। तुवै। न्वै। नुवै। रैवै। श्रौषट्। वौषट्। स्वाहा। स्वधा। वषट्। तुम्। तथाहि। खलु। किल। अथ। सुष्ठु। स्म। आदह। उपसर्गप्रतिरूपाः। अवदत्तमित्यादयः। विभक्तिप्रतिरूपाः। अहंयुः। अस्तिक्षीरा इत्यादयः। स्वरप्रतिरूपाः। अ। आ। इ। ई। उ। ऊ। ऋ। ॠ। ऌ। ॡ। ए। ऐ। ओ। औ। पशु। शुकम्। यथा। कथा। याट्। पाट्। अङ्ग। है। हे। भो। अये। अयि। एकपदे। युत्। आत्। अयं चादिरप्याकृतिगणः।

अधण्तस्वाद्याशसः ॥१।१।३२॥

धण्वर्जितास्तस्वादयः शस्पर्यन्ता ये प्रत्ययास्तदन्तं शब्दरूपमव्ययं स्यात्। देवा अर्जुनतोऽभवन्। अर्जुनपक्षे इत्यर्थः। ततः। तत्र। इह। क्व। कदा। एतर्हि।

अधुना । इदानीम् । सद्यः । अद्य । परेद्यवि । पूर्वेद्युः । उभयद्युः । परुत् । परारि । ऐषमः । कर्हि । तथा । कथम् । पञ्चधा । एकधा । ऐकध्यम् । द्वैधम् । द्वेधा । पञ्चकृत्वः । द्विः । सकृत् । बहुधा । प्राक् । दक्षिणात् । पश्चात् । पुरः । पुरस्तात् । उपरि । उपरिष्टात् । दक्षिणा । दक्षिणाहि । दक्षिणेन । डाजन्तम् । सादन्तम् । थान्तं शब्दरूपं बहुशः । अघणिति किम्? पथि द्वैधानि । संशयत्रैधानि । आशास इति किम्? पचतिरूपम् ।

विभक्तिथमन्ततसाद्याभाः ॥१।१।३३॥

विभक्त्यन्तप्रतिरूपकास्थमवसाना ये तसादयः प्रत्ययास्तदन्तप्रतिरूपकाश्च ये शब्दास्ते सर्वेऽव्ययानि स्युः । अहंयुः । शुभंयुः । अस्तिक्षीरा गौः । कुतः । यथाकथम् इति । अहम् । शुभम् । कृतम् । पर्याप्तम् । येन । तेन । चिरेण । अन्तरेण । ते । मे । अह्नाय । चिराय । चिरस्य । अकस्मात् । अन्योन्यस्य । एकपदे । अग्रे । प्राह्णे । वेलायाम् । मात्रायाम् । एते स्याद्यन्तप्रतिरूपाः । अस्ति । नास्ति । असि । अस्मि । विद्यते । भवति । एहि । ब्रूहि । मन्ये । शङ्के । अस्तु । भवतु । पूर्यते । स्यात् । आस । आह । वर्तते । याति । नियाति । पश्य । पश्यत । आतङ्क । आदङ्क । इत्यादयस्त्याद्यन्तप्रतिरूपकाः ।

वत्तसाम् ॥१।१।३४॥

वत् तसि आम् एतत्प्रत्ययान्तः शब्दोऽव्ययं स्यात् । मुनेरर्हं मुनिवत् वृत्तम् । क्षत्रिया इव क्षत्रियवत् विप्रा युध्यन्ते । पीलुमूलेनैकदिक् पीलुमूलतो विद्योतते विद्युत् । उरसा एकदिक् उरस्तः । आम् तद्धित एव । उच्चैस्तराञ्जायति ।

क्त्वा तुमम् ॥१।१।३५॥

क्त्वा तुम् अम् एतत्प्रत्ययान्तः शब्दोऽव्ययं स्यात् । कृत्वा । धृत्वा । प्रणम्य । निपत्य । कर्तुम् । स्तोतुम् । स्मारम् स्मारम् । दायं दायम् । क्वचिद् जीवसे पिबध्यै इत्यादि । उदेतोः । विसृपः । इति च्छन्दसि तोसुन् कसुन्नन्तोऽव्ययसंज्ञः स्यात् ।

गतिः ॥१।१।३६॥

गतिसंज्ञाः शब्दा अपि अव्ययसंज्ञाः स्युः । अदः कृत्य । अत्राऽव्ययत्वाद्विसर्ग एव नत्वतः कृकमित्यादिना सकारः ।

अव्ययस्य ॥३।२।७॥

अव्ययसम्बन्धिनः स्यादेर्लुप् स्यात् । तत्सम्बन्धात् स्वर् अतिक्रान्तोऽतिस्वर्, तस्यातिस्वरः, अत्युच्चैसः । यद्यप्यव्यये तदन्तविधिरस्ति तथापि न गौणे । सदृशमित्यादिश्रुतिर्लिङ्गकारकसङ्ख्याभावपरा ।

वा वाप्योस्तनिक्रीधाग्नहोर्वपी ॥३।२।१५६॥

अव इत्युपसर्गस्य तनि क्रीणात्योः परयोः । अप्युपसर्गस्य धाग् नहोः पर-

योर्वा व पि इत्यादेशौ क्रमात्स्तः। अवतंसः। वतंसः। अवक्रयः वक्रयः। अपिधानम्। पिधानम्। अपिनद्धः। पिनद्धः। अवगाहः। वगाहः इत्यादि। धातुनियमं नेच्छन्त्येके। ता ते क्त क्तवतु इत्यादौ अति उपसर्गेऽपि अतो लोप इत्यन्ये। वष्टि भागुरिरल्लोपमवाप्योरुपसर्गयोः। आपं च व्यञ्जनान्तानां यथा वाचा। निशा दिशा।

इत्यव्ययानि।

अथ स्त्रीप्रत्ययाः।

नियतलिङ्गानलिङ्गाँश्चाभिधाय पुंलिङ्गानां स्त्रीलिङ्गविधिरभिधीयते।

आत् ॥२।४।१८॥

अकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां वृत्तौ गम्यायामाप् प्रत्ययः स्यात्। पद्मा। अम्बा। माला। सर्वा। या। सा। खट्वा।

अजादेः ॥२।४।१६॥

अजादिभ्योऽजादिसम्बन्धिस्त्रियां वर्तमानेभ्य आप् स्यात्। जातिलक्षणङीबाधनार्थं वचनम्। अजा। एडका। अश्वा। चटका। मूषिका। एषु जातिलक्षणो ङीः। बाला। वत्सा। मन्दा। विलाता। होडा। एषु वयोलक्षणश्च ङीर्न। क्रुञ्चा। उष्णिहा। देवविशा एषु व्यञ्जनान्तत्वादप्राप्तौ वचनम्। ज्येष्ठा। कनिष्ठा। मध्यमा एषु पुंयोगेऽप्याप्। कोकिला जातावपि। नञ्पूर्वान्मूलात्। अमूला। अजादिसम्बन्धविज्ञानात् नेह। पञ्चाजी।

स्त्रियां नृतोऽस्वस्रादेर्ङीः ॥२।४।१॥

नकारान्तादृकारान्ताच्च स्वस्रादिवर्जितान्नाम्नो ङीप्रत्ययः स्यात्। राज्ञी। कर्त्री। हर्त्री। दण्डिनी। सुपथी। अन्नभुक्षी सेना।

अधातूदृदितः ॥२।४।२॥

धातुवर्जं य उदिदृदिच्च प्रत्ययोऽप्रत्ययो वा तदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात्। भवन्ती। पचन्ती। दीव्यन्ती। अधात्विति किम्? सुकन्। सुहिन्।

अञ्चः ॥२।४।३॥

अञ्चन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात्। प्राची। प्रतीची।

णस्वराघोषाद्वनोरश्च ॥२।४।४॥

णान्तात्स्वरान्तादघोषान्ताच्च यो विहितो वन् प्रत्ययस्तदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात्। तत्सन्नियोगे च वनोऽन्तस्य रः स्यात्। वन् क्वनिप् ङ्वनिपां सामान्येन ग्रहणम्। ओणृधातोः ओण् वन् इति स्थिते वन्याङ् पञ्चमस्येति णस्यात्वे

अवावा नरः । अवावरी ब्राह्मणी । धाधालोर्धीवरी । सहकृत्वरी । मेरुदृश्वरी । शर्वरी । अघोषादिति किम्? राजयुध्वा ।

वा बहुव्रीहेः ॥२।४।५॥

णस्वराघोषाद्विहितो यो वन् तदन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । रश्चान्तादेशः । प्रियावावरी । प्रियावावा ।

ताभ्यां वाऽऽप् डित् ॥२।४।१५॥

मन्नन्तात्तदन्ताच्च बहुव्रीहेः स्त्रियामाप् वा स्यात्स च डित् । प्रियावावा । प्रियावावे ।

वा पादः ॥२।४।६॥

बहुव्रीहेस्तन्निमित्तकपादशब्दान्तात्स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । द्विपदी । द्विपात् । त्रिपदी । त्रिपात् । ऋचि पादः पात् पदे ॥

इति निपातौ । त्रिपाद् ऋक् ।

त्रिपदा गायत्री । द्विपदा । एकपदा । नान्तसंख्याया अलिङ्गत्वात् पञ्च । सप्त नद्यः । नात्र ङीः । अतएव नलुकि सति आबपि न ।

मनः ॥२।४।१४॥

मन्नन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्न स्यात् । सीमा । सीमानौ । पामा । पामानौ ।

अनो वा ॥२।४।११॥

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । बहुराज्ञी । बहुराज्यौ । बहुराजा । बहुराजे । बहुराजा । बहुराजानौ । उपान्त्यलोपिन एवायं विधिः ।

नाम्नि ॥२।४।१॥२

अन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां संज्ञायां नित्यं ङीः । सुराज्ञी नाम ग्रामः । वेदे तु शतमूर्ध्नी ।

नोपान्त्यवतः ॥२।४।१३॥

यस्योपान्त्यलोपो नास्ति स उपान्त्यवान् । तस्मादन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्न स्यात् । नाम्नि अनो वेति सूत्रोक्तस्यैव निषेधः किन्तु स्त्रियां नृत इत्यस्यापि । सुपर्वा । सुपर्वाणौ । सुधर्मा । सुधर्माणौ । एवं चोपान्त्यलोपिनोऽन्नन्तस्य बहुव्रीहेः स्त्रियां त्रैरूप्यम् । ङीप् डाप् विकल्पेन । उपान्त्यवतस्तु डाप्प्रतिषेधाभ्यां द्वैरूप्यम् ।

दाम्नः ॥२।४।१०॥

संख्यादेर्दामन्शब्दान्नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात् । द्विदाम्नी । संख्या विना । उद्दामानम् । उद्दामाम् । उद्दाम्नीं वडवां पश्य ।

अस्यायत्तत्क्षिपकादीनाम् ॥२।४।१११॥

यत्तत्क्षिपकादिवर्जितस्य नाम्नो योऽकारस्तस्यानित्प्रत्ययावयवे ककारे परे इकारः स्यात्। कीदृशे ककारे? आप्परे। आबेव परो यस्मान्न विभक्तिः स आप्परस्तादृशे। सर्विका। कारिका। पाठिका। पाचिका। मद्रिका। भद्रिका। अस्येति किम्? नौका। गोका। अनित्कील्येव। जीवका। आशिष्यकन्। इचा पुंसोऽनित्क्याप्परे इत्यनुवृत्तेरनित इति पर्युदासेन प्रत्ययग्रहणेन अत्र न भवति। शक्नोतीति शका। आप्परे इत्येव। कारकः। आबेव परो यस्मादिति नियमः किम्? बहुपरिव्राजका मथुरा। बहुमद्रका सेना। विभक्त्यन्तादयमाप्। तेनेकारनिषेधः। यदादिवर्जनं किम्? यका। सका। क्षिपका। ध्रुवका। अस्येत्यत्राकार एव व्याख्यानात्। तेन राकेत्यत्र नेकारः। नरिका। मामिका। अनयोरिकारो निपात्यते। नरान् कायतीति नरिका। आतो डोऽह्वावामः ( ) इति डः। ममेयं मामिका। अत्र तद्धितप्रत्ययः मामकी इत्येव केवल मामक इति सूत्रेण नाप्॥

स्वज्ञाजभस्त्राधातुत्ययकात् ॥२।४।१०८॥

स्वज्ञाजभस्त्रेभ्यस्तथाऽधातोरत्यप्रत्ययस्य च यावयवौ यकारककारौ ताभ्यां च परस्याऽऽपः स्थानेऽनित्प्रत्ययावयवे ककारे आप्परे इकारो वा स्यात्। कुत्सिता स्वा ज्ञातिः स्विका। स्वका। अस्वका। अस्विका। असर्वादित्वान्नात्राक्। किन्तु कप्। एवं ज्ञका। ज्ञिका। अज्ञका। अज्ञिका। अजका। अजिका। एवम् अभस्त्रका। अभस्त्रिका। यकारात्परस्य वा। इभ्यका। इभ्यिका। आर्यका। आर्यिका। ककारात्परस्य वा। चटकका। चटकिका। धातुत्यवर्जनं किम्? सुनयिका। अशोकिका। दाक्षिणात्यिका। इहत्यिका। उपत्यका। अधित्यका। अत्र क्षिपकादित्वान्नेकारः। अक् प्रत्यये सांकाश्ये भवा साङ्काश्यिका। यकेति किम्? अश्विका। शुभं यातीति शुभंयाः। साऽज्ञाता शुभंयिका। उत्तरपदलोपे नेकारो वाच्यः। देवदत्तिका। देवका।

तारकावर्णकाऽष्टका ज्योतिस्तान्तवपितृदेवत्ये ॥२।४।१०८॥

तारकादयः शब्दाः क्रमेण ज्योतिरादिष्वर्थेष्वकारस्याऽकृतेकारा निपात्यन्ते। तरतेर्णके, तारका नक्षत्रं कनीनिका च। अन्यत्र तारिका। वर्णका प्रावरणविशेषः। अन्यत्र वर्णिका। अष्टका पितृदैवत्ये कर्मणि। अन्यत्राष्टिका खारी।

वौ वर्तिका ॥२।४।११०॥

पक्षिणि वाच्ये वर्तिकाशब्द इकारो वा। वर्तकाऽपि।

द्व्येषसूतपुत्रवृन्दारकस्यम् ॥२।४।१०९॥

एषामन्तस्यानित्प्रत्ययावयवेकारे आप्परे परे वेकारः स्यात्। द्विके। द्वके। एषिका। एषका। नञ्पूर्वकत्वे नेकारः। अनेषका। सूतिका। सूतका। पुत्रिका। पुत्रका। वृन्दारिका। वृन्दारका। एष शब्दस्य सर्वादेरेवेच्छतीतीषेर्णके एषिका। एता एव एतिकाः।

इच्चापुंसोऽनित्क्याप्परे ॥२।४।१०७॥

अपुल्लिङ्गार्थाच्छब्दाद्विहितस्यापः स्थाने इकारो ह्रस्वश्च वा स्यात्। नकारानुबन्धवर्जितस्य प्रत्ययस्यावयवभूते ककारे आप्परे परतः। अल्पा खट्वा। खट्विका। खट्वका। खट्वाका। गङ्गिका। गङ्गका। गङ्गाका। अपुंस इति किम्? अखट्विका। आप इत्येव। मातृका।

अणञेयेकण्नञस्नञ्टिताम् ॥२।४।२०॥

अणादिप्रत्ययानां योऽकारस्तदन्तान्नाम्नः प्रत्यासत्तेस्तेषामेवाणादीनां वाच्यायां स्त्रियां वर्तमानाद् ङीः स्यात्। औपगवी। तापसी। कुम्भकारी। ऐन्द्री। औत्सी। वैदी। छात्री। चौरी। सौपर्णेयी। शैलेयी। एय ञ् प्रत्ययः। इकण्। आक्षिकी। लावणिकी। नञि। स्त्रैणी। स्नञि। पौंस्नी। टिति। जानुद्घ्नी। जानुद्वयसी। जानुमात्री। पञ्चतयी। शाक्तीकी। श्वस्तनी। भिक्षाचरी। सहचरी। कुरुचरी।

अस्य ङ्यां लुक् ॥२।४।८६॥

ङी प्रत्यये परे पूर्वस्याकारस्य लुक् स्यात्। प्रत्ययसाहचर्यादागमस्य टितो ङीर्न स्यात्। पठिता विद्या।

यञो डायन् च वा ॥२।४।६७॥

यञ्प्रत्ययान्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्, तत्सन्नियोगे डायन् चान्तो वा स्यात्।

व्यञ्जनात्तद्धितस्य ॥२।४।८८॥

व्यञ्जनात्परस्य तद्धितयकारस्य लुक् स्यात् ङ्याम्। गर्गस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री गार्गी। पक्षे। गार्ग्यायणी। द्वीपे भवा द्वैप्या। अत्र द्वीपादनुसमुद्रं ण्य इति न ङीः। देवस्यापत्यं स्त्री दैवी। अत्र देवाद्यञ्चेत्यस्य प्राग्जितीयार्थत्वान्न ङीः इति केचित्।

लोहितादिशकलान्तात् ॥२।४।६८॥

लोहितादिभ्यः शकलान्तेभ्यो यञन्तेभ्यो ङीः स्यात्स्त्रियाम्, तत्सन्नियोगे डायन् चान्तः। लौहित्यायनी। कात्यायनी। शाकल्यायनी।

कौरव्यमाण्डूकासुरेः ॥२।४।२०॥

एभ्यः स्त्रियां ङीः स्यात्तत्सन्नियोगे डायन् चान्तः। कौरव्यायणी। माण्डूकायनी। आसुरायणी।

वयस्यनन्ते ॥२।४।२१॥

अनन्त्यवयोवाचिनोऽदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात्। कुमारी। किशोरी। कलभी। वधूटी। चिरण्टी। तरुणी। तलुनी। कन्या। मध्या। मुग्धा। अजादिः।

द्विगोः समाहारात् ॥२।४।२२॥

समाहारद्विगुसंज्ञकान्नाम्नोऽदन्तात्स्त्रियां ङीः स्यात्। त्रिलोकी। पञ्चाजी। त्रिफलेत्यजादिः। त्र्यनीका सेना।

परिमाणात्तद्धितलुक्यबिस्ताचितकम्बल्यात् ॥२।४।२३॥

परिमाणान्ताद्द्विगोरदन्तात्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीः स्यात्। द्वाभ्यामाढकाभ्यां क्रीता द्व्याढकी। त्र्याढकी। परिमाणादिति किम्? पञ्चभिरश्वैः क्रीता पञ्चाश्वा। द्विशता। तद्धितलुकीति किम्? द्विपण्या। अबिस्तादिति किम्? द्वाभ्यां बिस्ताभ्यां क्रीता द्विबिस्ता। द्व्याचिता। द्विकम्बल्या।

काण्डात्प्रमाणादक्षेत्रे ॥२।४।२४॥

प्रमाणवाचिकाण्डशब्दान्तादक्षेत्रविषयाद्द्विगोस्तद्धितलुकि सति स्त्रियां ङीः स्यात्। द्वे काण्डे आयामप्रमाणं यस्या द्विकाण्डी। त्रिकाण्डी रज्जुः। अक्षेत्र इति किम्? द्विकाण्डा क्षेत्रभक्तिः।

पुरुषाद्वा ॥२।४।२५॥

प्रमाणवाचिपुरुषान्ताद्द्विगोस्तद्धितलुकि स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। द्विपुरुषी। द्विपुरुषा परिखा।

रेवतरोहिणाद्भे ॥२।४।२६॥

रेवतरोहिणाभ्यां नक्षत्रशब्दाभ्यां स्त्रियां ङीः स्यात्। रेवत्यां जाता रेवती। रोहिण्यां जाता रोहिणी। अत्र जातार्थस्याणो लुकि ङीलुकि च पुनरनेन ङीर्भवति।)

स्त्रियामूधसोन् ॥७।३।१६९॥

स्त्रीलिङ्गे न् बहुव्रीहौ इति निकृते डाङीविकल्पयोः प्राप्तयोः—

ऊध्नः ॥२।४।७॥

ऊधन्निति कृतसमासान्तनकारस्य ग्रहणम् । तदन्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात् बहुव्रीहौ । कुण्डोध्नी । स्त्रियामिति किम्? कुण्डोधो धैनुकम् । संख्याव्ययादेरपि । द्व्यूध्नी । अत्यूध्नी । बहुव्रीहावित्येव । ऊधोऽतिक्रान्ता अत्यूधाः ।

संख्यादेर्हायनाद्वयसि ॥२।४।९॥

संख्यादेर्हायनशब्दान्तान्नाम्नो बहुव्रीहेः स्त्रियां वयसि गम्यमाने ङीः स्यात् । द्विहायनी । चतुर्हायणी । चतुस्त्रेर्हायनस्य वयसि इति नकारस्य णत्वम् । त्रिहायणी वडवा । वयसीति किम्? द्विहायना त्रिहायना शाला ।

केवलमामकभागधेयपापापरसमानार्य्यकृतसुमङ्गलभेषजात् ॥२।४।२९॥

एभ्यः स्त्रियां ङीः स्यान्नाम्नि । केवली नाम ज्योतिः । मामकी । भागधेयी । पापी । अपरी । समानी । आर्यकृती । सुमङ्गली । भेषजी । नाम्नीत्येव । केवला । मामकशब्दोऽअन्तस्तेन ङीसिद्धोऽपि नाम्नि नियम्यते । तेन मामिका बुद्धिरित्यसंज्ञायां लोके । अत्र अअलक्षणोऽपि ङीर्न ।

पतिवत्न्यन्तर्वत्न्यौ भार्यागर्भिण्योः ॥२।४।५३॥

भार्य्या जीवद्भर्तृका । तस्यां वाच्यायां पतिमच्छब्दान् ङीः स्यात्प्रकृतेः पतिवन्नादेशः । तथा गर्भिण्यां स्त्रियां वाच्यायामन्तर्वच्छब्दान् ङीः प्रकृतेरन्तर्वत्नादेशश्च स्यात् । पतिवत्नी । अन्तर्वत्नी । भार्येति किम्? पतिमती भूः । गर्भिणीति किम्? अन्तरस्त्यस्यां शालायां पटः ।

पत्युर्नः ॥२।४।४८॥

पत्यन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् तत्सन्नियोगे इकारस्य नकारादेशश्च । दृढः पतिरस्या दृढपत्नी दृढपतिर्वा ।

सादेः ॥२।४।४९॥

सपूर्वात्पतिशब्दात्स्त्रियां ङीर्वा स्यात्प्रकृतेर्नकारान्तादेशः । पूर्वेण सिद्धे पुनर्वचनं बहुव्रीहिनिवृत्त्यर्थम् । ग्रामस्य पतिर्ग्रामपत्नी ग्रामपतिर्वा । सादेरिति किम्? पतिरियं स्त्री ग्रामस्य ।

सपत्न्यादौ ॥२।४।५०॥

पतिशब्दात् स्त्रियां नित्यं ङीर्नकारश्चान्तादेशः । समानः पतिर्यस्याः सपत्नी । एकपत्नी ।

ऊढायाम् ॥२।४।५१॥

पत्युः केवलात् पतिपरिणीताया ङीः स्यान्नान्तादेशश्च । पत्नी । यजमानस्य पत्नी । वृषलस्य पत्नी ।

पाणिगृहीतीति ॥२।४।५२॥

इतिशब्दः प्रकारार्थः । पाणिगृहीतीत्यादयो निपात्याः ।

पूतक्रतुवृषाकप्यग्निकुसितकुसीदादै च ॥२।४।६०॥

एभ्यो धववाचिभ्यस्तद्योगात्स्त्रियां ङीः स्यात्तद्योगे ऐकारश्चान्तादेशः । पूतक्रतोर्भार्या पूतक्रतायी । वृषाकपायी । अग्नायी । कुसितायी । कुसीदायी ।

मनोरौ च वा ॥२।४।६१॥

मनोर्धवयोगान्ङीर्वा तत्सन्नियोगे औकार ऐकारश्चान्तादेशः । मनावी । मनायी । मनुः ।

श्येतैतहरितभरतरोहिताद्वर्णात्तो नश्च ॥२।४।३६॥

एभ्यो वर्णवाचिभ्यः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् तद्भावे तकारस्य नकारः । श्येनी । श्येता । एनी । एता । हरिणी । हरिता । भरणी । भरता । रोहिणी । रोहिता । लत्वे लोहिनी । लोहिता ।

क्नः पलितासितात् ॥२।४।३७॥

आभ्यां ङीर्वा स्त्रियां तद्भावे तकारस्य क्नादेशश्च । पलिक्नी । पलिता । असिक्नी । असिता । अवदातशब्दस्य विशुद्ध्यर्थत्वादवदातेति ।

गौरादिभ्यो मुख्यान्ङीः ॥२।४।१९॥

गौरादेर्मुख्याद्गणात् स्त्रियां ङीः प्रत्ययः स्यात् । गौरी । शबली । कल्माषी । सारङ्गी । पिशङ्गी । नर्तकी । अनड्वाही । अनडुही । पिप्पल्यादयश्च । मुख्यादिति किम्? बहुनदा भूमिः । आकृतिगणोऽयम् ।

सूर्यागस्त्ययोरीये च ॥२।४।८९॥

अनयोर्यकारस्य ङीप्रत्यये ईयप्रत्यये च लुक् स्यात् । सूर्यस्य भार्या मानुषी सूरी । अगस्त्यस्येयमागस्ती ।

मत्स्यस्य यः ॥२।४।८७॥

अस्य यकारस्य लुक् स्यात् ङीप्रत्यये परे । मत्सी ।

तिष्यपुष्ययोर्भाणि ॥२।४।९०॥

भस्य नक्षत्रस्य सम्बन्धी अण् भाण् । तस्मिन् परे तिष्यपुष्ययोर्यकारस्य लुक् स्यात् । तिष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्ता तैषी पौषी रात्रिः ।

भाजगोणनागस्थलकुण्डकालकुशकामुककटकबरा-त्पक्वावपनस्थूलाकृत्रिमामत्रकृष्णायसीरिरंसुश्रो-णिकेशपाशे ॥२।४।३०॥

भाजादिभ्यो दशभ्यः क्रमात्पक्वाद्यर्थेषु स्त्रियां ङीः स्यान्नाम्नि । भाज्यत इति भाजी पक्वा चेत् । भाजा अन्या । गोणी आवपनं चेत् । गोणा अन्या । नागी स्थूला चेत् । नागाऽन्या । जातौ तु नागी एव तस्याः स्थौल्याभावात् । गजवाची नागशब्दः स्थूलगुणयोगादन्यत्र प्रयोगे नागी । सर्पवाची तु दैर्घ्या-न्नागा । स्थली अकृत्रिमा चेत् । स्थलाऽन्या । कुण्डी अमत्रं चेत् । कुण्डाऽन्या । यस्तु कुण्डोऽमृते पत्यौ जारजस्तत्र जातिलक्षणो ङीः स्यात् । काली कृष्णा चेत् । कालाऽन्या । कुशी आयसी चेत् । कुशाऽन्या । कामुकी रिरंसुश्चेत् । कामुका अन्या । कटी श्रोणी चेत् । कटा अन्या । कबरी केशपाशश्चेत् । कबराऽन्या । जानपदी वृत्तिश्चेत् । जानपदाऽन्या । इत्यप्यन्यः ।

नीलात्प्राण्योषध्योः ॥२।४।८७॥

नीलशब्दात्प्राणिन्योषध्यां च स्त्रियां ङीः स्यात् । नीली बडवा । नीली गौः । नीली ओषधिः । प्राण्योरोषध्योरिति किम्? नीला शाटी ।

क्ताच्च नाम्नि वा ॥२।४।१८॥

नीलशब्दात् क्तान्ताच्च शब्दरूपात् स्त्रियां ङीर्वा स्यान्नाम्नि । नीली । नीला । प्रवृद्धा चासौ विलूना च प्रवृद्धविलूनी । प्रवृद्धविलूना ।

स्वरादुतो गुणादखरोः ॥२।४।३५॥

स्वरात्परो य उकारः सामर्थ्यादेकवर्णव्यवहितस्तदन्ताद्गुणवाचिनः खरुव-र्जितान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । मृद्वी । मृदुः । साध्वी । साधुः । स्वरादिति किम् ? पाण्डुर्भूः । उत इति किम् ? शुचिः । गुणादिति किम् ? आखुः स्त्री । अखरोरिति किम्? खरुः स्त्री । पतिंवरा कन्या ।

नवा शोणादेः ॥२।४।३१॥

शोणादेर्गणात् स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । शोणी । शोणा । चण्डी । चण्डा । बह्वी । बहुः । एवं नामाऽपि काचित् । गुणवचनात्तु पूर्वेणैव सिद्धिः ।

इतोऽक्त्यर्थात् ॥२।४।३२॥

इकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् क्त्यर्थप्रत्ययान्तं विना। रात्रिः। रात्री। भूमिः। भूमी। शकटिः। शकटी। अक्त्यर्थादिति किम्? कृतिः। हृतिः। अजननिः इत्यादि।

पद्धतेः ॥२।४।३३॥

स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। पद्धतिः। पद्धती। क्त्यर्थं वचनम्।

शक्तेः शस्त्रे ॥२।४।३४॥

शक्तिशब्दाच्छस्त्रे स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। शक्तिः। शक्ती। शस्त्रे इति किम्? शक्तिः सामर्थ्यम्।

धवाद्योगादपालकान्तात् ॥२।४।५९॥

धवो भर्ता। तद्वाचिनोऽकारान्ताद्योगात् सम्बन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् नाम्नो ङीः स्यात् पालकान्तवर्जम्। प्रष्ठस्य भार्या प्रष्ठी। गणकी। योगादिति किम्? देवदत्तः प्रियः। देवदत्ता भार्या। पालकान्तवर्जनात् गोपालकस्य भार्या गोपालिका भार्या। ज्येष्ठा अजादौ।

सूर्य्याद्देवतायां वा ॥२।४।६४॥

सूर्यशब्दात्सम्बन्धात् स्त्रियां वर्तमानात् ङीर्वा, तत् सन्नियोगे आन् चान्तः। सूर्या। सूर्याणी। देवतायामिति किम्? सूर्यस्यादित्यस्य भार्या मानुषी सूरी। कुन्ती।

वरुणेन्द्ररुद्रभवशर्वमृडादान्दाचान्तः ॥२।४।६२॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगे स्त्रियां ङीः स्यात्, तद्भावे चानन्तोऽपि। वरुणस्य भार्या वरुणानी। एवम् इन्द्राणी। रुद्राणी। भवानी। शर्वाणी। मृडानी।

मातुलाचार्य्योपाध्यायाद्वा ॥२।४।६३॥

एभ्यो धवनामभ्यस्तद्योगात् स्त्रियां ङीः स्यात् तद्भावे चानन्तो वा। मातुलानी। मातुली। आचार्यानी। आचार्या। उपाध्यायानी। उपाध्यायी। या तु स्वयमेवाध्यापिका तत्र वा ङीः। उपाध्यायी। उपाध्याया। स्वयं व्याख्यात्री आचार्य्या।

आर्य्यक्षत्रियाद्वा ॥२।४।६६॥

आभ्यां स्त्रियां ङीर्वा तद्भावे आन् च। आर्याणी। आर्या। क्षत्रियाणी।

क्षत्रिया । अधवयोगेऽयं विधिः । धवयोगे तु आर्यस्य स्त्री आर्य्यी । क्षत्रियी । केचित्तु आर्य्यपदस्थाने अर्यपदं पठन्ति । अर्याणी । अर्या स्वामिनी । वैश्यजातिर्वा स्त्री । पुंयोगे तु अर्यी । क्षत्रियी । कथं ब्रह्माणीति । ब्रह्माणमानयति जीवयतीति ब्रह्माणी । अत्र कर्मणोऽण् ।

क्रीतात्करणादेः ॥२।४।४४॥

करणमादिरवयवो यस्य तस्मात् क्रीतान्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात् । अश्वेन क्रीयते स्म अश्वक्रीती । करणग्रहणं किम्? सुक्रीता । दुष्क्रीता ।

क्तादल्पे ॥२।४।४५॥

क्तप्रत्ययान्तान्नाम्नः करणादेरल्पार्थे स्त्रियां ङीः स्यात् । अभ्रलिप्ती द्यौः । सूपविलिप्ती स्थाली । अल्पाभ्रा । अल्पसूपेत्यर्थः । अल्प इति किम्? चन्दनानुलिप्ता स्त्री । अनल्पेन चन्दनेन लिप्तेत्यर्थः ।

यवयवनारण्यहिमाद्दोषलिप्युरुमहत्त्वे ॥२।४।६५॥

यवादिभ्यः क्रमाद्दोषादौ गम्यमाने स्त्रियां ङीः स्यात् तत्सन्नियोगे आन् चान्तः । दुष्टो यवो यवानी । यवनानां लिपिर्यवनानी । उरु अरण्यमरण्यानी । महद्धिमं हिमानी । लिपीति किम्? यवनस्य भार्या यवनी ।

स्वाङ्गादेरकृतमितजातप्रतिपन्नाद्बहुव्रीहेः । ॥२।४।४६॥

स्वाङ्गादेः कृतादिवर्जितक्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात् । उरुभिन्नी । केशविलूनी । कृतादिवर्जनात् दन्तकृता । दन्तमिता । दन्तजाता ।

अनाच्छादजात्यादेर्नवा ॥२।४।४७॥

आच्छादवर्जिता या जातिस्तदादेः कृतादिवर्जितक्तान्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । शाङ्गरो जग्धोऽनया शाङ्गरजग्धी । शाङ्गरजग्धा । दधिपीती । दधिपीता । अनाच्छादेति किम्? वस्त्रच्छन्ना । जात्यादेरिति किम्? मासयाता । पूर्वेणापि न स्यात् । अस्वाङ्गादित्वात् । अकृतादेरित्येव । कुण्डकृता ।

असहनञ्विद्यमानपूर्वपदात्स्वाङ्गादक्रोडादिभ्यः ॥२।४।३८॥

सहनञ्विद्यमानवर्जितपूर्वपदं यत्स्वाङ्गं तदन्तात्क्रोडादिगणवर्जितान्नाम्नोऽदन्तात्स्त्रियां ङीर्वा स्यात् । अतिक्रान्ता केशानिति अतिकेशी । अतिकेशा । पीनस्तनी । पीनस्तना । नासिकेत्यादिसूत्रे ओष्ठादिभ्य एव संयोगोपान्त्येभ्य इति

नियमान्न ङीः। सुगुल्फा। असहनञ्विद्यमानपूर्वपदादिति किम्? सकेशा। अकेशा। विद्यमानकेशा। स्वाङ्गादिति किम्? बहुयवा। अक्रोडादिभ्य इति किम्? कल्याणक्रोडा। क्रोडशब्दः स्त्रीक्लीबलिङ्गः। अविकारोऽद्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते। च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु॥१॥ विकारः, सुशोफा। द्रवः, सुस्वेदा। अमूर्तं, सुज्ञाना। अप्राणिस्थं, सुमुखा शाला। च्युतं च प्राणिनस्तदिति किम्? अप्राणिस्थादपि पूर्वोक्तान्यथा स्यात्। सुकेशी। सुकेशा। रथ्या। अनाम्नि शूर्पनखी। पक्षे आप्। शूर्पनखा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। तन्निभं च प्रतिमादिषु। सुस्तनी सुस्तना वा प्रतिमा।

नासिकोदरौष्ठजङ्घादन्तकर्णशृङ्गाङ्गगात्रकण्ठात् ॥२।४।३९॥

असहादिपूर्वपदेभ्यः एभ्यः स्वाङ्गेभ्यः स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। बहुस्वरेभ्यश्चेद्भवति नासिकोदराभ्यामेव नान्येभ्यः। संयोगोपान्त्याचेद्भवति ओष्ठादिभ्य एवेति। तेन सुजघनेत्यादि। तुङ्गनासिकी। तुङ्गनासिकेत्यादि।

नखमुखादनाम्नि ॥२।४।४०॥

असहादिपूर्वपदाभ्यामाभ्यां स्वाङ्गाभ्यां स्त्रियां ङीर्वा स्यात्। अनाम्नि शूर्पनखी। पक्षे आप्। शूर्पनखा। चन्द्रमुखी। चन्द्रमुखा। अनाम्नीति किम्? शूर्पणखा।

पुच्छात् ॥२।४।४१॥

असहादिपूर्वपदादस्मादपि ङीर्वा। सुपुच्छी। सुपुच्छा।

कबरमणिविषशरादेः ॥२।४।४२॥

नित्यं ङीः। कबरं कर्बुरं कुटिलं वा पुच्छमस्या इति कबरपुच्छी। मणिः पुच्छेऽस्या इति मणिपुच्छी। विषं पुच्छेऽस्या इति विषपुच्छी। शरः पुच्छेऽस्या इति शरपुच्छी।

पक्षाच्चोपमादेः ॥२।४।४३॥

उपमानपूर्वात्पक्षात्पुच्छाच्च ङीः स्यात्। उलूकस्येव पक्षावस्या इत्युलूकपक्षी शाला। उलूकपुच्छी सेना। प्राङ्मुखीत्यादि नखमुखादित्यादिना।

अशिशोः ॥२।४।८॥

एतस्माद्बहुव्रीहेः स्त्रियां ङीः स्यात्। अशिश्वी। अपुत्रा।

नारी सखी पङ्गू श्वश्रूः ॥२।७६॥

एते शब्दाः स्त्रियां ङ्यन्ता ऊङन्ताश्च निपात्यन्ते । नृनरयोर्ङ्यां नारादेशो नारी । सखिशब्दात्सखशब्दाच्च बहुव्रीहेर्ङीः । सखी । सख्युः स्त्री । पङ्गुशब्दादजातावूङ् । पङ्गूः । श्वशुरस्य स्त्री धवयोगान् ङीप्राप्तौ ऊङ् । उकाराकारलोपश्च ।

जातेरयान्तनित्यस्त्रीशूद्रात् ॥२।४।५४॥

जातिवाचिनोऽकारान्तान्नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात्, न चेत्तद्यान्तं नित्यस्त्रीवाचि जातिः शूद्रो वा स्यात् । आकृतिग्रहणा जातिः काचित् । अनुवृत्तसंस्थानव्यङ्ग्येत्यर्थः । यथा गोत्वादिः । सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सति अत्रिलिङ्गाऽन्या । यथा ब्राह्मणत्वादिः । अत्रिलिङ्गत्वं देवदत्तादेरप्यस्तीति सकृदुपदेशव्यङ्ग्यत्वे सतीत्युक्तम् । तथा गोत्रचरणलक्षणा जातिः । तदुक्तम्—'आकृतिग्रहणा जातिर्लिङ्गानां न च सर्वभाक् । सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ १ ॥' कुक्कुटी । शूकरी । तटी । पात्री । ब्राह्मणी । वृषली । तथा नाडायनी । चारायणी । औपगवी । कठी । बह्वृची । जातेरिति किम्? मुण्डा । शुक्ला । वृत्ता । देवदत्ता । अयान्तेति किम्? इभ्या । क्षत्रिया । आर्या । गवयहयमुकयमनुष्यमत्स्यानां गौरादिपाठात् ङीः । नित्यस्त्रीजातिवर्जनात् मक्षिका । यूका । खट्वा । बलाका । शूद्रवर्जनात् शूद्रा । महाशूद्रीति आभीरजातिविशेषो महाशूद्र इति । नात्र शूद्रशब्दो जातिवाची । किं तर्हि महाशूद्रः । यत्र तु शूद्र एव जातिवाची तत्र भवत्येव ङीनिषेधः । महती चासौ शूद्रा च महाशूद्रा । धवयोगे तु शूद्रस्य स्त्री शूद्री ।

पाककर्णपर्णवालान्तात् ॥२।४।५५॥

पाकाद्यन्तजातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात् । ओदनपाकी । शङ्कुकर्णी । शालपर्णी । गोवाली । ओषधिविशेषा एते ।

असत्काण्डप्रान्तशतैकाञ्चः पुष्पात् ॥२।४।५६॥

सदादिवर्जशब्दपूर्वात्पुष्पशब्दान्ताज्जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीः स्यात् । शङ्खपुष्पी, सुवर्णपुष्पी । असदादिति किम्? सत्पुष्पा । काण्डपुष्पा । प्रान्तपुष्पा । शतपुष्पा । एकपुष्पा । प्राक्पुष्पा । प्रत्यक्पुष्पा ।

असंभस्त्राजिनैकशणपिण्डात्फलात् ॥२।४।५७॥

समादिवर्जपूर्वपदाज्जातिवाचिनो नाम्नः स्त्रियां ङीस्स्यात् । दासीफली । ओषधिविशेषः । समादिप्रतिषेधः किम्? संफला । भस्त्रफला । अजिनफला । एकफला । शणफला । पिण्डफला ।

अनञो मूलात् ॥२।४।५८॥

नञ्वर्जितपूर्वपदान्मूलान्ताज्जातिवाचिनः स्त्रियां ङीः स्यात्। दर्भमूली।

इञइतः ॥२।४।७१॥

इञ्प्रत्ययान्तान्नाम्न इकारान्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्। सुतंगमेन निर्वृत्ता इति इञि प्रत्यये सौतङ्गमी।

नुर्जातेः ॥२।४।७२॥

मनुष्यस्य या जातिस्तद्वाचिनो नाम्न इकारान्तात् स्त्रियां ङीः स्यात्। अवन्तेः कुन्तेश्चापत्यमिति ञ्यः। तल्लोपे अवन्ती। कुन्ती। दाक्षी। यकारोपान्त्यादपि। उदमेयस्यापत्यमौदमेयी। मनुष्ये एव वाच्येऽयं विधिः। तेन तित्तिरिः। नात्र ङीः।

उतोऽप्राणिनश्चायुरज्वादिभ्य० ऊङ् ॥२।४।७३॥

उकारान्तान्मनुष्यजातिवाचिनोऽप्राणिजातिवाचिनश्च नाम्नः स्त्रियामूङ् स्यात्, युशब्दान्तं रज्वादींश्च वर्जयित्वा। कुरूः। इक्ष्वाकूः। अप्राणिनश्च अलाबूः। कर्कन्धूः। ब्रह्मा बन्धुरस्या ब्रह्मबन्धूः। उत इति किम्? वधूः। नात्रोङ्। ऊङि हि सति वधूमतिक्रान्तोऽतिवधूरित्यत्रातिब्रह्मबन्धुरित्यत्रेव ह्रस्वः स्यात्। अप्राणिनश्चेति किम्? आखुः। कृकवाकुः। जातौ किम्? पटुः। चिकीर्षुः स्त्री। अयुरज्वादिभ्य इति किम्? अध्वर्युर्ब्राह्मणी। कथं तर्हि भीरु गतं निवर्तते इति? भीरुशब्दस्य क्रियावाचित्वाज्जातिलक्षणोङभावे सम्बोधने ओकारः प्राप्नोति नैवम्। ताच्छीलिकानां संज्ञाप्रकारत्वान्मनुष्यजातिवचनत्वम्। तथा चोङि सति ह्रस्वत्वं सिध्यति। अन्ये तु 'असूर्यंपश्यरूपा त्वं किमु भीरुररार्यसे' इति प्रयोगदर्शनाज्जातिवचनत्वमनिच्छन्त ऊङं न मन्यन्ते। रज्वादिवर्जनाद्रज्जुः हनुः।

बाह्वन्तकद्रुकमण्डलोर्नाम्नि ॥२।४।७४॥

बाहुशब्दान्तान्नाम्नः कद्रुकमण्डलुभ्यां च नाम्नि विषये स्त्रियामूङ् स्यात्। भद्रबाहूः। कद्रूः। कमण्डलूः। नाम्नीति किम्? वृत्तबाहुः।

उपमानसहितसंहितसहशफवामलक्ष्मणादूरोः ॥२।४।७५॥

उपमानादिपूर्वपदादूरुशब्दात्स्त्रियामूङ् स्यात्। करभोरूः। संहितोरूः। इत्यादि। लक्ष्मणोरूः। आदिशब्दाल्लवणोरूः। उपमानादेरिति किम्? वृत्तोरूः। पीनोरूः।

षावटाद्वा ॥२।४।६९॥

षकारान्तान्नाम्नोऽवटशब्दाच्च यञन्तात्स्त्रियां ङीर्वा स्यात्तत्सन्नियोगे डायन् चान्तः। पौतिमाष्या। पौतिमाष्यायणी। आवट्या। आवट्यायनी। अवटशब्दो गर्गादिः।

यूनस्तिः ॥२।४।७७॥

युवन्शब्दात्स्त्रियां तिः प्रत्ययः स्यात्। नकारान्तत्वात् ङीप्राप्तौ तदपवादः। युवतिः। यूनीत्यपि कश्चित्। न तत् शिष्टसम्मतम्। कथं युवती। यौतेरौणादिकात् किदतिप्रत्ययादितोऽक्त्यर्थादिति ङीः। यद्वा यौतेः शत्रन्तात् ङीप्रत्यये बोध्यम्।

अनार्षे वृद्धेऽणिञोबहुस्वरगुरूपान्त्यस्यान्त्यस्यष्यः ॥२।४।७८॥

अनार्षे वृद्धे यावणिञौ तदन्तस्य बहुस्वरस्य गुरूपान्त्यस्य नाम्नोऽन्तस्य ष्य इत्यादेशः स्यात्। कुमुदस्येव गन्धोऽस्य कुमुदगन्धिः। तदपत्यं पौत्रादिस्त्री इत्यण्। तस्य ष्यादेशः। कौमुदगन्ध्या दैवदत्त्या।

गोश्चान्ते ह्रस्वोऽनंशिसमासे यो बहुव्रीहौ ॥२।४।९६॥

गौणस्याक्विपो गोशब्दस्य ङ्याद्यन्तस्य च नाम्नोऽन्ते वर्तमानस्य ह्रस्वः स्यात्। न चेदं शिसमासान्त ईयस्वन्तबहुव्रीह्यन्तो वा स्यात्। चित्रा गावो यस्य स चित्रगुः। कौशाम्ब्या निर्गतो निष्कौशाम्बिः। गङ्गामतिक्रान्तोऽतिगङ्गः। अतिवामोरुः। गौणस्येत्येव। सुगौः। किंगौः। राजकुमारी। परमब्रह्मबन्धूः। नक्षत्रमाला। अक्विप इत्येव। गामिच्छति क्यन् गव्यतीति क्विप्। गौः। ततः प्रियो गौरस्य प्रियगौः। कुमारीमिच्छतीति क्यन्। क्विप्। कुमारी। ततः प्रियश्चासौ कुमारी च प्रियकुमारी चैत्रः। गोश्चेति किम्? अतितन्त्रीः। अतिलक्ष्मीः। अतिश्रीः। अतिभ्रूः। अन्त इति किम्? गोकुलम्। कुमारीप्रियः। कन्यापुरम्।

ङ्यापो बहुलं नाम्नि ॥२।४।९९॥

ङ्यन्तस्याबन्तस्य च नाम्न उत्तरपदे परे संज्ञायां ह्रस्वः स्याद्बहुलम्। भरणिगुप्तः। रोहिणिमित्रः। महिदत्तः। शिलवहः। शिलप्रस्थः। गङ्गमहः। गङ्गदेवी। गङ्गादेवी। संज्ञायां किम्? नदीस्रोतः। खट्वापादः। क्वचिन्न। नान्दीतूर्यम्।

त्वे ॥२।४।१००॥

ङ्यावन्तस्य त्वे परे बहुलं ह्रस्वः स्यात्। रोहिणित्वम्। रोहिणीत्वम्। अजत्वम्। अजात्वम्।

ङ्यादीदूतः के ॥२।४।१०४॥

ङीप्रत्ययस्याकारेकारोकाराणां च के प्रत्यये परे ह्रस्वः स्यात् । कुमारिका । खट्विका । सोमपिका । लक्ष्मिका ।

न कचि ॥२।४।१०५॥

ङ्यादीदूतः कचि प्रत्यये परे ह्रस्वो न स्यात् । बहुकुमारीकः । बहुसोमपाकः । बहुब्रह्मबन्धूकः ।

नवापः ॥२।४।१०६॥

आपः कचि परे ह्रस्वो वा स्यात् । बहुमालाकः । बहुमालकः । कजभावे । बहुमालः ।

इति स्त्रीप्रत्ययप्रकरणम् ।

अथ विभक्त्यर्थप्रकरणम् ।

वासुपूज्य वपुषः सुरागता, ध्यातधाम्नि दधतः सुरागता ।
मन्मनस्यपि दधे सुरागता, विस्मृतिं तदितरे सुरागताः ॥ १ ॥

क्रियाहेतुः कारकम् ॥२।१।१॥

क्रियायां हेतुः कारणं कर्त्रादिकारकसंज्ञम् । तच्च द्रव्याणां स्वपराश्रयसमवेतक्रियानिर्वर्तकं सामर्थ्यं शक्तिः । सा शक्तिः सहभूर्यावद्द्रव्यभाविनी क्रियाभवनकाले त्वाविर्भवति । करोतीति कारकमित्यन्वर्थसंज्ञासमाश्रयणाच्चानाश्रितव्यापारस्य हेत्वादेर्निमित्तमात्रेण कारकसंज्ञा न स्यात् ।

स्वतन्त्रः कर्ता ॥२।१।२॥

क्रियाहेतुभूतो यः क्रियासिद्धावपरायत्ततया प्राधान्येन विवक्ष्यते स कारकविशेषः कर्ता स्यात् ।

नाम्नः प्रथमैकद्विबहौ ॥२।२।३१॥

एकत्वद्वित्वबहुत्वविशिष्टेऽर्थे वर्तमानान्नाम्नः परा यथासंख्यं स्यौजस्लक्षणा प्रथमा विभक्तिः स्यात् । कर्मादिशक्तिषु द्वितीयादीनां विभक्तीनां विधास्यमानत्वादिह विशेषानभिधानाच्च परिशिष्टेऽर्थमात्रे प्रथमेति विज्ञायते । तत्र द्वितीयादिनिर्मुक्तः स्वार्थद्रव्यलिङ्गसंख्याशक्तिलक्षणः समग्रोऽसमग्रो वा नामार्थोऽर्थमात्रम् । तेषु शब्दस्यार्थेषु प्रवृत्तिनिमित्तं स्वरूपजातिगुणक्रियाद्रव्यसम्बन्धादिरूपं त्वतलादिप्रत्ययाभिधेयं भावो विशेषणं गुण इति व्याख्येयः स्वार्थः ।

सत्त्वभूतं विशेष्यं द्रव्यम्। सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते। आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ १ ॥ पूर्वापरीभूतावयवा साध्यमानरूपा कृतिः क्रिया। ड्याप्प्रत्ययादिसंस्कारहेतुः शब्दधर्मोऽर्थधर्म्मो वा लिङ्गम्। एकत्वादिसंख्या अर्थधर्मः। शक्तिः क्रियोत्पत्तिहेतुरित्यादि। समुच्चयो नामार्थः। डित्थः। डवित्थः। गौः। अश्वः। शुक्लः। कारकः। दण्डी। छत्री। इत्यादि। अलिङ्गत्वे त्वम्। अहम्। पञ्च। कति। अलिङ्गमसंख्यम्। उच्चैः। नीचैः। तदयं वस्तुसंक्षेपः। त्याद्यन्तपदसामानाधिकरण्ये प्रथमेत्यर्थमात्रं चोपचरितमपि द्रोणो व्रीहिः। न चैकः द्वौ त्रयः इत्यत्रोक्तार्थानामप्रयोगात् विभक्तेरप्राप्तिः। निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते। तद्गतस्तु यदेकत्वं विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ १ ॥ एवमेको घट इति घटनिष्ठा संख्या सिनाऽभिधेया। एक इति स्पष्टार्थम् विशेषणम्। तत्र विभक्तिस्तु साधुत्वार्थमिति व्याख्येयम्।

आमन्त्र्ये ॥२।२।३२॥

प्रसिद्धतत्सम्बन्धस्य किमप्याख्यातुमभिमुखीकरणमामन्त्रणं तद्विषय आमन्त्र्यः। तस्मिन्नर्थे वर्तमानान्नाम्नः प्रथमा विभक्तिर्भवति। हे देव।

कर्तुर्व्याप्यं कर्म ॥२।२।३॥

कर्त्रा क्रियया यद्विशेषेणाप्तुमिष्यते तत्कारकं व्याप्यं कर्मसंज्ञं स्यात्। ननु क्रियया कटादिजन्यं तत्तु क्रियाया अनन्तरभावि कार्यमस्तु परं न कारकं। क्रियाहेतुत्वाभावादिति चेन्न। कटादेरपि कर्त्रादिकारकनिष्ठशक्तिरूपवत्वेन सत्त्वात्। अन्यथा नासतो जायते भावः इति वस्तूपत्तिरेव दुरापा। असतो भवने वन्ध्यापुत्रादेरपि उत्पत्तिः प्रसज्येत। अतएव ग्रन्थादौ इयं वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी विरच्यते इति प्रयोगः। तत्कर्म त्रेधा। निर्वर्त्यं विकार्यं प्राप्यं च। तत्र यद्भूपव्यक्त्याऽसत्प्रतिभासं जायते जन्मना वा प्रकाश्यते तन्निर्वर्त्यम्। कटं करोति। पुत्रं प्रसूते। प्रकृत्युच्छेदेन गुणान्तराधानेन वा यद्विकृतिं प्राप्यते तद्विकार्य्यम्। काष्ठं दहति। कन्यामलंकुरुते। यत्र तु क्रियाकृतो विशेषो नाप्यते तत्प्राप्यम्। आदित्यं पश्यति। ग्रामं गच्छति। कर्तुः किम्? माषेष्वश्वं बध्नाति। कर्मण ईप्सिता माषा न तु कर्तुः। वीति किम्? पयसा ओदनं भुङ्क्ते। अत्र करणस्य मा भूत्।

वाऽकर्मणामणिकर्ता णौ ॥२।२।४॥

अविवक्षितकर्मणामकर्मकाणामणिगवस्थायां वा यः कर्ता स णौ सति वा कर्म स्यात्। पचति चैत्रः। पाचयति चैत्रं चैत्रेण वा।

कर्मणि ॥२।२।४०॥

गौणान्नाम्नः कर्मणि कारके द्वितीया स्यात्। आख्यातपदेनासमानाधिकरणं गौणम्। उक्ते तु प्रथमैवेत्युक्तम्। उक्तं कृत्तद्धितत्यादिसमासैः कारकादिकम्।

उक्तार्थानामप्रयोगात्प्रथमा नाममात्रनः ॥ १ ॥ क्रियते कटः । कृतः पटः । पचति चैत्रः । स्नानीयं चूर्णम् । दानीयो मुनिः । भयानको व्याघ्रः । आस्यतेऽस्मिन्नासनम् । गोमान् । शतेन क्रीतः शतिकः । समासे न । नत इन्द्राय नतेन्द्रः । इत्यादि । क्वचिन्निपातेनोक्तम् । विषवृक्षोऽपि संवर्ध्य स्वयं छेत्तुमसाम्प्रतम् । पुनः कर्म त्रिविधम् । इष्टमनिष्टमनुभयं च । यदवाप्तुं क्रियाऽऽरभ्यते तदिष्टं घटादि । यद्द्विष्टं प्राप्यते तदनिष्टं विषं भक्षयति । अहिं लङ्घयति । यत्र नेच्छा न च द्वेषस्तदनुभयम् । ग्रामं गच्छन् वृक्षमूलान्युपस्पृशतीति । पुनस्तत्कर्म द्विविधम् । प्रधानेतरभेदात् । तच्च द्विकर्मकेषु दुहिभिक्षिरुधिप्रच्छिचिञ्ब्रूञ्शास्वर्थेषु याचिजयत्यादिषु च स्यात् । गां दोग्धि पयः । पौरवं गां भिक्षते । गामवरुणद्धि व्रजम् । छात्रं पन्थानं पृच्छति । वृक्षमवचिनोति फलानि । शिष्यं धर्मं ब्रूते शास्ति वा । क्रुद्धं याचते शान्तिम् । याचिरिहानुनयार्थः । तेन भिक्षार्थाद्भेदः । गर्गान् शतं जयति । अमृतमम्भोधिं मथ्नाति । देवदत्तं मुष्णाति शतम् । नीहृकृषवहपचां तथा । ग्राममजां नयति हरति कर्षति वहति वा । तण्डुलानोदनं पचति । उभयोः कर्मणोर्न्यादेः प्रधानेतरता यथा । आरभ्यते क्रिया यस्मै तदुग्धाद्यं प्रधानकम् ॥ १ ॥ तत्सिद्ध्यै क्रियया यत्तु व्याप्यतेऽन्यद्गवादिकम् । तदप्रधानं गौणाख्यं गोपालो दोग्धि गां पयः ॥ २ ॥ यदा पयोर्थी कर्त्रादेः प्रवृत्तिरविवक्षिता । तदा मुख्यासन्निधानाद्गवादेरेव मुख्यता ॥ ३ ॥ गौणं कर्म दुहादीनां प्रत्ययो वक्ति कर्मजः । गौः पयो दुह्यतेऽनेन शिष्योऽर्थं गुरुणोच्यते ॥ ४ ॥ न्यादीनां कर्मणो मुख्यस्योक्तत्वे प्रत्ययो यथा । नीयते गौर्द्विजैर्ग्रामं भारो ग्राममथोह्यते ॥ ५ ॥

कालाध्वभावदेशं वाऽकर्म चाऽकर्मणाम् ॥२।२।२३॥

कालो मुहूर्तादिः । अध्वा गन्तव्यः क्रोशादिः । भावः क्रिया गोदोहादिः । देशो जनपदग्रामनदीपर्वतादिः । अकर्मकाणां धातूनां प्रयोगे कालादिराधारः कर्मसंज्ञो वा स्यात् । अकर्म च, यत्रापि पक्षे कर्मसंज्ञा तत्राऽकर्मसंज्ञापि वा स्यात् इत्यर्थः । मासमास्ते । मास आस्यते । क्रोशं स्वपिति । क्रोशः सुप्यते । गोदोहमास्ते । गोदोह आस्यते । कुरूनास्ते । कुरव आस्यन्ते । अविवक्षितकर्मणोऽप्यकर्मकाः । मासं पचति । मासः पच्यते । क्रोशमधीते । क्रोशोऽधीयते । कालादिरिति किम्? शय्यायां शेते ।

गतिबोधाहारार्थशब्दकर्मनित्याकर्मणामनीखाद्यदिह्वाशब्दायक्रन्दाम् ॥२।२।५॥

गत्याद्यर्थानां शब्दकर्मणां नित्याकर्मकाणां च नीखाद्यदिह्वयतिशब्दायतिक्रन्दिवर्जितानां धातूनामणिगवस्थायां यः कर्ता स णौ सति कर्म स्यात् । गच्छति मैत्रो ग्रामम् । गमयति मैत्रं ग्रामं चैत्रः । जानाति शिष्यो धर्मम् । ज्ञापयति

शिष्यं धर्मं गुरुः । भुङ्क्ते पुत्र ओदनम् । भोजयति पुत्रमोदनं माता । शब्दः क्रिया व्याप्यं येषां ते शब्दकर्माणः । मैत्रो द्रव्यं जल्पति । जल्पयति मैत्रं द्रव्यं वणिक् । शब्दः कर्म—शृणोति शब्दं मैत्रः । श्रावयति शब्दं मैत्रम् । नित्याकर्मक, आस्ते मैत्रः । आसयति मैत्रं चैत्रः । कालाध्वभावदेशैः सर्वेऽपि धातवः सकर्मका एव । तेनान्यकर्मापेक्षया नित्याकर्मकत्वं ज्ञेयम् । गतीत्यादि किम्? पचत्योदनं चैत्रः । पाचयत्योदनं चैत्रेण मैत्रः । अणिकर्तेति किम्? गमयति चैत्रो मैत्रम् । तमन्यः प्रयुङ्क्ते, गमयति चैत्रेण मैत्रं जिनदत्तः । अनीखाद्यदीति किम्? नयति भारं चैत्रः । नाययति भारं चैत्रेण श्रेष्ठी । खादयत्यन्नं मैत्रेण । आदयत्योदनं मैत्रेण । ह्वाययति चैत्रं मैत्रेण । शब्दाययति चैत्रं मैत्रेण । क्रन्दयति चैत्रं मैत्रेणेत्यादौ कर्मसंज्ञाप्रतिषेधात्स्वव्यापाराश्रयं कर्तृत्वमेव ।

भक्षेर्हिंसायाम् ॥२।२।६॥

भक्षेर्हिंसार्थस्यैवाणिक्कर्ता णौ कर्म स्यात् । भक्षयन्ति सस्यं बलीवर्दाः । तान् प्रयुङ्क्ते, भक्षयति सस्यं बलीवर्दान् मैत्रः । हिंसायामिति किम्? भक्षयति पिण्डीं शिशुना । वनस्पतीनां सचेतनत्वाद्धिंसार्थः । पिण्ड्यां तु सिद्धान्नत्वान्न ।

दृश्यभिवदोरात्मने ॥२।२।९॥

दृशेरभिपूर्वस्य वदतेश्चात्मनेपदविषयेऽणिक्कर्ता णौ कर्म वा स्यात् । पश्यन्ति भृत्या राजानम् । दर्शयते राजा भृत्यान् भृत्यैर्वा । अभिवदति शिष्यो गुरुम् । अभिवादयते गुरुः शिष्यं शिष्येण वा ।

वहेः प्रवेयः ॥२।२।७॥

प्रवीयते प्राजतिक्रियया व्याप्यते यः स प्रवेयः । वहेरणिक्कर्ता णौ प्रवेयः । कर्मसंज्ञः स्यात् । वाहयति रथं वाहान् सूतः । प्रवेय इति किम्? वाहयति भारं मैत्रेण । नात्र मैत्रः प्रवेयः ।

हृक्रोर्नवा ॥२।२।८॥

हरतेः करोतेश्चाणिक्कर्ता णौ कर्म वा स्यात् । विहरति देशमाचार्य्यः । विहारयति देशमाचार्य्यमाचार्य्येण वा । कारयति कटं चैत्रं चैत्रेण वा ।

अधेः शीङ्स्थास आधारः ॥२।२॥

अधिपूर्वाणामेषामाधारः कर्म स्यात् । अधिशेते अधितिष्ठति अध्यास्ते वा ग्रामं चैत्रः ।

वाभिनिविशः ॥२।२॥

अभिनीत्येतत्समुदायपूर्वस्य विशेराधारः कर्म वा स्यात् । ग्राममभिनिवि-

शते । पर्वतमभिनिविशते । ग्रामोऽभिनिविश्यते । ग्रामोऽभिनिविष्टः । व्यवस्थितविभाषेयम् । क्वचित्कर्मसंज्ञैव क्वचिदाधारसंज्ञैव भवति । कल्याणेऽभिनिविशते ।

उपान्वध्याङ्वसः ॥२।२।२१॥

उप अनु अधि आङ्भिर्विशिष्टस्य वसतेराधारः कर्मसंज्ञो भवति । उपवसति अनुवसति अधिवसति आवसति ग्रामं चैत्रः । अन्वादिसाहचर्यादुपस्य स्थानार्थस्यैव ग्रहणं न पुनरनशनार्थस्य । ग्रामे उपवसति । भोजनादिनिवृत्तिं कुरुत इत्यर्थः ।

सर्वोभयाभिपरिणा तसा ॥२।२।३५॥

सर्वादिभिस्तसन्तैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यान्न षष्ठी । सर्वतो ग्रामं वनानि । एवमुभयत इत्यादि ।

द्वित्वेऽधोऽध्युपरिभिः ॥२।२।३४॥

एभिर्युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया एषामेव द्वित्वे सति स्यात् । अधोऽधो ग्रामं नदी । उपर्युपरि ग्रामं पक्षिणः । अध्यधिग्रामं क्षेत्राणि ।

गौणात्समयानिकषाहाधिगन्तराऽन्तरेणातियेनतेनैर्द्वितीया ॥२।२।३३॥

समयाद्रिं वटः । निकषाद्रिं वटः । हा मैत्रं व्याधिर्वर्धते । धिङ् मूढम् । अन्तरा निषधं नीलं च मेरुः । अन्तरेण धर्मं न सुखम् । अतिवृद्धं कुरून् महद् बलम् । कुर्वतिक्रमेण वृद्धमित्यर्थः । येन पश्चिमां गतस्तेन पश्चिमां नीतः ।

हेतुसहार्थेऽनुना ॥२।२।३५॥

हेतुर्जनकः । सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च । एतद्विषयोऽपि सहार्थस्तयोर्वर्तमानादनुना युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । जिनजन्मोत्सवमन्वागच्छन् सुराः । तेन हेतुनेत्यर्थः । पर्वतमन्ववसिता सेना । तेन सह सम्बद्धेत्यर्थः । पराऽपि हेतौ तृतीयाऽनेन बाध्यते ।

उत्कृष्टेऽनूपेन ॥२।२।३९॥

उत्कृष्टेऽर्थे वर्तमानादनूपाभ्यां युक्ताद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । अनुसिद्धसेनं कवयः । अनुजिनं देवाः । उपोमास्वातिं सङ्ग्रहीतारः । तस्मादन्ये हीना इत्यर्थः ।

भागिनि च प्रतिपर्यनुभिः ॥२।२।३७॥

स्वीक्रियमाणोंऽशो भागस्तत्स्वामी भागी । तत्र लक्षणादिषु चार्थेषु वर्त-

मानाद्गौणाद्याम्नः प्रतिपर्यनुभिर्युक्ताद्द्वितीया स्यात् । यदत्र मां प्रति मां परि मामनु स्यात् । योऽत्र मम भागः स्यात्स दीयतामित्यर्थः । लक्षणे, वृक्षं प्रति वृक्षं परि वृक्षमनु वा विद्योतते विद्युत् । वीप्सायाम्, वृक्षं वृक्षं प्रति सेचनम् । वृक्षं वृक्षं परिसेचनम् । वृक्षं वृक्षमनु नरः स्थितः । इत्थंभूते, साधुर्देवदत्तो मातरं प्रति परि अनु वा ।

लक्षणवीप्स्येत्थंभूतेष्वभिना ॥२।२।३६॥

लक्षणं चिह्नम् । अवयवशः समुदायस्य क्रियादिना साकल्येन प्राप्तीच्छा वीप्सा, तत्कर्म वीप्स्यम् । केनचिद्विवक्षितेन विशेषेण भाव इत्थंभावः । तद्विषय इत्थम्भूतः । एष्वर्थेषु वर्तमानाद्गौणान्नाम्नोऽभिना युक्ताद्द्वितीया स्यात् । वृक्षमभि विद्योतते विद्युत् । वृक्षंवृक्षमभिसेकः । साधुर्देवदत्तो मातरमभि । लक्षणादिष्विति किम्? यदत्र ममाभि स्यात्तद्दीयताम् । पूजार्थे स्वत्योर्नोपसर्गगतिलक्षणं संज्ञाद्वयम् तेन । सुसिक्तं भवता । सुस्तुतं भवता इत्यत्रानुपसर्गत्वान्न षत्वम् । पूजायां किम्? सुषिक्तं किं तवाऽत्र? क्षेपोऽयम् ।

गतार्थावधिपरी ॥२।२॥

अध्यागच्छति । आगच्छत्यधि । पर्यागच्छति । आगच्छतिपरि । अत्र न धातोः प्राक्त्वनियमः । यदर्थं क्रिया तस्मिन्निष्पन्ने क्रियायां प्रवृत्तिरतिक्रमः । अतिसिक्तं भवता । अतिक्रमेण स्तुतिः सेकश्च कृत इत्यर्थः । अत्र न षत्वम् । अतिसिक्त्वेत्यत्र समासाऽभावे यबादेशो न ।

क्रियाविशेषणात् ॥२।२।४१॥

क्रियाया यद्विशेषणं तद्वाचिनो गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । मृदु पचति । मन्दं गच्छति । पदार्थसम्भावनान्ववसर्गगर्हासमुच्चयेषु द्योत्येष्वपिर्नोपसर्गसंज्ञ इति वाच्यम् ॥ सर्पिषोऽपि स्यात् । सम्भावनायां सप्तमी वक्ष्यते । तस्या एव विषयरूपक्रियायाः कर्तुर्दौर्लभ्यप्रयुक्तं दौर्लभ्यं द्योतयत्यपिशब्दः । स्यादित्यनेन सम्बध्यते । इत्यनुपसर्गत्वान्न षत्वम् । सर्पिष इति षष्ठी तु अपिशब्देन गम्यबिन्द्वोरवयवावयविभावसम्बन्धे । इयमेव ह्यपिशब्दस्य पदार्थद्योतकता नाम । शक्तिश्रद्धानं संभावनम् । अन्ववसर्गः कामचारानुज्ञा । गर्हा क्षेपः । समुच्चयो द्वित्र्यादिक्रियादिसंयोगः । अपि स्तुवीत जिनम् । अपि स्तुष्व स्तुष्व । धिग्देवदत्तम् अपि स्तुयाद्वृषलम् । अपि सिञ्च । अपि स्तुहि ।

कालाध्वनोर्व्याप्तौ ॥२।२।४२॥

स्वेन सम्बन्धिना द्रव्यगुणक्रियारूपेण कार्त्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरत्यन्तसंयोगः । तस्यां द्योत्यायां कालेऽध्वनि च वर्तमानाद्गौणान्नाम्नो द्वितीया स्यात् । मासं गुडधानाः । मासं कल्याणी । मासमधीते । क्रोशं पर्वतः । क्रोशं वक्रा

नदी। क्रोशमधीते। व्याप्ताविति किम्? मासस्य द्विरधीते। क्रोशस्य क्रोशे वैकदेशे गिरिः।

साधकतमं करणम् ॥२।२।२४॥

क्रियासिद्धावव्यवधानेन प्रकृष्टोपकारकं विवक्षितं तत्कारकं करणसंज्ञं स्यात्। काष्ठैः स्थाल्यां पचति। दात्रेण लुनाति। तमग्रहणमपादानादिसंज्ञाविधौ तरतमयोगो नास्तीतिज्ञापनार्थम्। तेन कुशूलात्पतति। गङ्गायां घोषः।

हेतुकर्तृकरणेत्थंभूतलक्षणे ॥२।२।४४॥

फलसाधनयोग्यः पदार्थो हेतुः। इत्थं कञ्चित्प्रकारं भूत आपन्न इत्थम्भूतः, स लक्ष्यते येन स इत्थंभूतलक्षणः। हेत्वादिष्वर्थेषु गौणान्नाम्नस्तृतीया स्यात्। धनेन कुलम्। चैत्रेण कृतम्। दात्रेण लुनाति। इत्थंभूतलक्षणेऽपि, भवान् कमण्डलुना छात्रमद्राक्षीत्।

यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥२।२।४५॥

यस्य भेदिनः प्रकारवतो भेदैः प्रकारैर्विशेषैस्तद्वतोऽर्थस्य प्रसिद्धिः स्यात्तद्वाचिनो गौणान्नाम्नस्तृतीया स्यात्। प्रकृत्या चारुः। अक्ष्णा काणः। गोत्रेण गार्ग्यः। प्रायेण वैयाकरणः। तद्वदिति किम्? अक्षि काणं पश्य। आख्येति किम्? अक्ष्णा दीर्घ इति न स्यात्। तथाऽप्रसिद्धेः।

व्याप्ये द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायाम् ॥२।२।५०॥

व्याप्ये वर्तमानेभ्यो द्विद्रोणादिभ्यो वीप्सायां तृतीया वा स्यात्। द्विद्रोणेन धान्यं क्रीणाति। द्विद्रोणं द्विद्रोणं क्रीणाति वा।

करणं च ॥२।२।१९॥

दीव्यतेः करणं कर्मसंज्ञं च। चकारात्संज्ञाद्वयसमावेशः। अक्षैरक्षान्वा दीव्यति।

सिद्धौ तृतीया ॥२।२।४३॥

फलप्राप्तौ द्योत्यायां कालाध्वनोर्व्याप्तौ गौणान्नाम्नस्तृतीया स्यात्। मासेन मासाभ्यां मासैर्वाऽऽवश्यकमधीतम्। क्रोशेन प्राकृतमधीतम्। सिद्धाविति किम्? मासमधीतः परमाचारो नायातः।

सहार्थे ॥२।२।४५॥

सहार्थस्तुल्ययोगो विद्यमानता च। तस्मिन् गम्ये गौणान्नाम्नस्तृतीया स्यात्। पुत्रेण सहाऽऽगतः। पुत्रेण सह स्थूलो गोमान्। एवं सार्धं समं योगेऽपि। अर्थाद्गम्येऽपि सहार्थे। वृद्धो यूना।

समोज्ञोऽस्मृतौ वा ॥२।२।५१॥

अस्मृतौ वर्तमानस्य सम्पूर्वस्य जानातेः कर्मणि वा तृतीया स्यात्। मात्रा संजानीते मातरं वा। सम इति किम्? मातरं जानाति। ज्ञ इति किम्? मातरं संवेत्ति। अस्मृताविति किम्? मातरं संजानीते स्मरतीत्यर्थः।

दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ॥२।२।५२॥

सम्पूर्वस्य दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये वर्तमानान्नाम्नस्तृतीया स्यात्तत्सन्नियोगे च दाम आत्मनेपदमेव। दास्या सम्प्रयच्छते कामी। धर्म्ये तु पत्न्यै सम्प्रयच्छति।

कृताद्यैः ॥२।२।४७॥

एभिर्निषेधार्थैर्युक्तान्तृतीया स्यात्। कृतं तेन। अलं प्रसङ्गेन। किं गतेन।

कर्माभिप्रेयः सम्प्रदानम् ॥२।२।२५॥

कर्मणा क्रियया वा करणरूपेण यमभिप्रेयते श्रद्धानुग्रहादिकाम्यया यमभिसम्बध्नाति स कर्माभिप्रेयः कारकं सम्प्रदानसंज्ञं स्यात्।

चतुर्थी सम्प्रदाने ॥२।२।५३॥

गौणान्नाम्नश्चतुर्थी स्यात्। देवाय बलिं ददाति। द्विजाय गां दत्ते। शिष्याय धर्ममुपदिशति। राज्ञे कार्य्यमावेदयति। क्रियाभिप्रेयः। पत्ये शेते। युद्धाय सन्नह्यते। देवेभ्यो नमति।

रुचिक्लृप्यर्थधारिभिः प्रेयविकारोत्तमर्णेषु ॥२।२।५५॥

रुच्यर्थैः क्लृप्यर्थैर्धारिणा च धातुना योगे क्रमात्प्रेये विकारे उत्तमर्णे च वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी स्यात्। मैत्राय रोचते धर्मः। मुनये स्वदते दधि। तस्याभिलाषमुत्पादयतीत्यर्थः। प्रेय इति किम्? चैत्राय रोचते मोदको माधुर्य्येण। अत्र माधुर्य्यशब्दान्न चतुर्थी। क्लृप्यर्थैर्विकारे मूत्राय कल्पते यवागूः। धारिणोत्तमर्णे, चैत्राय शतं धारयति। उत्तमर्णो धनिकः।

श्लाघह्नुस्थाशपा प्रयोज्ये ॥२।२।६०॥

श्लाघादिभिर्धातुभिर्योगे ज्ञाप्ये प्रयोज्येऽर्थे वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी स्यात्। मैत्राय श्लाघते ह्नुते तिष्ठते शपते वा। श्लाघादि कुर्वाणः स्वं परं वा ज्ञाप्यं जानन्तं मैत्रं प्रयोजयतीत्यर्थः।

स्पृहेर्व्याप्यं वा ॥२।२।२६॥

सम्प्रदानम्॥ पुष्पेभ्यः स्पृहयति। पुष्पाणि वा स्पृहयति। व्याप्यमिति किम्? पुष्पेभ्यः स्पृहयति वने। अत्राधारस्य मा भूत्।

क्रुधद्रुहेर्ष्यासूयार्थैर्यं प्रति कोपः ॥२।२।२७॥

क्रुधाद्यर्थानां प्रयोगे यं प्रति कोपः स सम्प्रदानं स्यात् । मैत्राय क्रुध्यति द्रुह्यति ईर्ष्यति असूयति वा । कोप इति किम्? भार्यामीर्ष्यति । मैनामन्योऽद्राक्षीदिति । क्रोधोऽमर्षः । द्रोहोऽपचिकीर्षा । अपकार इत्यन्ये । ईर्ष्या परसम्पत्तावक्षमा । असूया गुणिषु दोषाविष्करणम् ।

नोपसर्गात्क्रुधिद्रुहा ॥२।२।२८॥

उपसर्गात्पराभ्यां क्रुधिद्रुहिभ्यां योगे यं प्रति कोपस्तत्कारकं सम्प्रदानं न स्यात् । मैत्रमभिक्रुध्यति । मैत्रमभिद्रुह्यति वा । सोपसर्गौ सकर्मकाविति द्वितीया ।

यद्वीक्ष्ये राधीक्षी ॥२।२।५८॥

वीक्ष्यं विमतिपूर्वं निरूपणीयम् । विप्रश्नविषयः । तद्विषया क्रियाऽपि वीक्ष्यम् । यत्सम्बन्धिनि वीक्ष्ये राध्यतिरीक्षतिश्च वर्तते तस्मिन् वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः सामर्थ्याद्राधिवीक्षिभ्यामेव युक्ताच्चतुर्थी स्यात् । मैत्राय राध्यति ईक्षते वा । तस्य दैवं पर्यालोचयतीत्यर्थः ।

प्रत्याङः श्रुवाऽर्थिनि ॥२।२।५६॥

प्रत्याङ्भ्यां परेण श्रृणोतिना युक्तादभिलाषुके वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी स्यात् । द्विजाय गां प्रतिश्रृणोति । आश्रृणोति । याचितोऽयाचितो वा प्रतिजानीते ।

प्रत्यनोर्गृणाऽऽख्यातरि ॥२।२।५७॥

आभ्यां परेण गृणातिना योगे आख्यातरि वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी स्यात् । आचार्याय प्रतिगृणाति । आचार्यायानुगृणाति । आचार्योक्तमनुवदति । प्रशंसन्तं वा प्रोत्साहयतीत्यर्थः ।

परिक्रयणे ॥२।२।६१॥

नियतकालं भृत्यादिना स्वीकरणेऽर्थे करणे वर्तमानाद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी वा स्यात् । शतेन शताय वा परिक्रीतः ।

तादर्थ्ये ॥२।२।५४॥

किंचिद्वस्तु सम्पादयितुं यत्प्रवृत्तं तत्तदर्थम् । तस्य भावे तादर्थ्ये सम्बन्धविशेषे द्योत्ये नाम्नश्चतुर्थी स्यात् । षष्ठ्यपवादः । 'संयमाय श्रुतं धत्ते नरो धर्माय संयमम् । धर्मं मोक्षाय मेधावी धनं दानाय भुक्तये ॥ १ ॥'

उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥२।२।५९॥

चतुर्थी । 'वाताय कपिला विद्युत्' ।

हितसुखाभ्याम् ॥२।२।६५॥

योगे चतुर्थी वा । आतुराय आतुरस्य वा हितम् । चैत्राय चैत्रस्य वा सुखम् ।

तुमोर्थो भाववचनात् ॥२।२।६१॥

क्रियायां क्रियार्थायां यस्तुम् वक्ष्यते तस्यार्थे ये भावे घञादयो विधास्यन्ते तदन्तान्नाम्नश्चतुर्थी स्यात् । पाकाय व्रजति । पक्तुं व्रजतीत्यर्थः । हेतुतृतीयाशेषषष्ठ्यपवादः ।

गम्यस्याप्ये ॥२।२।६२॥

यस्यार्थो गम्यते न च शब्दः प्रयुज्यते स गम्यः । तस्य तुमः कर्मणि चतुर्थी स्यात् । द्वितीयापवादः । फलेभ्यो याति । फलान्याहर्तुं यातीत्यर्थः ।

शक्तार्थवषट्नमःस्वस्तिस्वाहास्वधाभिः ॥२।२।६९॥

एभिर्योगे चतुर्थी स्यात् । शक्तो मैत्रश्चैत्राय । वषडग्नये । नमोऽर्हद्भ्यः । स्वस्ति श्रीहीराय । अग्नये स्वाहा । पितृभ्यः स्वधा । नमस्कृत्य देवानित्यत्र जहत्स्वार्थवृत्तिपक्षाश्रयणात्कर्मणि द्वितीया । नमस्यति जिनानित्यादिवत् । नमस्कारेण क्रियाविशेषेण देवानित्यस्य योगो न पुनर्नमसा केवलेन । नमस्यतीत्यत्रापि नमस्य धातुना योगो न तु नमसा । स्वस्तिशब्दः क्षेमार्थः । तद्योगे आशिष्यपि परत्वान्नित्यमेव । स्वस्ति सङ्घाय भूयात् ।

मन्यस्यानावादिभ्योऽतिकुत्सने ॥२।२।६२॥

मन्यतेर्व्याप्ये वर्तमानाच्चतुर्थी वा स्यात् तिरस्कारे । न त्वां तृणाय तृणं वा मन्ये । दिवादिरयं न तु तनादिः । न त्वां तृणं मन्वे । अनावादिभ्य इति किम्? न त्वां नावं मन्ये । नौ काक अन्न शुक शृगाल एते नावादयः ।

गतेर्नवाऽनाप्ते ॥२।२।६३॥

गत्यर्थकर्मणि वा चतुर्थी स्यात् । ग्रामं गच्छति ग्रामाय वा । गतेरिति किम्? स्त्रियं गच्छति । मेरुं गच्छति । अत्र ज्ञानार्थे गमिः । अनाप्ते इति किम्? पन्थानं गच्छति । कृद्योगे तु परत्वात्षष्ठ्येव । ग्रामस्य गन्ता । द्वितीयैवेत्यन्ये । ग्रामं गन्ता । चतुर्थी चेत्यन्ये । ग्रामं गन्ता । ग्रामाय गन्तेति । यदा उन्मार्गोन्मार्ग एवाक्रमिष्यते तदा चतुर्थी स्यात् । उत्पथेन पन्थानं पथे वा गच्छति ।

अपायेवधिरपादानम् ॥२।२।२९॥

सावधिकं गमनमपायः तत्र यदवधिभूतमपायेनानधिष्ठितं तत्कारकमपादानं स्यात् ।

पञ्चम्यपादाने ॥२।२।६९॥

ग्रामादायाति । धावतोऽश्वात्पतति । कारकं किम्? वृक्षस्य पर्णं पतति । कायिकापायवद्बुद्धिजन्माऽप्यपाय एव । अधर्माज्जुगुप्सते विरमति वा । धर्मात्प्रमाद्यति । चौरेभ्यो बिभेति उद्विजते वा । त्राणार्थयोगेऽपि । यवेभ्यो गां रक्षति निवारयति वा । अन्तर्धौ । उपाध्यायादन्तर्धत्ते । जनिकर्तुः प्रकृतौ । बीजादङ्कुरो जायते ।

आख्यातर्युपयोगे ॥२।२।७३॥

आख्यातरि वक्तरि उपयोगे नियमपूर्वकविद्याग्रहणविषये गौणान्नाम्नः पञ्चमी स्यात् । उपाध्यायादधीते । उपयोगे किम्? नटस्य गाथां शृणोति ।

गम्ययपः कर्माधारे ॥२।२।७४॥

प्रयोगेऽपठितयबादेशस्याध्याहरणीयस्य यत्कर्म आधारश्च तद्वाचिनो गौणान्नाम्नः पञ्चमी स्यात् । द्वितीयासप्तम्यपवादः । प्रासादात्प्रेक्षते । आसनाद्विलोकते । प्रासादमारुह्यासने चोपविश्य प्रेक्षत इत्यर्थः । श्वशुराज्जिह्रेति । श्वशुरं वीक्ष्येत्यर्थः । गम्यमानाऽपि क्रिया कारकविभक्तेर्निमित्तम् । कस्मात्त्वमिति केनापि पृष्टे प्राप्त इति क्रिया गम्या । तदुत्तरं नद्या इति । अत्रापि प्राप्त इत्येव बोध्यम् ।

गते गम्येऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा ॥२।२।१०७॥

यतोऽवधेर्विवक्षिताध्वनोऽन्तोऽवसानं भावलक्षणं तस्याऽध्वनोऽन्तेनैकार्थ्यं वा स्यात् । तद्विभक्तिस्तस्माद्भवतीत्यर्थः । गतशब्दे गम्यमाने । लोकमध्यात् लोकान्तः सप्तरज्जवः । वनाद् ग्रामो योजने योजनं वा । अध्वन इति किम्? कार्तिक्या आग्रहायणी मासे ।

प्रभृत्यन्यार्थदिक्शब्दबहिरारादितरैः ॥२।२।७५॥

प्रभृत्यर्थैरन्यार्थैर्दिक्शब्दैर्बहिस् आरात् इतर इत्येतैश्च शब्दैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी स्यात् । कार्तिक्याः प्रभृति । ग्रीष्मादारभ्य । अन्यो मैत्रात् । भिन्नश्चैत्रात् । ग्रामात्पूर्वस्यां दिशि वसति देशेऽपि दिक्शब्देन योगे । पूर्वं उज्जयिन्या गोनर्दः । पश्चिमो रामाद्युधिष्ठिरः । पूर्वश्चैत्रात्फाल्गुनः । क्रोशाल्लक्ष्यं विध्यति । बहिर्ग्रामाद्वटः । आराद्ग्रामात्क्षेत्रम् । समीपे इत्यर्थः । आरान्मैत्रात्पीठम् । दूरे इत्यर्थः । आरादित्यस्य प्रयोगे नित्यं पञ्चमी । इतरश्चैत्रात्तस्य द्वितीयो मैत्रादिरित्यर्थः । इतरशब्दोऽयं द्वयोरुपलक्षितयोर्मध्यादन्यतरवचनः । तेनान्यार्थाद्भेदः ।

आङावधौ ॥२।२।७०॥

अवधिर्मर्यादाऽभिविधिरपि । तद्विषय इति तस्यापि ग्रहणम् । अवधौ

वर्तमानादाङा युक्ताद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी । आपाटलिपुत्राद्वृष्टो मेघः । पाटलिपुत्रं मर्यादीकृत्य तदभिव्याप्य वा वृष्ट इत्यर्थः ।

पर्यपाभ्यां वर्ज्ये ॥२।२।७१॥

वर्जनीयार्थे आभ्यां युक्तान्नाम्नः पञ्चमी स्यात् । परि ग्रामाद्वृष्टो मेघः । ग्रामं वर्जयित्वेत्यर्थः । अपग्रामाद् गतश्चौरः । ग्रामं त्यक्त्वा गत इत्यर्थः । वर्ज्य इति किम्? अपशब्दो मैत्रस्य ।

यतः प्रतिनिधिप्रतिदाने प्रतिना ॥२।२।७२॥

प्रतिनिधिर्मुख्यतुल्योऽर्थः । प्रतिदानं गृहीतस्य प्रत्यर्पणं विशोधनमिति यावत् । ते यतः स्यातां तत्र वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी स्यात् । प्रद्युम्नो वासुदेवात्प्रति । कृष्णतुल्य इत्यर्थः । तिलेभ्यः प्रति माषान् तस्मै प्रयच्छति । तिलाँल्लात्वा माषान् दत्ते इत्यर्थः ।

ऋणाद्धेतोः ॥२।२।७६॥

हेतुभूतऋणवाचिनो गौणान्नाम्नः पञ्चमी स्यात् । तृतीयापवादः । शताद्बद्धः । हेतोरिति किम्? शतेन बन्धितः । शतमत्र कर्तृपदम् ।

गुणादस्त्रियां न वा ॥२।२।७७॥

गुणहेतावस्त्रीलिङ्गे पञ्चमी वा स्यात् । जाड्यात् जाड्येन वा बद्धः । गुणेति किम्? धनेन कुलम् । अस्त्रियां किम्? बुद्ध्या मुक्तः । अस्त्यत्राग्निर्धूमात् । सर्वमनेकान्तात्मकं सत्त्वान्यथानुपपत्तेः इत्यादौ । नाग्न्यादेर्धूमादिर्हेतुः किन्तु तज्ज्ञानस्य । पञ्चमी त्वत्र गम्ययपः कर्माधारे इति । धूमादिकमुपलभ्याग्न्यादिः प्रतिपत्तव्यः ।

पृथग् नाना पञ्चमी च ॥२।२।११३ ॥

आभ्यां योगे गौणान्नाम्नः पञ्चमी तृतीया च स्यात् । पृथङ् मैत्रात् । मैत्रेण वा । नाना चैत्रात् चैत्रेण वा । यदा पृथग्नानाशब्दावन्यार्थौ तदा प्रभृत्यादिसूत्रेण पञ्चमी सिद्धा । तृतीयार्थं तु वचनम् । यदा त्वसहायार्थौ तदा पञ्चमीविधिः ।

विना ते तृतीया च ॥२।२।११५॥

विनायोगे गौणान्नाम्नो द्वितीयापञ्चम्यौ तृतीया च स्युः । विना धर्मेण धर्माद् धर्मं वा कुतः सुखम्?

ऋते द्वितीया च ॥२।२।११४॥

ऋते इत्यव्ययं वर्जने । तद्योगे नाम्नो द्वितीया पञ्चमी च स्यात् । ऋते धर्मान्न धनम् । ऋते ज्ञानान्न मुक्तिः । चित्रं यथाश्रयमृते । नत्यङ्गं विक्रियते रागमृते ।

स्तोकाल्पकृच्छ्रकतिपयादसत्त्वेकरणे ॥२।२।७९॥

एभ्योऽद्रव्यवचनेभ्यः करणेऽर्थे पञ्चमी वा स्यात्। स्तोकेन स्तोकाद्वा मुक्तः। द्रव्ये तु स्तोकेन विषेण हतः। करणत्वात्तृतीया।

आराद्र्थैः ॥२।२।७८॥

दूरार्थैरन्तिकार्थैश्च योगे गौणान्नाम्नः पञ्चमी वा स्यात्। दूरं विप्रकृष्टं वा ग्रामस्य ग्रामाद्वा वनम्।

असत्त्वारादर्थाट्टाङसिङ्यम् ॥२।२।१२०॥

अद्रव्यवाचिनो दूरार्थादन्तिकार्थाच टा ङसि ङि अम् एते प्रत्ययाः स्युः। नामार्थमात्रे विधिरयम्। दूरेण दूरात् दूरे दूरं वा पर्वतः। एवं ग्रामाद् ग्रामस्य-वाऽन्तिकेन अन्तिकात् अन्तिके अन्तिकं वाऽऽगतः। द्रव्यवचने तु दूरः पन्थाः।

शेषे ॥२।२।८३॥

कर्मादिभ्योऽन्यः स्वस्वामिभावादिसम्बन्धः शेषस्तत्र वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः षष्ठी स्यात्। राज्ञः पुरुषः। कर्मादीनामपि कारकाणां सम्बन्धमात्रविवक्षया षष्ठी भवत्येव। माषाणामश्नीयात्। सुभाषितस्य शिक्षते। सतां गतम्। न ते सुखस्य जानते। शेतेऽर्हतश्चरणयोः। वृक्षस्य पर्णं पतति। महतां विभाषते। कर्मादिकस्य सतोऽप्यविवक्षा। कृष्णशुक्लपक्षयोश्चन्द्रस्य प्रभाया इव। यद्वा अनुदरा कन्या इत्यादिवत्।

हेत्वर्थैस्तृतीयाद्याः ॥२।२।११८॥

हेतुर्निमित्तं कारणमिति। एतदर्थैः शब्दैर्युक्तात्तैरेव समानाधिकरणाद्गौ-णान्नाम्नस्तृतीयाद्या विभक्तयः स्युः। धनेन हेतुना। धनाय हेतवे। धनाद्धेतोः। धनस्य हेतोः। धने हेतौ वसति। एवं निमित्तकारणशब्दाभ्यामप्युदाहरणीयम्।

सर्वादेः सर्वाः ॥२।२।११९॥

हेत्वर्थयुक्तात्समानाधिकरणात्सर्वादेर्नाम्नः सर्वा विभक्तयः स्युः। को हेतु-र्वसति चैत्रः। एवं कं हेतुम्। केन हेतुना। कस्मै हेतवे। कस्माद्धेतोः। कस्य हेतोः। कस्मिन् हेतौ वसति चैत्रः।

रिरिष्टात्स्तादस्तादसतसाता ॥२।२।८२॥

रिरिष्टात् स्तात् अस्तात् अस् अतस् आत् एतत्प्रत्ययान्तैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नः षष्ठी स्यात्। उपरि ग्रामस्य। उपरिष्टाद् ग्रामस्य। परस्ताद् ग्रामस्य। अवर-स्ताद् गृहस्य। पुरस्ताद्विहारस्य। एवम् अवस्तात्। अधस्तात्। असप्रत्यये पुरो

ग्रामस्य । अतसि, दक्षिणतो ग्रामस्य । आतिप्रत्यये, अधराद्ग्रामस्य । दक्षिणाद् ग्रामस्य । पश्चाच्चैत्रस्य । पञ्चम्यपवादो योगः ।

द्वितीयाषष्ठ्यावेनेनानञ्चेः ॥२।२।११७॥

एनेन योगे द्वितीयाषष्ठ्यौ, न चेत्सोऽञ्चेः परो विहितो भवति । दक्षिणेन ग्रामं ग्रामस्य वा वसति । एवमुत्तरेण परेण ग्रामं ग्रामस्य वा वसति । अनञ्चेरिति किम्? प्राग् ग्रामात् ।

अज्ञाने ज्ञः षष्ठी ॥२।२।८०॥

अज्ञानेऽर्थे वर्तमानस्य जानातेः सम्बन्धिनि करणे वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः षष्ठी स्यात् । सर्पिषो जानीते । सर्पिषा करणभूतेन ज्ञानम् । अत्र ज्ञाधातुः प्रवृत्त्यर्थः ।

स्मृत्यर्थदयेशः ॥२।२।११॥

एषामाप्यं कर्म वा स्यात् । मातुः स्मरति । सर्पिषो दयते । लोकानामीष्टे । पक्षे द्वितीया । मातरं स्मरति । सर्पिर्दयते । लोकानीष्टे ।

कृगः प्रतियत्ने ॥२।२।१२॥

पुनर्यत्नः प्रतियत्नो गुणाधानम् । तत्र कृगो व्याप्यं कर्म वा स्यात् । एधोदकस्योपस्कुरुते । एधोदकं वा ।

रुजार्थस्याज्वरिसन्तापेर्भावे कर्तरि ॥२।२।१३॥

भावकर्तृकाणां ज्वरिसन्तापिवर्जरुजार्थानां व्याप्यं कर्म वा । चौरस्य चौरं वा रुजति व्यथयति पीडयति वा रोगः । भाव इति किम्? मैत्रं रुजति श्लेष्मा । श्लेष्मा द्रव्यं न भावः । रोगो व्याधिरामय इत्यादयो भावरूपाः कर्तारः ।

नाथः ॥२।२।१०॥

आशीरर्थस्य नाथतेर्व्याप्यं कर्म वा स्यात् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्नाथते वा । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्त इत्यर्थः । आत्मनेपदमस्याशिषि, तद्भवः पुत्रमुपनाथति पाठाय । उपयाचते इत्यर्थः ।

जासनाटक्राथपिषो हिंसायाम् ॥२।२।१४॥

हिंसार्थानामेषां व्याप्यं कर्म वा स्यात् । जसण् ताडने चुरादिः । त्रुस पिस जस बर्हण् हिंसायाम् । अयमपि तथा । चौरस्य चौरं वोज्जासयति । नटण् अवस्यन्दने न तु णट् नृत्तौ । चौरस्योन्नाटयति । क्राथिर्घटादिः । चौरस्योत्क्राथयति । क्राथेः कर्मसंज्ञायां चौरमुत्क्रथयतीति ह्रस्वः । चौरस्य पिनष्टि । हिंसायामिति किम्? चौरं बन्धेनोज्जासयति मोचयतीत्यर्थः ।

निप्रेभ्यो घ्नः ॥२।२।१४॥

समस्तव्यस्तविपर्यस्तनिप्रपूर्वस्य हन्तेर्व्याप्यं कर्म वा स्यात् । चौरस्य निहन्ति । प्रहन्ति । निप्रहन्ति प्रणिहन्ति वा। कर्मत्वविवक्षायां द्वितीया । चौरं निहन्तीत्यादि ।

विनिमेयद्यूतपणंपणव्यवह्रोः ॥२।२।१६॥

क्रयविक्रेयोऽर्थो विनिमेयः। द्यूतपणो द्यूतजेयम् । तौ पणतेर्धातोर्व्यवपूर्वस्य हरतेश्च सम्बन्धिनौ कर्मसंज्ञौ वा स्याताम् । शतस्य पणायति । दशानां व्यवहरति । पक्षे शतं पणायति । दश व्यवहरति । विनिमेयद्यूतपणमिति किम् ? साधून् पणायति स्तौतीत्यर्थः। शलाकां व्यवहरति । विगणयन् गोपायतीत्यर्थः ।

न ॥२।२।१८॥

विनिमेयद्यूतपणौ दिवो व्याप्यौ कर्मसंज्ञौ न स्याताम् । शतस्य दीव्यति ।

उपसर्गाद्दिवः ॥२।२।१७॥

उपसर्गात्परस्य दिवो व्याप्यौ विनिमेयद्यूतपणौ वा कर्मसंज्ञौ स्तः । शतस्य शतं वा प्रदीव्यति ।

नवा सुजथैः काले ॥२।२।९६॥

सुचोऽर्थे वारलक्षणे प्रयुज्यमाने कालेऽधिकरणे सप्तमी वा स्यात् । पक्षे शेषे षष्ठी । द्विरह्नि भुङ्क्ते । पक्षे द्विरह्नो भुङ्क्ते । सुजथैः किम्? अह्नि भुङ्क्ते ।

कर्मणि कृतः ॥२।२।८३॥

कृदन्तस्य सम्बन्धिनि कर्मणि गौणान्नाम्नः षष्ठी स्यात् । तीर्थस्य कर्ता । ग्रामस्य गमनम् । द्वितीयापवादः ।

कर्तरि ॥२।२।८६॥

कृदन्तस्य कर्तरि षष्ठी । भवतः स्वापः । भवत आसिका ।

वैकत्र द्वयोः ॥२।२।८५॥

द्विकर्मकधातोर्द्वयोः कर्मणोरेकत्र षष्ठी वा स्यात् । अजाया नेता ग्रामस्य । यद्वा अजां नेता ग्रामस्य ।

द्विहेतोरस्त्र्यणकस्य वा ॥२।२।८७॥

स्त्र्यधिकारविहिताभ्यामणकाभ्यामन्यस्य द्वयोः कर्तृकर्मषष्ठ्योः प्राप्तिहेतोः कृतः कर्तरि षष्ठी वा स्यात् । आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेनागोपस्य वा । अस्त्र्यण-

कस्येति किम्? चिकीर्षा मैत्रस्य काव्यानाम् । भेदिका चैत्रस्य काष्ठानाम् । नित्यं प्राप्ते विभाषेयम् । विचित्रा सूत्रस्य कृतिराचार्येणाचार्यस्य वा । वर्तमानार्थस्य क्तस्य योगेऽपि षष्ठी । राज्ञां मतो बुद्धः पूजितो वा ।

क्तयोरसदाधारे ॥२।२।९१॥

सतो वर्तमानादाधाराच्चान्यस्मिन्नर्थे विहितौ यौ क्तौ क्तक्तवतू तयोः कर्मकर्त्रोः षष्ठी न स्यात् । घटः कृतो मैत्रेण । घटं कृतवान्मैत्रः । असदाधार इति किम्? राज्ञां ज्ञातः । ज्ञानेच्छादिकृदन्तसूत्रेण वर्तमाने क्तः । आधार इति किम्? इदमेषां हसितं शयितं वा । अद्यार्थाच्चाधारे इति क्तः ।

वा क्लीबे ॥२।२।९२॥

क्लीबे विहितस्य क्तस्य कर्तरि षष्ठी वा न स्यात् । छात्रस्य छात्रेण वा हसितम् ।

तृन्नुदन्ताव्ययक्स्वानातृश्शतृङिणकचखलर्थस्य ॥२।२।९०॥

तृन उदन्तस्याव्ययस्य क्सोरानस्यातृशः शतुर्ङि णकचखलर्थस्य च कृतः कर्मकर्त्रोः षष्ठी न स्यात् । वदिता जनापवादान् । कन्यामलंकरिष्णुः । कटं कृत्वा । ओदनं भोक्तुम् । पायं पायं पयो याति । ओदनं पेचिवान् । तत्त्वं विद्वान् । आनेत्यनेन कानशानशानुत्स्पृष्टानुबन्धविशेषाणां ग्रहणम् । घटं चक्राणः । वचनमनूचानः । मलयं पवमानः । वपुर्भूषयमाणः । ओदनं पचमानः । कटं करिष्यमाणः । अधीयन् सूत्रम् । कटं कुर्वन् करिष्यन् वा । परीषहं सासहिः । रामः सोमं पपिः । कटं कारको याति । चकारेन्निर्देशात् णकोऽत्र न ग्राह्यः । घटस्य पूरकः । सुकरो घटस्त्वया । ईषत्करो घटो भवता ।

द्विषो वातृशः ॥२।२।८४॥

अतृशन्तस्य द्विषः कर्मणि षष्ठी वा । चौरस्य द्विषन् चौरं वा । सर्वोऽयं कारकषष्ठ्या निषेधः । शेषे षष्ठी तु स्यादेव । वदिता जनापवादस्य । गेहस्य जिष्णुः ।

अकमेरुकस्य ॥२।२।८३॥

कमधातुवर्जोकप्रत्ययान्तस्य कर्मणि न षष्ठी । भोगानभिलाषुकः । अकमेरिति किम्? दास्याः कामुकः ।

एष्यदृणेनः ॥२।२।९४॥

एष्यत्यर्थे ऋणे च विहितस्येनः कर्मणि षष्ठी न स्यात् । इन्नणिनोर्ग्रहात्

ग्रामं गमी । ग्रामं गामी । ग्राममागमी । ग्राममागामी । शतं दायी । एष्यदृणेति किम्? अवश्यंकारी कटस्य । साधुदायी वित्तस्य ।

कृत्यस्य वा ॥२।२।८८॥

कृत्यस्य कर्तरि गौणान्नाम्नः षष्ठी वा स्यात् । मया मम वा पूज्यो जिनः । कर्तरि किम्? गेयो माणवको गाथानाम् ।

नोभयोर्हेतोः ॥२।२।८९॥

उभयोः कर्तृकर्मणोः षष्ठीहेतुर्यः कृत्यस्तस्योभयोरेव षष्ठी न स्यात् । नेतव्या ग्राममजा मैत्रेण ।

क्रियाश्रयस्याधारोऽधिकरणम् ॥२।२।३०॥

क्रियाश्रयस्य कर्तुः कर्मणो वा य आधारस्तत्कारकमधिकरणं स्यात् ।

सप्तम्यधिकरणे ॥२।२।९५॥

अधिकरणे कारके गौणान्नाम्नः सप्तमी स्यात् । दिवि देवाः । कटे शेते कुमारी । तिलेषु तैलम् । गुरौ वसति । युद्धे सन्नह्यते । अङ्गुल्यग्रे करिशतम् । अनन्यत्र भावो विषयस्तस्मै प्रभवति वैषयिकम् । भुवि मनुष्याः । एकदेशमात्रसंयोग उपश्लेषस्तत्र भवमौपश्लेषिकम् । पर्यङ्के शेते । यत्राधाराधेययोः सर्वावयवयोगस्तदभिव्यापकम् । दध्नि सर्पिः । तन्तुषु पटः । आधेयसन्निधिमात्रेण क्रियाहेतु तत्सामीपिकम् । गङ्गायां घोषः । वटे गावस्तिष्ठन्ति । निमित्तमेव नैमित्तिकम् । शरदि पुष्प्यन्ति वनानि । औपचारिकं तूपचारे भवम् । राजा मम मुष्टिमध्ये इत्यादि ।

व्याप्ये क्तेनः ॥२।२।९९॥

इष्टमनेनेत्याद्यर्थे तद्धिते इन्वक्ष्यते । क्तप्रत्ययान्ताच्च इन् तदन्तस्य व्याप्ये वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः सप्तमी स्यात् । अधीतं व्याकरणमनेनेत्यधीती व्याकरणे ।

साधुना ॥२।२।१०२॥

अनेन योगे नाम्नः सप्तमी । साधुर्मैत्रो राजनि । साधुर्मातरि । अप्रत्यादाविल्येव । तेन साधुर्मैत्रो राजानं प्रति राजानं परि राजानमनु राजानमभि तत्त्वाख्याने विधिरयम् ।

अप्रत्यादावसाधुना ॥२।२।१०१॥

असाधुशब्दयोगेऽप्येवम् । असाधुर्मैत्रो मातरि ।

तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ ॥२।२।११६॥

तुल्यार्थैर्योगे नाम्नस्तृतीया षष्ठी च स्यात् । मात्रा तुल्यः । मातुस्तुल्यः । अर्थग्रहणं पर्यायार्थम् । उपमा नास्ति देवस्येत्यादौ न तुल्यता, तेन न तृतीया ।

तद्भद्रायुष्यक्षेमार्थार्थेनाशिषि ॥२।२।६६॥

तदिति हितसुखयोः परामर्शः । हिताद्यर्थैर्युक्ताद्गौणान्नाम्नश्चतुर्थी वा स्यादाशिषि । हितं जीवानां जीवेभ्यो वा भूयात् । सुखं प्रजानां प्रजाभ्यो वा भूयात् । अर्थकथनात् शं सङ्घाय सङ्घस्य वा भूयात् । भद्रं हीराय हीरस्य वा भूयात् । कल्याणं श्रीवीराय वीरस्य वाऽस्तु । आयुष्यमस्तु चैत्राय चैत्रस्य वा ।

तद्युक्ते हेतौ ॥२।२।१००॥

हेतुर्निमित्तं कारणम् । तेन योगे हेतोर्नाम्नः सप्तमी स्यात् । हेतुतृतीयापवादः । 'चर्मणि द्वीपिनं हन्ति दन्तयोर्हन्ति कुञ्जरम् । केशेषु चमरीं हन्ति सीम्नि पुष्कलको हतः ॥' सीमाऽण्डकोशः । पुष्कलको गन्धमृगः । तद्युक्त इति किम्? वेतनेन धान्यं लुनाति ।

यद्भावो भावलक्षणम् ॥२।२।१०६॥

यस्य क्रिययाऽपरा क्रिया लक्ष्यते ततः सप्तमी स्यात् । गोषु दुह्यमानासु गतः । यत्र क्रियार्हाणां कारकत्वं तद्विपर्ययो वा । यथा ऋद्धेषु भुञ्जानेषु दरिद्रा आसते । ऋद्धेष्वासीनेषु दरिद्रा भुञ्जते । यत्र क्रियानर्हाणामकारकत्वं तद्विपर्ययो वा । यथा दरिद्रेष्वासीनेषु ऋद्धा भुञ्जते । दरिद्रेषु भुञ्जानेषु ऋद्धा आसते । तत्रापि भावलक्षणं स्यादिति सप्तमी ।

षष्ठी वाऽनादरे ॥२।२।१०८॥

अनादरे गम्यमाने भावलक्षणे षष्ठी वा स्यात् । पक्षे पूर्वेण सप्तमी । रुदतो लोकस्य रुदति लोके वा प्राव्राजीत् पुत्रः ।

स्वामीश्वराधिपतिदायादसाक्षिप्रतिभूप्रसूतैः ॥२।२।९८॥

एभिर्योगे गौणान्नाम्नः सप्तमी वा स्यात् । पक्षे शेषे षष्ठी । गोषु गवां वा स्वामी । गोषु गवां वा दायाद इत्यादि । स्वामीश्वराधिपतीतिपर्यायग्रहणात् पर्यायान्तरयोगे न स्यात् । ग्रामस्य राजा । ग्रामस्य पतिः ।

कुशलायुक्तेनासेवायाम् ॥२।२।९७॥

कुशलो निपुणः । आयुक्तो व्यापृतः । आभ्यां योगे आधारनाम्नः सप्तमी वा स्यात् आसेवायां तात्पर्ये गम्यमाने । कुशलो विद्याग्रहणे । आयुक्तस्तपश्च-

रणे। पक्षे आधाराविवक्षणात् शेषे षष्ठी। आसेवायामिति किम्? कुशलश्चित्र-कर्मणि न च करोति। आयुक्तो गौः शकटे आकृष्य युक्तो न तु व्यापृत इत्यर्थः। अत्र सप्तम्येव।

सप्तमी चाविभागे निर्धारणे ॥२।२।१०९॥

जातिगुणक्रियादिभिः समुदायादेकदेशस्य बुद्ध्या पृथक्करणं निर्धारणम्। तस्मिन् गम्यमाने गौणान्नाम्नः षष्ठी सप्तमी च स्यात्, अविभागेऽशांशिनोरैक्ये कथंचिच्छब्दाद्गम्यमाने। नृणां नृषु वा क्षत्रियः शूरः। शालयः शूकधान्यानां शूकधान्येषु वा पथ्यतमाः। गवां गोषु वा कृष्णा बहुक्षीरा। गच्छतां गच्छत्सु वा धावन् शीघ्रतमः। अविभाग इति किम्? माथुराः पाटलिपुत्रकेभ्य आढ्यतराः। मैत्राच्चैत्रः पटुः। अयमस्मादधिकः। अत्र शब्दाद्भेदस्यैव प्रतीतिर्नतु कथंचिदैक्यस्येति पञ्चम्येव।

निपुणेन चार्चायाम् ॥२।२।१०६॥

निपुणशब्देन साधुशब्देन च योगे सप्तमी स्यादर्चायां गम्यमानायाम्। षष्ठ्यपवादः। मातरि निपुणः। पितरि साधुः। अर्चायामिति किम्? निपुणो मैत्रो मातुः। मातैव तं निपुणं मन्यते इत्यनर्चायां न स्यात्। अप्रत्यादाविसेव। निपुणः चैत्रो मातरं प्रति परि अनु अभि वा।

प्रसितोत्सुकावबद्धैः ॥२।२।४९॥

एभिर्योगे आधारवृत्तेर्गौणान्नाम्नस्तृतीया वा स्यात्। केशैः केशेषु वा प्रसितः। गृहेणोत्सुकः। गृहे उत्सुकः। केशैरवबद्धः केशेषु वा। सम्बन्धविवक्षायां षष्ठीबाधनार्थं वचनम्।

कालेभान्नवाधारे ॥२।२।४८॥

काले वर्तमानान्नक्षत्रवाचिनो गौणान्नाम्नः आधारे तृतीया वा स्यात्। पुष्येण पुष्ये वा पायसमश्नीयात्। मघाभिर्मघासु वा मधुरौदनम्।

क्रियामध्येऽध्वकाले पञ्चमी च ॥२।२।११०॥

क्रिययोर्मध्ये योऽध्वा कालश्च तस्मिन् वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः पञ्चमी स्याच्चात्सप्तमी। इहस्थोऽयं क्रोशे क्रोशाद्वा लक्ष्यं विध्यति। अद्य भुक्त्वा मुनिर्द्व्यहाद् भोक्ता। द्व्यहे वा भोक्ता।

अधिकेन भूयसस्ते ॥२।२।१११॥

अधिकशब्देन योगे भूयोवाचिनो गौणान्नाम्नस्ते सप्तमीपञ्चम्यौ स्याताम्। अधिको द्रोणः खार्याम्। खार्या वा।

तृतीयाल्पीयसः ॥२।२।११२॥

भूयोवाचिनाधिकेन योगेऽल्पीयोवाचकाद्गौणान्नाम्नस्तृतीया स्यात्। अधिका खारी द्रोणेन। लोके लोकाद्वाऽधिको जैनधर्मः।

स्वेशेऽधिना ॥२।२।१०४॥

स्वे ईशितव्ये ईशे च स्वामिनि वर्तमानादधिना युक्ताद्गौणान्नाम्नः सप्तमी स्यात्। अधि मगधेषु श्रेणिकः। अधिश्रेणिके मगधाः। षष्ठीबाधार्थो योगः।

उपेनाधिकिनि ॥२।२।१०५॥

उपेन युक्तादधिकिनि वर्तमानाद्गौणान्नाम्नः सप्तमी स्यात्। उपखार्यां द्रोणः। द्रोणोऽधिकः खार्या इत्यर्थः। उपपरार्धेऽर्हद्गुणाः। परार्धादधिका इत्यर्थः।

स्वाम्येऽधि ॥३।१।१३॥

अधि इत्येतदव्ययं स्वामित्वे गम्यमाने कृगो धातोः सम्बन्धि गतिसंज्ञं वा स्यात्। चैत्रं ग्रामेऽधिकृत्याधिकृत्वा वा गतः। स्वामिनं कृत्वेत्यर्थः। स्वाम्य इति किम्? ग्राममधिकृत्योद्दिश्य गच्छामि। गतिसंज्ञाऽभावे धातोः प्राक्त्वानियमः। अधिकृतः कृतोऽधि ग्रामे चैत्रः।

इति श्रीचन्द्रप्रभायां प्रक्रियायां विभक्त्यर्थाधिकारः।

अथ समासप्रकरणम्।

सत्क्रियासुकृतवर्मणः फलं, सत्क्रियासुकृतवर्मणः क्षितौ।
सूनुरास विमलः स्तुतोऽमरैर्मोहजित्तपनवस्तुतोमरैः॥ १॥

विभक्त्यर्थनिर्णयात्पदनिर्णयः। अथ पदयोजनलक्षणः समासः प्रतिपाद्यते।

समर्थः पदविधिः ॥७।४।१२२॥

पदसम्बन्धी यो विधिः स समर्थाश्रितो ज्ञेयः।

नामनाम्नैकार्थ्ये समासो बहुलम् ॥३।१।१८॥

नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये परस्परान्वयलक्षणे सामर्थ्ये सति समाससंज्ञं स्यात्। बहुलं प्रवृत्त्यप्रवृत्त्यादिरूपं मन्तव्यम्। लक्षणमधिकारश्चेदम्। तेन विशेषसंज्ञाऽभावेऽपि यत्रैकार्थ्यं तत्राऽनेन समासविधिः। विस्पष्टं पटुः विस्पष्टपटुः। नामेति किम्? चरन्ति गावो धनमस्य। नाम्नेति किम्? मैत्रः पचति। बहुलग्रहणात्क्वचिदनामापि समस्यते। भात्यर्कोऽत्रेति भात्यर्कं नभः। क्वचिदनाम्नापि। अनुव्यचलत्। अत्र अनु वि अग्रे अचलत् इतिस्थिते नित्यसन्धिः समासफलम्। त्यादिनोक्तत्वान्न स्यादिः। पदत्वार्थमुत्पन्नस्य सेः क्लीबत्वे लुप्।

ऐकार्थ्ये ॥३।२।८॥

ऐकार्थ्यमैकपद्यम्। तन्निमित्तस्य स्यादेर्लुप्स्यात्। बाहुलकात्कन्ये इवेत्यादौ इवेन नित्यसमासो विभक्त्यलोपश्च। ऐकपद्यं समासफलम्।

विभक्तिसमीपसमृद्धिव्यृद्ध्यर्थाभावात्ययासंप्रतिपश्चात्क्रमख्यातियुगपत्सदृक्सम्पत्साकल्यान्तेऽव्ययम् ॥३।१।९॥

विभक्त्यादिष्वर्थेषु वर्तमानमव्ययं नाम नाम्ना सहैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थेऽभिधेये नित्यं समस्यते सोऽव्ययीभावसंज्ञः स्यात्। विभक्तिशब्देन विभक्त्यर्थः कारकम्। स्त्रियां गृहकार्यं निधेयमिति वाक्ये स्त्रियामित्यत्र सप्तमी तदर्थद्योतकमधीत्यव्ययं स्त्रीनाम्ना समस्यते। स्त्री अधि इति स्थिते।

प्रथमोक्तं प्राक् ॥३।१।१४॥

समासप्रकरणे प्रथमान्तपदेन यदुक्तं तत्प्राक् पूर्वं निपतति। द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ इति लिङ्गानुशासनात्क्लीबत्वे ह्रस्वः। अधिस्त्रि इति कृते नाम्नः प्रथमेति प्रथमा।

अनतो लुप् ॥३।२।६॥

अकारान्तवर्ज्याव्ययीभावस्य स्यादेर्लुप् स्यात्। अधिस्त्रि पश्य कृतमित्यादि। समीपे, कुम्भस्य समीपे।

अमव्ययीभावस्यातोऽपञ्चम्याः ॥३।२।२॥

अदन्तादव्ययीभावात्परस्यादेरम् स्यात् पञ्चमीं वर्जयित्वा। उपकुम्भमस्ति पश्य कृतम्। उपकुम्भं स्वामी।

वा तृतीयायाः ॥३।२।३॥

अदन्ताव्ययीभावस्य तृतीयायाः स्थाने वाऽम् स्यात्। उपकुम्भेन कृतम् उपकुम्भं वा।

सप्तम्या वा ॥३।२।४॥

अदन्ताव्ययीभावस्य सप्तम्या वा अम् स्यात्। योगविभाग उत्तरार्थः। उपकुम्भे उपकुम्भं वा निधेहि।

ऋद्धनदीवंशस्य ॥३।२।५॥

यस्य समृद्धिः सुशब्दादिना चोत्यते तदन्तस्य नद्यन्तस्य वंश्यान्तस्य चादन्तस्याव्ययीभावस्य सप्तम्या अमादेशो भवति। मद्राणां समृद्धिः सुमद्रं वसति। विगता ऋद्धिर्व्यृद्धिः। यवनानामृद्ध्यभावो दुर्यवनम्। एवं दुर्भिक्षम्। मक्षिकाणामभावो निर्मक्षिकम्। अमक्षिकम्। अत्ययोऽतीतत्वम्। सतोऽतिक्रान्तिः। अतिवर्षम्। वर्षाणामतीतत्वम्। अतिहिमम्। हिमध्वंसः। असम्प्रतीति। सम्प्रति नोपयुज्यते। अतिनिद्रम्। अतिकम्बलम्। नायं निद्रायाः कम्बलस्य वा समयः। पश्चादर्थे, अनुरथं याति। रथस्य पश्चादित्यर्थः। पश्चाच्छब्दस्य नात्र समासः। भाष्ये ततः पश्चात्स्रंसते इति प्रयोगात्। तेन पश्चाद्रथमिति न स्यात्। क्रम आनुपूर्व्यम्। अनुज्येष्ठं प्रविशन्तु। ज्येष्ठानुक्रमेणेत्यर्थः। ख्यातिः प्रथा। इति भद्रबाहु। भद्रबाहुशब्दो लोके प्रकाशते इत्यर्थः। युगपदेककालार्थः।

अकालेऽव्ययीभावे ॥३।२।१४६॥

सहस्य सः स्यात् नतु काले। सचक्रम्। चक्रेणैककालं गदां धेहि। चक्राणि वा युगपद्धेहि। सदृगर्थे, सव्रतम्। व्रतसदृशमित्यर्थः। सख्या सदृशः ससखि। सम्पत् सिद्धिः। सब्रह्म साधूनाम्। सम्पन्नं ब्रह्मेत्यर्थः। क्षत्राणां सम्पत्तिः सक्षत्रम्। ऋद्धेराधिक्यं समृद्धिः। सम्पत्तिरनुरूप आत्मभावः। इत्यनयोर्भेदः। साकल्यमशेषता। सतृणमत्ति। न किञ्चित्त्यजतीत्यर्थः। अन्तः समाप्तिः। सपिण्डैषणमधीते। पिण्डैषणापर्यन्तमधीते इत्यर्थः। समाप्तिर्विकलेऽप्यध्ययने प्रतीयते इति साकल्येऽनन्तर्भावः। पूर्वपदार्थ इत्येव। समृद्धा मद्राः सुमद्राः।

योग्यतावीप्सानतिवृत्तिसादृश्ये ॥३।१।४०॥

एष्वर्थेष्वव्ययं नाम्नैकार्थ्ये सति पूर्वपदार्थे समस्यते सोऽव्ययीभावः। अनुरूपं चेष्टते। रूपस्य योग्यं कुरुते इत्यर्थः। अर्थमर्थं प्रति प्रत्यर्थम्। वीप्सायां द्वितीयाविधानाद्वाक्यमपि। अर्थानतिवृत्तिः पदार्थानतिक्रमः। यथाशक्ति पठ। शक्तिमनतिक्रम्य पठ। नात्र विन्यासविशेष इति क्रमाद्भेदः। सादृश्ये, सशीलमनयोः। समानं शीलमित्यर्थः। सदृगित्यनेनैव सिद्धे सादृश्यग्रहणं मुख्यसादृश्यपरिग्रहणार्थम्।

यथाऽथा ॥३।१।४१॥

थाप्रत्ययरहितं यथेत्यव्ययमव्युत्पन्नं नाम्ना नित्यं समस्यते। यथारूपं चेष्टते। रूपानुरूपमित्यर्थः। यथावृद्धं त्वमर्चय। अथा इति किम्? यथा चैत्रस्तथा मैत्रः। पूर्वेणैव सिद्धे सादृश्ये निषेधार्थं वचनम्।

यावदियत्त्वे ॥३।१।३१॥

यावदमत्रमतिथीन् भोजय। यावदित्यव्ययमनव्ययं चेह गृह्यते।

नित्यं प्रतिनाऽल्पे ॥३।१।३७॥

शाकस्याल्पत्वं शाकप्रति । सूपस्य मात्रा सूपप्रति ।

संख्याक्षशलाकं परिणा द्यूतेऽन्यथावृत्तौ ॥३।१।३८॥

अन्यथावृत्तिः पराजयः । एकपरि । अक्षपरि । शलाकापरि । एकेन अक्षेण शलाकया वा न तथा वृत्तं यथा पूर्वं जयो भवेत् ।

पर्यपाङ्बहिरचूपञ्चम्या ॥३।१।३२॥

पर्यादीनि नामानि पञ्चम्यन्तेन समस्यन्ते । परित्रिगर्तम् । एवमपत्रिगर्तम् । आग्रामम् । एवं बहिर्ग्रामम् । प्राग्ग्रामं वृष्टो मेघः ।

लक्षणेनाभिप्रत्याभिमुख्ये ॥३।१।३३॥

अभिप्रती समस्येते सोऽव्ययीभावः । अभ्यग्नि प्रत्यग्नि शलभाः पतन्ति ।

समीपे ॥३।१।३५॥

अनु इत्येतन्नाम समीपेऽर्थे समस्यते सोऽव्ययीभावः । अनुवनस्य अनुवनमशनिर्गतः ।

दैर्घ्येऽनुः ॥३।१।३४॥

यस्य दैर्घ्यमनुना द्योत्यते तेन लक्षणभूतेनानुः समस्यते । अनु गङ्गां दीर्घेत्यनुगङ्गं वाराणसी । अनुयमुनं मथुरा ।

तिष्ठद्ग्वित्यादयः ॥३।१।३६॥

निपात्या यथायोगमन्यपदार्थे पूर्वपदार्थे चाभिधेये । तिष्ठन्ति गावो यस्मिन् काले गर्भग्रहणाय दोहाय वत्सेभ्यो निवासाय जलपानार्थं वा सकलास्तिष्ठद्गु । वहद्गु । आयतीगवम् । खलेयवमित्यादि ।

पारे मध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वा ॥३।१।३०॥

एते षष्ठ्यन्तेन नाम्ना वा समस्यन्तेऽव्ययीभावोऽयम् । पारे गङ्गायाः पारेगङ्गम् । मध्ये गङ्गाया मध्येगङ्गम् । एकारान्तत्वं निपातनात् । पक्षे तत्पुरुषो वाक्यं च ।

वंश्येन पूर्वार्थे ॥३।१।२९॥

वंशो द्विधा । विद्यया जन्मना च । तत्र भवो वंश्यः । तद्वाचिनाम्ना संख्यावाचि नाम समस्यते । एको मुनिर्व्याकरणस्यैकमुनि व्याकरणस्यास्ति । विद्याविद्यावतामभेदविवक्षया एकमुनि द्विमुनि त्रिमुनि व्याकरणम् । सप्तकाशयो वंश्या अस्य सप्तकाशि राज्यस्य ।

नदीभिर्नाम्नि ॥२।१।२०॥

नदीभिः संज्ञायामन्यपदार्थे नाम समस्यते सोऽव्ययीभावः । उन्मत्तगङ्गं नाम देशः । शनैर्गङ्गम् ।

संख्या समाहारे ॥२।१।२८॥

संख्या नदीवाचिभिः सह समस्यते समाहारे गम्ये । द्वयोर्यमुनयोः समाहारो द्वियमुनम् । त्रिगङ्गम् ।

शरदादेः ॥७।३।९२॥

शरदाद्यन्तादव्ययीभावादत्स्यात् समासान्तः । शरदः समीपमुपशरदम् । प्रतिविपाशम् ।

जराया जरस् च ॥७।३।९३॥

उपजरसम् ।

प्रतिपरोऽनोरव्ययीभावात् ॥७।३।८७॥

एतत्पूर्वादक्षिशब्दान्तात्प्राग्वत् । अक्षिणी प्रति प्रत्यक्षम् । अक्ष्णोः परः परोक्षम् । अत्ययेऽव्ययीभावः । अक्ष्णः समीपमन्वक्षम् ।

अवर्णेवर्णस्य ॥

अवर्णान्तस्येवर्णान्तस्य चापदस्य तद्धिते परे लुक् स्यात् । परस् शब्दोऽव्ययमप्रत्यक्षार्थः । परोक्षः समय इति तु अभ्रादेराकृतिगणादप्रत्यये न स्यात् ।

संकटाभ्याम् ॥७।३।८६॥

प्राग्वत् । समक्षम् । कटाक्षः ।

अनः ॥७।३।८८॥

अन्नन्तादव्ययीभावादत् । उपराजम् ।

नोऽपदस्य तद्धिते ॥७।४।६१॥

नकारान्तानामपदसंज्ञकानां तद्धिते परेऽन्त्यस्वरादेर्लुक् स्यात् ।

नपुंसकाद्वा ॥७।३।८९॥

अन्नन्तान्नपुंसकात्प्राग्वद्वा । उपचर्मम् । उपचर्म ।

गिरिनदीपौर्णमास्याग्रहायण्यपञ्चमवर्ग्याद्वा ॥७।३।९०।

अत्समासान्तः। गिरेरन्तः अन्तर्गिरम्। अन्तर्गिरि। नद्याः समीपे उपनदम् उपनदि। उपसमिधम्। उपसमित्।

इत्यव्ययीभावः।

श्रितादिभिः ॥३।१।६२॥

द्वितीयान्तं नाम श्रितादिभिः समस्यते सोऽयं समासस्तत्पुरुषः। धर्मं श्रितो धर्मश्रितः। संसारमतीतः संसारातीतः। ग्रामं गमी ग्रामगमी।

प्राप्तापन्नौ तयाच्च ॥३।१।६३॥

प्राप्तापन्नौ सामर्थ्यात्प्रथमान्तौ तया द्वितीयान्तेन नाम्ना समस्येते। तत्पुरुषोऽयम्। तत्सन्नियोगेऽनयोरन्तस्याकारः स्यात्। प्राप्तजीविका। आपन्नजीविका। प्राप्तगवी। आपन्नगवी स्त्री। अकारकरणं स्त्र्येकार्थोत्तरपदाभावात्परतः स्त्रीपुंवदित्यादिना पुंवद्भावे प्राप्ते सिद्ध्यर्थम्। पुँल्लिङ्गे तु प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः पुमान्। श्रितादिभिरितिसमासे द्वितीयान्तस्यापि प्रथमोक्तत्वेन पूर्वनिपातः। ततो जीविकाप्राप्तः। जीविकापन्न इत्यपि भवति।

स्वयं स्वामि क्तेन ॥३।१।५८॥

इदमव्ययद्वयं क्तान्तेन नाम्ना प्राग्वत्। स्वयंधौतौ पादौ। स्वयंविलीनमाज्यम्। आत्मनेत्यर्थः। सामिकृतम्। सामिभुक्तम्। अर्धमित्यर्थः। समासादेकविभक्तिस्तद्धितोत्पत्तिः। स्वायंधौतिः। सामिकृतस्यापत्यं सामिकृतिः। सामिकृती। सामिकृतायनिः।

द्वितीया खट्वा क्षेपे ॥३।१।५९॥

द्वितीयान्तं खट्वेतिनाम क्षेपे गम्ये क्तान्तेन प्राग्वत्। खट्वारूढो जाल्मो भुङ्क्ते। नित्यसमासोऽयम्। नहि वाक्येन निन्दा गम्यते।

कालः ॥३।१।६०॥

कालवाचिद्वितीयान्तं क्तान्तेन प्राग्वत्। मासं प्रमितो मासप्रमितः प्रतिपच्चन्द्रः। मासं प्रमातुमारब्ध इत्यर्थः। अव्याप्त्यर्थं वचनम्।

व्याप्तौ ॥३।१।६१॥

व्याप्तौ या द्वितीया तदन्तं व्यापकवाचिना समस्यते स तत्पुरुषः। क्तान्तं विनाऽपि समासः। मुहूर्तं सुखं मुहूर्तसुखम्।

तृतीया तत्कृतैः ॥३।१।६५॥

तृतीयान्तं नाम तत्कृतैर्गुणवचनैः समस्यते स तत्पुरुषः । शङ्कुलया खण्डः शङ्कुलाखण्डश्चैत्रः । तत्कृतैरिति किम्? अक्ष्णा काणः ।

ऊनार्थपूर्वाद्यैः ॥३।१।६७॥

तृतीयान्तं नाम ऊनार्थैः पूर्वाद्यैश्च नामभिः प्राग्वत् । माषेणोनं माषोनम् । मासेन पूर्वः मासपूर्वः । मात्रा सदृशो मातृसदृशः । आकृतिगणोऽयम् । तेन माषेणाधिकं माषाधिकम् । धान्येनार्थो धान्यार्थः ।

कारकं कृता ॥३।१।६८॥

कर्तृकरणरूपं कारकं तृतीयान्तं स्यात् । तत्कृदन्तेन नाम्ना प्राग्वत् । आत्मना कृतम् आत्मकृतम् । परकृतम् । कृत्सगतिकारकस्यापि ॥ न्यायोऽयम् । चैत्रेण नखनिर्भिन्नश्चैत्रनखनिर्भिन्नः । करणम्, नखैर्निर्भिन्नो नखनिर्भिन्नः । बहुलाधिकारात् स्तुतिनिन्दार्थतायां प्रायेण कृत्यैः सह समासः । कर्तरि, काकपेया नदी । पूर्णेत्यर्थः । श्वलेह्यः कूपः । करणे, वातच्छेद्यं तृणम् । एवं मृदु इत्यर्थः । स्तुतिनिन्दाभ्यामन्यत्रापि बुसोपेन्ध्यम् । तृणोपेन्ध्यम् । तेजसोऽल्पताऽऽख्याप्यते । घनघात्यः । कृच्छ्रसाध्यत्वमुच्यते । तृतीयान्तमन्नेन समस्यते । दध्ना संस्कृत ओदनो दध्योदनः । गुडेन मिश्रा धाना गुडधानाः ।

चतुर्थी प्रकृत्या ॥३।१।७०॥

चतुर्थ्यन्तमर्थाद्विकृतिवाचिनाम प्रकृतिवाचिना नाम्ना सह समस्यते स तत्पुरुषः । यूपाय दारु यूपदारु । प्रकृत्येति किम्? रन्धनाय स्थाली । अवहननायोलूखलम् ।

हितादिभिः ॥३।१।७१॥

चतुर्थ्यन्तं नाम हितादिभिः प्राग्वत् । गोभ्यो हितं गोहितम् । गोसुखम् । गोरक्षितम् । गोबलिः ।

तदर्थार्थेन ॥३।१।७२॥

चतुर्थ्यन्तं नाम तदर्थेनार्थशब्देन नाम्ना प्राग्वत् । पित्रे इदं पित्रर्थं पयः । महार्थं धनम् । उदकार्थो घटः । ङेऽर्थ इति वाच्यलिङ्गता । नित्यसमासश्चायम् ।

पञ्चमी भयाद्यैः ॥३।१।७३॥

पञ्चम्यन्तं नाम भयाद्यैः प्राग्वत् । वृकाद्भयं वृकभयम् । एवं सुखापेतः । कल्पनापोढ इत्यादि ।

क्तेनाऽसत्त्वे ॥३।१।७४॥

असत्त्वे वर्तमानाद्या पञ्चमी तदन्तं नाम क्तप्रत्ययान्तेन नाम्ना प्राग्वत्। स्तोकान्मुक्तः। दूरादागतः। असत्त्वे ङसेरित्यलुप्।

परःशतादि: ॥३।१।७५॥

निपात्याः। शतात्परे परः शताः। परः सहस्राः।

षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ॥३।१।७६॥

शेषे या षष्ठी तदन्तं नाम नाम्ना समस्यते स तत्पुरुषः। अयत्नात् न चेत्स शेषो नाथ इत्यादियत्नाद्भवति। राज्ञः पुरुषोराजपुरुषः। राज्ञो गोक्षीरं राजगोक्षीरम्। राजगव्याः क्षीरं राजगवीक्षीरम्। अयत्नादिति किम्? सर्पिषो नाथितम्।

याजकादिभिः ॥३।१।७८॥

षष्ठ्यन्तं नाम याजकादिनामभिः प्राग्वत्। ब्राह्मणानां याजको ब्राह्मणयाजकः। देवपूजकः।

सर्वपश्चादादयः ॥३।१।८०॥

एते षष्ठीतत्पुरुषाः साधवः स्युः। सर्वेषां पश्चात् सर्वपश्चात्। सर्वचिरंजीवति। तदनु। तदुपरिष्टात्। पटं धत्ते। अव्ययस्य निषेधो वक्ष्यते तदपवादोऽयम्। सर्वेषां श्वेततरः सर्वश्वेत इति तरलोपाज्ज्ञेयम्।

कृति ॥३।१।७७॥

प्रागुक्तं सूत्रद्वयं कर्मणि कृतः कर्तरि ( ) एतद्द्वयोक्ता कृत्प्रत्ययनिमित्ता या षष्ठी तदन्तं नाम नाम्ना समस्यते। तत्पुरुषोऽयम्। सिद्धसेनकृतिः। गणधरोक्तिः। इध्मनो व्रश्चन इध्मव्रश्चनः। पलाशशातनः। सर्पिर्ज्ञानम्। निर्धारणषष्ठ्या तथा प्रतिपदविहितषष्ठ्या न समासः। नृणां क्षत्रियः शूरः। अज्ञाने ज्ञः षष्ठीतिप्रतिपदविहिता। सर्पिषो ज्ञानम्।

तृप्तार्थपूरणाव्ययातृशशत्रानशा ॥३।१।८५॥

तृप्तार्थैः पूरणप्रत्ययान्तैरव्ययैरतृशन्तैः शत्रन्तैरानशन्तैश्च नामभिः षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते। फलानां तृप्तः। तीर्थकराणां षोडशः शान्तिः। राज्ञः साक्षात्। रामस्य द्विषन् रावणः। चैत्रस्य पचन्। अध्वगानां धावन्तः शीघ्रतमाः। चैत्रस्य पक्ष्यन्। चैत्रस्य पचमानः। चैत्रस्य वक्ष्यमाणः। सर्वत्र सम्बन्धे षष्ठी।

ज्ञानेच्छार्चार्थाधारक्तेन ॥३।१।८६॥

ज्ञानार्थादिच्छार्थादर्चार्थाच्च वर्तमाने यः क्तप्रत्ययो यश्च अधार्थाधारे

विहितस्तदन्तेन नाम्ना षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते । राज्ञां ज्ञातः। राज्ञामिष्टः। राज्ञां पूजितः। भूतार्थक्तान्तेन तृतीयासमासस्तूक्त एव।

अस्वस्थगुणैः ॥३।१।८७॥

ये गुणाः स्वात्मन्येवावतिष्ठन्ते न द्रव्ये ते स्वस्थाः। अस्वस्थगुणवाचिभिर्नामभिः सह षष्ठ्यन्तं नाम न समस्यते। पटस्य शुक्लः। गुडस्य मधुरः। अत्रार्थात्प्रकरणाद्वाऽपेक्ष्यस्य वर्णादेर्निज्ञाने य इमे शुक्लादयस्ते पटस्येति सामर्थ्योपपत्तेः समासः प्राप्नोतीति प्रतिषिध्यते।

तृतीयायाम् ॥३।१।८४॥

कर्तरि या तृतीया तस्यां सत्यां कर्मजा षष्ठी न समस्यते। आश्चर्यो गवां दोहोऽगोपेन।

न कर्तरि ॥३।१।८२॥

योक्ता षष्ठी तदन्तं नामाकप्रत्ययान्तेन न समस्यते। भवतः शायिका। भवत आसिका।

कर्मजा तृचा च ॥३।१।८३॥

कर्मविहितषष्ठ्यन्तं नाम कर्तृविहिताकप्रत्ययान्तेन तथा तृजन्तेन नाम्ना न समस्यते। ओदनस्य भोजकः। सक्तूनां पायकः। अपां स्रष्टा। वज्रस्य भर्ता। पत्यर्थभर्तृशब्दस्य याजकादित्वात्समासः। भूभर्ता। त्रिभुवनविधातुश्च कलह इति शेषषष्ठ्या समासः।

अकेन क्रीडाजीवे ॥३।१।८१॥

क्रीडायां जीविकायां च गम्यायां षष्ठ्यन्तं नामाकप्रत्ययान्तेन समस्यते। उद्दालकपुष्पभञ्जिका। क्रीडाविषयोऽयम्। जीविकायां, दन्तलेखकः। नित्यसमासोऽयम्।

पत्तिरथौ गणकेन ॥३।१।७९॥

एतौ षष्ठ्यन्तौ गणकेन सह समस्येते। पत्तीनां गणकः पत्तिगणकः। एवं रथगणकः।

पूर्वापराधरोत्तरमभिन्नेनांशिना ॥३।१।५२॥

अंश एकदेशस्तद्वानंशी। पूर्वादयः शब्दाः सामर्थ्यादंशवाचिनोऽंशिना सह समस्यन्ते न चेत्सोंऽशी भिन्नः प्रतीयते। स च तत्पुरुषः। पूर्वः कायस्य पूर्वकायः। एवमपरकाय इत्यादि। अभिन्नेनेति किम्? पूर्वं छात्राणामामन्त्रयस्व। प्रसज्यप्रतिषेधः किम्? पूर्वं पाणिपादस्य। अंशिनेति किम्? पूर्वो नाभेः कायस्य।

सायाह्नादयः ॥३।१।५३॥

एते निपात्यन्ते । सायमह्नः सायाह्नः । मध्याह्नः । मध्यन्दिनम् । मध्यरात्रः । पश्चिमरात्रः । बहुवचनमाकृतिग्रहणार्थम् । षष्ठीसमासबाधनार्थं तु वचनम् । पूर्वे पश्चाला इत्यादिवत्समुदायवाचिनामंशेऽपि वृत्तिदर्शनात् सामानाधिकरण्ये सति कर्मधारयेणैव सिद्धं सायं च तदहश्च सायाह्न इत्यादि ।

समेंऽशेऽर्धं न वा ॥३।१।५४॥

समांशवाच्यर्धशब्दोंऽशिना प्राग्वत् । अर्धं पिप्पल्या अर्धपिप्पली । परलिङ्गो द्वन्द्वोंशीति स्त्रीलिङ्गता । पक्षे पिप्पल्या अर्धम् । समेंऽश इति किम्? ग्रामार्धः । अभिन्नेनेत्येव । अर्धं पिप्पलीनाम् ।

जरत्यादिभिः ॥३।१।५५॥

असमांशार्थ आरम्भः । अर्धशब्दो जरत्यादिभिरंशिभिरभिन्नैः सह वा समस्यते स च तत्पुरुषः । अर्धो जरत्या अर्धजरती । बहुवचनमाकृतिग्रहणार्थम् । इदमपि षष्ठीसमासबाधनार्थं वचनम् ।

द्वित्रिचतुष्पूरणाग्रादयः ॥३।१।५६॥

द्विप्रमुखाः पूरणप्रत्ययान्ता अग्र इत्यादयश्च शब्दा अंशिना सह प्राग्वत् । द्वितीयं भिक्षाया द्वितीयभिक्षा । अग्रं हस्तस्य अग्रहस्तः । एवं तलपादः । पक्षे भिक्षाद्वितीयमित्यादि । तृप्तार्थेति बाधित्वा षष्ठीसमासो विकल्पात् ।

कालो द्विगौ च मेयैः ॥३।१।५७॥

मेयवाचिना कालवाचिनामेकवचनान्तं द्विगौ च विषये वर्तमानं समस्यते तत्पुरुषोऽयम् । मासो जातस्य यस्य स मासजातः । एको मासो जातस्य यस्य स एकमासजातः । द्वे अहनी सुप्तस्य यस्य स द्व्यहसुप्तः । कथं द्व्यहजातः? द्वयोरह्नोः समाहारो द्व्यहः । द्व्यहो जातस्येति विग्रहात् । अन्यथा द्वे अहनी जातस्य द्व्यहजातः । काल इत्येकवचनं द्विगोरन्यत्र प्रयोजकम् । तेन मासौ मासा वा जातस्येत्यत्र न स्यात् । द्विगौ तु द्वौ मासौ जातस्य द्विमासजात इति स्यात् ।

सप्तमी शौण्डाद्यैः ॥३।१।८८॥

सप्तम्यन्तं शौण्डाद्यैः प्राग्वत् । अक्षेषु शौण्डोऽक्षशौण्डः । ईश्वराधीनः । अधीनशब्दोऽयम् ।

सिंहाद्यैः पूजायाम् ॥३।१।८९॥

सप्तम्यन्तं नाम सिंहाद्यैः समस्यते पूजायां गम्यमानायां स तत्पुरुषः । समरे सिंह इव इति समरसिंहः । रणव्याघ्रः ।

काकाद्यैः क्षेपे ॥३।१।९०॥

सप्तम्यन्तं काकाद्यैः प्राग्वत्। तीर्थे काक इव तीर्थकाकः। तीर्थश्वा

कृत्येनावश्यके ॥३।१।९५॥

सप्तम्यन्तं नाम य एचात इतिकृत्यप्रत्ययान्तेन प्राग्वत्। मासे देयम्। केचि-द्दणमेवेच्छन्ति तन्मते पूर्वाह्णे गेयमिति न स्यात्। आवश्यक इति किम्? मासे देया भिक्षा।

नाम्नि ॥३।१।९४॥

सप्तम्यन्तं नाम्ना प्राग्वत्संज्ञायाम्। अरण्येतिलकाः। वनेकसेरुकाः। स-प्तम्या अलुप्। नित्यसमासोऽयम्।

तत्राहोरात्रांशम् ॥३।१।९३॥

तत्रेति अह्नो रात्रेश्चांशवाचिनश्च सप्तम्यन्ताः क्तान्तेन प्राग्वत्। तत्रेति सप्तम्यन्तानुकरणम्। तत्र कृतम्। पूर्वाह्णकृतम्। अपररात्रकृतम्। तद्धिताद्यु-त्पत्तिः समासफलम्। तत्राकृतिः पुमान्।

क्तेन ॥३।१।९२॥

क्षेपे सप्तम्यन्तं क्तान्तेन प्राग्वत्। भस्मनि हुतम्। प्रवाहे मूत्रितम्। नित्य-समासाश्चैते।

पात्रेसमितेत्यादयः ॥३।१।९१॥

तत्पुरुषा निपात्याः क्षेपे। पात्रेसमितः। गेहेशूरः। गेहेनर्दी। उदुम्बरमशकः।

पूर्वकालैकसर्वजरत्पुराणनवकेवलम् ॥३।१।९७॥

पूर्वः कालोऽस्यार्थस्य स पूर्वकालः। तद्वाचि नामैकादीनि चैकार्थानि परेण नाम्ना समस्यन्ते स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च समासः स्यात्। पूर्वं स्नातः पश्चादनु-लिप्तः स्नातानुलिप्तः। पीतप्रतिबद्धः। एकनाथः। सर्वशैलाः। जरन्नैयायिकाः। पुराणमीमांसकाः। नवोदकम्। केवलज्ञानम्। विशेषणं विशेष्येणेतिसिद्धे पुन-र्वचनं पूर्वनियमार्थम्।

दिगधिकं संज्ञातद्धितोत्तरपदे ॥३।१।९८॥

दिग्वाचि नाम तथा अधिकमित्येतच्च नामैकार्थं परेण नाम्ना समस्यते सं-ज्ञायां तथा तद्धिते च प्रत्यये विषयभूते उत्तरपदे च परतः तत्पुरुषः कर्मधारय-श्चायम्। दक्षिणाः कोशलाः दक्षिणकोशलाः। एवंनामानो देशाः। पूर्वेषु काम-

शर्मी । एतन्नामा ग्रामः । नित्यसमासोऽयम् । तद्धिते पूर्वस्यां शालायां भवः पौर्वशालः । आपरशालः । अधिकया षष्ट्या क्रीतः अधिकषष्टिकः । नित्यसमासोऽयम् । उत्तरपदे, दक्षिणो गौर्धनमस्य दक्षिणगवधनः । पूर्वगवीप्रियः । अधिकगवीप्रियः । एषु तत्पुरुषलक्षणः समासान्तः । नित्यसमासः । त्रयाणामेकार्थीभाव एव उत्तरपदसम्भवात् । तत्र च द्वयोर्व्यपेक्षाभावात् ।

संख्या समाहारे च द्विगुश्चानाम्न्ययम् ॥३।१।९९॥

अनेकस्य कथंचिदेकत्वं समाहारः । संख्या परेण नाम्ना प्राग्वत्, संज्ञायां तद्धितविषये उत्तरपदे च परे समाहारेऽभिधेये तत्पुरुषः कर्मधारयश्चायमेव चाऽनाम्नि असंज्ञायां द्विगुसंज्ञः स्यात् । पञ्चाम्राः । सप्तर्षयः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । पञ्चानां नापितानामपत्यं पाञ्चनापितिः । उत्तरपदे, पञ्च गावो धनमस्य पञ्चगवधनः । पञ्च नावः प्रिया यस्य स पञ्चनावप्रियः । पञ्चानां पूलानां समाहारः पञ्चपूली । पञ्चानां राज्ञां समाहारः पञ्चराजी । एवं पञ्चकुमारी । दशकुमारी । पञ्चानां गवां समाहारः पञ्चगवम् । पात्रादिवर्जितादद्न्तोत्तरपदः समाहारे द्विगुरत्राबन्तान्तो वाऽन्यस्तु सर्वो नपुंसकः ।

निन्द्यं कुत्सनैरपापाद्यैः ॥३।१।१००॥

निन्द्यं निन्दाहेतुभिः प्राग्वत् । वैयाकरणश्चासौ खसूचिश्च वैयाकरणखसूचिः । अपापाद्यैरिति किम्? अणकनापितः । विशेष्यस्य पूर्वनिपातार्थं सूत्रम् ।

उपमानं सामान्यैः ॥३।१।१०१॥

शस्त्रीव शस्त्री । शस्त्री चासौ श्यामा च शस्त्रीश्यामा स्त्री । शस्त्रीव श्यामेत्यर्थः । एवं घनश्यामः । इह पूर्वपदं तत्सदृशे लाक्षणिकमितिसूचयितुमिवशब्दः । उपमानमिति किम्? देवदत्ता श्यामा । सामान्यैरिति किम्? अग्निर्माणवकः । गौर्वाहीकः । उपमानं सामान्यैरेव पूर्वं निपततीति नियम्यते ।

उपमेयं व्याघ्राद्यैः साम्यानुक्तौ ॥३।१।१०२॥

उपमेयवाच्येकार्थमुपमानवाचिभिर्व्याघ्राद्यैः साधारणधर्मानुक्तौ समस्यते तत्पुरुषः कर्मधारयश्चायम् । पुरुषश्चासौ व्याघ्रश्च पुरुषव्याघ्रः । पुरुषसिंहः । साम्यानुक्ताविति किम्? पुरुषो व्याघ्र इव शूरः ।

विशेषणं विशेष्येणैकार्थं कर्मधारयश्च ॥३।१।९६॥

विशेषणवाचि नाम विशेष्यवाचिना नाम्ना सह समस्यते तत्पुरुषः कर्मधारयश्च स्यात् । नीलं च तदुत्पलं च नीलोत्पलम् । रक्ता चासौ गौश्च रक्तगवी । पुमाँश्चासौ गौश्च पुंगवः । क्वचिन्नित्यम् । नरसिंहः । व्यवच्छेद्यव्यवच्छेदकाभावेन समासः । तक्षकः सर्पः । लोहितस्तक्षकः । रामो जामदग्न्यः ।

पूर्वापरप्रथमचरमजघन्यसमानमध्यमध्यम-वीरम् ॥३।१।१०३॥

पूर्वनिपातनियमार्थं सूत्रम् । पूर्वश्चासौ पुरुषश्च पूर्वपुरुषः । अपरपुरुष इत्यादि । वीरपुरुषः । कथमेकवीर इति? स्पर्धे परमिति हि वीरैक इति युक्तमिति । बहुलाधिकाराद्भविष्यति ।

श्रेण्यादिकृताद्यैश्च्व्यर्थे ॥३।१।१०४॥

श्रेण्यादि नाम कृताद्यैरेकार्थं समस्यते च्व्यर्थे गम्यमाने स तत्पुरुषः कर्मधारयश्च । अश्रेणयः श्रेणयः कृताः श्रेणिकृताः पुरुषाः । च्व्यर्थ इति किम्? श्रेणयः कृताः । नाऽत्र समासोऽनेन सूत्रेण । गतिकन्यस्तत्पुरुष इति तु स्यादेव । श्रेणिकृताः ।

क्तं नञादिभिन्नैः ॥३।१।१०५॥

एकार्थं क्तान्तं नाम नञादिभिन्नैः प्राग्वत् । कृतं च तदकृतं च कृताकृतम् । भुक्ताभुक्तम् । इटः क्तावयवत्वादेकदेशविकृतस्यानन्यत्वान्न भेदः । पूतापवितम् । आदिशब्दात्कृतापकृतम् ।

सेट्नानिटा ॥३।१।१०६॥

सेट् क्तान्तं नञादिभिन्नेनानिटा न समस्यते । पवितमपूतम् । शाकपार्थिवादयो मयूरव्यंसकादित्वात् । शाकप्रियः पार्थिवः शाकपार्थिवः । एवं देवब्राह्मणः ।

सन्महत्परमोत्तमोत्कृष्टं पूजायाम् ॥३।१।१०७॥

सदादि नामैकार्थं पूज्यनामभिः प्राग्वत्सत्कारे । सन्मुनिः । महापुरुषः । जातीयैकार्थेऽच्वेरित्यनेन डाः । पूजायामिति किम्? उत्कृष्टो गौः । कर्दमादुद्धृत इत्यर्थः ।

वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥३।१।१०८॥

एभिः पूज्यनामैकार्थं प्राग्वत् । गोवृन्दारकः । व्याघ्रादेराकृतिगणत्वादेव सिद्धे पूजायामेवेति नियमार्थं वचनम् ।

युवाखलतिपलितजरद्वलिनैः ॥३।१।११३॥

युवन्निति नामैकार्थं खलत्यादिभिः प्राग्वत् । युवा चासौ खलतिश्च युवखलतिः । युवपलितः । युवजरन् । युववलिनः । युवतिः खलतिर्युवखलतिः । लिङ्गविशिष्टपरिभाषया युवजरती ।

कतरकतमौ जातिप्रश्ने ॥३।१।१०९॥

एतावकार्थौ जातिनाम्ना प्राग्वत् । कतरश्चासौ कठश्च कतरकठः । कतम-कलापः ।

किंक्षेपे ॥३।१।११०॥

किमेतन्नामैकार्थं क्षेपे गम्ये निन्द्यनाम्ना प्राग्वत् । कुत्सितो राजा किंराजा यो न रक्षति ।

पोटायुवतिस्तोककतिपयगृष्टिधेनुवशावेहद्बष्कयणीप्रवक्तृश्रोत्रियाध्यापकधूर्तप्रशंसारूढैर्जातिः ॥३।१।१११॥

जातिनामैकार्थैः पोटादिभिः प्रशंसारूढैश्च प्राग्वत् । इभ्या चासौ पोटा च इभ्यपोटा । पुरुषवेषा स्त्री पोटा । प्रशंसारूढैः । गोमतल्लिका गोमचर्चिका । गोप्रकाण्डम् । गवोद्धः गोतल्लजः । मतल्लिकादयो नियतलिङ्गा न विशेष्यलिङ्गानुगाः ।

कृत्यतुल्याख्यमजात्या ॥३।१।११४॥

कृत्यप्रत्ययान्तं तथा तुल्याख्यं नामैकार्थमजात्या प्राग्वत् । भोज्यं च तदुष्णं च भोज्योष्णम् । तुल्यश्वेतः । अजात्या किम्? भोज्य ओदनः । विशेषणसमासोऽपि नाऽत्र । वर्णो वर्णेन ॥ प्राग्वत् । कृष्णसारङ्गः ।

कडारादयः कर्मधारये ॥३।१।१५८॥

कडारजैमिनिः । जैमिनिकडारः ।

कुमारः श्रमणादिना ॥३।१।११५॥

कुमारी चासौ श्रमणा च कुमारश्रमणा । पुंस्यपि कुमारश्चासौ अध्यापकश्च कुमाराध्यापकः ।

चतुष्पाद्गर्भिण्या ॥३।१।११२॥

चतुष्पाद्वाचिजातिस्तद्वाचि नाम गर्भिणीति नाम्ना सह प्राग्वत् । गोगर्भिणी । महिषगर्भिणी ।

मयूरव्यंसकेत्यादयः ॥३।१।११६॥

एते तत्पुरुषसमासा निपात्याः । व्यंसको धूर्तः । मयूरश्चासौ व्यंसकश्च मयूरव्यंसकः । उदक् चावक् च उच्चावचम् । उचितं चावचितं च वा । निश्चितं

च प्रचितं च निश्चप्रचम् । नास्ति किंचनास्येत्यकिञ्चनः । एहि ईडे इति जल्पो यस्मिन् कर्मणि काले वा तदेहीडं वर्तते । एहियवम् । एहीडादयोऽन्यपदार्थे समासाः । आख्यातमाख्यातेन क्रियासातत्ये ॥ अश्नीत पिबतेत्येवं यत्र सततं कथ्यते सा क्रिया अश्नीतपिबता । एवं खादतमोदता । पचतभृज्जता । उद्धरोत्सृजा । उद्धमविधमा । असातत्येऽपि घ्नन्तः स्वकर्मणा बहुलमाभीक्ष्ण्ये कर्तरि समासाभिधेये ॥ जहिजोडः । जहिस्तम्बः । नास्य कुतोऽपि भयमस्तीति अकुतोभयः । अन्यो राजा राजान्तरम् । चिदेव चिन्मात्रम् ।

ईषद्गुणवचनैः ॥३।१।६४॥

ईषदित्यव्ययं गुणवचनैर्नामभिः समस्यते स तत्पुरुषः । ईषदल्पं पिङ्गल ईषत्पिङ्गलः । ईषद्रक्तम् ।

नञ् ॥३।१।५१॥

नञ् नाम्ना समस्यते समासोऽयं तत्पुरुषः ।

नञत् ॥३।२।१२५॥

नञ्शब्द उत्तरपदपरेऽकारः स्यात् । न गौरगौः ।

अन् स्वरे ॥३।२।१२९॥

नञ्स्वरादावुत्तरपदे परेऽन् स्यात् । अनुच्चैः । अनजः । अनन्तः ।

त्यादौ क्षेपे ॥३।२।१२६॥

त्याद्यन्ते पदे परे निन्दार्थे नञ् अकारः स्यात् । अपचसि त्वं जाल्म । नैकधेत्यादौ नशब्देन नाम नाम्नेतिसमासः ।

नगोऽप्राणिनि वा ॥३।२।१२७॥

नग इत्ययं निपात्योऽप्राणिनि । नगः अगो वा पर्वतः । नगा अगा वा वृक्षाः ।

नखादयः ॥३।२।१२८॥

एतदाद्याः शब्दा अकृताकाराद्यादेशा निपात्यन्ते । नख नभ्राट् नपात् नवेदा नासत्य नमुचि नकुल नपुंसक नक्षत्र नक्र नाकादयः ।

गतिक्वन्यस्तत्पुरुषः ॥३।१।४२॥

कु इत्यव्ययं पापाल्पयोरस्ति । गतिसंज्ञकाः कुश्च नाम नाम्ना नित्यं समस्यते स च समासोऽन्यो बहुव्रीह्यादिविलक्षणरहितस्तत्पुरुषसंज्ञः स्यात् ।

ऊर्याद्यनुकरणच्विडाचश्च गतिः ॥३।१।२॥

ऊर्यादयोऽनुकरणानि च्व्यन्ता डाजन्ताश्च शब्दा उपसर्गाश्च धातोः सम्बन्धे सति गतिसंज्ञाः स्युः । ऊरीकृत्य । उररीकृत्य खाट्कृत्य । शुक्लीकृत्य । पटपटाकृत्य । प्रकृत्य ।

कारिका स्थित्यादौ ॥३।१।३॥

गतिः । कारिकाकृत्य । स्थितिं यत्नं क्रियां वा कृत्वेत्यर्थः ।

भूषादरक्षेपेऽलंसदसत् ॥३।१।४॥

अलं सत् असदित्येते शब्दा यथासंख्यं भूषादरक्षेपेष्वर्थेषु वर्तमाना धातोः सम्बन्धिनो गतिसंज्ञा भवन्ति । अलङ्कृत्य । सत्कृत्य । क्षेपे असत्कृत्य ।

अग्रहानुपदेशेऽन्तरदः ॥३।१।५॥

अन्तरदःशब्दौ गतिसंज्ञौ अग्रहावनुपदेशे चार्थे । अन्तर्हत्य । मध्ये हिंसित्वा शत्रून् गत इत्यर्थः । अदः कृत्यैतत्करिष्यामीति चिन्तयति । अग्रहे किम्। अन्तर्हत्वा मूषाकान् श्येनो गतः । अनुपदेशे किम्? अदः कृत्वा गतः परस्य कथयति ।

कणेमनस्तृप्तौ ॥३।१।६॥

गती । कणेहत्य पयः पिबति । तावत्पिबति यावत्तृप्तः । एवं मनोहत्य ।

पुरोऽस्तमव्ययम् ॥३।१।७॥

गतिः । पुरस्कृत्य । पूर्वं कृत्वेत्यर्थः । अस्तङ्गत्याऽर्कः पुनरुदेति ।

गत्यर्थवदोऽच्छः ॥३।१।८॥

अच्छेत्यव्ययमाभिशब्दार्थे तद्गत्यर्थानां तथा वदश्च धातोः सम्बन्धे गतिः । अच्छगत्य । अच्छोद्य । अभिमुखं गत्वोक्त्वा चेत्यर्थः ।

तिरोऽन्तर्धौ ॥३।१।९॥

गतिः । तिरोभूय ।

कृगो नवा ॥३।१।१०॥

तिरः कृत्य । तिरस्कृत्य । पक्षे तिरस्कृत्वा ।

उपाजेऽन्वाजे ॥३।१।१२॥

वा गतिः । उपाजेकृत्य । उपाजेकृत्वा । अन्वाजेकृत्य । अन्वाजे कृत्वा । भग्नस्य बलाधानं कृत्वेत्यर्थः ।

साक्षादादिश्च्व्यर्थे ॥३।१।१४॥

कृणो धातोः सम्बन्धिनः साक्षादादयः शब्दा वा गतिसंज्ञाः। साक्षात्कृत्य। साक्षात्कृत्वा वा गतः। असाक्षाद्भूतं साक्षात्कृत्वेत्यर्थः।

मध्येपदेनिवचनेमनस्युरस्यनत्याधाने ॥३।१।११॥

एतान्यनुपश्लेषेऽनाश्चर्ये वा गतिसंज्ञानि। मध्येकृत्य मध्येकृत्वा वा इत्यादि।

नित्यं हस्ते पाणावुद्वाहे ॥३।१।१५॥

कृगि धातौ गती। हस्तेकृत्य। पाणौकृत्य। भार्यां कृत्वेत्यर्थः।

प्राध्वं बन्धे ॥३।१।१६॥

प्राध्वंकृत्य। बन्धनेनानुकूल्यं विधायेत्यर्थः।

जीविकोपनिषदौपम्ये ॥३।१।१७॥

गती। जीविकामिव कृत्वा जीविकाकृत्य। उपनिषदमिवोपनिषत्कृत्य। कुत्सितः पुरुषः कुपुरुषः।

दुर्निन्दाकृच्छ्रे ॥३।१।४३॥

दुरित्यव्ययं निन्दायां कष्टे चार्थे नाम्ना समस्यते सोऽन्यस्तत्पुरुषः। निन्दितः पुरुषो दुष्पुरुषः। कृच्छ्रेण कृतं दुष्कृतम्।

सु पूजायाम् ॥३।१।४४॥

सुइत्यव्ययं प्राग्वत्। शोभनः पुरुषः सुपुरुषः। शोभनो राजा सुराजा।

अतिरतिक्रमे च ॥३।१।४५॥

प्राग्वत्। अतिस्तुतं भवता। अतिसिक्तं भवता। अतिक्रमेण स्तुतिसेकौ कृताविल्यर्थः।

आङल्पे ॥३।१।४६॥

प्राग्वत्। ईषत्कडार आकडारः। आबद्धमामुक्तमित्यादौ क्रियायोगाद्गतिसमास एव।

प्रात्यवपरिनिरादयो गतक्रान्तक्रुष्टग्लानक्रान्ताद्यर्थाः प्रथमाद्यन्तैः ॥४।१।४७॥

प्रादयो गताद्यर्थे प्रथमया, ऽत्यादयः क्रान्ताद्यर्थे द्वितीयया, ऽवादयः क्रुष्टाद्यर्थे तृतीयया, पर्यादयो ग्लानाद्यर्थे चतुर्थ्या, निरादयः क्रान्ताद्यर्थे पञ्चम्या, नित्यं समस्यन्ते सोऽन्यस्तत्पुरुषः। प्रगतः प्रकृष्टो वाऽऽचार्यः प्राचार्यः। प्रवृद्धो गुरुः प्रगुरुः। अतिक्रान्तः शालामतिशालः। अवक्रुष्टः कोकिलया ऽवकोकिलः।

परिग्लानोऽध्ययनाय पर्यध्ययनः । निष्क्रान्तः कौशाम्ब्या निष्कौशाम्बिः । गताद्यर्था इति किम्? वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ।

अव्ययं प्रवृद्धादिभिः ॥३।१।४८॥

समस्यते । पुनः प्रवृद्धम् । श्वोवसीयसम् ।

ङस्युक्तं कृता ॥३।१।४९॥

कृत्प्रत्ययविधायके सूत्रे ङसिना पञ्चम्यन्तेन नाम्नोक्तं ङस्युक्तं तत्कृदन्तेन नाम्ना नित्यं समस्यते सो ऽन्यस्तत्पुरुषः । कुम्भं करोतीति कुम्भकारः । इह च गतिकारकङस्युक्तानां विभक्त्यन्तानामेव कृदन्तैर्विभक्त्युत्पत्तेः प्रागेव समास इष्यते । तेन कुम्भ अस् कार इत्यलौकिकं प्रक्रियावाक्यम् । णमा णमा वा तुल्यविधानं ङस्युक्तमव्ययेन समस्यते । अन्यथाकारं भुङ्क्ते । अतिथिवेदं भोजयति । ङस्युक्तमिति किम्? वेला भोक्तुम् । अग्रे भोजम् । अग्रे भुक्त्वा । सप्तमीनिर्देशेन ङस्युक्तत्वाभावान्न समासः ।

तृतीयोक्तं वा ॥३।१।५०॥

दंशेस्तृतीयया इति कृत्सूत्रादारभ्य यत्तृतीयोक्तं नाम तन्नाम्ना वा समस्यते सोऽन्यस्तत्पुरुषः । मूलकोपदंशं भुङ्क्ते । मूलकेनोपदंशं वा । क्त्वान्तेनाप्यव्ययं वा क्वचित् । उच्चैः कृत्वा । उच्चैः कृत्य ।

सङ्ख्याव्ययादङ्गुलेः ॥७।३।१२४॥

एतदन्तात्तत्पुरुषाड्डः समासान्तः स्यात् । द्वयोरङ्गुल्योः समाहारो द्व्यङ्गुलम् । द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्येत्यत्र प्रमाणे मात्रट् । तस्य लुपि ततः समासान्ते द्व्यङ्गुलं दारु । अव्ययात्, निर्गतमङ्गुलिभ्यो निरङ्गुलम् ।

संख्यातैकपुण्यवर्षादीर्घाच्च रात्रेरत् ॥७।३।११९॥

एभ्यः सर्वांशेत्यादिभ्यश्च परात्रात्रिशब्दान्तात्तत्पुरुषादत्स्यात् । संख्याता रात्रिः संख्यातरात्रः । एकरात्रः । पुण्यरात्रः । पूर्वरात्रः । द्वयो रात्र्योः समाहारो द्विरात्रम् । अतिक्रान्तो रात्रिमतिरात्रः ।

गोस्तत्पुरुषात् ॥७।३।१०५॥

अलुकि अट् स्यात् । राज्ञो गौः राजगवी । अलुकीत्येव । पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः पञ्चगुः ।

राजन्सखेः ॥७।३।१०६॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादट् । देवराजः । अतिराजी । राजसखः ।

अह्नः ॥७।३।११६॥

एतदन्ताद्य्यट् । उत्तमाहः । एकाहम् । पुण्याहम् ।

संख्यातादह्नश्च वा ॥७।३।११७॥

संख्याताह्नः । संख्याताहः ।

सर्वांशसंख्याव्ययात् ॥७।३।११८॥

सर्वमहः सर्वाह्नः । पूर्वाह्नः । द्वयोरह्नोर्भवो द्व्यह्नः पटः । द्व्यह्नी अष्टका ।

क्षुभ्नादीनाम् ॥२।३।९६॥

एषु णत्वं न । दीर्घाह्नी प्रावृट् ।

अतोऽह्नस्य ॥२।३।७२॥

रेफादिमतोऽकारान्तात्पूर्वपदात्परस्याह्नशब्दस्य नकारस्य णत्वं स्यात् । सर्वाह्णः । अत इति किम्? निरहम् ।

द्विगोरन्नहोऽट् ॥७।३।९९॥

अन्नन्तादहन्शब्दाच्च द्विगोः समाहारेऽर्थेऽट् स्यात् । शतराजी । शतराजम् । द्व्यहः ।

उरसोऽग्रे ॥७।३।११४॥

अग्रं मुखं प्रधानं वा तत्रोरसोऽट् स्यात् । अश्वानामुर इवाऽश्वोरसम् । मुख्योऽश्व इत्यर्थः ।

सरोऽनोऽश्मायसो जातिनाम्नोः ॥७।३।११५॥

एतदन्तात्तत्पुरुषादट् स्याज्जातौ संज्ञायां च । जातसरसम् । उपानसम् । महानसम् । स्थूलाश्मः । अमृताश्मः । कनकाश्मः । जातिविशेषा एते । लोहितायसमिति ना इत्येके ।

ग्रामकौटात्तक्ष्णः ॥७।३।१०९॥

अट् । ग्रामस्य तक्षा ग्रामतक्षः । ग्रामसाधारणः । कौटतक्षः । स्वतन्त्रः । न केनाऽपि प्रतिबद्ध इत्यर्थः ।

प्राणिन उपमानात् ॥७।३।१११॥

शुनोऽट् । व्याघ्र इव व्याघ्रः । स चासौ श्वा च व्याघ्रश्वः ।

अप्राणिनि ॥७।३।११२॥

अप्राणिनि य उपमानवाची श्वन्शब्दस्तदन्तादट् । श्वेव श्वा । आकर्षश्चासौ श्वा चाऽऽकर्षश्वः । शाकटश्वः ।

पूर्वोत्तरमृगाच्च सक्थ्नः ॥७।३।११३॥

एभ्य उपमानवाचिनश्च शब्दात्परो यः सक्थिशब्दस्तदन्तादट्। पूर्वसक्थम्। उत्तरसक्थम्। मृगसक्थम्। फलकसक्थम्।

नावः ॥७।३।१०४॥

अर्धशब्दात्परो यो नौस्तदन्तात्तथा द्विगोश्च नौशब्दान्तादट् स्यात्। अर्धनावः। अर्धनावी। द्विनावम्। त्रिनावम्। अलुकीत्येव। द्वाभ्यां नौभ्यां क्रीतो द्विनौः। पञ्चनौः।

वार्धाच्च ॥७।३।१०३॥

खारीशब्दादलुकोऽट् वा स्यात्। अर्धं खार्याः अर्धखारम्। अर्धखारी।

खार्या वा ॥७।३।१०२॥

द्विगोः खार्या अट् वा। द्विखारम्। द्विखारि।

वाञ्जलेरलुकः ॥७।३।१०१॥

द्वित्रिभ्यां परो योऽञ्जलिशब्दस्तदन्ताद्विगोरट् वा स्यात्, नचेद्विगुस्तद्धितलुगन्तः स्यात्। द्वयोरञ्जल्योः समाहारो द्व्यञ्जलं द्व्यञ्जलि वा। अलुक इत्येव। द्वाभ्यामञ्जलिभ्यां क्रीतो द्व्यञ्जलिः।

नञव्ययात्संख्याया डः ॥७।३।१२३॥

अनवाः। निर्गतस्त्रिंशतोऽङ्गुलिभ्यो निस्त्रिंशः। निर्गतानि त्रिंशतो निस्त्रिंशानि वर्षाणि।

राष्ट्राख्याद्ब्रह्मणः ॥७।३।१०७॥

राष्ट्रवाचिनः परो यो ब्रह्मन् तदन्तादट्। सुराष्ट्रे ब्रह्मा सुराष्ट्रब्रह्मः।

कुमहद्भ्यां वा ॥७।३।१०८॥

पापो ब्रह्मा कुब्रह्मः। कुब्रह्मा वा।

जातीयैकार्थेऽच्वेः ॥३।२।७०॥

महतोऽच्व्यन्तस्य जातीयप्रत्यये एकार्थे चोत्तरपदे परे डान्तादेशः स्यात्। महान् प्रकारोऽस्य महाजातीयः। महाँश्चासौ वीरश्च महावीरः। महादेवः। एकार्थे इति किम्? महतः सेवा महत्सेवा। जातीय इति किम्? प्रकृष्टो महान् महत्तरः। वैयधिकरण्येऽपि।

महतः करघासविशिष्टे डाः ॥३।२।६८॥

वा। महतः करो महत्करः। महाकरः।

स्त्रियाम् ॥३।२।६९॥

पूर्वेण सिद्धे नियमार्थमिदम्। महत्याः करो महाकरः। महत्या घासो महाघासः।

पुंवत्कर्मधारये ॥३।२।७०॥

इति पुंवद्भावेऽप्यात्वम्। महानवमी। अच्वेरिति किम्? अमहान् महान् सम्पन्नो महद्भूतश्चन्द्रः।

हविष्यष्टनः कपाले ॥३।२।७३॥

दीर्घोऽन्तादेशः स्यात्। अष्टाकपालं हविः।

गवि युक्ते ॥३।२।७४॥

अष्टागवं शकटम्।

नाम्नि ॥३।२।७५॥

अष्टापदम्।

ऋषौ विश्वस्य मित्रे ॥३।२।७९॥

विश्वामित्रः।

नरे ॥३।२।८०॥

विश्वानरः कश्चित्।

वसुराटोः ॥३।२।८१॥

विश्वावसुः। विश्वाराट्। विश्वराजौ।

द्वित्र्यष्टानां द्वात्रयोऽष्टाः प्राक्शतादनशीति बहुव्रीहौ ॥३।२।९२॥

द्वौ च दश च द्वादश। द्व्यधिका दशेति वा। द्वाविंशतिः। द्वात्रिंशत्। त्रयोदश। त्रयोविंशतिः। त्रयस्त्रिंशत्। अष्टादश। अष्टाविंशतिः। अष्टात्रिंशत्। प्राक्शतादिति किम्? द्विशतम्। द्व्यशीतिः। द्विर्दश द्विदशा घटाः। प्राक् शतादित्यवधेः संख्यापरिग्रहादिह न भवति। द्वैमातुरः।

चत्वारिंशदादौ वा ॥३।२।९३॥

प्रागुक्तम् । द्विचत्वारिंशत् । द्वाचत्वारिंशत् । त्रिचत्वारिंशत् । त्रयश्चत्वारिंशत् । अष्टचत्वारिंशत् । अष्टाचत्वारिंशद्वा ।

न विंशत्यादिनैकोऽच्चान्तः ॥३।१।५९॥

एकशब्दस्तृतीयान्तो न विंशत्यादिना नाम्ना समस्यते स तत्पुरुषः । एकशब्दस्य चादन्तः स्यात् । एकेन न विंशतिः, एकान्नविंशतिः । पक्षे एकादूनविंशतिः । एकान्नत्रिंशत् । एकादूनत्रिंशत् । नविंशत्यादिनेतिनिर्देशान्नञदित्यकारो न ।

एकादशषोडशषोडत्षोढा-षड्ढा ॥३।२।९१॥

एते निपात्याः कृतदीर्घत्वादयः । एकोत्तरादश एकश्च दश चेति वा एकादश । अत्रैकस्य दीर्घत्वम् । षषोऽन्तस्योत्वं दस्य डत्वमिति । अत्र परलिङ्गो द्वन्द्वोंशीतिपरलिङ्गमेव । अर्धपिप्पली । द्विगुप्राप्तापन्नालं पूर्वगतिसमासेषु परलिङ्गतानिषेधात् । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः पुरोडाशः । प्राप्तो जीविकां प्राप्तजीविकः । अलङ्कुमार्यै अलङ्कुमारिः । निष्कौशाम्बिः । अश्वश्च वडवा च अश्ववडवं समाहारे । अन्यत्र अश्ववडवौ । वडवाशब्दह्रस्वोऽश्ववडवेतिसूत्रनिर्देशादेव । अश्ववडवान् । अश्ववडवैरिति । पूर्वरात्र इत्यादिषु रात्राह्नाहाः पुंसि पूर्वाह्णः । द्व्यहः । परलिङ्गापवादोऽयम् । संख्यापूर्वो द्विगुः ॥ रात्रान्तः क्लीबे । द्विरात्रम् । त्रिरात्रम् । अपन्थाः । परलिङ्गः । अपथं तु पथशब्दादकारान्तात् । अर्धर्चादयः पुंसि क्लीबे च । अर्धर्चः । अर्धर्चम् । ध्वजः । ध्वजम् । एवं तीर्थशरीरादयः ।

जात्याख्यायां नवैकोऽसंख्यो बहुवत् ॥२।२।१२१॥

एकोऽप्यर्थः संख्यावाचिविशेषणरहितो बहुवत्स्यात् । सम्पन्नो यवः । सम्पन्ना यवाः । मुनिः पूज्यः । मुनयः पूज्याः ।

अविशेषणे द्वौ चास्मदः ॥२।२।१२२॥

अस्मदो द्रावेकश्चार्थौ बहुवद्भवति, अविशेषणे । आवां ब्रूवः । अहं ब्रवीमि । वयं ब्रूमः । विशेषणे तु । आवां गार्ग्यौ ब्रूव इत्येव ।

फाल्गुनी प्रोष्ठपदस्य भे ॥२।२।१२३॥

द्वित्वे बहुवद्वा स्यात् । पूर्वे फाल्गुन्यौ । पूर्वाः फाल्गुन्यः । पूर्वे प्रोष्ठपदे । पूर्वाः प्रोष्ठपदाः । पुष्यार्थाद्भे पुनर्वसुः ॥ नक्षत्रार्थात्पुष्यशब्दात्परो नक्षत्रवाची पुनर्वसुशब्द एकः एकार्थः स्यात् । उदितौ पुष्यपुनर्वसू । पर्यायेऽपि तिष्यपुनर्वसू ।

गुरावेकश्च ॥२।२।१२४॥

गौरवार्थे द्वावेकश्च बहुवत्स्यात्। त्वं गुरवः। यूयं गुरवः। युवां गुरू। यूयं गुरवः। पात्रादिवर्जितादन्तोत्तरपदः समाहारे। द्विगुरन्नाबन्तान्तो वाऽन्यस्तु सर्वो नपुंसकम् ॥ १ ॥ खलं भुवि तथा लक्ष्यं येष्योऽहः सुदिनैकतः। भूमोऽसंख्यात एकार्थे पथः संख्याव्ययोत्तरः ॥ २ ॥ द्वन्द्वैकत्वाव्ययीभावौ क्रियाव्ययविशेषणे। कृत्याः क्ताना खलु जिन्भावे आत्वात्त्वादिः समूहजः ॥ ३ ॥ गायत्र्याद्यण् स्वार्थेऽव्यक्तमथा नञ्कर्मधारयः। तत्पुरुषो बहूनां चेच्छाया शालां विना सभा ॥ ४ ॥ राजवर्जितराजार्थराक्षसादेः पराऽपि च। आदावुपक्रमोपज्ञे कन्थोशीनरनाम्नि च ॥ ५ ॥ सेना शाला सुरा छाया निशा चोर्णा शशात्परा। भाङ्गणो गृहतः स्थूणा संख्या दन्ता शतादिका ॥ ६ ॥ इत्यादि लिङ्गानुशासनम्। तत्पुरुषो नञ्कर्मधारय इति वचनादृढसेनो राजा। असेना। परमसेना।

इति तत्पुरुषः।

अथ बहुव्रीहिः।

एकार्थं चानेकं च ॥३।१।२२॥

एकमनेकं चैकार्थं नामाव्ययं च नाम्ना द्वितीयाद्यन्तस्यान्यपदस्यार्थे समस्यते स समासो बहुव्रीहिसंज्ञः। समानाधिकरणमेकार्थम्। नता इन्द्रा यं स नतेन्द्रः। विद्राविता दोषा येन स विद्रावितदोषः। दत्तं दानं येभ्यस्ते दत्तदानाः। वीतं दौस्थ्यं येभ्यस्ते वीतदौस्थ्याः। अनन्तं ज्ञानं येषु तेऽनन्तज्ञानाः। आरूढा बहवो नरा यं स आरूढबहुनरो गजः। उच्चैर्मुखमस्य स उच्चैर्मुखः। एकार्थ इति किम्? पञ्चभिर्भुक्तमस्य। द्वितीयाद्यन्यार्थ इत्येव। वृष्टे मेघे गतः। बहुलाधिकाराद्राजन्वती भूरनेन, प्राग् ग्रामोऽस्मात्, पञ्च भुक्तवन्तोऽस्येत्यादौ न समासः।

उष्ट्रमुखादयः ॥३।१।२३॥

उष्ट्रस्य मुखमिव मुखं यस्य स उष्ट्रमुखः। प्रादिपूर्वं धातुजं पदं समस्यते, विकल्पेन चोत्तरपदलोपः। प्रपतितानि पर्णानि अस्येति प्रपतितपर्णः। प्रपर्णः। नञ्पूर्वमस्त्यर्थं पदं समस्यते वा चोत्तरपदलोपः। अविद्यमानः पुत्रः अपुत्रः। अस्तीत्यव्ययं विभक्तिप्रतिरूपकम्। अस्तिक्षीरमस्या अस्तिक्षीरा गौः।

परतः स्त्री पुंवत्स्त्र्येकार्थेऽनूङ् ॥३।२।४९॥

परतो विशेष्यवशाद्यः स्त्रीलिङ्गः शब्दः स स्त्रियां वर्तमाने एकार्थे तुल्याधिकरणे उत्तरपदे परे पुंवत्स्यात्, नचेदूङन्तः। पचन्ती भार्या यस्य स पच-

द्भार्य्यः। कल्याणी चासौ पञ्चमी च कल्याणपञ्चमी। पट्वी च मृद्वी च ते पट्वीमृद्व्यौ। ते भार्ये अस्येति पट्वीमृदुभार्यः। अत्र द्वन्द्वपदानां परस्परार्थसङ्क्रमाद्वयर्थस्य मृदुशब्दस्य द्व्यर्थेन भार्याशब्देन सामानाधिकरण्यात् पुंवद्भावो न पट्वीशब्दस्य व्यवधानात्। एवं चित्राजरद्गुः। कर्मधारयपूर्वपदे तु द्वयोरपि पुंवद्भावः। जरच्चित्रगुः। कर्मधारयोत्तरपदे तु चित्रजरद्गवीकः। परत इति किम्? वडवाभार्यः। स्त्रीति किम्? ग्रामणि कुलं दृष्टिरस्य ग्रामणिदृष्टिः। रूप्येकार्थे इति किम्? कल्याणी वस्त्रम्। स्त्रीग्रहणं किम्? कल्याणी प्रधानमस्य कल्याणीप्रधानः। एकार्थ इति किम्? कल्याण्या माता कल्याणीमाता। अनूङिति किम्? वामोरूभार्य्यः। प्रसज्यप्रतिषेधोऽयम्।

पूरणीभ्यस्तत्प्राधान्येऽप् ॥७।३।१३०॥

पूरणप्रत्ययान्तं यत्स्त्रीलिङ्गं तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् स्यात्, तस्याः पूरण्याः प्राधान्येन समासेनाऽभिधीयमानोऽर्थः प्रधानं स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां रात्रीणां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः।

प्रमाणीसङ्ख्याड्डः ॥७।३।१२८॥

प्रमाणीशब्दान्तात्संख्यावाचिशब्दान्ताच्च बहुव्रीहेर्डः स्यात्। स्त्रीप्रमाणी येषां ते स्त्रीप्रमाणाः कुटुम्बिनः।

सुज्वार्थे संख्या संख्येये संख्यया बहुव्रीहिः ॥३।१।१९॥

सुचोऽर्थो वारः। वार्थो विकल्पः संशयो वा। सुज्वार्थे वर्तमानं संख्यावाचि नाम संख्येये वर्तमानेन संख्यावाचि नाम समस्यते ऐकार्थ्ये स बहुव्रीहिः। द्वौ वा त्रयो वा द्वित्राः। पञ्चषाः। द्विदशाः। त्रिदशाः।

आसन्नादूराधिकाध्यर्धार्धादिपूरणं द्वितीयाद्यन्यार्थे ॥३।१।२०॥

आसन्नादीनि नामानि अर्धशब्दपूर्वपदं च पूरणप्रत्ययान्तं नाम संख्ययैकार्थ्ये समस्यते, द्वितीयाद्यन्तस्यान्यपदस्यार्थे संख्येयरूपेऽभिधेये स समासो बहुव्रीहिः। आसन्ना दश दशत्वं वा येषां ते आसन्नदशाः। अदूरदशाः। अधिकदशाः। अध्यर्धविंशाः। अर्धपञ्चमा विंशतयो येषां तेऽर्धपञ्चमविंशाः। नवतिरित्यर्थः।

ऋन्नित्यदितः ॥७।३।१७२॥

ऋकारान्तान्नित्यदितश्च शब्दाद्बहुव्रीहेः कच् समासान्तः स्यात्। कल्याण

पञ्चमीकः पक्षः। अत्र तिरोहितावयवभेदस्य पक्षस्यान्यपदार्थतया रात्रिरप्रधानम्। बहुकर्तृको घटः। बहुकुमारीको देशः। बहुब्रह्मबन्धूको ग्रामः। नित्यग्रहणं किम्? पृथुश्रीः। पृथुश्रीकः। लम्बभ्रूः। लम्बभ्रूकः। न कचि॥ नवाऽऽपः। प्रियपद्माकः। प्रियपद्मकः।

नाऽऽप्प्रियादौ ॥३।२।५३॥

पूरण्यप्प्रत्ययान्ते स्त्र्येकार्थे उत्तरपदे प्रियादौ च परे परतः स्त्री पुंवन्न स्यात्। कल्याणी पञ्चमी यासां ताः कल्याणीपञ्चमा रात्रयः। कल्याणी प्रियाऽऽस्य कल्याणीप्रियः। अप्प्रियादाविति किम्? कल्याणपञ्चमीकः पक्षः। सामान्ये नपुंसकम्। दृढं भक्तिर्यस्य स दृढभक्तिः।

क्यङ्मानिपित्तद्धिते ॥३।२।५०॥

क्यङि प्रत्यये मानिनि शब्दे चोत्तरपदे पिति तद्धिते च परे परतः स्त्री अनूङ् पुंवत्स्यात्। श्येनीवाचरतीति श्येतायते। दर्शनीयां मन्यते दर्शनीयमान्ययमस्याः। तद्धितपिति, अजायै हितमजथ्यम्। पित्तिथटि, बह्वीनां पूरणी बहुतिथी। पूचरटि, भूतपूर्वा पट्वी पटुचरी। पित्तसि, बह्वीभ्यो बहुतः। त्रप्, बह्वीषु बहुत्र। प्शस्, बह्वीभ्यो देहि बहुशो देहि। पाशप्, निन्द्या दर्शनीया दर्शनीयपाशा। तमप्, इयमासामतिशयेन पक्वा पक्वतमा। तरप्, इयमनयोरतिशयेन पक्वा पक्वतरा। एवं दर्शनीयरूपा। दर्शनीयकल्पा। दर्शनीयदेश्या। ह्रस्वा दर्शनीया दर्शनीयका। कथं पट्वीका मृद्वीका? ङ्यादिदूतः के इत्यत्र ङीग्रहणं पुंवद्भावबाधनार्थम्। तेन ह्रस्वः। पट्वितरा। पट्वितमा। पिद्ग्रहणात्पट्वीमयम्।

त्वते गुणः ॥३।२।५९॥

परतः स्त्र्यनूङ्गुणवचनः शब्दस्त्वतयोः परतः पुंवत्। पट्व्या भावः पटुत्वम्। पटुता। गुण इति किम्? कर्त्रीत्वम्।

एयेऽग्नायी ॥३।२।५२॥

तद्धिते एयप्रत्ययेऽग्नायी एव पुंवत्। अग्नायी देवताऽस्येत्याग्नेयः। इह न। श्यैनेयः। रौहिणेयः।

जातिश्च णितद्धितयस्वरे ॥३।२।५१॥

पुंवत्। णौ, पट्वीमाचष्टे पटयति। तद्धिते ये, एन्यां साधुरेत्यः। लोहिन्यां साधु लोहित्यम्। तद्धितस्वरे, भवत्या इदं भावत्कम्। इकण्। इकारलोपः। भवत्या इदं भवदीयम्। दारदीयः। इयमासामतिशयेन पट्वी पटिष्ठा। पटीयसी। हस्तिनीनां समूहो हास्तिकम्। सापत्न इत्यत्र सपत्न्यादाविति सूत्रे सपत्नीति समुदायनिपातनात्। अतएव सपत्नी भार्या यस्य स सपत्नीभार्यः इत्यत्र न पुंवद्भावः। सपत्नस्यायं सापत्न इति वा भविष्यति।

रिति ॥३।२।५१॥

परतः क्यनूङ् रिति प्रत्यये पुंवत्। पट्वी प्रकारोऽस्याः पटुजातीया।

सर्वादयोऽस्यादौ ॥३।२।६१॥

सर्वादिर्गणः परतः स्त्रीपुंवत्, न चेत्ततः परः स्यादिः स्यात्। सर्वासां स्त्रियः सर्वस्त्रियः। एकस्याः क्षीरमेकक्षीरम्। एकस्या आगतमेकरूप्यम्। एकमयम्। तस्यां वेलायां तदा। सर्वामिच्छति सर्वकाम्यति। सर्विका भार्याऽस्य सर्वकभार्यः। सर्वा प्रियाऽस्य सर्वप्रियः।

मृगक्षीरादिषु वा ॥३।२।६२॥

मृग्याः क्षीरं मृगक्षीरम् मृगीक्षीरं वा।

तद्धिताककोपान्त्यपूरण्याख्याः ॥३।२।५४॥

तद्धितप्रत्ययस्याकप्रत्ययस्य च यः ककारस्तदुपान्त्याः पूरणीप्रत्ययान्ताः तथाऽऽख्याः संज्ञाश्च परतः स्त्रियः पुंवन्न स्युः। पाचिकाभार्यः। तद्धिते, मद्रिकाभार्यः। पूरणी, द्वितीयाभार्यः। आख्या, दत्ताभार्यः।

तद्धितः स्वरवृद्धिहेतुररक्तविकारे ॥३।२।५५॥

स्वरस्थानाया वृद्धेर्हेतुर्यस्तद्धितस्तदन्तः स्त्रीलिङ्गः पुंवन्न स्यात्, रक्तार्थविकारार्थं विना। माथुरीभार्यः माथुरीमानिनी। तद्धित इति किम्? कुम्भकारी भार्याऽस्य कुम्भकारभार्यः। अरक्तविकार इति किम्? कषायेण रक्ता काषायी। सा कन्था यस्य स कषायकन्थः। विकारे, हेम्नो विकारो हैमी। सा मुद्रिकाऽस्य स हैममुद्रिकः।

स्वाङ्गान्ङीर्जातिश्चामानिनि ॥३।२।५६॥

स्वाङ्गाद्विहितो यो ङीस्तदन्तो जातिशब्दश्च परतः स्त्री न पुंवत्, अमानिनि। सुकेशीभार्यः। शूद्राभार्यः। अमानिनीति किम्? सुकेशमानिनी। कठमानिनी। अत्र जातिनिषेधाद्धस्तिनीनां समूहो हास्तिकमिति पुंवद्भावो न स्यादिति न वाच्यम्। तत्सूत्रे जातिश्चेत्यादौ तद्धितयस्वरे इति विशेषात्। आसन्नविंशा इत्यत्र प्रमाणीसंख्याड्डः इति डप्रत्यये।

विंशतेस्तेर्डिति ॥७।४।६७॥

विंशतिशब्दस्यापदस्य ति इत्यस्य सर्वस्य लुक् स्यात् डिति। एवमदूरविंशाः।

अव्ययम् ॥३।१।२१॥

अव्ययं संख्यया समस्यते। उप समीपे दश येषां ते उपदशाः। नव एकादश वेत्यर्थः। एवमुपविंशाः। उपत्रिंशाः।

दिशो रूढ्यान्तराले ॥३।१।२५॥

दिग्नामरूढ्यैव दिग्नाम्ना समस्यतेऽन्तरालेऽभिधेये । दक्षिणस्याः पूर्वस्याश्चान्तरालं या दिक् सा दक्षिणपूर्वा । एवं पूर्वोत्तरा ।

तत्रादायमिथस्तेन प्रहृत्येतिसरूपेण युद्धेऽव्ययीभावः ॥३।१।२६॥

तत्रेति सप्तम्यन्तं मिथ आदायेति क्रियासमभिव्याहारे तथा तेनेति तृतीयान्तं मिथः प्रहृत्येति क्रियाव्यतिहारे सरूपेण नाम्ना युद्धविषयेऽन्यपदार्थे समस्यते सोऽव्ययीभावः । अन्यार्थत्वाद्बहुव्रीहिरपि इति केचित् । केशेषु केशेषु मिथो गृहीत्वा कृतं युद्धं केशाकेशि ।

इच्युद्धे ॥७।३।७४॥

समासान्तः इच्यस्वरे दीर्घ आच्च इच्यस्वरादावुत्तरपदे परे पूर्वपदस्य दीर्घ आकारश्चान्तादेशः स्यात् । बाहुषु बाहुषु मिथो गृहीत्वा व्यासक्तं बाहूबाहवि । बाहाबाहवि ।

अस्वयंभुवोऽव् ॥७।४।७०॥

स्वयंभूवर्जस्यापदस्योवर्णान्तस्य तद्धिते परेऽव् इत्यादेशः स्यात् । एवं मुष्टामुष्टि । मुष्टीमुष्टि । अस्वर इति किम् ? अस्यसि ।

सहस्तेन ॥३।१।२४॥

सहेति नाम तुल्ययोगे विद्यमानार्थे च वर्तमानं तृतीयान्तेन प्राग्वत् ।

सहस्यसोऽन्यार्थे ॥३।२।१४३॥

बहुव्रीहावुत्तरपदे परे सहस्य सो वा स्यात् । पुत्रेण सह सपुत्रः । सहपुत्रो वाऽऽगतः । सकर्मकः । सलोमकः ।

नाशिष्यगोवत्सहले ॥३।२।१४८॥

आशिषि गम्यायां गवादिवर्जिते उत्तरपदे परे सहस्य सो न स्यात् । स्वस्ति श्रीविजयसेनाय सहपरिवाराय ।

बहोर्डे ॥७।३।७३॥

डप्रसङ्गो यत्र ततो बहन्तात्समासान्तो डः कच न भवति । उपबहवः । उपगणाः । इति तु डान्तमेव ।

सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ॥७।३।१२६॥

टः दीर्घं सक्थि यस्य स दीर्घसक्थः। विशालाक्षः। टित्वाद्विशालाक्षी। पद्माक्षः। पद्माक्षी।

बहुव्रीहेः काष्ठे टः ॥७।३।१२५॥

अङ्गुल्यन्तादस्माट्टः स्यात्। द्वे अङ्गुली यस्य तद्द्व्यङ्गुलं काष्ठम्। बहुव्रीहेरिति किम्? द्वे अङ्गुली प्रमाणमस्या द्व्यङ्गुला यष्टिः।

द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ॥७।३।१२७॥

द्विमूर्धः। त्रिमूर्धः। पक्षे द्विमूर्धा। त्रिमूर्धा।

भान्नेतुः ॥७।३।१३३॥

अप्। मृगो नेता यासां ता मृगनेत्राः। पुष्यनेत्राः।

अन्तर्बहिर्भ्यां लोम्नः ॥७।३।१३२॥

अप्। अन्तर्लोमः। बहिर्लोमः।

अस्थूलाच्च नसः ॥७।३।१६१॥

स्थूलवर्जितात्पूर्वपदात्खरखुराभ्यां च परस्य नासिकाशब्दस्य नस इत्यादेशः स्यात् अदन्तो बहुव्रीहौ नाम्नि॥ द्रुरिव नासिकाऽस्य द्रुणसः। खरणसः।

पूर्वपदस्थान्नाम्न्यगः ॥२।३।६४॥

पूर्वपदस्थाद्रष्टवर्णात्परस्य नस्य णः स्यान्नतु गकारव्यवधाने। अस्थूलात्किम्? स्थूलनासिकः।

खुरखरान्नासिकाया नस् ॥७।३।१६०॥

नाम्नि। खरा खरस्येव वा नासिका यस्य खरणाः। खरणसौ। एवं खुरणाः। पक्षे नस इत्यदन्तोऽपि। खुरणसः।

उपसर्गात् ॥७।३।१६२॥

प्राग्वत्। प्रगता प्रवृद्धा वा नासिका यस्य स प्रणसः। उन्नता उद्गता वा नासिका यस्य तदुन्नसं मुखम्। असंज्ञार्थो योगः।

नसस्य ॥२।३।६५॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य नसस्य नो णः स्यात्।

वेः खु ख्र ग्रम् ॥२।३।१६३॥

वेः परस्य नासिकाशब्दस्य बहुव्रीहौ खुख्रग्र इत्येते आदेशाः स्युः। विखुः। विख्रः। विग्रः। ख्योऽपि इति केचित्। विख्यः। गोनासस्तु नासाशब्दस्य।

सुप्रातसुश्वसुदिवशारिकुक्षचतुरश्रैणीपदाजपदप्रोष्ठपदभद्रपदम् ॥७।३।१२९॥

एते बहुव्रीहौ डप्रत्ययान्ता निपात्याः । शोभनं प्रातरस्य सुप्रातः । शोभनं श्वोऽस्य सुश्वः । शोभनं दिवाऽस्य सुदिवः । शारेरिव कुक्षिरस्य शारिकुक्षः । चतस्रोऽस्रयोऽस्य चतुरस्रः । एण्या इव पादा अस्यैणीपदः । अजपदः । प्रोष्ठो गौः । तस्येव पादा अस्य प्रोष्ठपदः । भद्रपदः ।

नञ्सुदुर्भ्यः सक्तिसक्थिहलेर्वा ॥७।३।१३६॥

एभ्यः परे ये सक्त्यादयस्तदन्ताद्बहुव्रीहेरप् स्यात् । असक्तः । असक्तिः । सुसक्तः । सुसक्तिः । दुःसक्तः । दुःसक्तिः । एवमसक्थः । अहल इत्यादि ।

भृतिप्रत्ययान्मासादिकः ॥७।३।१४०॥

भृत्यर्थे विहितप्रत्ययान्तान्मासशब्दादिकः प्रत्ययः स्यात् । पञ्च भृतिरस्य पञ्चकः । पञ्चको मासोऽस्य पञ्चकमासिकः ।

प्रजाया अस् ॥७।३।१७३॥

नञादेः परस्य प्रजान्तस्य बहुव्रीहेरस् स्यात् । अप्रजाः । अप्रजसावित्यादि ।

मन्दाल्पाच्च मेधायाः ॥७।३।१३८॥

प्राग्वत् । अमेधाः । सुमेधाः । मन्दमेधाः । अल्पमेधाः ।

द्विपदाद्धर्मादन् ॥७।३।१४१॥

धर्मशब्दान्ताद्विपदादन् स्यात् । साधुधर्मा । परमः स्वो धर्मो यस्य स परमस्वधर्मकः । नात्रान् । सन्दिग्धसाध्यधर्मेत्यादौ तु कर्मधारयपूर्वपदो बहुव्रीहिः । एवं परमस्वधर्मेत्यपि साधु ।

सुहरिततृणसोमाज्जम्भात् ॥७।३।१४२॥

अन् तथैव । जम्भो भक्ष्ये दन्ते च । शोभनो जम्भो यस्य स सुजम्भा । सुजम्भानौ ।

द्विदण्ड्यादिः ॥१।३।७५॥

गणोऽयमिजन्तः साधुरेव । द्वौ दण्डावस्मिन् प्रहरणे द्विदण्डि प्रहरति । द्विमुशलि । उभाहस्ति । उभयाहस्ति ।

संप्राजानोर्ज्ञुज्ञौ ॥७।३।१५५॥

सम्प्रपूर्वाज्जानोर्बहुव्रीहौ ज्ञुज्ञौ एतौ स्तः। प्रगते जानुनी अस्य प्रज्ञुः। संगते जानुनी अस्य संज्ञुः। एवं प्रज्ञः। संज्ञः।

वोर्द्ध्वात् ॥७।३।१५६॥

ऊर्द्धज्ञुः। ऊर्द्धज्ञः। पक्षे ऊर्द्धजानुः।

धनुषो धन्वन् ॥७।३।१५८॥

शार्ङ्गधन्वा।

वा नाम्नि ॥७।३।१५९॥

शतधन्वा। शतधनुः।

जायाया जानिः ॥७।३।१६४॥

युवतिर्जायाऽस्य युवजानिः।

सुपूत्युत्सुरभेर्गन्धादिद्गुणे ॥७।३।१४४॥

एभ्यः पराद्गन्धशब्दाद्बहुव्रीहौ इत्समासान्तः स्यात्। सुगन्धिः। पूतिगन्धिः। उद्गन्धिः। सुरभिगन्धिः। नेह शोभना गन्धा द्रव्याण्यस्य सुगन्ध आपणिकः। अत्र द्रव्यार्थो गन्धशब्दो न तु गुणः।

वागन्तौ ॥७।३।१४५॥

स्वादिपूर्वादाहार्यगुणवृत्तिगन्धशब्दान्ताद्बहुव्रीहेरिद्वा। सुगन्धि सुगन्धं वा शरीरम्।

वाऽल्पे ॥७।३।१४६॥

अल्पार्थे इत्समासान्तो वा। सूपस्य गन्धो लेशो यत्र सूपगन्धि सूपगन्धं वा भोजनम्। घृतगन्धि घृतगन्धं वा।

वोपमानात् ॥७।३।१४७॥

पद्मस्येव गन्धोऽस्य पद्मगन्धि पद्मगन्धं वा मुखम्।

पात्पादस्याहस्त्यादेः ॥७।३।१४८॥

उपमानात्परस्य पादस्य पात् इत्यादेशः स्यात् बहुव्रीहौ। व्याघ्रस्येव पादावस्य व्याघ्रपात्। हस्त्यादिवर्जनाद्धस्तिपादः।

कुम्भपद्यादिः ॥७।३।१४९॥

अयं गणः कृतपद्भावो ङ्यन्तश्च बहुव्रीहौ निपात्यते। कुम्भपदी स्त्री। पुरुषः कुम्भपादः।

सुसंख्यात् ॥७।३।१५०॥

परस्य पादस्य पात्। शोभनौ पादावस्य सुपात्। द्विपात्। त्रिपात्।

वयसि दन्तस्य दत् ॥७।३।१५१॥

संख्यासुपूर्वस्य दन्तशब्दस्य बहुव्रीहौ वयसि गम्यमाने दत् इत्यादेशः स्यात्। सुदन् बालः। सुदती स्त्री। चतुर्दन्। षड् दन्ता अस्य षोडन्।

स्त्रियां नाम्नि ॥७।३।१५२॥

अय इव दन्ता यस्याः सा अयोदती। फालदती।

श्यावारोकाद्वा ॥७।३।१५३॥

श्यावदन्। श्यावदन्तः। अरोकदन्। अरोकदन्तः। निर्दासिका। निश्छिद्रा वा दन्ता यस्य स एवमुच्यते।

वाऽग्रान्तशुद्धशुभ्रवराहाहिमूषिकवृषशिखरात् ॥७।३।१५४॥

अग्रान्तेभ्यः शुद्धादिभ्यश्च परस्य दन्तशब्दस्य दत् इत्यादेशो वा स्यात्। कुड्मलाग्रदन्। कुड्मलाग्रदन्तो वा। शुद्धदन्। शुद्धदन्त इत्यादि।

ककुदस्यावस्थायाम् ॥७।३।१६७॥

वयसि गम्यमाने ककुदशब्दस्य लुक् स्यात् बहुव्रीहौ। अजातककुद् बालः। पूर्णककुत्तरुणः। सन्नककुद्वृद्धः।

त्रिककुद्गिरौ ॥७।३।१६८॥

त्रिककुदोऽन्यः।

व्युदः काकुदस्य लुक् ॥७।३।१६५॥

विगतं काकुदं तालु अस्येति विकाकुत्। एवमुत्काकुत्।

पूर्णाद्वा ॥७।३।१६६॥

पूर्णकाकुद्। पूर्णकाकुदः।

हृदयस्य हृल्लासलेखाण्ये ॥३।२।८४॥

हृदयस्य लासलेखयोरुत्तरपदयोरणि ये च प्रत्यये परे हृदादेशः। हृल्लासः। हृल्लेखः। लेखोऽत्राणन्तो न तु घञन्तः। हृदयस्य लेखो हृदयलेखः। हृदयं लिखतीति हृल्लेखः। अणि तद्धिते हार्दम्। सौहार्दम्। हृदयस्य प्रियो हृद्यः। लेखग्रहणाज्ज्ञापकादुत्तरपदाधिकारे प्रत्ययग्रहणे तदन्तग्रहणं नास्ति।

सुहृद्दुर्हृन्मित्रामित्रे ॥७।३।१५७॥

सुहृत्। दुर्हृत्।

दध्युरःसर्पिर्मधूपानच्छालेः ॥७।३।१७२॥

बहुव्रीहौ कच्। प्रियदधिकः। व्यूढोरस्कः। प्रियसर्पिष्कः। इत्यादि।

पुमनडुन्नौपयोलक्ष्म्या एकत्वे ॥७।३।१७३॥

प्रियः पुमानस्य प्रियपुंस्कः। प्रियलक्ष्मीकः। एकत्वे इति किम्? द्वौ पुमांसौ यस्य भृत्यत्वे द्विपुमान्। द्विपुंस्कः। बहुपुमान्। बहुपुंस्कः।

नञोऽर्थात् ॥७।३।१७४॥

अनर्थकम्। नञः किम्? अपार्थम्। अपार्थकम्।

शेषाद्वा ॥७।३।१७५॥

अनुक्तसमासान्ताच्छेषाद्बहुव्रीहेः कच् वा स्यात्। महायशस्कः। महायशाः। बहुमालाकः। बहुमालः।

इनः कच् ॥७।३।१७०॥

इन्नन्ताद्बहुव्रीहेः स्त्रियां कच् स्यात्। बहवो दण्डिनोऽस्यां पुर्यां बहुदण्डिका। अनिनस्मन्ग्रहणान्यर्थवता चानर्थकेन च तदन्तविधिं प्रयोजयन्ति। बहुवाग्मिका। स्त्रियां किम्? बहुदण्डी, बहुदण्डिको ग्रामः। शेषादिति किम्? प्रियपथः।

न नाम्नि ॥७।३।१७६॥

शेषादिति कच् संज्ञायां न स्यात्। विश्वे देवा अस्य विश्वदेवो नाम नरः। पद्मश्रीर्नाम स्त्री।

ईयसोः ॥७।३।१७७॥

ईयस्वन्तात्समासात्कच् न स्यात्। बहवः श्रेयांसोऽस्य बहुश्रेयान्। लिङ्गविशिष्टस्यापि ग्रहणात् बहवः श्रेयस्योऽस्य बहुश्रेयसी।

सहात्तुल्ययोगे ॥७।३।१७८॥

सहादेव बहुव्रीहेः कच् न स्यात्। सपुत्र आगतः।

भ्रातुः स्तुतौ ॥७।३।१७९॥

कच् न स्यात्। शोभनो भ्राताऽस्य सुभ्राता। स्तुतौ किम्? मूर्खभ्रातृकः।

नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥७।३।१८०॥

स्वाङ्गवाचिनाडीतन्त्रीशब्दान्तात्कच् न स्यात्। बहुनाडिः कायः। बहुतन्त्रीर्ग्रीवा। तन्त्रीरिह धमनी। स्त्रीप्रत्ययान्तत्वाभावान्न ह्रस्वः। स्वाङ्ग इति किम्? बहुनाडीकः स्तम्भः। बहुतन्त्रीका वीणा।

निष्प्रवाणिः ॥७।३।१८१॥

निपातोऽयम्। निष्प्रवाणिः कम्बलः। तन्त्रादचिरोद्धृत इत्यर्थः। प्रवाणी तन्तुवायशलाका।

सुभ्वादिभ्यः ॥७।३।१९२॥

कच् न स्यात्। जातिवचना ऊङन्ता एते। अतएवाऽऽमन्त्र्ये सौ ह्रस्वः। हे सुभ्रु।

विशेषणसर्वादिसंख्यं बहुव्रीहौ ॥३।१।१५०॥

प्राक् निपतति। चित्रगुः। कण्ठेकालः। सप्तम्यन्तं विशेषणम्। सर्वशुक्लः। त्रिशुक्लः। मिथोऽनयोः समासे संख्यापूर्वम्। द्व्यन्यः। त्र्यन्यः। स्पर्धे परमिति। संख्या समासे॥ समासमात्रे संख्यावाचिनामानुपूर्व्ये पूर्वं निपतति। आनुपूर्व्यां संख्यायाः। पूर्वनिपातार्थं वचनम्। द्वित्राः। द्वन्द्वेऽपि द्वादश।

प्रियः ॥३।१।१५७॥

अयं प्राग्वा। गुडप्रियः। प्रियगुडः।

गड्वादिभ्यः ॥३।१।१५६॥

एभ्यः सप्तम्यन्तं वा प्राक्। गडुः कण्ठे यस्य स गडुकण्ठः। कण्ठेगडुः। क्वचिन्न। वहेगडुरित्येव।

क्ताः ॥३।१।१५१॥

क्तान्तं नाम सर्वं बहुव्रीहौ प्राक्। कृतकटः।

जातिकालसुखादेर्न वा ॥३।१।१५२॥

एभ्यः क्तान्तं वा प्राक्। पाणिगृहीता। गृहीतपाणिः। कालः, मासयाता। यातमासा। सुखजाता। जातसुखा।

आहिताग्न्यादिषु ॥३।१।१५३॥

अत्र क्तान्तं वा प्राक्। आहितोऽग्निर्येन स आहिताग्निः। अग्न्याहितः।

प्रहरणात् ॥३।१।१५४॥

प्रहरणार्थात् क्तान्तं वा प्राक्। उद्यतोऽसिरनेन अस्युद्यतः। उद्यतासिः।

न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ॥३।१।१५५॥

इन्द्वादेः प्रहरणवाचिनश्च सप्तम्यन्तं न प्राक् । चक्रपाणिः । इन्दुमौलिः । क्वचिन्न पाणिवज्रः ।

इति बहुव्रीहिः ।

अथ द्वन्द्वसमासः ।

चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ॥३।१।११७॥

नाम नाम्ना सहोक्तिविषये चार्थे वर्तमानं समस्यते समासो द्वन्द्वनामा स्यात् । समुच्चयान्वाचयेतरेतरयोगसमाहाराश्चार्थाः । तत्रैकस्मिन्नर्थेऽनेकस्य क्रियादेस्तुल्यबलतया ढौकनं समुच्चयः । यथा मैत्रः पचति पठति च । चैत्रो मैत्रश्च पचति । गुणप्रधानभावमात्रविशेषे समुच्चय एवान्वाचयः । यथा बटो भिक्षामट गां चानय । अनयोर्विषये न समासः । अन्योन्यानपेक्षेण द्रव्याणामन्योन्यसापेक्षाणामुद्भूतावयवभेदः समूह इतरेतरयोगः । मैत्रश्च चैत्रश्च घटं कुर्वाते इति चैत्रमैत्रौ घटं कुर्वाते । अत्रावयवानामुद्भूतत्वात्तन्निबन्धनं द्वित्वं बहुत्वं च स्यात् । न्यग्भूतावयवभेदः समूहः समाहारः । धवश्च खदिरश्च पलाशश्च तिष्ठति इति धवखदिरपलाशं तिष्ठति । यद्वृत्तिपदैः प्रत्येकं तदर्थानां युगपदभिधानं सा सहोक्तिः । चैत्रमैत्रौ घटं कुर्वाते । अत्र चैत्रोऽपि द्व्यर्थो मैत्रोऽपि द्व्यर्थः । चकारलभ्योऽयमर्थः । समाहारस्य चैकत्वादेकवचनम् । सूत्रे लघ्वक्षरादौ एकग्रहणाद्बहूनामपि द्वन्द्वः । होतृपोतृनेष्टोद्गातारः । द्वयोर्द्वयोर्द्वन्द्वं कृत्वा पुनर्द्वन्द्वे होतापोतानेष्टोद्गातारः इत्येव ।

राजदन्तादिषु ॥३।१।१४९॥

एषु पूर्वप्रयोगार्हं परम् । दन्तानां राजा राजदन्तः ।

धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ॥३।१।१५९॥

धर्मार्थादौ द्वन्द्वे प्राप्तपूर्वनिपातं वाऽनियतपूर्वम् । अर्थधर्मौ । धर्मार्थौ । आद्यन्तौ । अन्तादी ।

लघ्वक्षरासखीदुत्स्वराद्यल्पस्वरार्च्यमेकम् ॥३।१।१६०॥

लघ्वक्षरं सखिवर्जेकारोकारान्तं स्वराद्यकारान्तमल्पस्वरमर्च्यवाचिशब्दरूपं द्वन्द्वे समासे प्राङ्निपतति । यत्र चानेकसम्भवस्तत्रैकमेव । शरशीर्षम् । अग्नीषोमौ । अग्निधूमम् । पतिसुतौ । वायुतोयम् । सखिवर्जनं किम्? सुतसखायौ । सखिसुतौ । ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिरिति तदन्तनिषेधः । बहु-

सखिवहुधर्मौ स्पर्धे परमेव । व्रीहियवौ । इदुतोः कामचारः । पतिवस्नू । स्वराद्यत् । अश्वशस्त्रम् । स्पर्धे परम् । उष्ट्रखरम् । इन्द्रवायू । अर्केन्दू । अल्पस्वर, प्लक्ष न्यग्रोधौ । स्पर्धे परम् । धवखदिरौ । वागग्नी । अर्च्य, अद्धामेधे ।

मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥३।१।१६१॥

फाल्गुनचैत्रौ । वैश्यशूद्रौ । भीमार्जुनौ । रामकेशवौ ।

भर्तुतुल्यस्वरम् ॥३।१।१६२॥

भं नक्षत्रम् । ऋतुवाचि नाम तुल्यसंख्यस्वरं द्वन्द्वे प्राक् । कृत्तिकारोहिण्यः । हेमन्तशिशिरौ ।

प्राणितूर्याङ्गाणाम् ॥३।१।१३७॥

एषां द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । पाणिपादम् । मार्दङ्गिकपाणविकम् । एषु समाहारनियमः ।

सेनाङ्गक्षुद्रजन्तूनाम् ॥३।१।१३४॥

एषां बहुत्वे प्राग्वत् । अश्वरथम् । यूकालिक्षम् ।

चरणस्य स्थेणोऽद्यतन्यामनुवादे ॥३।१।१३८॥

अद्यतन्यां यौ स्था इण् इत्येतौ धातू तयोः कर्तृत्वे ये चरणास्तन्नाम्नां द्वन्द्व एकार्थः स्यात् । प्रत्यष्ठात्कठकलापम् । उदगात्कठकौथुमम् ।

अक्लीबेऽध्वर्युक्रतौ ॥३।१।१३९॥

यजुर्वेदविहितो यः क्रतुस्तद्वाचिनामनपुंसकानां द्वन्द्वः प्राग्वत् । अर्काश्वमेधम् । अक्लीब इति किम्? राजसूयवाजपेये । अध्वर्युग्रहणं किम्? इषुवज्रौ ।

निकटपाठस्य ॥३।१।१४०॥

येषामध्येतॄणां निकटाः पाठास्तद्वाची द्वन्द्वः प्राग्वत् । पदमधीते पदकः । एवं क्रमकः । पदकश्च क्रमकश्च पदकक्रमकम् । पदानन्तरं क्रमस्य पाठात्पाठयोर्निकटपाठत्वम् ।

फलस्य जातौ ॥१।३।१३५॥

फलवाचिनां बहुत्वे जातौ विवक्षितायां स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वत् । बदराणि चामलकानि च बदरामलकम् ।

अप्राणिपश्वादेः ॥३।१।१३६॥

प्राणिभ्यः पश्वादिसूत्रोक्तेभ्यश्च येऽन्ये द्रव्यभूताः पदार्थास्तेषां जातिशब्दानां स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वत् । आरा च शस्त्री च आराशस्त्रि । व्यक्तिविवक्षायामाराशस्त्रि आराशस्त्र्याविमे ।

नदीदेशपुरां विलिङ्गानाम् ॥३।१।१४२॥

विविधलिङ्गानां नदीदेशपुरवाचिनां स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वत्। उध्यश्चेरावती चोध्येरावति। गङ्गाशोणम्। कुरवश्च कुरुक्षेत्रं च कुरुकुरुक्षेत्रम्। ग्रामवर्जं चेदम्। जाम्बवं च शालूकिनी च जाम्बवशालूकिन्यौ ग्रामौ।

विरोधिनां द्रव्याणां न वा द्वन्द्वः स्वैः ॥३।१।१३०॥

येषां नित्यविरोधस्तेषां स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वत् वा। सुखदुःखम्। सुखदुःखे। शीतोष्णम्। शीतोष्णे।

पशुव्यञ्जनानाम् ॥३।१।१३२॥

एषां स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वद्वा। गोमहिषम्। गोमहिषौ। दधिघृतम्। दधिघृते।

नित्यवैरस्य ॥३।१।१४१॥

जन्तोः स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वत्। अहिनकुलम्।

पात्र्याशूद्रस्य ॥३।१।१४३॥

पात्रार्हशूद्रवाचिनः स्वैर्द्वन्द्वः प्राग्वत्। तक्षायस्कारम्। यैर्भुक्ते पात्रं संस्कारेण शुध्यति ते। पात्रमर्हन्तीति पात्र्याः।

गवाश्वादिः ॥३।१।१४४॥

अयं द्वन्द्वः प्राग्वत्। गवाश्वम्। अजाविकम्।

तरुतृणधान्यमृगपक्षिणां बहुत्वे ॥३।१।१३३॥

एषां बहुत्वे प्रत्येकं द्वन्द्वः स्वैः प्राग्वत् वा। प्लक्षन्यग्रोधम्। प्लक्षन्यग्रोधाः। कुशकाशम्। कुशकाशाः। तिलमाषम्। तिलमाषाः। ऋश्यैणम्। ऋश्यैणाः। शुकबकम्। शुकबकाः।

अश्ववडवपूर्वापराधरोत्तराः ॥३।१।१३१॥

अयोऽप्येते द्वन्द्वाः स्वैरेकार्था वा स्युः। अश्ववडवम्। अश्ववडवौ। ह्रस्वत्वं निपात्यते। पूर्वापरम्। पूर्वापरे।

न दधिपयआदिः ॥३।१।१४५॥

दधिपयःप्रभृतिर्द्वन्द्वो नैकार्थः स्यात्। दधिपयसी। सर्पिर्मधुनी। शारेवासवौ। सूर्याचन्द्रमसौ। एवं चण्डालमृतपादयः।

संख्याने ॥३।१।१४६॥

इयत्तापरिच्छेदः संख्यानम्। वर्तिपदार्थानां संख्याने गम्यमाने द्वन्द्व एकार्थो

न भवति । दशगोमहिषाः । एतावन्ति दधिघृतानि । बहवः पाणिपादाः । इयन्तो गवाश्वाः ।

वान्तिके ॥३।१।१४७॥

द्रव्यसंख्यावगमे द्वन्द्व एकार्थो वा स्यात् । उपगता दश यस्य येषां वा उपदशं गोमहिषम् । उपदशा गोमहिषाः । एवं दन्तोष्ठम् । दन्तोष्ठाः ।

आद्वन्द्वे ॥३।२।३९॥

विद्यायोनिसम्बन्धवाचिनामृतां द्वन्द्वे पूर्वपदस्याकारः स्यात् उत्तरपदे परे । होतापोतारौ । मातापितरौ । पुत्रे, पितापुत्राविति ।

वेदसह श्रुतावायुदेवतानाम् ॥३।२।४१॥

इहोत्तरपदे आकारः स्यात् । इन्द्रासोमौ । शुनासीरौ । अग्नामरुतौ । अग्नेन्द्रौ । देवतेति किम्? स्कन्दविशाखौ । वायुवर्जनात् वाय्वग्नी । अग्निवायू ।

ईः षोमवरुणेऽग्नेः ॥३।२।४२॥

अस्य षोमे वरुणे च परे ईः स्याद्देवताद्वन्द्वे । षोमेतिनिर्देशादेव ईकारसन्नियोगे षत्वम् । अग्नीषोमौ । अग्नीवरुणौ । देवताद्वन्द्व इत्येव । अग्निसोमौ माणवकौ ।

समासेऽग्नेः स्तुतः ॥२।३।१६॥

सस्य षः । अग्निष्टुत् ।

ज्योतिरायुर्भ्यां च स्तोमस्य ॥२।३।१७॥

सस्य षः । ज्योतिष्टोमः । आयुष्टोमः ।

इर्वृद्धिमत्यविष्णौ ॥३।२।४३॥

विष्णुवर्जे वृद्धिमत्युत्तरपदे परे देवताद्वन्द्वेऽग्नेरिकारोऽन्तादेशः स्यात् । ईकाराकारयोरपवादः । अग्नामरुतौ देवते अस्य आग्निमारुतं कर्म । एवमग्नीवरुणौ देवते अस्याऽग्निवारुणं कर्म । वृद्धिमतीति किम्? आग्नेन्द्रं कर्म । आतो नेन्द्रवरुणस्येति वृद्धिर्न । विष्णुनिषेधादाग्नावैष्णवम् ।

दिवो द्यावा ॥३।२।४४॥

देवताद्वन्द्वे दिव्शब्दस्योत्तरपदे परे द्यावा इत्यादेशः स्यात् । द्यौश्च भूमिश्च द्यावाभूमी ।

दिवस् दिवः पृथिव्यां वा ॥३।२।४५॥

दिवस्पृथिव्यौ । दिवःपृथिव्यौ । द्यावापृथिव्यौ । सकारनिर्देशान्न सस्य रुत्वम् ।

उषासोषसः ॥३।२।४६॥

उषाश्च सूर्यश्चोषासासूर्यम्।

मातरपितरं वा ॥३।२।४७॥

माता च पिता च मातरपितरौ। पक्षे मातापितरौ।

चवर्गदषहः समाहारे ॥७।३।९८॥

चवर्गान्ताद्दकारषकारहकारान्ताद्द्वन्द्वात्समाहारेऽत्समासान्तः स्यात्। वाक्त्वचम्। श्रीस्रजम्। सम्पद्विपदम्। वाक्त्विषम्। छत्रोपानहम्। समाहार इति किम्? प्रावृट्शरदौ॥

इति द्वन्द्वः।

अथैकशेषः।

समानामर्थेनैकशेषः ॥३।१।११८॥

देवौ। देवाः। वक्रश्च कुटिलश्च वक्रौ कुटिलौ। वक्रदण्डश्च कुटिलदण्डश्च वक्रदण्डौ कुटिलदण्डौ वा।

वृद्धो यूना तन्मात्रभेदे ॥३।१।१२४॥

वृद्धो यूना सहोक्तावेकः शिष्यते। गार्ग्यश्च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। तदर्थप्रत्ययमात्रकृतं चेत्तयोः कृत्स्नं वैरूप्यं स्यात्। वृद्धः किम्? गर्गगार्ग्यायणौ। यूना किम्? गर्गगार्ग्यौ। तन्मात्रभेद इति किम्? गार्ग्यवात्स्यायनौ। भागवित्तिभागवित्तिकौ। अत्रार्थभेदः।

स्त्रीपुंवच्च ॥३।१।१२५॥

वृद्धस्त्रीवाचि युववाचिना सहोक्तौ शिष्यते स च स्त्रीशब्दः पुंलिङ्गे स्यात्। गार्गी च गार्ग्यायणश्च गार्ग्यौ। गार्गी च गार्ग्यायणौ च गर्गाः। पुंवद्भावान्ङीनिवृत्तौ यञो लुप्। गर्गान्। शसोऽतासश्चनः पुंसि इति नत्वम्।

पुरुषः स्त्रिया ॥३।१।१२६॥

सहोक्तौ शिष्यते तल्लक्षण एव विशेषश्चेत्। हंसी च हंसश्च हंसौ।

भ्रातृपुत्राः स्वसृदुहितृभिः ॥३।१।१२१॥

भ्राता च स्वसा च भ्रातरौ। पुत्रश्च दुहिता च पुत्रौ।

क्लीबमन्येनैकं च वा ॥३।१।१२८॥

क्लीबं नामान्येना क्लीबेन सहोक्तौ प्राग्वत् तन्मात्रभेदे तच्च वैकवत्स्यात्।

शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः तदिदं शुक्लम्। ते इमे शुक्ले वा। स्त्रीपुंसयोर्योगेऽपि। शुक्लं च वस्त्रं शुक्लश्च कम्बलः शुक्ला च शाटी तदिदं शुक्लम्। तानीमानि शुक्लानि वा।

पिता मात्रा वा ॥३।१।१२२॥

माता च पिता च पितरौ। मातापितरौ वा।

श्वशुरः श्वश्र्वा वा ॥३।१।१२३॥

श्वश्र्वा सहोक्तौ श्वशुरो वा शिष्यते। श्वश्रूश्च श्वशुरश्च श्वशुरौ। श्वश्रूश्वशुरौ वा।

त्यदादिः ॥३।१।१२०॥

त्यदादिरेकः शिष्यतेऽन्येनात्यदादिना सहोक्तौ। स च चैत्रश्च तौ। त्यदादीनां मिथः सहोक्तौ यत्परं तस्यैकशेषः। स च यश्च यौ। यश्च एष च एतौ। त्यदामादिरित्यर्थे पूर्वशेषोऽपि। स च यश्च तौ। स्त्रीपुन्नपुंसकानां सहवचने स्यात्परलिङ्गमिति। सा च चैत्रश्च तौ। स च देवदत्ता च तौ। सा च कुलं च तानि। स च कुलं च ते। स च कुक्कुटः सा च मयूरी ते कुक्कुटमयूर्याविमे। परलिङ्गो द्वन्द्वोऽशीतिसमासार्थस्य लिङ्गातिदेशात्तद्विशेषणस्य त्यदादेरपि तल्लिङ्गतैव न्याय्येति।

ग्राम्याशिशुद्विशफसंघे स्त्रीप्रायः ॥३।१।१२७॥

ग्राम्याणामशिशूनां द्विखुराणां पशूनां सङ्घे स्त्री प्राग्वत्। गावश्च स्त्रियो गावो वृषभा इमा गावः। एकशफपशूदाहरणे पुरुषैकशेषः। अश्वाश्चेमे अश्वाश्चेमा अश्वेमेऽश्वा इति पुल्लिङ्गं शिष्टम्।

स्यादावसंख्येयः ॥३।१।११९॥

सर्वस्मिन् स्यादौ विभक्तौ तुल्यरूपाणामेकः शिष्यते संख्येयवाचिशब्दं वर्जयित्वा। अक्षश्च शकटस्य अक्षश्च देवनः अक्षश्च बिभीतकः अक्षाः। एवं पादाः। माषाः। श्येनी च श्येनी च श्येन्यौ।

इत्येकशेषः।

परार्थाभिधानं वृत्तिः। सा पञ्चधा। कृत्तद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्तधातुरूपात्। तदर्थप्रतिभाससमर्थो वाग्व्यापारो वाक्यं विग्रहः। स लौकिकोऽलौकिकश्च। परिनिष्ठितत्वात्प्रयोगार्हो लौकिकः साधुः तदन्योऽलौकिकोऽसाधुः। यथा राज्ञः पुरुषः प्रथमः। द्वितीयो राजन् अस् पुरुष स् इति। अविग्रहो नित्यसमासोऽस्वपदविग्रहो वा। समासश्चतुर्धेति प्रायोवादः। अव्ययीभावस्तत्पुरुषो बहुव्रीहिर्द्वन्द्वश्च। एषां लक्षणासम्भवे नाम नाम्नेतिसमासः केवलः। सुप्रति उन्म-

त्सगङ्गमित्यादौ पूर्वपदार्थाऽप्राधान्येऽपि अव्ययीभावः । अतिमालादावुत्तरपदार्थाऽप्राधान्येऽपि तत्पुरुषः । द्वित्रा इत्यादावन्यपदार्थाऽप्राधान्येऽपि बहुव्रीहिः । दन्तोष्ठमित्यादावुभयपदार्थाऽप्राधान्येऽपि द्वन्द्वः । नाम नाम्ना तथाऽऽख्यातैर्ङस्युक्तं नाम नामभिः । धातुनाऽऽख्यातमाख्यातेन चाऽऽख्यातं च नामभिः ॥ १ ॥ नाम नाम्ना, राज्ञः पुरुषः । आख्यातेन नाम, पर्यभूषयत् । ङस्युक्तं नाम नामभिः, कुम्भकारः । धातुना, कटप्रूः । आख्यातमाख्यातेन, पिबतखादता क्रिया । नाम्नाऽऽख्यातम्, कृन्तविचक्षणा । एहीडादयोऽन्यपदार्थे इति मयूरव्यंसकादित्वात्समासः ।

इति सर्वसमासशेषः ॥

ऋक्पूःपथ्यपोऽत् ॥७।३।७६॥

ऋच् पुर् पथिन् अप् इत्येतदन्तात्समासादकारः समासान्तः प्रत्ययः स्यात् । ऋचोऽर्धमर्धर्चः । ऋचः समीपमुपर्चम् । श्रियः पूः श्रीपुरम् । जलपथः । विमलापं सरः ।

द्व्यन्तरनवर्णोपसर्गादप ईप् ॥३।२।१०९॥

द्वि अन्तर् आभ्यामनवर्णान्तेभ्यश्चोपसर्गेभ्यः परस्यापशब्दस्योत्तरपदस्य ईप् इत्यादेशः स्यात् । द्विधा गता आपो यस्मिन्निति द्वीपम् । अन्तरीपम् । समीपम् । नीपम् । उपसर्गादिति किम्? शोभना आपः स्वापः । पूजिता आपोऽत्यापः । स्वती पूजायां नोपसर्गौ तेन न समासान्तः । अनवर्णेति किम्? प्रापम् । परापम् । अवर्णान्ताद्वेति पाणिनिः । प्रेपम् । परेपम् ।

अनोर्देशे उप् ॥३।२।११०॥

अनोः परस्याऽऽपो देशेऽभिधेये उप् स्यात् । अनूपो देशः ।

धुरोऽनक्षस्य ॥७।३।७७॥

समासादत्स्यात् । राज्यधुरा । अक्षे तु अक्षधूः ।

प्रत्यन्ववात्सामलोम्नः ॥७।३।८१॥

एतत्पूर्वसामलोमान्तात्समासादत्स्यात् । प्रतिलोमम् । अनुलोमम् । अवलोमम् ।

संख्यापाण्डूदक्कृष्णाद्भूमेः ॥७।३।७८॥

अत्समासान्तः स्यात् । द्वयोर्भूम्योः समाहारो द्विभूमम् । द्वे भूमी अस्य द्विभूमः प्रासादः । पाण्डुभूमम् । पाण्डुभूमो देशः ।

संख्याया नदीगोदावरीभ्याम् ॥७।३।५१॥

संख्यापूर्वान्नदीगोदावर्यन्तादव्ययीभावादत् स्यात् । पञ्चनदम् । सप्तगोदावरम् ।

अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥७।३।८५॥

अक्षिशब्दान्तात्समासादत्स्यात्समासान्तः । गवामक्षीव गवाक्षः ।

नाभेर्नाम्नि ॥७।३।१३४॥

नाभ्यन्तबहुव्रीहेरप् स्यात्संज्ञायाम् । पद्मनाभः ।

ऋक्सामर्ग्यजुषधेन्वनडुहवाङ्मनसाहोरात्ररात्रिंदिवनक्तंदिवाहर्दिवोर्वष्ठीवपदष्ठीवाक्षिभ्रुवदारगवम् ॥७।३।९७॥

एतेऽप्रत्ययान्ता निपात्यन्ते । ऋक् च साम च ऋक्सामम् । ऋग्यजुषम् । धेनुश्चानड्वाँश्च धेन्वनडुहौ । वाक् च मनश्च वाङ्मनसे । अहश्च रात्रिश्चाहोरात्रः । रात्रिश्च दिवा च रात्रिन्दिवम् । नक्तं च दिवा च नक्तन्दिवम् । अहश्च दिवा चाहर्दिवम् । ऊरू चाष्ठीवन्तौ च ऊर्वष्ठीवम् । पादौ चाष्ठीवन्तौ च पादष्ठीवम् । अक्षिणी च भ्रुवौ चाक्षिभ्रुवम् । दाराश्च गावश्च दारगवम् ।

नञ्सुव्युपत्रेश्चतुरः ॥७।३।१३१॥

एभ्यः पराच्चतुरन्ताद्बहुव्रीहेरप् स्यात् । अचतुरः । सुचतुरः । विचतुरः । उपचतुराः । त्रिचतुराः ।

स्त्रियाः पुंसो द्वन्द्वाच्च ॥७।३।९६॥

स्त्रीपूर्वपुंसशब्दान्ताद्द्वन्द्वात्कर्मधारयाच्चात्स्यात् । स्त्री च पुमाँश्च स्त्रीपुंसम् । स्त्री चासौ पुमांश्च स्त्रीपुंसः ।

द्वित्रेरायुषः ॥७।३।१००॥

समाहारे द्विगोरट् समासान्तः । द्व्यायुषम् । त्र्यायुषम् ।

पुरुषायुषद्विस्तावत्रिस्तावम् ॥७।३।१२०॥

एतेऽप्रत्ययान्तास्तत्पुरुषा निपात्यन्ते ।

श्वसोवसीयसः ॥७।३।१२१॥

वसुमच्छब्दादीयसौ मतो अन्त्यस्वरादेश्च लोपे वसीयस् । शोभनं वसीयः । श्वसशब्दः प्रशंसायाम् ॥ श्वोवसीयसोऽत्समासान्तः । श्वोवसीयसम् ।

निसश्च श्रेयसः ॥७।३।१२२॥

निस् शब्दात् श्वस् शब्दाच्च पराच्छ्रेयसस्तत्पुरुषादत्स्यात्। निश्चितं श्रेयो निःश्रेयसम्। शोभनं श्रेयः श्वःश्रेयसम्।

जातमहद्वृद्धादुक्ष्णः कर्मधारयात् ॥७।३।१९५॥

एभ्यः परादुक्षान्तात्कर्मधारयादत्स्यात्। जातश्चासौ उक्षा च जातोक्षः। महोक्षः। वृद्धोक्षः।

सरजसोपशुनानुगवम् ॥७।३।१९४॥

एतेऽव्ययीभावा अदन्ता निपात्यन्ते। सह रजसा सरजसम्। साकल्य समासः। शुनः समीपे उपशुनमस्ति। गामन्वायतमनुगवं यानम्। दैर्घ्येऽनुः। अन्यत्र गोः पश्चादनुगु यानम्।

गोष्ठातेः शुनः ॥७।३।११०॥

गोष्ठअति आभ्यां परात् श्वन् शब्दान्तात्तत्पुरुषादट् स्यात्। गोष्ठे श्वा गोष्ठश्वः। अतिश्वो वराहः। अतिश्वी सेवा। अतिनीचेत्यर्थः।

ब्रह्महस्तिराजपल्याद्वर्चसः ॥७।३।८३॥

एभ्यः पराद्वर्चस्शब्दात्समासादत्स्यात्। ब्रह्मणो वर्चो ब्रह्मवर्चसम्।

समवान्धात्तमसः ॥७।३।८०॥

एभ्यः परात्तमसः समासेऽत्स्यात्। सन्तमसम्। अवतमसम्। अन्धतमसम्।

तप्तान्ववाद्रहसः ॥७।३।८२॥

एतत्पूर्वाद्रहस्शब्दात्समासेऽत्स्यात्। तप्तरहसम्। अनुरहसम्। अवरहसम्।

प्रतेरुरसः सप्तम्याः ॥७।३।८४॥

प्रत्युरसम्। विभक्त्यर्थेऽव्ययीभावः।

उपसर्गादध्वनः ॥७।३।७९॥

धातुयोगे उपसर्गसंज्ञात्प्रादेः परादध्वनोऽत्समासान्तः स्यात्। प्रगतोऽध्वानं प्राध्वो रथः।

पूजास्वतेः प्राक्टात् ॥७।३।७२॥

पूजार्थात्स्वतिसमासात्समासान्तो न स्याद्बहुव्रीहेः। काष्टे ट इत्यतः प्रागेवायं निषेधः। सुराजा। अतिराजा। स्वतेरिति किम्? परमराजः। पूजेति किम्? गामतिक्रान्तमतिगवम्। प्राक्टादिति किम्? स्वङ्गुलम्। स्वक्षः।

न किमः क्षेपे ॥७।३।७०॥

निन्दायां यः किम् तस्मात्परे ये ऋगादयस्तदन्तात्समासान्तो न स्यात्। किंधूः या न तथा गुर्वी। किंराजा यो न रक्षति। किंसखा।

नञ्तत्पुरुषात् ॥७।३।७१॥

समासान्तो न स्यात्। अनृक्। अराजा। असखा। अपन्थाः अपथम् पथ इत्यदन्तशब्दस्य। पथो विभाषेति पाणिनिः।

बहोर्डे ॥७।३।७३॥

डप्रसङ्गे बह्वन्तात्समासाद् डः कच्च न स्यात्। आसन्ना बहवो येषां ते आसन्नबहवः।

इति समासान्ताः।

न उत्तरपदे लुप् इतिपदत्रयमनुवर्तनीयम्।

असत्त्वे ङसेः ॥३।२।१०॥

असत्त्वे विहितो यो ङसिस्तस्योत्तरपदे परे लुब् न स्यात्। स्तोकान्मुक्तः। एवमन्तिकार्थदूरार्थकृच्छ्रेभ्यः परङसेरपि। अन्तिकादागतः। विदूरादागतः। कृच्छ्रान्मुक्तः।

ब्राह्मणाच्छंसी ॥३।२।११॥

अत्र ङसेर्लुबभावो निपात्यते। ऋत्विग्विशेषो ब्राह्मणाच्छंसीतिनामा।

ओजोऽञ्जः सहोऽम्भस्तमस्तपसष्टः ॥३।२।१२॥

एभ्यस्तृतीयैकवचनस्य लुप् न। ओजसा कृतम्। अञ्जसा कृतम्। आर्जवेन कृतमित्यर्थः। इत्यादि।

पुंजनुषोऽनुजान्धे ॥३।२।१३॥

पुंसाऽनुजः। यस्याग्रजः पुमान् स एवमुच्यते। जनुषान्धो जात्यन्धः।

आत्मनः पूरणे ॥३।२।१४॥

आत्मना द्वितीयः।

मनसश्चाज्ञायिनि ॥३।२।१५॥

मनसाऽऽज्ञातुं शीलमस्येति मनसाज्ञायी।

नाम्नि ॥३।२।१६॥

मनसादेवी ।

परात्मभ्यां ङेः ॥३।२।१७॥

परस्मैपदम् । आत्मनेपदम् ।

अद्व्यञ्जनात्सप्तम्या बहुलम् ॥३।२।१८॥

अकारान्ताद्व्यञ्जनान्ताच परस्याः सप्तम्याः प्रायो लुप् न स्यात् नाम्नि। युधिष्ठिरः । बहुलग्रहणात्कचिद्भवति । जलकुक्कुटः । ग्रामसूकरः । कचिद्विकल्पः। त्वचिसारः ।

गवि युधेः स्थिरस्य ॥२।३।२५॥

आभ्यां स्थिरस्य सस्य षः स्यात् । गविष्ठिरः । अरण्येतिलकाः । गवीतिवचनादलुप् । बिदादिपाठाद्वा ।

तत्पुरुषे कृति ॥३।२।२०॥

व्यञ्जनात्परस्याः सप्तम्याः कृदन्ते उत्तरपदे तत्पुरुषे लुप् न स्यात् । हृदिस्पृक् । दिविस्पृक् । स्तम्बेरमः । कर्णेजपः ।

प्राक्कारस्य व्यञ्जने ॥३।२।१९॥

प्राचां देशे यः कारनामा रक्षानिर्वेशस्तस्य नाम्न्यद्व्यञ्जनात्परस्याः सप्तम्या न लुप् स्यात् व्यञ्जनादावुत्तरपदे । मुकुटेकार्षापणः । हलेद्विपदिका । दृषदिमाषकः । प्रागिति किम्? यूथे देयः पशुः यूथपशुः । व्यञ्जनादौ किम्? अविकटे देये उरणः अविकटोरणः । अविकटः अविसमूहः । प्रत्येकं तेषु देयः । अद्व्यञ्जनादिति किम्? नद्यां दोहः नदीदोहः । प्रत्येकं देयः ।

मध्यान्ताद्गुरौ ॥३।२।२१॥

सप्तम्या न लुप् । मध्येगुरुः । अन्तेगुरुः । लुपमपि कश्चित् ।

अमूर्धमस्तकात्स्वाङ्गादकामे ॥३।२।२२॥

कण्ठेकालः । उरसिलोमा । अमूर्धमस्तकादिति किम्? मूर्धशिखः । मस्तकशिखः । स्वाङ्गादिति किम्? अक्षशौण्डः । अकाम इति किम्? मुखकामः ।

बन्धे घञि नवा ॥३।२।२३॥

हस्तेबन्धः । चक्रेबन्धः । हस्तबन्धः । चक्रबन्धः ।

कालात्तनतरतमकाले ॥३।२।२४॥

अह्न्यञ्जनात्कालवाचिनः शब्दात्परस्याः सप्तम्या वा न लुप् तनादौ परे कालशब्दे चोत्तरपदे परे। पूर्वाह्णेतनः। पूर्वाह्णतनः। एवं तरादौ।

वर्षक्षरावराप्सरःसरोरोमनसो जे ॥३।२।२६॥

एभ्यः सप्तम्या वा अलुप् जे उत्तरपदे परे। वर्षेजः। वर्षजः। मनसिजः। मनोज इत्यादि।

द्युप्रावृड्वर्षाशरत्कालात् ॥३।२।२७॥

दिवप्रभृतेः शब्दात्परस्याः सप्तम्या न लुप्। दिविजः। प्रावृषिजः।

शयवासिवासेष्वकालात् ॥३।२।२५॥

एतेषु पदेषु परेषु सप्तम्या अलुप् वा स्यात्। बिलेशयः। बिलशयः। वने-वासी। वनवासी। गच्छः। इत्यादि।

अपो ययोनिमति चरे ॥३।२।२८॥

अप्शब्दात्परस्याः सप्तम्या यप्रत्यये योनिमतिचरेषूत्तरपदेषु न लुप्। अप्सु भवः अप्सव्यः। अप्सुयोनिः। अप्सुमतिः। अप्सुचरः।

नेन्सिद्धस्थे ॥३।२।२९॥

इन् प्रत्ययान्ते परे सिद्धस्थे इति चोत्तरपदे परे सप्तम्या लुप् नेति न, किन्तु स्यादेव। स्थण्डिलशायी। साङ्काश्यसिद्धः। समस्थः।

षष्ठ्याः क्षेपे ॥३।२।३०॥

चौरस्य कुलमित्यादौ न लुप्। दासस्य भार्या। क्षेपे इति किम्? द्विजकुलम्।

पुत्रे वा ॥३।२।३१॥

दास्याः पुत्रः। दासीपुत्रः।

पश्यद्वाग्दिशो हरयुक्तिदण्डे ॥३।२।३२॥

एभ्यः परस्याः षष्ठ्याः क्रमेण हरयुक्तिदण्डेषु उत्तरपदेषु न लुप् स्यात्। पश्यतोहरः। वाचोयुक्तिः। दिशोदण्डः।

अदसोऽकञायनणोः ॥३।२।३३॥

अदसः षष्ठ्या अकञ्प्रत्ययविषये उत्तरपदे तथा आयनणप्रत्यये च परे

लुप् न स्यात् । अमुष्य पुत्रस्य भावः आमुष्यपुत्रिका । आमुष्यकुलिका । चौरादित्वाद्वुञ् । आमुष्यायणः । नडादित्वादायनण् ।

देवानां प्रियः ॥३।२।३४॥

निपातोऽयम् ।

शेपपुच्छलाङ्गूलेषुनाम्नि शुनः ॥३।२।३५॥

श्वन्शब्दात्परस्याः षष्ठ्या लुप् न स्यात् शेपादावुत्तरपदे परे । शुनः शेपमिव शेपमस्य शुनः शेपः । शुनः पुच्छः । शुनोलाङ्गूलः । नाम्नीति किम्? श्वशेपम् ।

वाचस्पतिवास्तोष्पतिदिवस्पतिदिवोदासम् ॥३।२।३६॥

एते षष्ठ्या अलुपि निपात्यन्ते नाम्नि ।

ऋतां विद्यायोनिसम्बन्धे ॥३।२।३७॥

ऋकारान्तानां विद्याकृते योनिकृते च सम्बन्धे वर्तमानानां तत्सम्बन्धिन्येवोत्तरपदे परे षष्ठ्या न लुप् । होतुः पुत्रः । होतुरन्तेवासी । पितुः पुत्रः । पितुरन्तेवासी । नेह । पितृधनम् ।

स्वसृपत्योर्वा ॥३।२।३८॥

ऋदन्तात् षष्ठ्या वाऽलुप् । होतुः स्वसा । होतृस्वसा । स्वसुः पतिः । स्वसृपतिः ।

मातृपितुः स्वसुः ॥२।३।१८॥

मातृपितृभ्यां परस्य स्वसृशब्दस्थसस्य षः स्यात् समासे । मातृष्वसारः । पितृष्वसारः । असमासे तु मातुः स्वसा । पितुः स्वसा ।

इत्यलुप् समासः ।

ऋदुदित्तरतमरूपकल्पब्रुवचेलड्गोत्रमतहतेषु वा ह्रस्वश्च ॥३।२।६३॥

ऋदुदित परतः स्त्रीलिङ्गः शब्दस्तरादिप्रत्ययेषु ब्रुवादिषु रूयेकार्थेषु उत्तरपदेषु ह्रस्वान्तः पुंवच्च वा स्यात् । पचन्तीतरा । पचन्तितरा । पचत्तरा । श्रेयसीतरा । श्रेयसितरा । श्रेयस्तरा । विदुषीतरा । विदुषितरा । विद्वत्तरा । पचन्ती चासौ ब्रुवा च पचन्तीब्रुवा । पचन्तिब्रुवा । पचद्ब्रुवा ।

ङ्यः ॥३।२।६४॥

ङ्यन्तस्य परतः स्त्रीलिङ्गस्य तरादौ प्रत्यये ब्रुवादिषु चोत्तरपदेषु ह्रस्वोऽन्तादेशः स्यात्। गौरितरा। गौरितमा। नर्तकिरूपा। कुमारिकल्पा। ब्राह्मणिब्रुवा। गार्गिचेली। गार्गिमता। ङ्यः किम्? दत्तातरा। भद्रिकातरा। परतः स्त्रीत्येव। आमलकीतरा। अनेकस्वरस्यैवाऽयं विधिः।

न वैकस्वराणाम् ॥३।२।६६॥

बहुवचनात्। परस्त्रीतिनिवृत्तम्। एकस्वरस्य ङ्यन्तस्य तरादिषु प्रत्ययेषु ब्रुवादिषूत्तरपदेषु रूप्येकार्थेषु वा ह्रस्वः स्यात्। स्त्रीतरा। स्त्रितरा। ज्ञस्य भार्या ज्ञी। ज्ञितमा। ज्ञीतमा। अस्यापत्यं स्त्री ई। इरूपा। ईरूपा। कस्य भार्या की। किकल्पा। कीकल्पा। ज्ञिब्रुवा। ज्ञीब्रुवा। इत्यादि। ङ्यन्तस्येत्येव। श्रीतरा। ह्रीतमा।

ऊङः ॥३।२।६९॥

ऊङन्तस्य प्राग्वत्। ब्रह्मबन्धूतरा। ब्रह्मबन्धुतरा। पक्षे धुर्दीर्घः।

पदः पादस्याज्यातिगोपहते ॥३।२।९५॥

पादशब्दस्य आजि आति ग उपहत इत्येषु परेषु पद इत्यादेशः स्यात्। पादाभ्यामजति अतति वा पदाजिः। पदातिः। पदगः। पदोपहतः। अजेर्व्यभावो निपातनात्।

हिमहतिकषिये पद् ॥३।२।९६॥

एषूत्तरपदेषु पादस्य पद्भवति। पादयोर्हिमम् पद्धिमम्। पद्धतिः। पादकषणशीलः। पत्काषी। पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः। पादयोर्भवाः पद्याः पांसवः। पद्यं घृतम्। पादार्थे पाद्यमिति पाद्यार्घ्ये इति निपातनात्। पादशब्दसम्बन्धिन्येव यत्प्रत्यये विधिः। द्विगुसमाससम्बन्धिनि तु द्वाभ्यां पादाभ्यां क्रीतं द्विपाद्यम्। पणपादमाषाद्य इति यः।

ऋचः श्शसि ॥३।२।९७॥

ऋचः पादस्य पद्। पादं पादं गायत्र्याः शंसतीति पच्छो गायत्रीं शंसति।

शब्दनिष्कघोषामिश्रे वा ॥३।२।९८॥

पदादेशः। पच्छब्दः। पादशब्दः। पन्निष्कः। पादनिष्कः। पद्घोषः। पादघोषः।

नाम्न्युत्तरपदस्य च ॥३।२।१०७॥

उदकस्य पूर्वपदस्य उत्तरपदस्य वा नाम्नि उद इत्यादेशः। उदमेघः। उत्तरपदस्य, क्षीरोदः।

उदकस्योदः पेषंधिवासवाहने ॥३।२।१०४॥

उदपेषं पिनष्टि। उदधिर्घटः। उदवासः। उदवाहनः।

वैकव्यञ्जने पूर्ये ॥३।२।१०५॥

उदकुम्भः। उदककुम्भः। उदपात्रम्। उदकपात्रम्। स्वरे, उदकामत्रम्।

मन्थौदनसक्तुबिन्दुवज्रभारहारवीवधगाहे वा ॥३।२।१०६॥

उदकमन्थः। उदमन्थः। इत्यादि।

वेदूतोऽनव्ययय्वृदीचङीयुवः पदे ॥२।४।९८॥

ईकारोकारयोरुत्तरपदे ह्रस्वो वा स्यात् नचेत्तावव्ययय्वृतौ ईञूपौ ङीइयुव् स्थानौ च भवतः। लक्ष्मिपुत्रः। लक्ष्मीपुत्रः। ग्रामणिपुत्रः। ग्रामणीपुत्रः। ब्रह्मबन्धुपुत्रः। ब्रह्मबन्धूपुत्रः। अव्ययादिवर्जनं किम्? काण्डीभूतम्। ऊरीकृत्य। ईच्, कारीषगन्धीपुत्रः। ङी, गार्गीपुत्रः। इयुव्, श्रीकुलम्। ह्रीस्मृतिः। भ्रूभङ्गी। यवक्रीगृहम्।

भ्रुवोऽच्च कुंसकुट्योः ॥२।४।१०१॥

भ्रूशब्दे कुंसकुट्योरुत्तरपदयोः परयोर्ह्रस्वोऽकारश्च स्यात्। भ्रुकुंसः। भ्रकुंसः। भ्रुकुटिः। भ्रकुटिः। भ्रूकुंसः। भ्रूकुटिरित्यप्यन्ये।

ष्या पुत्रपत्योः केवलयोरीच् तत्पुरुषे ॥२।४।८३॥

मुख्य आबन्तः ष्या पुत्रपतिशब्दयोः केवलयोः परयोस्तत्पुरुषे समासे ईज् भवति। कारीषगन्ध्यायाः पुत्रः कारीषगन्धीपुत्रः। कारीषगन्ध्यायाः पतिः कारीषगन्धीपतिः। व्यवस्थितविभाषया ह्रस्वो न। परमकारीषगन्धीपुत्रः।

बन्धौ बहुव्रीहौ ॥२।४।८४॥

मुख्य आबन्तः ष्या बन्धुशब्दे केवले परे बहुव्रीहावीज् भवति। कारीषगन्ध्याबन्धुरस्याः कारीषगन्धीबन्धुः।

मातमातृमातृके वा ॥२।४।८५॥

कारीषगन्ध्या माता यस्य स कारीषगन्धीमातः। कारीषगन्ध्यामातः। एवं

कारीषगन्धीमाता । कारीषगन्ध्यामाता । कारीषगन्धीमातृकः । कारीषगन्ध्यामातृकः । मात इतिनिर्देशान्मातृशब्दस्य पुत्रप्रशंसामन्तरं विनाऽपि पक्षे मात इत्यदन्त आदेशः । अन्यथा मातृशब्देनैव गतार्थत्वान्मातशब्दोपादानमनर्थकं स्यात् । ऋदन्तलक्षणः कप् प्रत्ययोऽप्यतएव विकल्प्यते ।

मालेषीकेष्टकस्यान्तेऽपि भारितूलचिते ॥२।४।१०२॥

मालादीनामन्ते वर्तमानानां केवलानां च भारिमुख्येषूत्तरपदेषु ह्रस्वः स्यात् । मालां बिभर्ति इत्येवंशीलो मालभारी । मालभारिणी । पद्मपूर्वायां मालायां तथैव । इषीकतूलम् । मुञ्जेषीकतूलम् । इष्टकचितम् । पक्वेष्टकचितम् । इदमेवान्तग्रहणं ज्ञापकं ग्रहणवता नाम्ना न तदन्तविधिरिति । तेन स्निग्धपादोपहत सौत्रनाडिरित्यादौ पदादेशायनण् प्रत्ययादयो न स्युः ।

सत्यागदास्तोः कारे ॥३।२।११२॥

सत्यादिभ्यः कारे परे मोऽन्तः स्यात् । सत्यंकरोति सत्यङ्कारः । अगदङ्कारः । अस्तुङ्कारः ।

धेनोर्भव्यायाम् ॥३।२।११८॥

मोऽन्तो वा स्यात् । धेनुंभव्या । धेनुभव्या । नित्यमिति पाणिनिः ।

लोकंपृणमध्यन्दिनानभ्याशमित्यम् ॥३।२।११३॥

एते शब्दाः कृतपूर्वपदमान्ता निपात्यन्ते । लोकं पृणाति लोकस्य वा पूर्णो लोकम्पृणः । मध्यं दिनस्य मध्यन्दिनम् । अश्नोतेर्घञि अभ्याश इति रूपम् । अनभ्याशं दूरमित्यं गन्तव्यमस्याऽनभ्याशमित्यः । दूरात्त्याज्य इत्यर्थः ।

भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ॥३।२।११४॥

आभ्यामिन्धशब्दे उत्तरपदे परे मोऽन्तः स्यात् । भ्राष्ट्रस्य इन्धः भ्राष्ट्रमिन्धः । अग्निमिन्धः ।

अगिलाद्गिलगिलगिलयोः ॥३।२।११५॥

गिलान्तशब्दवर्जितात्पूर्वपदात्परे गिलशब्दे गिलगिले चोत्तरपदे मोऽन्तः स्यात् । तिमिं गिलतीति तिमिङ्गिलः । तिमीनां गिलगिलः तिमिङ्गिलगिलः । अगिलादिति किम् ? तिमिङ्गिलं मत्स्यं गिलतीति तिमिङ्गिलगिलः । पूर्वगिलशब्दान्नात्र मोऽन्तः ।

भद्रोष्णात्करणे ॥३।२।११६॥

उष्णङ्करणम् । भद्रङ्करणम् ।

नवाऽखित्कृदन्ते रात्रेः ॥३।२।११७॥

मोऽन्तः स्यात्। रात्रिंचरः। रात्रिचरः। रात्रिमटः। रात्र्यटः। खिद्वर्जनं किम्? रात्रिंमन्यमहः।

खित्यनव्ययारुषो मोऽन्तो ह्रस्वश्च ॥३।२।११९॥

अनव्ययस्यार्थात्स्वरान्तस्यारुषश्च खित्प्रत्ययान्ते उत्तरपदे मोऽन्तः स्यात्। यथासम्भवं ह्रस्वश्चान्तादेशः स्यात्। ज्ञंमन्यः। परत्वात्पुंवद्भावो ह्रस्वेन बाध्यते। कालिंमन्या। अनव्ययस्येति किम्? दोषामन्यमहः। अरुष इत्येव। अरुन्तुदः। अरुः शब्दोपादानादनव्ययस्य व्यञ्जनान्तस्य मोऽन्तो न स्यात्। गीर्मन्यः।

नाम्नि ॥३।२।१४४॥

सहस्य स स्यात्संज्ञायाम्। सपलाशं वनम्।

अदृश्याधिके ॥३।२।१४५॥

सहस्य सः। साग्निः कपोतः। सपिशाचा वात्या। सराक्षसीका निशा। राक्षसी निशयाऽनुमेया। अधिके, सद्रोणा खारी।

ग्रन्थान्ते ॥३।२।१४७॥

उत्तरपदेऽस्मिन्नव्ययीभावे सहस्य सः। समुहूर्तं ज्योतिषमधीतम्।

समानस्य धर्मादिषु ॥३।२।१४९॥

समानस्य स इत्यादेशो धर्मादिषूत्तरपदेषु। सधर्मा। सजातीयः। सहपक्षेण सपक्षः। सहधर्मेण सधर्मा। तस्य भावः साधर्म्यम्। अथवा सादृश्यार्थः सहशब्दः सदृशः सख्या ससखीति यथा। तेनायमस्वपदविग्रहो बहुव्रीहिः समासः। सदृशः पक्षोऽस्येत्यादि इति केचित्। सब्रह्मचारी। निपातोऽयम्।

दृग्दृशदृक्षे ॥३।२।१५१॥

समानस्य सः स्यात्। समान इव दृश्यते सदृक्, सदृशः, सदृक्षः।

भीरुष्ठानादयः ॥२।३।३३॥

समासे कृतषत्वाः साधवः। भीरूणां स्थानं भीरुष्ठानम्। असमासे भीरोः स्थानम्। अङ्गुलीनां सङ्गोऽङ्गुलिषङ्गः। अन्यत्र अङ्गुलेः सङ्गः।

एत्यकः ॥२।३।२६॥

ककारवर्जितान्नाम्यन्तस्थात्कवर्गात्परस्य सस्य षः स्यादेकारे परे नाम्नि। हरिषेणः। श्रीषेणः। अक इत्येव। विष्वक्सेनः। नाम्यन्तस्थाकवर्गादिति किम्? सर्वसेनः।

भादितो वा ॥२।३।२७॥

इकारान्तान्नक्षत्रवाचिनो वा प्रागुक्तम् । रोहिणिषेणः । रोहिणिसेनः । ङ्यापो बहुलं नाम्नि इति ह्रस्वः । इत इति किम्? शतभिषक्सेनः ।

आशीराशास्थितास्थोत्सुकोतिरागे ॥३।२।१२०॥

अषष्ठीतृतीयान्तादन्यशब्दादाशिषप्रभृतिषु उत्तरपदेषु दोऽन्तः स्यात् । अन्याआशीः अन्यदाशीः । अन्यदाशा ।

ईयकारके ॥३।२।१२१॥

अन्यशब्दादीये कारके च पदे दोऽन्तः स्यात् । अन्यस्यायमन्यदीयः । गहादिस्वादीयः । अन्यस्यान्येन कारकः अन्यत्कारकः ।

अन्यत्यदादेराः ॥३।२।१५२॥

अन्यशब्दस्य त्यदादेश्च दृग्दृशदृक्षेषु आकारोऽन्तादेशः स्यात् । अन्य इव दृश्यतेऽन्यादृक् । अन्यादृशः । अन्यादृक्षः । तादृक् । तादृशः । तादृक्षः । यादृक् । यादृशः । यादृक्षः । अमूदृक् । अमूदृशः । अमूदृक्षः ।

इदं किमीत्की ॥३।२।१५३॥

इदमीकाररूपः किमुकीकाररूपः स्याद्दृगादिषूत्तरपदेषु । अयमिव दृश्यते ईदृक् । ईदृशः । ईदृक्षः । क इव दृश्यते कीदृक् । कीदृशः । कीदृक्षः ।

कोः कत्तत्पुरुषे ॥३।२।१३०॥

स्वरादावुत्तरपदे परे कोः कत्स्यात् । कुत्सितोऽश्वः कदश्वः । कदन्नम् ।

रथवदे ॥३।२।१३१॥

कद्रथः । कद्वदः ।

तृणे जातौ ॥३।२।१३२॥

कत्तृणम् ।

कत्रि ॥३।२।१३३॥

कुशब्दस्य किं शब्दस्य वा त्रिशब्दे परे कत् स्यात् । कुत्सितास्त्रयः के वा त्रयः कत्त्रयः ।

काक्षपथोः ॥३।२।१३४॥

अक्षपथिन् इत्येतयोरुपपदयोः कोः का स्यात् । कुत्सितोऽक्षः पाशकादिः काक्षः । कुत्सितः पन्थाः कापथम् । कुत्सितः पन्था अस्मिन्देशे इति कापथो देशः । सकोऽपि कक्षु कुत्सितोऽक्षः (?) काक्षः । पथिन्शब्दनिर्देशात्सत्पर्यायेऽव्युत्पन्ने पथशब्दे न स्यात् । कुत्सितः पथोऽस्य कुपथं वनम् । अनीषदर्थार्थं वचनम् ।

पुरुषे वा ॥३।२।१३५॥

कापुरुषः । कुपुरुषः ।

अल्पे ॥३।२।१३६॥

ईषदर्थे कुशब्दस्य उत्तरपदे परे कादेशः स्यात् । ईषन्मधुरम् कामधुरम् । ईषदम्लं काम्लम् ।

काकवौ वोष्णे ॥३।२।१३७॥

उष्णे उत्तरपदे परे कुशब्दस्य काकवौ वा स्याताम् । ईषत्कुत्सितं वा उष्णं कोष्णम् । कवोष्णम् । ईषत्कुत्सितं वा उष्णमत्र कोष्णः कवोष्णो वा देशः । तत्पुरुषे कदुष्णम् । बहुव्रीहौ कदादेशो न । कूष्णो देशः ।

दिक्शब्दात्तीरस्य तारः ॥३।२।१४२॥

दक्षिणस्या दिशः, दक्षिणस्य देशस्य वा तीरं दक्षिणतारम् । वाऽनुवर्तनाद्दक्षिणतीरम् । पूर्वतारम् । पूर्वतीरम् ।

स्वामिचिह्नस्याविष्टाष्टपञ्चभिन्नच्छिन्नच्छिद्रस्रुवस्वस्तिकस्य कर्णे ॥३।२।८४॥

स्वामिचिह्नवाचिनो विष्टादिवर्जितस्य कर्णशब्दे उत्तरपदे दीर्घान्तादेशः स्यात् । द्विगुणाकर्णः । चिह्नस्येति किम्? शोभनकर्णः । नेह । विष्टकर्णः । अष्टकर्णः । इत्यादि ।

गतिकारकस्य नहिवृतिवृषिव्यधिरुचिसहितनौ क्वौ ॥३।२।८५॥

गतिसंज्ञकस्य कारकवाचिनो नह्यादिषु क्विबन्तेषूत्तरपदेषु परेषु दीर्घान्तादेशः स्यात् । उपनह्यति उपनह्यते वा उपानत् । परीणत् । नीवृत् । प्रावृट् । मर्मावित् । नीरुक् । तुराषाट् । छान्दसोऽयं हृर्यर्थः । भीरुष्ठानादित्वात्षत्वम् । परीतत् । गमां क्वाविति नलोपः । गतिकारकस्येति किम्? पटुरुक् । तिग्मरुक् ।

कोटरमिश्रकसिध्रकपुरगशारिकस्य वणे ॥३।२।१६॥

एषां कृतणत्वे वनशब्दे परे दीर्घः स्यात् नाम्नि । अञ्जनागिरिः । किंशुकागिरिः ।

वलच्यपित्रादेः ॥३।२।८२॥

वलचि प्रत्यये परे पित्रादिवर्जितानां स्वरान्तानां दीर्घः स्यात्। कृषीवलः।

अनजिरादिबहुस्वरशरादीनां मतौ ॥३।२।७८॥

अजिरादिवर्जितानां बहुस्वराणां शरादीनां च मतौ प्रत्यये दीर्घः स्यात्। अमरावती। शरादि, शरावती। मणीवती। वार्ध्रीवान्नामगिरिः। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्। तेन मृगावती। पद्मावतीत्यादि। बहुस्वरेति किम्? व्रीहिमती। नाम्नीत्येव। वलयवती कन्या। शरवती तूणा।

अपील्वादेर्वहे ॥३।२।८९॥

नाम्यन्तस्य वहे उत्तरपदे दीर्घः स्यात्। ऋषीवहम्। कपीवहम्। एवंनामनी नगरे। घान्ते वहशब्दे ऋषीवहः। मुनीवहः। अपील्वादेरिति किम्? पीलुवहम्।

शुनः ३।२।९०॥

श्वन्शब्दस्योत्तरपदे दीर्घः स्यात्। शुनो दन्तः श्वादन्तः। श्वाकर्णः। क्वचिद्वा। श्वापुच्छः। श्वपुच्छः। श्वापदम्। श्वपदम्।

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् ॥३।२।८६॥

घञन्ते उत्तरपदे उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात्। परीपाकः। नीहारः। प्रतीहारः। प्रभावः प्रभार इत्यादौ न दीर्घः।

नामिनः काशे ॥३।२।८७॥

नाम्यन्तस्योपसर्गस्याजन्ते काशशब्दे उत्तरपदे दीर्घः स्यात्। नीकाशः। वीकाशः। घञ्युपसर्गेत्यादौ अमनुष्य इति पाणिनिः। अमनुष्येति किम्? निषादः।

निष्प्रागेन्तः खदिरकार्श्याम्रशरेक्षुप्लक्षपीयूक्षाभ्यो वनस्य ॥२।३।६६॥

णत्वं स्यात्। निर्वणः। प्रवणम्। पारमध्येऽग्रेऽन्तः षष्ठ्या वेत्यव्ययीभावे पूर्वपदस्यैकारः। अग्रेवणम्। अन्तर्वणम्।

द्वित्रिस्वरौषधिवृक्षेभ्यो नवाऽनिरिकादिभ्यः ॥२।३।६७॥

द्वित्रिस्वरेभ्य इरिकादिवर्जेभ्य ओषधिवृक्षवाचिभ्यः परस्य वनस्य नस्य णो वा स्यात्। दूर्वावनम्। दूर्वावणम्। प्रियङ्गुवणम्। प्रियङ्गुवनम्। नेह इरिकावनम्।

वाह्याद्वाहनस्य ॥२।३।७२॥

वाह्यवाचिनो रेफादिमतः पूर्वपदात्परस्य वाहनशब्दस्य नस्य णः स्यात्। इक्षुवाहणम्। वाह्यादिति किम्? सुरवाहनम्। वाह्यशब्देनात्र भारमात्रमारोप्य यदुह्यते तदेव।

पानस्य भावकरणे ॥२।३।७१॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्य पानस्य नस्य णत्वं वा स्यात्। क्षीरपाणम्। क्षीरपानम्। करणेऽपि। कषायपाणः। कषायपानः। कंसः। भावकरण इति किम्? पीयतेऽस्मिन्निति पानः। क्षीरपानो घोषः।

देशे ॥२।३।७०॥

समुदायेन चेद्देशो गम्यते तदा पानशब्दस्य णत्वम्। पीयते इति पानम्। क्षीरं पानं येषां ते क्षीरपाणा उशीनराः। सुरापाणाः प्राच्याः।

गिरिनद्यादीनाम् ॥२।३।६८॥

एषां नकारस्य वा णः स्यात्। गिरिणदी। गिरिनदी। चक्रणितम्बा। चक्रनितम्बा। गिरिणखः। गिरिनखः। माषोनः। माषोणः।

वोत्तरपदान्तनस्यादेरयुवपक्वाह्नः ॥२।३।७५॥

पूर्वपदस्थान्निमित्तात्परस्योत्तरपदान्तभूतस्य तथा नागमस्य स्यादेश्च नकारस्य णो वा स्यान्नचेत्स नकारो युवादित्रयसम्बन्धी स्यात्। माषवापिणौ। माषवापिनौ। नागमे, व्रीहिवापाणि। व्रीहिवापानि कुलानि। स्यादेः, माषवापेण। माषवापेन। नेह, गर्गाणां भगिनी गर्गभगिनी। उत्तरपदेति किम्? गर्गाणां भगः गर्गभगः। सोऽस्यास्तीतिसमासपदादिन्, गर्गभगिणी। अत्रोत्तरपदस्यान्तो नकारो न भवति इति विकल्पो न स्यात्। कवर्गैकस्वरवतीति प्रागुक्तम्। वृत्रघ्णौ। स्वर्गकामिणौ। स्वर्गकामाणि। उरःकेण। गुरुमुखेण। क्षीरपेण।

पदेऽन्तरेऽनङ्तद्धिते ॥२।३।९३॥

आङन्तं तद्धितान्तं च वर्जयित्वाऽन्यस्मिन् पदे निमित्तनिमित्तिनोरन्तरे नो णत्वं न। माषकुम्भवापेन। अनाङिति किम्? प्राणद्धम्। पर्याणद्धम्। अतद्धित इति किम्? आर्द्रगोमयेण।

वर्चस्कादिष्ववस्करादयः ॥३।२।४८॥

कुत्सितं वर्चो वर्चस्कम्। निन्दादिष्वर्थेषु अवस्करादयः शब्दाः कृतशषसा धूत्तरपदाः साधवः। अवस्करः अन्नमलं तत्संयोगाद्देशोऽवस्करः। अवकरोऽन्यः। कुस्तुम्बुरूणि फलानि। कुतुम्बुरुः। तिण्डुकवृक्षः। अपरस्परा अवरस्परा

वा । क्रियासातत्ये अपरस्पराः सार्था गच्छन्ति । सततमविच्छेदेन गच्छन्तीत्यर्थः । अन्यत्रापरपरा गच्छन्ति जनाः । आश्चर्यमद्भुते ॥ अन्यत्राचर्यं शोभनं कर्म । गोष्पदं गोसेविते प्रमाणे च ॥ गावः पद्यन्तेऽस्मिन् गोष्पदो देशः । गोभिः सेवितो ग्रामसमीपः । प्रमाणे गोष्पदपूरं वृष्टो मेघः । गोष्पदमात्रम् । अन्यत्र गोः पदम् । प्रतिष्कशः सहायः प्रस्कण्वहरिश्चन्द्रावृषी मस्करो वेणुदण्डयोः । अन्यत्र मकरः । विष्किरः शकुनौ । अन्यत्र विकिरः । कास्तीराजस्तुन्दे नगरे ॥ अन्यत्र कारतीरम् (?) । अजतुदः । कारस्करो वृक्षे ॥ अन्यत्र कारकरः । पारस्करो देशनाम्नि ॥ तस्करः चौरः । अन्यत्र तत्करः । बृहस्पतिः । प्रायो मुनिस्तस्य चित्तं प्रायश्चित्तं व्रतम् । वनस्य पतिरित्यादिराकृतिगणोऽयम् ।

ऋफिडादीनां डश्च लः ॥२।३।१०४॥

ऋफिडादीनामृरो लृलौ डकारस्य ललो भवति । लृफिडः । लृफिलः । ऋफिडः । ऋतकः । लृतकः इत्यादि ।

जपादीनां पो वः ॥२।३।१०५॥

एषां पस्य वो वा भवति । जवा । जपा । त्रिविष्टपः । त्रिपिष्टपः । अवाची । अपाची । जपादयः प्रयोगतोऽनुसर्तव्याः ।

पृषोदरादयः ॥३।२।१५५॥

एवं प्रकारा शब्दा विहितलोपागमवर्णविकाराः शिष्टप्रयोगात्साधव एव स्युः । पृषद् उदरमुदरे वाऽस्य । तलोपः । जीवनस्य मूतः पुटबन्धः । जीमूतः । वनलोपः । वारिणो वाहको बलाहको घनः । पूर्वपदस्य बः । उत्तरपदादेर्ले इत्यादेशः । दूरासः । दुर्जनः । दुष्टो दासः दूडाशः । मह्यां रौतीति मयूरः । ब्रुवन्तोऽस्यां सीदतीति बृसी । भ्रमन् रौतीति भ्रमरः । वर्णागमो वर्णविपर्ययश्च द्वौ चापरौ वर्णविकारनाशौ । धातोस्तदर्थातिशयेन योगस्तदुच्यते पञ्चविधं निरुक्तम् १

श्रीजैनधर्माभ्युदयाय बालप्रबोधनेनोज्ज्वलपुण्यकान्त्या ।
चन्द्रप्रभां वीरकृपानुयातश्चकार मेघः शरदि प्रसद्य ॥ १ ॥

श्रीहीरः कनकस्थितौ परिणतः श्रीशीलसिद्धौ यथा, लोके स्यात्कमलाधिवास विलसच्चारित्रभाजं प्रियः । धर्मः श्रीजिनदेशितः शतरविः श्रीहेमचन्द्रप्रभा–रम्यः प्राणिकृपामयः स हि तथा चित्ते सतां भासताम् ॥ १ ॥ नित्यं श्रीवृषभार्हतः प्रणमनात् तत्पादपद्मश्रिया छत्रीभूय नखेन्दुमण्डललसद्भासा तु दीप्तप्रभः । श्रीमेघाद्विजयाह्ववाचकवरो वृत्तिं व्यधादादिमां शुद्धश्रीगुरुसिद्धहैमवचनैश्चन्द्रप्रभायामिमाम् ॥ २ ॥ इति श्रीमन्महोपाध्यायश्रीमेघविजयगणि विरचितायां चन्द्रप्रभाख्यायां प्रक्रियायां प्रथमवृत्तिः संपूर्णा ।

इति समासाश्रयविधयः ।

अथ तद्धितप्रकरणम् ।

श्रीमन्नाभेयवामेयवर्द्धमानजिनात्ममन् ।
तत्तद्धितोपदेशेन तानेव प्रस्तुवे सदा ॥ १ ॥

तद्धितोऽणादिः ॥६।१।१॥

इतो वक्ष्यमाणा अणादिप्रत्ययास्तद्धितसंज्ञाः स्युः । मारुदेवः । आश्वसेनिः । त्रैशलेयः ।

पौत्रादि वृद्धम् ॥६।१।२॥

परमप्रकृतेरपत्यवतो यत्पौत्राद्यपत्यं तद्वृद्धसंज्ञं स्यात् । गर्गस्यापत्यं पौत्रादि गार्ग्यः । एवं वात्स्यः । पौत्रादीति किम्? अनन्तरापत्ये गार्गिः । वात्सिः ।

वंश्यज्यायोभ्रात्रोर्जीवति प्रपौत्राद्यस्त्री युवा ॥६।१।३॥

वंशे भवो वंश्यः । पित्रादिर्ज्यायान् भ्राता वयोधिकः एकपितृकः एकमातृको वा प्रपौत्रः । परमप्रकृतेश्चतुर्थः स्त्रीवर्जितप्रपौत्राद्यपत्यं जीवति वंश्ये ज्येष्ठभ्रातरि वा युवसंज्ञः स्यात् । गार्ग्यायणः । वात्स्यायनः । वंश्यज्यायोभ्रात्रोरिति किम्? अन्यस्मिन् जीवति गार्ग्यः । कनिष्ठेऽपि गार्ग्यः । जीवतीति किम्? मृते गार्ग्यः । प्रपौत्रादीति किम्? पौत्रो गार्ग्यः । अस्त्रीति किम्? स्त्री गार्गी ।

सपिण्डे वयः स्थानाधिके जीवद्वा ॥६।१।४॥

ययोरेकसप्तमः पुरुषस्तावन्योन्यस्य सपिण्डौ स्तः । वयो यौवनादिस्थानं पितापुत्रादीत्यादि परमप्रकृतेः स्त्रीवर्जं प्रपौत्राद्यपत्यं वयःस्थानाभ्यां द्वाभ्यामप्यधिके सपिण्डे जीवति जीवदेव युवसंज्ञं वा स्यात् । पितृव्ये पितामहस्य भ्रातरि वा वयोधिके जीवति जीवद्गार्ग्यस्यापत्यं गार्ग्यः गार्ग्यायणो वा । एवं वात्स्यः वात्स्यायनो वा । सपिण्ड इति किम्? अन्यत्र गार्ग्यः । वयःस्थानाधिके इति किम्? द्वाभ्यामन्यतरेण वा न्यूनत्वे गार्ग्यः । जीवदित्येव । मृते गार्ग्यः । प्रपौत्रादि किम्? पौत्रो गार्ग्यः । स्त्री गार्गी ।

युववृद्धं कुत्सार्चे वा ॥६।१।५॥

युवा च वृद्धं चापत्यं यथासंख्यं कुत्सायामर्चायां च विषये युवसंज्ञं वा स्यात् युवापत्ये कुत्सायां पक्षे युवत्वं निवर्तते । तत्र वृद्धप्रत्ययेनाभिधानं स्यात् । गार्ग्यस्यापत्यं युवा कुत्सितो गार्ग्यः गार्ग्यायणो वा जाल्मः । गुर्वायत्तो भूत्वा स्वतन्त्रो यः स एवमुच्यते । कुत्सायाम् अन्यत्र गार्ग्यायणः वृद्धस्यार्चायां पक्षे युवत्वं स्यात्तदा युवप्रत्ययेनाभिधानं स्यात् । वृद्धस्यापत्यं वृद्धमर्चितं तत्रभवान्

गार्ग्यायणो गार्ग्यो वा अर्चायामन्यत्र गार्ग्य एव । गर्गस्यापत्यं पौत्रादि स्त्री गार्गी ।

संज्ञा दुर्वा ॥६।१।६॥

या संज्ञा हठा अस्त्री इत्येवं नियुज्यते सा दुःसंज्ञा वा स्यात् । देवदत्तीयाः । दैवदत्ताः । सिद्धसेनीयाः । सैद्धसेनाः ।

त्यदादिः ॥६।१।७॥

दुःसंज्ञः स्यात् । त्यदीयम् ।

वृद्धिर्यस्य स्वरेष्वादिः ॥६।१।८॥

यस्य शब्दस्य स्वराणां मध्ये आदिः स्वरो वृद्धिसंज्ञः स्यात्स शब्दो दुसंज्ञः स्यात् । औपगवस्येदमौपगवीयम् । आम्रगुप्तायनिः ।

प्राग्जितादण् ॥६।१।१३॥

तेनजितजयदीव्यत्खनत्सु एतत्सूत्राद्वार्ग्येऽर्था अपत्यादयस्तेष्वपवादविषयं विनाऽण्प्रत्ययो वा स्यात् ।

ङसोऽपत्ये ॥६।१।२८॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थेऽणादयः स्युः । उपगोरपत्यमौपगवः ।

आद्यात् ॥६।१।२९॥

अपत्यार्थप्रत्यया आद्यात्परमप्रकृतेरेव पौत्राद्यपत्यपूर्वजानामापरमप्रकृतेः पारम्पर्येण सम्बन्धादपत्यं स्यात् । तत्र तैस्तैः सम्बन्धविवक्षायामनन्तरवृद्धयुवभ्योऽपि प्रत्ययः प्राप्नोतीति नियमार्थोऽयं योगः । ऐकार्थ्ये इति विभक्तिलुकि उपगु अण् इतिस्थिते, णकारो वृद्ध्यर्थः ।

वृद्धिः स्वरेष्वादेर्ञ्णिति तद्धिते ॥७।४।१॥

ञिति णिति तद्धिते आद्यस्वरस्य वृद्धिः स्यात् ।

अस्वयंभुवोऽव् ॥७।४।७०॥

स्वयम्भूवर्जोवर्णस्यापदस्य तद्धिते परेऽव् स्यात् । औपगवः । स्त्री चेदौपगवी ।

धनादेः पत्युः ॥६।१।१४॥

धनादेर्गणात्परो यः पतिशब्दस्तदन्ताद्धनपतीत्येवमादेः प्राग्जितीयेऽर्थेऽण् प्रत्ययो वा स्यात् । धनपतेरपत्यं तत्र भवः तत आगतो वा धानपतः । आश्वपतः । गाणपतः । गार्हपत्यमित्युत्तरसूत्रेण ।

अनिदम्यणपवादे च दित्यदित्यादित्ययमपत्यु-त्तरपदाञ्ञ्यः ॥६।१।१५॥

दिति अदिति आदित्ययमशब्देभ्यः पत्युत्तरपदाच्च प्राग्जितीयेऽर्थे इदमर्थे वर्जितेऽपत्यादावर्थे योऽणोऽपवादप्रत्ययस्तद्विषये ञ्यः स्यात्। दितेरपत्यं दैत्यः। अदितेरपत्यमादित्यः। दितिर्देवताऽस्येति दैत्यम्। अदितिर्देवताऽस्येत्यादित्यम्। आदित्यो देवताऽस्येत्यादित्यम्। यमस्य याम्यम्। पत्युत्तरपदम्, बृहस्पतिर्देवोऽस्य बार्हस्पत्यम्। अत्राणोऽपवादः।

पृथिव्या ञाञ् ॥६।१।१८॥

पृथिव्यां भवः पार्थिवः। अञ्प्रत्यये पार्थिवी घटिका। अप्रत्यये पार्थिवा।

देवाद्यञ् च ॥६।१।२१॥

चकारादञपि। देवस्येदं देवादागतं वा दैव्यम्। दैवम्। यञन्तादञन्ताच्च ङी। दैवी वाक्। मतान्तरे ञ्योऽपि। दैव्या।

बहिषष्टीकण् च ॥६।१।१६॥

बहिस् इत्येतस्मात्प्राग्जितीयेऽर्थे टीकण्, चकाराद् ञः। बहिर्जातो बाहीकः। बाह्यः।

प्रायोऽव्ययस्य ॥७।४।६५॥

अपदे तद्धितेऽन्त्यस्वरादिलुक्। टकारो ङ्यर्थः। बाहीकी।

अः स्थाम्नः ॥६।१।२२॥

स्थामन् शब्दात्प्राग्जितीयेऽर्थे अः प्रत्ययः स्यात्। अश्वत्थाम्नोऽपत्यमश्वत्थामः।

लोम्नोऽपत्येषु ॥६।१।२३॥

अः स्यात्। उडुलोमाः। उडुलोमैः। बहुवचनात्सौत्रादेकत्वद्वित्वे च बाह्वादित्वादिञ्। औडुलोमिना। औडुलोमिभ्याम्।

उत्सादेरञ् ॥६।१।१९॥

उत्सस्येदमौत्सम्। औदपानम्। अणपवादे च उत्सस्यापत्यमौत्सः। तरुण्या अपत्यं तारुणः। तालुनः।

कल्यग्नेरेयण् ॥६।१।१७॥

आभ्यामेयण् स्यात्। कलिर्देवताऽस्य, कलौ भवं, कलेरिदं, कलेरागतं काले-

यम् । एवमाग्नेयम् । भवदृष्ट इदम् । अणपवादः । आगतं निमित्तमुत्पातः संयोगो हितः ॥ एष्वर्थेषु तथैव ।

प्राग्वतः स्त्रीपुंसान्नञ्स्नञ् ॥६।१।२५॥

प्राग्वतो येऽर्थास्तेष्वनिदम्यणपवादे च स्त्रीशब्दात्पुंसशब्दात्क्रमान्नञ्स्नञौ प्रत्ययौ स्याताम् । स्त्रिया अपत्यं स्त्रैणः । स्त्रीणां समूहः स्त्रैणम् । स्त्रीषु भवः स्त्रैणः । स्त्रीणामियं स्त्रैणी । एवं पौंस्नः । पौंस्नम् । पौंस्नी । एवं निमित्तोत्पातसंयोगहितेष्वर्थेषु । प्राग्वत इति किम् ? स्त्रियामर्हं कुलं स्त्रिया तुल्यमिति वा स्त्रीवत् । पुंवत् ।

द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुबद्विः ॥६।१।२४॥

अपत्यर्थादन्यत्र प्राग्जितीयेऽर्थे उत्पन्नस्य द्विगोः परस्य यकारादेः स्वरादेश्च प्रत्ययस्य सकृल्लुप् स्यात् न तु द्विः । द्वयो रथयोर्द्विरथ्या वाऽयं वोढा द्विरथः । रथात्सादेरिति यः । पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालः । यस्वरादेः किम् ? पञ्चभ्यो गर्गेभ्य आगतं पञ्चगर्गमयम् । अद्विरिति किम् ? पञ्चसु कपालेषु संस्कृतः पञ्चकपालं तस्येदं पाञ्चकपालम् । एवं त्रैवेदम् । द्विगोरिति किम् ? पौर्वशाला । प्राग्जितादित्येव । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः । वहतीत्यादिना यः । तस्य न लुप् । अनपत्ये किम् ? द्वैमातुरः ।

न प्राग्जितीये स्वरे ॥६।१।१३५॥

गोत्रे उत्पन्नस्य बहुषु या लुप् वक्ष्यते सा प्राग्जितीयेऽर्थे यो विधीयते स्वरादिस्तस्मिन् विषयभूते न स्यात् । गर्गाणां छात्रा गार्गीयाः । वात्सीयाः । गर्गभार्गविका द्वन्द्वात्प्राग्जितीये विवादेऽकच्प्रत्ययस्तस्मिन्नणो लुप्प्रतिषेधो निपात्यते । गर्गाणां वृद्धानां भृगूणां च वृद्धानां यूनां विवाहः । गर्गभार्गविका ।

तद्धितयस्वरेऽनाति ॥२।१।९२॥

व्यञ्जनात्परस्यापत्यस्य यकारस्य तद्धिते यकारादौ आकारवर्जे स्वरादौ च परे लुक् स्यात् । गार्ग्ये साधुः गार्ग्यः । गर्गाणां समूहो गार्गकम् । प्राग्जितीय इति किम् ? अत्रिभ्यो हितः आत्रीयः । गार्गीयः । गार्गीयमिति दीक्षितः । स्वर इति किम् ? गर्गेभ्य आगतं गर्गमयम् । गर्गरूप्यम् ।

यूनि लुप् ॥६।१।१३७॥

यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्य प्राग्जितीये स्वरादौ प्रत्यये विवक्षितेऽनुत्पन्न एव लुप्स्यात् । लुपि सत्यां यो यतः प्राप्नोति स तत उत्पद्यते । फांटाहृतः । तस्यापत्यं युवा फांटाहृताः । फांटाहृति । मिमताण्णश्चेति णः । तस्य छात्रा इति प्राग्जितीये स्वरादौ चिकीर्षितेऽस्य णप्रत्ययस्य लुप् । तत इञन्तं प्रकृतिरूपं सम्पन्नमिति वृद्धेऽञः इत्यञ् । फांटाहृताः ।

पीलासाल्वामण्डूकाद्वा ॥६।१।६८॥

एभ्योऽपत्येऽण् वा स्यात्। पैलः। पैलेयः।

द्विस्वरादणः ॥६।१।१०९॥

द्विस्वरादणन्तादपत्ये आयनिञ्प्रत्ययः स्यात्।

पैलादेः ॥६।१।१४२॥

अस्माद्यूनि विहितस्य प्रत्ययस्य लुप्स्यात्। पीलाया अपत्यं पैलः। तस्यापत्यं युवा पैलायनिः। आयनिञो लुपि पैलः पुत्रः पिता च।

पुरुमगधकलिङ्गसूरमसद्विस्वरादण् ॥६।१।११६॥

एभ्यो द्विस्वरेभ्यश्च राष्ट्रक्षत्रियवाचिभ्यः सरूपेभ्यो राजन्यपत्ये चार्थेऽण् स्यात् स च द्रिः। अञोपवादः। अङ्गस्य राजाऽङ्गस्यापत्यं वा आङ्गः। तस्यापत्यमिति द्विस्वरादण इत्यायनिञ्। तस्य,

अब्राह्मणात् ॥६।१।१४१॥

अब्राह्मणवाचिनो वृद्धप्रत्ययान्ताद्यूनि विहितस्य प्रत्ययस्य लुप् स्यादिति नित्यं लुप्। आङ्गः पिता पुत्रश्च।

प्राच्ये ञोऽतौल्वल्यादेः ॥६।१।१४३॥

प्राच्यगोत्रे य इञ् तदन्तात्तौल्वल्यादिवर्जिताद्यून्यपत्ये विहितस्य प्रत्ययस्य लुप्स्यात्। पन्नागारस्याऽपत्यम्।

अत इञ् ॥६।१।३१॥

अकारान्ताद् ङसन्तान्नाम्नोऽपत्येऽर्थे इञ् स्यात्।

यञिञः ॥६।१।५४॥

वृद्धे विहितौ यौ यञिञौ तदन्ताद्यून्यपत्ये आयनण् स्यात्। पान्नागारायणः। अनेन लुपि पान्नागारः पिता पुत्रश्च। प्राच इति किम्? दाक्षिः पिता। दाक्षायणः पौत्रः। तौल्वल्यादिवर्जनं किम्? तौल्वलिः पिता। तौल्वलायनः पुत्रः।

वायनणायनिञोः ॥६।१।१३८॥

आयनण आयनिञश्च यून्यपत्ये विहितस्य प्राग्जितीये स्वरादौ प्रत्यये विषयभूते लुब्वा स्यात्। गर्गस्यापत्यं गार्ग्यः। तस्याऽपत्यं युवा गार्ग्यायणः। यञिञ इत्यायनण्। तस्य च्छात्रा गार्गीया गार्ग्यायणीया वा। दोरीयः॥ यूनि लुपि इति नित्यलुपि प्राप्ते विकल्पोऽयम्।

यस्कादेर्गोत्रे ॥६।१।२५॥

यस्कादिभ्यो यः प्रत्ययो विहितस्तदन्तस्य बहुत्वे गोत्रार्थे वर्तमानस्य यस्कादेर्यः स प्रत्ययस्तस्याऽस्त्रियां विषये लुप्स्यात्। यस्कस्यापत्यं यास्कः।

शिवादेरण् ॥६।१।६०॥

शिवादिभ्यो ङसन्तेभ्योऽपत्यमात्रेऽण् स्यात्। यास्कस्याऽपत्यं युवा यास्कायनिः। द्विस्वरादण इत्यायनिञ्। गोत्र इति किम्? यास्काश्छात्राः। यस्कस्याऽपत्यानि यस्काः। तत्प्रतिकृतयो यास्का इत्यत्र गोत्रे उत्पन्नस्यापि प्रत्ययस्य नेदानीं तदन्तं प्रतिकृतिषु वर्तमानं गोत्रे इति न भवति। स्त्रियां तु यस्काः स्त्रियः। ङसोऽपत्यमात्रं विवक्षितं न लिङ्गसंख्यादि। तेन द्वयोर्बहुषु स्त्रीलिङ्गादौ च स्यात्। औपगवाः। औपगवी। तस्येदमित्येवाणादिसिद्धावपत्यविवक्षायां तस्यापवादबाधार्थमुत्सर्गस्तेन भानोरपत्यं भानवः। अत्र दोरीय इति ईयो न। आद्यादितिसूत्रादारम्भः प्राक् नियमार्थ उक्तः। उपगोरपत्यमनन्तरं वृद्धं वा औपगवः। तस्याप्यौपगविः। औपगवेरप्यौपगवः। गर्गस्याऽपत्यं पौत्रादिर्गार्ग्यः। गार्ग्यस्यापि गार्ग्यः। गार्ग्यायणस्यापि गार्ग्यः। अनन्तरादयोऽपि परमप्रकृतिरूपेणैवाऽपत्ये प्रत्ययानुत्पादयन्ति।

वृद्धाद्यूनि ॥६।१।३०॥

यून्यपत्ये विवक्षिते यः प्रत्ययः स आद्याद्वृद्धात्परमप्रकृतेर्यो वृद्धप्रत्ययस्तदन्तात्स्यात्। आद्यादितिसूत्रापवादः। वृद्धादिति यूनि प्रकृतिर्विधीयते। गर्गस्यापत्यं वृद्धं गार्ग्यः। तस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः। दक्षस्यापत्यं पौत्रादिर्दाक्षिः। तस्यापत्यं युवा दाक्षायणः। नडस्यापत्यं नाडायनः। तस्यापत्यं युवा नाडायनिः। यूनीति किम्? गार्ग्यः। नाडायनः। आद्यादित्येव। उपगोरपत्यं वृद्धमौपगवः। तस्यापत्यं युवा औपगविः। गार्ग्यायणस्यापत्यं युवा गार्ग्यायणः। अत्रायनण् इञ् च न स्यात्।

अत इञ् ॥६।१।३१॥

अदन्तात्षष्ठ्यन्तादपत्ये इञ् स्यात्। अणोपवादः। दक्षस्यापत्यं दाक्षिः। अस्यापत्यमिः।

बाह्वादिभ्यो गोत्रे ॥६।१।३२॥

स्वापत्यसन्तानस्य स्वव्यपदेशसंज्ञाकारणमृषिरनृषिर्वा प्रथमपुरुषस्तदपत्यं गोत्रं बाह्वादिभ्यो ङसन्तेभ्यो गोत्रेऽपत्येर्थे इञ् स्यात्। अनकारान्तार्थो बाधकबाधनार्थमारम्भः। बाहोरपत्यं बाहविः। आकृतिगणः।

वर्मणोऽचक्रात् ॥६।१।३३॥

चक्रशब्दवर्जितात्परो यो वर्मन्शब्दस्तदन्तादपत्येऽर्थे इञ्। ऐन्द्रवर्मिः।

अजादिभ्यो धेनोः ॥६।१।३४॥

आजाधेनविः ।

ब्राह्मणाद्वा ॥६।१।३५॥

ब्राह्मणधेनविः । ब्राह्मणधेनवः ।

भूयः सम्भूयोऽम्भोऽमितौजसः स् लुक् च ॥६।१।३६॥

भूयसोऽपत्यं भौयिः । साम्भूयिः । आम्भिः । आमितौजिः ।

व्यासवरुटनिषादसुधातृबिंबचण्डालादन्त्यस्य चाक् ॥६।१।३८॥

एभ्योऽपत्ये इञ् स्यात् अन्ते चाक् । व्यासस्यापत्यं वैयासकिः ।

शालङ्क्यौदिषाडिवाड्वलिः ॥६।१।३७॥

एते निपाताः । शलङ्कोरपत्यं शालङ्किः । उदकस्यौदिः । षण्णां षाडिः । वाचं वदति वाग्वादः तस्यापत्यं वाड्वालिः ।

य्वः पदान्तात्प्रागैदौत् ॥७।४।५॥

ञ्णिति तद्धिते इवर्णोवर्णयोर्वृद्धिप्रसङ्गे तयोरेव स्थाने य्वौ यकारवकारौ पदान्ते ताभ्यां प्राक् ऐदौतौ अन्तौ स्याताम् । नैयायिकः । सुष्ठु—शोभनोऽश्वः स्वश्वस्तस्यापत्यं सौवश्विः । वैयाघ्रकिः ।

कुञ्जादेर्ञायन्यः ॥६।१।४७॥

वृद्धे । कुञ्जस्यापत्यं वृद्धं कौञ्जायन्यः । कौञ्जायन्यौ । बहुत्वेषु ।

स्त्री बहुष्वायनञ् ॥६।१।४८॥

कुञ्जादिभ्यो बहुत्वे वृद्धे आयनञ् स्यात् स्त्रियां तु अबहुत्वेऽपि । कुञ्जस्यापत्यानि कुञ्जायनाः । स्त्री चेत् कौञ्जायनी । अनन्तरापत्ये कौञ्जिः ।

नडादिभ्य आयनण् ॥६।१।५३॥

वृद्धे । नाडायनः । चारायणः । अनन्तरे नाडिः ।

हरितादेरञः ॥६।१।५५॥

वृद्धे । विहितो योऽञ् तदन्ताद्धरितादेः यून्यपत्ये आयनण् । हरितस्यापत्यं युवा हारितायनिः । विदादिरन्तर्गणोऽयम् ।

यञिञः ॥६।१।५४॥

गार्ग्यायणः । अनातीत्युक्तेर्यल्लुक् नैव ।

दर्भकृष्णाग्निशर्मरणशरद्वच्छुनकादाग्रायणब्राह्मणवार्षगण्यवासिष्ठभार्गववात्स्ये ॥६।१।५७॥

एभ्य आग्रायणादिषु वृद्धेष्वपत्येषु आयनण् स्यात्। दर्भस्यापत्यमाग्रायणश्चेद्दार्भायणः। अन्यो दार्भिः। कृष्णाद्ब्राह्मणे। कार्ष्णायनो ब्राह्मणः। अन्यः कार्ष्णिः। शारद्वतायनो भार्गवः। शौनकायनो वात्स्यः।

जीवन्तपर्वताद्वा ॥६।१।५८॥

वृद्धे आयनण्। जैवन्तायनः। जैवन्तिः। पार्वतीयः पार्वतिः।

द्रोणाद्वा ॥६।१।५९॥

द्रौणिः। द्रौणायनः। नात्र वृद्धार्थः।

विदादेर्वृद्धे ॥६।१।४१॥

विदस्यापत्यं वृद्धं वैदः। अनन्तरो वैदिः। वैदौ। विदाः।

राष्ट्रक्षत्रियात्सरूपाद्राजापत्येद्रिरञ् ॥६।१।११४॥

राष्ट्रवाचिनो राष्ट्रवाचिसरूपाच्च क्षत्रियवाचिनः क्षत्रियवाचिसरूपाच्च यथासंख्यं राजनि क्षत्रियेऽपत्ये वाऽञ् स्यात्। स च द्रिसंज्ञः स्यात्।

बहुष्वस्त्रियाम् ॥६।१।१२४॥

द्र्यन्तस्य शब्दस्य बहुषु वर्तमानस्य योऽद्रिस्तस्याऽस्त्रियां लुप्स्यात्। विदेहानां राजानो विदेहाः। पाञ्चालः। पाञ्चालौ। पञ्चालाः। राज्ञोऽपत्यानि पञ्चालाः। स्त्रियां तु पञ्चालस्यापत्यानि पाञ्चाल्यः। विद उर्व कश्यप इत्यादि विदादिः।

गर्गादेर्यञ् ॥६।१।४२॥

वृद्धापत्ये। गार्ग्यः। वात्स्यः। अनन्तरो गार्गिः। गोत्र इत्येव। अन्यो गार्गिः। गर्गनाम्नः कस्यापि पुत्रो गार्ग्यः गार्ग्यौ। बहुत्वे,

यञञोऽश्यापर्णान्तगोपवनादेः ॥६।१।१२६॥

यञन्तस्याञन्तस्य च बहुत्वे गोत्रार्थे यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप्स्यात्। श्यापर्णगोपवनादिगणं विदादेरन्तर्गतम् विहाय गर्गाः वत्साः विदाः उर्वाः। स्त्रियां तु गार्ग्यः। गोत्र इत्येव। औत्साः। पौनर्भवाः पौत्रा दौहित्राः।

मधुबभ्रोर्ब्राह्मणकौशिके ॥६।१।४३॥

वृद्धापत्ये यञ्। माधव्यो ब्राह्मणः। माधवोऽन्यः। बाभ्रव्यः कौशिकः। बाभ्रवोऽन्यः। बभ्रोर्गर्गादिपाठेन सिद्धे नियमार्थमिदम्। गर्गादिफलं तु लोहि-

तादिशकलान्तात् डायन् चान्तः । बाभ्रव्यायणी । यञोडायञ् च वडी स्वार्थयोगे डायन् अन्तो वा । गार्गी । गार्ग्यायणी वा ।

कपिबोधादाङ्गिरसे ॥६।१।४४॥

अङ्गिरसा प्रसिद्धे वृद्धापत्ये यञ् । कपेरपत्यं वृद्धः आङ्गिरसः काप्यः । कापेयोऽन्यो बोध्यः ।

वतण्डात् ॥६।१।४५॥

वतण्डस्यापत्यं वृद्धमाङ्गिरसो वातण्ड्यः ।

स्त्रियां लुप् ॥६।१।४६॥

वतण्डी आङ्गिरसी चेत् । जातिलक्षणो ङी । अनाङ्गिरसे तु शिवादिपाठात् अणि वातण्डी । लोहितादित्वाद्वातण्डायनी ।

अश्वादेः ॥६।१।४९॥

वृद्धापत्ये आयनञ् । आश्वायनः ।

भर्गात्त्रैगर्ते ॥६।१।५१॥

तथैव । भार्गायणः त्रैगर्तोऽन्यो भार्गिः । शिवादेरण् अतइञादेरपवादः । शिवस्यापत्यं शैवः । गाङ्गः । पक्षे तिकादेरायनिञ् । गाङ्गायनिः । अपत्ये एयण् । गाङ्गेयः ।

अदोर्नदीमानुषीनाम्नः ॥६।१।६७॥

अपत्येऽण् स्यात् । नैयण् । यामुनः । नार्मदः । अदोरिति किम्? वासवदत्तेयः । नामग्रहणं किम्? शौभनेयः ।

शपभरद्वाजादात्रेयः ॥६।१।५०॥

आयनञ् । शापायनः । भारद्वाजायनः । आत्रेयः ।

ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः ॥६।१।६१॥

अपत्येऽण् । नेञ् । वासिष्ठः । गौतमः । वृष्णि, वासुदेवः । अन्धकगोत्रे, श्वाफल्कः । कुरु, नाकुलः । साहदेवः । शौरिर्बाह्वादिः । इञपवादोऽयं मध्येपवादन्यायात् ।

इतोऽनिञः ॥६।१।७२॥

इञन्तवर्जनाद्द्विस्वरादिकारान्तादपत्ये एयण् । नाभेयः । आत्रेयः ।

संख्यासम्भद्रान्मातुर्मातुर्च ॥६।१।६६॥

संख्यावाचिनः सम्भद्र इत्येताभ्यां परस्य मातृशब्दस्याऽपत्येऽण् स्यात् ।

मातुश्च मातुर् इत्यादेशः । द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमातुरः । षाण्मातुरः । धान्यमाने धान्यमात्रोर्द्वयोरपत्यं द्वैमात्रः ।

कन्यात्रिवेण्याः कनीनत्रिवणं च ॥६।१।६२॥

अपत्येऽण् । तद्योगे एतावादेशौ स्तः । कानीनो व्यासः कर्णश्च । त्रिवेण्या अपत्यं त्रैवणः ।

विकर्णछागलाद्वात्स्यात्रेये ॥६।१।६४॥

क्रमादेतदर्थयोरपत्येऽण् । वैकर्णो वात्स्यः । वैकर्णिरन्यः । छागल आत्रेयः । छागलिरन्यः ।

शुङ्गाभ्यां भरद्वाजे ॥६।१।६३॥

शुङ्गाद् शुङ्गाया वाऽपत्येऽण् । शौङ्गो भारद्वाजः । शौङ्गिः शौङ्ग्यो वाऽन्यः । नामग्रहणे लिङ्गविशिष्टस्यापीतिसिद्धे परत्वाद्द्विस्वरादनद्या इत्यस्य बाधार्थं शुङ्गाभ्याम् इत्यादीयते ।

पीलासाल्वामण्डूकाद्वा ॥६।१।६८॥

पैलः । पैलेयः । माण्डूकः । माण्डूकेयः । माण्डूकिः ।

ङ्याप्त्यूङः ॥६।१।७०॥

एयण् । सौपर्णेयः । वैनतेयः । यौवतेयः । कामण्डलेयः । बाह्वादित्वात्सौमित्रः । शिवादित्वात्सापत्नः ।

द्विस्वरादनद्याः ॥६।१।७१॥

द्विस्वरान् ङ्याप्त्यूङन्तादनदीवाचिनोऽपत्ये एयण् । दत्ताया अपत्यं दात्तेयः । पार्थ इत्यत्र तस्येदमित्यण् । विकर्णकुषीतकात्काश्यपे अविशेषे एयण् । वैकर्णेयः काश्यपः । वैकर्णिरन्यः ।

भ्रुवो भ्रुव् च ॥६।१।७६॥

अस्मादपत्ये एयण् भ्रुव् इत्यादेशश्चास्य । भ्रौवेयः ।

प्राद्वाहणस्यैये ॥७।४।२१॥

प्रशब्दात्परस्य वाहणशब्दस्य एये प्रत्यये ञ्णिति तद्धिते परे स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । आदेः पूर्वस्य तु प्रशब्दस्य वा वृद्धिः । प्रवाहयतीति प्रवाहणः । तस्यापत्यं प्रवाहणेयः । वाहणेति आकारे वृद्धिकरणं पुंवद्भावनिषेधार्थम् । तेन प्रवाहणेयी भार्या यस्य स प्रवाहणेयीभार्यः इति ।

एयस्य ॥७।४।२२॥

एयप्रत्ययान्तावयवात् शब्दात्परस्य वाहणशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरे-

ष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात् । आदेस्तु प्रशब्दस्य वा । प्रवाहणेयस्यापत्यं युवा प्रवाहणेयिः । प्रावाहणेयिः । कल्याणादारिन् चान्तस्य अपत्ये एयण् स्यात् । इन् इत्ययं चान्तस्यादेशः । काल्याणिनेयः ।

कुलटाया वा ॥६।१।७८॥

कौलटिनेयः । कौलटेयः । कुलटाऽत्र भिक्षुकी सती । व्यभिचारिण्यां तु क्षुद्रालक्षण एरणेव । कौलटेरः । सुहृदोऽपत्यं सौहार्दः । सुभगाया अपत्यं सौभागिनेयः । हृद्भगसिन्धोरिति पूर्वोत्तरपदयोर्वृद्धिः । चटकाण्णैरः स्त्रियाम् तु लुप् ॥ लुप् । चटकस्य चटकाया वाऽपत्यं चाटकैरः ।

स्त्र्यपत्ये ॥६।१।७९॥

चटका । अजादित्वात् आप् ।

क्षुद्राभ्य एरण्वा ॥६।१।८०॥

अपत्ये । नाणेयणौ । काणाया अपत्यं काणेरः । पक्षे काणेयः । दास्याः, दासेरः । दासेयः । नट्या नाटेरः । नाटेयः ।

गोधाया दुष्टे णारश्च ॥६।१।८१॥

गौधारः । गौधेरः । योऽहिना गोधायां जन्यते । गोधेयोऽन्यः ।

जण्टपण्टात् ॥६।१।८२॥

जाण्टारः । पाण्टारः । जाडारः । पाण्डार इत्यपि ।

चतुष्पाद्भ्य एयञ् ॥६।१।८३॥

सुरभेः सौरभेयः । शाबलेयः ।

गृष्ट्यादेः ॥६।१।८४॥

गृष्टेरपत्यं गार्ष्टेयः । वाडवेयो वृषे निपातोऽयम् । वृषोऽत्र यो गर्भे बीजं निषिञ्चति ।

रेवत्यादेरिकण् ॥६।१।८६॥

रैवतिकः ।

वृद्धस्त्रियाः क्षेपे णश्च ॥६।१।८७॥

वृद्धप्रत्ययान्तात्स्त्रीवाचिनः शब्दादपत्ये णः प्रत्ययः स्यात् । चकारादिकण् च निन्दायां गम्यायाम् । पितुरसंविज्ञाने मात्रा व्यपदेशोऽपत्यस्य क्षेपः । गार्ग्या अपत्यं युवा गार्गो गार्गिको जाल्मः ।

भ्रातुर्व्यः ॥६।१।८८॥

अपत्ये भ्रातुर्व्यः । भ्रातृव्यः ।

ईयः स्वसुश्च ॥६।१।८९॥

भ्रातृशब्दात्स्वसृशब्दाच्चापत्ये ईयः। स्वस्रीयः। भ्रात्रीयः।

मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ॥६।१।९०॥

मातृष्वसुरपत्यं मातृष्वसेयः। मातृष्वस्रीयः। पैतृष्वसेयः। पैतृष्वस्रीयः।

श्वशुराद्यः ॥६।१।९१॥

श्वशुरशब्दादपत्ये यः स्यात्। श्वशुर्यः।

जातौ राज्ञः ॥६।१।९२॥

राज्ञोऽपत्यं राजन्यः।

क्षत्रादियः ॥६।१।९३॥

क्षत्रस्यापत्यं क्षत्रियः। क्षात्रिरन्यः।

मनोर्याणौ षश्चान्तः ॥६।१।९४॥

जातौ। मनुष्याः। मानुषाः। मानुषी।

माणवः कुत्सायाम् ॥६।१।९५॥

अणि निपातोऽयम्।

कुलादीनः ॥६।१।९६॥

कुलस्यापत्यं कुलीनः। राजकुलीनः।

यैयकञावसमासे वा ॥६।१।९७॥

कुलान्तात्केवलशब्दाच्च अपत्ये य-एयकञ् एतौ वा स्तः। इनश्च। कुल्यः। कौलेयकः। कुलीनः। बहुकुल्यः। बहुकौलेयकः। बहुकुलीनः।

दुष्कुलादेयण्वा ॥६।१।९८॥

दौष्कुलेयः। दुष्कुलीनः।

महाकुलाद्वाऽञीनञौ ॥६।१।९९॥

ईनश्च। माहाकुलः। माहाकुलीनः। महाकुलीनः।

कुर्वादेर्ञ्यः ॥६।१।१००॥

अपत्ये। कौरव्यः। अक्षत्रियवचनोऽत्र कुरुः। क्षत्रियवचनात्तु।

दुनादिकुर्वित्कोशलाजादाञ्ञ्यः ॥६।१।११८॥

दु, अम्बष्ठानामपत्यमाम्बष्ठ्यः। अम्बष्ठाः। नादि, निषधस्यापत्यं नैषध्यः।

निषधाः। कुरोरपत्यं कौरव्यः। बहुत्वे कुरवः। इकारान्त, अवन्तेरपत्यमावन्त्यः। अवन्तयः। कौन्त्यः। कुन्तयः। कोशलस्यापत्यं कौशल्यः। कोशलाः। एवम् आजाद्यः। अजादाः। द्रिसंज्ञत्वाद्बहुत्वे लुप्। कुर्वादेर्ञ्ये तु कौरव्याः।

सम्राजः क्षत्रिये ॥६।१।१०१॥

अस्मादपत्ये ञ्यः। सम्राजोऽपत्यं साम्राज्यः क्षत्रियः। साम्राजोऽन्यः। बाह्वादित्वात्साम्राजिरपि।

सेनान्तकारुलक्ष्मणादिञ्च ॥६।१।१०२॥

हरिषेणस्यापत्यं हारिषेणिः। हारिषेण्यः। वार्द्धकिः। वार्द्धक्यः। लाक्ष्मणिः। लाक्ष्मण्यः।

सुयाम्नः सौवीरेष्वायनिञ् ॥६।१।१०३॥

सौयामायनिः। सौयामोऽन्यः।

पाण्टाहृतिमिमताण्णश्च ॥६।१।१०४॥

आभ्यां सौवीरेषु जनपदार्थेऽपत्येऽण् आयनिञ् च प्रत्ययौ स्तः। पाण्टाहृतेरपत्यं युवा सौवीरगोत्रः पाण्टाहृतः। पाण्टाहृतायनिर्वा।

भागवित्तितार्णविन्दवाऽकशापेयान्निन्दायामिकण्वा ॥६।१।१०५॥

भागवित्यादेर्यून्यपत्ये इकण्वा। पक्षे आयनण् इञ् च। भागवित्तिकः। भागवित्तायनो वा जाल्मः। तार्णविन्दविकः। तार्णविन्दविर्वा। आकशापेयिकः। आकशापेयिर्वा।

सौयामायनियामुन्दायनिवार्ष्यायणेरीयश्च वा ॥६।१।१०६॥

सौयामायन्योदरीयश्च वा। सौयामायनिकः। सौयामायनिः। वाणो लुक्।

दगुकोशलकर्मारच्छागवृषाद्यादिः ॥६।१।१०८॥

दगुकोशलादेरपत्ये यकारादिरायनिञ्। दागव्यायनिः।

अवृद्धाद्दोर्न वा ॥६।१।११०॥

आम्रगुप्तायनिः। आम्रगुप्तिः।

पुत्रान्तात् ॥६।१।१११॥

गार्गीपुत्रायणिः। गार्गीपुत्रिः।

चर्मिवर्मिगारेटकार्कट्यकाकलङ्कावाकिनाच्च कश्चा-न्तोऽन्त्यस्वरात् ॥६।१।११२॥

चर्मिन्वर्मिन्प्रभृतिभ्यः पुत्रान्ताच्च द्रुसंज्ञकादपत्ये आयनिञ्, तद्योगेऽन्त्यस्वरात्परः ककारोऽन्तः । चार्मिकायणिः । चार्मिणः । संयोगादिनः ॥ इन्नन्तस्य संयोगादेरणि परेऽन्तस्वरादेर्लुग्न स्यात् ।

अदोरायनिः प्रायः ॥६।१।११३॥

त्रिपुष्टायनिः । त्रैपुष्टिः । श्रीविजयायनिः । श्रीवैजयिः । क्वचिन्न । दाक्षिः प्लाक्षिः । अथ द्रिसंज्ञा ।

गान्धारिस्वाल्वेयाभ्याम् ॥६।१।११५॥

राष्ट्रक्षत्रिया सरूपराजापत्ये द्रिःसंज्ञे दुलक्षणस्यापवादोऽञ् । गान्धारीणां राजा गान्धारे राज्ञोऽपत्यं वा गान्धारः । गान्धारौ । गान्धारयः । पुरुमगधादिष्वण् प्रागुक्तो द्रिः ।

साल्वांशप्रत्यग्रथकलकूटाऽश्मकादिञ् ॥६।१।११७॥

द्रिः संज्ञः । उदुम्बराणां राजा, उदुम्बरस्याऽपत्यमौदुम्बरिः । बहुषु लुप् । साल्वा नाम जनपदस्तदंशा उदुम्बरादयः इति राष्ट्रवाचिनः ।

पाण्डोर्ड्यण् ॥६।१।११९॥

स च द्रिः । पाण्डूनां राजा पाण्डोरपत्यं वा पाण्ड्यः । पाण्ड्यौ । पाण्डवः । पाण्डवा इति तु कुरवो जनपदस्तस्य राजा पाण्डुरिति शिवायण् ।

शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ॥६।१।१२०॥

शकानां राजा शकस्यापत्यं वा शकः ।

कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ॥६।१।१२१॥

आभ्यां द्रेर्ज्यस्य लुक् स्त्रियां वाच्यायाम् । कुन्तेरपत्यं स्त्री कुन्ती । एवमवन्ती ।

द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेः ॥६।१।१२३॥

प्राच्यान् भर्गादींश्च मुक्त्वाऽन्यस्मात्परस्याञोऽणश्च द्रेः स्त्रियां लुप् । शूरसेनस्यापत्यं शूरसेनी । अणो लुप् । मद्री । मत्सी । अणो लुप् ।

कुरोर्वा ॥६।१।१२२॥

कुरुशब्दाद्द्रेर्ज्यस्य वा लुप् । कुरोरपत्यं स्त्री कुरूः । कौरव्यायणी ।

कौण्डिन्यागस्त्ययोः कुण्डिनागस्ती च ॥६।१।१२७॥

कौण्डिन्य आगस्त्य इत्येतयोर्बहुत्वे गोत्रार्थयञोऽणश्चास्त्रियां लुप्स्यात्। तद्योगे कुण्डिन अगस्ति इत्यादेशौ स्तः। कुण्डिन्या अपत्यं कौण्डिन्यः। गर्गादित्वाद्यञ्। कौण्डिन्यौ। कुण्डिनः। आगस्त्यः। आगस्त्यौ। अगस्तयः।

भृग्वङ्गिरसकुत्सवसिष्ठगोतमात्रेः ॥६।१।१२८॥

एभ्यो यः प्रत्ययस्तदन्तस्य बहुत्वे गोत्रेऽर्थे वर्तमानस्य यः प्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप्। भार्गवः। भार्गवौ। भृगवः। एवमङ्गिरसः। कुत्साः। वसिष्ठाः। गोतमाः। एभ्यो णो लुप्। स्त्रियां तु भार्गव्यः।

प्राग्भरते बहुस्वरादिञः ॥६।१।१२९॥

बहुस्वराद्नाम्नो य इञ् तदन्तस्य बहुत्वे प्राग्गोत्रे भरतगोत्रे वर्तमानस्य यः सप्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप्स्यात्। पान्नागारिः। पान्नागारी। पन्नागाराः। भरते गोत्रे, आर्जुनिः। आर्जुनाः।

वोपकादेः ॥६।१।१३०॥

प्राग्वत्। उपकाः। औपकायनाः। लमकाः लामकायनाः। स्त्रियः औपकायन्यः।

तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥६।१।१३१॥

अस्मिन् गोत्रापत्ये वर्तमाने बहुत्वे तैकायनि कैतवायनि प्रभृतीनां यः सप्रत्ययस्तस्यास्त्रियां लुप्। तैकायनश्च कैतवायनश्च तिककितवाः।

द्र्यादेस्तथा ॥६।१।१३२॥

आङ्गश्च वाङ्गश्च सौह्मश्च अङ्गवङ्गसुह्माः। अत्र द्विस्वरलक्षणस्याणो लुप् बहुष्वस्त्रियामित्यतः सूत्रादारभ्य ये लोपनीयाः प्रत्ययास्ते द्र्यादयो ज्ञेयाः।

वाऽन्येन ॥६।१।१३३॥

द्र्यादेरन्येन सह द्र्यादीनां द्वन्द्वे बहुत्वे वर्तमाने यः स द्र्यादिप्रत्ययस्तस्य तथा वा लुप्स्याद्यथा पूर्वमङ्गवङ्गदाक्षयः आङ्गवाङ्गदाक्षयः।

द्व्येकेषु षष्ठ्यास्तत्पुरुषे यञादेर्वा ॥६।१।१३४॥

षष्ठीतत्पुरुषे यत्पदं तस्याः षष्ठ्या विषये द्वयोरेकस्मिन् वर्तते यञादिः प्रत्ययस्तस्य तथा वा लुप्स्यात्। यथा पूर्वम्। गार्ग्यस्य गार्ग्ययोर्वा कुलं गर्गकुलम्। गार्ग्यकुलम्।

द्रीञो वा ॥६।१।१३९॥

प्राग्जितीये स्वर इति निवृत्तम् । द्रिसंज्ञो य इञ् तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य लुब्वा स्यात् । उदुम्बरस्यापत्यमौदुम्बरिः । साल्वांशेत्यादिना तस्यापत्यं युवा औदुम्बरिः । औदुम्बरायणो वा । यञिञ इत्यायनण् ।

ञिदार्षादणिञोः ॥६।१।१४०॥

ञित् आर्षश्च योऽपत्यप्रत्ययस्तस्य तदन्तात्परस्य युवप्रत्ययस्य अण इनश्च लुप्स्यात् । ञित्, तिकस्यापत्यं तैकायनिः । तस्याप्यपत्यमौत्सर्गिकोऽण् । तस्य लुप् । तैकायनिः पिता पुत्रश्च । आर्षाद्, वासिष्ठः पिता पुत्रश्च ।

केकयमित्रयुप्रलयस्य यादेरिय् च ॥७।४।२॥

एषां ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्यवृद्धिर्यादेश्च शब्दरूपस्य इयादेशः स्यात् । केकयस्यापत्यं कैकयः । राष्ट्रक्षत्रियेत्यादिनाऽण् ।

दण्डिहस्तिनोरायने ॥७।४।४५॥

परे नान्त्यस्वरादिलुक्स्यात् । दण्डिनोऽपत्यं दाण्डिनायनः । हस्तिनोऽपत्यं हास्तिनायनः । नडाद्यायनण् ।

वाशिनायनौ ॥७।४।४६॥

नान्त्यस्वरादिलुक् । वाशिनोऽपत्यं वाशिनायनिः । अवृद्धाद्दोर्नवेत्यायनिञ् । एये जिह्माशिनः । प्राग्जिह्माशिनः । प्राग्जिह्माशिनेयः । शुभ्रादित्वादेयण् ।

इकण्यार्थर्वणः ॥७।४।४९॥

नान्त्यस्वरादिलुक् । अथर्वाणंवेत्ति आथर्वणिकः । न्यायादेरिकण् ।

सारवैक्ष्वाकमैत्रेयभ्रौणहत्यधैवत्यहिरण्मयम् ॥७।४।३०

एते शब्दा अणादिप्रत्ययान्ताः कृताद्यलोपाद्यो निपात्यन्ते । इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः । राष्ट्रक्षत्रियेत्यादिनाऽञ् । मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः । गृष्ट्यादित्वादेयः । त्रियुलोपः । राज्ञोऽपत्यं राजन्यः इत्यादौ ।

अनोऽट्ये ॥७।४।५०॥

अन्नन्तस्य रयवर्जिते ये परेऽन्त्यस्वरादेर्नलुक् ।

अवर्मणो मनोऽपत्ये ॥७।४।५१॥

वर्मन् वर्जमन्नन्तस्यापत्येऽर्थे विहितेऽणि अन्त्यस्वरादिलुक्स्यात् । भद्रसाम्नोऽपत्यं भाद्रसामः । मन् इति किम् ? सुत्वनोऽपत्यं सौत्वनः । कर्मणि चक्रवर्मणोऽपत्यं चाक्रवर्मणः ।

हितनाम्नो वा ॥७।४।६०॥

अन्त्यस्वरादेर्लुक् । हैतनामो ब्राह्मणः ।

अनपत्येअणि ॥७।४।५५॥

अणि अन्त्यस्वरादेर्लुक् । ब्रह्मण इदं ब्राह्मणम् । ब्रह्मण इयं ब्राह्मी ओषधिः । ब्राह्मम् अस्त्रं ।

जातौ ॥७।४।५८॥

अनपत्य एवायं नियम्यते । तेन अवर्मण इत्यादिनाऽपि न लुक् । ब्रह्मणोऽपत्यं ब्राह्मणः । जाताविति किम् ? ब्रह्मणोपत्यं ब्राह्मोनारदः ।

उक्ष्णो लुक् ॥७।४।५६॥

अपत्येऽणि अन्त्यस्वरादेर्लुक् । औक्षं पदम् । उक्ष्णोऽपत्यमौक्ष्णः ।

षादिहन्धृतराज्ञोऽणिषकारादेरनोहनः ॥२।१।११०॥

धृतराजन्नित्येतयोश्चाकारस्याणि परे लुकस्यात् । उक्ष्णः । ताक्ष्णः । भ्रौणघ्नः । धार्तराज्ञः । षादीति किम् ? सामनः । अण्येव । ताक्षण्यः ।

कुलाख्यानाम् ॥२।४।७९॥

पुणिकभुणिकाद्याः कुलाख्यास्तासामनार्षे वृद्धेऽणिञन्तानामेषामन्तस्य ष्यादेशः स्यात् । पौणिक्या ।

भोजसूतयोः क्षत्रियायुवत्योः ॥२।४।८१॥

एतयोरन्तस्य ष्यादेशः । भोज्या भोजवंशजा क्षत्रिया । सूत्या प्राप्तयौवना मानुषी ।

दैवयज्ञिशौचिवृक्षिसात्यमुग्रिकाण्ठेविद्धेर्वा ॥२।४।८२॥

एषामिञन्तानां स्त्रियामन्तस्य ष्यादेशो वा । दैवयज्ञ्या दैवयज्ञी । इत्यपत्याधिकारः ।

विक्रमेण भुविशक्रचक्रिणो
यः करोति वशवर्तिनः क्रमात् ।
सूरराजजननाम्बुजे रवि–
र्वीर्यवान्विजयतेऽङ्गजः श्रियाः ॥ १ ॥

रागाट्टोरक्ते ॥६।२।१॥

रज्यतेऽनेनेति रागः । तद्वाचिनाम्नस्तृतीयान्तादणाद्याः स्युः । कुसुम्भेनरक्तं वस्त्रं कौसुम्भम् । कौङ्कुमम् । माञ्जिष्ठम् ।

लाक्षारोचनादिकण् ॥६।२।२॥

लाक्षिकम्। नाण् रौचनिकम्।

शकलकर्दमाद्वा ॥६।२।३॥

शाकलिकम्। पक्षेऽण् शाकलम्।

नीलपीतादकम् ॥६।२।४॥

अकइत्येतौ। प्रत्ययौ स्तः। नीलेन नील्या वा रक्तं नीलम्। पीतेन रक्तं पीतकम्।

हरिद्रामहारजनाभ्यामञ् ॥

हारिद्रम्। माहारजनम्।

उदितगुरोर्भाद्युक्तेऽब्दे ॥६।२।५॥

उदितगुरुणा पुष्येण युक्तं वर्षं पौषम्।

चन्द्रयुक्तात्काले लुप्त्वप्रयुक्ते ॥६।२।६॥

काले चन्द्रयुक्तनक्षत्रवाचिनस्तृतीयान्ताद्युक्तेऽर्थेऽणादिः पुष्येण चन्द्रयुक्तेन विशिष्टं दिनं पौषम्। अप्रयुक्ते कालवाचके शब्दे तु लुप् स्यात्। यथाऽद्य पुष्यः।

द्वन्द्वादीयः ॥६।२।७॥

राधा चानुराधे चेतिद्वन्द्वे राधानुराधीयमहः।

श्रवणाऽश्वत्थान्नाम्न्यः ॥६।२।८॥

श्रवणाश्वत्थान्नाम्नि। श्रवणेन चन्द्रयुक्तेन युक्ता श्रवणा रात्रिः। श्रवणो मुहूर्तः। अश्वत्थेन चन्द्रयुक्तेन युक्ताऽश्वत्था रात्रिः। अश्वत्थो मुहूर्तः। नाम्नीति किम्? श्रावणी रात्रिः।

दृष्टे साम्नि नाम्नि ॥६।२।१३३॥

कुश्नेन दृष्टं साम कौश्नम्। अत्राण्। कलिना दृष्टं कालेयम्। एयण्।

तेन च्छेन्न रथे ॥६।२।१३१॥

वस्त्रेणच्छन्नो रथो वास्त्रः।

पाण्डुकम्बलादिन् ॥६।२।१३२॥

पाण्डुकम्बलेन च्छन्नः पाण्डुकम्बलो रथः। अपूर्वपतिं कुमारीं उपपन्नः कौमारः पतिः। तत्र भव इत्यण्।

तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ॥६।२।१३८॥

शरावे उद्धृत ओदनः शारावः।

स्थण्डिलाच्छेते व्रती ॥६।२।१३९॥

स्थण्डिले शयितुं नियमोऽस्य स्थाण्डिलो व्रती।

संस्कृते भक्ष्ये ॥६।२।१४०॥

भ्राष्ट्रे संस्कृता भ्राष्ट्राः।

शूलोखाद्यः ॥६।२।१४१॥

संस्कृते। शूले संस्कृतश्चटकः शूल्यः। अट्टमन्नमिह प्रोक्तं शूलो विक्रय उच्यते। अट्टशूला जनपदाः शिवशूलाश्चतुःपथा इति ॥ १ ॥ शूल्यं शूलाकृतं मांसमिति तु आमिषं भोज्यवस्तुनि इति गौडवचनाद्। उखायां संस्कृतमुख्यम्।

दध्न इकणः ॥६।२।१४२॥

दध्नि संस्कृतं दाधिकम्।

वोदश्वितः ॥६।२।१४४॥

उदकेन श्वयति उदश्वित्। तत्र संस्कृतमौदश्वितम्। औदश्वित्कम्। इकण्येत्र इकार लुप्।

क्षीरादेयण् ॥६।२।१४२॥

क्षीरे संस्कृता भक्षा क्षैरेयी यवागूः।

सास्य पौर्णमासी ॥६।२।९८॥

सेति प्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थेऽणादयः स्युः। प्रथमान्तं चेत्पौर्णमासीविशेषणं स्यात् नाम्नि। पौषी पौर्णमासी अस्य पौषो मासः। अण्।

आग्रहायण्यश्वत्थादिकण् ॥६।२।९९॥

नाम्नि। प्रत्ययान्तं चेन्नाम स्यात्। आग्रहयणिको मासः। अश्वत्थाऽश्विनी। तद्युक्ता पौर्णमासी अस्य आश्वत्थिको मासः। चैत्री कार्तिकी।

फाल्गुनीश्रवणाद्वा ॥६।२।१००॥

इकण्। चैत्रिकश्चैत्रो वा श्रवणायाः श्रावणिकः श्रावणो वा।

देवता ॥६।२।१०१॥

साऽस्येत्यनुवृत्तमत्रार्थमणादयः। जिनो देवताऽस्य जैनः। शैवः। बौद्धः। आग्नेयो ब्राह्मणः। ऐन्द्रं हविः।

कसोमाट्ट्यण् ॥६।२।१०७॥

को ब्रह्मा देवताऽस्य कायं हविः। श्रीर्देवताऽस्य श्रायम्। कःसोमतट्ट्यण् टित्वात्कायी इष्टिः। सौमी ऋक्।

शुक्रादियः ॥६।२।१०३॥

शुक्रो देवताऽस्य शुक्रियम्।

पैंगाक्षीपुत्रादेरीयः॥६।२।१०२॥

पिङ्गाक्षीपुत्रो देवताऽस्य पैङ्गाक्षीपुत्रीयं हविः।

शतरुद्रात्तौ ॥६।२।१०४॥

इयईयश्च ॥ शतरुद्रीयम्। शतरुद्रियम्।

महेन्द्राद्वा ॥६।२।१०६॥

एतौ। महेन्द्रीयम्। महेन्द्रियम्। शतरुद्रादनयोर्द्विगावपि विधानसामर्थ्यान्न लुप्।

वाय्वृतपित्रुषसो यः ॥६।२।१०९॥

वायव्यम्।

ऋतोरस्तद्धिते ॥१।२।२६॥

पित्र्यम्।

द्यावापृथिवीशुनासीराग्नीषोममरुत्वद्वास्तोष्पतिगृहमेधादीययौ ॥६।२।१०८॥

अणोऽन्यस्य चापवादः। द्यौश्च पृथिवी च द्यावापृथिवीयम्। द्यावापृथिव्यम्।

महाराजप्रोष्ठपदादिकण् ॥६।२।११०॥

नाण्। माहाराजिकः। माहाराजिकी।

कालाद्भववत् ॥६।२।१११॥

यथा मासे भवं मासिकम्। तथा मासो देवताऽस्य मासिकं देवता नामात्वादौ देवतार्थानां शब्दानामात्वादौ विषये पूर्वोत्तरपदयोरादेः स्वरस्य वृद्धिर्ञ्णिति तद्धिते। आग्निमारुतं कर्म।

आतो नेन्द्रवरुणस्य ॥७।४।२९॥

आकारान्तात्परस्य इन्द्रस्य वरुणस्य चोत्तरपदस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य न वृद्धिः स्यात्। अग्निश्चेन्द्रश्च अग्नेन्द्रौ। तौ देवताऽस्य आग्नेन्द्रं सूक्तम्। सौमेन्द्रं हविः। परस्येति किम्? ऐन्द्राग्नो यज्ञः। ऐन्द्रावरुणं पौर्णमासीतिनिपातनादण्। पूर्णमासा चन्द्रेण युक्ता पौर्णमासी तिथिः।

पितृमातुर्व्यडुलं भ्रातरि ॥६।२।६२॥

पितृभ्राता पितृव्यः। मातुर्भ्राता मातुलः।

पित्रोर्डामहट् ॥६।२।६३॥

पितुः पिता पितामहः। मातुर्माता मातामही।

षष्ठ्याः समूहे ॥६।२।९॥

अणादिः। चाषाणां समूहश्चाषम्।

भिक्षादेः ॥६।२।१०॥

भिक्षाणां समूहो भैक्षम्। गर्भिणीनां समूहो गार्भिणम्।

अनपत्ये ॥७।४।५५॥

अणि परेऽन्त्यस्वरादेर्न लुक्। युवतीनां समूहो यौवतम्। यौवनमित्यन्यः। शत्रन्तादभिव्।

गोत्रोक्षवत्सोष्ट्रवृद्धाजोरभ्रमनुष्यराजन्यराज-पुत्रादकञ् ॥६।२।१२॥

स्वापत्यसन्तानस्य व्यपदेशकारिणः प्रथमपुरुषस्यापत्यं गोत्रं गोत्रप्रत्ययान्तेभ्य उक्षादिभ्यः समूहेऽकञ् स्यात्। औपगवानां समूह औपगवकम्। गार्गकम्। वार्द्धकम्। मानुष्यम्।

न राजन्यमनुष्ययोः ॥२।४।९४॥

अके न यकारलुक्। राजन्यकम्।

केदाराण्ण्यश्च ॥६।२।१३॥

चादकञ्। कैदार्यम्। कैदारिकम्।

गणिकाया ण्यः ॥६।२।१७॥

गाणिक्यः।

कवचिहस्त्यचित्ताच्चेकण् ॥६।२।१४॥

कावचिकम् । हास्तिकम् । हस्तिनां हस्तिनीनां वा समूहः । आपूपिकम् ।

ब्राह्मणमाणववाडवाद्यः ॥६।२।१६॥

ब्राह्मण्यम् । माणव्यम् । वाडव्यम् ।

पृष्ठाच्च ॥६।२।२२॥

पृष्ठ्यः पृष्ठशब्दोऽहःपर्यायः । पृष्ठ्यः क्रतुः ।

ग्रामबन्धुगजसहायात्तल् ॥६।२।२८॥

ग्रामाणां समूहो ग्रामता । जनता । बन्धुता । तान्तं नित्यं स्त्रियाम् ।

धेनोरनञः ॥६।२।१५॥

धेनूनां समूहो धैनुकम् । अनञ इति किम् ? अधेनूनां समूह आधैनवम् ।

उत्सादेरञ् ॥६।१।१९॥

केशाद्वा ॥६।२।१८॥

व्यः । केशानां समूहः कैश्यम् । कैशिकम् ।

वाऽश्वादीयः ॥६।२।१९॥

अश्वीयम् । आश्वम् ।

पर्श्वा ड्वण् ॥६।२।२०॥

पर्शुशब्दात्समूहेऽर्थे ड्वण् स्यान्नैकण् । पर्शूनां समूहः पार्श्वम् । डित्वाद-न्त्यस्वरलुक् ।

ईनोऽह्नः क्रतौ ॥६।२।२१॥

अह्नां समूहः अहीनः क्रतुः । आह्नमन्यत् ।

पाशादेश्च ल्यः ॥६।२।२५॥

पाशानां समूहः पाश्या । तृण्या । खल्या । गव्या । रथ्या । वात्या ।

गोरथवातात्त्रल्कट्यलूलम् ॥६।२।२४॥

गवां समूहो गोत्रा । रथकट्या । वातानां समूहो वातूलः ।

श्वादिभ्योऽञ् ॥६।२।२६॥

शुनां समूहः शौवम् ।

खलादिभ्यो लिन् ॥८।२।२७॥

खलानां समूहः खलिनी । डाकिनी । कुटुम्बिनी । आकृतिगणः ।

अवेर्दुग्धे सोढदूसमरीसम् ॥८।२।६४॥

अवेर्दुग्धमविसोढम् । अविदूसम् । अविमरीसम् ।

राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥८।२।६५॥

देशे वाच्ये षष्ठ्यन्तादङ्गादिवर्जमण् स्यात् । शिवीनां देशः शैवः ।

राजन्यादिभ्योऽकञ् ॥८।२।६६॥

राजन्यानां देशो राजन्यकम् ।

वसातेर्वा ॥८।२।६७॥

वासातकम् । पक्षे वासातम् ।

भौरिक्यैषुकार्यादेर्विधभक्तम् ॥८।२।६८॥

भौरिक इत्येवमादिभ्यः ऐषुकारि इत्येवमादिभ्यश्च देशे वाच्ये क्रमाद्विध-भक्तौ स्याताम् । नाण् । भौरिकिविधम् राष्ट्रम् । ऐषुकारिभक्तम् ।

आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥८।२।११२॥

अनुष्टुबादिरस्येति अनुष्टुभः । प्रध्ये मन्त्रविशेषस्वार्थे त्रिष्टुबेव त्रैष्टुभम् ।

योद्धृप्रयोजनाद्युद्धे ॥८।२।११३॥

अणादिः । विद्याधरा योद्धारोऽस्य युद्धस्येति वैद्याधरं युद्धम् । प्रयोजना-दपि, सुभद्रा प्रयोजनमस्य युद्धस्य सौभद्रं युद्धम् ।

प्रहरणात्क्रीडायां णः ॥८।२।११६॥

दण्डः प्रहरणमस्यां दाण्डा क्रियेत्यर्थः ।

तद्वेत्त्यधीते ॥८।२।११७॥

व्याकरणमधीते वेत्ति वा वैयाकरणः ।

न्यायादेरिकण् ॥८।२।११८॥

न्यायं वेत्त्यधीते वा नैयायिकः ।

पदकल्पलक्षणान्तक्रत्वाख्यानाख्या-यिकात् ॥६।२।११९॥

इकण् तद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे। पदान्ते, पौर्वपदिकः। कल्पान्ते, पैतृकल्पिकः। लक्षणान्ते गौलक्षणिकः।

अकल्पात्सूत्रात् ॥६।२।१२०॥

वृत्तिसूत्रं वेत्ति वार्त्तिसूत्रिकः। अकल्पादिति किम्? सौत्रः। काल्पसौत्रः।

अधर्मक्षत्रत्रिसंसर्गाङ्गाद्विद्यायाः ॥६।२।१२१॥

धर्मादिवर्जं विद्याशब्दान्तात्तद्वेत्त्यधीते वेत्यर्थे इकण् स्यात्। सार्पविद्यिकः। अधर्मादेरिति किम्? वैद्यः। क्षात्रवैद्यः। त्रिविद्यां वेत्ति वा त्रैविद्यः।

ससर्वपूर्वाल्लुक् ॥६।२।१२७॥

सवार्तिकमधीते सवार्तिकः। ससङ्ग्रहः। अत्राणो लुप्। सकल्पः। अत्रेकणो लुप्। एवं सर्ववेदः। सर्वतन्त्रः। अत्राण्। कथं द्विवेदः? द्विगोरनपत्ये यस्वरादेर्लुब् भविष्यति।

पदोत्तरपदेभ्य इकः ॥६।२।१२५॥

तद्वेत्त्यधीतेऽर्थे। पूर्वपदिकः।

पदक्रमशिक्षामीमांसासाम्नोऽकः ॥६।२।१२६॥

पदं वेत्ति पदकः। एवं क्रमकः। शिक्षकः। मीमांसकः।

अनुब्राह्मणादिन् ॥६।२।१२३॥

ब्राह्मणसदृशो ग्रन्थोऽनुब्राह्मणम्। तदधीतेऽनुब्राह्मणी। अनुब्राह्मणिनौ। अण्बाधनार्थमिदम्।

सङ्ख्याकात्सूत्रे ॥६।२।१२८॥

संख्यायाः परो यः प्रत्ययः कस्तदन्ताद्वेत्त्यधीतेऽर्थे उत्पन्नप्रत्ययस्य लुप्। अष्टाध्यायाः परिमाणमस्य अष्टकं सूत्रम्। तद्विदन्त्यधीयते वा अष्टकाः पाणिनीयाः। द्वादशा आर्हताः।

गाथिविदथिकेशिपणिगणिनः ॥७।४।३४॥

एषामिन्नन्तानामणि अन्त्यस्वरादेर्न लुक्। पणनं पणः। सोऽस्यास्तीति पणी। तस्य वृद्धापत्यं पाणिनः। ततो यूनि इञ्। पाणिनिः। अत्रभिदाषादणिञोरित्यनेन त इञो लुप्। तत्र ऋष्यणो अहात्प्रोक्तात् प्रोक्तार्थप्रत्ययान्तान्नाम्नो वेत्त्यधीत इत्यर्थे उत्पन्नस्य प्रत्ययस्य लुप्स्यात्। पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयम्। दोरीयं।

तदत्रास्ति ॥६।२।७०॥

अस्मिन्नर्थेऽणादिः। उदुम्बराः सन्त्यस्मिन्नौदुम्बरो देशः।

तेन निर्वृत्ते च ॥६।२।७१॥

चकारादुत्तरत्र चातुर्थिकप्रत्ययविधानम्। कुशाम्बेन निर्वृत्ता कौशाम्बी।

निवासादूरभवे इति देशे नाम्नि ॥६।२।६९॥

षष्ठ्यन्तान्नाम्नो निवासोऽदूरभव इत्यनयोरर्थयोरणादिः। शिवीनां निवासः शैवः। विदिशाया अदूरभवं वैदिशं नगरम्। वैदिशो जनपदः। वरणा च असिश्च वरणासी तयोरदूरभवा वाराणसी। पृषोदरादित्वाद्रस्य दीर्घः। णस्य ह्रस्वः। खलतिकस्य पर्वतस्य दूरभवानि वनानि इतिदेशनामैव तादृक् नाऽत्र प्रत्ययः। नापि लुपलिङ्गसंख्ये अपि प्रसिद्धे एव।

नद्यां मतुः ॥६।२।७२॥

तस्य निवासः तस्यादूरभवः तदत्रास्ति तेन निर्वृत्तं चेत्यर्थचतुष्टये यथार्हं मतुः स्यात् नद्यां देशे नाम्नि। प्रत्ययान्तं चेन्नदीविषयं देशस्य नाम स्यात्। नदीनामेत्यर्थः। नाण्। उदुम्बराः अस्यां सन्त्युदुम्बरावती नदी। भगीरथेन निर्वृत्ता भागीरथी।

मध्वादेः ॥६।२।७३॥

चातुरर्थिको मतुः। देशे नाम्नि प्रत्ययान्तं चेद्देशस्य नाम स्यात्। अणोपवादः। अनद्यर्थं वचनम्। मधुमान् देशः।

नडकुमुदवेतसमहिषाड्डिन्मतुः ॥६।२।७४॥

नड्वान्। कुमुद्वान्। वेतस्वान्। महिष्मान् देशः।

नडशादाड्ड्वलः ॥६।२।७५॥

प्राग्वत्। नड्वलम्। शाड्वलम्।

शिखायाः ॥६।२।७६॥

प्राग्वत्। शिखावलं नगरम्।

शिरीषादिककणौ ॥६।२।७७॥

शिरीषाणामदूरभवो ग्रामः शिरीषकः। शैरीषकः।

शर्कराया इकणीयाण्च ॥६।२।७८॥

चात् इककणावपि। शर्करा अस्मिन्देशे सन्ति शार्करिकः। शार्करीयः। शार्करः। शर्करिकः। शार्करकः। शिरीषाः शाकराश्चेदेशवृत्तयः एवेति न पूर्ववत् चातुरर्थिकत्वं देशनामवत्स्यात्।

रोऽश्मादेः ॥६।२।७९॥

अश्मरः। यूषरः।

प्रेक्षादेरिन् ॥६।२।८०॥

प्रेक्षी। फलकी।

तृणादेः सल् ॥६।२।८१॥

तृणसा। नदसा।

काशादेरिलः ॥६।२।८२॥

काशिलम्। वाशिलम्।

अरीहणादेरकण् ॥६।२।८३॥

आरीहणकम्। खाण्डवकम्।

सुपन्थ्यादेर्ज्यः ॥६।२।८४॥

सौपन्थ्यम्।

सुतङ्गमादेरिञ् ॥६।२।८५॥

सौतङ्गमिः। मौनचित्तिः।

बलादेर्यः ॥६।२।८६॥

बल्यम्।

अहरादिभ्योऽञ् ॥६।२।८७॥

आहम्। लौमम्। तेन निर्वृत्तमित्यर्थे कालेकणश्चापवादोऽयम्।

सख्यादेरेयण् ॥६।२।८८॥

साखेयः। साखिदत्तेयः।

पन्थ्यादेरायनण् ॥६।२।८९॥

देशे नाम्नि । पान्थायनः । नागमोऽतएव निपातनात् ।

नडादेः कीयः ॥६।२।९२॥

नडकीयः ।

कृशाश्वादेरीयण् ॥६।२।९३॥

कार्शाश्वीयः । आरिष्टीयः ।

ऋश्यादेः कः ॥६।२।९४॥

ऋश्यकः । न्यग्रोधकः ।

वाराहादेः कण् ॥६।२।९५॥

वाराहकम् । पालाशकम् ।

कुमुदादेरिकः ॥६।२।९६॥

कुमुदिकम् । बिल्वजिकम् ।

अश्वत्थादेरिकण् ॥६।२।९७॥

आश्वत्थिकम् । कौमुदिकम् । इति चातुरार्थिकाः ॥

विकारे ॥६।२।३०॥

षष्ठ्यन्तादणादयः ।

पुरुषात्कृतहितवधविकारे चैयञ् ॥६।२।२९॥

चात्समूहेऽपि । पुरुषेण कृतः पौरुषेयो ग्रन्थः । पुरुषाय हितं पौरुषेयम् । जिनशासनम् । पौरुषेयो विकारः । समूहे, पौरुषेयम् । अश्मनो विकारः आश्मनः । आश्मं वा । अश्मनो विकारेऽन्त्यस्वरादिलुक् । मृत्तिः मृत्तिका मार्त्तिकः । अर्द्धस्यार्द्धः ।

प्राण्योषधिवृक्षेभ्योऽवयवे च ॥६।२।३१॥

अणादयः । कापोतम् । मायूरम् सक्थि ।

तालाद्धनुषि ॥६।२।३२॥

विकारेऽण् । तालं धनुः ।

त्रपुजतोः षोऽन्तश्च ॥६।२।३३॥

त्रपुणो विकारः त्रापुषम् । जतुनो विकारो जातुषम् ।

शम्या लः ॥८।२।३४॥

विकारेऽवयवे चाण् स्यात् । तद्योगे लोऽन्तः । शम्या विकारोऽवयवः शामीलं भस्म । शामीली शाखा।

पयोद्रोर्यः ॥८।२।३५॥

पयसो विकारः पयस्यम् । द्रोर्दारुणो विकारो द्रव्यम् ।

उष्ट्रादकञ् ॥८।२।३६॥

औष्ट्रिका जङ्घा ।

उमोर्णाद्वा ॥८।२।३७॥

उमातसी औमकम् औमम् । ऊर्णाया विकार और्णकः और्णः कम्बलः ।

एण्या एयञ् ॥८।२।३८॥

ऐणेयं सूत्रम् । ऐणेयी दृक् । स्त्रीलिङ्गनिर्देशात्पुंल्लिङ्गेऽणेव । ऐणं स्थलम् । एणेकृति ।

कौशेयम् ॥८।२।३९॥

निपातोऽयम् । वलं सूत्रं वा, न तु भस्मनि ।

परशव्याद्यलुक् च ॥८।२।४०॥

परशवे इदं परशव्यम् । तस्माद्विकारेऽण् । यकारस्य लुक् । परशव्यस्यायसो विकारः पारशवम् । अणसिद्ध एव । यशलुगर्थं वचनम् । अथेह यग्रहणं किमर्थम् । तदभावेऽपि अवर्णोवर्णस्येत्यन्तलुक्सिद्धौ लुग्ग्रहणादन्त्याभावेऽन्त्यसदेशस्यापि यकारस्य लुगस्तु । सत्यम् । यग्रहणं यशब्दसमुदायस्यैव लोपार्थम् । तेनोत्तरसूत्रे स्वरस्य परे प्राग्विधावित्यस्यानुपस्थानाद्यकारलोपेऽवर्णस्येतीकारलोपः स्यात् ।

कंसीयाञ्ञ्यः ॥८।२।४१॥

कंसायेदं कंसीयम् । तत्रापि विकारे कांस्यम् । ञ्यप्रत्ययः । तद्योगे यलुक् च।

हेमार्थान्माने ॥८।२।४२॥

अण् । हाटकस्य विकारो हाटको निष्कः । अत्रार्थग्रहणादनेनाण् । हैमो निष्कः । अत्र परत्वाद्धेमादिलक्षणोऽञ् ।

द्रोर्वयः ॥८।२।४३॥

द्रोर्विकारो द्रुवयम् मानम्।

मानात्क्रीतवत् ॥६।२।४४॥

मानात्क्रीतवत्प्रत्ययः। शतेन क्रीतं शत्यम्। शतिकम्। तथा शतस्य विकारः शत्यम् शतिकः।

हेमादिभ्योऽञ् ॥६।२।४५॥

हेम्नो विकारो हैमम् पीठम्। हैमी यष्टिः।

अभक्ष्याच्छादने वा मयट् ॥६।२।४६॥

भस्मनो विकारो भस्ममयम्। भास्मनं वा। दूर्वामयम्। दौर्वम्।

शरदर्भकूदीतृणसोमवल्वजात् ॥६।२।४७॥

एभ्यो भक्ष्याच्छादनवर्जे विकारेऽवयवे च नित्यं मयट् स्यात्। नाण्। शरमयम्। दर्भमयम्। तथा–

एकस्वरात् ॥६।२।४८॥

प्राग्वत्। वाङ्मयम्। त्वन्मयम्। गीर्मयम्। मृन्मयम्।

दोरप्राणिनः ॥६।२।४९॥

दुसंज्ञकान्मयट् प्राग्वत्। नाण्। आम्रमयम्। तन्मयम्।

गोः पुरीषे ॥६।२।५०॥

गोमयम्। अन्यत्र गव्यम् पयः।

व्रीहेः पुरोडाशे ॥६।२।५१॥

विकारे नित्यं मयट्। नाण्। व्रीहिमयः पुरोडाशः।

तिलयवादनाम्नि ॥६।२।५२॥

तिलमयम्। नाम्नि तैलम्। यवानां विकारो यावः। स एव यावकः।

पिष्टात् ॥६।२।५३॥

पिष्टमयम्।

नाम्नि कः ॥६।२।५४॥

पिष्टस्य विकारः पिष्टिका।

ह्योगोदोहादीनञ् हियङ्गुश्चास्य ॥६।२।५५॥

अस्माद्विकारे ईनञ् तद्योगे हियङ्गुः प्रकृतेरादेशः। ह्योगोदोहस्य विकारो हैयङ्गवीनम्। नवनीतं घृतं वा।

अपो यञ्वा ॥६।२।५६॥

विकारे। अपां विकारः आप्यम्। अम्मयम् वा।

लुब्बहुलं पुष्पमूले ॥६।२।५७॥

मल्लिकाया विकारोऽवयवो वा पुष्पं मल्लिका। एष्वणो मयटो वा लुपि।

ङ्यादेर्गौणस्याक्विपस्तद्धितलुक्यगोणी-सूच्योः ॥२।४।९५॥

ङ्यादेः प्रत्ययस्य गौणस्याक्विबन्तस्य तद्धितलुकि सति लुक्स्यात्। गोणी-सूचीशब्दयोस्तु न लुक्। आमलक्याः फलमामलकम्। बदर्याः बदरम्।

प्लक्षादेरण् ॥६।२।५९॥

विकारेऽवयवे वा। विधानसामर्थ्यान्नास्य लुप्। प्लक्षस्य विकारोऽवयवो वा प्लाक्षम्। नैयग्रोधम्।

जम्ब्वा वा ॥६।२।६०॥

जाम्बवम्। पक्षे जम्बूः।

न द्विरद्रुवयगोमयफलात् ॥६।२।६१॥

द्रुवयं गोमयं फलवाचि च वर्जमन्यस्मान्नाम्नो विकारावयवयोर्द्विः प्रत्ययो न स्यात्। कपोतस्य विकारोऽवयवो वा कापोतः। कापोतस्य विकारोऽवयवो वेति दोरप्राणिन इति मयट् न स्यात्।

इति प्रकीर्णकप्रत्ययाधिकारः।

जितो न केनाप्यरिणान्तरेण यः,
क्षमा समा येन वशीकृतारिणः।
सुदर्शनेऽतिप्रियतामुपेयुषा,
सोऽर्हन्नरः स्यान्नरसिद्धिसम्पदे॥ १॥

शेषे ॥६।३।१॥

अपत्यादिविकारान्तः प्रागुक्तोऽर्थस्ततोऽन्यः शेषस्तत्राणादिः स्यात्।

पारावारादीनः ॥६।३।६॥

शेषे। पारावारे भवो जातो वा पारावारीणः।

व्यस्तव्यत्यस्तात् ॥६।३।७॥

अवारपारीणः। व्यस्तादपि पारीणः। अवारीणः।

राष्ट्रादियः ॥६।३।३॥

राष्ट्रे क्रीतः, कुशलो, जातो, भवो वा राष्ट्रियः। अन्यत्र राष्ट्रस्यापत्यं राष्ट्रिः।

ग्रामादीनञ्च ॥६।३।९॥

ग्रामीणः। चाद्यः। ग्राम्यः।

कत्र्यादेश्चैयकञ् ॥६।३।१०॥

कुत्सितास्त्रयः कत्रयः। तत्र जात्यादिः कात्रेयकः। ग्रामेयकः।

कुलकुक्षिग्रीवाच्छ्वाऽस्यलङ्कारे ॥६।३।१२॥

कौलेयकः श्वा। कौलोऽन्यः। कौक्षेयकोऽसिः। कौक्षोऽन्यः। ग्रैवेयको भूषणम्। ग्रैवमन्यत्।

नद्यादेरेयण् ॥६।३।२॥

प्राग्जितीये शेषे जातादौ। नादेयः। माहेयः। वाराणसेयः।

दक्षिणापश्चात्पुरसस्त्यण् ॥६।३।१३॥

नाण्। दक्षिणस्यां जातो दाक्षिणात्यः। वा दक्षिणात्प्रथमेत्यादिनाऽऽकन्त-त्वम्।

रङ्कोः प्राणिनि वा ॥६।३।१५॥

शेषेऽर्थे टायनण्। राङ्कवायणः। पक्षेऽण्। राङ्कवः। गौः। प्राणिनीति किम्? राङ्कवः कम्बलः। मनुष्ये तु कच्छादिपाठाद्राङ्कवो मनुष्यः।

वह्वयुर्दिपर्दिकापिश्याष्टायनण् ॥६।३।१४॥

वाह्लायनः। और्दायनः। पार्दायनः। कापिशायिनी द्राक्षा।

द्युप्रागपागुदक्प्रतीचो यः ॥६।३।८॥

अव्ययेभ्योऽनव्ययेभ्यश्च शेषे। दिवि भवं दिव्यम्। प्राच्यम्। अपाच्यम्।

दूरादेत्यः ॥६।३।४॥

दूरे भवो दूरेत्यः।

उत्तरादाहञ् ॥६।३।१५॥

औत्तराहः पुरुषः। औत्तराहा स्त्री। औत्तराहीति उत्तराहिशब्दाद्वक्ष्यार्थेऽणि।

कन्थाया इकण् ॥६।३।२०॥

कान्थिकः। कन्था नाम ग्रामः।

वर्णाविकञ् ॥६।३।२१॥

वर्णुनदः। तत्पार्श्वे देशोऽपि वर्णुस्तद्विषयार्थकन्थाशब्दात्कान्थकः।

क्वेहामात्रतसस्त्यच् ॥६।३।१६॥

क्वत्यः। इहत्यः। अमात्यः। तत्रत्यः। ततस्त्यः।

नेर्ध्रुवे ॥६।३।१७॥

त्यच्। नित्यम्।

निसो गते ॥६।३।१८॥

निर्गतो वर्णाश्रमेभ्यो निष्ट्यश्चाण्डालः।

ह्रस्वान्नाम्नस्ति ॥२।३।३४॥

नाम्नो विहिते तादौ परे ह्रस्वान्नाम्नः परस्य सः षः स्यात्।

रूप्योत्तरपदारण्याण्णः ॥६।३।२२॥

वार्करूप्यः। आरण्याः सुमनसः।

ऐषमोह्यःश्वसो वा ॥६।३।१९॥

शेषेऽर्थे त्यच्। ऐषमस्त्यम्। ह्यस्त्यम्। पक्षे।

सायंचिरंप्राह्णेप्रगेऽव्ययात् ॥६।३।८८॥

एभ्योऽव्ययेभ्यश्च कालेऽर्थे शेषे तनट्। ऐषमस्तनम्। श्वस्तनम्।

श्वसादिः ॥६।३।८४॥

कालवाचिनः शेषे तकारादिकण् स्यात्। शौवस्तिकः।

दिक्पूर्वादनाम्नः ॥६।३।२३॥

शेषेऽर्थेऽण् नाम्नि। नतु णः। पौर्वशालम्।

मद्रादञ् ॥६।३।२४॥

पूर्वेषु मद्रेषु भवः पौर्वमद्रः।

शकलादेर्यञः ॥६।३।२७॥

यञन्तेभ्यः शकलादिभ्यः शेषेऽञ् स्यात्। शकलस्य वृद्धापत्यं शाकल्यः। तस्य च्छात्रः शाकलः। एवं काण्वाः।

वृद्धे ञः ॥६।३।२८॥

दक्षस्य वृद्धापत्यं दाक्षिः। तस्य च्छात्रा दाक्षाः।

भवतोरिकणीयसौ ॥६।३।३०॥

शेषे। भवतो भवत्या इदं भावत्कम्। भावत्की। भवदीयाः। उकारान्त-भवच्छब्दादेः। भवत इदं भावतम्।

परजनराज्ञोऽकीयः ॥६।३।३१॥

परकीयः। जनकीयः। राजकीयः। स्वकीयमितिगहादित्वादीये।

दोरीयः ॥६।३।३२॥

शेषे। देवदत्तीयः। तदीयः। गार्गीयः। गोनर्दीयः।

काश्यादेः ॥६।३।३५॥

णिकेकणौ स्तः। काशिकः। काशिका। काशिकी।

वोशीनरेषु ॥६।३।३७॥

सौदर्शनीकः। सौदर्शनिका। सौदर्शनीयः।

उवर्णादिकण् ॥६।३।३९॥

उवर्णान्ताद्देशवाचिनः शेषे इकण्। नाण्। शबरजम्ब्वां भवः शाम्बर-जाम्बुकः। एतन्नामा ग्रामः।

ईतोऽकञ् ॥६।३।४१॥

ईकारान्तात्प्राग्देशवाचिनो दुसंज्ञकाच्छेषेऽकञ्। काकन्द्यां भवः काकन्दकः।

प्रस्थपुरवहान्तयोपान्त्यधन्वार्थात् ॥६।३।४३॥

देशवाचिनो दोः शेषेऽकञ्। मालाप्रस्थकः। नान्दीपुरकः। फाल्गुनावहकः। साङ्काश्यकः। पारे धन्वनि भवः पारेधन्वकः।

रोपान्त्यात् ॥६।३।४२॥

प्राग्देशवाचिनो दोः शेषेऽकञ्। पाटलिपुत्रकः। ईयस्यापवादः।

बहुविषयेभ्यः ॥६।३।४५॥

देशेभ्यो बहुवचनविषयेभ्यः शेषेऽकञ् । नाणादिः । अङ्गेषु जात आङ्गकः । वाङ्गकः ।

धूमादेः ॥६।३।४६॥

देशवाचिनोऽस्मादकञ् । धौमकः । तैर्थकः । अदेशार्थेऽपि धूमादिपाठाद्विदेहानां क्षत्रियाणामिदं वैदेहकम् ।

समुद्रान्नृनावोः ॥६।३।४८॥

शेषे । सामुद्रको मनुष्यः । सामुद्रिका नौ ।

नगरात्कुत्सादाक्ष्ये ॥६।३।४९॥

केनायं मुषित इह नगरे मनुष्येण इतिवचने सम्भाषणे एतन्मोषणं नागरके निर्देयम् । केनेदं चित्रं लिखितमिह नगरे मनुष्येणेतिवचने सम्भाव्यते एतन्नागरके । दक्षा हि तत्र ते ।

अरण्यात्पथिन्यायाध्यायेभनरविहारे ॥६।३।५१॥

पथ्यादौ वाच्येऽकञ् । आरण्यकः पन्थाः न्यायोऽध्यायः इभो नरो विहारो वा ।

गोमये वा ॥६।३।५२॥

आरण्यका गोमयाः । आरण्यानि वा गोमयानि ।

कुरुयुगन्धराद्वा ॥६।३।५३॥

कुरुषु भवः कौरवकः । कौरवो वा ।

कच्छादेर्नृनृस्थे ॥६।३।५५॥

अकञ् । काच्छको जनः । काच्छकमस्य हसितम् ।

कोपान्त्याच्चाण् ॥६।३।५६॥

इक्ष्वाकुषु जात ऐक्ष्वाकः ।

पर्वतात् ॥६।३।६०॥

ईयः । पर्वतीयो राजा ।

अनरे वा ॥६।३।६१॥

पर्वतीयानि पार्वतानि फलानि । पक्षेऽण् । पार्वतायनिः ।

गहादिभ्यः ॥६।३।६३॥

गहादिभ्यो यथायोग्यदेशवाचिनः शेषे ईयः स्यात्। अणाद्यपवादः। गहीयः। अन्तस्थीयः। मुखतीयः। पार्श्वतीयः।

पृथिवीमध्यान्मध्यमश्चास्य ॥६।३।६४॥

देशवाच्य ईयः। प्रकृतेर्मध्यमादेशश्च। पृथिवीमध्ये जातो भवो वा मध्यमीयः।

वा युष्मदस्मदोऽञीनञौ युष्माकास्माकं चास्यैकत्वे तु तवकममकम् ॥६।३।६७॥

युष्माकं युवयोर्वा यौष्माकः। यौष्माकीणः। अस्माकमावयोर्वा आस्माकः। आस्माकीनः। पक्षे दोरीयः। युष्मदीयः। अस्मदीयः। तवायं तावकः। तावकीनः। मामकः। मामकीनः। पक्षे त्यदादित्वेन दुसंज्ञकत्वादीयः। त्वदीयः। मदीयः।

द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ॥६।३।६८॥

समुद्रसमीपे द्वीपवाचिनः शेषेऽर्थे ण्यः स्यात्। द्वैप्यो मनुष्यः। द्वैप्यमस्य हसितम्। अन्यत्र नदीसमीपे द्वैपको व्यासः। द्वैपकमस्य हसितम् द्वैपम्।

अर्द्धाद्यः ॥६।३।६९॥

अर्द्ध्यम्।

सपूर्वादिकण् ॥६।३।७०॥

पौष्करार्द्धिकः। यौवनार्द्धिकः।

दिक्पूर्वात्तौ ॥६।३।७१॥

येकणौ। पूर्वार्द्ध्यम्। पौर्वार्द्धिकम्।

ग्रामराष्ट्रांशादणिकणौ ॥६।३।७२॥

पूर्वार्द्धे भवः पौर्वार्द्धः। पौर्वार्द्धिकः।

मध्यान्मः ॥६।३।७६॥

मध्ये जातो भवो वा मध्यमः।

पश्चादाद्यन्ताग्रादिमः ॥६।३।७५॥

पश्चिमः। अत्राव्ययत्वादन्त्यस्वरादिलोपः। आदिमः। अन्तिमः। अग्रिमः।

मध्ये उत्कर्षापकर्षयोरः ॥६।३।७७॥

उत्कर्षापकर्षयोर्मध्ये वर्तमानमध्यशब्दाच्छेषेऽप्रत्ययः स्यात् । मध्यपरिमाणो मध्यः पण्डितः । मध्या गुणाः । मध्या स्त्री ।

अध्यात्मादिभ्य इकण् ॥६।३।७८॥

अध्यात्मं भवमाध्यात्मिकम् ।

समानपूर्वलोकोत्तरपदात् ॥६।३।७९॥

समानग्रामे कृतो भवो वा सामानग्रामिकः । ऐहलौकिकः । पारलौकिकः ।

वर्षाकालेभ्यः ॥६।३।८०॥

वर्षाशब्दात्कालवाचिभ्यश्च शेषे इकण् स्यात् । अणोपवादः । वर्षासु भवो वार्षिकः । मासिकः । आर्द्धमासिकः । सांवत्सरिकः । आह्निकः । दैवसिकः । नैशिकः । प्रादोषिकः ।

शरदः श्राद्धे कर्मणि ॥६।३।८१॥

शेषेऽर्थे इकण् । शारदिकं श्राद्धं कर्म । अन्यत्र शारदो मेघः ।

नवा रोगातपे ॥६।३।८२॥

शारदिकः शारदो वा रोगः । एवमातपः । अन्यत्र शारदं दधि ।

निशाप्रदोषात् ॥६।३।८३॥

ईकण् । नैशिकः । नैशः । प्रादोषिकः । प्रादोषः ।

चिरपरुत्परारेस्त्नः ॥६।३।८५॥

एभ्यस्त्नप्रत्ययः । चिरत्नम् । परुत्नम् । पक्षे सायमित्यादिना तनट् । चिरन्तनम् ।

पुरो नः ॥६।३।८६॥

पुरा भवं पुराणम् । पुरातनम् ।

पूर्वाह्णपराह्णात्तनट् ॥६।३।८७॥

पूर्वाह्णे जातो भवो वा पूर्वाह्णेतनः । कालातनेत्यादिना सप्तम्या वाऽलुप् । पक्षे पौर्वाह्णिकः ।

सायश्चिरंप्राह्णे प्रगेऽव्ययात् ॥६।३।८८॥

नित्यं तनट् । सायन्तनम् । चिरन्तनम् । निर्देशादस्मान्मान्तत्वं निपातनात् । प्राह्णेतनम् । प्रगेतनम् । अनयोरेदन्तत्वं च । दिवातनम् । पुनस्तनम् । प्राक्तनम् ।

भर्त्तुसन्ध्यादेरण् ॥६।३।८९॥

नक्षत्रनाम्न ऋतुनाम्नः सन्ध्यादिकालनाम्नश्च शेषेऽण्। नेकण् । पुष्येण चन्द्रयुक्तेन युक्तः कालः पुष्यः। पुष्ये भवः पौषः। रौहिणः । स्वातौ सौवातः। ग्रैष्मः। वासन्तः। आमावस्यः। स्वातेरुदयस्थानं स्वातीयम् । राधीयम्। शश्वच्छब्दादिकणपि। शाश्वतम्। शाश्वतिकम्।

संवत्सरात्फलपर्वणोः ॥६।३।९०॥

अण्। सांवत्सरं फलम्। सांवत्सरं पर्व।

हेमन्ताद्वा तलुक् च ॥६।३।९१॥

अणः सन्नियोगे। हैमनम्। हैमन्तम्। हैमन्तिकम् । तदन्तविधिना पूर्वहैमनम्। अंशादृतोरित्युत्तरपदवृद्धिः।

प्रावृष एण्यः ॥६।३।९२॥

प्रावृषि भवः प्रावृषेण्यः। प्रावृषि जातः प्रावृषिकः।

स्थामाजिनान्ताल्लुप् ॥६।३।९३॥

एतदन्ताच्छैषिकप्रत्ययस्य लुप्। अश्वत्थामनि जातो भवो वा अश्वत्थामा। अः स्थाम्न इत्यप्रत्ययस्तस्य लुप्। सिंहाजिने जातो भवो वा सिंहाजिनः।

तत्र कृतलब्धक्रीतसम्भूते ॥६।३।९४॥

अणाद्या एयणाद्याः प्रत्ययाः स्युः। यदन्येभ्य उत्पादितं तत्कृतं, यत्प्रतिग्रहादिना प्राप्तं तल्लब्धं, यन्मूल्येन स्वीकृतं तत्क्रीतं, यत्सम्भाव्यते सम्माति वा तत्सम्भूतम्। मथुरायां कृतो लब्धः क्रीतः सम्भूतो वा माथुरः।

पथः पन्थ च ॥६।३।१०३॥

जाते। पथि जातः पन्थकः। अकप्रत्ययो नाण्।

अश्च वामावास्यायाः ॥६।३।१०४॥

जातेऽर्थेऽप्रत्ययोऽश्च स्याताम् । अमावास्यायां जातोऽमावास्यकः । पक्षे सन्ध्याद्यण्। आमावास्यः।

सिन्ध्वपकरात्काणौ ॥६।३।१०१॥

जाते। सिन्धुकः। सैन्धवः। अपकरे कचवरे जातः अपकरकः। आपकरः।

श्रविष्ठाषाढादीयण् च ॥६।३।१०५॥

चादश्च। भाणोऽपवादः। श्रविष्ठाभिश्चन्द्रयुक्ताभिर्युक्तः कालः श्रविष्ठः। तासु जातः श्राविष्ठीयः। श्राविष्ठः। आषाढीयः। आषाढः।

फल्गुन्याष्टः ॥६।३।१०६॥

जाते । फल्गुन्योर्जातः फल्गुनः । फल्गुनी स्त्री । अणमपि केचिदिच्छन्ति । फाल्गुनः ।

बहुलानुराधापुष्यार्थपुनर्वसुहस्तविशाखास्वाते-र्लुप् ॥६।३।१०७॥

एभ्यः परस्य जातेऽर्थे नक्षत्राणो लुप्स्यात् । बहुलाभिश्चन्द्रयुक्ताभिर्युक्तः कालोऽपि बहुलास्तासु जातो बहुलः । अत्राणो लुपि ङ्यादेर्गौणस्येत्यादिनाऽऽपोऽपि लुक् ।

चित्रारेवतीरोहिण्याः स्त्रियाम् ॥६।३।१०८॥

जातेऽर्थे लुप् । चित्रायां जाता चित्रा । रेवत्यां रेवती । पुंसि चैत्रः ।

प्रोष्ठभद्राज्जाते ॥ ७।४।१३॥

प्रोष्ठभद्रात्परस्य पदशब्दस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्याज्जातेऽर्थे ञ्णिति तद्धिते । प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः । भद्रपादः ।

स्थानान्तगोशालखरशालात् ॥६।३।११०॥

जातार्थप्रत्ययस्य लुप् । गोः स्थाने जातो गोस्थानः । गोशाले गोशालाभ्यां जातो गोशालः ।

वत्सशालाद्वा ॥ ६।३।१११॥

लुप् । वत्सशालाः । वात्सशालाः । नाम्नि द्वावपि विधी ।

सोदर्यसमानोदर्यौ ॥६।३।११२॥

निपातौ । समाने उदरे जातः सोदर्यः समानोदर्यो वा । निर्देशादेव समानस्य सभावः ।

साधुपुष्प्यत्पच्यमाने ॥६।३।११७॥

कालाद्यथायोगं प्रत्ययः । हेमन्ते साधु हैमनमनुलेपनम् । हैमन्तम् । हैमन्तिकम् । वसन्ते पुष्प्यन्ति वासन्त्यः कुन्दलताः । ग्रैष्मः । पाटलाः शरदि पच्यन्ते । शारदाः शालयः ।

उप्ते ॥६।३।११८॥

हेमन्ते उप्यन्ते हैमना यवाः ।

आश्वयुज्या अकञ् ॥६।३।११९॥

आश्वयुज्यामुप्ता आश्वयुज्यकाः ।

ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥६।३।१२०॥

वासन्तकं वासन्तं सस्यम् ।

व्याहरति मृगे ॥६।३।१२१॥

जयिनिच ॥६।३।१२२॥

भवे ॥६।३।१२३॥

एष्वणादिः ।

दिगादिदेहांशाद्यः ॥६।३।१२४॥

भवेऽर्थे । दिश्यः । वर्ग्यः । अप्सु भवोऽप्सव्यः । निशा व्याहरति नैशिको नैशो वा शृगालः । निशायामुद्देश्यमध्ययनम् निशा तत्र जयी निशा स नैशः । नैशिकः ।

कालाद्देये ऋणे ॥६।३।११३॥

मासे देयमृणं मासिकम् ।

मध्यादिनण्णेयामोऽन्तश्च ॥६।३।१२६॥

मध्ये भवा माध्यन्दिनाः । माध्यमः । मध्यमीयः ।

जिह्वामूलाङ्गुलेश्चेयः ॥६।३।१२७॥

भवे । जिह्वामूलीयः । अङ्गुलीयः । मध्यीयः ।

वर्गान्तात् ॥६।३।१२८॥

कवर्गीयः ।

चतुर्मासान्नाम्नि ॥६।३।१३३॥

भवेऽण् चतुर्षु मासेषु भवा चातुर्मासी । अत्र द्विगोरनपत्ये इत्यादिना न प्रत्ययलुप् । अनाम्नी । चतुर्मासेषु भवश्चतुर्मासः । वर्षाकालेभ्य इति कण् । तस्य ।

यज्ञे ञ्यः ॥६।३।१३४॥

चातुर्मास्यं यज्ञकर्म ।

तस्य व्याख्याने च ग्रन्थात् ॥६।३।१४२॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद्व्याख्यानेऽर्थे तत्रेति सप्तम्यन्ताच्च ग्रन्थाद्भवेऽर्थेऽणादिः । कृतां व्याख्यानं कृत्सु भवं वा कार्तम् । प्रातिपदिकीयम् ।

प्रायो बहुस्वरादिकण् ॥६।३।१४३॥

तस्य व्याख्याने भवे चार्थे प्राथमिकम् आख्यातिकम्।

तत आगते ॥६।३।१४९॥

अणादिः। माथुरः। गव्यः। ग्रामीणः। ग्राम्यः।

विद्यायोनिसम्बन्धादकञ् ॥६।३।१५०॥

आगतेऽर्थे। आचार्यकम्। औपाध्यायकम्। शैष्यकम्।

पितुर्यो वा ॥६।३।१५१॥

पित्र्यम्। पक्षे पैतृकम्।

ऋत इकण् ॥६।३।१५२॥

आगतेऽर्थे। प्रशास्तृकम्। योनिसम्बन्धे मातृकम्।

ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लुक् ॥७।४।७१॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताद्दोसशब्दादिसन्तादुसन्ताद्रकारान्तात्परस्येकप्रत्ययस्येकारल्लुक शश्वदकस्माद्वर्जम्। पैतृकम्।

देविकाशिंशपादीर्घसत्रश्रेयस्तत्प्राप्ता वाः ॥७।४।२॥

स्वरेष्वादेः स्वरस्य ञ्णिति तद्धिते प्राप्ताऽप्राप्ता या वृद्धिस्तत्प्रसङ्गे आकारादेशो वा स्यात्। देविकायां भवं दाविकमुदकम्। शांशपः स्तम्भः। भवार्थे शांशपाः स्थलाः। शालयः। दीर्घसत्रे भवं दार्घसत्रम्। श्रेयोऽधिकृत्य कृतं श्रायसम् द्वादशाङ्गम्।

गोत्रादङ्कवत् ॥६।३।१५५॥

प्रत्ययविधिः पञ्चम्यन्तादागतेऽर्थे। विदानामङ्को वैदः। तथा विदेभ्य आगतं वैदम्। दाक्षम्।

नृहेतुभ्यो रूप्यमयटौ वा ॥६।३।१५६॥

चैत्रादागतं चैत्ररूप्यम्। चैत्रमयं वा। हेत्वर्थे, सामरूप्यम्। साममयम्।

प्रभवति ॥६।३।१५७॥

प्रत्ययविधिः। हिमवतः प्रभवति हैमवती गङ्गा।

वैडूर्य्यः ॥६।३।१५८॥

विडूरात्प्रभवति वैडूर्यः। निपातोऽयम्।

त्यदादेर्मयट् ॥६।३।१५९॥

प्रभवत्यर्थे । तन्मयम् । तन्मयी ।

तस्येदम् ॥६।३।१६०॥

षष्ठ्यन्तादिदमर्थे यथायोग्यमणादिः । उपगोरिदमौपगवम् । माथुरम् । दैत्यम् । कालेयम् । स्त्रैणम् । पौंस्नः । गव्यम् । पारीणः । भानवीयः ।

तेन प्रोक्ते ॥६।३।१८१॥

प्रकर्षेण व्याख्यातमध्यापितं वा प्रोक्तम् । नतु कृतम् । तस्मिन्नर्थेऽणादिः । भद्रबाहुना प्रोक्तानि भाद्रबाहवानि उत्तराध्ययनानि । पाणिनिना व्याख्यातं पाणिनीयम् ।

उपज्ञाते ॥६।३।१९१॥

प्रथमत उपदेशेन विना ज्ञातमुपज्ञातम् । प्रथमतः कृतं चोपज्ञातम् । तस्मिन्नर्थेऽणादिर्यथायोग्यम् । पाणिनिनोपज्ञातं पाणिनीयम् ।

अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे ॥६।३।१९८॥

द्वितीयान्तादणादिः । सुभद्रामधिकृत्य कृतो ग्रन्थः सौभद्रः । ज्योतींष्यधिकृत्य कृतो ग्रन्थो ज्यौतिषम् ।

द्वन्द्वात्प्रायः ॥६।३।२०१॥

ईयः । वाक्यपदीयम् । प्रायःकथनाद्दैवासुरम् ।

अभिनिष्क्रामति द्वारे ॥६।३।२०२॥

द्वितीयान्तादभिनिर्गच्छत्यर्थे यथायोगमणादिः । तच्चेदभिनिष्क्रामद्द्वारं स्यात् । मथुरामभिनिष्क्रामति ढिल्लीद्वारं माथुरम् ।

गच्छति पथि दूते ॥६।३।२०३॥

अणादिः । मथुरां गच्छति माथुरः पन्थाः दूतो वा ।

भजति ॥६।३।२०४॥

प्राग्वत् । मथुरां भजति माथुरः । नादेयः ।

टस्तुल्यदिशि ॥६।३।२१०॥

तृतीयान्तात्तुल्यदिगर्थेऽणादिः । सुदाम्ना पर्वतेनैकदिक्सौदामनी विद्युत् ।

तसिः ॥६।३।२११॥

सूर्येणैकदिक सूर्यतः । पार्श्वतः ।

सेर्निवासादस्य ॥६।३।२१३॥

प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थेऽणादिश्चेत्प्रथमान्तो निवासः । मथुरा निवासोऽस्य माथुरः ।

आभिजनात् ॥६।३।२१४॥

अभिजनानां बान्धवानामयं निवास आभिजनः । तस्मान्निवासादस्येत्यर्थेऽणादिः । मथुराऽस्याभिजनो निवास इति माथुरः ।

सिन्ध्वादेरञ् ॥६।३।२१६॥

प्रागुक्तानां सहार्थे । सिन्धुरभिजनो निवासोऽस्य सैन्धवः ।

सलातुरादीयण् ॥६।३।२१७॥

तस्मिन्नर्थे । सलातुरोऽभिजनो निवासोऽस्य सालातुरीयः पाणिनिः । चक्षुषा गृह्यते चाक्षुषं रूपम् । श्रावणः शब्दः । औपनिषदः पुरुषः । दृषदि पिष्टा दार्षदाः सक्तवः । उलूखले क्षुण्णा औलूखला यवाः । अश्वैरुह्यते आश्वो रथः । चतुर्भिरुह्यते चातुरं शकटम् ।

इति शेषाधिकारः ॥

आकर्ण्यमापूर्य गवां रसैरसौ नृपेऽपि कुम्भे चरणोन्मुखेऽप्ययात् ।
प्रभाविशेषं परमाननस्फुरत्प्रबोधनान्मल्लिजिनः सतोऽवतात् ॥ १ ॥

इकण् ॥६।४।१॥

अणः पूर्णो विधिः । अधिकारोऽयमापादम् ।

तेन जितजयद्दीव्यत्खनत्सु ॥६।४।२॥

तेनेति तृतीयान्ताज्जिते जयति दीव्यति खनति चार्थे इकण्प्रत्ययः स्यात् । अक्षैर्जितमाक्षिकम् । अक्षैर्जयति आक्षिकः । कुद्दालेन खनति कौद्दालिकः ।

संस्कृते ॥६।४।३॥

तेनेति तृतीयान्तादस्मिन्नर्थे इकण् स्यात् । दध्ना संस्कृतं दाधिकम् । मारीचिकम् । उपाध्यायेन संस्कृत उक्तार्थप्रापित औपाध्यायिकः । विद्यया संस्कृतो वैद्यिकः ।

कुलत्थकोपान्त्यादण् ॥६।४।४॥

नेकण् । कुलत्थैः संस्कृतं कौलत्थम् । कौलमित्यपि कश्चित् । कोपान्त्ये, तित्तिडीकेन संस्कृतं तैत्तिडीकम् । कवर्गोपान्त्यादपीत्यन्ये । मौद्गम् । सारघम् इत्यादि ।

संसृष्टे ॥६।४।५॥

इकण्। मिश्रणमात्रं संसर्गः इति संस्कृताद्भेदः। दध्ना संसृष्टं दाधिकम्। पैप्पलिकम्।

तरति ॥६।४।९॥

तेनेत्यनुवर्तते। उडुपेन तरत्यौडुपिकः।

नौद्विस्वरादिकः ॥६।४।१०॥

नावा तरति नाविकः। नाविका। घटिकः। जविकः। बाहुकः।

चरति ॥६।४।११॥

चरधातुर्गत्यर्थो भक्षणार्थश्च ग्राह्यः। हस्तिना चरति हास्तिकः। घाण्टिकः। आकषिकः। दध्ना चरति भुङ्क्ते दाधिकम्। घार्तिकः। आकषः स्वर्णनिकषोपलः।

पर्पादेरिकट् ॥६।४।१२॥

पर्पेण चरति पार्पिकः। पार्पिकी। पङ्गुचारकाष्ठं पर्पः।

चूर्णमुद्गाभ्यामिनणौ ॥६।४।७॥

चूर्णेन संसृष्टाश्चूर्णिनोऽपूपाः। मौद्गः ओदनः। मौद्गी यवागूः।

श्वगणाद्वा ॥६।४।१४॥

चरत्यर्थे इकड्वा। श्वगणेन चरति श्वगणिकः। श्वगणिकी। इकणि श्वागणिकः।

पदस्यानिति वा ॥७।४।१२॥

पदशब्दान्तस्य श्वादेः शब्दस्येकारवर्जितञ्णितितद्धिते वः प्रागुकारो वा स्यात्। शुन इव पदमस्य श्वापदम्। तस्य विकारः शौवापदम्।

वेतनादेर्जीवति ॥६।४।१५॥

वेतनेन जीवति वैतनिकः।

व्यस्ताच्च क्रयविक्रयादिकः ॥६।४।१६॥

क्रयविक्रयेण जीवति क्रयविक्रयिकः। क्रयिकः। विक्रयिकः।

वस्नात् ॥६।४।१७॥

वस्नं मूल्यम्। तेन जीवति वस्निकः।

आयुधादीयश्च ॥६।४।१८॥

आयुधीयः। आयुधिकः। आयुधिका। इकप्रत्ययात्।

हरत्युत्सङ्गादेः ॥६।४।२३॥

इकण्। उत्सङ्गेन हरत्यौत्सङ्गिकः।

भस्त्रादेरिकट् ॥६।४।२४॥

भस्त्रया हरति भस्त्रिकः। भस्त्रिकी।

विवधवीवधाद्वा ॥६।४।२५॥

हरत्यर्थे इकट्। विवधेन हरति विवधिकः। पक्षे इकण् वैवधिकः। वैवधकी।

निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥६।४।२०॥

इकण्। अक्षद्यूतेन निर्वृत्तमाक्षद्यूतिकं वैरम्।

भावादिमः ॥६।४।२१॥

भावप्रत्ययान्तान्निर्वृत्तेऽर्थे इमप्रत्ययः। पाकेन निर्वृत्तम् पाकिमम्।

ओजःसहोम्भसो वर्तते ॥६।४।२७॥

एभ्य इकण् वर्तते इत्यर्थे। ओजसा बलेन वर्तते औजसिकः। साहसिकः। आम्भसिकः।

परेर्मुखपार्श्वात् ॥६।४।२९॥

वर्ततेऽर्थे इकण्। परिमुखं वर्तते पारिमुखिकः। परिपार्श्वं वर्तते पारिपार्श्विकः।

पक्षिमत्स्यमृगार्थाद् घ्नति ॥६।४।३१॥

पक्षिणो हन्ति पाक्षिकः। मात्सिकः। मार्गिकः।

परिपन्थात्तिष्ठति च ॥६।४।३२॥

परिपन्थं तिष्ठति हन्ति वा पारिपन्थिकश्चौरः।

अवृद्धेर्गृह्णाति गर्ह्ये ॥६।४।३४॥

वृद्धिशब्दं गृह्णात्यर्थे इकण्। द्विगुणं गृह्णाति द्वैगुणिकः त्रैगुणिकः। अवृद्धेरिति किम्? वृद्धिं गृह्णाति वाक्यमेव।

दशैकादशादिकश्च ॥६।४।३६॥

दशभिरेकादश गृह्णाति दशैकादशकः। चादिकटि दशैकादशकी।

परदारादिभ्यो गच्छति ॥६।४।३८॥

इकण्। पारदारिकः।

माथोत्तरपदपदव्याक्रन्दाद्धावति ॥६।४।४०॥

धावत्यर्थे। दण्डमाथं धावति दाण्डमाथिकः।

सुस्नातादिभ्यः पृच्छति ॥६।४।४२॥

इकण्। सुस्नातं पृच्छति सौस्नातिकः।

प्रभूतादिभ्यो ब्रुवति ॥६।४।४३॥

प्रभूतं ब्रूते प्राभूतिकः। नैपुणिकः। क्रियाविशेषणाद्वयमिकण्। क्वचिदन्यत्रापि। स्वर्गमनं ब्रूते सौवर्गमनिकः।

माशब्दइत्यादिभ्यः ॥६।४।४४॥

ब्रुवतीत्यर्थे इकण्। माशब्द इति ब्रूते माशब्दिकः। माशब्दः क्रियतामिति ब्रूते इत्यर्थः।

शाब्दिकदार्दरिकलालाटिककौक्कुटिकम् ॥६।४।४५॥

शाब्दिकदार्दरिकाद्या निपाताः।

समूहार्थात्समवेते ॥६।४।४६॥

इकण् समाजसमवेते। समाजं समवैति सामाजिकः। सामवायिकः।

पर्षदो ण्यः ॥६।४।४७॥

पार्षद्यः।

सेनाया वा ॥६।४।४८॥

सेनां समवैति सैन्यम्। पक्षे समूहार्थादित्यादिना इकण्। सैनिकः।

धर्माधर्माच्चरति ॥६।४।४९॥

इकण्। धर्मं चरति धार्मिकः। आधर्मिकः।

षष्ठ्या धर्म्ये ॥६।४।५०॥

षष्ठ्यन्ताद्धर्म्येऽर्थे इकण्। धर्मो न्यायानुवृत्तो जात्याचारस्तत्सहितं धर्म्यम्। शुल्कशालायां धर्म्यं शौल्कशालिकम्। आपणिकम्।

ऋन्नरादेरण् ॥६।४।५१॥

षष्ठ्यन्तेभ्यो धर्म्येऽर्थे। नुर्नरस्य धर्म्यं नारं, स्त्रियां नारी। महिष्या माहिषम्।

अवक्रये ॥६।४।५३॥

अवक्रयो भाटकः। तदर्थे इकण्। आपणस्याऽवक्रय आपणिकः।

तदस्य पण्यम् ॥६।४।५४॥

अपूपाः पण्यमस्य आपूपिकः । लावणिकः ।

शिल्पम् ॥६।४।५७॥

तदस्येत्यर्थे इकण् । मृदङ्गवादनं शिल्पमस्य मार्दङ्गिकः । वैणविकः ।

शीलम् ॥६।४।५९॥

तदस्येत्यर्थे इकण् । शीलं स्वभावः । अपूपभक्षणं शीलमस्य आपूपिकः । ताम्बूलिकः ।

अङ्स्थाच्छत्रादेरञ् ॥६।४।६०॥

अङ्प्रत्ययान्तात्तिष्ठतेश्छत्रइत्यादिभ्यश्च शीलेऽर्थे । आस्था शीलमस्य आस्थः । नैष्ठः । उपसर्गादात इत्यङ् । आन्तस्थः । भिदादित्वादङ् । छत्रं शीलमस्य छात्रः ।

प्रहरणम् ॥६।४।६२॥

तदस्येत्यर्थे इकण् । असिः प्रहरणमस्य आसिकः ।

परश्वधाद्वाण् ॥६।४।६३॥

पारश्वधः । पक्षे इकण् । पारश्वधिकः ।

शक्तियष्टेष्टीकण् ॥६।४।६४॥

शक्तिः प्रहरणमस्य शाक्तीकः । शाक्तीकी । शाक्तिकस्तु शक्त्या जीवतीति वेतने इकणा सेत्स्यति ।

नास्तिकास्तिकदैष्टिकम् ॥६।४।६६॥

निपाताः ।

भक्ष्यं हितमस्मै ॥६।४।६९॥

तदस्मै इत्यर्थे इकण् । अपूपा भक्ष्यं हितमस्मै आपूपिकः ।

नियुक्तं दीयते ॥६।४।७०॥

अस्मै इत्यर्थे इकण् । अग्रे भोजनमस्मै दीयते इत्याग्रभोजनिकः । श्राणा नियुक्तमस्मै दीयते श्राणिकः ।

भक्तौदनाद्वा णिकट् ॥६।४।७२॥

भक्तमस्मै नियुक्तं देयं भाक्तः । भक्तिकः । पक्षे इकण् । भाक्तिकः ।

नवयज्ञादयोऽस्मिन्वर्तन्ते ॥६।४।७३॥

अत्रार्थे इकण्। नावयज्ञिकः। पाकयज्ञिकः।

तत्र नियुक्ते ॥६।४।७४॥

इत्यर्थे इकण्। द्वारे नियुक्तो दौवारिकः।

द्वारादेः ॥७।४।६॥

द्वार इत्येवमादेर्यौ य्वौ तत्समीपस्य स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिप्रसङ्गे ताभ्यां प्रागैवौतौ स्याताम्।

अगारान्तादिकः ॥६।४।७५॥

देवागारिकः।

अदेशकालादध्यायिनि ॥६।४।७६॥

आशुच्यावध्यायी आशुचिकः। अकाले सान्ध्यिकः।

निकटादिषु वसति ॥६।४।७७॥

निकटे वसति नैकटिकः। आवसथिकः।

सतीर्थ्यः ॥६।४।७८॥

निपातोऽयम्। तीर्थमत्र गुरुः। समानतीर्थे वसति सतीर्थ्यः।

प्रस्तारसंस्थानतदन्तकठिनान्तेभ्यो व्यवहरति ॥६।४।७९॥

प्रस्तारादेर्व्यवहरतीत्यर्थे इकण्। प्रस्तारे व्यवहरति प्रास्तारिकः।

सङ्ख्यादेश्चार्हदलुचः ॥६।४।८०॥

आर्हदर्थ्ये यावत् इत ऊर्द्ध्वं प्रकृतेर्वक्ष्यमाणायाः केवलायास्तदन्तायाश्च संख्यापूर्वाया वक्ष्यमाणः प्रत्ययः स्यात्। न चेत्प्रकृतिर्लुगन्ता स्यात्। पारायणं चरति पारायणिकः। द्वे पारायणे अधीते द्वैपारायणिकः। अभिविधौ आङो ग्रहणादर्हदर्थेऽपि। द्वे सहस्रे द्विसाहस्रम्। अलुच इति किम्? द्वाभ्यां शूर्पाभ्यां क्रीतं द्विशूर्पम्। अत्र शूर्पाद्वाऽञित्यञ्।

अनाम्न्यद्विः प्लुप् ॥६।४।१४१॥

इति लुप्। द्विशूर्पेण क्रीतं द्विशौर्पिकम्। नात्र पुनः शूर्पाद्वाञ् इत्यञ्।

गोदानादीनां ब्रह्मचर्ये ॥६।४।८१॥

इकण्। गोदानस्य ब्रह्मचर्यं गौदानिकम्।

देवव्रतादीन् डिन् ॥६।४।८३॥

देवव्रतं चरति देवव्रती। महाव्रती।

डकश्चाष्टाचत्वारिंशतं वर्षाणाम् ॥६।४।८४॥

वर्षाणां सम्बन्धिनोऽष्टाचत्वारिंशच्छब्दाद्व्रतमुस्तेश्चरत्यर्थे डः स्यात् चाडिन्। अष्टचत्वारिंशद्वर्षाणां व्रतमष्टाचत्वारिंशत् चरति अष्टाचत्वारिंशकः। अष्टाचत्वारिंशी।

चातुर्मास्यन्तौ यलुक् च ॥६।४।८५॥

चतुर्मासशब्दा व्रतमुस्तेश्चरतीत्यर्थे तौ डकडिनौ स्याताम्। यलोपश्च। चतुर्षु मासेषु भवानि यज्ञेभ्य इतिञ्यः। चातुर्मास्यानि नाम यज्ञाः। तत्सहचरितानि व्रतानि चातुर्मास्यानि तानि चरति चातुर्मासकः। चातुर्मासी।

तद्यात्येभ्यः ॥६।४।८७॥

इकण्। क्रोशशतं याति क्रौशशतिकः। यौजनिको दूतः।

पथ इकट् ॥६।४।८८॥

पन्थानं याति पथिकः। द्वौ पन्थानौ याति द्विपथिकः।

नित्यं णः पन्थश्च ॥६।४।८९॥

पन्थानं नित्यं याति। पथिन् शब्दस्य पन्थ आदेशः। पान्थः। पान्था स्त्री।

तस्मै योगादेः शक्ते ॥६।४।९४॥

इकण्। योगाय शक्तो यौगिकः। सान्तापिकः।

योगकर्मभ्यां योकञौ ॥६।४।९५॥

योगाय शक्तो योग्यः। कर्मणे शक्तं कार्मुकम्।

तेन हस्ताद्यः ॥६।४।१०१॥

हस्तेन देयं कार्य्यं वा हस्त्यम्।

शोभमाने ॥६।४।१०२॥

वस्त्रेण शोभमानं वास्त्रिकं वपुः। कौण्डलिकं मुखम्।

कर्मवेषाद्यः ॥६।४।१०३॥

कर्मणा शोभते कर्मण्यं शौर्यम्। वेषेण शोभते वेष्यो नटः।

कालात्परिजय्यलभ्यकार्य्यसुकरे ॥६।४।१०४॥

कालवाचिनः शब्दात्परिजेयलभ्ये कार्य्ये सुकरे चार्थे इकण्। परितो जेतुं शक्यं परिजय्यम्। मासेन परिजय्यो मासिकः शत्रुः। संवत्सरेण कार्य्यं सांवत्सरिकम्। मासेन सुकरो मासिकः प्रासादः।

निर्वृत्ते ॥६।४।१०५॥

अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। सांवत्सरिकम्।

तं भाविभूते ॥६।४।१०६॥

मासं भूतो मासं भावी उत्सवो मासिकः। मासं भूतो मासिको योगः।

तस्मै भृताधीष्टे च ॥६।४।१०७॥

तादर्थ्यचतुर्थ्यन्तकालवाचिशब्दाद्भृतेऽधीष्टे चार्थे इकण्। मासाय भृतो वेतनेन क्रीतो मासिकः कर्मकरः। मासायाधीष्ट उपाध्यायो मासिकः। मासमध्यापनीयोऽधीष्ट इत्यर्थः। एवं वार्षिकः। सांवत्सरिकः।

समाया ईनः ॥६।४।१०९॥

निर्वृत्तभूतभाविभृताधीष्टमासशब्दात्पञ्चस्वर्थेषु ईनः स्यात्। समया निर्वृत्तः समाभूतो भावी वा समायै भृतोऽधीष्टो वा समीनः।

रात्र्यहःसंवत्सराच्च द्विगोर्वा ॥६।४।११०॥

एतदन्तात्समासशब्दाच्च द्विगोर्निर्वृत्तादिपञ्चकविषये ईनः। द्वाभ्यां रात्रिभ्यां निर्वृत्तो द्विरात्रीणः। द्व्यहीनः। द्विसमीनः। पक्षे द्वैरात्रिकः। इकण्।

वर्षादश्च वा ॥६।४।१११॥

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोरर्थपञ्चकेऽप्रत्ययः स्यात् ईनस्य वा। पक्षे इकण्। द्वाभ्यां वर्षाभ्यां निर्वृत्तो द्विवर्षः, द्विवर्षीणः, द्विवार्षिक इति त्रैरूप्यम्। एवं भूतभाव्यधीष्टभृतार्थे। तत्रापि भाविनि न वृद्धिरिति शेषः।

संख्याधिकाभ्यां वर्षस्याभाविनि ॥७।४।१८॥

संख्याशब्दादधिकशब्दात्परस्य वर्षशब्दस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरे स्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात्, नतु भाविन्यर्थे। भाविनि द्वैवर्षिकं धान्यम्। द्वैवर्षिक उत्सवः।

प्राणिनि भूते ॥६।४।११२॥

वर्षशब्दान्ताद्द्विगोर्भूतेऽर्थेऽप्रत्ययः स्यात् । स चेद्भूतः प्राणी स्यात् । द्वे वर्षे भूतो द्विवर्षो दारकः । त्रिवर्षो वत्सः । अप्राणिनि, द्विवर्षो द्विवर्षीणो द्विवार्षिकः सरकः । भूत इति किम् ? शेषार्थचतुष्टये विकल्प एव । द्विवर्षः । द्विवर्षीणः । द्विवार्षिको मनुष्यः । नित्योऽयं विधिः ।

मासाद्वयसि यः ॥६।४।११३॥

द्विगोः । द्वौ मासौ भूतो द्विमास्यो दारकः । वयसीति किम्? द्वैमासिको नायकः । भूत इत्येव । द्वौ मासौ भावी द्वैमासिको युवा ।

सोऽस्य ब्रह्मचर्यतद्वतोः ॥६।४।११६॥

प्रथमान्तात्कालवाचिनोऽस्येति षष्ठ्यर्थे इकण् स्यात् ब्रह्मचर्ये तद्वति च वाच्ये । मासोऽस्य ब्रह्मचर्यस्य मासिकं ब्रह्मचर्यम् । सांवत्सरिकम् । मासिको ब्रह्मचारी ।

प्रयोजनम् ॥६।४।११७॥

सोऽस्येति वर्तते । जिनमहः प्रयोजनमस्य जैनमहिकं नृत्यम् ।

स्वर्गस्वस्तिवाचनादिभ्यो यलुपौ ॥६।४।१२३॥

स्वर्गः प्रयोजनमस्य स्वर्ग्यम् । यशस्यम् । आयुष्यम् । धन्यम् ।

स्वस्तिवाचनादिभ्य इकणो लुप् ।

स्वस्तिवाचनं प्रयोजनमस्य स्वस्तिवाचनम् ।

समयात्प्राप्तः ॥६।४।१२४॥

सोऽस्येत्यनुवर्तनीयम् । समयः प्राप्तोऽस्य सामयिकः स्वाध्यायः ।

ऋत्वादिभ्योऽण् ॥६।४।१२५॥

ऋतुः प्राप्तोऽस्य आर्तवं पुष्पं फलम् ।

कालाद्यः ॥६।४।१२६॥

काल्यस्तापसः ।

दीर्घः ॥६।४।१२७॥

कालोऽस्य कालिकमृणम् । कालिकी सम्पत् । इकण् ।

त्रिंशद्विंशतेर्डकोऽसंज्ञायामार्हदर्थे ॥६।४।१२९॥

त्रिंशता क्रीतं त्रिंशकम् । विंशत्या क्रीतं विंशकम् । त्रिंशतमर्हति त्रिंशकः । विंशकः ।

संख्याडतेश्चाशत्तिष्टेः कः ॥६।४।१३०॥

शदन्तत्यन्तष्ट्यन्तवर्जसंख्याया डतिप्रत्ययान्ताच्च त्रिंशद्विंशतिभ्यामार्हदर्थे कः प्रत्ययः स्यात् । द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम् । त्रिकम् । बहुकम् । गणकम् । यावत्कम् । तावत्कम् । कतिभिः क्रीतं कतिकम् । त्रिंशत्कम् । विंशतिकम् ।

शतात्केवलादतस्मिन्येकौ ॥६।४।१३१॥

कापवादौ अस्मिन् स चेदर्थो वस्तुतः प्रकृत्यर्थादभिन्नो न स्यात् । शतेन क्रीतं शतिकम् । अर्हति शत्यः । शतिकः । शतं वर्षाणि मानमस्य शत्यः । शतिकः । केवलादिति किम्? द्व्युत्तरं शतं तेन क्रीतो द्विशतिकः । अतस्मिन्निति किम्? शतं मानमस्य शतकं स्तोत्रम् ।

वातोरिकः ॥६।४।१३२॥

अत्वन्तायाः संख्याया आर्हदर्थाद् योऽर्थो वक्ष्यते तस्मिन्निकप्रत्ययो वा स्यात् । यावतिकम् । यावत्कम् ।

कंसार्द्धात् ॥६।४।१३५॥

आर्हदर्थे इकट् । कंसकम् । कंसकी ।

सहस्रशतमानादण् ॥६।४।१३६॥

आर्हदर्थेन केकणौ । सहस्रेण क्रीतः साहस्रः । शतमानेन शातमानः ।

शूर्पाद्वाऽञ् ॥६।४।१३७॥

आर्हदर्थेनेकण् । शौर्पम् । पक्षे शौर्पिकम् ।

वसनात् ॥६।४।१३८॥

वसनशब्दादार्हदर्थे । वसनेन क्रीतं वासनम् ।

विंशतिकात् ॥ ६।४।१३९॥

विंशतिकशब्दादार्हदर्थेऽञ् स्यात् । विंशतिर्मानमस्य विंशतिकम् । तेन क्रीतं वैंशतिकम् । संख्याडतेरिति कः ।

द्विगोरीनः ॥६।४।१४०॥

विंशतिकशब्दादार्हदर्थे इनः प्रत्ययः स्यात् । द्विविंशतिकीनम् ।

अनाप्स्यद्विः प्लुप् ॥६।४।१४१॥

द्विगोरार्हदर्थे उत्पन्नस्य पिल्लुप् सकृत्स्यान्नतु द्विः अनाप्ति। द्वाभ्यां कंसाभ्यां क्रीतं द्विकंसम्।

नवाऽणः ॥६।४।१४२॥

द्विगोर्लुब्वा स्यान्नतु द्विः। द्विसहस्रम्। द्विसाहस्रम्।

मूल्यैः क्रीते ॥६।४।१५०॥

मूल्यवाचिनस्तृतीयान्तात्क्रीतेऽर्थे यथायोगमिकणादयः। प्रस्थेन क्रीतं प्रास्थिकम्। सप्तत्या साप्ततिकम्। वृत्तौ संख्याविशेषणानवगमाद्द्विवचनबहुवचनान्तान्न स्यात्। प्रस्थाभ्यां प्रस्थैर्वा क्रीतमिति। यत्र संख्याविशेषावगमे प्रमाणमस्ति तत्र स्यादेव। द्वाभ्यां क्रीतं द्विकम्। त्रिकम्। द्वाभ्यां प्रस्थाभ्यां क्रीतं द्विप्रस्थम्।

तस्य वापे ॥६।४।१५१॥

षष्ठ्यन्ताद्वापेऽर्थे यथायोगमिकणादयः। उप्यतेऽस्मिन्निति वापः क्षेत्रम्। प्रस्थस्य वापं प्रास्थिकम्।

वातपित्तश्लेष्मसन्निपाताच्छमनकोपने ॥६।४।१५२॥

वातस्य शमनं कोपनं वा वातिकम्।

हेतौ संयोगोत्पाते ॥६।४।१५३॥

शतस्य हेतुरीश्वरसंयोगः शत्यः। शतिकः। साहस्रः। उत्पाते, सङ्ग्रामोत्पाताय साङ्ग्रामिकमिन्द्रधनुः।

पुत्राद्येयौ ॥६।४।१५४॥

पुत्रस्य हेतुः संयोग उत्पातो वा पुत्र्यः। पुत्रीयः।

पृथिवीसर्वभूमेरीशज्ञातयोश्चाञ् ॥६।४।१५६॥

पृथिव्या ईशः पार्थिवः। सर्वभूमेः सार्वभौमः। पृथिव्या ज्ञातः पार्थिवः।

अनुशतिकादीनाम् ॥७।४।२७॥

एषां शब्दानां ञ्णिति तद्धिते परे उभयोः स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात्।

लोकसर्वलोकाद्ज्ञाते ॥६।४।१५७॥

एतदर्थे आभ्यामिकण्। लोकस्य ज्ञातो लौकिकः। सार्वलौकिकः।

तं पचति द्रोणाद्वाञ् ॥६।४।१६१॥

पक्षे इकण्। द्रोणं पचति द्रौणः। द्रौणिकः। द्रौणिकी स्थाली गृहिणी वा। द्वौ द्वौ द्रोणौ पचति द्विद्रोणी। अनाम्न्यद्विः प्लुप् इत्यञिकणोर्लुप्।

सम्भवदवहरतोश्च ॥६।४।१६२॥

प्रस्थं पचति सम्भवति अवहरति प्रास्थिकः कटाहः। प्रास्थिकी स्थाली।

वंशादेर्भाराद्धरद्वहदावहत्सु ॥६।४।१६६॥

वंशभारं हरति वहति आवहति वा वांशभारिकः। वंशान् हरति वहति वा वांशिकः।

सोऽस्य भृतिवस्नांशम् ॥६।४।१६८॥

पञ्चास्य भृत्तिर्वेतनं पञ्चकः कर्मकरः। पञ्चास्य वस्नं नियतकालक्रयमूल्यं पञ्चकः पटः। पञ्चास्यांशाः पञ्चकं नगरम्।

मानम् ॥६।४।१६९॥

सोऽस्येति वर्तते। प्रस्थो मानमस्येति प्रास्थिको राशिः।

जीवितस्य सन् ॥६।४।१७०॥

इति वचनादनाम्न्यद्विः प्लुबिति प्राप्तावपि लुप् न स्यात्। षष्टिर्जीवनमानमस्य षाष्टिकः। सासतिकः। वार्षशतिकः।

संख्यायाः संघसूत्रपाठे ॥६।४।१७१॥

पञ्च गावो मानमस्य पञ्चकः सङ्घः। अष्टावध्याया मानमस्याष्टकं सिद्धहैमम्। अष्टौ रूपाणि मानमस्याष्टकः पाठोऽधीतः।

नाम्नि ॥६।४।१७२॥

पञ्च संख्या मानं येषां ते पञ्चकाः शाकुन्तयः।

विंशत्यादयः ॥६।४।१७३॥

तस्येदं मानमित्यर्थे निपाताः। द्वेर्दशदर्थे विंभावः, शतिप्रत्ययः। द्वौ दशतौ मानमेषां सङ्ख्येयानां घटादीनां विंशतिः। त्रेस्त्रिंभावः शत्प्रत्ययः। त्रयोदशतो मानमेषां त्रिंशत्। चत्वारिंशत् शास्त्राणि।

पञ्चदशद्वर्गे वा ॥६।४।१७५॥

निपातावेतौ। पञ्च मानमस्य वर्गस्य पञ्चद्वर्गः। पञ्चको वर्गः। दशद्वर्गः। दशको वर्गः।

स्तोमे डट् ॥६।४।१७६॥

ऋगादीनां समूहः स्तोमः। पञ्चदश ऋचो मानमस्य पञ्चदशः स्तोमः। विंशः। पञ्चविंशः। त्रिंशः।

तमर्हति ॥६।४।१७७॥

इत्यर्थे यथायोगं प्रत्ययाः। श्वेतच्छत्रमर्हति श्वैतच्छत्रिकः। वैषिकः। शत्यः। शतिकः। साहस्रः।

दण्डादेर्यः ॥६।४।१७८॥

अर्हत्यर्थे। दण्डमर्हति दण्ड्यः।

यज्ञादियः ॥६।४।१७९॥

यज्ञमर्हति यज्ञियो देशो यजमानो वा।

पात्रात्तौ ॥६।४।१८०॥

पात्रमर्हति पात्र्यः। पात्रियः।

दक्षिणाकडङ्गरस्थालीबिलादीययौ ॥६।४।१८१॥

दक्षिणादेरीययौ। दक्षिणामर्हति दक्षिणीयो दक्षिण्यो वा गुरुः। कडङ्गरीयः कडङ्गर्यो वा गौः। कडङ्गरं माषादिकाष्ठम्।

छेदादेर्नित्यम् ॥६।४।१८२॥

छेदं नित्यमर्हति च्छैदिकः। भैदिकः।

विरागाद्विरङ्गश्च ॥६।४।१८३॥

नित्यं विरागमर्हति वैरङ्गिकः।

शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥६।४।१८४॥

शीर्षच्छेद्यः। शीर्षच्छेदिकः चौरः।

शालीनकौपीनार्त्विजीनम् ॥६।४।१८५॥

शालाप्रवेशमर्हति शालीनः अधृष्टः। कूपप्रवेशमर्हति कौपीनः। कौपीनशब्दः पापकर्मणि गोपनीयपायूपस्थे तदावरणे चीवरखण्डेऽस्ति। ऋत्विजमर्हति आर्त्विजीनो यजमानः। ऋतुमुद्दिश्य जिनपूजाकरः।

इति येकणोऽधिकारः॥

योऽलङ्कारमणिर्बभूव वशिनां सौमित्रिनामा जिनो,
योऽलङ्कारमणीचकार भजनात्सौमित्रिमेवाख्यया ।
ब्रह्मानन्दनमेव पादविलुठच्छ्रीकच्छपं मानसे,
ब्रह्मानन्दनतीर्थपं प्रणिदधे जन्मोदधेस्तारकम् ॥ १ ॥

यः ॥७।१।१॥

अधिकारसूत्रम् ।

वहतिरथयुगप्रासङ्गात् ॥७।१।२॥

एभ्यो वहत्यर्थे यः स्यात् । रथं वहति रथ्यः । द्वौ रथौ वहति द्विरथ्यः । युगं वहति युग्यः । प्रासङ्गो वत्सदमनकाष्ठम् वहति प्रासङ्ग्यः ।

धुरो यैयण् ॥७।१।३॥

धुर्यः । धौरेयः ।

वामाद्यादेरीनः ॥७।१।४॥

वामा धूर्वामधुरा । समासान्तादाप् । तां वहति वामधुरीणः । सर्वधुरीणः ।

अश्चैकादेः ॥७।१।५॥

एकशब्दाद्धुरन्ताद्वहत्यर्थे अः स्यात् । चकारादीनश्च । एका एकस्य वा धूः एकधुरा । तां वहति एकधुरः । एकधुरीणः ।

हलसीरादिकण् ७।१।६॥

हलं वहति हालिकः । सैरिकः ।

शकटादण् ॥७।१।७॥

शकटं वहतीति शाकटो गौः । द्वयोः शकट्योर्वोढा द्विशाकटः । द्वे शकटे वहति द्वैशकटः ।

विध्यत्यनन्येन ॥७।१।८॥

पादौ विध्यन्ति पद्याः शर्कराः ।

धनगणाल्लब्धरि ॥७।१।९॥

धनं लब्धा धन्यः । गणं लब्धा गण्यः ।

णोऽन्नात् ॥७।१।१०॥

अन्नं लब्धा आन्नः ।

हृद्यपद्यतुल्यमूल्यवश्यपथ्यवयस्यधेनुष्यागार्हपत्यजन्यधर्म्यम् ॥७।१।११॥

हृद्यादयो निपाता यथास्वमर्थविशेषेषु। हृदयस्य प्रियं हृद्यमौषधम्। हृद्यो देशः।

नौविषेण तार्यवध्ये ॥७।१।१२॥

नावा तार्यं नाव्यम्। जलम्। विषेण वध्यो विष्यः।

न्यायार्थादनपेते ॥७।१।१३॥

न्यायादनपेतं न्याय्यम्। अर्थादनपेतमर्थ्यम्।

मतमदस्य करणे ॥७।१।१४॥

इष्टं साध्यं ज्ञानं मतिर्वा मतशब्देनोच्यते। मतस्य करणं मत्यम्। मदस्य करणं मद्यम्।

तत्र साधौ ॥७।१।१५॥

सभायां साधुः सभ्यः। शरणे साधुः शरण्यः।

पथ्यतिथिवसतिस्वपतेरेयण् ॥७।१।१६॥

पथि साधु पाथेयम्।

पर्षदो ण्यणौ ॥७।१।१८॥

पर्षदि साधुः पार्षद्यः। पार्षदः।

सर्वजनाण्ण्येनञौ ॥७।१।१९॥

सार्वजन्यः। सार्वजनीनः।

प्रतिजनादेरीनञ् ॥७।१।२०॥

प्रातिजनीनः। इदं युगे साधुरैदंयुगीनः।

कथादेरिकण् ॥७।१।२१॥

काथिकः। वैकथिकः।

देवतान्तात्तदर्थे ॥७।१।२२॥

यः स्यात्। अग्निदेवतायै इदमग्निदेवत्यम्। देवताशब्देन स्वामी देयस्य हविरादेः प्रतिग्रहीता सम्प्रदानमिति चतुर्थी।

पाद्यार्घ्यें ॥७।१।२३॥

निपातौ ।

ण्योऽतिथेः ॥७।१।२४॥

तदर्थे । अतिथ्यर्थमातिथ्यम् ।

सादेश्चातदः ॥७।१।२५॥

इतोऽग्रे तदितिसूत्रं यावद्विधिः केवलस्य सादेश्च वेद्यः ।

हलस्य कर्षे ॥७।१।२६॥

हल्या । हल्यो वा । द्विहल्या ।

सीतया सङ्गते ॥७।१।२७॥

सीतया सङ्गतं सीत्यम् । द्विसीत्यम् ।

इति यस्य विधिः ॥

ईयः ॥७।१।२८॥

आतदर्थविकृतः ।

हविरन्नभेदापूपादेर्यो वा ॥७।१।२९॥

आमिक्षायै आमिक्ष्यम् । आमिक्षीयम् । ओदनायेमे ओदन्याः । ओदनीया वा तण्डुलाः । अपूपायेदमपूप्यम् । अपूपीयम् । यवापूप्यम् । यवापूपीयम् ।

उवर्णयुगादेर्यः ॥७।१।३०॥

नाऽश्वेयः । शङ्कव इदं शङ्कव्यम् । पिचव्यः कर्पासः । युगाय हितम् युग्यम् ।

नाभेर्नभ्वादेहांशात् ॥७।१।३१॥

नाभये हितं नभ्यमञ्जनम् । चक्रावयवो नाभिः । देहांशे तु नाभये हितं नाभ्यं तैलम् ।

न्चोधसः ॥७।१।३२॥

ऊधसे हितमौधन्यम् । नकारश्चान्तादेः ।

शुनो वश्चोदूत् ॥७।१।३३॥

आतदोर्थेश्वन्शब्दाद्यः स्यात्, वकारस्योकाररूपः स्यात् । शुने हितं शुन्यं शून्यं वा । मात्र ईयः ।

कम्बलान्नाम्नि ॥७।१।३४॥

औणींपलशतं परिमाणं कम्बलोऽस्य स्यात् कम्बल्या।

तस्मै हिते ॥७।१।३५॥

वत्सेभ्यो हितं वत्सीयम्। पित्रीयः।

न राजाचार्यब्राह्मणवृष्णः ॥७।१।३६॥

एभ्यो हितार्थेऽधिकृतः प्रत्ययो न स्यात्। राज्ञे हितमिति वाक्यमेव।

प्राण्यङ्गरथखलतिलयववृषब्रह्ममाषाद्यः ॥७।१।३७॥

दन्तेभ्यो हितं दन्त्यम्। चक्षुष्यम्। कण्ठ्यम्। नाभ्यम्।

अव्यजात्थ्यप् ॥७।१।३८॥

अविभ्यो हितमविथ्यम्। अजेभ्यो हितमजथ्यम्।

चरकमाणवादीनञ् ॥७।१।३९॥

चरकेभ्यश्चारकीणः। माणवीनः।

भोगोत्तरपदात्मभ्यामीनः ॥७।१।४०॥

मातृभोगाय हितो मातृभोगीणः। पितृभोगीणः। आत्मने हित आत्मनीनः। अनात्मनीनः।

ईनेऽध्वात्मनोः ॥७।४।४८॥

नान्त्यस्वरादिलोपः।

पञ्चसर्वविश्वाज्जनात्कर्मधारये ॥७।१।४१॥

एभ्यो हितेऽर्थे ईनः। नाग्रेयः। पञ्चजनेभ्यो हितः पञ्चजनीनः। रथकारपञ्चमं वा चातुर्वर्ण्यं पञ्चजनः। एवं सर्वजनीनः।

धर्मे अकर्मधारये वा ॥

पञ्चानां जनः पञ्चजनः। तस्मै हितः पञ्चजनीयः।

महत्सर्वादिकण् ॥७।१।४२॥

महते जनाय हितो माहाजनिकः।

सर्वाण्णो वा ॥७।१।४३॥

सर्वस्मै हितः सार्वः। पक्षे ईयः। सर्वीयः।

परिणामिनि तदर्थे ॥७।१।४४॥

यथायोगमीयादयः। अङ्गारेभ्य इमानि अङ्गारीयाणि। अङ्गारार्थानीत्यर्थः। शाङ्कव्यं दारु।

चर्मण्यञ् ॥७।१।४५॥

परिणामिनि तदर्थे। वध्र्यायेदं वार्ध्रं चर्म। सनङ्गवे इदं सनङ्गव्यम्। सनङ्गुश्चर्मविकारः।

ऋषभोपानहाञ्ञ्यः ॥७।१।४६॥

परिणामिनि। आर्षभ्यः।

छदिर्बलेरेयण् ॥७।१।४७॥

छदिषे इमानि छादिषेयाणि तृणानि। बलये इमे बालेयास्तण्डुलाः।

परिखाऽस्य स्यात् ॥७।१।४८॥

परिणामिनि। परिखा आसामिष्टकानां स्यादिति पारिखेय्य इष्टकाः।

अत्र च ७।१।४९॥

प्रथमान्तात्सप्तम्यर्थे एयण्। परिखा अस्यां स्यात्पारिखेयी भूमिः।

तद् ॥७।१।५०॥

तदिति प्रथमान्तात् अस्येति षष्ठ्यर्थे परिणामिनि अत्रेति सप्तम्यर्थे च ईयादयः। प्रकारा आसां स्युः प्रकारीया इष्टकाः। प्रासादीयं दारु।

ईयस्याप्यवधिः पूर्णः ॥

तस्यार्हे क्रियायां वत् ॥७।१।५१॥

तस्येति षष्ठ्यन्तादर्हेऽर्थे वत्प्रत्ययः स्यात्। यत्त्वर्हं क्रिया स्यात्। राज्ञोऽर्हं राजवत् वृत्तमस्य राज्ञः।

स्यादेरिवे ॥७।१।५२॥

स्याद्यन्तादिवार्थे वत्प्रत्ययः। इवार्थः सादृश्यं क्रियागतं चेत्स्यात्। अश्ववद्धावति चैत्रः। देववत्पश्यति मुनिः।

तत्र ॥७।१।५३॥

तत्रेति वत्स्यात्। मथुरायामिव मथुरावत् डिल्ल्यां प्रासादः।

तस्य ॥७।१।५४॥

षष्ठ्यन्तादिवार्थे वत्। चैत्रस्येव मैत्रस्य गावश्चैत्रवत्।

भावे त्वतल् ॥७।१।५५॥

तस्येति षष्ठ्यन्ताद्भावे एतौ स्याताम्। शब्दस्य प्रवृत्तिनिमित्तं द्रव्यसंसर्गो भेदको गुणो भावः। प्रकृतिजन्यबोधे प्रकारो भावः इति दीक्षितः।

प्राक्त्वादगडुलादेः ॥७।१।५६॥

ब्रह्मणस्त्व इति सूत्रं यावत् त्वतलोरनुवृत्तिर्ज्ञेया। गडुलादिवर्जे नञ्तत्पुरुषादशुक्लादेः। न शुक्लः अशुक्लः। तस्य भावोऽशुक्लत्वम्। अशुक्लता। बुधादौ तु न बुधोऽबुधस्तस्य भावः कर्म वा आबुध्यम्। आचतुर्य्यम्।

पृथ्वादेरिमन्वा ॥७।१।५८॥

पृथोर्भावः प्रथिमा। पृथुत्वम्। पृथुता। वावचनादणादिः। पार्थिवम्। म्रदिमा। मृदुत्वम्। मृदुता। मार्दवम्। पृथुमृदु इत्यादिना रः।

वर्णदृढादिभ्यष्ट्यण् च वा ॥७।१।५९॥

शुक्लस्य भावः शौक्ल्यम्। शुक्लिमा। शुक्लत्वम्। शुक्लता। शितेर्भावः शितिमा। शितित्वम्। शितिता। शैत्यम्। वावचनाद् द्व्यवर्णान्तस्य पाञ्चरूप्यम्। दार्ढ्यम्। द्रढिमा। दृढत्वम्। दृढता। अर्हतो भावः कर्म वा आर्हन्त्यम् ङी चेदार्हन्ती। एवमौचिती।

पतिराजान्तगुणाङ्गराजादिभ्यः कर्मणि च ॥७।१।६०॥

अधिपतेर्भाव आधिपत्यम्। अधिपतित्वम्। अधिपतिता। कर्मण्यपि। आधिराज्यम्। अधिराजता। एवं सौराज्यम्। द्रव्याश्रयी गुणोऽङ्गनिमित्तं येषां ते गुणाङ्गाः। मौढ्यम्। मूढता। मूढत्वम्। वैदुष्यम्। राजत्वम्। राजता। काव्यम्। कविता। कवित्वम्।

अर्हतस्तो न्त च ॥७।१।६१॥

अर्हतः षष्ठ्यन्ताद्भावे कर्मणि ट्यण् स्यात्। तद्योगे तकारस्य न्त इत्यादेशः। अरिहननाद्रजोहननाद्रहस्याभावाच्चार्हन् पृषोदरादित्वात्। यद्वा चतुस्त्रिंशतमतिशयान् इन्द्रादिकृतां पूजामर्हन् तस्य भावः कर्म वा आर्हन्त्यम्। अर्हत्त्वम्। अर्हत्ता।

सहायाद्वा ॥७।१।६२॥

सहायस्य भावः कर्म वा साहाय्यम्। साहायकम्। योपान्त्यलक्षणोऽकञ्। सहायता।

सखिवणिग्दूताद्यः ॥७।१।६३॥

सख्युर्भावः कर्म वा सख्यम् । सखित्वम् । सखिता । वणिज्यम् । दूत्यम् । वाणिज्यमपि राजादित्वात् । दौत्यम् ।

स्तेनान्नलुक् च ॥७।१।६४॥

स्तेनस्य भावः स्तेयम् ।

कपिज्ञातेरेयण् ॥७।१।६५॥

कपेर्भावः कर्म वा कापेयम् । ज्ञातेयम् ।

प्राणिजातिवयोऽर्थादञ् ॥७।१।६६॥

अश्वस्य भावः कर्म वा आश्वम् । अश्वत्वम् । अश्वता ।

युवादेरण् ॥७।१।६७॥

यूनो युवतेर्वा भावः कर्म यौवनम् । चौरादिपाठात् यौवतिका ।

हायनान्तात् ॥७।१।६८॥

भावे कर्मणि च अण् । द्वैहायनम् । त्रैहायनम् । पक्षे त्वतलौ ।

वृवर्णाल्लघ्वादेः ॥७।१।६९॥

लघुरादिः समीपो यस्य ईदृशो इवर्णोवर्णान्त ऋवर्णान्तश्च शब्दस्तस्माद्भावे कर्मणि चाण् स्यात् । त्वतलौ । शुचेर्भावः कर्म वा शौचम् । शुचित्वम् । शुचिता । शकुनेः शाकुनम् । मुनेर्मौनम् । लघ्वादेरिति किम्? पाण्डुकम् ।

पुरुषहृदयादसमासे ॥७।१।७०॥

पौरुषम् । हार्दम् । समासे तु परमपुरुषत्वम् ।

श्रोत्रियाद्यलुक् च ॥७।१।७१॥

भावे कर्मणि च । तद्योगे यलुक् स्यात् । त्वतलौ । श्रोत्रियस्य भावः कर्म वा श्रोत्रम् । श्रोत्रियत्वम् । श्रोत्रियता । चौरादित्वात् श्रोत्रियकमपि ।

योपान्त्याद्गुरूपोत्तमादसुप्रख्यादकञ् ॥७।१।७२॥

त्रिप्रभृतीनामन्त्यमुत्तमम् । तत्समीपमुपोत्तमम् । तद्गुरुर्यस्य तस्माद्यकारोपान्त्यात्सुप्रख्यवर्जिताद्भावे कर्मणि चाकञ् स्यात् । त्वतलौ । रमणीयस्य भावः कर्म वा रामणीयकम् । औपाध्यायकम् । आचार्यकम् ।

चौरादेः ॥७।१।७३॥

अकञ् त्वतलौ च । चौरस्य भावः कर्म वा चौरिका । चौरकम् । चोरत्वम् । चोरता ।

द्वन्द्वाल्लित् ॥७।१।७४॥

अकञ् भावे कर्मणि च । शैष्योपाध्यायका ।

ब्रह्मणस्त्वः ॥७।१।७७॥

ऋत्विग्वाचिनो ब्रह्मन्शब्दात्त्वप्रत्ययः । इयापवादः । ब्रह्मत्वम् । जातिवाचिनो ब्रह्मन् शब्दात्तलपि । ब्रह्मत्वम् । ब्रह्मता ।

शाकटशाकिनौ क्षेत्रे ॥७।१।७८॥

इक्षूणां क्षेत्रमिक्षुशाकिनम् ।

धान्येभ्य ईनञ् ॥७।१।७९॥

मौद्गीनम् ।

व्रीहिशालेरेयण् ॥७।१।८०॥

व्रैहेयम् । शालेयम् ।

यवयवकषष्टिकाद्यः ॥७।१।८१॥

यव्यम् । यव्यम् । यवक्यम् । षष्टिक्यम् ।

वाणुमाषात् ॥७।१।८२॥

पक्षे ईनञ् । अणव्यम् । आणवीनम् ।

वोमाभङ्गतिलात् ॥७।१।८३॥

उमाधान्यस्य क्षेत्रम् औम्यम् । औमीनं भाग्यम् । भाङ्गीनं तैलम् । तैलीनम् ।

अलाब्वाश्च करो रजसि ॥७।१।८४॥

उमादित्रयात् । अलाबूनां रजः अलाबूकटम् । उमाकटम् ।

अह्ना गमेऽश्वादीनञ् ॥७।१।८५॥

अश्वस्यैकेनाह्ना गम्यः आश्वीनोऽध्वा ।

कुलाज्जल्पे ॥७।१।८६॥

कौलीनं वचः ।

पील्वादेः कुणः पाके ॥७।१।८७॥

पीलूनां पाकः पीलुकणः । शमीकणः ।

कर्णादेर्मूले जाहः ॥७।१।८८॥

कर्णजाहम् । अक्षिजाहम् ।

पक्षात्तिः ॥७।१।८९॥

पक्षमूलं पक्षतिः ।

हिमादेलुः सहे ॥७।१।९०॥

हिमस्य सहः हिमेलुः ।

बलवातादूलः ॥७।१।९१॥

बलस्य सहः बलूलः । वातूलः ।

शीतोष्णतृप्रादालुरसहे ॥७।१।९२॥

शीतस्यासहः शीतालुः । उष्णालुः । तृप्रालुः । तृप्रं दुःखम् ।

यथामुखसंमुखादीनस्तद्दृश्यतेऽस्मिन् ॥७।१।९३॥

यथामुखं दृश्यतेऽस्मिन् यथामुखीनो दर्पणः । सम्मुखं दृश्यतेऽस्मिन् सम्मुखीनम् ।

सर्वादेः पथ्यङ्गकर्मपत्रपात्रशरावं व्याप्नोति ॥७।१।९४॥

सर्वशब्दपूर्वात्पथादेरीनः । सर्वपथं व्याप्नोति सर्वपथीनो रथः । सर्वाङ्गीणः स्नेहः ।

आप्रपदम् ॥७।१।९५॥

एतस्माद्द्वितीयान्ताद्व्याप्नोतीत्यर्थे ईनः । आप्रपदीनः पटः । प्रपदं पादाग्रम् ।

अनुपदं बद्धा ॥७।१।९६॥

अनुपदीना उपानत् । पदप्रमाणेत्यर्थः ।

सर्वान्नमत्ति ॥७।१।९७॥

सर्वान्नीनो भिक्षुः ।

यथाकामानुकामात्यन्तं गामिनि ॥७।१।१००॥

यथाकामं गामी यथाकामीनः। अनुकामीनः। अत्यन्तीनः।

पारावारं व्यस्तव्यत्यस्तं च ॥७।१।१०१॥

गामीत्यर्थे ईनः। पारावारं गामी पारावारीणः। पारीणः। अवारीणः। अवारपारीणः।

अध्वानं येनौ ॥७।१।१०३॥

अध्वानमलङ्गामी अध्वन्यः। अध्वनीनः।

अभ्यमित्रमीयश्च ॥७।१।१०४॥

अभ्यमित्र्यः अभ्यमित्रीणः। चाद्येनौ। अभ्यमित्रीयः।

समांसमीनाद्यश्वीनाद्यप्रातीनागवीनसाप्तपदीनम् ॥७।१।१०५॥

समांसमीनादयो निपाताः। समां समां गर्भं धारयतीति समांसमीना गौः।

तस्य तुल्येकः संज्ञाप्रतिकृत्योः ॥७।१।१०८॥

अश्वतुल्यः अश्वकः वृषभः। अश्वकं रूपम्। अश्विका प्रतिमा।

न नृपूजार्थध्वजचित्रे ॥७।१।१०९॥

चञ्चातुल्यः पुरुषः चञ्चा। नात्र कप्रत्ययः। पूजार्थेपि न। अर्हतस्तुल्यं बिम्बम्। एवं ध्वजादिषु न प्रत्ययः।

शाखादेर्यः ॥७।१।११४॥

शाखातुल्यः शाख्यः।

कुशाग्रादीयः ॥७।१।११६॥

कुशाग्रीया क्षुरिका। बुद्धिरपि तीक्ष्णत्वात्।

शर्करादेरण् ॥७।१।११८॥

शर्करायास्तुल्यं शार्करं दधि।

अः सपत्न्याः ॥७।१।११९॥

सपत्न्यास्तुल्यः सपत्नः।

वेर्विस्तृते शालसङ्कटौ ॥७।१।१२३॥

विशालः । विसङ्कटः । पाणिनीये विनञ्भ्यां नानाञौ इत्युक्तं तदधिकम् । विना नाना इत्यव्ययम् ।

कटः ॥७।१।१२४॥

विकटः ।

अवात्कुटारश्चावनते ॥७।१।१२६॥

अवकुटारः । अवकटः ।

नासानतितद्वतोष्टीटनाटभ्रटम् ॥७।१।१२७॥

नासाया नते अवटीटम् । अवभ्रटम् ।

विडविरीसौ नीरन्ध्रे च ॥७।१।१२९॥

नासानतौ तद्वति नरे नीरन्ध्रे चेति । निविडा निविरीसा नासिका । निविडाः सान्द्राः केशाः ।

क्लिन्नाल्लश्चक्षुषि चिल्पिल्चुल् चास्य ॥७।१।१३०॥

चिल्लं पिल्लं चुल्लं चक्षुः । तद्योगात्पुरुषोऽपि चिल्लः । पिल्लः । चुल्लः ।

अवेः संघातविस्तारे कटपटम् ॥७।१।१३२॥

सङ्घाते अविकटः । तद्विस्तारे अविपटः ।

पशुभ्यः स्थाने गोष्ठः ॥७।१।१३३॥

गवां स्थानं गोगोष्ठम् । अश्वगोष्ठम् ।

द्वित्वे गोयुगः ॥७।१।१३४॥

अश्वगोयुगम् ।

षट्त्वे षड्गवः ॥७।१।१३५॥

अश्वानां षट्त्वम् अश्वषड्गवम् ।

तिलादिभ्यः स्नेहे तैलः ॥७।१।१३६॥

तिलानां स्नेहस्तिलतैलः । तैल इत्ययं प्रत्ययः ।

तत्र घटते कर्मणष्ठः ॥७।१।१३७॥

कर्मणि घटते कर्मठः ।

तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतः ॥७।१।१३८॥

तारकाः सञ्जाता अस्य तारकितं नभः। पुष्पितस्तरुः।

गर्भादप्राणिनि ॥७।१।१३९॥

गर्भः सञ्जात एषां गर्भिताः शालयः। अप्राणिनीति किम्? गर्भः सञ्जातोऽस्या दास्या इति वाक्यमेव।

प्रमाणान्मात्रट् ॥७।१।१४०॥

जानुनी प्रमाणमस्य जानुमात्रं जलम्।

हस्तिपुरुषाद्वाण् ॥७।१।१४१॥

हस्ती प्रमाणमस्य हास्तिनम्। हस्तिमात्रम्।

वोर्द्ध्वे दघ्नट् द्वयसट् ॥७।१।१४२॥

ऊर्द्ध्वप्रमाणवाचिनो नाम्नः षष्ठ्यर्थे एतौ स्तः। पक्षे मात्रट्। ऊरुः प्रमाणमस्य ऊरुदघ्नम्। ऊरुद्वयसम्।

मानादसंशये लुप् ॥७।१।१४३॥

द्वौ हस्तौ प्रमाणमस्य द्विहस्तः। द्विवितस्तिः।

शन्शद्विंशतेः ॥७।१।१४६॥

शन्नन्ताच्छदन्ताच्च संख्याशब्दाद्विंशतेश्च मानवृत्तेः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थे संशये गम्ये मात्रट् स्यात्। डितोऽपवादः। दश मानमेषां स्याद्दशमात्राः। विंशतिमात्राः।

डिन् ॥७।१।१४७॥

संशय इति निवृत्तम्। प्राग्वत्। पञ्चदशाहोरात्राः प्रमाणमस्य पञ्चदशी अर्धमासः। पञ्चदशिनौ। पञ्चदशिनः। एवं त्रिंशी। त्रिंशिनौ। त्रिंशिनो मासाः। विंशिनो भवनेन्द्राः। डिन् प्रत्ययः।

इदं किमोतुरियकियू चास्य ॥७।१।१४८॥

इदंशब्दात्किम्शब्दाच्च तदिति प्रथमान्तान्मानवृत्तेः षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुप्रत्ययः स्यात्। तद्योगे द्वयोः इय् किय् इत्यादेशौ स्तः। इदं मानमस्य इयान् पटः। किं मानमस्य कियान् पटः। इयती। कियती।

यत्तदेतदोर्डावादिः ॥७।१।१४९॥

यत्तदेतद्भ्यः प्रथमान्तेभ्यो मानवृत्तेः षष्ठ्यर्थे मेयेऽतुप्रत्ययः। स च डावादिः। यत्परिमाणमस्य यावान्। एतावान्।

यत्त्किमः संख्यायां डतिर्वा ॥७।१।१५०॥

एभ्यः संख्यामानवृत्तिभ्यः षष्ठ्यर्थे संख्येये मेये डतिर्वा स्यात्। पक्षेऽतुः। या संख्या मानमेषां यतिः। सा संख्या मानमेषां ततिः। यावन्तः। तावन्तः। का संख्या मानमेषां कति। कियन्तः।

अवयवात्तयट् ॥७।१।१५१॥

अवयवार्थे संख्यानाम्नः प्रथमान्तात्षष्ठ्यर्थेऽवयविनि तयट् स्यात्। चत्वारोऽवयवा अस्यां चतुष्टयी। सप्ततयी। द्वितयी।

द्वित्रिभ्यामयड्वा ॥७।१।१५२॥

द्वौ अवयवौ तद्वयम्। त्रयम्।

द्यादेर्गुणान्मूल्यक्रेये मयट् ॥७।१।१५३॥

द्वौ गुणौ मूल्यमस्य क्रेयस्य द्विमयम्। एवं त्रिमयम्।

अधिकं तत्सङ्ख्यमस्मिन् शतसहस्रे शतिशद्दशान्ताया डः ॥७।१।१५४॥

विंशतिरधिका अस्मिन् योजनशते तद्विंशयोजनशतम्।

संख्यापूरणे डट् ॥७।१।१५५॥

एकादशानां पूरण एकादशः। द्वादशः। त्रयोदशः। स्त्री चतुर्दशी।

विंशत्यादेर्वा तमट् ॥७।१।१५६॥

पक्षे डट्। विंशतेः पूरणो विंशतितमः। विंशः।

शतादिमासार्द्धमाससंवत्सरात् ॥७।१।१५७॥

शतस्य पूरणः शततमः। मासतमो दिवसः। संवत्सरतमो मासः।

षष्ठ्यादेरसङ्ख्यादेः ॥७।१।१५८॥

षष्टेः पूरणः षष्टितमः। असंख्यादेरिति किम्? एकषष्टितमः। पक्षे एकषष्टः।

नो मट् ॥७।१।१५९॥

नान्तशब्दान्मट्। पञ्चानां पूरणः पञ्चमः। सप्तमः। नवमः। दशमः।

पित्तिथट् बहुगणपूगसङ्घात् ॥७।१।१६०॥

संख्यापूरणे तिथट्, स च पित्। बहूनां पूरणो बहुतिथः। बहूनां पूरणी बहुतिथी। पित्करणं पुंवद्भावार्थम्।

अतोरिथट् ॥७।१।१६१॥

अत्वन्तात्सङ्ख्याशब्दात्पूरणे इथट् स च पित्। नात्र डट्। इयतां पूरण इयतिथः। इयतिथिः। कियतिथः। कियतिथी।

षट्कतिकतिपयात्थट् ॥७।१।१६२॥

स च पित्। षण्णां पूरणः षष्ठः। षष्ठी। कतिथः। कतिथी।

चतुरः ७।१।१६३॥

थट्। चतुर्णां पूरणश्चतुर्थः।

येयौ च लुक् च ॥७।१।१६४॥

चतुर्शब्दात्पूरणे य ईय एतौ स्तः, चकारल्लुक्। तुर्यः। तुरीयः।

द्वेस्तीयः ॥७।१।१६५॥

द्वयोः पूरणो द्वितीयः। द्वितीया।

त्रेस्तृ च ॥७।१।१६६॥

त्रिशब्दात्पूरणे तीयः। तद्योगे त्रि इत्यस्य तृ इत्यादेशः। तृतीयः।

पूर्वमनेन सादेश्चेन् ॥७।१।१६७॥

पूर्वमितिक्रियाविशेषणाद्द्वितीयान्तात्केवलादथ वा सपूर्वादनेनेति तृतीयार्थे कर्तरि इन् स्यात्। पूर्वमनेन पूर्वी। पूर्विणौ। पूर्वी कटम्। सपूर्वात्, कृतं पूर्वमनेन कृतपूर्वी कटः।

इन्द्रियम् ॥७।१।१७४॥

निपातोऽयम्। इन्द्र आत्मा तल्लिङ्गमिन्द्रियम्।

तेन वित्ते चञ्चुचणौ ॥७।१।१७५॥

विद्यया वित्तो ज्ञातो विद्याचञ्चुः। विद्याचणः।

धनहिरण्ये कामे ॥७।१।१७८॥

कः प्रत्ययः स्यात्। धनकामो धनकः चैत्रस्य।

स्वाङ्गेषु सक्ते ॥७।१।१८०॥

केशेषु सक्तः केशकः।

उदरे त्विकणाद्यूने ॥७।१।१८१॥

उदरे सक्त औदरिकः। आद्यूनः। न विजिगीषावान्। किन्तु बुभुक्षयात्यन्तपीडितः।

अंशं हारिणि ॥७।१।१८२॥

अंशको दायादः।

तन्त्रादचिरोद्धृते ॥७।१।१८३॥

तन्त्रकः।

शीताच्च कारिणि ॥७।१।१८६॥

शीतं मन्दं करोति शीतकः अलसः। उष्णं क्षिप्रं करोति उष्णको दक्षः।

अधेरारूढे ॥७।१।१८७॥

स्वार्थे। अधिको द्रोणः खार्याः।

अनोः कमितरि ७।१।१८८॥

अनुकामयते अनुकः।

अभेरीश्च वा ॥७।१।१८९॥

अभिकः। अभीकः।

सोऽस्य मुख्यः ॥७।१।१९०॥

देवदत्तो मुख्योऽस्य देवदत्तकः सङ्घः।

उदुत्सोरुन्मनसि ॥७।१।१९२॥

उद्गतं मनोऽस्य उत्कः। उत्सु गतं मनोऽस्य उत्सुकः।

प्रायोऽन्नमस्मिन्नाम्नि ॥७।१।१९४॥

गुडापूपाः प्रायेण प्रायो वाऽन्नमस्यां गुडापूपिका पौर्णमासी। तिलापूपिका कृशरिका।

कुल्माषादण् ॥७।१।१९५॥

कुल्माषाः प्रायेण प्रायो वाऽन्नमस्यां कौल्माषी। कौल्मासीत्यपि।

वटकादिन् ॥७।१।१९६॥

वटकिनी।

साक्षाद्द्रष्टा ॥७।१।१९७॥

साक्षाच्छब्दाद्द्रष्टा इत्यर्थे इन् स्यात्। साक्षी। साक्षिणौ। साक्षिणोऽर्हन्तः प्रायोऽव्ययस्येत्यन्त्यस्वरादिलुक् नाम्नीत्येव। साक्षाद्द्रष्टाऽर्हन् जयति॥

इति थादिप्रत्ययाधिकारः॥

दिविजव्यस्य पिता यदुपासको (सः) विजयं कुरुताद्द्विजयाङ्गजः।
रभिन्नमनाङ्कनीदिषु (?) भजनभाजनजैनजनार्जने॥ १॥

तदस्यास्त्यस्मिन्निति मतुः ॥७।२।१॥

तदितिप्रथमान्तादस्येति षष्ठ्यर्थेऽस्मिन्निति सप्तम्यर्थे वा मतुः प्रत्ययः स्यात्। यत्तत्प्रथमान्तमस्ति समानाधिकरणं चेद्भवति। गावोऽस्य सन्ति गोमान्। यवाः सन्त्यस्मिन् यवमान्।

मावर्णान्त्योपान्त्यापञ्चमवर्गान्मतोर्मो वः ॥२।१।९४॥

मश्चावर्णश्च मावर्णौ तौ प्रत्येकमन्तौ प्रान्तौ यस्य तस्मात्तथाऽपञ्चमवर्गान्ताच्च नाम्नः परस्य मतोर्मकारस्य वकारादेशः स्यात्। किमस्यास्तीति किंवान्। इदंवान्। मकारोपान्त्यात् शमीवान्। लक्ष्मीवान्। अवर्णान्तः, वृक्षवान्। मालावान्। अवर्णोपान्त्यात्, अर्हद्वान्। पयस्वान्। अपञ्चमवर्गात्, मरुत्वान्।

नस्तं मत्वर्थे ॥१।१।२३॥

सान्तं तान्तं नाम मत्वर्थे परे पदं न स्यात्। नाम्नि ऋषीवती। एवं नाम्नी नदी।

चर्मण्वत्यष्ठीवच्चक्रीवत्कक्षीवद्रुमण्वत् ॥२।१।९६॥

चर्मण्वत्यादयो नाम्नि निपाताः। चर्मण्वती नदी।

उदन्वानब्धौ च ॥२।१।९७॥

निपातः। उदन्वान् घटो मेघश्च। यस्मिन् जलं स्यात्स एवमुच्यते। नाम्नि उदन्वान् समुद्रः।

राजन्वान् सुराज्ञि ॥२।१।९८॥

राजन्वान्। सुराज्ञि निपातः। शोभनो राजा यस्यां सा राजन्वती भूः।

नोर्म्यादिभ्यः ॥२।१।९९॥

एभ्यः परस्य मतोर्मस्य वत्वं न स्यात्। ऊर्मिमान्। यवमान्। ककुद्मान्।

आयात् ॥७।२।२॥

गुणादिभ्यो यः रूपात्प्रशस्ताहतादितिवक्ष्यमाणसूत्रं यावद्विषय आयः एतस्मात्प्रत्ययाद्याः प्रकृतयो निर्दिश्यन्ते, ताभ्यो मतुः स्यात्।

नावादेरिकः ॥७।२।३॥

नौरस्यास्मिन् वास्तीति नाविकः । नौमान् ।

शिखादिभ्य इन् ॥७।२।४॥

शिखी । शिखावान् । माली । मालावान् ।

व्रीह्यादिभ्यस्तौ ॥७।२।५॥

व्रीहयोऽस्यास्मिन्वा सन्तीति व्रीहिकः । व्रीहिमान् ।

अतोऽनेकस्वरात् ॥७।२।६॥

मत्वर्थे इक इन् एतौ स्तः । दण्डिकः । दण्डी । दण्डवान् । छत्रिकः । छत्री । छत्रवान् ।

अर्थार्थान्ताद्भावात् ॥७।२।८॥

अर्थशब्दादर्थान्ताद्भाववाचिनो मत्वर्थे इक इन् एतौ स्तः । अर्थनमर्थः । सोऽस्यास्तीति अर्थिकः । अर्थी । प्रतीपमर्थनं प्रत्यर्थः सोऽस्यास्तीति प्रत्यर्थिकः । प्रत्यर्थी ।

व्रीह्यर्थतुन्दादेरिलश्च ॥७।२।९॥

कलमा अस्यास्मिन्वा सन्ति कलमिलः । कलमिकः । कलमी । कलमवान् ।

स्वाङ्गाद्विवृद्धात्ते ॥७।२।१०॥

इक इन इन् इति त्रयोऽपि स्युः । विवृद्धौ महान्तौ कर्णावस्य कर्णिलः । कर्णिकः । कर्णी । कर्णवान् ।

वृन्दादारकः ॥७।२।११॥

मत्वर्थे । वृन्दारकः । वृन्दवान् ।

शृङ्गात् ॥७।२।१२॥

शृङ्गारकः । शृङ्गवान् ।

फलबर्हाच्चेनः ॥७।२।१३॥

फलिनः । फलवान् । बर्हिणः । बर्हिवान् ।

मलादीमसश्च ॥७।२।१४॥

मलीमसः । मलिनः । मलवान् ।

मरुत्पर्वणस्तः ॥७।२।१५॥

मरुत्तः । मरुत्वान् । पर्वतः । पर्ववान् ।

वलिवटितुण्डेर्भः ॥७।२।१६॥

वलिभः । वटिभः । तुण्डिभः ।

ऊर्णाहंशुभमो युस् ॥७।२।१७॥

ऊर्णायुः । उरभ्रः । अहंयुः, अहङ्कारी । शुभंयुः कल्याणबुद्धिः ।

कंशंभ्यां युस्तियस्तुतवभम् ॥७।२।१८॥

कंयुः । शंयुः । कन्तिः । शन्तिः । कंयः । शंयः । कन्तुः । शन्तुः । कन्तः । शन्तः । कंवः । शंवः । कम्भः । शम्भः ।

बलवातदन्तललाटादूलः ॥७।२।१९॥

वातूलः । ललाटूलः । मतुश्च ।

प्राण्यङ्गादातोलः ॥७।२।२०॥

चूडालः । जङ्घालः । शिखालः । चूडावान् ।

सिध्मादिक्षुद्रजन्तुरुग्भ्यः ॥७।२।२१॥

सिध्मान्यस्य सन्ति सिध्मवान् । गडुलः । गडुमान् ।

प्रज्ञापर्णोदकफेनाल्लेलौ ॥७।२।२२॥

प्रज्ञालः । प्रज्ञिलः । प्रज्ञावान् । पर्णलः । पर्णिलः । पर्णवान् ।

कालाजटाघाटात्क्षेपे ॥७।२।२३॥

कालालः । कालिलः । काडालः । काडिलः । जटालः । जटिलः । घाटालः । घाटिलः । क्षेपे मतुर्न ।

वाच आलाटौ ॥७।२।२४॥

क्षेपे वा । वाचालः । वाचाटः । मतुर्न ।

ग्मिन् ॥७।२।२५॥

वाचो मत्वर्थे । वाग्ग्मी वाग्वान् । (वाग्मान्) । गकारः प्रत्यये चेत्यनुनासिकनिवृत्त्यर्थः ।

मध्वादिभ्यो रः ॥७।२।२६॥

मधुरः । मधु स्वाद्वर्थे । गुणे तु मधुरं क्षीरम् ।

कृष्यादिभ्यो वलच् ॥७।२।२७॥

कृषीवलः ।

वलच्यपित्रादेः ॥३।२।८२॥

स्वराणां दीर्घः पित्रादिवर्जम् । दन्तावलः । कचिद्वलच् । रजस्वला ।

लोमपिच्छादेः शेलम् ॥७।२।२८॥

लोमशः । लोमवान् । रोमशः । रोमवान् । पिच्छिलः । पिच्छवान्

नोङ्गादेः ॥७।२।२९॥

अङ्गान्यस्या अङ्गना । सुभगा स्त्री (शुभगात्री) । अन्यत्राङ्गवती ।

शाकीपलालीदद्र्वा ह्रस्वश्च ॥७।२।३०॥

एभ्यो नः स्यात् । तद्योगे ह्रस्वश्च । शाकिनः शाकीमान् । (शाकिमान्) । दद्रुणः । पलालिनः ।

विश्वचो विषुश्च ॥७।२।३१॥

विष्वग्गतान्यस्य सन्ति विषुणः सूर्यः ।

लक्ष्म्या अनः ॥७।२।३२॥

लक्ष्मीरस्यास्ति लक्ष्मणः ।

प्रज्ञाश्रद्धार्चावृत्तेर्णः ॥७।२।३३॥

प्राज्ञः । श्राद्धः । आर्चः । वार्तः ।

ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥७।२।३४॥

ज्योत्स्नाऽस्मिन् ज्यौत्स्नः पक्षः । ज्यौत्स्नी रात्रिः ।

सिकताशर्करात् ॥७।२।३५॥

सैकतः । शार्करः ।

इलश्च देशे ॥७।२।३६॥

सिकतिलः । सैकतः ।

द्युद्रोर्मः ॥७।२।३७॥

द्युशब्द उकारान्तः । द्युमो देशः । द्यौर्द्युर्वाऽस्मिन् द्युमः । द्रुमः ।

काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥७।२।३८॥

काण्डीरः ।

कच्छ्वा डुरः ॥७।२।३९॥

कच्छुरः ।

दन्तादुन्नतात् ॥७।२।४०॥

दन्तुरः ।

मेधारथान्नवेरः ॥७।२।४१॥

मेधिरः । रथिरः ।

कृपाहृदयादालुः ॥७।२।४२॥

कृपालुः । हृदयालुः ।

केशाद्वः ॥७।२।४३॥

केशवः । केशी । केशवान् । केशिकः । केशव इति विष्णुवाची रूढशब्दोऽयम् ।

मण्यादिभ्यः ॥७।२।४४॥

मणिलः ।

हीनात्स्वाङ्गादः ॥७।२।४५॥

खण्डः कर्णोऽस्यास्तीति कर्णः ।

अभ्रादिभ्यः ॥७।२।४६॥

मत्वर्थे डः स्यात् । अभ्राण्यस्मिन्नभ्रम् नभः ।

अस्तपोमायामेधास्रजो विन् ॥७।२।४७॥

यशस्वी । यशस्वान् ।

आमयाद्दीर्घश्च ॥७।२।४८॥

आमयावी ।

स्वान्मिन्नीशे ॥७।२।४९॥

मिन्प्रत्ययस्तस्य प्रकृतेर्दीर्घः । स्वामी ।

गोः ॥७।२।५०॥

मिन् । गोमी ।

ऊर्जोविन्वलावश्चान्तः ॥७।२।५१॥

ऊर्क् शब्दान्मत्वर्थे विन्वलइत्येतौ प्रत्ययौ स्तः । प्रकृते श्चास् चान्तः । ऊर्जस्वी । ऊर्जस्वलः । ऊर्ग्वान् ।

तमिस्रार्णवज्योत्स्नाः ॥७।२।५२॥

निपाताः ।

गुणादिभ्यो यः ॥७।२।५३॥

गुण्यः पुरुषः । हिम्यः पर्वतः । गुणवान् । हिमवान् ।

रूपात्प्रशस्ताहतात् ॥७।२।५४॥

प्रशस्तं रूपमस्यास्तीति रूप्यो गौः । आहतं रूपमस्त्यस्मिन् रूप्यः कार्षापणः । आयादिस्त्वस्य पूर्णोऽवधिः ।

पूर्णमासोऽण् ॥७।२।५५॥

पूर्णमाश्चन्द्रोऽस्यामस्ति पौर्णमासी ।

गोपूर्वादत इकण् ॥७।२।५६॥

गौशतिकः ।

निष्कादेः शतसहस्रात् ॥७।२।५७॥

नैष्कशतिकः ।

एकादेः कर्मधारयात् ॥७।२।५८॥

एका गौरेकगवः । सोऽस्यास्तीत्यैकगविकः ।

सर्वादेरिन् ॥७।२।५९॥

सर्वं धनं सर्वधनम् । तदस्यास्तीति सर्वधनी ।

वातातीसारपिशाचात्कश्चान्तः ॥७।२।६१॥

वातादेरिन्, कश्चान्तः । वातकी ।

पूरणाद्वयसि ॥७।२।६२॥

पञ्चमो मासोऽस्यास्तीति पञ्चमी बालकः ।

सुखादेः ॥७।२।६३॥

सुखी ।

मालायाः क्षेपे ॥७।२।६४॥

माली ।

धर्मशीलवर्णान्तात् ॥७।२।६५॥

मुनिधर्मी। यतिशाली। ब्राह्मणवर्णी।

बाह्वादेर्बलात् ॥७।२।६६॥

बाहुबली।

मन्माब्जादेर्नाम्नि ॥७।२।६७॥

मन्नन्तेभ्य इन् नाम्नि। दामिनी। मान्तेभ्यश्च, प्रथमिनी। भामिनी। अब्जादेरपि, अब्जिनी। कमलिनी।

हस्तदन्तकराज्जातौ ॥७।२।६८॥

हस्तोऽस्यास्तीति हस्ती। करी।

वर्णाद्ब्रह्मचारिणि ॥७।२।६९॥

वर्णो ब्रह्मचर्य्यम्। तदस्यास्तीति वर्णी।

पुष्करादेर्देशे ॥७।२।७०॥

पुष्करिणी देशः।

प्रकारे जातीयर् ॥७।२।७५॥

पटुः प्रकारोऽस्य पटुजातीयः।

षष्ठ्या रूप्यप्चरट् ॥७।२।८०॥

एतौ स्तः। राज्ञो भूतपूर्वोऽश्वो राजरूप्यः। राजचरः।

भूतपूर्वे प्चरट् ॥७।२।७८॥

स्वार्थे। भूतः पूर्वं आढ्यः आढ्यचरः।

व्याश्रये तसुः ॥७।२।८१॥

नानापक्षाश्रयेऽर्थे गम्ये षष्ठ्यन्तात्तसुः स्यात्। देवा अर्जुनतः। अर्जुनपक्षे। रविः कर्णतः। कर्णपक्षे।

पर्यभेः सर्वोभये ॥७।२।८३॥

परितः। अभितः।

आद्यादिभ्यः ॥७।२।८४॥

आदितः। मध्यतः। अन्ततः। अग्रतः।

क्षेपातिग्रहाव्यथेष्वकर्तुस्तृतीयायाः ॥७।२।८५॥

वृत्तेन क्षिप्तो वृत्ततः क्षिप्तः।

पापहीयमानेन ॥७।२।८६॥

आभ्यां योगेऽकर्तृवाचिनस्तृतीयान्तात्तसुः स्यात्। वृत्तेन पापो वृत्ततः पापः। वृत्तेन हीयते वृत्ततो हीयते।

प्रतिना पञ्चम्याः ॥७।२।८७॥

श्रीहीरगुरुर्गौतमतः प्रति गौतमतुल्यः। माषानस्मै तिलेभ्यः प्रतियच्छति तिलतः प्रतियच्छति।

अहीयरुहोऽपादाने ॥७।२।८८॥

तसुर्वा स्यात्। ग्रामतः आगच्छति ग्रामाद्वा। चौरतश्चौराद्वा बिभेति। अहीयरुहः इति किम्? सार्थाद्धीयते। पर्वतादवरोहति।

किमद्व्यादिसर्वाद्यवैपुल्यबहोः पित्तस् ॥७।२।८९॥

किंशब्दाद्द्व्यादिवर्जं सर्वादेरवैपुल्यवाचिनो बहुशब्दाच्च पञ्चम्यास्तस् स्यात् स च पित्। कस्मात्कुतः। सर्वतः। यतः। ततः। बहुतः। अनेन इत्वं स्यात्।

इतोऽतः कुतः ॥७।२।९०॥

एते निपाताः। इदमः इतः। एतदः अतः। किमः कुतः।

भवत्वायुष्मद्दीर्घायुर्देवानांप्रियैकार्थात् ॥७।२।९१॥

एतैः समानाधिकरणात्किमद्व्यादीति सूत्रोक्तात्पित्तस् स्यात्। स भवान्। ततो भवान्। तौ भवन्तौ। ततो भवन्तौ। ते भवन्तः इत्यादि सर्वासु विभक्तिषु ज्ञेयम्।

त्रप्च ॥७।२।९२॥

प्राग्वदेव विधिः। स भवान्। तत्रभवान्। तौ भवन्तौ। तत्रभवन्तौ। इत्यादिवत्। सप्तम्यां तु तस्मिन् भवति। तत्र भवति। ततो भवति त्रैरूप्यम्।

ककुत्रात्रेह ॥७।२।९३॥

एते त्रबन्ता निपाताः।

सप्तम्याः ॥७।२।९४॥

सप्तम्यन्तात्किमद्व्यादीतिसूत्रोक्तात् त्रप् प्रत्ययः स्यात्। कस्मिन् कुत्र। सर्वत्र। यत्र। तत्र। बहुत्र। पित्करणात्पुंवद्भावे बह्वीषु बहुत्र।

किंयत्तत्सर्वैकान्यात्काले दा ॥७।२।९५॥

कस्मिन् कदा । यदा । तदा । सर्वदा । एकदा । अन्यदा ।

सदाधुनेदानींतदानीमेतर्हि ॥७।२।९६॥

एते निपाताः कालेऽर्थे ।

सद्योऽद्यपरेद्यव्यह्नि ॥७।२।९७॥

एते निपाताः अह्नि वाच्ये । समानेऽह्नि सद्यः । अस्मिन्नहनि अद्य । परस्मिन्नहनि परेद्यवि ।

पूर्वापराधरोत्तरान्यान्यतरेतरादेद्युस् ॥७।२।९८॥

पूर्वेद्युः । इत्यादि ।

उभयाद् द्युश्च ॥७।२।९९॥

चादेद्युस् । उभयस्मिन्नहनि उभयद्युः । उभयेद्युः ।

ऐषमः परुत्परारि वर्षे ॥७।२।१००॥

अस्मिन् वर्षे ऐषमः । पूर्वस्मिन् परस्मिन् वा परुत् । पूर्वतरे परतरे वा वर्षे परारि ।

अनद्यतनेर्हिः ॥७।२।१०१॥

कस्मिन्ननद्यतने काले कर्हि । यर्हि । तर्हि । अन्यर्हि । एतस्मिन् काले एतर्हि । अमुष्मिन् अमुर्हि । बहुर्हि ।

प्रकारे था ॥७।२।१०२॥

सर्वेण प्रकारेण सर्वथा । यथा । तथा । उभयथा । अन्यथा ।

कथमित्थम् ॥७।२।१०३॥

निपातौ । केन प्रकारेण कथम् । अनेन एतेन वा इत्थम् ।

सङ्ख्याया धा ॥७।२।१०४॥

एकेन प्रकारेण एकधा । द्विधा । त्रिधा । चतुर्द्धा । शतधा । बहुधा । गणधा । कतिधा । यावद्धा । तावद्धा ।

विचाले च ॥७।२।१०५॥

विचालो द्रव्यस्य संख्यात्यागः । परसंख्यापत्तिः । एकस्यानेकीभावः । तस्मिन् गम्ये संख्याया धा स्यात् । एको राशिर्द्वौ क्रियेते द्विधा क्रियते । त्रिधा

क्रियते । एको राशिर्द्विधा भवति । त्रिधा भवति । द्विः करोति । एवमन्योपि । अनेक एकः क्रियते एकधा क्रियते ।

वैकाद्ध्यमञ् ॥७।२।१०६॥

एकशब्दात्प्रकारे विचाले च वाच्ये ध्यमञ् प्रत्ययः स्यात् । एकेन प्रकारेणैकध्यम् । एकधा भुङ्क्ते । अनेकमेकं करोति ऐकध्यं करोति ।

द्वित्रेर्द्धमञेधौ वा ॥७।२।१०७॥

द्वाभ्यां प्रकाराभ्यां द्वैधम् । त्रैधम् । द्वेधा । त्रेधा । वा वचनात्, द्विधा । त्रिधा वा । एकं राशिं द्वौ करोति द्वैधम् । त्रैधम् । द्विधा । त्रिधा । द्वेधा त्रेधा करोति ।

तद्वति धण् ॥७।२।१०८॥

द्वित्रिभ्यां तद्वति प्रकारवति विचालवति वाऽभिधेये धण् प्रत्ययः स्यात् । द्वौ प्रकारौ भागौ वा एषां द्वैधानि । त्रैधानि । राजद्वैधानि । राजत्रैधानि । द्वैधीभावः । त्रैधीभावः ।

वारे कृत्वस् ॥७।२।१०९॥

वारः क्रियाया आवृत्तिस्तस्मिन् संख्याया वारवति धात्वर्थे कृत्वस् स्यात् । पञ्च वारा अस्य पञ्चकृत्वो भुङ्क्ते ।

द्वित्रिचतुरः सुच् ॥७।२।११०॥

द्वौ वारावस्य द्विर्भुङ्क्ते त्रिर्भुङ्क्ते चतुर्भुङ्क्ते ।

एकात्सकृच्चास्य ॥७।२।१११॥

एकं वारं भुङ्क्ते सकृद्भुङ्क्ते । पदस्येति स्लोपः ।

बहोर्द्धासन्ने ॥७।२।११२॥

बहवः आसन्ना वारा अस्य बहुधा भुङ्क्ते ।

दिक्शब्दाद्दिग्देशकालेषु प्रथमापञ्चमी-सप्तम्याः ॥७।२।११३॥

स्वार्थे धा स्यात् । प्राची दिग् रमणीया प्राग् रमणीयम् १, प्राग्देशो रमणीयः

प्राग्रमणीयः २, प्राक्कालो रमणीयः प्राग्रमणीयः ३। प्राच्या दिशः, प्राचो देशात्, प्राचः कालात् आगतः, सर्वत्र प्रागागत इत्येवम् । प्राच्यां दिशि, प्राचि देशे २ वा वसति प्राग्वसति। लुबञ्चेरिति धालुप् । लुपि सत्यां ङ्यादेरित्यादिना ङीलुप्।

ऊर्ध्वाद्रिरिष्टातावुपश्चास्य ॥७।२।११४॥

दिगादित्रये प्रथमादित्रयान्तात् रिरिष्टात् एतौ स्तः। धापवादः। ऊर्ध्वशब्दस्य उप इत्यादेशः। उपरि रम्यम् उपरिष्टाद्रम्यम् आगतः वसति इति दिशि देशे चोदाहरणम्।

पूर्वावराधरेभ्योऽसस्तातौ पुरवधश्चैषाम् ॥७।२।११५॥

एभ्यो दिगाद्यर्थेषु प्रथमाद्यन्तेभ्योऽस् अस्तात् प्राग्विधिनैव स्यात्। परा दिग् देशः कालो वा रम्यः परस्ताद्रम्यः। एवमवरस्ताद्रम्यः।

दक्षिणोत्तराच्चातस् ॥७।२।११७॥

प्रागुक्तविधिनैवाऽतस् स्यात्। दक्षिणा दिग् देशो वा रम्यो दक्षिणतो रम्यः। उत्तरा दिग्देशः कालो वा रम्य उत्तरतो रम्यः। एवं परतो रम्यम्। अवरतो रम्यम्। एवं चावरशब्दस्य चातूरूप्यम्। दक्षिणशब्दः कालेऽसम्भवति दिग्देशवृत्तिरेव।

अधरापराच्चात् ॥७।२।११८॥

प्रागुक्तविधिनैव आत्प्रत्ययः। चकाराद्दक्षिणोत्तराभ्यां च। अधरा दिग् देशः कालो वा रम्यः अधराद्रम्यः। एवं चाधरशब्दस्य त्रैरूप्यम्।

वा दक्षिणात्प्रथमासप्तम्या आः ॥७।२।११९॥

दक्षिणा रम्यम्। दक्षिणावसति। पक्षेऽतसातौ। दक्षिणतो रम्यम्। दक्षिणाद्रम्यम्। आ प्रत्ययः पञ्चम्यन्तान्न। दक्षिणत आगतः। दक्षिणादागतः।

आही दूरे ॥७।२।१२०॥

दूरे दिशि देशे वा दक्षिणशब्दादा आहि इत्येतौ स्तः। ग्रामाद्दूरा दक्षिणा दिग् देशो वा रम्यः। एवं दक्षिणाहि रम्यः।

वोत्तरात् ॥७।२।१२१॥

प्रथमा सप्तम्यन्तात् आ आही स्तः । उत्तरा रम्यम् । उत्तराहि रम्यम् । पक्षे अतसातौ । उत्तरतः । उत्तरात् ।

अदूरे एनः ॥७।२।१२२॥

दिगाद्यर्थेषु प्रथमासप्तम्यन्तात् दिक्शब्दाददूरे एन प्रत्ययः स्यात् । अस्मात्पूर्वा अदूरा दिग् रम्या देशः कालो वा । पूर्वेणास्य परस्य पूर्वेणास्य वसति ।

लुबञ्चेः ॥७।२।१२३॥

अञ्चत्यन्ताद्दिगाद्यर्थेषु प्रथमासप्तम्यन्तात् यः प्रत्ययो विहितः धा एनो वा तस्य लुप्स्यात् । प्राची दिगदूरा वा रम्या प्राग् रम्या । रम्यो देशः कालो वा रम्यः पश्चाद्रम्यः । तल्लुपि स्त्रीप्रत्ययस्यापि लुप् ।

पश्चोपरस्य दिक्पूर्वस्य चाति ॥७।२।१२४॥

अपरशब्दस्य केवलस्य दिक्पूर्वस्य चातौ प्रत्यये परे पश्चादेशः स्यात् । अपरा दिग्देशः कालो वा रम्यः पश्चाद्रम्यः । दक्षिणा च सा अपरा च दक्षिणापरा दिक् देशो रम्यः दक्षिणपश्चाद्रम्यः । एवमुत्तरपश्चाद्रम्यम् ।

वोत्तरपदेऽर्द्धे ॥७।२।१२५॥

अपरमर्द्धं पश्चार्द्धम् अपरार्द्धं वा ।

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे च्विः ॥७।२।१२६॥

करोतेः कर्मणः अस्तिकर्तुश्च प्राक् पूर्वमतद्रूपस्य तत्त्वे गम्यमाने नाम्नश्च्विः प्रत्ययः स्यात् । प्राग् अशुक्लं शुक्लं करोति शुक्लीकरोति पटम् । अशुक्लः शुक्लो भवति शुक्लीभवति । शुक्लीस्यात् ।

अरुर्मनश्चक्षुश्चेतोरहोरजसां लुक् च्वौ ॥७।२।१२७॥

एषामन्तस्य लुक् स्याच्च्वौ परे । अनरुः अरुः करोति अरूकरोति । अरूभवति । अरूस्यात् । महारूकरोति । मनीकरोति । उन्मनीकरोति ।

इसुसोर्बहुलम् ॥७।२।१२८॥

लुप् । असर्पिः सर्पिः करोति सर्पीकरोति नवनीतम् । बाहुलकान्न भवति । सर्पिः करोति ।

व्यञ्जनस्यान्त ईः ॥७।२।१२९॥

दृषदीभवति शिला। दृषद्भवतीत्यपि।

व्याप्तौ स्सात् ॥७।२।१३०॥

कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे व्याप्तिः सर्वात्मना द्रव्येणाभिसम्बन्धः, तस्यां गम्यमानायां कृभ्वस्तियोगे सात्स्यात्। अनग्निमग्निं करोति अग्निसात्करोति।

जातेः सम्पदा च ॥७।२।१३१॥

कृभ्वस्तिभिः सम्पदा च योगे करोतेः कर्मणः कृभ्वस्तिकर्तुः सम्पदिकर्तुश्च प्रागतत्त्वे जातेः समानस्य व्याप्तौ सात्प्रत्ययः। अस्यां सेनायां सर्वशस्त्रमग्निसात्करोति भवति। अग्निसात्सम्पद्यते।

तत्राधीने ॥७।२।१३२॥

कृभ्वस्तिभ्यां कर्मकर्तृभ्यामिति चानुवर्तते। तत्रेतिससम्यन्तात्कृभ्वस्तिसम्पद्भिर्योगे सात्स्यात्। राजनि अधीनं राजसात्।

देये त्रा च ॥७।२।१३३॥

देवेऽधीनं देयं करोति देवत्रा करोति।

सप्तमीद्वितीयान्ताद्देवादिभ्यः ॥७।२।१३४॥

स्वार्थे त्रा वा स्यात्। देवेषु वसति। देवत्रा वसति। देवान् करोति। देवत्रा करोति।

तीयशम्बबीजात्कृगाकृषौ डाच् ॥७।२।१३५॥

कृगा कृषौ डाच्। क्षेत्रं द्वितीयवारं करोति द्वितीया करोति क्षेत्रम्। शम्बाकरोति। बीजाकरोति क्षेत्रम्।

सङ्ख्यादेर्गुणात् ॥७।२।१३६॥

द्विगुणं कर्षणं करोति द्विगुणाकरोति।

समयाद्यापनायाम् ॥७।२।१३७॥

समयाकरोति तन्तुवायः। अद्यश्वस्ते पटं दास्यामीति कालक्षेपं करोतीत्यर्थः।

सपत्रनिष्पत्रादतिव्यथने ॥७।२।१३८॥

डाच्। सपत्राकरोति मृगम्।

निष्कुलान्निष्कोषणे ॥७।२।१३९॥

दाडिमं निष्कुलाकरोति । बीजनिष्काशनं करोतीत्यर्थः ।

प्रियसुखादानुकूल्ये ॥७।२।१४०॥

डाच् । प्रियाकरोति गुरुम् । सुखाकरोति । गुरोरानुकूल्यं करोतीत्यर्थः ।

दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥७।२।१४१॥

दुःखाकरोति शत्रुम् । शत्रोः प्रतिकूलं करोतीत्यर्थः ।

शूलात्पाके ॥७।२।१४२॥

शूलाकरोति मांसम् ।

सत्यादशपथे ॥७।२।१४३॥

डाच् । सत्याकरोति वणिग्भाण्डम् ।

मद्रभद्राद्वपने ॥७।२।१४४॥

डाच् । मद्रं वपनं करोति मद्राकरोति । भद्राकरोति ।

अव्यक्तानुकरणादनेकस्वरात्कृभ्वस्तिना अनितौ द्विश्च ॥७।२।१४५॥

पटत्करोति । पटपटाकरोति ।

डाच्यादौ ॥७।२।१४९॥

अव्यक्तानुकरणस्यानेकस्वरस्याच्छब्दान्तस्य द्वित्वे सत्यादौ पूर्वपदस्यातस्तकारस्य लुक्स्यात् । पटपटाकरोति ।

बह्वल्पार्थात्कारकादिष्टानिष्टेप्शस् ॥७।२।१५०॥

बहुलं धनं ददाति बहुशो धनं ददाति । अल्पशो धनं ददाति । अबह्वल्पार्थत्वे गां ददाति न शस् ।

संख्यैकार्थाद्वीप्सायां शस् ॥७।२।१५१॥

संख्यावाचिन एकस्वरविशिष्टार्थवाचिनश्च कारकाभिधायिनो नाम्नो वीप्सायां द्योत्यायां शस् स्यात् । एकैकं ददाति एकशो ददाति । द्वौ द्वौ द्विशः । त्रिशः । तावच्छः । कतिशः । गणशः । एकार्थे माषं माषं देहि माषशो देहि ।

सङ्ख्यादेः पादादिभ्यो दानदण्डे चाकल्लुक् च ॥७।२।१५२॥

संख्यायाः पादन्तान्नाम्नो दानदण्डे च वीप्सायां विषयेऽकल् स्यात्, तद्योगे प्रकृतेरन्तस्य लुक् स्यात्। द्वौ पादौ ददाति द्विपदिकां ददाति। द्वौ पादौ दण्डितः द्विपदिकां दण्डितः। द्वे शते व्यवसृजते द्विशतिकां व्यवसृजति। द्विशतिकां दण्डितः। वीप्सायां, द्वौ द्वौ पादौ भुङ्क्ते द्विपदिकां भुङ्क्ते।

तीयाट्टीकण् न विद्या चेत् ॥७।२।१५३॥

स्वार्थे। द्वितीयमेव द्वैतीयीकम्। तृतीयम्। तार्तीयीकम्।

निष्फले तिलात्पिञ्जपेजौ ॥७।२।१५४॥

निष्फलस्तिलः तिलपिञ्जः। तिलपेजः।

प्रायोऽतोर्द्वयसट्मात्रट् ॥७।२।१५५॥

यावदेव यावद्द्वयसम्। यावन्मात्रम्।

मर्त्तादिभ्यो यः ॥७।२।१५९॥

मर्त एव मर्त्यः। सूर एव सूर्यः। भाग्यम्।

नामरूपभागाद्धेयः ॥७।२।१५८॥

स्वार्थे। नामैव नामधेयम्। रूपधेयम्। भागधेयम्।

नवादीनतनत्नं च नू चास्य ॥७।२।१६०॥

नवमेव नवीनम्। नूतनम्। नूत्नम्। नव्यम्। चकाराद्यप्रत्ययोऽपि।

देवात्तल् ॥७।२।१६२॥

स्वार्थे। देव एव देवता।

प्रात्पुराणे नश्च ॥७।२।१६१॥

स्वार्थे। चकारादीनतनत्नाश्च। प्रगतं कालेन पुराणमुच्यते। प्रणम्। प्रीणम्। प्रतनम्। प्रत्नम्।

होत्राया ईयः ॥७।२।१६३॥

स्वार्थे। होत्रमेव होत्रीयम्।

भेषजादिभ्यष्ट्यण् ॥७।२।१६४॥

भेषजमेव भैषज्यम्। अनन्तमेव आनन्त्यम्। ऐतिह्यम्। चातुर्वर्ण्यम्।

प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥७।२।१६५॥

स्वार्थे । प्रजानातीति प्रज्ञः । प्रज्ञ एव प्राज्ञः । प्राज्ञी कन्या । वणिगेव वाणिजः ।

श्रोत्रौषधिकृष्णाच्छरीरभेषजमृगे ॥७।२।१६६॥

स्वार्थेऽण् । श्रोत्राच्छरीरे, श्रोत्रमेव श्रौत्रम् शरीरम् । श्रोत्रमेवान्यत् । ओषधिरेवौषधम् ।

कर्मणः सन्दिष्टे ॥७।२।१६७॥

स्वार्थेऽण् । कर्मैव कार्मणम् । सन्दिष्टं कर्म करोतीत्यर्थः ।

वाच इकण् ॥७।२।१६८॥

सन्दिष्टेऽर्थे वाच्शब्दादिकण् । वागेव वाचिकम् वक्ति । नित्यं विधिद्वयम् ।

विनयादिभ्यः ॥७।२।१६९॥

स्वार्थे इकण् वा स्यात् । विनय एव वैनयिकम् । समय एव सामयिकम् ।

उपायाद्ध्रस्वश्च ॥७।२।१७०॥

स्वार्थे इकण्वा स्यात् तद्योगे ह्रस्वश्च । उपाय एवौपयिकम् ।

मृदस्तिकः ॥७।२।१७१॥

स्वार्थे । मृदेव मृत्तिका ।

सस्नौ प्रशस्ते ॥७।२।१७२॥

मृद्शब्दात्प्रशस्तेऽर्थे सस्न एतौ स्तः । प्रशस्ता मृत् मृत्स्ना । मृद्रूपा इत्यपि ।

इति मत्वर्थिकाधिकारः ॥

राजीमतीत्याश्रयसाधनानां, राजीमतीत्याजविधौ धनानाम् ।
शिवानुगं विजहौतनेमिः (?) समुद्रजन्मा वसुधाऽशुधासुः (?) ॥ १ ॥

प्रकृते मयट् ॥७।३।१॥

प्राचुर्येण प्राधान्येन च कृतं प्रकृतम् । तस्मिन्नर्थे नाम्नो मयट् स्यात् । अन्नं प्रकृतम् अन्नमयम् । दधिमयम् । टकारोङ्यर्थः । यवागूमयी । स्वार्थिकाः प्रत्यया लिङ्गवचने अतिवर्तन्तेऽपि । यवागूः प्रकृता यवागूमयम् ।

अस्मिन् ॥७।३।२॥

सप्तम्यर्थे मयट् । अन्नं प्रकृतमस्मिन्नन्नमयं भोजनम् ।

तयोः समूहवच्च बहुषु ॥७।३।३॥

प्रकृतविषये सप्तम्यर्थे विषये च बहुषु वर्तमानान्नाम्नः समूहवत्प्रत्ययः स्यात्। चकारान्मयट् च। अपूपाः प्रकृता आपूपिकम्। अपूपमयं पर्व। धैनुकम्। धेनुमयम्।

निन्द्ये पाशप् ॥७।३।४॥

निन्द्यो भिषग् भिषक्पाशः।

प्रकृष्टे तमप् ॥७।३।५॥

सर्वे शुक्लाः पटाः, अयमेषां प्रकृष्टः शुक्लः शुक्लतमो गौरयम्। यः सुसन्नं शकटं वहति गोतमोऽयम्। इयं गोतमा। या प्रतिवर्षं विजायते।

द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥७।३।६॥

द्वाविमौ पटू अयमनयोः प्रकृष्टः पटुः पटुतरः।

क्वचित् स्वार्थे ॥७।३।७॥

अभिन्नमेव अभिन्नतरकम्। उच्चैरेवोच्चैस्तराम्।

किन्त्याद्येऽव्ययादसत्त्वे तयोरन्तस्याम् ॥७।३।८॥

किंशब्दात्त्याद्यन्तात् एकारान्तादव्ययेभ्यश्च परयोः तरसमप्प्रत्यययोरन्तस्यामादेशः स्यात् अद्रव्ये। इदमनयोरतिशयेन किंपचति किंतराम्पचति। इदमेषामतिशयेन किं पचति किन्तमां पचति। एवं द्वयोर्विभागे पठतितराम्। बहूनां पठतितमाम्। प्रगेतराम्। प्रगेतमाम्। नितराम्। सुतराम्। नतराम्। असत्त्वे किम्? उच्चैस्तरस्तरुः। पटु उत्तरः। उत्तमः।

गुणाङ्गाद्वेष्ठेयसू ॥७।३।९॥

अयमेषामतिशयेन पटुः पटिष्ठः। पटुतमः। अयमनयोरतिशयेन पटुः पटीयान्। पटुतरः। एवं लघिष्ठः। गरिष्ठः। लघीयान्। गरीयान्।

त्यादेश्च प्रशस्ते रूपप् ॥७।३।१०॥

प्रशस्तं पठति पठतिरूपम्। अत्र क्लीबे एकवचनमेव। क्रियाप्रधानत्वात्। पण्डितरूपः। पकारः पुंवद्भावार्थः।

अतमबादेरीषदसमाप्ते कल्पप्देश्यप्देशीयर् ॥७।३।११॥

ईषदसमाप्तं पचति पचतिकल्पम्। पचतिदेश्यम्। पचतिदेशीयम्।

नाम्नः प्राग्बहुर्वा ॥७।३।१२॥

ईषदसमासेऽर्थे नाम्नो बहुप्रत्ययः स्यात्। स च प्रकृतेः प्राक् न परः। ईषद्-समासः पटुः। बहुपटुः। बहुभुक्तम्। बहुगुडा द्राक्षा। पक्षे कल्पबाद्यः।

न तमबादिः कपोऽच्छिन्नादिभ्यः ॥७।३।१३॥

छिन्नादिवर्जमन्यस्मात्कप्प्रत्ययान्तात्तमबादिर्न स्यात्। अयमेषां प्रकृष्टः पटुकः। अयमनयोः प्रकृष्टः पटुकः। नात्र तमप्। न तरप्। प्रकर्षवत्यपि कुत्सितत्वादिविवक्षायां तमबादिः स्यात्। अयमेषां प्रकृष्टः पटुः कुत्सितः पटुतमकः। अयमनयोः पटुतरकः।

अनत्यन्ते ॥७।३।१४॥

अस्मिन्नर्थे कबन्तान्न तमबादिः। अनत्यन्तं छिन्नं छिन्नकम्। इदमेषां प्रकृष्टं छिन्नकमित्येव। इदमनयोर्भिन्नं भिन्नकम्।

यावादिभ्यः कः ॥७।३।१५॥

स्वार्थे। याव एव यावकः। मणिरेव मणिकः। अस्याकृतिगणत्वात् भिन्नतरकम्। बहुतरकम् सिद्ध्यति।

कुमारीक्रीडने यसोः ॥७।३।१६॥

स्वार्थे कः। कन्दुरेव कन्दुकः। उत्कण्ठकः। समुद्गकः। दोलिका। ईयस्वन्तात्, श्रेयानेव श्रेयस्कः।

लोहितान्मणौ ॥७।३।१७॥

स्वार्थे। लोहित एव लोहितको मणिः। कश्चिन्न। लोहितो मणिः।

रक्तानित्यवर्णयोः ॥७।३।१८॥

रक्ते लोहित एव लोहितकः पटः। अनित्यवर्णे, लोहितकं नेत्ररूपम् कोपेन।

कालात् ॥७।३।१९॥

कज्जलादिना रक्तेऽनित्ये वा वर्णेऽर्थे कः स्यात्। काल एव कालकः पटः। अनित्यवर्णे कालकं मुखम् वैलक्ष्येण।

शीतोष्णादृतौ ॥७।३।२०॥

कः। शीत एव शीतकः ऋतुः। एवमुष्णकः।

लूनवियातात्पशौ ॥७।३।२१॥

स्वार्थे कः। लून एव लूनकः। वियातकः पशुः। लज्जाशून्यः।

स्नाताद्वेदसमाप्तौ ॥७।३।२२॥

वेदं समाप्य स्नातः स्नातकः।

तनुपुत्राणुबृहतीशून्यात्सूत्रकृत्रिमनिपुणाच्छादनरिक्ते ॥७।३।२३॥

एष्वर्थेषु कः। तनोः सूत्रं तनुकम् भङ्गादिमयम् कल्पादिषु कृत्रिमः पुत्रः पुत्रकः। निपुणो निष्णातोऽण्डः अण्डकः ब्रीहिः। बृहती आच्छादनं बृहतिका। शून्य एव शून्यकः।

भागेऽष्टमाञ्ञः ॥७।३।२४॥

अष्टम एव अष्टमो भागः। अष्टमो जिनश्चन्द्रप्रभः। नात्र।

षष्ठात् ॥७।३।२५॥

षष्ठ एव षाष्ठो भागः।

माने कश्च ॥७।३।२६॥

षष्ठ एव षष्ठकः। भागे तु षाष्ठः।

एकादाकिन्चासहाये ॥७।३।२७॥

चकारात्कश्च। एक एव एकाकी। एककः।

प्रागनित्यात्कप् ॥७।३।२८॥

नित्यशब्दसङ्कीर्तनात्प्राग्येऽर्थास्तेषु कबधिकृतो वेदितव्यः।

त्यादिसर्वादेः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् ॥७।३।२९॥

कपोऽपवादः। कुत्सितमल्पज्ञानं वा पचति पचतकि। पचतकः पचन्तकि। सर्वादेः, सर्वके। विश्वके। सर्वकस्मै। यकत्पिता। तकत्पिता। त्वकत्पिता। मकत्पिता।

युष्मदस्मदोऽसोभादिस्यादेः ॥७।३।३०॥

सकारादिभकारादुकारादिं च विभक्तिं विहाय स्याद्यन्तयोर्युष्मदस्मदोः स्वरेष्वन्त्यात्पूर्वोऽक् स्यात्। युष्मदस्मदोः स्वरेष्वन्त्यात् पूर्वस्यापवादः। त्वयका। मयका। त्वयकि। मयकि। युष्माककम्। अस्माककम्। परमत्वयका। परममयका। युष्मदस्मद इति किम्? तकया। यकया। सर्वकेण। इमकेन। अमुकेन। इमकैः। अमुकैः। भवकन्तौ। भवकन्तः। असोभादिस्यादेरिति किम्? युष्मासु। अस्मासु। युवकयोः। आवकयोः। युवकाभ्याम्। आवकाभ्याम्। युष्मकाभिः। अस्मकाभिः।

अव्ययस्य कोद् च ॥७।३।३१॥

प्राग् नित्याद्येऽर्थास्तेषु गम्येषु अव्ययस्वरेष्वन्त्यात्स्वरात्पूर्वमक् प्रत्ययः स्यात्। तद्योगे ककारान्तमव्ययं तस्य दकारोन्तादेशः स्यात्। कपोपवादः। कुत्सितमल्पमज्ञातं वोच्चैरुच्चकैः। नीचैः। नीचकैः। धिक्, धकित्। हिरुक्। हिरकुद्। पृथक्, पृथकद्।

तूष्णीकाम् ॥७।३।३२॥

निपातोऽयम्। कुत्सितमल्पमज्ञातं वा तूष्णीं तूष्णीकामास्ते।

कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥७।३।३३॥

यथायोगं कबादयः। कुत्सितोऽल्पोऽज्ञातो वाऽश्वोऽश्वकः। गर्दभकः। घृतकम्। तैलकम्। भिन्धकि।

अनुकम्पातद्युक्तनीत्योः ॥७।३।३४॥

अनुकम्पायां तथाऽनुकम्पायुक्तनीतौ च गम्यायां यथायोगं कबादयः स्युः। अनुकम्प्यः पुत्रः पुत्रकः। वत्सकः। बालकः। शनकैः। स्वपितकि। जल्पतकि। एहकि। अनुकम्पमान एवं युङ्क्ते पुत्रक एहकि। उत्सङ्के उपविश।

अजातेर्नृनाम्नो बहुस्वरादियेकेलं वा ॥७।३।३५॥

अनुकम्पार्थे इय इक इल एते प्रत्ययाः स्युर्जातिशब्दं विना। अनुकम्पितो देवदत्तो देवियः। देविकः। देविलः। कबपि। देवदत्तकः। जिनियः। जिनिकः। जिनिलः। जिनदत्तकः। अजातेरिति किम्? महिषकः। एष जातिशब्दो मनुष्यनामापि।

वोपादेरडाकौ च ॥७।३।३६॥

अनुकम्पित उपेन्द्रदत्त उपडः। उपकः। उपिकः। उपिलः। पक्षे कप्। उपेन्द्रदत्तकः।

ऋवर्णोवर्णात्स्वरादेरादेर्लुक् प्रकृत्या च ॥७।३।३७॥

ऋवर्णान्तादुवर्णान्ताच्च परस्यानुकम्पायां विहितस्य स्वरादेः प्रत्ययस्यादेर्लुक्, तच्च ऋवर्णान्तोवर्णान्तं प्रकृत्या तिष्ठति। अनुकम्पितो मातृदत्तो मातृयः। मातृकः। मातृलः। अनुकम्पितो वायुदत्तो वायुयः। वायुकः।

लुक्युत्तरपदस्य कप ॥७।३।३८॥

नृनाम्नो यदुत्तरपदं तस्य ते लुग्वा इति लुकि सति ततः कप्प्रत्ययो न स्यात् अनुकम्पायाम्। कबादीनामपवादः। देवदत्तो देवः। अत्र।

ते लुग्वा ॥३।२।१०८॥

नामविषये पूर्वोत्तरपदे लुग्वा स्याताम्। इति परपदलोपः। अनुकम्पितो देवः देवकः। एवमनुकम्पितो यज्ञो यज्ञकः। पकारः पुंवद्भावार्थः। नका इत्वा पुंस्त्रोऽनित् क्याप्परे इत्यत्र पर्युदासार्थः। अनुकम्पिता देवी देविका। अत्र कपि सति पित्त्वात् आप्परेऽपि ककारे इत्वं न स्यात्। उत्तरपदस्येति किम्? देवदत्ता दत्ता। अत्र ते लुग्वेति पूर्वपदस्य लुक्। अनुकम्पितो व्याघ्राजिनो नाम मनुष्यो व्याघ्रकः। सिंहकः।

षड्वर्जैकस्वरपूर्वपदस्य स्वरे ॥७।३।४०॥

अनुकम्पायाम्। अनुकम्पितो वागाशीर्वागदत्तः। वाचियः। षड्वर्जेति किम्? अनुकम्पितः षडङ्गुलिः। षडियः। षडिकः। षडिलः।

द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥७।३।४१॥

अनुकम्पार्थस्वरादौ प्रत्यये परे प्रकृतेर्द्वितीयस्वरादूर्ध्वशब्दरूपस्य लुक्। अनुकम्पितो देवदत्तो देवियः। देविकः। देविलः।

सन्ध्यक्षरात्तेन ॥७।३।४२॥

अनुकम्पार्थस्वरादौ प्रत्यये परे। द्वितीयात्सन्ध्यक्षरेण सह लुक्। अनुकम्पितः कुबेरदत्तः कुबियः। कुबिकः। कुबिलः।

शेवलाद्यादेस्तृतीयात् ॥७।३।४३॥

ऊर्ध्वं लुक्। अनुकम्पितो शेवलदत्तः शेवलियः ३।

क्वचित्तुर्यात् ॥७।३।४४॥

अनुकम्पितो बृहस्पतिदत्तो बृहस्पतियः ३।

पूर्वपदस्य वा ॥७।३।४५॥

तथैव लुक्। अनुकम्पितो देवदत्तो दत्तियः ३। पक्षे देवियः ३।

ह्रस्वे ॥७।३।४६॥

यथायोगं कबादयः। ह्रस्वः पटः पटकः। ह्रस्वं पचति पचतकि। ह्रस्वाः सर्वे सर्वके।

कुटीशुण्डाद्रः ॥७।३।४७॥

ह्रस्वा कुटी कुटीरः। शुण्डारः।

शम्या रुरौ ॥७।३।४८॥

ह्रस्वा शमी शमीरुः। शमीरः।

कृत्वा डुपः ॥७।३।४९॥

कुतुपः ।

कासूगोणीभ्यां तरट् ॥७।३।५०॥

ह्रस्वा कासूः कासूतरी । गोणीतरी । पुल्लिङ्गे कासूतरः । गोणीतरः । कासू शक्तिनामायुधम् ।

वत्सोक्षाश्वर्षभाद्ह्रासे पित् ॥७।३।५१॥

ह्रस्वो वत्सो वत्सतरः ।

वैकाद्द्वयोर्निर्द्धार्ये डतरः ॥७।३।५२॥

एकतरो भवतोः कठः पटुर्गन्ता ।

यत्तत्किमन्यात् ॥७।३।५३॥

यतरो भवतोः पटुर्गन्ता । ततर आगच्छतु । एवमन्यतरः । पक्षयोर्भवतोः पटुः स आगच्छतु ।

बहूनां प्रश्ने डतमश्च वा ॥७।३।५४॥

यत्तत्किमन्यात् । यतमो भवतां मध्ये शूरस्ततमोऽभ्येतु । चकाराड्डतरः ।

वैकात् ॥७।३।५५॥

बहूनामेकस्य निर्धारणे डतमः । एकतमो भवतां धीरः शूरो वा । वा वचनादकः । एककः ।

क्तातमवादेश्चानत्यन्ते ॥७।३।५६॥

क्तान्तात्केवलात्तमबाद्यन्तादनत्यन्तेऽर्थे कप् स्यात् । अनत्यन्तं भिन्नं भिन्नकम् । अनत्यन्तं भिन्नतमं भिन्नतमकम् । एवं भिन्नतरकम् । भिन्नकल्पकम् ।

न सामिवचने ॥७।३।५७॥

अनत्यन्तेऽर्थे कप् न स्यात् । सामि अनत्यन्तं भिन्नमेव कृतम् ।

नित्यं ञिनोऽण् ॥७।३।५८॥

ञिन्प्रत्ययान्तात् स्वार्थे नित्यमण् स्यात् । तत्र प्रत्ययसूत्रं यथा ।

व्यतिहारेऽनीहादिभ्योऽञः ॥५।३।११६॥

व्यतिहरणं व्यतिहारः । परस्परस्य कृतप्रतिकृतिः । व्यतिहारविषयेभ्यो धातुभ्यः ईहादिवर्जं स्त्रियां ञः स्यात् । परस्परमाक्रोशनव्यावक्रोशी व्यावहासी इत्यादिरिन् प्रत्ययान्तः ।

अभिव्याप्तौ भावेन ञिन् ॥५।३।९०॥

क्रियास्वसम्बन्धिनः साकल्येनाभिसम्बन्धोऽभिव्याप्तिस्तस्यां गम्यमानायां भावे धातोरञिन् इत्येतौ स्तः । नित्यवचनात्केवलस्य अप्रत्ययान्तस्य प्रयोगो नास्ति । समन्ताद्रवः सांराविणः । साङ्कौटिनम् । अभिव्याप्तौ भावे ञिन् ।

विसारिणो मत्स्ये ॥७।३।५९॥

स्वार्थेऽण् । विसरतीति विसारी । गृह्यादित्वाण्णिन् । मत्स्यश्चेद्वैसारिणः ।

पूगादमुख्यकाञ्ञ्यो द्रिः ॥७।३।६०॥

अर्थकामप्रधानाः संघाः पूगास्तद्वाचिनाम्नः स्वार्थे ञ्यः स्यात् । स च द्रिसंज्ञः । न चेत्पूगनाम । सोऽस्य मुख्य इतिसूत्रे विहितकप्रत्ययान्तं स्यात् । लौहध्वज्यः । लौहध्वज्यौ । बहुत्वे द्रिसंज्ञकत्वाल्लुकि लोहध्वजाः पूगाः । शैब्यः । शैब्यौ । शिबयः ।

व्रातादस्त्रियाम् ॥७।३।६१॥

शरीरायासजीविनः सङ्घा व्रातास्तद्वाचिनाम्नोऽस्त्रियां वर्तमानात्स्वार्थे ञ्यः स्यात् । स च द्रिः । कापोतपाक्यः । कापोतपाक्यौ । कपोतपाकाः ।

शस्त्रजीविसंघाञ्ञ्यड्वा ॥७।३।६२॥

स च द्रिः । शावर्यः शावर्यौ । शवराः ।

वाहीकेष्वब्राह्मणराजन्येभ्यः ॥७।३।६३॥

शस्त्रजीविसङ्घात्स्वार्थे ञ्यट् नित्यम् । स च द्रिः । कुण्डीविशाः । शस्त्रजीविसंघः । कौण्डीविश्यः । कौण्डीविश्यौ । कुण्डीविशाः ।

वृकादेण्यण् ॥७।३।६४॥

स च द्रिः । वार्केण्यः । वार्केण्यौ । वृकाः ।

यौधेयादेरञ् ॥७।३।६५॥

स च द्रिः । युधाया अपत्यं यौधेयः । यौधेयाः ।

पर्श्वादेरण् ॥७।३।६६॥

स च द्रिः । पर्शोरपत्यं माणवकाः पर्शवः । द्विस्वरादणो लुप् । ते शस्त्रजीविसंघः पार्शवः ।

दामन्यादेरीयः ॥७।३।६७॥

स्वार्थे स च द्रिः । दमनस्यापत्यं बहवः कुमारा दामनयः । ते शस्त्रजीविसंघो दामनीयः । दामनीयौ । दामनयः ।

श्रुमच्छमीवच्छिखावच्छालावदूर्णावद्विदभृदभिजितो गोत्रेऽणो यञ् ॥७।३।६८॥

इत्यादिगणे गोत्रार्थे योऽण् तदन्तेभ्यः स्वार्थे यञ् स्यात्सच द्रिः । श्रुमतोऽपत्यम् । अण् । तदन्तायञ् । श्रौमत्यः । श्रौमत्यौ । श्रौमताः । शैखावताः । श्रीमच्छब्दादपीच्छन्त्येके ।

समासान्तः ॥७।३।६९॥

एतत्सूत्रात्परतः पादसमाप्तिं यावत् ये प्रत्ययास्ते समासावयवाः स्युः । ते च समासाधिकारे प्रागुक्ताः ।

इति प्रकृताद्यर्थप्रत्ययाधिकारः ॥

शङ्खेश्वरः शाश्वत एष भास्वानसन्निभः पार्श्वविभुर्द्विधाऽपि ।
पद्माभिसेव्यः सकलार्थसिद्धिं देयात्तदीयस्मृतिनिश्रितानाम् ॥ १ ॥

वहीनरस्यैत् ॥७।४।४॥

अस्य ञ्णिति तद्धिते स्वरेष्वादेः स्वरस्यैकारादेशः । वहीनरस्यापत्यं वैहीनरिः ।

न्यग्रोधस्य केवलस्य ॥७।४।७॥

एतच्छब्दस्य यकारस्य समीपे यः स्वरेष्वादिः स्वरस्तस्य वृद्धिप्राप्तौ तत एव यकारात्प्रागैकारागमः स्यात् ञ्णिति तद्धिते । न्यग्रोधस्य विकारो नैयग्रोधः ।

न्यङ्कोर्वा ॥७।४।८॥

न्यङ्कोरिदं नैयङ्कवम् न्याङ्कवम् वा ।

न अस्वाङ्गादेः ॥७।४।९॥

अप्रत्ययान्तस्य स्वाङ्गादेश्च ञ्णिति तद्धिते य्वः प्राक् ऐकारौकारौ न स्याताम् । व्यावक्रोशी । व्यात्युक्षी । व्यतिहारे नीहादिभ्यो ञ इति ञः । ततो नित्यं ञिन्नोऽण् इत्यण् । स्वाङ्गादि, स्वाङ्गस्यापत्यं स्वाङ्गिः । व्याडिः । स्वागतमित्याह स्वागतिकः । व्यावहारिकः ।

श्वादेरिति ॥७।४।१०॥

श्वादेर्नाम्न इकारादौ ञ्णिति तद्धिते च प्रागौकारो न स्यात् । श्वभस्त्रस्यापत्यं श्वाभस्त्रिः । श्वागणिकः ।

इञः ॥७।४।११॥

श्वादेरिञ् प्रत्ययान्तस्य ञ्णिति तद्धिते वा प्रागैकारो न स्यात् । स्वाभस्त्रेरिदं श्वाभस्त्रम् ।

पदस्यानिति वा ॥७।४।१२॥

पद्शब्दान्तस्य श्वादेरिकारवर्जे ञ्णिति तद्धिते वः प्रागौकारो वा स्यात्। शुन इव पदमस्य श्वापदम्। तस्य विकारः शौवापदं श्वापदम्। अनितीति किम्? श्वापादिकः।

प्रोष्ठभद्रपदाज्जाते ॥७।४।१३॥

उत्तरपदस्य पाद इत्यसौ वृद्धिः। प्रोष्ठपदासु जातः प्रोष्ठपादः। भद्रपादो माणवकः।

अंशादृतोः ॥७।४।१४॥

अंशवाचिनः शब्दात्परस्य उत्तरपदस्यस्य ऋतुवाचिनः प्राग्वत्। पूर्वासु वर्षासु भवः पूर्ववार्षिकः। अपरवार्षिकः।

सुसर्वार्द्धाद्राष्ट्रस्य ॥७।४।१५॥

प्राग्वत्। सुपञ्चालेषु भवः सौपाञ्चालकः। सर्वमागधकः।

अमद्रस्य दिशः ॥७।४।१६॥

दिग्वाचिनः परस्य राष्ट्रवाचिनः प्राग्वत्। पूर्वपाञ्चालकः। मद्रवर्जनात् पौर्वमद्रः। अन्यत्रापि। द्वौ कुडवौ प्रयोजनमस्य द्विकौडविकः।

अर्द्धात्परिमाणस्याऽनतोवात्वादेः ॥७।४।२०॥

अर्द्धकुडवेन क्रीडमर्द्धकौडविकम्। विकल्पात्पूर्वोत्तरपदादि आर्द्धकौडविकम्।

नञः क्षेत्रज्ञेश्वरकुशलचपलनिपुणशुचेः ॥७।४।२३॥

नञः क्षेत्रज्ञादेः स्वरेष्वादेः स्वरस्य वृद्धिः स्यात्, आदेस्तु नञो वा। अक्षेत्रज्ञस्येदम् आक्षेत्रज्ञम्। अक्षेत्रज्ञम्। अक्षेत्रज्ञस्य भावः कर्म वा अक्षेत्रज्ञ्यम्। राजादित्वाद्ट्यण्।

जङ्गलधेनुवलजस्योत्तरपदस्य तु वा ॥७।४।२४॥

जङ्गलादेः पूर्वपदस्य ञ्णिति तद्धिते तथा नित्यं वृद्धिः स्यात् उत्तरपदस्य पुनर्वा। कुरुजङ्गलेषु भवः कौरुजङ्गलः। कौरुजाङ्गलः।

हृद्भगसिन्धोः ॥७।४।२५॥

आदेरुत्तरपदस्य चेतिद्वयमनुवर्तते। हृदाद्यन्तानां पदद्वयेऽपि तथा वृद्धिः स्यात्। सुहृद इदं सौहार्दम्। सौभाग्यम्। सक्तुप्रधानाः सिन्धवः सक्तुसिन्धवस्तेषु साक्तुसैन्धवः।

देवतानामात्वादौ ॥७।४।२८॥

वृद्धिः समासे प्रोक्तम् आकारादिकरणे। अग्निश्च विष्णुश्च देवता अस्या-ग्नावैष्णवम् सूक्तम्। ऐन्द्रापौष्णं हविः। अग्निश्चेन्द्रश्च तौ देवते अस्य आग्नेन्द्रम्। ऐन्द्रावरुणम्।

सारवैक्ष्वाकमैत्रेयभ्रौणहत्यधैवत्यहिरण्मयम् ७।४।३०॥

सारवादयोऽणप्रत्ययान्ताः कृता अय् लोपादयो निपाताः। सरय्वां भवं सारवं जलम्। इक्ष्वाकोरपत्यमैक्ष्वाकः। मित्रयोरपत्यं मैत्रेयः।

वान्तमान्तितमान्तितोऽन्तियान्तिषत् ॥७।४।३१॥

अन्तमः अन्तितमः अन्तितः अन्तियः अन्तिषद् एते निपाताः। विक-ल्पात् पक्षे, अन्तिकतमः। अन्तकितः। अन्ति अस्य पक्षे अन्तिक्यः। अन्तिषद् पक्षे अन्तिकसद्।

विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् ॥७।४।३२॥

स्रग्विणमाचष्टे स्रजयति। अतिशयेनायमेषां स्रग्वी स्रजिष्ठः। अयमनयो-रतिशयेन स्रग्वी स्रजीयान्।

अल्पयूनोः कन्वा ॥७।४।३३॥

कनयति कनिष्ठः। कनीयान्। पक्षे अल्पयति। यवयतीत्यादि।

प्रशस्यस्य श्रः ॥७।४।३४॥

णीष्ठेयःसु। श्रयति श्रेष्ठः। श्रेयान्।

वृद्धस्य च ज्यः ॥७।४।३५॥

ज्ययति। ज्येष्ठः।

ज्यायान् ॥७।४।३६॥

इयसि निपातः।

बाढान्तिकयोः साधनेदौ ॥७।४।३७॥

साधयति साधिष्ठः। साधीयान्। नेदयति नेदिष्ठः। नेदीयान्।

प्रियस्थिरस्फिरोरुगुरुबहुलतृप्रदीर्घवृद्धवृन्दारकस्येमनि च प्रास्थास्फावरगरवंहत्रपद्राघवर्षवृन्दम् ॥७।४।३८॥

एषामेते आदेशाः स्युः इमनिणीष्ठेयस्सु। प्रियस्य प्रादेशे प्रेमा। प्रापयति प्रेष्ठः प्रेयान्। स्थिरस्य स्था। स्थेमा। स्थापयति स्थेष्ठः। स्थेमान् इत्यादयः।

पृथुमृदुभृशकृशदृढपरिवृढस्य ऋतो रः ॥७।४।३९॥

इमनिणीष्ठेयस्सु। प्रथिमा। प्रथिष्ठः। प्रथीयान् इत्यादयः।

बहोर्णीष्ठे भूय् ॥७।४।४०॥

भूययति भूयिष्ठः।

भूर्लुक् चेवर्णस्य ॥७।४।४१॥

बहुशब्दस्येमनीयसोः परतो भू इत्यादेशः, अनयोरिवर्णस्य लुक्। भूमा। भूयान्। भूयांसौ।

स्थूलदूरयुवह्रस्वक्षिप्रक्षुद्रस्यान्तस्थादेर्गुणश्च नामिनः ॥७।४।४२॥

स्थूलादीनां यथायोगमिमनिणिष्ठेयस्सु अन्तस्थादेरवयवस्य लुक्, नामिनश्च गुणः स्यात्। स्थवयति स्थविष्ठः। स्थवीयान्। दवयति दविष्ठः। दवीयान्। यविष्ठः। ह्रसीयान्। क्षेपिष्ठः।

त्र्यन्तस्वरादेः ॥७।४।४३॥

तृप्रत्ययस्यान्तस्वरादेश्चावयवस्य इमनिणीष्ठेयस्सु परेषु च लुक् स्यात्। कर्तृमन्तमाचष्टे करयति। करिष्ठः। करीयान्। कर्तारमाचष्टे करयति। मातयति। भ्रातयति। इत्यावनर्थकत्वात्तृशब्दस्य न स्यात्। पटिमा। लघिमा।

नैकस्वरस्य ॥७।४।४४॥

अन्त्यस्वरादेर्लुक् न इमनिणिष्ठेयस्सु च। स्रजयति। स्रजिष्ठः। एकस्वरस्येति किम्? वसुमन्तमाचष्टे वसयति। वसिष्ठः।

प्रायोऽव्ययस्य ॥७।४।६५॥

अव्ययस्यापदसंज्ञकस्य तद्धितेऽन्त्यस्वरादेः प्रायो लुक् स्यात्। स्वर्भवः सौः। बहिर्जातो बाह्यः। बाहीकः। पौनःपुन्यम्। परत आगतः पारतः।

अनीनादट्यह्नोऽतः ॥७।४।६६॥

ईनः अत् अट् वर्जिते तद्धितेऽह्नोऽकारस्याऽपदस्य लुक्स्यात्। हकारमध्यस्यस्य लुक्। अह्नां समूह आह्नम्। अह्ना निर्वृत्तमाह्निकम्। इने व्यह्नीनः। अति समासान्ते, अन्वहम्। अटि, द्वयोरह्नोः समाहारः द्व्यहः।

विंशतेस्तेर्डिति ॥७।४।६७॥

लुक्। विंशत्या क्रीतः विंशकः।

अकद्रूपाण्ड्वोरुवर्णस्यैये ॥७।४।६९॥

लुक्। जम्ब्वा जाम्बेयः। कद्रूशब्दे काद्रवेयः।

ऋवर्णोवर्णदोसिसुसशश्वदकस्मात्त इकस्येतो लुक् ॥७।४।७१॥

मातुरागतं मातृकम्। ऋत इकण्। शावरजम्बुकः। उवर्णादिकण्। दोर्भ्यां तरति दौष्कः। सर्पिः पण्यमस्य सार्पिष्कः। धनुः प्रहरणमस्य धानुष्कः। तकारान्तः, उदश्विता संस्कृतः औदश्वित्कः। शश्वद्भवं शाश्वतिकम्। आकस्मिकम्। नात्रेकारलुक्।

असकृत्सम्भ्रमे ॥७।४।७२॥

भयादिभिश्चित्तव्याक्षेपात्प्रयोक्तुस्त्वरणं सम्भ्रमः। तस्मिन् द्योत्ये यत्पदं वाक्यं तदनेकवारं प्रयुज्यते। अहिः २। बुध्यस्व २। त्रिवारमपि।

भृशाभीक्ष्ण्याविच्छेदे द्विः प्राक्तमबादेः ॥७।४।७३॥

क्रियायाः साकल्यम् अवयवक्रियाणां कार्त्स्न्यम्। भृशार्थः। पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्। सातत्यं क्रियान्तरैरव्यवधानमविच्छेदः। एषु यत्पदं वाक्यं वा तत्र तमबादिप्रत्ययेभ्यः प्रागेव द्विरुच्यते। लुनीहि लुनीहि इत्येवायं लुनाति। भोजम् २ व्रजति। अविच्छेदे, पचति २। मन्दम् २ नुदति। प्राक्तमबादेः, पचति पचतितमाम्।

नानावधारणे ॥७।४।७४॥

नाना भूतानां भेदे नेयत्तापरिच्छेदो नानावधारणम्। तस्मिन् यच्छब्दरूपं तद्विरुच्यते। अस्मात्कार्षापणादिह भवद्भ्यां माषं २ देहि। द्वौ २ देहि। त्रीन् २ देहि।

आधिक्यानुपूर्व्ये ॥७।४।७५॥

एतयोर्यच्छब्दरूपं तद्विरुच्यते। आधिक्यं प्रकर्षः। आनुपूर्व्यं क्रमानुल्लङ्घनम्। आधिक्ये नमो नमः। अधिकतम इत्यर्थः। आनुपूर्व्ये, ज्येष्ठं २ अनुप्रवेशय।

पूर्वप्रथमावन्यतोऽतिशये ॥७।४।७७॥

प्रकर्षे द्योत्ये द्विः। पूर्वम् २ पुष्यति। प्रथमं २ पच्यते।

प्रोपोत्सम्पादपूरणे ॥७।४।७८॥

एतानि उपसर्गाणि द्विरुच्यन्ते। न चेत्पादः पूर्येत। प्रप्रशान्तकषायाग्नेरुपोपप्लववर्जितम्। उदुज्ज्वलं तपो यस्य संसंश्रयत तं जिनम्॥ १॥

सामीप्येऽधोऽध्युपरि ॥७।४।७९॥

अधोधो ग्रामम् । अध्यधि ग्रामम् । उपर्युपरि ग्रामम् ।

वीप्सायाम् ॥७।४।८०॥

युगपत् प्रयोक्तुर्व्याप्तुमिच्छा वीप्सा । तस्यां यच्छब्दरूपं तद्द्विरुच्यते । वृक्षं २ सिञ्चति । गृहे २ अश्वाः । खिन्नः २ । क्षीणः २ । नवम् २ प्रीतिः ।

प्लुप् चादावेकस्य स्यादेः ॥७।४।८१॥

एकशब्दस्य वीप्सायां द्विरुक्तस्यादौ वर्तते य एकशब्दस्तत्सम्बन्धिनः स्यादेः प्लुप्स्यात् । एकैकः । एकैकम् । एकैकस्याः । एक एक एकस्या अत्र विरामस्याविवक्षितत्वात् पुंवद्भावेऽपि सन्धिकार्य्यं न स्यात् ।

द्वन्द्वं वा ॥७।४।८२॥

द्वन्द्वमिति वीप्सायां द्विरुक्तद्विशब्दस्यादौ स्यादेः प्लुप् । इकारस्याम्भावः । उत्तरत्रेकारस्यात्वं स्यादेश्चाम्भावो वा निपात्यते । द्वन्द्वं तिष्ठतु । द्वौ द्वौ तिष्ठतः । द्वन्द्वं कृतम् । द्वाभ्यां द्वाभ्यां कृतम् ।

रहस्यमर्यादोक्तिव्युत्क्रान्तियज्ञपात्रप्रयोगे ॥७।४।८३॥

द्वन्द्वमिति द्विशब्दस्य द्विवचनं शेषं पूर्ववत् रहस्यादिषु गम्यमानेषु निपात्यते । रहस्ये, द्वन्द्वं मन्त्रयते । रहस्यं मन्त्रयते इत्यर्थः । मर्यादोक्ति, आचतुरं हीमे पशवो द्वन्द्वं मिथुनायन्ते । माता पौत्रेण तत्पुत्रेण मिथुनेन यातीत्यर्थः । व्युत्क्रान्तौ, द्वन्द्वं व्युत्क्रान्ताः । द्वैराश्येन भिन्नमित्यर्थः । द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति । द्वे द्वे प्रयुनक्तीत्यर्थः । रहस्यादिष्विति किम्? द्वौ तिष्ठतः । द्वन्द्वः समासः । द्वन्द्वं युग्मम् । अत्र द्वन्द्वं शब्दान्तरम् ।

लोकज्ञातेऽत्यन्तसाहचर्ये ॥७।४।८४॥

द्विशब्दस्य पूर्ववत् द्वन्द्वमिति निपात्यते । द्वन्द्वं रामलक्ष्मणौ । द्वन्द्वमित्यत्र नपुंसकत्वमनुप्रयोगस्य नपुंसकार्थम् ।

आबाधे ॥७।४।८५॥

आबाधो मनःपीडा । तद्विषये शब्दरूपं द्विरुच्यते । तत्र चादौ पूर्वपदे स्यादेः लुप्स्यात् । पूः २ । गतः २ । नष्टः २ । न नकारोति दुरुच्चारणादिना पीड्यमानः प्रयोक्ता एवं प्रयुङ्क्ते । अष्टमीः २ ।

नवा गुणः सदृशे रित् ॥७।४।८६॥

गुणशब्दो मुख्यसदृशे गुणवति वर्तमाने वा द्विः स्यात् । आदौ वर्तमानस्य

स्यादेः पित् लुप्स्यात् । स च रित् । रित्करणं प्रतिषिद्धस्य पुंवद्भावस्यापि रितीतिविधानार्थम् । शुक्लशुक्लं रूपं श्रीचन्द्रप्रभस्यार्हतः । शुक्लशुक्लः पटः ।

वाक्यस्य परिवर्जने ॥७।४।८८॥

परिशब्दो वर्जने वर्तमाने वा द्विरुच्यते । परि २ सौवीरेभ्यो वृष्टिर्मेघस्य । पक्षे परि सौवीरेभ्यो मेघविजयकरी वृष्टिः ।

प्रियसुखं चाकृच्छ्रे ॥७।४।८७॥

प्रियसुखशब्दौ अकृच्छ्रे मङ्गले वर्तमानौ वा द्विरुच्येते तत्र चादौ शब्दरूपस्य स्यादेः लुप्स्यात् । प्रियप्रियेण ददाति । पक्षे प्रियेण ददाति । सुखसुखेनाधीतेऽर्हन्नाम ।

इति श्रीचन्द्रप्रभायां प्रक्रियायां द्विरुक्तिसाधनम ॥

विजयतां त्रिशलातनयः प्रभुः स्फुरतराष्टसहस्रसुलक्षणः ।
विनयमूलमिदं वरशासनं, जयति यस्य दधत्परमोदयम् ॥ १ ॥

वीरः क्षीरगभीरनीरधिजलैर्देवाचलस्योच्चकै-
रिन्द्रैः क्लृप्तमहाभिषेचनविधिः श्रीवर्द्धमानाह्वयः ।
नित्यानन्दनसम्पदे भवतु मे सिद्धार्थभूपालभू-
र्देवः श्रीत्रिशलाङ्गजो गजमदप्रोत्सर्पसंभुप्रभः ॥ २ ॥

तदीयशिष्योऽभवदिन्द्रभूतिर्विभूतिकर्ता बहुलब्धिशाली ।
पट्टे प्रभुः पञ्चमवर्णनीयः स पञ्चमः श्रीगणभृत्सुधर्मा ॥ ३ ॥

श्रीहीरविजयसूरिस्तदन्वये तपगणे समुदियाय ।
श्रीमदकब्बरसाहिः प्रबोधितो येन जगगुरुः ॥ ४ ॥

श्रीविजयसेनसूरिस्ततोऽभवद्विजयदेवसूरिरितः ।
पट्टेऽस्य सूरिभानुर्विजयप्रभुगणपतिश्चाभूत् ॥ ५ ॥

तत्पट्टोदयशैले मौलौ रत्नोपमाजितसपत्नाः ।
श्रीविजयरत्ननाम्ना सूरिवरा दिनकरा धाम्ना ॥ ६ ॥

विजयन्ते ते गुरवः शैलशरर्षीन्दुवत्सरे तेषाम् ।
आदेशाद्देशपतेः स्थितिः कृता राजधान्यन्तः ॥ ७ ॥

चातुर्मास्यामस्या नाम्ना श्री आगरावराख्यायाम् ।
नानायोगैः खचिता चन्द्रप्रभा सुधिया ॥ ८ ॥

तत्परम्परा चैवम्—

श्रीश्वेताम्बरजैनधर्मनृपतेः प्राधान्यमुद्भावयन्,
श्रीमान् हीरगुरुर्जगद्गुरुरितिख्यातिं दधौ सद्विधौ ।

बोधं प्रापदकब्बरक्षितिपतिश्चक्रीव यत्सन्निधौ,
कीर्तिः क्षीरपयोधिमार्जनमधात्सद्धर्ममिन्दुर्बभौ ॥ ९ ॥
तच्छिष्यः कनकादिमः सविजयः श्रीवाचकोऽस्यान्तिषत्,
शीलादिर्विजयः कविस्तत इमे शिष्यास्त्रयो जज्ञिरे ।
आद्यः श्रीकमलश्चसिद्धिविजयश्चारुत्ववाग्वाचकोऽ-
मीषां शिष्यवरः कृपादिविजयः प्राज्ञः समाज्ञाम्बुधिः ॥ १० ॥
श्रीमेघविजयनाम्नोपाध्यायोऽध्यायतत्परः परमः ।
चन्द्रचन्द्रप्रभां चक्रे भानूदयबुद्धि वृद्धिकरी ॥ ११ ॥
भट्टोजिनाम्ना भवदीक्षितेन सिद्धान्तयुक्ता वरकौमुदी या ।
श्रीसिद्धहैमानुगता व्यधायि सैवाश्रिता भानुविभोदयाय ॥ १२ ॥
स्फुरद्यावज्ज्योतिर्वलयममलं मेरुमभितो,
दधत्याशाज्योतिर्वसनमुदये चार्कशशिनोः ।
ज्वलत्ताराहाराकृतमपि धरेद् द्यौर्ध्रुवमियं,
चिरं स्थेयात्तावन्मनसि रसिनां तत्सुमनसा ॥ १३ ॥
स्वाङ्गे साष्टसहस्रलक्षणधरः कृताभिषेकः सुरैः,
सेन्द्रैः साष्टसहस्रमानसहितैः कुम्भैश्च वृत्तैः स्तुतः ।
ग्रन्थेऽप्यष्टसहस्रसम्मिततया सल्लक्षणैर्लक्षिते,
कुर्यात्सोऽभ्युदयं धियां समुदयं वीरस्त्रिलोकीगुरुः ॥ १४ ॥
श्रीहैमचन्द्रसुगुरोर्विनयस्य सिद्धेः
शास्त्रार्णवोऽलभत पूर्णदशां रसेन ।
दीपोत्सवस्य दिवसे कुशलेन योऽसौ,
सौभाग्यमेरुविजयादिभिरीक्ष्यमाणः ॥ १५ ॥
विचार्य दोषमुत्सार्य कार्यः पाणिग्रहोऽनया ।
सज्जनेन रसाच्छुद्धलक्षणान्वितया श्रिये ॥ १६ ॥

इति श्रीमन्मेघविजयमहोपाध्यायविरचिता चन्द्रप्रभाख्या
हैमकौमुदी समाप्तिमगादगाधगुणततिः ॥

श्रीजिनाय नमः ।

अथ द्वितीयावृत्तिः ।

श्रीनाभिजस्याद्भुतयोगसिद्धेर्दधातुधातुर्गविपाद्पद्मः ।
हरेर्महेज्यस्य रसं प्रकृत्याः सत्यादिकृद्भावविबोधवृत्त्या ॥ १ ॥

क्रियार्थो धातुः ॥३।३।३॥

आख्यातप्रत्यया धातोः प्रयोज्याः ।

वर्तमाना तिव् तस् अन्ति, सिव् थस् थ, मिव् वस् मस्, ते आते अन्ते, से आथे ध्वे ए वहे महे ॥३।३।६॥

इमानि वचनानि वर्तमानसंज्ञानि ।

सप्तमी यात् यातां युस्, यास् यातं यात, यां याव याम, ईत ईयाताम् ईरन्, ईथास् ईयाथाम् ईध्वम्, ईय ईवहि ईमहि ॥३।३।७॥

इयं विभक्तिः सप्तमीसंज्ञा ।

पञ्चमी तुव् ताम् अन्तु, हि तं, त, आनिव् आवव् आमव्, ताम् आताम् अन्ताम्, स्व आथाम् ध्वम्, ऐव् आवहैव् आमहैव् ॥३।३।८॥

इयं विभक्तिः पञ्चमीसंज्ञा ।

ह्यस्तनी दिव् ताम् अन्, सिव् तं त, अम्व् व म, त आताम् अन्त, थास् आथां ध्वम्, इ वहि महि ॥३।३।९॥

अस्या ह्यस्तनी संज्ञा ।

एताः शितः ॥३।३।१०॥

एताश्चतस्रः शित्संज्ञा ज्ञेयाः।

अद्यतनी दि ताम् अन्, सि तं त अम् व म, त आताम् अन्त, थास् आथां ध्वम् इ वहि महि ॥३।३।११॥

इयमद्यतनी संज्ञा।

परोक्षा णव् अतुस् उस्, थव् अथुस् अ, णव् व म, ए आते इरे, से आथे ध्वे, ए वहे महे ॥३।३।१२॥

इमानि वचनानि परोक्षासंज्ञानि।

आशीः क्यात् क्यास्ताम् क्यासुः, क्यास्, क्यास्तम् क्यास्त, क्यासम् क्यास्व क्यास्म, सीष्ट सीयास्ताम् सीरन्, सीष्ठास् सीयास्थाम् सीध्वम्, सीय सीवहि सीमहि ॥३।३।१३॥

इमान्याशीः संज्ञानि।

श्वस्तनी ता तारौ तारस्, तासि तास्थस् तास्थ, तास्मि तास्वस् तास्मस्, ता तारौ तारस्, तासे तासाथे ताध्वे, ताहे तास्वहे तास्महे ॥३।३।१४॥

इयं विभक्तिः श्वस्तनी ज्ञेया।

भविष्यन्ती स्यति स्यतस् स्यन्ति, स्यसि स्यथस् स्यथ, स्यामि स्यावस् स्यामस्, स्यते स्येते स्यन्ते, स्यसे स्येथे स्यध्वे, स्ये स्यावहे स्यामहे ॥३।३।१५॥

इमानि वचनानि भविष्यन्तीसंज्ञानि।

क्रियातिपत्तिः स्यत् स्यतां स्यन्, स्यस् स्यतं स्यत, स्यं स्याव स्याम, स्यत स्येतां स्यन्त, स्यथास् स्येथाम् स्यध्वम्, स्ये स्यावहि स्यामहि ॥३।३।१६॥

इयं क्रियातिपत्तिसंज्ञा ।

नवाद्यानि शतृक्वसू च परस्मैपदम् ॥३।३।१९॥

सर्वासां त्यादिविभक्तीनामाद्यानि नववचनानि शतृक्वसौ च कृतौ प्रत्ययौ एषां परस्मैपदमितिसंज्ञा ।

पराणि कानानशौ चात्मनेपदम् ॥३।३।२०॥

स्पष्टम् ।

त्रीणित्रीण्यन्ययुष्मदस्मदि ॥३।३।१७॥

सर्वासां त्यादिविभक्तीनां त्रीणि त्रीणि वचनानि अन्यदर्थे युष्मदर्थे अस्मदर्थे चाभिधेये यथाक्रमं परिभाष्यन्ते ।

सति ॥५।२।१९॥

सन् विद्यमानः प्रारब्धापरिसमाप्तः क्रियाप्रबन्धो वर्तमानस्तदर्थाद्धातोर्वर्तमाना स्यात् ।

तत्साप्यानाप्यात्कर्मभावे कृत्यक्तखलर्थाश्च ॥३।३।२१॥

तदात्मने पदं कृत्यक्तखलर्थाश्च प्रत्ययाः साप्यात्सकर्मकाद्धातोः कर्मणि, अनाप्यादकर्मकादविवक्षितकर्मकाच्च भावे भवन्ति ।

इङितः कर्तरि ॥३।३।२२॥

इकारेतो ङकारेतश्च धातोः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ।

ईगितः ॥३।३।९५॥

ईकारेतो गकारेतश्च धातोः फलवति कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् ।

शेषात्परस्मै ॥३।३।१००॥

पूर्वोक्तादात्मनेपदविधानादन्यः सर्वो धातुः शेषस्तस्मात् परस्मैपदं स्यात् कर्तरि ।

एकद्विबहुषु ॥३।३।१८॥

अन्यादिषु यानि त्रीणि त्रीणि वचनान्युक्तानि तानि एकद्विबहुष्वर्थेषु परिभाष्यन्ते। आख्यातवाच्यकारकवाचिनि युष्मदर्थे युष्मदि प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने वा मध्यमप्रत्ययत्रिकम्। अस्मदर्थे प्रयुज्यमानेऽप्रयुज्यमाने परस्मैपदे वाऽऽत्मनेपदे वाऽन्त्यप्रत्ययत्रयं प्रयोज्यम्। शेषे प्रथमत्रिकम्। भूसत्तायाम्॥ अस्माद्धातोः कर्तरि विवक्षिते भू तिव् इतिस्थिते वकारो वित्कार्यार्थः।

कर्तर्यनद्भ्यः शव् ॥३।४।७१॥

अदादिवर्जधातोः कर्तरि विहिते शिति शव् प्रत्ययः स्यात्। शकारवकारौ कार्यार्थौ।

नामिनो गुणोऽक्ङिति ॥४।३।१॥

नाम्यन्तस्य धातोः कित् ङिद्वर्जिते प्रत्यये परे आसन्नो गुणः स्यात्। अवादेशः। भवति। भवतः।

शिदवित् ॥४।३।२०॥

विद्वर्जः शित् ङिद्वत्स्यात्। इति तसि गुणाप्राप्तावपि शव्निमित्तो गुणः। लुगस्यादेत्यपदे इत्यकारलुकि, भवन्ति। भवसि। भवथः। भवथ।

मव्यस्याः ॥४।२।११३॥

धातोर्विहिते मादौ वादौ च प्रत्ययेपरेऽत आः स्यात्। भवामि। भवावः। भवामः। स भवति। तौ भवतः। ते भवन्ति। त्वं भवसि। युवां भवथः। यूयं भवथ। अहं भवामि। आवां भवावः। वयं भवामः।

स्पर्धे ॥७।४।११९॥

स च त्वं च भवथः। स चाहं च पचावः। स च त्वं चाहं च पचामः।

विधिनिमन्त्रणामन्त्रणाधीष्टसम्प्रश्नप्रार्थने ॥५।४।२८॥

विधिरप्राप्ते नियोगः। क्रियायां प्रेरणा। अज्ञातज्ञापनमित्येके। प्रेरणायामेव यस्यां प्रत्याख्याने प्रत्यवायस्तन्निमन्त्रणम्। प्रेरणायामेव यस्यां प्रत्याख्याने कामचारस्तदामन्त्रणम्। प्रेरणैव सत्कारपूर्विकाऽधीष्टम्। सम्प्रधारणा सम्प्रश्नः। प्रार्थनं याञ्चा। एष्वर्थेषु सप्तमी पञ्चमी च स्यात्। सम्भावनादिषु च।

यः सप्तम्याः ॥४।२।१२२॥

अतः परस्य सप्तम्या या इत्यस्येः स्यात्। शिष्यो गुरुसेवी भवेत्। भवेदसौ भव्यस्तत्त्वश्रद्धानात्। भवेताम्।

याम्युसोरियमियुसौ ॥४।२।१२३॥

अकारात्परयोरनयोरेतावादेशौ स्तः। भवेयुः। भवेः। भवेतम्। भवेत। भवेयम्। भवेव। भवेम।

प्रैषानुज्ञावसरे कृत्यपञ्चम्यौ ॥५।४।२९॥

न्यक्कारपूर्विका प्रेरणा प्रैषः। अनुज्ञा कामचारानुमतिः। अवसरः प्राप्तकालता। एतदर्थत्रये पञ्चमीकृदन्तकृत्यप्रत्ययाश्च। कटं करोतु भवानिति, प्रागुक्तविध्यादिष्वपि पञ्चमी। द्विसन्ध्यमावश्यकं करोतु भवान्। अध्ययनायोद्यतो भवतु चैत्रः। आशिष्यपि पञ्चमी।

आशिषि तुह्योस्तातङ् ॥४।२।११९॥

स्पष्टम्। आयुष्मान् भवतु भवान्। भवताद्वा। भवताम्। भवन्तु।

अतः प्रत्ययाल्लुक् ॥४।२।८५॥

धातोः परस्मादन्तप्रत्ययस्य योऽकारस्तस्मात्परस्य हेर्लुक् स्यात्। भव। भवताद्वा। भवतम्। भवत। भवानि। भवाव। भवाम।

अनद्यतने ह्यस्तनी ॥५।२।७॥

आन्याय्यादुत्थानादान्याय्याच्च संवेशानादहरुभयतः सार्धरात्रं वाऽद्यतनकालस्तस्मिन् सति भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ह्यस्तनी स्यात्।

ख्याते दृश्ये ॥५।२।८॥

लोकविज्ञाते दृश्ये प्रयोक्तुः शक्यदर्शने भूतानद्यतनेऽर्थे धातोर्ह्यस्तनी स्यात्। अरुणत्सिद्धराजोऽवन्तीम्। परोक्षापवादः। ख्यात इति किम्? चकार कटं चैत्रः। दृश्य इति किम्? जघान कंसं किल वासुदेवः।

अड्धातोरादिर्ह्यस्तन्यांचामाङा ॥४।४।२९॥

ह्यस्तन्यामद्यतनीक्रियातिपत्त्योश्च विषये धातोरादिरवयवोऽट् स्यात् न तु माङ्योगे। अभवत्। अभवद्। अभवताम्। अभवन्। अभवः। अभवतम्। अभवत। अभवम्। अभवाव। अभवाम। ह्योऽभवज्जिनार्चा।

अविवक्षिते ॥५।२।१४॥

परोक्षत्वेनाविवक्षिते भूतानद्यतने ह्यस्तनी स्यात्। अभवद्वीरोऽर्हन्।

स्मेच वर्तमाना ॥५।२।१६॥

भूतानद्यतनेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः स्मे पुरादौ चोपपदे वर्तमाना स्यात्। शिष्यास्तव भवन्ति स्म। पुरा भवति ते पदम्। अभवदित्यर्थः।

अद्यतनी ॥५।२।४॥

भूतेऽर्थे धातोरद्यतनी स्यात् ।

सिजद्यतन्याम् ॥३।४।५३॥

अद्यतन्यां परस्यां धातोः परः सिच् प्रत्ययः स्यात् । इकार उच्चारणार्थः । चकारो विशेषणार्थः ।

पिबैतिदाभूस्थःसिचोलुप्परस्मै न चेट् ॥४।३।६६॥

एभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे लुप्स्यात् । लुप्सन्नियोगे चैतेभ्यो नेट् स्यात् ।

भवतेः सिज्लुपि ॥४।३।१२॥

सिचो लुपि भवतेर्न गुणः ।

अवौदाधौ दा ॥३।३।५॥

दा धा इत्येवं रूपौ धातू दासंज्ञौ स्तः । दाव्क् लवने ॥ दातं बर्हिः । दैव् शोधने ॥ अवदातं मुखम् । एतौ वितौ धातू त्यक्त्वा । अडागमेऽद्यतन्यां भू-धातोः । अभूत् । अभूताम् । अभू स् अन् इतिस्थिते सिज्लोपे धातोरिवर्णोवर्ण-स्येत्युवादेशे ।

भुवोव परोक्षाद्यतन्योः ॥४।२।४३॥

अनयोः परतो वान्तस्य भुव उपान्त्यस्योत्स्यात् । अभूवन् । अभूः । अभू-तम् । अभूत । अभूवम् । अभूव । अभूम ।

परोक्षे ॥५।२।१२॥

भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे धातोः परोक्षा स्यात् । भू णव् इति स्थिते । णकारो वृद्ध्यर्थः ।

द्विर्धातुःपरोक्षाङे प्राक्तुस्वरे स्वरविधेः ॥४।१।१॥

परोक्षायां ङे च प्रत्यये परे धातुर्द्विः स्यात्, स्वरादौ तु द्वित्वनिमित्ते स्वरस्य कार्यात्प्रागेव द्वित्वं स्यात् । तेन निनायेत्यादौ वृद्धेः प्रागेव द्वित्वम् ।

भूस्वपोरदुतौ ॥४।१।७०॥

भूस्वपोः परोक्षायां द्वित्वे सति पूर्वस्य क्रमात् अत् उच्च स्यात् ।

द्वितीयतुर्ययोः पूर्वौ ॥४।१।४२॥

द्वित्वे पूर्वयोर्द्वितीयतुर्ययोः क्रमादाद्यतृतीयौ स्याताम् । वादेशे भुवोव इत्यूत्वे च बभूव श्रीवीरः । बभूवतुः । बभूवुः ।

स्कृऽसृवृभृस्तुद्रुश्रुस्रोर्व्यञ्जनादेः परोक्षायाः॥४।४।८१॥

स्कृगस्तथा सर्वधातुभ्यः परस्य व्यञ्जनादेः परोक्षाया आदिरिट् स्यात्। सृ भृ वृ स्तु द्रु श्रु स्रु एतान् वर्जयित्वा। बभूविथ। बभूवथुः। बभूव। बभूव। बभूविव। बभूविम।

कृतास्मरणातिनिह्नवे परोक्षा ॥५।२।११॥

कृतस्य व्यापारस्यास्मरणे तथाऽपलापेऽपरोक्षेऽपि भूतानद्यतनेऽर्थे धातोः परोक्षा स्यात्। सुप्तोऽहं किल विचचार। नाहं कलिङ्गान् जगाम।

आशिष्याशीःपञ्चम्यौ ॥५।४।३८॥

परस्येष्टार्थशंसनमाशीः। तदर्थे धातोराशीः पञ्चमी च विभक्तिर्भवति। भू क्यात् इति स्थिते। ककारो गुणनिषेधार्थः। भूयात्कल्याणं विजयप्रभसूरिभ्यः। भूयास्ताम्। भूयासुः। भूयाः। भूयास्तम्। भूयास्त। भूयासम्। भूयास्व। भूयास्म।

अनद्यतने श्वस्तनी ॥५।३।५॥

अनद्यतनभविष्यत्यर्थे धातोः श्वस्तनी स्यात्। भू ता इतिस्थिते।

स्ताद्यशितोऽत्रोणादेरिट् ॥४।४।३२॥

धातोः परस्य सकारादेस्तकारादेश्चाशितः प्रत्ययस्यादिरिट् स्यात् नतु त्रप्रत्यय उणादिषु च। भविता श्वः पूजोत्सवः। भवितारौ। भवितारः। भवितासि। भवितास्थः। भवितास्थ। भवितास्मि। भवितास्वः। भवितास्मः।

भविष्यन्ती ॥५।३।४॥

सामान्यतो भविष्यदर्थाद्धातोर्भविष्यन्ती स्यात्। सादिस्वादिटि। भविष्यति। भविष्यतः। भविष्यन्ति। भविष्यसि। भविष्यथः। भविष्यथ। भविष्यामि। भविष्यावः। भविष्यामः।

पुरायावतो वर्तमाना ॥५।३।७॥

अनयोरुपपदयोर्भविष्यदर्थाद्धातोर्वर्तमाना स्यात्। पुराभवति। यावद्भवति। भविष्यतीत्यर्थः।

कदाकर्ह्योर्नवा ॥५।३।८॥

कदा भवति। कदा भविष्यति। एवं कर्हियोगे। कर्हि भवति। कर्हि भविष्यति।

माङ्यद्यतनी ॥५।४।३९॥

माङ्युपपदे धातोरद्यतन्येव स्यात्। मा भूत्।

सस्मे ह्यस्तनी च ॥५।४।४०॥

ससहिते माङ्युपपदे ह्यस्तनी, अद्यतनी च स्यात्। मा स्म भवत्। मा स्म भूत्।

अयदि स्मृत्यर्थे भविष्यन्ती ॥५।२।९॥

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे भूतानद्यतनार्थे भविष्यन्ती स्यात् नतु यच्छब्देन योगे। स्मरसि साधो सिद्धाद्रिं यास्यावः। यच्छब्दयोगे तु स्मरसि मित्र यत्तत्र तपस्विनोऽभवाम।

धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः ॥५।४।४१॥

धात्वर्थानां विशेषणविशेष्यभावे सति, अयथाकालमपि प्रत्ययाः स्युः। विश्वदृश्वाऽस्य पुत्रो भविता। भावि कृत्यमासीत्।

प्रचये नवा सामान्यार्थस्य ॥५।४।४३॥

भृशाभीक्ष्ण्ये यथाविधीति च नानुवर्तेते। प्रचये धात्वर्थानां समुच्चये गम्ये सामान्यार्थस्य धातोः परौ हिस्वौ तध्वमौ तद्युष्मदि वा स्याताम्। व्रीहीन् वप लुनीहि पुनीहि इत्येवं यत्यते यतते वा। पक्षे वपति लुनाति पुनाति इत्येवं यत्यते चैत्रेण। यतते चैत्रः। सूत्रमधीष्व। निर्युक्तिमधीष्व। भाष्यमधीष्वेत्येवाधीते पक्षे सूत्रमधीते। निर्युक्तिमधीते। भाष्यमधीते इत्येवमधीते। एवं तध्वमोरप्युदाहरणीयानि।

भृशाभीक्ष्ण्ये हिस्वौ यथाविधि तध्वमौ च तद्युष्मदि ॥५।४।४२॥

गुणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तरैरव्यवहितानां साकल्यं फलातिरेको वा भृशत्वम्। प्रधानक्रियाया विक्लेदादेः क्रियान्तरैरव्यवहितायाः पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यम्। सर्वकालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सर्वविभक्तिवचनविषये हिस्वौ स्तः, यतो धातो यत्र च कारके हिस्वौ विधीयेते तस्यैव धातोस्तत्कारकविशिष्टस्यानुप्रयोगे सति। तथा तध्वमौ हिस्वौ च बहुत्वविशिष्टे तध्वंसम्बन्धिनि युष्मद्यभिधेये भवतो यथाविधि धातोरनुप्रयोगे। लुनीहि लुनीहीत्येवायं लुनाति। अधीष्वाधीष्वेत्येवायमधीते। लुनीत लुनीत इत्येव यूयं लुनीथ। लुनीहि लुनीहि वा। अधीध्वमधीध्वमित्येव यूयमधीध्वे। अधीष्वाधीष्वेति वा।

सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः ॥५।४।९॥

सप्तम्या अर्थो निमित्तं हेतुफलकथनादिका सामग्री कुतश्चिद्वैगुण्यात्क्रियाया अनभिनिर्वृत्तौ सत्यां भविष्यदर्थाद्धातोः सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तिर्विभक्तिः स्यात् । सुवृष्टिश्चेदभविष्यत् सुभिक्षमभविष्यत् । अभविष्यताम् । अभविष्यन् । अभविष्यः । अभविष्यतम् । अभविष्यत । अभविष्यम् । अभविष्याव । अभविष्याम । एवं दशापि विभक्तयः ।

अदुरुपसर्गान्तरो णहिनुमीनाने: ॥२।३।७७॥

दुर्वर्जोपसर्गस्थादन्तः शब्दस्थाच्च रषृवर्णात्परस्य णहिनुमीनानिसम्बन्धिनो नकारस्य णत्वं स्यात् । णेति णोपदेशधातुग्रहणम् । उपसर्गाण्णत्वविधानात् । प्रभवाणि । दुर्वर्जनाद्दुर्भवानि । अन्तर्भवाणि ।

अकखाद्यषान्ते पाठे वा ॥२।३।८०॥

पाठे धातूपदेशे कादिः खादिर्वा षकारान्तश्च यो धातुस्तदन्यस्मिन् धातौ परे अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात्परस्य नेर्नस्य णत्वं वा स्यात् । प्रणिभवति । प्रनिभवति । इहोपसर्गाणामसमस्तत्वेऽपि संहिता नित्या । तदुक्तम्—संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः । नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥ भूसत्तायामिति सत्ताद्यर्थोऽत्रोपलक्षणम् । मृदो घटो भवति इत्यादावुत्पद्यते इत्याद्यर्थात् । उपसर्गा अतएवार्थविशेषद्योतकाः । प्रभवति । पराभवति । सम्भवति । अनुभवति । अभिभवतीत्यादौ विविधार्थावगतेः । उक्तं च, उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते । विहाराहारसंहारप्रहारप्रतिहारवत् ॥ १ ॥ पां पाने ॥ २ ॥ अनुस्वार एकस्वरादनुस्वारेत इतीण्निषेधार्थः ।

श्रौतिकृवुधिवुपाघ्राध्मास्थाम्नादाम्दृश्यर्तिशदसदः शृकृधिपिबजिघ्रधमतिष्ठमनयच्छपश्यर्च्छशीयसीदम् ॥४।२।१०८॥

शृणोत्यादीनां शिति परे आदयः क्रमात् स्युः । पिबेत्यदन्तत्वान्न शवि गुणः । पिबति । पिबतः । पिबन्ति । पिबेत् । पिबेताम् । पिबेयुः । पिबतु । पिबतात् । पिबताम् । पिबन्तु । अपिबत् । अपिबताम् । अपिबन् । पिबैतिदाभ्वितिसिज्लोपे अपात् । अपाताम् ।

सिज्विदोऽभुवः ॥४।२।९२॥

सिच्प्रत्ययान्ताद्विदश्च धातोः परस्यानः पुस् स्यात् । पकार इत् ।

इडेत्पुसि चातो लुक् ॥४।३।९४॥

क्ङित्यशिति स्वरे, इटि, एतिपुसि च परे आदन्तस्य धातोर्लुक् स्यात्। अपुः। अपाः। अपातम्। अपात। अपाम्। अपाव। अपाम।

ह्रस्वः ॥४।१।३९॥

द्वित्वे सति पूर्वस्य ह्रस्वः स्यात्।

आतो णव औः ॥४।२।१२०॥

आतः परस्य णव औः स्यात्। पपौ।

इन्ध्यसंयोगात्परोक्षाकिद्वत् ॥४।३।२१॥

इन्धेर्धातोरसंयोगाच्च पराऽवित्परोक्षा किद्वत्स्यादिति कित्त्वादिडेत्पुसीत्यातो लुक्। पपतुः। पपुः।

सृजिदृशिस्कृस्वराऽत्वतस्तृज्नित्यानिटस्थवः ४।४।७८

सृजिदृशिभ्यां तथा स्सट्युक्तकृगो धातोस्तथा स्वरान्तादकारोपान्त्यात्तृचि नित्यानिटो विहितस्य थव आदिरिड्वा स्यात्। पपिथ। पपाथ। पपथुः। पप। पपौ। पपिव। पपिम।

गापास्थासादामाहाकः ॥४।३।९६॥

एषां क्लियाशिष्येः स्यात्। पेयात्। पेयास्ताम्। पेयासुः। पेयाः। पेयास्तम्। पेयास्त। पेयासम्। पेयास्व। पेयास्म।

एकस्वरादनुस्वारेतः ॥४।४।५६॥

एकस्वरादनुस्वारेतो धातोः स्ताद्यशित आदिरिण्न स्यात्। पाता। पातारौ। पातारः। पास्यति। पास्यतः। पास्यन्ति। अपास्यत्। अपास्यताम्। अपास्यन्। घ्रां गन्धोपादाने ॥ ३ ॥ जिघ्रति। जिघ्रेत्। जिघ्रतु। जिघ्रतात्। अजिघ्रत्।

धेघ्राशाच्छासो वा ॥४।३।६७॥

एभ्यः परस्य सिचः परस्मैपदे लुप् वा स्यात्। अघ्रात्। पक्षे।

सःसिजस्तेर्दिस्योः ॥४।३।६५॥

सिजन्ताद्धातोरस्तेश्च परयोर्दिस्योरादिरीत् स्यात्।

यमिरमिनम्यातः सोऽन्तश्च ॥ ४।४।८६ ॥

एभ्यस्तथाऽऽकारान्तेभ्यश्च परस्मैपदे परे सिच आदिरिट् स्यात्, एषां च सोऽन्तः।

इट ईति ॥४।३।७१॥

इटः परस्य सिचईति परे लुक्स्यात् । अघ्रासीत् । अघ्राताम् । अघ्रासिष्टाम् । अघ्रुः । अघ्रासिषुः । अघ्राः । अघ्रासीः । अघ्रातम् । अघ्रासिष्टम् । अघ्रात । अघ्रासिष्ट । अघ्राम् । अघ्रासिषम् । अघ्राव । अघ्रासिष्व । अघ्राम । अघ्रासिष्म । परोक्षायां घ्राघ्रेति द्वित्वे ।

व्यञ्जनस्यानादेर्लुक् ॥४।१।४४॥

द्वित्वे पूर्वस्यानादेर्व्यञ्जनस्य लुक्स्यात् । द्वितीय तुर्ययोरिति घस्य गत्वे ।

गहोर्जः ॥४।१।४०॥

द्वित्वे पूर्वयोर्गहोर्जः स्यात् । जघ्रौ । जघ्रतुः । जघ्रुः । जघ्रिथ । जघ्राथ । जघ्रथुः । जघ्र । जघ्रौ । जघ्रिव । जघ्रिम ।

संयोगादेर्वाशिष्ये: ॥४।३।९५॥

संयोगादेरादन्तस्य क्ङित्याशिष्येर्वा स्यात् । घ्रेयात् । घ्रायात् । घ्रेयास्ताम् । घ्रायास्ताम् । घ्रेयासुः । घ्रायासुः । घ्राता । घ्रास्यति । अघ्रास्यत् । ध्मां शब्दाग्निसंयोगयोः ॥ ४ ॥ धमति । ४ । अध्मासीत् । दध्मौ । ध्मायात् । ध्मेयात् । ध्माता । ध्मास्यति । अध्मास्यत् । ष्ठां गतिनिवृत्तौ ॥ ५ ॥

षः सोऽष्ट्यैष्ठिवष्वष्कः ॥२।३।९८॥

पाठे धात्वादेः षः सः स्यान्नतु ष्ट्यैष्ठिवष्वष्काम् । स्वरदन्त्यपरसकारादयः स्मिस्विदिस्वदिस्वञ्जिस्वपयश्च । षोपदेशाः सृपिसृजिस्त्यास्तृसृसेकृवर्जम् ॥ १ ॥ निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति ठस्य थत्वे स्था धातुः । तिष्ठति ४ । अस्थात् । अस्थाताम् । अस्थुः ।

अघोषे शिटः ॥४।१।४५॥

द्वित्वे पूर्वस्य शिटस्तस्मिन्नेवाघोषे लुक् स्यात् । तस्थौ । तस्थतुः । तस्थुः । तस्थिथ । तस्थाथ ।

स्थासेनिसिधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि ॥२।३।४०॥

उपसर्गस्थान्नाम्यन्तस्थात्कवर्गाच्च परस्यैषामड्व्यवधानेऽपि सस्य षः स्यात् द्वित्वेऽपि । अधितष्ठौ । स्थेयात् । स्थाता । स्थास्यति । अस्थास्यत् । म्नां अभ्यासे ॥ ६ ॥ मनति ४ । अम्नासीत् । मम्नौ । म्नेयात् । म्नायात् । म्नाता । म्नास्यति । अम्नास्यत् । दां दाने ॥ ७ ॥ यच्छति ४ । सिचो दासंज्ञत्वात् पिबैतीत्यादिना

लुप्। अदात्। ददौ। गापास्थेत्येकारे देयात्। दाता। दास्यति। अदास्यत्। जिं ञिं अभिभवे॥ ८॥ जयति। जयेत्। जयतु। जयतात्। अजयत्।

सिचि परस्मै समानस्याङिति ॥४।३।४४॥

समानान्तस्य धातोः परस्मैपदविषये सिचि, अङिति वृद्धिः स्यात्। अजैषीत्। अङितीति किम्? धूधातोः कुटादित्वान्ङित्वेन अधुवीत्। नात्र वृद्धिः। अजैष्टाम्। अजैषुः। अजैषीः। अजैष्टम्। अजैष्ट। अजैषम्। अजैष्व। अजैष्म।

जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥४।१।३५॥

सनि परे परोक्षायां च परस्यां द्वित्वे सति पूर्वात्परस्य जेर्गिः स्यात्।

नामिनोऽकलिहलेः ॥४।३।५१॥

नाम्यन्तस्य धातोर्नाम्नोवा कलिहलिवर्ज्यस्य ञिति णिति च वृद्धिः स्यात्। जिगाय। योऽनेकस्वरस्य। जिग्यतुः। जिग्युः। जिगयिथ। जिगेथ। जिग्यथुः। जिग्य।

णिद्वान्त्यो णव् ॥४।३।५८॥

परोक्षायामन्त्यो णव् वा णित्स्यात्। जिगय जिगाय। जिग्यिव। जिग्यिम।

दीर्घश्च्वियङ्यक्क्येषु च ॥४।३।१०८॥

च्वौ यङि यक्क्ये च गकारादावाशिषि च परतोऽन्त्यस्वरस्य दीर्घः स्यात्। जीयात्। जीयास्ताम्। जीयासुः। जेता। जेष्यति। अजेष्यत्। एतावभिभवे न्यूनीकरणे न्यूनीभवने वा। प्रथमे सकर्मकः। अरीञ्जयति। द्वितीये सकर्मकः। अध्ययनात्पराजयते। अध्येतुं ग्लायतीत्यर्थः।

परावेर्जेः ॥३।३।२८॥

आत्मनेपदं कर्तरि। विजयते। क्षिं क्षये ॥९॥ अकर्मकः। अन्तर्भावितण्यर्थत्वे सकर्मकः। क्षयति। अक्षैषीत्। चिक्षाय। चिक्षियतुः। चिक्षियुः। चिक्षयिथ। चिक्षेथ। क्षीयात्। शेषं जिवत्। इं दुं द्रुं श्रुं स्रुं गतौ ॥ १० ॥ अयति। अयेत्। अयतु। आयत्। आयताम्। आयन्। ऐषीत्। ऐष्टाम्। ऐषुः। इयाय। इयतुः। इयुः। योऽनेकस्वरस्येति द्वित्वे सति यत्वम्। द्रवति। अद्यतन्याम्।

णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्तरि ङः ॥ ३।४।५८॥

इति वक्ष्यमाणविधिना अदुद्रुवत्। दुद्राव। दुद्रुवतुः। दुद्रुवुः। थवि द्रुवर्जनान्नेट्। दुद्रोथ। द्रूयात्। द्रोता। दुधातोस्तु दुदविथ। दुदोथ। स्रवति। शुश्राव।

शुश्रुवतुः । शुश्रोथ । श्रूयात् । श्रोता । स्रुधातोः स्रवति । णिश्रीति ङे असुस्रु-वत् । षुंप्रसवैश्वर्ययोः ॥ ११ ॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सवति ४ ।

धूगसुस्तोः परस्मै ॥४।४।८५॥

एभ्यः परस्मैपदे सिच आदिरिट् स्यात् । इत्यत्रग्रहणे असावीत् । पक्षे असौषीत् । अषोपदेशत्वान्न षत्वम् । सुसाव । सुसोथ । सुसविथ । षोपदेशोऽयं दीक्षितमते । सूयात् । सोता । सोष्यति । ध्रुं स्थैर्ये च ॥ १२ ॥ चाद्गतौ । ध्रुवति ४ । दीक्षितमतेऽयं कुटादौ गत्यर्थः । ध्रुवति । स्मृं चिन्तायाम् ॥ १३ ॥ स्मरति ४ । अस्मार्षीत् । अस्मार्ष्टाम् । अस्मार्षुः । स्मृ स्मृ इति द्वित्वे सति ।

ऋतोऽत् ॥४।१।३८॥

द्वित्वे सति पूर्वस्य ऋतोऽत्स्यात् । सस्मार ।

संयोगादृदर्त्तेः ॥४।३।९॥

संयोगात्परोयऋत्तदन्तस्यार्तेश्चकसुकानवर्ज्यपरोक्षायां गुणः स्यात् । सस्मरतुः । सस्मरुः ।

ऋतः ॥४।४।७९॥

ऋकारान्ताद्धातोस्तृचि नित्यानिटो विहितस्य थव आदिरिण्न स्यात् । सस्मर्थ । सस्मरथुः । सस्मर । सस्मार । सस्मरिव । सस्मरिम ।

क्ययङाशीर्ये ॥४।३।१०॥

संयोगात्परो यऋत्तदन्तस्यार्तेश्च क्ययङाशीर्ये गुणः स्यात् । स्मर्यात् । स्मर्यास्ताम् । स्मर्यासुः । स्मर्ता ।

हनृतः स्यस्य ॥४।४।४९॥

हन्तेः ऋदन्ताच्च परस्य स्यस्यादिरिट् स्यात् । स्मरिष्यति । अस्मरिष्यत् । ह्वृं कौटिल्ये ॥१४॥ ह्वरति । अह्वार्षीत् । जह्वार । जह्वरतुः । जह्वर्थ । ह्वर्यात् । औस्वृश-ब्दोपतापयोः ॥ १५ ॥ स्वरति ४ । अस्वारीत् । अस्वारिष्टाम् । पक्षे अस्वार्षीत् । अस्वार्ष्टाम् । सस्वार । सस्वरिथ । तृचि नित्यानिट्त्वाभावान्न विकल्पः । सस्वर्थेत्यपि दीक्षितः । सस्वरिव । सस्वरिम । स्वर्यात् । औदित्त्वात् । स्वर्ता । स्वरिता । स्वरिष्यति । अस्वरिष्यत् । हनृतः स्यस्येतिपरत्वान्नित्यमिट् । तॄ प्लवनतरणयोः ॥ १६ ॥ तरति ४ । अतारीत् । अतारिष्टाम् । अतारिषुः । ततार ।

स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायाम् ॥४।३।८॥

सटा सहितस्य कृगऋच्छेस्तथा ऋदन्तानां च परोक्षायां गुणः स्यात् । कोपलक्षितपरोक्षायां न गुणः । तर् इति जाते ।

तॄत्रपफलभजाम् ॥४।१।२५॥

एषां चतुर्णामवित्परोक्षासेट्थवोः परयोः स्वरस्य, एः स्यान्न च द्विः। तेरतुः। तेरुः। तेरिथ।

ॠतां क्ङितीर् ॥४।४।११६॥

दीर्घॠकारान्तस्य धातोः किति ङिति च परे इर् स्यात्।

भ्वादेर्नामिनो दीर्घोर्वोर्व्यञ्जने ॥२।१।६३॥

तीर्यात्।

वॄतो नवाऽनाशीः सिच्परस्मै च ॥४।४।३५॥

वृग्वृङ् आभ्यां तथा ॠकारान्तेभ्यश्च परस्येटो दीर्घो वा स्यात्, न तु परोक्षायामाशिषि सिचि परस्मैपदे च। तरिता। तरीता। तरिष्यति। तरीष्यति। अतरिष्यत्। अतरीष्यत्। सृं गतौ ॥ १७ ॥ सरति ४।

सर्त्यर्त्तेर्वा ॥३।४।६१॥

सृऋ आभ्यां कर्तर्यद्यतन्यां वाऽङ् स्यात्। अत्र ऋधातुर्भ्वादिरदादिर्वा।

ऋवर्णदृशोऽङि ॥४।३।७॥

गुणः। असरत्। पक्षे असार्षीत्। असार्ष्टाम्। सर्त्यर्तौ जौहोत्यादिकाविति दीक्षितः। ससार। सस्रथ। सस्रव। सस्रम। ऋदित्वान्नेट्।

रिः शक्याशीर्ये ॥४।३।११०॥

ऋकारान्तस्य धातोर्ऋतः स्थाने शे क्ये आशीर्ये च परे रिः स्यात्। स्रियात्। सर्ता। सरिष्यति।

वेगे सर्तेर्धाव् ॥४।२।१०७॥

शिति परे त्यादौ। धावति। ऋं प्रापणे च ॥ १८ ॥ चाद्गतौ। श्रौतीत्यादिना ऋच्छति।

स्वरादेस्तासु ॥४।४।३१॥

स्वरादेर्धातोरादेः स्वरस्य ह्यस्तन्यद्यतनीक्रियातिपत्तिषु विषये वृद्धिः स्यात्। आर्छत्। आर्छताम्। आर्छन्। आर्षीत्। आर्ष्टाम्। पक्षे सर्त्यर्तेर्वा आरत्। द्वित्वे वृद्धौ। आर। आरतुः। आरुः।

ऋवृव्येऽद इट् ॥४।४।८०॥

अर्तेर्वृगो व्ययतेरदश्च धातोः परस्य थव आदिरिट् स्यात् । आरिथ । अर्यात् । अर्ता । अरिष्यति । आरिष्यत् । गृं घृं सेचने ॥ १९ ॥ गरति । अगार्षीत् । जगार । जगर्थ । जग्रिव । जग्रिम । ग्रियात् । गर्ता । गरिष्यति । अगरिष्यत् । ह्वृं वरणे ॥ २० ॥ ध्वृं हूर्छने । ध्वरति । अध्वार्षीत् । दध्वार । दध्वर्थ । ट्धें पाने ॥ २१ ॥ धयति ।

आत्सन्ध्यक्षरस्य ॥४।२।१॥

धातोः सन्ध्यक्षरान्तस्य आः स्यान्नतु शिति । ततश्च दासंज्ञा ।

ट्धेश्वेर्वा ॥३।४।५९॥

आभ्यां कर्तर्यद्यतन्यां ङो वा स्यात् । द्विर्धातुरिति द्वित्वे पूर्वस्य ह्रस्वत्वे दत्वे च अदधत् । अदधताम् । अदधन् । पक्षे ट्धेघ्रेतिसिज्लोपे । अधात् । अधाताम् । अधुः । विकल्पद्वये त्रैरूप्यमिति यमिरमिनम्यातः सोऽन्तश्च । अधासीत् । अधासिष्टाम् । अधासिषुः । दधौ । धाता । शेषं पावत् । ध्यैं चिन्तायाम् ॥ २२ ॥ ध्यायति । अध्यासीत् । दध्यौ । दध्यतुः । दध्युः । दध्यिथ । दध्याथ । ध्येयात् । ध्यायात् । ग्लैं हर्षक्षये ॥ २३ ॥ धातुक्षये इत्यर्थः । म्लैं गात्रविनामे । कान्तिक्षये इत्यर्थः । ग्लायति । अग्लासीत् । जग्लौ । जग्लिथ । जग्लाथ । ग्लेयात् । ग्लायात् । द्यैं न्यक्करणे ॥ २४ ॥ द्यायति । अद्यासीत् । दद्यौ । द्रैं स्वप्ने ॥ २५ ॥ ध्रैं तृप्तौ ॥ २६ ॥ कैं गैं रैं शब्दे ॥ २७ ॥ अकासीत् । अगासीत् । अरासीत् । इत्यादि । ष्ट्यैं स्त्यैं शब्दसंघातयोः ॥ २८ ॥ ष्ट्यायति । स्त्यायति । खैं खदने ॥२९॥ क्षैं जैं षैं क्षये ॥ ३० ॥ क्षायति । जायति । सायति । अजासीत् । ससौ । जजौ । गापास्थेत्यत्र स्यतेरेव ग्रहणादस्य सायादित्यत्र नैकारः । अससीत् । नात्र सिज्लुक् । स्रैं श्रैं पाके ॥ ३१ ॥ पैं ओवैं शोषणे ॥ ३२ ॥ पेयात् । अपासीत् । अयं गैंवत् । आशिषि पायादिति दीक्षितः । ष्णैं वेष्टने ॥ ३३ ॥ स्नायति । दैंव् शोधने ॥ ३४ ॥ दायति । दासंज्ञाऽभावाद्दायात् । अदासीत् । इत्यत्र नैकारसिज्लोपौ । तक्क हसने ॥ ३५ ॥ तक्कति । फक्क नीचैर्गतौ ॥ ३६ ॥ तकु कृच्छ्रजीवने ॥ ३६ ॥ शुक गतौ ॥ ३७ ॥ वुक्क भाषणे । भषण इत्यन्ये । ओखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः ॥ ३८ ॥ ओखति । गुरुनाम्यादेरित्यामि । ओखाञ्चकार । शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ ॥ ३९ ॥ कक्ख हसने ॥ ४० ॥ उख नख णख मख रख लख मखु रखु लखु रिखु इख इखु ईखु वल्ग रगु लगु तगु अगु श्लगु अगु वगु मगु स्वगु द्रगु तुगु रिगु लिगु गतौ ॥ ४१ ॥ णवि उख् उख् इति द्वित्वे ।

---

१ लक्षणप्रतिपदोक्तयोः प्रतिपदोक्तस्यैव ग्रहणमिति परिभाषया पा इत्यस्यैवेत्त्वं नतु पै इत्यस्य प्र० पै इत्यस्य पा इति रूपं लक्षणानुसंधानपूर्वकमिति नागेशः परिभाषेन्दुशेखरे । गास्थोर्मध्ये पाठाद् भौवादिकयोः पै पा इत्येतयोः पाशब्देन ग्रहणमितिग्रन्थाशयः पं. वर्षानन्दमिश्रः ।

लघोरुपान्त्यस्य ॥४।३।४॥

धातोरुपान्त्यस्य नामिनो लघोरक्ङिति गुणः स्यात्। इति गुणे।

पूर्वस्यास्वे स्वरे य्वोरियुव् ॥४।१।३७॥

द्वित्वे पूर्वस्येवर्णोवर्णयोरस्वे स्वरे इयुवौ स्तः। उवोख। ऊखतुः। ऊखुः। इह समानानां तेन दीर्घस्य पूर्वग्रहणेन ग्रहणाद्धस्वः प्राप्तोऽपि न भवति सकृत्प्रवृत्तत्वात्। पर्जन्यवल्लक्षणप्रवृत्त्या ह्रस्वे कृते ततो दीर्घः परत्वात्।

उदितः स्वरान्नोऽन्तः ॥४।४।९८॥

उदितो धातोः स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात्। मङ्खति। त्वगु कम्पने च ॥ ४२ ॥ चाद्गतौ। युगु जुगु वुगु वर्जने ॥ ४३ ॥ गग्घ हसने ॥ ४४ ॥ दघु पालने ॥ ४५ ॥ वर्जनेऽपीत्यन्ये। शिघु आघ्राणे ॥ ४६ ॥ शिङ्घति। लघु शोषणे ॥ ४७ ॥ लङ्घति। चवर्गान्ताः। शुच शोके ॥ ४८ ॥ शोचति। कुच शब्दे तारे ॥ ४९ ॥ कोचति। कुञ्च गतौ ॥ ४९ ॥ कुञ्च च कौटिल्याल्पीभावयोः ॥ ५० ॥ लुञ्च अपनयने ॥५१॥

नो व्यञ्जनस्यानुदितः ॥४।२।४५॥

व्यञ्जनान्तस्यानुदितो धातोरुपान्त्यस्य नकारस्य क्िति ङिति च परे लुक् स्यात्। कुच्यात्। कुच्यात्। लुच्यात्। अर्च पूजायाम् ॥ ५२ ॥ अर्चति। आर्चत्। आर्चीत्। आर्चिष्टाम्।

अनातो नश्चान्त ऋदाद्यशौ संयोगस्य ॥४।१।६९॥

ऋदादेरश्नोतेः संयोगान्तस्य च परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्यादेरात्स्थानादन्यस्याकारस्याः स्यात्। कृतात्त्वान् नोऽन्तश्च। आनर्च। आनर्चतुः। आनर्चुः। अर्च्यात्। अर्चिता। अर्चिष्यति। अञ्चु गतौ च ॥ ५३ ॥ चात्पूजायाम्।

अञ्चोऽनर्चायाम् ॥४।२।४६॥

अच्यात्। पूजायाम्। अञ्च्यात्। वञ्चू चञ्चू तञ्चू त्वञ्चू मञ्चू मुञ्चू म्रुञ्चू म्रुचू म्लुचू ग्लुचू ग्लुञ्चू षस्ज गतौ ॥ ५४ ॥ गुचु ग्लुचु स्तेये ॥५५॥ गतावपि केचित्।

ऋदिच्छ्विस्तम्भूम्रुचूम्लुचूग्रुचूग्लुचूग्लुञ्चूज्रो वा ॥३।४।६५॥

ऋदितो धातोः श्विप्रभृतिभ्यश्च कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदे परे वाऽङ् स्यात्। अम्रुचत्। अम्रोचीत्। अम्लुचत्। अम्लोचीत्। अग्रुचत्। अग्रोचीत्। अग्लुचत्। अग्लोचीत्। अग्लुञ्चीत्। षस्ज गतावस्य सस्य शषाविति सस्य शः। सज्जति। म्लेच्छ अव्यक्तायां वाचि ॥ ५६ ॥ म्लेच्छति। वाछु वाञ्छायाम् ॥५७॥

वाञ्छति । लच्छ लाच्छु लक्षणे ॥ ५७ ॥ लाञ्छति । अनात इति सूत्रेऽनाकारस्थानकथनात्[1] । आछु आयामे ॥ ५८ ॥ आञ्छ । आञ्छतुः । आञ्छुः । कश्चित्तु आनाञ्छ । आनाञ्छतुरिति । ह्रीच्छ लज्जायाम् ॥ ५९ ॥ जिह्रीच्छ । हूर्च्छा कौटिल्ये ॥ ६० ॥ हूर्च्छति । मूर्च्छा मोहसमुच्छ्राययोः ॥ ६१ ॥ मूर्च्छति । स्फूर्च्छा विस्मृतौ ॥ ६२ ॥ स्फूर्च्छति । युच्छ प्रमादे ॥ ६२ ॥ उछु उञ्छे ॥ ६३ ॥ धान्यकणादाने इत्यर्थं । उञ्छति ।

गुरुनाम्यादेरनृच्छूर्णोः ॥३।४।४८॥

गुरुर्नामी आदिर्यस्य तस्माद्धातोः ऋच्छूर्णुवर्जं परस्याः परोक्षायाः स्थान आमादेशः स्यात् । आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयः परोक्षान्ता अनुप्रयुज्यन्ते । उञ्छाञ्चकार । धृज धृजु ध्वज ध्वजु ध्रज ध्रजु वज व्रज षस्ज गतौ ॥ ६४ ॥ धर्जति । धृञ्जति । व्रजति ।

वद्व्रजलः ॥४।३।४८॥

वदव्रजोर्लकारान्तानां रेफान्तानां च धातूनामुपान्त्यस्याकारस्य परस्मैपदे परे सिचि वृद्धिः स्यात् । अव्राजीत् । सज्जति । कचिदात्मनेपदमपि । अज क्षेपणे च ॥ ६५ ॥ चाज्जतै । अजति ।

अघञ्क्यबलच्यजेर्वी ॥४।४।२॥

घञ् क्यप् अल् अच् वर्जेऽशिति विषयभूतेऽजेर्वीत्यादेशो वा स्यात् । अवैषीत् । आजीत् । विवाय । विव्यतुः । अत्र वकारस्य व्यञ्जनपरत्वात् भ्वादेर्नामिन इति दीर्घे प्राप्ते स्वरस्य परे प्राग्विधाविति स्थानिवद्भावेन स्वरपरत्वम् । न च न सन्धीति निषेध इति वाच्यम् । स्वरदीर्घयलोपेषु लोपस्वरादेश एव न स्थानिवदित्युक्तेः । थवि सृजिदृशीत्यादिना वेट् । विवयिथ । विवेथ । तदुक्तम् । स्वरान्तोऽकारवान्वा यस्तृच्यनिट् थवि वेडयम् । ऋदन्तर्ह्व्ङ्क्ङित्यानिट् स्वाधन्यः सेट् परोक्षके ॥ १ ॥ पक्षे आजिथ । विव्यथुः । विव्य । विवाय । विवय । विव्यिव । आजिव । विव्यिम । आजिम । वीयात् । अज्यात् । वेता । अजिता । वेष्यति । अजिष्यति । अवेष्यत् । आजिष्यत् । कुजू खुजू स्तेये ॥ ६५ ॥ कोजति । खोजति । अर्ज षर्ज अर्जने ॥ ६६ ॥ अर्जति । आनर्ज । सर्जति । कर्ज व्यथने ॥ ६७ ॥ चकर्ज । खर्ज मार्जने च ॥ ६८ ॥ खज मन्थे ॥ ६९ ॥ चखाज । खजु गतिवैकल्ये ॥ ७० ॥ खञ्जति । एजृ कम्पने ॥ ७१ ॥ एजति । एजाञ्चकार । टुओस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे ॥ ७२ ॥ स्फूर्जति । क्षीज कूज गुज गुजु अव्यक्ते शब्दे ॥ ७३ ॥ गोजति । गुञ्जति । लज लजु तर्ज भर्त्सने ॥ ७४ ॥ अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽत इति वक्ष्यमाणमेत्वम् । लेजतुः । लाज लाजु भर्जने च ॥७५॥ लाजति । लाञ्जति । जज जजु युद्धे ॥ ७६ ॥ जजाज । जेजतुः । जजञ्ज । जजञ्जतुः । तुज

1 तेन सूत्रेणाकारो नोऽन्तादेशश्च न० पं. वर्षानन्दमिश्रः ।

हिंसायाम् ॥ ७७ ॥ तोजति । अतोजीत् । तुजु चलने च ॥ ७८ ॥ तुञ्जति । गर्ज गजु गृज गृजु मुज मुजु मृज मृजु शब्दे ॥ ७९ ॥ जगर्ज । जगर्जतुः । जगर्ज । जगृजतुः । गज मदने च ॥ ८० ॥ चाच्छब्दे । मदनं मदोत्पत्तिः । गजति । व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यात इति वा वृद्धौ अगाजीत् । अगजीत् । त्यजं हानौ ॥ ८१ ॥ त्यजति ।

व्यञ्जनानामनिटि ॥४।३।४५॥

इति वृद्धौ । अत्याक्षीत् । धुड्ह्रस्वादिति सिज्लुकि । अत्याक्ताम् । अत्याक्षुः । तत्याज । षञ्जं सङ्गे ॥ ८२ ॥

दंशसञ्जःशवि ॥४।२।४९॥

इति नलोपे । सजति । रञ्जीं रागे ॥ ८३ ॥

अकट्घिनोश्च रञ्जेः ॥४।२।५०॥

रञ्जेरकटि घिनणि शवि चोपान्त्यस्य नस्य लुक् । रजति । स्वञ्जेरपि केचित् । स्वजते ।

स्वञ्जश्च ॥२।३।४५॥

उपसर्गस्थान्निमित्तादस्य सस्य षत्वम् । परिष्वजते । द्वित्वे त्वादेरेव । परिषस्वजे । अथ टवर्गान्ताः । शौडृ गर्वे इत्यपि कचित् पाठः । शौटृ गर्वे । शौटति । शुशौट । यौटृ बन्धे । यौटति । म्लेटृ म्लेडृ उन्मादे । द्वितीयो डान्तः । म्लेटति म्लेडति । कटे वर्षावरणयोः । चकाट ॥ ८४ ॥ सिचि ।

न श्विजागृशसक्षणह्म्येदितः ॥४।३।४९॥

ह्म्यादेर्हकारमकारयकारान्तानामेदितां च धातूनां परस्मैपदे सेटि सिचि वृद्धिर्न स्यात् । अकटीत् । शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु ॥८५॥ शटति । किट खिट त्रासे ॥ ८६ ॥ शिट षिट अनादरे ॥ ८७ ॥ शेटति । सेटति । जटलट संघाते ॥ ८८ ॥ पिट शब्दे च ॥ ८९ ॥ पेटति । भट भृतौ ॥ ९० ॥ तट उच्छ्राये ॥ ९१ ॥ खट काङ्क्षे ॥ ९२ ॥ णट नृत्तौ ॥ ९३ ॥ पाठे धात्वादेर्णो नः । नटति । नोपदेशोऽयमित्येके । प्रनटति । हट दीप्तौ ॥ ९४ ॥ षट अवयवे ॥ ९५ ॥ चिट परप्रेष्ये ॥ ९६ ॥ चेटति । विट शब्दे ॥ ९७ ॥ हेट विबाधायाम् ॥ ९८ ॥ जिहेट । डान्तोऽयमित्येके । अट पट इट किट कट कटु कटै गतौ ॥ ९९ ॥

अस्यादेराः परोक्षायाम् ॥४।१।६८॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्यादेरकारस्याकारः स्यात् । आट । आटतुः । आटुः । पटति ।

व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्यातः ॥४।३।४७॥

व्यञ्जनादेर्धातोरुपान्त्यस्याकारस्य सेटि सिचि परस्मैपदे परे वा वृद्धिः स्यात् । अपाटीत् । अपटीत् ।

ञ्णिति ॥४।३।५०॥

ञिति णिति च प्रत्यये परे धातोरुपान्त्यस्याकारस्य वृद्धिः स्यात्। पपाट।

अनादेशादेरेकव्यञ्जनमध्येऽतः ॥४।१।२४॥

अवित्परोक्षासेट्थवोः परयो र्योऽनादेशादिर्धातुस्तत्सम्बन्धिनोऽकारस्यासंयुक्तव्यञ्जनमध्यगतस्यैकारः स्यान्नतु द्विः। पेटतुः। पेटुः। वट वेष्टने ॥ १०० ॥ ववाट।

न शसददवादिगुणिनः ॥४।१।३०॥

शसिदद्यो र्वकारादीनां गुणिनां च धातूनां स्वरस्यैत्वं न स्यात्। ववटतुः। ववटुः। वटु विभाजने ॥ १०१ ॥ वण्टति। लुट विलोडने ॥ १०२ ॥ डान्तोऽयमिति कश्चित्। कुटु वैकल्ये ॥ १०३ ॥ कुण्टति। मुट प्रमर्दने ॥ १०४ ॥ चुट चुटु अल्पीभावे ॥ १०५ ॥ चोटति। चुण्टति। रुटु लुटु स्तेये ॥ १०६ ॥ रुण्टति। लुण्टति। स्फुट स्फुटु विशरणे ॥ १०७ ॥ अस्फुटत्। अस्फोटीत्। लट बाल्ये ॥ १०८ ॥ रट रठ च परिभाषणे ॥ १०८ ॥ रटति। रराट। रेटतुः। रठति। पठ व्यक्तायां वाचि ॥ १०९ ॥ पपाठ। वठ स्थौल्ये ॥ ११० ॥ ववठतुः। मठ मदनिवासयोश्च ॥ १११ ॥ अमठीत्। अमाठीत्। कठ कृच्छ्रजीवने ॥ ११२ ॥ हठ बलात्कारे ॥ ११३ ॥ उठ रुठ लुठ उपघाते ॥ ११४ ॥ ओठति। उवोठ। ऊठतुः। रोठति। लोठति। पिठ हिंसासङ्क्लेशयोः ॥११५॥ पेठति। शठ कैतवे च ॥११६॥ शुठ गतिप्रतिघाते ॥ ११७ ॥ कुठु लुठु आलस्ये च ॥११८॥ शुठु शोषणे ॥११९॥ अठ रुठु गतौ ॥ १२० ॥ अथ डान्ताः ॥ पुडु प्रमर्दने ॥ १२१ ॥ मुडु खण्डने च मडु भूषायाम् ॥१२२॥ गडु वदनैकदेशे ॥१२३॥ गण्डगतसंहननक्रियायामित्यर्थः। गण्डति। शौडृ गर्वे ॥ १२४ ॥ पौडृ सम्बन्धे ॥ १२५ ॥ मेडृ म्रेडृ म्लेडृ लोडृ लौडृ उन्मादे ॥ १२६ ॥ शौडादयो लोडृवर्जाष्टान्ता इत्यन्ये। रोडृ रौडृ तौडृ अनादरे ॥ १२७ ॥ क्रीडृ विहारे ॥ १२८ ॥ चिक्रीड। तुडृ तूडृ जौडृ तोडने ॥ १२९ ॥ तोडति। तूडति। प्रथमः संयुक्तडान्त इत्येके। हूडृ हूडृ हूडृ हौडृ गतौ ॥ १३० ॥ खोडृ प्रतिघाते ॥ १३१ ॥ विड आक्रोशे ॥ १३२ ॥ अड उद्यमे ॥ १३३ ॥ आड। आडतुः। लड विलासे ॥ १३४ ॥ लडति। लल्वे। ललति। कडु मदे ॥ १३५ ॥ अयमात्मनेपदेऽपि। कण्डते। चुड्ड हावकरणे ॥ १३६ ॥ हावकरणमभिप्रायसूचनम्। चुड्डति। चुचुड्ड। अड्ड अभियोगे ॥१३७॥ अड्डति। आनड्ड। कड्ड कार्कश्ये ॥ १३७ ॥ कड्डति। चकड्ड। त्रयोऽप्येते दोपान्त्याः। एषां क्विपि चुत् अत् कत् इति। अथ टवर्गीयान्तेषु णकारान्ताः। अण रण वण व्रण बण भण भ्रण मण धण ध्वण ध्रण कण क्वण चण शब्दे ॥ १३८ ॥ अणतीत्यादि। ओणृ अपनयने ॥ १३९ ॥ ओणाञ्चकार। शोणृ वर्णगत्योः ॥ १४० ॥ श्रोणृ श्लोणृ संघाते ॥ १४१ ॥ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु ॥ १४२ ॥ पैणति। अथ तवर्गान्ताः ॥ अत सातत्यगमने।

अतति । आतीत् । आतिष्टाम् । आतिषुः । व्यञ्जनादेरिति किम्? । मा भवानतीत् । चितै संज्ञाने ॥ १४३ ॥ चेतति । अचेतीत् । अचेतिष्टाम् । अचेतिषुः । च्युतृ आसेचने ॥ १४४ ॥ आसेचनमार्द्रीकरणम् । च्योतति । ऋदित्वाद्वाङ् । अच्युतत् । अच्योतीत् । चुतृ श्चुतृ श्च्युतृ क्षरणे ॥ १४५ ॥ श्च्योतति । श्च्योतेत् । श्च्योततु । अश्च्योतत् । अश्च्योतीत् । जुतृ भासने ॥ १४६ ॥ अतु बन्धने ॥ १४७ ॥ अन्तति । कित निवासे रोगापनयने संशये च ॥ १४८ ॥ केतति ।

कितः संशयप्रतिकारे ॥३।१।६॥

सन् स्यात् । विचिकित्सति । संशेते इत्यर्थः । व्याधिं चिकित्सति । प्रतिकरोतीत्यर्थः । अन्यत्र चुरादिपाठात् केतयति । पत्लृ पथे च गतौ ॥१४९॥ पतति ।

श्वयत्यसूवचपतःश्वास्थवोचपप्तम् ॥७।३।१०३॥

इति पप्तादेशो अपप्तत् । पपात । पेततुः । पेतुः । पथति । अपथीत् । एतौ ज्वलादी । कुथु पुथु लुथु मथु मन्थ मान्थ हिंसासंक्लेशनयोः ॥ १५० ॥ उदित्वान्नलोपाभावः । कुन्थ्यात् । मन्थ्यात् । मथ्यात् । अर्द गतियाचनयोः ॥ १५१ ॥ आनर्द । नर्द णर्द गर्द शब्दे ॥ १५२ ॥ णोपदेशाभावान्न णत्वम् । प्रनर्दति । णोपदेशोऽपि प्रणर्दति । तर्द हिंसायाम् ॥ १५३ ॥ कर्द कुत्सिते शब्दे ॥ १५४ ॥ कुत्सिते कौक्ष इत्यर्थः । खर्द दशने ॥ १५५ ॥ अदु बन्धने ॥ १५६ ॥ इदु परमैश्वर्ये ॥ १५७ ॥ इन्दति । इन्दाञ्चकार । बिदु अवयवे ॥ १५८ ॥ पवर्गतृतीयादिः । बिन्दति । अवयवं करोतीत्यर्थः । णिदु कुत्सायाम् ॥ १५९ ॥ खादृ भक्षणे ॥१६०॥ ऋकार इत् । खादति । अखादत् । अखादीत् । खद स्थैर्ये हिंसायां च ॥ १६१ ॥ स्थैर्येऽकर्मकः । खदति । व्यञ्जनादेरिति वृद्धौ । अखादीत् । अखदीत् । चखाद । बद स्थैर्ये ॥ १६२ ॥ पवर्गतृतीयादिः । बदति । अबादीत् । अबदीत् । बबाद । बेदतुः । बेदुः । बेदिथ । गद व्यक्तायां वाचि ॥ १६३ ॥ गदति । अगादीत् । अगदीत् । अगादिष्टाम् । अगदिष्टाम् । जगाद ।

नेर्गदनदपतपदघुमास्यतिहन्तियातिवातिद्रातिप्सातिवपतिवहतिशाम्यतिचिनोतिदेग्धिषु च ॥८।४।१७॥

अदुरुपसर्गान्तस्थान्निमित्तात्परस्य नेरुपसर्गस्य गदादिषु धातुषु परेषु णः स्यात् । ङकारयोगान्माङ्मेङोर्माशब्देन ग्रहः । मातिमिनोतिमीनोतीनां न । दा इति दासंज्ञाग्रहणम् । प्रणिगदति । रद विलेखने ॥ १६४ ॥ भेदने इत्यर्थः । णद् ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे ॥ १६५ ॥

पाठे धात्वादेर्णो नः ॥६।१।६५॥

पाठविषये धात्वादेर्णस्य नः स्यात् । नृतिनर्दिनन्दिनाटिनक्किनाथृनाधृनॄवर्जं णोपदेशाः । नाटीति नटण् अवस्यन्दने इति चुरादेर्वर्जनम् । भौवादिकस्य तु

णदन्तृत्ताविलस्य प्रणदयति। तवर्गतुर्यान्तनाधतेर्नृनध्योश्च कश्चिण्णोपदेशतामाह। अदुरुपसर्गेत्यादिना समासेऽसमासे वा णत्वम्। प्रणदति। प्रणिनदति। टुनदु समृद्धौ ॥ १६६ ॥ नन्दति। उदित्वान्नलोपो न। नन्द्यात्। चदु आल्हादनदीप्योः ॥ १७१ ॥ चचन्द। छद ऊर्जने ॥ १७२ ॥ छदति। त्रदु चेष्टायाम् ॥ १६७ ॥ कदु क्रदु क्लदु रोदनाह्वानयोः ॥ १६८ ॥ क्लिदु परिदेवने ॥ १६९ ॥ स्कन्दृ गतिशोषणयोः ॥ १७० ॥ स्कन्ता। षिधू गत्याम् ॥ १७३ ॥ असेधीत्। सिषेध। सेधिता।

स्थासेनिसिधसिचसञ्जां द्वित्वेऽपि ॥२।३।४०॥

प्रतिषेधति। प्रतिषिषेध। प्रतिषिषेधिषति। प्रत्यषेधत्। परिनिविभ्यो निषेधति।

गतौ सेधः ॥२।३।६१॥

इति। न षत्वम्। अभिसेधति। षिधौ शास्त्रमाङ्गल्ययोः ॥ १७४ ॥ शास्त्रं शासनम्।

धूगौदितः ॥४।४।३८॥

धूग औदितश्च धातोः परस्य स्ताद्यशित आदिरिड्वा स्यात्। असैत्सीत्।

धुड्ह्रस्वाल्लुगनिटस्तथोः ॥४।३।७०॥

धुडन्ताद्ध्रस्वान्ताच्च धातोः परस्यानिटः सिचस्तथोः परयोर्लुक्स्यात्।

अधश्चतुर्थात्तथोर्धः ॥२।१।७९॥

चतुर्थात्परयोस्तकारथकारयोर्धारूपवर्जाद्धातोर्विहितयोर्धकारः स्यात्। असैद्धाम्। असैत्सुः। असैत्सीः। असैद्धम्। असैद्ध। असैत्सम्। असैत्स्व। असैत्स्म। पक्षे। असेधीत्। असेधिष्टामित्यादि। शुन्ध शुद्धौ ॥ १७५ ॥ न लुक्। शुध्यात्। स्तन धन ध्वन चन स्वन वन शब्दे ॥ १७६ ॥ स्तनति। स्वनति। जॄभ्रमेति वा एत्वम्। स्वेनतुः। सस्वनतुः। वनति। अवानीत्। अवनीत्। ववान। ववनतुः। वन षण भक्तौ ॥ १७७ ॥ सनति। असानीत्। असनीत्। ससान। सेनतुः।

ये न वा ॥४।२।६२॥

खनसनजनां ये क्ङिति प्रत्यये परे नस्याकारो वा स्यात्। सन्यात्। अन्यमते तु सायात्। सन्यादिति च। य इत्यकारान्तनिर्देशात्क्यः शितीति क्ये सायते। सन्यते। कनै दीप्तिकान्तिगतिषु ॥ १७८ ॥ अथ पवर्गान्ताः ॥ गुपौ रक्षणे ॥ १७९ ॥

गुपौधूपविच्छिपणिपनेराय: ॥३।४।१॥

एभ्य: स्वार्थे आय: प्रत्यय: स्यात् । आयप्रत्ययान्तानामपि स्वार्थादेव क्रियार्थत्वाद्धातुसंज्ञा । गोपायति ।

अशवि ते वा ॥३।४।४॥

गुपादिभ्यस्त आयादयोऽशवि विषये वा स्यु: । अगोपायीत् । अगौप्सीत् । अगोपीत् ।

धातोरनेकस्वरादाम्परोक्षाया: कृभ्वस्तिचानुतदन्तम् ॥३।४।४६॥

धातोरनेकस्वरात्परस्या: परोक्षाया: स्थान आमित्यादेश: स्यात् । आमन्ताच्च परे कृभ्वस्तयो धातव: परोक्षान्ता अनु पश्चादनन्तरं प्रयुज्यन्ते ।

अत: ॥४।३।८२॥

अकारान्ताद्धातोर्विहितेऽशिति प्रत्यये तस्यैव धातोर्लुगन्तादेश: स्यात् । गोपायाञ्चकार । गोपायाम्बभूव । गोपायामास । पक्षे । जुगोप । जुगुपतु: । जुगुपु: । जुगोपिथ । औदित्वाद्वेडिति केचित्[1] । जुगोप्थ । गुप्यात् । गोपाय्यात् । गोपिता । गोप्ता । गोपायिता । तपं धूपसन्तापे ॥ १८० ॥ धूपायति । अधूपायीत् । अधूपीत् । धूपायाञ्चकार । दुधूप । धूपायिता । धूपिता । रप लप जल्प व्यक्ते वचने ॥ १८१ ॥ जप मानसे च ॥ १८२ ॥ चप सान्त्वने ॥ १८३ ॥ षप समवाये ॥ १८४ ॥ सृप्लृं गतौ ॥ १८५ ॥

लृदिद्द्युतादिपुष्यादे: परस्मै ॥३।४।६४॥

इत्यङ् । असृपत् ।

स्पृशादिसृपो वा ॥४।४।११२॥

इति वा अदागमे । स्रप्ता । सर्प्ता । चुप मन्दायां गतौ ॥ १८६ ॥ तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ त्रुम्फ हिंसायाम् ॥ १८७ ॥ तोपति । अतोपीत् । तुतोप । तुम्पति । अतुम्पीत् । तुतुम्प । तुतुम्पतु: । संयोगात्परस्या: परोक्षाया: कित्त्वाभावान्नलोपाभाव: । आशिषि कित्त्वान्नस्य लुक् स्यात् । तुप्यात् ।

प्रात्तुम्पतेर्गवि ॥४।४।९७॥

प्रात्परस्य तुम्प इत्यस्य धातो: स्सडादि: स्यात् गवि कर्तरि । प्रस्तुम्पति वत्सो मातरम् । इहाद्यौ द्वौ पञ्चमषष्ठौ च नीरेफौ अन्ये सरेफा: । वर्फ रफ रफु

---

१ केषांचिन्मते वलादिनिमित्तत्वाद्वेट् । ग्रन्थकृन्मते ताद्यनिमित्तत्वादवेट् । किन्तु सामान्येट्–पण्डित । वर्षानन्दमिश्र: ।

अर्ब कर्ब खर्ब गर्ब चर्ब तर्ब नर्ब पर्ब बर्ब शर्ब षर्ब सर्ब रिबु रबु गतौ ॥ १८८ ॥ कुबु आच्छादने ॥ १८९ ॥ कुम्बति । लुबु तुबु अर्दने ॥ १९० ॥ चुबु वक्त्रसंयोगे ॥ १९१ ॥ चुम्बति । अचुम्बीत् । चुचुम्ब । सृभू सृम्भू स्रिभू षिंभू भर्म हिंसायाम् ॥ १९२ ॥ शुम्भ भाषणे च ॥ १९३ ॥ यभं जभ मैथुने ॥ १९४ ॥ यभति । अधश्चतुर्थात्तथोर्धः ॥ यब्धा ।

जभः स्वरे ॥४।४।१००॥

स्वरात्परो नोऽन्तः । जम्भति ।

अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्धे स्तम्भः ॥२।३।४१॥

उपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य स्तभ्नातेः सस्य षत्वं द्वित्वेऽप्यपि च । विष्टभ्नाति । वितष्टम्भ । व्यष्टभ्नात् । अङ्प्रतिस्तब्धनिस्तब्ध इति किम्? व्यतस्तम्भत् ।

व्यवात्स्वनोऽशने ॥२।३।४३॥

सस्य षत्वं द्वित्वेऽप्यट्यपि । विष्वणति । अवष्वणति । भुङ्क्ते इत्यर्थः ।

सदोऽप्रतेः परोक्षायां त्वादेः ॥२।३।४४॥

प्रतिवर्जमुपसर्गस्थान्निमित्तात्परस्य सदो धातोः सस्य षत्वं स्यात् । परोक्षायां तु द्वित्वे सति पूर्वस्यैव स्यात् । निषीदति । परोक्षायां त्वादेरेव । निषसाद । षम ष्टम वैकल्ये ॥ १९५ ॥ ससाम । तस्ताम । अम शब्दभक्त्योः॥१९६॥ अमति । आमीत् । आम । णमं प्रह्वत्वे ॥ १९७ ॥ नमति । अनंसीत् । ननाम । नेमतुः । नम्यात् । नन्ता । नंस्यति । गम्लृं गतौ ॥ १९८ ॥

गमिषद्यमश्छः ॥४।२।१०६॥

एषां शिति छः स्यात् । गच्छति । लृदित्त्वादङि । अगमत् । अगमताम् । जगाम । गमहनेत्युपान्त्यलुकि जग्मतुः । जग्मुः । जगमिथ । जगन्थ । जगाम । जगम । गम्यात् । गन्ता ।

गमोऽनात्मने ॥४।४।५१॥

अशिति सादेरिट् । गमिष्यति । यमूं उपरमे ॥ १९९ ॥ यच्छति । अयंसीत् । स्यमू शब्दे ॥ २०० ॥ स्यमति । स्येमतुः । सस्यमतुः । क्रमू पादविक्षेपे ॥ २०१ ॥

---

१ उदितः स्वरान्नोन्तः ।४।४।९८। अस्मात्सूत्रात्स्वरान्नोऽन्त इति भागमानीय जभधातोः स्वरादौ प्रत्यये नोऽन्तावयवः स्यादित्यर्थः । अयमनित्यः । यथान्यायसंग्रहस्य न्यायार्थमञ्जूषायामाह । तथा जभेस्तिवि जम्भतीत्यत्र जभः स्वरे इति नागमः । जजभीतीत्यत्र तु न अनित्यत्वात्—पं० वर्षानन्दमिश्रः—

आसम्लाशभ्रमक्रमत्रसित्रुटिलषियसिसंयसेर्वा ॥३।४।७३॥

एभ्यः कर्तरि विहिते शिति वा श्यः स्यात्।

क्रमो दीर्घः परस्मै ॥४।२।१०९॥

क्रमधातो र्दीर्घः स्यात्परस्मैपदविषये शित्यऽत्यादौ। क्राम्यति। पक्षे क्रामति।

क्रमः ॥४।४।५३॥

अस्मात्परस्य स्ताद्यशित आदिरिट् स्यादनात्मनेपदे। मकारान्तत्वान्न वृद्धिः। अक्रमीत्।

कङश्चञ् ॥४।१।४६॥

द्वित्वे पूर्वयोः कङोश्चञौ स्तः। चक्राम। चक्रमतुः। क्रमिता। क्रमिष्यति। चमूछमूजमूझमूजिमू अदने ॥ २०२ ॥

ष्ठिवूक्लम्वाचमः ॥४।२।११०॥

ष्ठिवेः क्लमेराङ्पूर्वाच्चमेश्च शिति दीर्घः स्यात्, अत्यादौ। तिवादिश्चेदनन्तरो न स्यात्। ष्ठीवति। क्लाम्यति। क्लामति। आचामति। अम द्रम हम्म मीमृ गतौ ॥ २०३ ॥ अमोऽर्थभेदार्थं पुनः पाठः। द्रमति। अद्रमीत्। दद्राम। हम्मति। अहम्मीत्। जहम्म। मीमति। अमीमीत्। मिमीम। हय हर्य क्लान्तौ च॥२०४॥ चाद्गत्याम्। अहयीत्। मव्य बन्धने॥२०५॥ मव्यति। सूक्ष्यं ईक्ष्यं ईष्यं ईर्ष्यार्थाः ॥ २०६ ॥ सुसूक्ष्यं। दन्त्यादित्वान्न षत्वम्। ईक्ष्यंति। ईष्यंति। श्रुच्यै चुच्यै अभिषवे ॥२०७॥ द्रवेणाद्रवाणां परिवासनमभिषवः। स्नानमित्यन्ये। शुश्रुच्य। त्सर च्छद्मगतौ ॥ २०८ ॥ अत्सारीत्। तत्सार। कमर हूर्छने ॥ २०९ ॥ अभ्र वभ्र मभ्र गतौ ॥ २१० ॥ आनभ्र। चर भक्षणे च ॥ २११ ॥ चरति। धोर्कृ गतेश्चातुर्ये ॥ २१२ ॥ ऋदित्। धोरति। खोर्कृ प्रतिघाते ॥२१३॥ गतेरित्यनुवर्तते। चुखोर। ञिफला विशरणे ॥ २१४ ॥ अफालीत्। पफाल। फेलतुः। मील श्मील स्मील क्ष्मील निमेषणे ॥ २१५ ॥ निमेषणं सङ्कोचः। पील प्रतिष्टम्भे ॥ २१६ ॥ प्रतिष्टम्भो रोपणम्। णील वर्णे ॥ २१७ ॥ वर्णोपलक्षितायां क्रियायामित्यर्थः। शील समाधौ ॥ २१८ ॥ समाधिरैकान्त्यम्। कील बन्धे ॥ २१९ ॥ कूल वरणे ॥ २२० ॥ शूल रुजायाम् ॥ २२१ ॥ तूल निष्कर्षे ॥ २२२ ॥ निष्कर्षोऽन्तस्थस्य

---

१ नाम्यन्तस्थाकवर्गात्पदान्तः कृतस्य सः शिड्नान्तरेऽपि (२।३।१५) अत्र सूत्रे कृतस्येति पाठादिह च सकारस्याकृतत्वान्न षत्वम्। तिसृभिरित्यादौ प्राप्तेऽपि षत्वे विधानबलान्न भवति पं० वर्षानन्दमिश्रः

बहिर्निस्सारणम् । पूल संघाते ॥ २२३ ॥ मूल प्रतिष्ठायाम् ॥ २२४ ॥ फल निष्पत्तौ ॥ २२५ ॥ फुल्ल विकसने ॥ २२६ ॥ चुल्ल हावकरणे ॥ २२७ ॥ चिल्ल शैथिल्ये च ॥ २२८ ॥ पेल्ट फेल्ट शेल्ट षेल्ट सेल्ट वेह्ल्ट सल तिल तिल्ल पल्ल वेल्ल गतौ ॥ २२९ ॥ वेल्ट चेल्ट केल्ट क्रेल्ट खेल्ट स्खल चलने ॥ २३० ॥ खल संचये च ॥ २३१ ॥ श्वल श्वल्ल आशुगमने ॥ २३२ ॥ गल चर्व अदने ॥ २३३ ॥ अगालीत् । अचर्वीत् । पूर्व पर्व मर्व पूरणे ॥ २३४ ॥ मर्व धवु शव गतौ ॥ २३५ ॥ धन्वति । अशावीत् अशवीत् । कर्व खर्व गर्व दर्पे ॥ २३६ ॥ जगर्व । ष्ठिवू क्षिवू निरसने ॥ २३७ ॥ ष्ठीवति ।

तिर्वा ष्ठिवः ॥४।१।४३॥

ष्ठिवेर्द्वित्वे पूर्वस्य तिर्वा स्यात् । तिष्ठेव । टिष्ठेव । चिक्षेव । जीव प्राणधारणे ॥ २३८ ॥ जिजीव । पीव मीव तीव णीव स्थौल्ये ॥ २३९ ॥ उर्वै तुर्वै थुर्वै दुर्वै धुर्वै जुर्वै अर्व भर्व शर्व हिंसायाम् ॥ २४० ॥ मुर्वै मव बन्धने ॥ २४१ ॥ गुर्वै उद्यमे ॥ २४२ ॥ पिवु मिवु णिवु सेचने ॥ २४३ ॥ सेवनमित्येके । हिवु दिवु जिवु प्रीणने ॥ २४४ ॥ इवु व्याप्तौ ॥ २४५ ॥ इन्वति । इन्वाञ्चकार । अव रक्षणगतिप्रीतितृप्त्यवगमप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचनक्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिंसादहनभाववृद्धिषु[1] ॥२४६॥ अवति । आवीत् । मा भवानवीत् । कश शब्दे ॥२४७॥ सौत्रोऽयमित्येके । मिश मश रोषे च ॥ २४८ ॥ शश प्लुतिगतौ ॥ २४९ ॥ उत्पत्यगमन इत्यर्थः । णिश समाधौ ॥ २५० ॥ दंशं दशने ॥ २५१ ॥ दशनं दन्तकर्म ।

दंशसञ्जः शवि ॥४।२।४९॥

अनयोरुपान्त्यनस्य लुक् स्यात् । दशति । सजति । शवीति किम्? ददंश । दृशं प्रेक्षणे ॥ २५२ ॥ पश्यति ।

अः सृजिदृशोऽकिति ॥४।४।१११॥

अनयोः स्वरात्परो धुडादौ प्रत्ययेऽदन्तः स्यात् । नतु किति । द्रश इति जाते । व्यञ्जनानामनिटीतिवृद्धौ यजसृजेति शस्य षत्वे ।

षढोः कः सि ॥२।१।६२॥

से परे षढोः कः स्यात् । नाम्यन्तस्थेति सस्य षत्वे । अद्राक्षीत् । अद्राष्टाम् । अद्राक्षुः । अद्राक्षीः । अद्राष्टम् । अद्राष्ट । अद्राक्षम् । अद्राक्ष्व । अद्राक्ष्म । पक्षे ऋदिच्छ्वि–इत्यङि । ऋवर्णदृशोऽङि गुणः । अदर्शत् । अदर्शताम् । ददर्श । ददृशतुः । ददृशुः । ददर्शिथ । दद्रष्ठ । दृश्यात् । द्रष्टा । द्रक्ष्यति । घुषृ शब्दे ॥२५३॥ अघुषत् । अघोषीत् । चूष पाने ॥ २५४ ॥ तूष तुष्टौ ॥ २५५ ॥ पूष वृद्धौ ॥२५६॥

---

१ इहैकविंशतिरर्थाः केषांचिन्मते (वोपदेवादीनामित्यर्थः) भाद्दानभागवृद्धिषु इतीह तु दहनभाववृद्धिषु ।
पं० व० द० मि०

लूष मूष स्तेये ॥ २५७ ॥ षूष प्रसवे ॥ २५८ ॥ सूषति । ऊष रुजायाम् ॥ २५९ ॥ ऊषाञ्चकार । ईष उञ्छे ॥ २६० ॥ उञ्छ उच्चयनम् । कष शिष जष झष वष मष मुष रुष रिष यूष जूष शष चष हिंसायाम् ॥ २६१ ॥ वृष संघाते च ॥ २६२ ॥ भष भर्त्सने ॥ २६३ ॥ भषति । पैशुन्येन वक्तीत्यर्थः । जिषू विषू मिषू णिषू पृषू वृषू सेचने ॥ २६४ ॥ चतुर्थो बहुभिर्न पठ्यते । मृषू सहने च ॥ २६५ ॥ मर्षति । उषू श्रिषू श्लिषू प्रुषू प्लुषू दाहे ॥ २६६ ॥ ओषति । औषीत् ।

जाग्रुषसमिन्धेर्नवा ॥३।४।४९॥

एभ्यः परस्याः परोक्षाया आम्वा स्यात् । कृभ्वस्तयः परोक्षान्ताश्चानुप्रयुज्यन्ते । ओषाञ्चकार । पक्षे । उवोष । ऊषतुः । ऊषुः । उवोषिथ । कृषं विलेखने ॥ २६७ ॥ कर्षति ।

स्पृशमृषकृशतृपदृपो वा ॥३।४।५४॥

एभ्योऽद्यतन्यां सिज्वा स्यात् ।

स्पृशादिसृपो वा ॥४।४।११२॥

स्पृशादिपञ्चकस्य सृपश्च स्वरात्परो धुडादौ प्रत्ययेऽदन्तो वा स्यात् नतु किति । अक्राक्षीत् । शेषं दृशिवत् । दृशिटो नाम्युपान्त्यादिति सकि । अकृक्षत् । अकृक्षतामित्यादि । अदागमाभावे व्यञ्जनानामनिटीति वृद्धौ । अकार्क्षीदित्यादि । घृषू संहर्षे ॥ २६८ ॥ हृषू अलीके ॥ २६९ ॥ जहर्ष । पुष पुष्टौ ॥२७०॥ भूष तसु अलङ्कारे ॥ २७१ ॥ भूषति । तंसति । तुस ह्रस ह्लस रस शब्दे ॥२७२॥ तोसति । लस श्लेषणक्रीडनयोः ॥२७३॥ ललास । लेसतुः । घस्लृं अदने ॥२७४॥ घसति । अयं न सार्वत्रिक इति [1]केचित् । मरक्प्रत्ययविषय एवेत्यके । घस्मरः । अघसत् ।

घसूवसः ॥२।३।३६॥

नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परस्य घसेर्वसश्च धातोः सस्य षः स्यात् । जघास । जक्षतुः । जक्षुः । जघसिथ । जघस्थ । जक्षथुः । जक्ष । जघास । जघस । जक्षिव । जक्षिम । अत्र ।

गमहनजनखनघसः स्वरेऽनङि क्ङिति लुक् ॥४।२।४४॥

एषामुपान्त्यस्याङ्वर्जे स्वरादौ क्ङिति परे लुक्स्यात् । इत्युपान्त्यलोपः । घस्ता ।

---

१ अयं न सार्वत्रिको लिट्यन्यतरस्यामित्यादिना घस्लादेशविधानात् । क्मरच्चि तु विशिष्योपादानमिति दीक्षितः
पं० व. न. मि.

सस्तः सि ॥४।३।९२॥

सकारान्तस्य धातोरशिति सादौ प्रत्यये परे तकारान्तादेशः स्यात्। घत्स्यति। लिङ्गाद्यभावादाशिष्यप्रयोग इति केचित्।

ऌदिद्द्युतादिपुष्यादेः परस्मै ॥३।४।६४॥

ऌदितस्तथा द्युतादेः पुष्यादेश्च कर्तर्यद्यतन्यां परस्मैपदेऽङ् स्यात्। हसे हसने ॥ २७५ ॥ पिसृ पेसृ वेसृ गतौ ॥ २७६ ॥ पिपिसतुः। पिपेसतुः। वेसति। शसू हिंसायाम् ॥ २७७ ॥ दन्त्योष्मान्तः। न शसदद इत्येत्वं न। शशसतुः। शशसुः। शंसू स्तुतौ च ॥ २७८ ॥ शशंस। आशिषि नलोपः। शस्यात्। मिहं सेचने ॥ २७९ ॥ मेढा। मेक्ष्यति। दहं भस्मीकरणे ॥ २८० ॥ दहति। भ्वादेर्दादेर्घ इति हस्य घत्वे। गडदबादेरिति दस्य धत्वे। वृद्धौ च। अधाक्षीत्। धुड्ह्रस्वादिति सिज्लोपे। अधश्चतुर्थेति तस्य धत्वे। अदाग्धाम्। अधाक्षुः। ददाह। देहतुः। देहुः। दह्यात्। दग्धा। धक्ष्यति। चह कल्कने ॥ २८१ ॥ कल्कनं दम्भः शाठ्यं च। अचहीत्। रह त्यागे ॥ २८२ ॥ अरहीत्। रहु गतौ ॥ २८३ ॥ रंहति। दृह दृहु वृह वृहु वृद्धौ ॥ २८४ ॥ दर्हति। दृंहति। वर्हति। वृहू वृहू शब्दे च ॥ २८५ ॥ अवृहत्। अवर्हीत्। बृंहति। उहृ तुहृ दुहृ अर्दने ॥ २८६ ॥ औहत्। औहीत्। उवोह। अतुहत्। अतोहीत्। अदुहत्। अदोहीत्। अर्हं मह पूजायाम् ॥ २८७॥ अर्हति। आर्हीत्। आनर्ह। अर्ह्यात्। अथ क्षान्ता विंशतिः। सेटश्च। षान्तेषु पाठो युक्तो वैचित्र्यार्थं त्विह कृतः। उक्ष सेचने ॥ २८८ ॥ उक्षाञ्चकार। रक्ष पालने ॥ २८९ ॥ मक्ष मुक्ष संघाते ॥ २९० ॥ अक्षौ व्याप्तौ च ॥ २९१ ॥

वाक्षः ॥३।४।७६॥

अक्षतेः श्नुर्वा शव् विषये। अक्ष्णोति। अक्षति। आक्षीत्। आष्टाम्। आक्षिष्टाम्। आनक्ष। अक्षिता। अष्टा। तक्षौ त्वक्षौ तनूकरणे ॥ २९२ ॥ तनूकरणं कार्श्यम्।

तक्षः स्वार्थे वा ॥३।४।७७॥

श्नुः स्यात्। तक्ष्णोति। तक्षति। इदमेव स्वार्थवचनं ज्ञापकम्। अनेकार्था धातव इति। अन्यत्र सन्तक्षति वाग्भिः शिष्यम्। निर्भर्त्सयतीत्यर्थः। अतक्षीत्। अताक्षीत्। त्वक्षति। त्वक्षिता। त्वष्टा। णिक्ष चुम्बने ॥ २९३ ॥ चुम्बनं वक्त्रसंयोगः। अदुरुपसर्गेति णत्वे। प्रणिक्षति। निक्षिता। तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ ॥ २९४ ॥ वक्ष रोषे ॥ २९५ ॥ संघात इत्येके। त्वक्ष त्वचने ॥ २९६ ॥ त्वचनं त्वग्ग्रहणम्। संवरणं वा। अत्वक्षीत्। सूर्क्षं अनादरे ॥२९७॥ काक्षु वाक्षु माक्षु काङ्क्षायाम् ॥ २९८ ॥ द्राक्षु ध्राक्षु ध्वाक्षु घोरवासिते च ॥ २९९ ॥ द्राङ्क्षति। इतिभ्वादयः परस्मैपदिनः ॥

अथात्मनेपदिनः ॥ एधि वृद्धौ ॥ १ ॥ एधते ।

आतामाते आथामाथे आदिः ॥४।२।१२१॥

अतः परेषामेषामात इः स्यात् । एधेते । एधन्ते । एधसे । एधेथे । एधध्वे । एधे । एधावहे । एधामहे । एधेत । एधेयाताम् । एधेरन् । एधेथाः । एधेयाथाम् । एधेध्वम् । एधेय । एधेवहि । एधेमहि । एधताम् । एधेताम् । एधन्ताम् । एधस्व । एधेथाम् । एधध्वम् । एधै । एधावहै । एधामहै । ऐधत । ऐधेताम् । ऐधन्त । ऐधथाः । ऐधेथाम् । ऐधध्वम् । ऐधे । ऐधावहि । ऐधामहि । ऐधिष्ट । ऐधिषाताम् ।

अनतोऽन्तोऽदात्मने ॥४।२।११४॥

अनकारात्परस्यात्मनेपदेऽन्त इत्यस्य अदादेशः स्यात् । ऐधिषत । ऐधिष्ठाः । ऐधिषाथाम् ।

सो धि वा ॥४।३।७२॥

धातो र्धादौ प्रत्यये परे सस्य लुक् वा स्यात् । ऐधिध्वम् । ऐधिढ्वम् । नित्यं लुगिति कश्चित् । ऐधिषि । ऐधिष्वहि । ऐधिष्महि । गुरुनाम्यादेरित्यामि । एधाञ्चक्रे ।

आमः कृगः ॥३।३।७५॥

आमः परादनुप्रयुक्तात्कृग आम एव पूर्वं यो धातुस्तस्मादिव कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । एधाञ्चक्राते । एधाञ्चक्रिरे । एधाञ्चकृषे । एधाञ्चक्राथे ।

नाम्यन्तात्परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढः ॥२।१।८०॥

रेफान्तान्नाम्यन्ताच्च धातोः परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां धो ढः स्यात् । एधाञ्चकृढ्वे । एधाञ्चक्रे । एधाञ्चकृवहे । एधाञ्चकृमहे । एधाम्बभूव । एधामास । कृभ्वस्ति चानुतदन्तमित्यनुप्रयोगवचनान्नासो भूभावः । एधिषीष्ट । एधिषीयास्ताम् । एधिषीरन् । एधिषीष्ठाः । एधिषीयास्थाम् । एधिषीध्वम् । एधिषीय । एधिषीवहि । एधिषीमहि । एधिता । एधितारौ । एधितारः । एधितासे । एधितासाथे । एधिताध्वे । एधिताहे । एधितास्वहे । एधितास्महे । एधिष्यते । एधिष्येते । एधिष्यन्ते । एधिष्यसे । एधिष्येथे । एधिष्यध्वे । एधिष्ये । एधिष्यावहे । एधिष्यामहे । ऐधिष्यत । ऐधिष्येताम् । इत्यादि । स्पर्धि संघर्षे ॥ २ ॥ संघर्षः पराभिभवेच्छा । धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहादकर्मकः[1] । स्पर्धते । अस्पर्धिष्ट । अघोषे शिटः । पस्पर्धे । स्पर्धिषीष्ट । स्पर्धिता । स्पर्धिष्यते । अस्पर्धिष्यत । गाङ् गतौ ॥ ३ ॥ गाते । गाते । गाते । गासे । गाथे । गाध्वे । गै । गावहे । गामहे । गेत । गेयाताम् । गेरन् । गाताम् । गाताम् । गाताम् । गास्व । गाथाम् । गाध्वम् । गै । गावहै । गामहै । अगात । अगाताम् । अगात । अगास्त । जगे । गासीष्ट ।

---

१ धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया । पं० व० न० मि०

गाता । गास्यते । अगास्यत । ष्मिङ् ईषद्धसने ॥ ४ ॥ स्मयते । अस्मेष्ट । अस्मेषाताम् । सिष्मिये । सिष्मियाते ।

हान्तस्थाञीड्भ्यां वा ॥२।१।८१॥

परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां धो ढः । इत्यनेन धस्य ढत्वे सिष्मियिढ्वे । सिष्मियिध्वे । स्मेषीष्ट । स्मेता । स्मेष्यते । अस्मेष्यत । डीङ् विहायसा गतौ ॥ ५ ॥ डयते । अडयिष्ट । डिड्ये । डयिषीष्ट । डयिता । डयिष्यते । अडयिष्यत । उंङ् कुंङ् गुंङ् घुंङ् ङुंङ् शब्दे ॥ ६ ॥ अवते । आवत । ऊवे । ओषीष्ट । वार्णात्प्राकृतं बलीय इत्युव् । ततः समानदीर्घः । ओता । ओष्यते । कवते । अकोष्ट । अकोषाताम् । चुकुवे । च्युंङ् ज्युंङ् जुंङ् प्रुंङ् प्लुंङ् गतौ ॥ ७ ॥ रुंङ् रेषणे च ॥ ८ ॥ चकाराद्गतौ । रेषणं हिंसाशब्दः । रोता । पुङ् पवने ॥ ९ ॥ पवनं नीरजीकरणम् । पवते । पविता । मूङ् बन्धने ॥ १० ॥ मवते । मविता । धृङ् अवध्वंसने ॥ ११ ॥ धरते । अधृत । धृषीष्ट । धर्ता । धरिष्यते । अधरिष्यत । मेङ् प्रणिदाने ॥ १२ ॥ प्रणिदानं प्रत्यर्पणम् । प्रणिमयते । नेर्ङ्मादा इत्यादिसूत्रे ङ्युक्तमाग्रहणात् । देंङ् त्रैंङ् रक्षणे ॥ १३ ॥ दयते ।

इश्च स्थादः ॥४।३।४१॥

तिष्ठतेर्दासंज्ञकाच्च धातोः पर आत्मनेपदविषयः सिच् किद्वत्स्यात् । तत्सन्नियोगे स्थादोरन्त्यस्येकारः स्यात् । अदित । अदिषाताम् । अदिषत । अदिथाः ।

देर्दिगिः परोक्षायाम् ॥४।१।३२॥

देङ् इत्यस्य दिगिः स्यान्न च द्विः । दिग्ये । दिग्याते । त्रायते । अत्रास्त । अत्रासाताम् । अत्रासत । तत्रे । तत्राते । तत्रिरे । त्रासीष्ट । त्राता । त्रास्यते । अत्रास्यत । श्यैंङ् गतौ ॥ १४ ॥ प्यैंङ् वृद्धौ ॥ १५ ॥ वकुङ् कौटिल्ये ॥ १६ ॥ वङ्कते । गतावपीत्येके । मकुङ् मण्डने ॥ १७ ॥ मण्डनं शोभनम् । अकुङ् लक्षणे ॥ १८ ॥ आनङ्के । शीकृङ् सेचने ॥ १९ ॥ गतावप्यन्ये । शीकते । लोकृङ् दर्शने ॥ २० ॥ लोकते । अलोकिष्ट । लुलोके । श्लोकृङ् संघाते ॥ २१ ॥ ग्रन्थे इत्यर्थः । स च ग्रन्थो व्यापारो ग्रथ्यमानस्य ग्रन्थितु र्वा । आद्येऽकर्मको द्वितीये सकर्मकः । श्लोकते । द्रेकृङ् ध्रेकृङ् शब्दोत्साहे ॥ २२ ॥ शब्दस्योत्साह औद्धत्यं वृद्धिश्च । द्रेकते । रेकृङ् शकुङ् शङ्कायाम् ॥ २३ ॥ शङ्का सन्देहः पूर्वस्यार्थः । द्वितीयस्य त्रासश्च । ककि लौल्ये ॥ २४ ॥ लौल्यं गर्वश्चापल्यं च । ककते । चकके । कुकि वृकि आदाने ॥ २५ ॥ कोकते । इन्ध्यसंयोगादिति कित्त्वे । चुकुके । ववृके । चकि तृप्तिप्रतिघातयोः ॥ २६ ॥ चकते । चेके । ककुङ् श्वकुङ् त्रकुङ् श्रकुङ् श्लकुङ् ढौकृङ् त्रौकृङ् ष्वष्कि वस्कि मस्कि तिकि टिकि टीकृङ् सेकृङ् श्लेकृङ् रघुङ् लघुङ् गतौ ॥ २७ ॥ कङ्कते । डुढौके । तुत्रौके । ष्वष्कते । नात्र्यादिषत्वम् । रङ्घते ।

१ घःसोऽद्ये द्विवर्ण्वकः २।३।९८ इत्यनेन निषेधात्

लङ्घते । लघुङ् भोजननिवृत्तावपि । अघुङ् वघुङ् गत्याक्षेपे ॥ २८ ॥ आक्षेपो वेग आरम्भ उपालम्भो वा । अङ्घते । वङ्घते । मघुङ् कैतवे च ॥ २९ ॥ चाद्गत्याक्षेपे । राघृङ् लाघृङ् सामर्थ्ये ॥ ३० ॥ राघते । लाघते । द्राघृङ् आयासे च ॥ ३१ ॥ आयाम इत्यन्ये । श्लाघृङ् कत्थने ॥ ३२ ॥ लोचृङ् दर्शने ॥ ३३ ॥ लोचते । लुलोचे । षचि सेचने ॥ ३४ ॥ सचते । शचि व्यक्तायां वाचि ॥३५॥ तालव्यादिः । कचि बन्धने ॥ ३६ ॥ कचुङ् दीप्तौ च ॥ ३७ ॥ कचते । कञ्चते । श्वचि श्वचुङ् गतौ ॥ ३८ ॥ वर्चि दीप्तौ ॥ ३९ ॥ मचि मुचुङ् कल्कने ॥ ४० ॥ मचुङ् धारणोच्छ्रायपूजनेषु च ॥ ४१ ॥ पचुङ् व्यक्तीकरणे ॥ ४२ ॥ ष्टुचि प्रसादे ॥ ४३ ॥ स्तोचते । तुष्टुचे । एजृ भ्रेजृङ् भ्राजि दीप्तौ ॥ ४४ ॥ एजाञ्चक्रे । बिभ्रेजे । बभ्राजे । इजुङ् गतौ ॥ ४५ ॥ इञ्जते । इञ्जाञ्चक्रे । ऋजि गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु ॥ ४६ ॥ अर्जते । नोऽन्त्ये । आनृजे । ईजि कुत्सने च ॥ ४७ ॥ ईजते । ईजाञ्चक्रे । ऋजुङ् भृजैङ् भर्जने ॥ ४८ ॥ भर्जनं पाकप्रकारः । ऋञ्जते । भर्जते । तिजि क्षमानिशानयोः ॥ ४९ ॥ निशानं तीक्ष्णीकरणम् ।

गुप्तिजो गर्हाक्षान्तौ सन् ॥३।४।५॥

स्वार्थे सन् ।

सन्यङश्च ॥४।१।३॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य च धातोराद्य एकस्वरावयवो द्विः स्यात् ।

स्वार्थे ॥४।४।६०॥

स्वार्थे सन आदिरिट् न स्यात् ।

उपान्त्ये ॥४।३।३४॥

नामिन्युपान्त्ये धातोरनिट् सन् किद्वत्स्यात् । जुगुप्सते । गर्हत इत्यर्थः । अन्यत्र गोपायति । तितिक्षते । सहत इत्यर्थः । तेजने तु । तेजयति । घट्टि चलने ॥ ५० ॥ स्फुटि विकसने ॥ ५१ ॥ स्फोटते । चेष्टि चेष्टायाम् ॥ ५२ ॥ चेष्टते । गोष्टि लोष्टि संघाते ॥ ५३ ॥ वेष्टि वेष्टने ॥ ५४ ॥ विवेष्टे । अट्टि हिंसातिक्रमयोः ॥ ५५ ॥ दोपान्त्यस्तोपान्त्यो वा । अट्टते । आनट्टे । एठि हेठि विबाधायाम्॥५६॥ एठाञ्चक्रे । जिहेठे । मठुङ् कठुङ् शोके ॥ ५७ ॥ शोकोऽाध्यानम् । मण्ठते । कण्ठते । मुठुङ् पलायने ॥ ५८ ॥ मुण्ठते । वठुङ् एकचर्यायाम् ॥ ५९ ॥ असहायस्य गत्यामित्यर्थः । ववण्ठे । अठुङ् पठुङ् गतौ ॥ ६० ॥ आनण्ठे । पण्डते । हुडुङ् पिडुङ् संघाते ॥ ६१ ॥ हुण्डते । पिण्डते । शडुङ् रुजायां च ॥ ६२ ॥ चात्संघाते । तालव्यादिः । तुडुङ् ताडने ॥ ६३ ॥ कडुङ् मदे ॥ ६४ ॥ कण्डते । खडुङ् मन्थे च ॥ ६५ ॥ चखण्डे । खुडुङ् गतिवैकल्ये ॥ ६६ ॥ खुण्डते । कडुङ्

---

१ एको द्राघृङ्धातुः सामर्थ्येऽपरस्त्वायामे । यथा दीक्षितः । राघृ लाघृ द्राघृ सामर्थ्ये । ध्राघृ इत्यपि केचित् । ध्राघृ आयामे च । आयामो दैर्घ्यम्—

पं० व० न० मि०

दाहे ॥ ६७ ॥ वडुङ् मडुङ् वेष्टने ॥ ६८ ॥ विभाजन इत्येके । विभाजनं विभागीकरणम् । चरमाभावश्च । वण्डते । मण्डते । भडुङ् परिभाषणे ॥ ६९ ॥ मुडुङ् मज्जने ॥ ७० ॥ मज्जनं शोधनम् । मुण्डते । तुडुङ् तोडने ॥ ७१ ॥ शुडुङ् वरणे ॥ ७२ ॥ वरणं स्वीकारः । शुण्डते । चडुङ् कोपे ॥ ७३ ॥ द्राडृङ् ध्राडृङ् विशरणे ॥ ७४ ॥ दद्राडे । दध्राडे । शाडृङ् श्लाघायाम् ॥ ७५ ॥ तालव्यादिः । शशाडे । कफिडादित्वात् डस्य लत्वे शालते । वाडृङ् आप्लाव्ये ॥ ७६ ॥ वाडते । हेडृङ् होडृङ् अनादरे ॥ ७७ ॥ हेडते । होडते । हिडुङ् गतौ च ॥ ७८ ॥ हिण्डते । घिणङ् घुणङ् घृणङ् ग्रहणे ॥ ७९ ॥ घुणि घूर्णि भ्रमणे ॥ ८० ॥ घोणते । जुघूर्णे । पणि व्यवहारस्तुत्योः ॥ ८१ ॥ गुपौ धूपेत्यायेः । पणायति । पणायाञ्चकार । पेणे । आयान्तस्य ङित्वाभावाच्छेषादिति परस्मैपदम् । यतैङ् प्रयत्ने ॥ ८२ ॥ येते । युतृङ् जुतृङ् भासने ॥ ८३ ॥ योतते । जोतते । विथृङ् वथृङ् याचने ॥ ८४ ॥ नाथृङ् याच्ञोपतापैश्वर्याशीःषु ॥ ८५ ॥

आशिषि नाथः ॥३।३।३६॥

आशिष्येवार्थे नाथतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । सर्पिषो नाथते । सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते । अन्यत्र नाथति । याचत इत्यर्थः । श्रथुङ् शैथिल्ये ॥ ८६ ॥ शैथिल्यमगाढता । ग्रथुङ् कौटिल्ये ॥ ८७ ॥ कत्थि श्लाघायाम् ॥ ८८ ॥ चकत्थे । श्विदुङ् श्वैत्ये ॥ ८९ ॥ सकर्मकोऽकर्मकश्च । वदुङ् स्तुत्यभिवादनयोः ॥ ९० ॥ वन्दते । भदुङ् सुखकल्याणयोः ॥ ९१ ॥ मदुङ् स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु ॥ ९२ ॥ अमन्दिष्ट । स्पदुङ् किञ्चिच्चलने ॥ ९३ ॥ क्लिदुङ् परिदेवने ॥ ९४ ॥ मुदि हर्षे ॥ ९५ ॥ अकर्मकोऽयम् । मोदते । ददि दाने ॥ ९६ ॥ ददते । अददिष्ट । अददिषाताम् । परोक्षायां दददे । दददाते । हर्दि पुरीषोत्सर्गे ॥ ९७ ॥ हत्ता । ष्वदि स्वर्दि स्वादि आस्वादने ॥ ९८ ॥ आद्यः षोपदेशो नेतरौ । यत्स्मृतिः स्वरान्त्यपराः सकारादयः षोपदेशाः स्मिस्विदि स्वदि स्वञ्जि स्वपयश्च । सृपि सृजि स्तृस्त्या सेकृसृवर्जम्[1] ॥ ष्वदिरनुभवे सकर्मको रुचावकर्मकः । स्वदते । उर्दि मानक्रीडयोश्च ॥ ९९ ॥ भ्वादेरिति दीर्घे । ऊर्दते । कुर्दि गुर्दि गुदि क्रीडायाम् ॥ १०० ॥ गुर्दि स्थाने ॥ १०१ ॥ खुर्दि मन्थे ॥ १०२ ॥ कूर्दते । गूर्दते । गोदते । जुगुदे । षूदि क्षरणे ॥ १०३ ॥ सूदते । सुषूदे । ह्रादि शब्दे ॥१०४॥ अव्यक्ते शब्द इत्यन्ये । अव्यक्तोऽपरिस्फुटवर्णः । ह्रादते । ह्लादैङ् सुखे च ॥ १०५ ॥ ह्लादते । पर्दि कुत्सिते शब्दे ॥ १०६ ॥ पर्दते । स्कुदुङ् आप्रवणे ॥ १०७ ॥ आप्रवणमुत्प्लव उद्धरणं च । स्कुन्दते । गाधृङ् प्रतिष्ठालिप्साग्रन्थेषु ॥ १०८ ॥ प्रतिष्ठायामकर्मकोऽयम् । बाधृङ् रोटने ॥ १०९ ॥ रोटनं प्रतिघातः । दधि धारणे ॥ ११० ॥ दधे । नाधृङ् नाथृङ्वत् ॥ १११ ॥ बधि बन्धने ॥ ११२ ॥ शान्दानिति सनि । बीभ-

---

१ सेकृ सृप् सृस्तृ सृज् स्तृस्त्यान्ये दन्त्याजन्तसादयः । सैकाचः षोपदेशा अस्य स्विद् स्वद् स्वञ् स्वप् स्मिङः पं० म० म० मि०

त्सते चित्तम् । विकुरुत इत्यर्थः । पनि स्तुतौ ॥ ११३ ॥ आयप्रत्यये । पनायति । पनायाञ्चकार । पेने । पणिवत् । ग्लैपृङ् दैन्ये च ॥ ११४ ॥ चाचलने । गतावप्यन्ये । जिग्लेपे । मेपृङ् रेपृङ् लेपृङ् गतौ ॥ ११५ ॥ देशान्तरप्राप्तिहेतुर्गतिः । तत्र स्थितस्य स्पन्दनं चलनमिति पृथगेषां पाठः । क्रेपृङ् चेति कौशिकः । त्रपौषि लज्जायाम् ॥ ११६ ॥ त्रपते । तृत्रपफलेत्येत्वे । त्रेपे । औदित्वादिड्वा । त्रपिता । त्रप्ता । गुपि गोपनकुत्सनयोः ॥ ११७ ॥ गोपते । गर्हायां सनि जुगुप्सते । अबुङ् रबुङ् शब्दे ॥ ११८ ॥ आनम्बे । रम्बते । लबुङ् अवस्रंसने च ॥ ११९ ॥ लम्बते । कबृङ् वर्णे ॥ १२० ॥ कबते । वर्णो वर्णनं शुक्लादिश्च । क्लीबृङ् अधार्ष्ट्ये ॥ १२१ ॥ चिक्लीबे । क्षीबृङ् मदे ॥ १२२ ॥ क्षीबते । शीभृङ् चीभृङ् शल्भि कत्थने ॥ १२३ ॥ वल्भि भोजने ॥ १२४ ॥ गल्भि धार्ष्ट्ये ॥ १२५ ॥ गल्भते । रेभृङ् अभुङ् रभुङ् लभुङ् शब्दे ॥ १२६ ॥ ष्टभुङ् स्कभुङ् ष्टुभुङ् स्तम्भे ॥१२७॥ स्तम्भः क्रियानिरोधः । षः स इति सत्वे । स्तम्भते । स्कम्भते । तुष्टुभे । जभुङ् जभैङ् जृभुङ् गात्रविनामे ॥ १२८ ॥ जम्भते ।

जभः स्वरे ॥४।४।१००॥

जभेः स्वरात्परः स्वरादौ प्रत्यये नोऽन्तः स्यात् । इति ने । जम्भते । जृम्भते । मानि पूजायाम् ॥ १२९ ॥ विचारे मीमांसते । अन्यत्र घञि मानः । तिपृङ् ष्टिपृङ् ष्टेपृङ् क्षरणे ॥१३०॥ तितिपे । तिष्टिपे । तिष्टेपे । तेपृङ् कम्पने च ॥१३०॥ टुवेपृङ् केपृङ् गेपृङ् कपुङ् चलने ॥ १३१ ॥ कम्पते । अकम्पिष्ट । चकम्पे । रभिं राभस्ये ॥ १३२ ॥ आरभते । डुलभिंष् प्राप्तौ ॥ १३३ ॥ लभते । अलब्ध । लेभे । लप्सीष्ट । लब्धा । लप्स्यते । भामि क्रोधे ॥ १३४ ॥ क्षमौ विषहने ॥ १३५ ॥ अक्षमिष्ट । अक्षंस्त । चक्षमिषे । चक्षंसे । चक्षमिध्वे । चक्षन्ध्वे ।

मो नो म्वोश्च ॥२।१।६७॥

मकारान्तस्य भ्वादेरन्तस्य पदान्ते वर्तमानस्य मकारवकारयोश्च परयोर्नकारादेशः स्यात् । स चासन् परे कार्ये । चक्षमिवहे । चक्षण्वहे । चक्षमिमहे । चक्षण्महे । आशिषि । क्षमिषीष्ट । क्षंसीष्ट । क्षमिता । क्षन्ता । क्षमिष्यते । क्षंस्यते । रमिं क्रीडायाम् ॥ १३६ ॥ अयं ज्वलादिः । रमते । अरंस्त । रेमे । रंसीष्ट । रन्ता । रंस्यते । अरंस्यत ।

व्याङ्परे रमः ॥३।३।१०५॥

परस्मैपदम् । विरमति । व्यरंसीत् । विरराम । कमूङ् कान्तौ ॥ १३७ ॥ कान्तिरिच्छा ।

कमेर्णिङ् ॥३।४।२॥

कमेर्धातोः स्वार्थे णिङ् प्रत्ययः स्यात् । कामयते ।

णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्तरि ङः ॥३।४।५८॥

ण्यन्तात् श्र्यादिभ्यश्च कर्तर्यद्यतन्यां ङः प्रत्ययः स्यात् । अकाम् इ अ त इति स्थिते ।

णे रनिटि ॥४।३।८३॥

अनिट्यशिति प्रत्यये णेर्लुक् स्यात् । इयूयत्वगुणवृद्धिदीर्घतागमानां बाधकोऽयम् । इय् । अततक्षत् । यत्वम् । आटिटत् । गुणः । कारणा । वृद्धिः । कारकः । दीर्घः । कार्यते । तागमः । प्रकार्य ।

उपान्त्यस्यासमानलोपि शास्वृदितो ङे ॥४।२।३५॥

समानलोपिशासऋदिद्वर्जिताद्धातोरुपान्त्यस्य ङपरे णौ ह्रस्वः स्यात् । द्विर्धातुरिति द्वित्वे ।

स्वरादेर्द्वितीयः ॥४।१।४॥

स्वरादेर्धातोर्द्वित्वभाजो द्वितीयांश एकस्वरो द्विः स्यात् नत्वाद्यः ।

असमानलोपे सन्वल्लघुनि ङे ॥४।१।६३॥

न विद्यते समानलोपो यस्मिन् तस्मिन् ङपरे णौ द्वित्वे सति पूर्वस्य लघुनि धात्वक्षरे परे सनीव कार्य्यं स्यात् । सन्यस्येत्वमुक्तमिहापि तथा ।

सन्यस्य ॥४।१।५९॥

धातोर्द्वित्वे पूर्वस्याकारस्य इः स्यात्सनि परे ।

लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ॥४।१।६४॥

अस्वरादेर्धातोर्ङे परे णावसमानलोपे द्वित्वे पूर्वस्य लघोर्दीर्घः स्यात् लघुनि धात्वक्षरे परे । अचीकमत । णिङभावपक्षे कमो ङे परे । अचकमत । अयि चयि नयि पयि मयि रयि वयि गतौ ॥ १३८ ॥ अयते । आयिष्ट ।

दयायास्कासः ॥३।४।४१॥

एभ्यः परोक्षाया आमादेशः स्यात्, अनुप्रयोगश्च कृभ्वस्तीनाम् । अयाञ्चक्रे ।

हान्तस्थाञीड्भ्यां वा ॥२।१।८१॥

हकारादन्तस्थाया ञेरिटश्च परासां परोक्षाद्यतन्याशिषां धस्य ढो वा स्यात् । अयिषीध्वम् । अयिषीढ्वम् ।

उपसर्गस्यायौ ॥२।३।१००॥

उपसर्गस्य रेफस्यायतौ परे लः स्यात् । प्लायते । पलायते । निरयते । दुर-

यत इत्यत्र निसत्दुसोरुत्वस्यासत्त्वान्न लत्वम् । निर्दुरोस्तु निलयते । दुलयते । उदयतीत्यत्र इं दुं द्रुं सुं गतौ इति इधातुः स्वमते । परमते चात्मनेपदमनित्यं चक्षिङो ङित्करणाज्ज्ञापनात् । तयि णयि रक्षणे च ॥ १३९ ॥ चाद्गतौ । प्रणयते । पूर्वस्य तु प्रनयते । दयि दानगतिहिंसादहनेषु च ॥ १४० ॥ दयाञ्चक्रे । ऊयैङ् तन्तुसन्ताने ॥ १४१ ॥ ऊयाञ्चक्रे । पूयैङ् दुर्गन्धविशरणयोः ॥ १४२ ॥ पुपूये । क्नूयैङ् शब्दोन्दनयोः ॥ १४३ ॥ उन्दनं क्लेदनम् । दुर्गन्धेऽपीत्येके । क्ष्मायैङ् विधूनने ॥ १४४ ॥ क्ष्मायिता । स्फायैङ् ओप्यायैङ् वृद्धौ ॥ १४४ ॥ प्यायते ।

दीपजनबुधिपूरितायिप्यायो वा ॥३।४।६७॥

एभ्यः कर्तर्यद्यतन्यास्ते परे ञिच्प्रत्ययो वा स्यात्, तलुक् च । अप्यायि । पक्षे अप्यायिष्ट ।

प्यायः पी ॥४।१।९१॥

प्यायः पीः स्यात् परोक्षायां यङि च । पिप्ये । पिप्याते । पिप्यिरे । तायृङ् सन्तानपालनयोः ॥ १४५ ॥ तायते । अतायि । अतायिष्ट । वलि वल्लि संवरणे ॥ १४६ ॥ ववले । ववल्ले । शलि चलने च ॥ १४७ ॥ ताल्व्यादिः । शलते । मलि मल्लि धारणे ॥ १४८ ॥ मेले । ममल्ले । भलि भल्लि परिभाषणहिंसादानेषु ॥१४९॥ बभले । बभल्ले । कलि शब्दसंख्यानयोः ॥ १५० ॥ कलते । चकले । कल्लि अशब्दे ॥ १५१ ॥ अशब्दस्तूष्णींभावः । शब्दार्थोऽयमित्येके । अव्यक्तशब्दार्थ इत्यपरे । कल्लते । तेवृङ् देवृङ् देवने ॥ १५१ ॥ तितेवे । दिदेवे । षेवृङ् सेवृङ् केवृङ् खेवृङ् गेवृङ् ग्लेवृङ् पेवृङ् प्लेवृङ् मेवृङ् म्लेवृङ् सेवने ॥ १५२ ॥

परिनिवेः सेवः ॥२।३।४६॥

सस्य षत्वमड्व्यवायेऽपि । परिषेवते । द्वितीयस्य तु । परिसेवते । पर्यसेवत । परिसिसेवे । रेवृङ् पवि गतौ ॥ १५३ ॥ रेवते । पवते । पेवे । काशृङ् दीप्तौ ॥ १५४ ॥ काशते । क्लेशि बाधने ॥१५५॥ क्लेशते । चिक्लेशे । भाषि च व्यक्तायां वाचि ॥१५६॥ चात्क्लेशिः । भाषते । अभाषिष्ट । ईषि गतिहिंसादर्शनेषु ॥१५७॥ ईषते । गुरुनाम्यादेरिति परोक्षायाआमि । ईषाञ्चक्रे । गेषृङ् अन्विच्छायाम् । अन्वेषणमन्विच्छा । येषृङ् प्रयत्ने ॥१५८॥ जेषृङ् णेषृङ् एषृङ् ह्रेषृङ् गतौ ॥१५९॥ जेषते । नेषते । एषते । एषाञ्चक्रे । ह्रेषते । रेषृङ् हेषृङ् अव्यक्ते शब्दे ॥ १६० ॥ रेषते हेषते । जिहेषे । पर्षि स्नेहने ॥ १६१ ॥ पर्षते । पपर्षे । घुषुङ् कान्तिकरणे ॥ १६२ ॥ उदित्वान्नं । घुंषते । स्रन्सूङ् प्रमादे ॥ १६३ ॥ प्रमादोऽवलेपः । स्रंसते । भ्रान्तोऽयमित्येके । विस्रम्भते । कासृङ् शब्दकुत्सायाम् ॥ १६४ ॥ शब्दस्य कुत्सा रोगः । भासि टुभ्रासि टुभ्लासृ दीप्तौ ॥ १६५ ॥ बभासे । भ्रासभ्लासे ॥३।४।७३॥ ति वा श्ये । भ्राश्यते । भ्रासते । जृभ्रमे ॥४।१।२६॥ त्वेत्वे । भ्रेसे । बभ्रासे । भ्लास्यते । भ्लासते । भ्लेसे । बभ्लासे । राखृङ् णासृङ् शब्दे ॥ १६६ ॥

णसि कौटिल्ये ॥ १६७ ॥ प्रणसते । भ्यसि भये ॥ १६८ ॥ भ्यसते । अभ्यसिष्ट । बभ्यसे । भेषृ इति चन्द्रः । भेषते । आङ् शसुङ् इच्छायाम् ॥ १६९ ॥ आशंसते । ग्रसूङ् ग्लसूङ् अदने ॥ १७० ॥ घसुङ् करणे ॥ १७१ ॥ घसते । मूर्धन्यान्तोऽयमिति चन्द्रः । ईहि चेष्टायाम् ॥ १७२ ॥ ईहते । ईहाञ्चक्रे । अहुङ् ह्रिहि गतौ ॥ १७३ ॥ अंहते । आनंहे । ह्रेहते । पिह्रिहे । गर्हि गह्लि कुत्सने ॥ १७४ ॥ बर्हि बह्लि प्राधान्ये ॥ १७५ ॥ वर्हि वह्लि परिभाषणहिंसाच्छादनेषु ॥ १७६ ॥ दानेऽप्यन्ये । दन्त्योष्ठ्यादी । अवह्लिध्वम् । अवह्लिढ्वम् । वेहृङ् जेहृङ् वाहृङ् प्रयत्ने ॥ १७७ ॥ विवेहे । जिजेहे । ववाहे । द्राहृङ् निक्षेपे ॥ १७८ ॥ निद्राक्षेपे इत्येके । द्राहते । दद्राहे । ऊहि तर्के ॥ १७९ ॥ ऊहते । ऊहाञ्चक्रे । तर्क उत्प्रेक्षा । गाहौङ् विलोडने ॥ १८० ॥ विलोडनं परिमलनम् । अगाहिष्ट । अगाढ । जगाहे । गाहिषीष्ट । घाक्षीष्ट । गाहिता । गाढा । गाहिष्यते । घाक्ष्यते । षहि मर्षणे ॥१८१॥ ज्वलादिरयम् । सहते ।

असोङसिवूसहस्सटाम् ॥२।३।४८॥

परिनिविभ्यः परेषामेषां सस्य षः स्यात् सोङविषयं वर्जयित्वा । विषहते । निषहते ।

स्तुस्वञ्जश्चाटि नवा ॥२।३।४९॥

परिनिविभ्यः परस्य स्तुस्वञ्जोरसोङसिवूसहस्सटां चाटि सति सस्य वा षः स्यात् । पर्यषहत । पर्यसहत । असहिष्ट । सेहे । सहिषीष्ट ।

सहलुभेच्छरुषरिषस्तादेः ॥४।४।४६॥

एभ्यस्तादेरशित इड्वा स्यात् । सहिता । पक्षे । हस्य ढत्वे, तस्य धत्वे, धस्यापि ढत्वे, सहिवहेरिति ढलोपे, ओकारे च । सोढा । असोङ इति किम्? विसोढा । मा परिसीषिवत् । ग्लहौङ् ग्रहणे ॥ १८२ ॥ ग्लहते । जग्लहे । औदित्वाद्वेट् । ग्लहिता । ग्लाढा । गृहौङ् इत्येके ॥१८३॥ गर्हते । अगर्हिष्ट । इडभावे ।

हशिटो नाम्युपान्त्याददृशोऽनिटः सक् ॥३।४।५५॥

हशिडन्तान्नाम्युपान्त्याद्दृशिवर्जितादनिटो धातोरद्यतन्यां परतः सक् प्रत्ययः स्यात् । अघृक्षत ।

स्वरेऽतः ॥४।३।७५॥

सकोऽकारस्य स्वरादौ प्रत्यये परे लुक्स्यात् । अघृक्षाताम् । अघृक्षन्त । इत्यादि । वहुङ् महुङ् वृद्धौ ॥ १८४ ॥ वंहते । मंहते । दक्षि शैघ्र्ये च ॥ १८५ ॥ धुक्षि धिक्षि सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु ॥ १८६ ॥ धुक्षते । धिक्षते । वृक्षि वरणे ॥ १८७ ॥ शिक्षि विद्योपादाने ॥ १८८ ॥ भिक्षि याच्ञायाम् ॥ १८९ ॥ दीक्षि

मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु ॥ १९० ॥ दीक्षते । अदीक्षिष्ट । दिदीक्षे । ईक्षि दर्शने ॥ १९१ ॥ ईक्षते । ऐक्षत । ऐक्षिष्ट । ईक्षाञ्चक्रे । इत्यात्मनेपदिनः ॥

अथोभयपदिनः ॥

शान्दान्मान्बधान्निशानार्जवविचारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः ॥३।४।७॥

एभ्यः स्वार्थे सन् स्यात् । एष्वर्थेषु द्विर्वचने कृते दीर्घश्च पूर्वस्येकारस्य । शीशांसति । शीशांसते । दीदांसति । दीदांसते । श्रिग् सेवायाम् ॥ १ ॥ श्रयति । श्रयते । णिश्रीतिङे । अशिश्रियत् । अशिश्रियत । शिश्राय । शिश्रियतुः । शिश्रिये । श्रीयात् । श्रयिषीष्ट । श्रयिता । श्रयिष्यति । श्रयिष्यते । अश्रयिष्यत् । अश्रयिष्यत । णींग् प्रापणे ॥ २ ॥ निनयिथ । निनेथ । निन्यिषे । भृंग भरणे ॥ ३ ॥ भरति । भरते । अभार्षीत् । अभार्ष्टाम् । अभार्षुः । अभृत । अभृषाताम् । अभृषत । बभार । बभ्रतुः । बभर्थ । बभृव । बभृम । असृभृवृ ॥४।४।२१॥ इतिनिषेधान्नेट् । बभ्रे । बभ्राते । भ्रियात् । भृषीष्ट ।

ऋवर्णात् ॥४।३।३६॥

ऋवर्णान्ताद्धातोः परावनिटावात्मनेपदविषये सिजाशिषौ किद्वद्भवतः । इति कित्त्वान्न गुणः । भर्ता । भरिष्यति । भरिष्यते । अभरिष्यत् । अभरिष्यत । हृंग् हरणे ॥ ४ ॥ हरणं प्रापणं स्वीकारः स्तेयं नाशनं च । हरति । हरते । अहार्षीत् । अहृत । जहार । जहर्थ । जह्रिव । जह्रे । जह्रिषे । ह्रियात् । हृषीष्ट । हर्ता । हरिष्यति । हरिष्यते । धृंग् धारणे ॥ ५ ॥ धरति । धरते । अधार्षीत् । अधृत । डुकृंग् करणे ॥ ६ ॥

कृग्तनादेरुः ॥३।४।८३॥

कृगस्तनादेश्च गणात्कर्तरि विहिते शिति उः प्रत्ययः स्यात् । अयं तनादिमध्ये पाठार्होऽप्यत्र पठितः सिचो धुड्ह्रस्वादिति ॥ ४।३।१० ॥ नित्यलुगर्थः । शवर्थश्च । तेन करति । करते । इत्याद्यपि भवति ।

उश्नोः ॥४।३।२॥

धातोः परयोरु श्नु इत्येतयोरक्ङिति प्रत्यये गुणः स्यात् । करोति ।

अतः शित्युत् ॥४।२।८९॥

शित्यविति प्रत्यये यः कृग उकारस्तन्निमित्तो योऽकारस्तस्य उकारः स्यात् । कुरुतः । कुर्वन्ति । करोषि । कुरुथः । कुरुथ । करोमि ।

कृगो यिच ॥४।२।८८॥

कृगः परस्योकारस्य यादौ वकारे मकारे चाविति प्रत्यये लुक् स्यात्। कुर्वः। कुर्मः।

न कुरुच्छुरः ॥२।१।६६॥

अनयोर्नामिनो रेफे न दीर्घः। कुर्यात्। करोतु। कुरुतात्। कुरुताम्। कुर्वन्तु।

असंयोगादोः ॥४।२।८६॥

असंयोगात्परो य उकारः प्रत्ययस्ततः परस्य हेर्लुक्स्यात्। कुरु। कुरुतात्। कुरुतम्। कुरुत। करवाणि। करवाव। करवाम। अकरोत्। अकुरुताम्। अकुर्वन्। अकरोः। अकुरुतम्। अकुरुत। अकरवम्। अकुर्व। अकुर्म। अकार्षीत्। अकार्ष्टाम्। अकार्षुः। अकार्षीः। अकार्ष्टम्। अकार्ष्ट। अकार्षम्। अकार्ष्व। अकार्ष्म। चकार। चक्रतुः। चक्रुः। चकर्थ। चक्रथुः। चक्र। चकार। चकर। चकृव। चकृम। क्रियात्। क्रियास्ताम्। क्रियासुः। क्रियाः। क्रियास्तम्। क्रियास्त। कर्ता। करिष्यति। अकरिष्यत्। कुरुते। कुर्वाते। कुर्वते। कुर्वीत। कुर्वीयाताम्। कुर्वीरन्। कुरुताम्। कुर्वाताम्। कुर्वताम्। कुरुष्व। कुर्वाथाम्। कुरुध्वम्। करवै। करवावहै। करवामहै। अकुरुत। अकृत। अकृषाताम्। चक्रे। कृषीष्ट। कर्ता। करिष्यते। अकरिष्यत।

सम्परेः कृगः स्सट् ॥४।४।९१॥

आभ्यां परस्य कृग आदिः स्सट् स्यात्। संस्करोति। परिष्करोति।

उपाद्भूषासमवायप्रतियत्नविकारवाक्याध्याहारे ॥४।४।९२॥

उपात्परस्य कृगो भूषादिष्वर्थेषु आदिःस्सट् स्यात्। उपस्करोति कन्याम्। इत्यादि। हिक्की अव्यक्ते शब्दे ॥७॥ हिक्कति। हिक्कते। ईदित्वात्फलवति कर्तरि इगित इत्यात्मने पदम्। अन्यत्र शेषात्परस्मैपदिषु पठितः स चास्य पाठो गतौ फलवत्कर्तर्यपि परस्मैपदार्थः। अञ्चूग्गतौ च ॥ ८ ॥ गतिपूजयोरयम्। अञ्चति। अञ्चते। डुयाचृग् याच्ञायाम् ॥ ९ ॥ याचति। याचते। द्विदयमित्येके। डुपचींष् पाके ॥ १० ॥ पचति।

व्यञ्जनानामनिटि ॥४।३।४५॥

व्यञ्जनान्तस्य धातोः परस्मैपदविषयेऽनिटिसिचि परे समानस्य वृद्धिः स्यात्। अपाक्षीत्। बहुवचनं जात्यर्थम्। व्यञ्जनत्वजात्याक्रान्तैकानेकव्यापरिग्रहार्थं यावत्। तेनानेकव्यञ्जनव्यवधानेऽपि स्यात्। अराङ्क्षीत्। पपाच।

पच्यात् । पक्ता । पक्ष्यति । अपक्ष्यत् । पचते । पचेत । पचताम् । अपचत । अ-पक्त । पेचे । पक्षीष्ट । पक्ता । पक्ष्यते । अपक्ष्यत । राजृग् टुभ्राजृग् दीप्तौ ॥ ११ ॥ राजति । राजते । भ्राजति । भ्राजते । जृभ्रमेति वा एत्वे । रेजतुः । रराजतुः । रेजे । रराजे । भ्रेजतुः । बभ्राजतुः । भ्रेजे । बभ्राजे । भ्राजेरिह पाठो राजृसाह-चर्यार्थं स्तेन यजसृजेत्यत्रास्यैव ग्रहणम् । पूर्वस्य तु गत्वे । विभ्राक् । विभ्राग् इत्यादि । नन्वेवं षत्वं विकल्प्यतामिति चेत् । पुनः पाठः आत्मनेपदानित्यत्व-ज्ञापनार्थः । तेन लभति लभते सेवति सेवते इत्यादि सिद्धम् । स्वाधीने विभवेऽप्यहो नरपतिं सेवन्ति किं मानिनः । भजीं सेवायाम् ॥ १२ ॥ भजति । भजते । अभाक्षीत् । अभक्त । बभाज । भेजे । भज्यात् । भक्षीष्ट । भक्ता । भक्ष्यति । भक्ष्यते । अभक्ष्यत् । अभक्ष्यत । रञ्जीं रागे ॥ १३ ॥ रजति । रजते । अराङ्क्षीत् । अरङ्क्त । अरङ्क्षाताम् । रेटृ परिभाषणयाचनयोः ॥१४॥ रेटति । रेटते । वेणृग् गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु ॥ १५ ॥ वादित्रग्रहणं वाद्यभा-ण्डस्य वादनाय ग्रहणम् । विवेण । विवेणे । चतेग् याचने ॥ १६ ॥ अचतीत् । अचतिष्ट । प्रोथृग् पर्याप्तौ ॥ १७ ॥ पर्याप्तिः पूर्णता । मिथृग् मेधाहिंसयोः ॥ १८ ॥ मेथृग् सङ्गमे च ॥ १९ ॥ मिमेथ । मिमेथे । चदेग् याचने ॥२०॥ अचदीत् । चेदे । ऊबुन्दृग् निशामने ॥ २१ ॥ बुन्दति । बुन्दते । ऋदित्वाद्वाङि । अबुदत् । अबु-न्दीत् । अबुन्दिष्ट । धान्तोऽयमिति नन्दी । णिदृंग् णेदृग् कुत्सासंनिकर्षयोः ॥२२॥ निनिदतुः । निनेदतुः । निनिदे । निनेदे । मिदृग् मेदृग् मेधाहिंसयोः ॥ २३ ॥ मिमिदतुः । मिमेदतुः । मेधृग् सङ्गमे च ॥ २४ ॥ चान्मेधाहिंसयोः । शृधूग् मृधूग् उन्दे ॥ २५ ॥ उन्दः क्लेदनम् । शर्द्धते । शर्द्धति । मर्धते । मर्धति । बुधृग् बोधने ॥ २६ ॥ अबुधत् । अबोधीत् । अबोधिष्ट । खनूग् अवदारणे ॥ २७ ॥ गमहने-त्युपान्त्यलुकि । चख्नतुः । चख्ने । दानी अवखण्डने ॥ २८ ॥ आर्जवे । दीदांसति । दीदांसते । शानी तेजने ॥ २९ ॥ निशाने । शीशांसति । शीशांसते । अर्था-न्तरे तु सनोऽभावे प्रत्ययान्तराण्यपि । शपीं आक्रोशे ॥ ३० ॥ शपति । शपते । अशाप्सीत् । अशप्त । शशाप । शेपे । चायृग् पूजानिशामनयोः ॥ ३१ ॥ व्ययी गतौ ॥ ३२ ॥ अव्ययीत् । अली भूषणपर्याप्तिवारणेषु ॥३३॥ धावूग् गतिशुद्ध्योः ॥ ३४ ॥ चीवृग् ऋषीवत् ॥ ३५ ॥ चीवति । चीवते । अमूदिदयमित्येके । दाशृग् दाने ॥ ३६ ॥ ऋषी आदानसंवरणयोः ॥ ३७ ॥ भेषृग् भये ॥ ३८ ॥ भ्रेषृग् चलने च ॥ ३९ ॥ पषी बाधनस्पर्शनयोः ॥ ४० ॥ शान्तोऽयमित्यके । लषी कान्तौ ॥ ४१ ॥ कान्तिरिच्छा । भ्राशभ्लाशे ॥ ३।४।७३ ॥ ति वा श्ये । अभिलष्यति । अभिलषति । अभिलष्यते । चषी भक्षणे ॥ ४२ ॥ छषी हिंसायाम् ॥ ४३ ॥ चच्छाष । चच्छषे । त्विषीं दीप्तौ ॥ ४४ ॥ त्वेषति । त्वेषते । अत्विक्षत् । अत्वि-क्षत । अत्विक्षाताम् । अत्विक्षन्त । अषी असी गत्यादानयोश्च ॥ ४५ ॥ आस । आसे । दासृग् दाने ॥ ४६ ॥ माहृग् माने ॥ ४७ ॥ मानं वर्तनम् । माहति । माहते । गुहौग् संवरणे ॥ ४८ ॥

गोहः स्वरे ॥४।२।४२॥

कृतगुणस्य गुहः स्वरे परे उपान्त्यस्य ऊत्स्यात् । गूहति । गूहते । अगूहीत् । इडभावे सक् । अघुक्षत् । अगूहिष्टाम् । अघुक्षाताम् । अगूहिष्ट । इडभावे । दुहदिहेति वा सको लुकि । अगूढ । अघुक्षत । जुगूह । गुह्यात् । गूहिता । गोढा । इत्यादि । भ्लक्षी भक्षणे ॥ ४९ ॥ भ्लक्षति । भ्लक्षते । भक्षीत्यन्ये । यजीं देवपूजासंगतिकरणदानेषु ॥ ५० ॥ यजति । यजते । अयाक्षीत् । अयष्ट ।

यजादिवश्वचः सस्वरान्तस्था य्वृत् ॥४।१।७२॥

यजादेर्वश्वचोश्च परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य सस्वरान्तस्था य्वृत् । इकारोकारऋकाराः प्रत्यासत्तेः स्युः । इयाज ।

यजादिवचेः किति ॥४।१।७९॥

यजादेर्धातोर्वचश्च तादृग् य्वृत् स्यात्किति । ईजतुः । ईजुः । इयजिथ । इयष्ठ । ईजिव । ईजिम । ईजे । इज्यात् । यक्षीष्ट । यष्टा । यक्ष्यति । यक्ष्यते । डुवपीं बीजसन्ताने ॥ ५१ ॥ क्षेत्रे विकिरण इत्यर्थः । गर्भाधाने छेदने च । केशान्वपति । वपते । अवाप्सीत् । अवप्त । उवाप । ऊपतुः । ऊपे । उप्यात् । वप्सीष्ट । वप्ता । वप्स्यति । वप्स्यते । वेंग् तन्तुसन्ताने ॥ ५२ ॥ वयति । अवासीत् ।

वेर्वय् ॥४।४।१९॥

वेगः परोक्षायां वय् वा स्यात् । उवाय । यजादिवचेः कितीति य्वृति, द्वित्वे ऊयिति स्यात् ।

न वयो य् ॥४।१।७३॥

वेगादेशस्य वयो यकारः परोक्षायां य्वृन्न स्यात् । ऊयतुः । ऊयुः । उवयिथ । ऊयथुः । ऊय । उवाय । उवय । ऊयिव । ऊयिम । वयादेशाभावे ।

वेरयः ॥४।१।७४॥

वेगोऽयकारान्तस्य पूर्वस्य परस्य च परोक्षायां य्वृन्न स्यात् । आत्सन्ध्यक्षरस्येत्यात्वे । ववौ ।

अविति वा ॥४।१।७५॥

वेगोऽयकारान्तस्य अविति णवादौ परे य्वृन्न स्याद्वा । ववतुः । ऊवतुः । ववुः । ऊवुः । द्वित्वे कृते परत्वाद्धातोरुवादेशे पश्चात्समानदीर्घः । ववाथ । वविथ । स्वरान्तत्वादिड्विकल्पः । ऊयात् । वाता । वास्यति । अवास्यत् । वयते । अवास्त । ऊये । ऊवे । ऊयिषे । ऊविषे । पक्षे । ववे । वविषे । वासीष्ट । व्येंग् संवरणे ॥ ५३ ॥ व्ययति । अव्यासीत् ।

व्य स्थवृणवि ॥४।२।३॥

व्ययतेःस्थवि णवि च विषयभूते आत्वं न स्यात् । द्वित्वे ।

ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरिः ॥४।१।७१॥

एषां परोक्षायां द्वित्वे पूर्वस्य इः स्यात् । नामिनोऽकलिहलेरितिवृद्धौ । विव्याय । विव्यतुः । विव्युः । ऋवृव्येऽद ॥४।४।९॥ इति नित्यमिट् । विव्ययिथ । विव्याय । यजादिवचेरिति वीयात् । व्याता । व्यास्यति । व्ययते । अव्यास्त । विव्ये । विव्यिषे । व्यासीष्ट । ह्वेंग् स्पर्धाशब्दयोः ॥ ५४ ॥ आह्वयति ।

ह्वालिप्सिचः ॥३।४।६२॥

एभ्योऽद्यतन्यामङ् स्यात् । आह्वत् । आह्वताम् । आह्वन् ।

द्वित्वे ह्वः ॥४।१।८७॥

ह्वेगो द्वित्वविषये सस्वरान्तस्था य्वृत् स्यात् । हु हु इति द्वित्वे । आजुहाव । धातोरिवर्णोवर्णस्येयुवादेशः । आजुहुवतुः । आजुहविथ । आजुहोथ । आहूयात् । आह्वाता । आह्वास्यति । आह्वयते ।

वाऽऽत्मने ॥३।४।६३॥

ह्वालिप्सिचिभ्योऽद्यतन्यामङ्वा स्यादात्मनेपदे परे । आह्वत । आह्वास्त । आह्वेताम् । आह्वासाताम् । आजुहुवे । आजुहुविषे । आह्वासीष्ट ।

ह्वः स्पर्धे ॥३।३।५६॥

आङ्पूर्वाद् ह्वयतेः स्पर्धेऽर्थे आत्मनेपदमेव स्यात् । मल्लो मल्लमाह्वयते । अन्यत्र गामाह्वयति ।

संनिवेः ॥३।३।५७॥

एभ्योऽप्यात्मनेपदमेव । वहीं प्रापणे ॥ ५५ ॥ वहति । अवाक्षीत् । सहिवहोरोचावर्णस्येत्योत्त्वे । अवोढाम् । अवाक्षुः । उवाह । ऊहतुः । उवहिथ । इडभावपक्षे उवोढ । उह्यात् । वोढा । वक्ष्यति । अवक्ष्यत् । वहते । उवोढ । अवक्षाताम् । अवक्षत । ऊहे । ऊहिषे । वक्षीष्ट । वोढा । वक्ष्यते । अवक्ष्यत । प्राद्वहः ॥३।३।१०३॥ इत्यनेन परस्मैपदमेव । प्रवहति । एते यजादावुभयपदिनः । टुओश्वि गतिवृद्ध्योः ॥ ५६ ॥ श्वयति । दुधेश्वेर्वा ॥३।४।५९॥ इति वैकल्पिके ङे द्विर्धातुरिति द्वित्वे संयोगादितीयादेशे । अशिश्वियत् । पक्षे ऋदिच्छ्वि ॥३।४।६५॥ त्यादिनाऽङि ।

श्वयत्यसूवचपतः श्वास्थवोचपप्तम् ॥४।३।१०३॥

एषां चतुर्णामङि परे श्व अस्थ वोच पप्त इत्येते क्रमात्स्युः । अश्वत् ।

अश्वताम् । अश्वन् । पक्षे सिचि इडागमे, इति च, नश्वीतिवृद्धिनिषेधे, गुणे, ऽयादेशे, सिज्लोपे । अश्वयीत् । अश्वयिष्टाम् । अश्वयिषुः । अश्वयीः ।

वा परोक्षायङि ॥४।१।९०॥

श्वेः सस्वरान्तस्था परोक्षायङो य्वृद्वा स्यात् । ततः शु शु इति द्वित्वे शुशाव । शुशुवतुः । शुशुवुः । शुशविथ । पक्षे । शिश्वाय । शिश्वियतुः । शिश्वियुः । शिश्वयिथ । यजादिवचेरिति य्वृति शूयात् । शूयास्ताम् । शूयासुः । श्वयिता । श्वयिष्यति । वद व्यक्तायां वाचि ॥५७॥ वदति । वदव्रजलः॥४।३।४८॥ इति वृद्धौ । अवादीत् । अवादिष्टाम् । अवादिषुः । मैवं वादीः । उवाद । ऊदतुः । ऊदुः । उवदिथ । उद्यात् । वदिता । वसं निवासे ॥ ५८ ॥ वसति । सस्तःसि ॥४।३।७२॥ इतिते । अवात्सीत् । अवात्ताम् । अवात्सुः । उवास । घस्वस इति षत्वे ऊषतुः । ऊषुः । उवसिथ । उवस्थ । उवास । उवस । उष्यात् । वत्स्यति । एते त्रयः परस्मैपदिनः । वृत् यजादिः ।

अथ द्युतादिः । द्युति दीप्तौ ॥ १ ॥ द्योतते ।

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ॥३।३।४४॥

द्युतादेरद्यतन्यां कर्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । लृदिद्द्युतादी ॥३।४।६४॥ ल्यङ् । अद्युतत् । अद्योतिष्ट ।

द्युतेरिः ॥४।१।४१॥

द्युतेर्द्वित्वे पूर्वस्योकारस्य इः स्यात् । दिद्युते । दिद्युताते । दिद्युतिरे । ञिमिदाङ् स्नेहने ॥ १ ॥ मेदते । अमिदत् । अमेदिष्ट । ञिक्ष्विदाङ् ञिष्विदाङ् मोचने च ॥ २ ॥ चात्स्नेहने । अक्ष्विदत् । अक्ष्वेदिष्ट । स्वेदते । अस्विदत् । अस्वेदिष्ट । रुचि अभिप्रीतौ च ॥ ३ ॥ चाद्दीप्तौ । रोचते । अरुचत् । अरोचिष्ट । घुटि परिवर्तने ॥ ४ ॥ घोटते । अघुटत् । अघोटिष्ट । रुटि लुटि लुठि प्रतिघाते ॥ ५ ॥ श्विताङ् वर्णे ॥ ६ ॥ अश्वितत् । अश्वेतिष्ट । शुभि दीप्तौ ॥ ७ ॥ अशुभत् । अशोभिष्ट । क्षुभि संचलने ॥ ८ ॥ सञ्चलनं रूपान्यथात्वम् । क्षोभते । अक्षुभत् । अक्षोभिष्ट । णभि तुभि हिंसायाम् ॥ ९ ॥ अनभत् । अनभिष्ट । अतुभत् । अतोभिष्ट । स्रम्भूङ् विश्वासे ॥ १० ॥ दन्त्यादिः । स्रम्भते । अस्रभत् । अस्रम्भिष्ट । भ्रंशूङ् स्रंसूङ् अवस्रंसने ॥ ११ ॥ भ्रंशते । अभ्रशत् । अभ्रंशिष्ट । अस्रसत् । अस्रंसिष्ट । ध्वंसूङ् गतौ च ॥ १२ ॥ चकारादवस्रंसने । ध्वंसते । अध्वसत् । अध्वंसिष्ट । वृतूङ् वर्तने ॥ १३ ॥ वर्तते । अवृतत् । अवर्तिष्ट । ववृते । वर्तिषीष्ट । वर्तिता ।

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥३।३।४५॥

वृतादिभ्यः पञ्चभ्यः स्ये सनि च प्रत्यये कर्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । वर्त्स्यति । वर्तिष्यते । अवर्त्स्यत् । अवर्तिष्यत ।

न वृद्भ्यः ॥४।४।५५॥

वृतूङ् वृधूङ् शृधूङ् स्यन्दौङ् कृपौङ् एभ्यः पञ्चभ्यो धातुभ्यः परस्य स्ताद्यशित आदिरिण् न स्यात् । अनात्मने । स्यन्दिकृपोरौदित्त्वलक्षण इड्विकल्पः परत्वादनेन बाध्यते । अनात्मन इत्येव । वर्तिता । स्यन्दौङ् स्रवणे ॥ १४ ॥ स्यन्देर्नलोपे । अस्यदत् । अस्यन्दिष्ट । अस्यन्त । अस्यन्त्साताम् । सस्यन्दे । सस्यन्दिषे । सस्यन्त्से । सस्यन्दिध्वे । स्यन्दिषीष्ट । स्यन्त्सीष्ट । स्यन्दिता । स्यन्ता । स्यन्त्स्यति । स्यन्दिष्यते । स्यन्त्स्यते । अस्यन्त्स्यात् । अस्यन्दिष्यत । अस्यन्त्स्यत ।

निरभ्यनोश्च स्यन्दस्याप्राणिनि ॥२।३।५०॥

निरभ्यनुभ्यश्चात्परिनिविभ्यश्च परस्याप्राणिकर्तृकस्य स्यन्देः सस्य षो वा स्यात् । अनुष्यन्दते । अनुस्यन्दते वा जलम् । वृधूङ् वृद्धौ ॥ १५ ॥ वर्धते । अवृधत् । अवर्धिष्ट । ववृधे । वर्त्स्यति । वर्धिष्यते । शृधूङ् शब्दकुत्सायाम् ॥ १६ ॥ वृधूङ्वत् । कृपौङ् सामर्थ्ये ॥ १७ ॥

ऋरलृलं कृपोऽकृपीटादिषु ॥२।३।९९॥

कृपेर्धातोर्ऋकारस्य लृकारो रेफस्य च लः स्यात् कृपीटादीन् विहाय । कल्पते । अक्लृपत् । अकल्पिष्ट । पक्षे ।

सिजाशिषावात्मने ॥४।३।३५॥

एतावनिटौ नामिन्युपान्त्ये सति धातोः परावात्मनेपदविषये किद्वत्स्याताम् । तेन । अक्लृप्त । चक्लृपे । चक्लृपिषे । चक्लृप्से । इत्यादि स्यन्दिवत् ।

कृपः श्वस्तन्याम् ॥३।३।४६॥

कर्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । कल्पिता । कल्प्ता । परस्मैपदपक्षे न वृद्भ्य ॥४।४।५५॥ इतीण्निषेधात् । कल्प्ता । एवं कल्पितासे । कल्प्तासे । कल्प्तासि । कल्पिष्यते । कल्प्स्यते । कल्प्स्यति । सम्पूर्णो द्युतादिर्वृतादिश्च ॥

अथ ज्वलादयः । ज्वल दीप्तौ ॥ १ ॥ शेषादिति परस्मैपदम् । ज्वलति । कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टम्भविलेखनेषु ॥ २ ॥ सम्पर्चनं मिश्रता । विलेखनं कषणम् । कोचति । पत्लृ पथे च गतौ ॥ ३ ॥ पूर्वमुक्तौ । पतति । पथति । अपथीत् । क्वथे निष्पाके ॥ ४ ॥ मथे विलोडने ॥ ५ ॥ अमथीत् । षद्लृ विशरणगत्यवसादनेषु ॥ ६ ॥ श्रौतीत्यादिना सीदादेशो । सीदति । असदत् । सेदिथ । ससत्थ । निषीदति । प्रतिवर्जनात्प्रतिसीदति । शद्लृ शातने ॥ ७ ॥ शातनं तनूकरणम् ।

शदेः शिति ॥३।३।४१॥

शिद्वाविनोऽस्मादात्मनेपदं स्यात् । शीयादेशो । शीयते । अशदत् । शे-

शाद । शत्ता । शत्स्यति । बुध अवगमने ॥ ८ ॥ अवगमनं ज्ञापनम् । बोधति । अनुस्वारेदयमित्येके । अभौत्सीत् । टुवम् उद्गिरणे ॥ ९ ॥ अवमीत् ।

जृभ्रमेति ॥४।१।२६॥ वा एत्वे । वेमतुः । ववमतुः । भ्रमू चलने ॥ १० ॥ भ्रासभ्लाशे ॥३।४।७३॥ ति वा श्ये । भ्रम्यति । भ्रमति । भ्रेमतुः । बभ्रमतुः । क्षर संचलने ॥ ११ ॥ अक्षारीत् । चल कम्पने ॥ १२ ॥ चलति । अचालीत् । जल घात्ये ॥ १३ ॥ घात्यं जडत्वम् । टल ट्वल वैक्लव्ये ॥ १४ ॥ ष्ठल स्थाने ॥ १५ ॥ अषोपदेशोऽयमित्यन्ये । हल विलेखने ॥ १६ ॥ णल गन्धे ॥ १७ ॥ गन्धोऽर्दनम् । नत्वे । नलति । प्रणलति । बल प्राणनधान्यावरोधयोः ॥ १८ ॥ बबाल । बेलतुः । बेलुः । पुल महत्त्वे ॥ १९ ॥ कुल बन्धुसंस्त्यानयोः ॥ २० ॥ पल फल शल गतौ ॥ २१ ॥ फेलतुः । फेलुः । फलिशल्योः पुनः पाठो ज्वलादिकार्यार्थः । शलेः परस्मैपदार्थश्च । हुल हिंसासंवरणयोश्च ॥ २२ ॥ चाद्गतौ । क्रुशं आह्वानरोदनयोः ॥ २३ ॥ हशिट् इति सकि । अक्रुक्षत् । क्रोष्टा । कस गतौ ॥ २४ ॥ कसति । रुहं जन्मनि ॥ २५ ॥ बीजजन्मनीत्यन्ये । बीजजन्माङ्कुरोत्पत्तिः । रोहति । अरुक्षत् । रोढा । रमिं क्रीडायाम् ॥ २६ ॥ षहि मर्षणे ॥ २७ ॥ घटिष् चेष्टायाम् ॥ १ ॥ घटते । घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञिणम्परे ॥४।२।२४॥ इति घटादिसंज्ञाफलं वक्ष्यते । अघटिष्ट । जघटे । घटिता । घटिष्यते । घटादीनामनेकार्थत्वेऽपि पठितार्थेष्वेव घटादिकार्यविज्ञानम् । तेन उद्घाटयति कमलवनम् । प्रविघाटयिता समुत्पतन् हरिदश्वः कमलाकरानिवेत्यादिसिद्धम् । विघटयतीत्यादि तु अजन्तस्य णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु ॥३।४।४२॥ इति करोत्यर्थे णिचि रूपम् । क्षजुङ् गतिदानयोः ॥ २ ॥ क्षञ्जते । अक्षञ्जि । अक्षाञ्जि । क्षञ्जं क्षञ्जम् । क्षाञ्जम् क्षाञ्जम् । व्यथिष् भयचलनयोः ॥ ३ ॥ व्यथते । अव्यथिष्ट । ज्याव्ये ॥४।१।७१॥ इत्यादिना विव्यथे । प्रथिष् प्रख्याने ॥ ४ ॥ प्रथते । अप्रथिष्ट । पप्रथे । म्रदिष् मर्दने ॥ ५ ॥ म्रदते । अम्रादि । अम्रदि । म्रदम् म्रदम् । म्रादं म्रादम् । स्खदिष् स्खदने ॥ ६ ॥ स्खदनं विदारणम् । स्खदते । कदुङ् क्रदुङ् क्लदुङ् वैक्लव्ये ॥ ७ ॥ वैकल्य इति चन्द्रः । कन्दते । क्रन्दते । क्लन्दते । क्रपि कृपायाम् । क्रपते । ञित्वरिष् संभ्रमे ॥ ८ ॥ त्वरते । ह्रस्वे । त्वरयति । प्रसिष् विस्तारे ॥ ९ ॥ प्रसते । प्रसव इत्यन्ये । दक्षि हिंसागत्योः ॥ १० ॥ दक्षते । श्रां पाके ॥ ११ ॥ श्रैं पाके ॥ १२ ॥ श्रांक् पाके ॥ १३ ॥ इत्यस्य च घटादिकार्यार्थः पाठः । श्रपयति । अश्रापि । अश्रपि । श्रपं श्रपम् । श्रापम् श्रापम् । अन्यत्र श्रापयति । स्मृ आध्याने ॥ १४ ॥ स्मरयति । आध्यानादन्यत्र स्मारयति । दॄ भये ॥ १५ ॥ दरति । दरयति । भयादन्यत्र काष्ठं दारयति । नॄ नये ॥१६॥ घटादिरयम् । नृणन्तं प्रयुङ्क्ते । नरयति । नयादन्यत्र । नारयति । ष्टक स्तक प्रतिघाते ॥ १७ ॥ स्तकति । षोपदेशत्वात् षत्वे । तिष्टकयिषति । द्वितीयस्य तु । तिस्तकयिषति । चक तृप्तौ च ॥ १८ ॥ चकति । चकयति । अयमात्मनेपदेऽपि । चकते । अक कुटिलायां गतौ ॥ १९ ॥ अकति । णौ ह्रस्वत्वे । अकयति । कखे हसने ॥ २० ॥ कखति । अक-

खीत् । अग अकवत् ॥ २१ ॥ रगे शङ्कायाम् ॥ २२ ॥ लगे सङ्गे ॥ २३ ॥ ह्रगे ह्लगे षगे सगे ष्ठगे स्थगे संवरणे ॥ २४ ॥ संवरणमाच्छादनम् । वट भट परिभाषणे ॥ २५ ॥ वेष्टने । वाटयति । भृतौ । भाटयति । नट नृत्तौ ॥ २६ ॥ नटयति शास्त्राम् । अन्यत्र नाटयति । गड सेचने ॥ २७ ॥ गडति । ऋफिडादीना ॥२।३।१०४॥ मिति लत्वे । गलति । हेड वेष्टने ॥ २८ ॥ ह्रस्वत्वे । हिडयति । ह्रस्वविधानान्न गुणः । अहिडि । अहीडि । हिडं हिडम् । हीडं हीडम् । लड जिह्वोन्मथने ॥ २९ ॥ लडयति जिह्वां कुकुरः । अन्यत्र । लाडयति । लत्वे । ललयति। लालयति । लड विलासे इत्यस्यैवार्थविशेषे घटादिकार्यार्थमिह पाठः । फण कण रण गतौ ॥ ३० ॥ फणति । जृभ्रमे ॥४।१।२६॥ ति वा एत्वे द्वित्वाभावे च फेणतुरित्यादि । गतेरन्यत्र फाणयति घटम् । निःस्नेहयतीत्यर्थः । काणयति । राणयति । शब्दयतीत्यर्थः । चण हिंसादानयोश्च ॥ ३१ ॥ चाङ्गतौ । चणति । चणयति । शब्दे तु चाणयति । शण श्रण दाने॥३२॥ शणति । शणयति । अन्यत्र शाणयति । श्रणति । श्रणयति । दापयतीत्यर्थः । चौरादिकस्य तु विश्राणयति । स्नथ क्नथ क्रथ क्लथ हिंसार्थाः ॥ ३३ ॥ क्रथयति । चौरस्योत्क्राथयतीति तु यौजादिकस्य । घञन्ताद्वा णिच् । जासनाटक्राथेतिनिर्देशाद्वा ह्रस्वाभावः । छद् ऊर्जने ॥ ३४ ॥ ऊर्जनं प्राणनं बलं च । छदण् ऊर्जने इति पठिष्यमाणोऽप्यूर्जने घटादिकार्यार्थमिह पठितः । छदयत्यग्निः । स्वार्थे णिच् । छादयन्तं प्रयुङ्क्ते इति णिग्वा । ऊर्जनादन्यत्र छादयति गृहं तृणैः । मदै हर्षग्लेपनयोः ॥ ३५ ॥ मदैच् हर्षे इत्यस्यार्थविशेषे ह्रस्वार्थं पाठः । मदयति । अन्यत्र मादयति । प्रमादयति । ष्टन स्तन ध्वन शब्दे ॥ ३६ ॥ स्वन अवतंसने ॥ ३७ ॥ स्वनयति । शब्दे तु स्वानयति । चन हिंसायाम् ॥ ३८ ॥ चनयति । शब्दे तु चानयति। ज्वर रोगे ॥३९॥ ज्वरति । ज्वरयति । चल कम्पने ॥ ४० ॥ चलयति । अन्यत्र चालयति । ह्वल ह्मल चलने ॥ ४१ ॥ ह्वलयति । ह्मलयति । ज्वल दीप्तौ च ॥ ४२ ॥ ज्वलयति । अन्यत्र ज्वालयति । इति घटादयः । भ्वादिराकृतिगणः । तेन चुलुम्पतीत्यादिसङ्ग्रहः । इति भ्वादयो धातवः ॥

नृसिंहसेनाऽप्यभवन्नमस्करी
यया तुलां कोऽप्यदधान्न मस्करी ।
चकास्ति साऽनन्तचतुष्टयी त्वयी-
शितर्जिनानन्त जगत्रयीपते ॥ १ ॥

ऋतेर्डीयः ॥३।४।३॥

ऋत् घृणागतिस्पर्द्धिषु इत्यतः स्वार्थे ङीयः प्रत्ययः स्यात् । ऋतीयते । आर्ती-

---

१ हे ईशितः! हे जिन! हे अनन्त! हे जगत्त्रयीपते! यया अनन्त चतुष्टय्या नृसिंहसेनाऽपि नमस्करी अभवत् । तथा यया पूर्वोक्तया कोऽपि मस्करी (सन्न्यासी) तुलां (तुलनां) नादधात् सा अनन्तचतुष्टयी अनन्तज्ञानदर्शनचारित्रवीर्यरूपा त्वयि भगवति चकास्ति । क्वचित्पुस्तके ईशित्वेति पाठः स च छन्दोभङ्गभयान्नादृतोऽस्माभिः । पं. ब. म. मि.

यीष्ट। ऋतीयाञ्चक्रे। अशवि ते वेति ङीयाभावे शेषात्परस्मै इति परस्मैपदम्। आर्तीत्। आनर्त। ऋतीयिषीष्ट। ऋत्यात्। ऋतीयिता। अर्तिता। ऋतीयिष्यते। अर्तिष्यति।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥३।४।८॥

कण्डूयति। अकण्डूयीत्। कण्डूयामास। कण्डूय्यात्। कण्डूयिता। कण्डूयते। अकण्डूयिष्ट। इत्यादि। अदं प्सांक् भक्षणे ॥ २ ॥ कर्तर्यनद्भ्य इत्यदादिवर्जनान्न शव्। अत्ति। अत्तः। अदन्ति। अद्यात्। अत्तु। अत्तात्। अत्ताम्। अदन्तु।

हुधुटो हेर्धिः ॥४।२।८३॥

होर्धुडन्ताच परस्य हेर्धिः स्यात्। अद्धि। अत्तात्। अत्तम्। अत्त। अदानि। अदाव। अदाम।

अदश्चाट् ॥४।४।९०॥

अत्तेरुत्पञ्चकाच द्विस्योरादिरट् स्यात्। आदत्। आत्ताम्। आदन्। आदः। आत्तम्। आत्त। आदम्। आद्व। आद्म।

घस्लृ सनद्यतनीघञचलि ॥४।४।१७॥

एषु पञ्चस्वदेर्घस्लृ स्यात्। लृदिद्युतादीत्यङि। अघसत्।

परोक्षायां न वा ॥४।४।१८॥

अदेः परोक्षायां वा घस्लृ आदेशः। जघास। द्वित्वे गमहनेत्यु ॥४।२।४४॥ पान्त्यलुकि, अघोषे प्रथम ॥१।३।५०॥ इति घस्य कत्वे, घस्सस ॥ २।३।३६॥ इति सस्य षत्वे। जक्षतुः। जक्षुः। ऋत्येऽद ॥४।४।८०॥ इति नित्यमिट्। जघसिथ। जघास। जघस। जक्षिव। जक्षिम। अस्याद्रे ॥४।१।६८॥ रिति। आद। आदतुः। आदुः। आदिथ। अद्यात्। अत्ता। अत्स्यति। प्साति। प्सायात्। प्सातु। अप्सात्। अप्साताम्।

वा द्विषातोऽनः पुस् ॥४।२।९१॥

द्विष आदन्ताच परस्यानः पुस्वा स्यात्। अप्सुः। अप्सान्। अप्सासीत्। अप्सासिष्टाम्। अप्सासिषुः। पप्सौ। पप्सतुः। एवं भांक् दीप्तौ ॥३॥ भाति। अभासीत्। बभौ। बभिथ। बभाथ। ख्यांक् प्रकथने ॥ ४ ॥ आख्याति। आख्यत्। आचख्यौ। यांक् प्रापणे ॥ ५ ॥ गतौ इत्यर्थः। याति। यायात्। यातु। अयात्। अयाताम्। अयुः। अयान्। अयासीत्। ययौ। वांक् गतिगन्धनयोः ॥ ६ ॥ ष्णांक् शौचे ॥ ७ ॥ श्रांक् पाके ॥ ८ ॥ द्रांक् कुत्सितगतौ ॥ ९ ॥ पांक् रक्षणे ॥ १० ॥ पायात्। मांक् माने ॥ ११ ॥ अस्याशिषि गापास्थे ॥ ४।३।९६ ॥

त्येत्वे । मेयात् । दांवक् लवने ॥ १२ ॥ इत्यस्य दायात् । दायास्ताम् । रांक् दाने ॥ १३ ॥ लांक् आदाने ॥ १४ ॥ द्वावपि दाने इति चन्द्रः । प्रांक् पूरणे ॥ १५ ॥ अप्रासीत् । इंणक् गतौ ॥ १६ ॥ एति । अवित् शितो ङित्वाद्गुणाभावे । इतः ।

ह्विणोरप्विति व्यौ ॥४।३।१५॥

होरिणश्च नामिनः स्वरादौ अपिति अविति च शिति परे क्रमात् व्यौ स्तः । यन्ति । एषि । इथः । इथ । एमि । इवः । इमः । इयात् । एतु । इतात् । इताम् । यन्तु । इहि । इतात् । इतम् । इत । अयानि । अयाव । अयाम ।

एत्यस्तेर्वृद्धिः ॥४।४।३०॥

इणिकोरस्तेश्च ह्यस्तन्यां वृद्धिः स्यात् । यत्वाल्लुगपवादोऽयम् । ऐत् । ऐताम् । आयन् । ऐः । ऐतम् । ऐत । आयम् । ऐव । ऐम । पिबैतिदे ॥ ४।३।६६ ॥ ति सिज्लुपि ।

इणिकोर्गाः ॥४।४।२३॥

इणिकोरद्यतन्यां गाः स्यात् । अगात् । अगाताम् । अगुः । द्वित्वे द्वितीयस्य नामिनः ॥४।३।५१॥ इति वृद्धिः । पूर्वस्य इय् अग्रे आय् इत्यस्वस्वरत्वात् । इयाय ।

इणः ॥२।१।५१॥

इणो धातोः स्वरादौ प्रत्यये परे इय् स्यात् । यत्वापवादः । ईयतुः । ईयुः । वेटि द्वितीयस्य गुणेऽयादेशे च इय् पूर्वस्य । इययिथ । इयेथ । ईयिव । ईयिम । दीर्घश्चवीति दीर्घः । ईयात् । ईयास्ताम् । ईयासुः । एता । एष्यति । ऐष्यत् ।

आशिषीणः ॥४।३।१०७॥

उपसर्गात्परस्य इण ईकारस्य क्ङिति यादावाशिषि ह्रस्वः स्यात् । उदियात् । उभयत आश्रयणे नान्तादिवत् । अभीयात् । ईकारस्येत्येव । समेयात् । समीयादिति तु भौवादिकस्य । इंक् स्मरणे ॥ १७ ॥ अधिपूर्व एवायम् । अध्येति । अधीतः ।

इको वा ॥४।३।१६॥

इकः स्वरादावविति शिति यत्वं वा स्यात् । अधीयन्ति । अधियन्ति । शेषमिणवत् आशिषि ह्रस्वं विना । अधीयात् । अधीयाः । वींक् प्रजनकान्त्यसनखादनेषु च ॥ १८ ॥ वेति । वीतः । वियन्ति । वेषि । वेमि । वीहि । अवेत् । अवीताम् । अवियन् । अवैषीत् । अवैष्टाम् । विवाय । विव्यतुः । वीयात् । वेता । वेष्यति । अवेष्यत् । अत्र ईंक् इति धात्वन्तरप्रश्लेषः । एति । ईतः । इयन्ति । ईयात् । ऐषीत् । स्तुंक् अभिगमने ॥ १९ ॥

उत औ र्विति व्यञ्जनेऽद्वेः ॥४।३।५९॥

अद्विरुक्तोकारान्तस्य धातो र्व्यञ्जनादौ विति परे औः स्यात् । यौति । युतः । षुंक् प्रसवैश्वर्ययोः ॥२०॥ प्रसवोऽभ्यनुज्ञानम् । सौति । सुतः । सुवन्ति । सुयात् । सौतु । सुतात् । असौत् । असौषीत् । असौष्टाम् । सुषाव । सुषुवतुः । सूयात् । सोता । सोष्यति । तुंक् वृत्तिहिंसापूरणेषु ॥ २१ ॥ सौत्रोऽयमिति दीक्षितः ।

यङ् तुरुस्तो र्बहुलम् ॥४।३।६४॥

यङ्लुगन्तात्तुरुस्तुभ्यश्च परो व्यञ्जनादौ विति इत् बहुलं परादिः स्यात् । तौति । तवीति । तुतः । तुवन्ति । बहुलग्रहणात् णुक् स्तुतौ ॥ २२ ॥ इत्यस्यापि । नौति । नवीति । नुतः । नुवन्ति । नुयात् । नौतु । नवीतु । नुताम् । नुवन्तु । अनौत् । अनवीत् । बाहुलकात् । नुवीतः । नुयात् । नुवीयात् । इति सर्वत्र ईत् इत्याहुः । अनावीत् । नुनाव । नुनुवतुः । नूयात् । नविता । नविष्यति । एवम् । युक् मिश्रणे ॥ २३ ॥ यौति । यवीति । क्ष्णुक् तेजने ॥ २४ ॥ ष्णुक् प्रस्रवणे॥२५॥ अस्नावीत् । टु क्षु रु कुंक् शब्दे ॥ २६ ॥ रौति । रवीति । अरावीत् । क्षौति । अक्षावीत् । अन्त्योऽनिट् । अकौषीत् । सौतिवत् । आद्यौ यौतिवत् । रुदक् अश्रु-विमोचने ॥ २७ ॥

रुत्पञ्चकाच्छिदयः ॥४।४।८८॥

रुदादेः पञ्चतः परस्य व्यञ्जनादेः शितोऽ यादेरादिरिट् स्यात् । रोदिति । रुदितः । रुदन्ति । रुद्यात् । रोदितु । रुदितात् । रुदिताम् । रुदन्तु । रुदिहि । रुदितात् । रुदितम् । रुदित । रोदानि । रोदाव । रोदाम ।

दिस्योरीट् ॥४।४।८९॥

रुत्पञ्चकात् शितोर्दिस्योरादिरीट् स्यात् । अरोदीत् । अदश्चाट् ॥ ४।४।९० ॥ इत्यडागमे । अरोदत् । अरुदिताम् । अरुदन् । अरोदीः । अरोदः । अरु-दितम् । अरुदित । अरोदम् । अरुदिव । अरुदिम । सेट्त्वादद्यतन्याम् । अरो-दीत् । पक्षे ऋदिच्छ्वीत्यादिनाऽङि । अरुदत् । अरोदिष्टाम् । अरुदताम् । अरो-दीषुः । अरुदन् । रुरोद । रुरुदतुः । रुरुदुः । रुद्यात् । रोदिता । रोदिष्यति । ञिष्वपंक् शये ॥ २८ ॥ स्वपिति । स्वप्यात् । स्वपितु । अस्वपीत् । अस्वपत् । अस्वाप्सीत् । अस्वाप्ताम् । अस्वाप्सुः । द्विर्त्वे भूस्वपो ॥४।१।७०॥ रिति पूर्वस्योत्वे । सुष्वाप । किति ।

स्वपे यङ्ङे च ॥४।१।८०॥

स्वपे र्यङि ङे किति च प्रत्यये य्वृत् स्यात्। इति य्वृत्। सुषुपतुः। सुषुपुः। सुष्वपिथ। सुष्वप्थ। सुप्यात्। स्वप्ता। स्वप्स्यति। अस्वप्स्यत्।

अवः स्वपः ॥२।३।५७॥

निर्दुःसुविपूर्वस्य वकाररहितस्वपेः सस्य षः। सुषुषुपतुः। अन श्वसक् प्राणने ॥ २९ ॥

द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ॥२।३।८१॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थाद्रषृवर्णात् परस्यानितेर्नकारस्य द्वित्वे वाऽद्वित्वे धान्तेऽधानन्ते वर्तमानस्य णः स्यात्, परिपूर्वस्य तु वा। प्राणिति। प्राण्यात्। प्राणितु। प्राणीत्। प्राणत्। प्राणीत्। प्राणिष्टाम्। प्राणिषुः। प्राण। प्राणतुः। प्राण्यात्। प्राणिता। प्राणिष्यति। एवं श्वसितिरपि। अद्यतन्यां व्यञ्जनादेरिति वा वृद्धौ। अश्वासीत्। अश्वसीत्। शश्वास। शश्वसतुः। जक्षक् भक्षहसनयोः ॥ ३० ॥ जक्षिति। जक्षितः।

अन्तो नो लुक् ॥४।२।९४॥

श्रुक्तजक्षपञ्चतः परस्यान्तो नकारस्य लुक्स्यात्। जक्षति। जक्ष्यात्। जक्षितु। अजक्षत्। अजक्षीत्। अजक्षिताम्।

श्रुक्तजक्षपञ्चतः ॥४।२।९३॥

कृतद्वित्वाज् जक्षपञ्चतश्च परस्य शितोऽनः पुस् स्यात्। अजक्षुः। अजक्षीत्। जजक्ष। जक्ष्यात्। जक्षिता। जक्षिष्यति। इति रुतपञ्चकम्। दरिद्राक् दुर्गतौ ॥ ३१ ॥ दरिद्राति।

इ र्दरिद्रः ॥४।२।९८॥

दरिद्रो व्यञ्जनादौ शित्यविति आत इः स्यात्। दरिद्रितः।

श्नश्चातः ॥४।२।९६॥

श्रुक्तजक्षपञ्चतः श्नश्च शित्यविति आकारस्य लुक् स्यात्। दरिद्रति। दरिद्रासि। दरिद्रियात्। अदरिद्रात्। अदरिद्रिताम्। अदरिद्रुः।

दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ॥४।३।७६॥

अस्याद्यतन्यां विषये वा लुक् स्यात्। अदरिद्रीत्। अदरिद्रिष्टाम्। अदरिद्रिषुः। पक्षे। अदरिद्रासीत्। अदरिद्रासिष्टाम्। अदरिद्रासिषुः। धातोरनेके ॥३।४।४६॥ त्यामि। दरिद्राञ्चकार।

अशित्यस्सन्णकच्णकानटि ॥४।३।७७॥

सादिसन् णकच् णक अनट् एतान् विनाऽशिति प्रत्यये विषयभूते दरिद्रातेरन्त्यस्य लुक् स्यात् । आतो णव औ ॥४।२।१२०॥ रित्यत्र ओ इत्येव सिद्धे औकारो दरिद्रातेरालोपे श्रवणार्थम् । ददरिद्रौ । ददरिद्रतुः । दरिद्र्यात् । दरिद्रिता । दरिद्रिष्यति । जागृक् निद्राक्षये ॥ ३२ ॥ जागर्ति । जागृयात् । जागर्तु । नामिनो गुण ॥४।३।१॥ इति गुणे ।

व्यञ्जनादेः सश्च दः ॥४।३।७८॥

धातोर्व्यञ्जनान्ताद्देर्लुक् स्यात्, यथासम्भवं धातुसकारस्य च दः । अजागः । अजागृताम् । पुस्पा ॥४।३।३॥ विति गुणः । अजागरुः । सेः सद्धांश्च रुर्वा ॥४।३।७९॥ इति सूत्रेण रौ कृते अजागः । अजागृतम् । अजागृत । अजागरम् । अजागृव । अजागृम । न श्वी ॥ ४।३।४९ ॥ ति वृद्धि र्न । अजागरीत् । अजागरिष्टाम् । अजागरिषुः । जागुषे ॥३।४।४९॥ त्यामि । जागराञ्चकार ।

आद्योंऽश एकस्वरः ॥४।१।२॥

अनेकस्वरस्य धातो राद्य एकस्वरोऽवयवः परोक्षायां ङे च परे द्विः स्यात् जजागार ।

जागुः किति ॥४।३।६॥

गुणः स्यात् । जजागरतुः । जजागरुः । जजागरिथ । जजागरथुः । जजागर ।

जागु र्ञिणवि ॥४।३।५२॥

अस्य ञ्णिति औ णव्येव च वृद्धिः । अन्यत्र गुणः । जजागार । जजागर । जजागरिव । जजागरिम । जागर्यात् । जागरिता । जागरिष्यति । चकासृक दीप्तौ ॥ ३३ ॥ ऋकारेत् । चकास्ति । चकास्तः । चकासति । चकास्यात् । चकास्तु हुधुटो हेर्धि ॥४।२।८३॥ (रिति धौ) सोधि वा लुक् ॥४।३।१२२॥ चकाधि । पक्षे तृतीयत्वे सस्य दः । चकाद्धि । चकाधीत्येव भाष्यम् । अचकात् । अचकास्ताम् । अचकासुः । अचकाः । अचकात् । अचकास्तम् । अचकास्त । अचकासीत् । अचकासिष्टाम् । अचकासिषुः । चकासाञ्चकार । चकास्यात् । चकासिता । चकासिष्यति । शासूक अनुशिष्टौ ॥ ३४ ॥ शास्ति ।

इसासः शासोऽङ् व्यञ्जने ॥४।४।११८॥

शास्ते रंशस्यासोऽङि क्ङिति व्यञ्जनादौ च इस् स्यात् । शिष्टः । शासति । शास्सि । शिष्ठः । शिष्ठ । शास्मि । शिष्वः । शिष्मः । शिष्यात् । शास्तु । शिष्टात् । शिष्टाम् । शासतु ।

शासस्हनःशाध्येधिजहि ॥४।२।८४॥

एषां त्रयाणां ह्यन्तानां यथासंख्यं शाध्येधिजहयः स्युः। शाधि। शिष्टात्। शिष्टम्। शिष्ट। शासानि। शासाव। शासाम। अशात्। अशिष्टाम्। अशासुः। अशाः। अशात्। अशिष्टम्। अशिष्ट।

शास्त्यसूवक्तिख्यातेरङ् ॥३।४।८०॥

एभ्योऽद्यतन्यामङ् स्यात्। अशिषत्। शशास। शशासतुः। शशासुः। शिष्यात्। शासिता। शासिष्यति। वचंक भाषणे॥ ३५॥ वक्ति। वक्तः। वचन्ति। निवचन्ति प्रयोगस्य स्याद्वादमञ्जर्यां दर्शनात्। वक्षि। वक्थः। वच्यात्। वक्तु। वक्ताम्। वचन्तु। वग्धि। वक्तात्। अवक्। शास्त्यसू ॥३।४। ६०॥ इत्यङ्। श्वयत्यसू ॥४।३।१०३॥ इतिवोचादेशे। अवोचत्। द्वित्वे य्वृति। उवाच। यजादिवचे ॥४।१।७२॥ रिति य्वृति। ऊचतुः। ऊचुः। उवचिथ। उवक्थ। उच्यात्। वक्ता। वक्ष्यति। मृजौक् शुद्धौ॥ ३६॥ लघोरुपान्त्यस्ये ॥४।३।४॥ ति गुणे।

मृजोऽस्य वृद्धिः ॥४।३।४२॥

मृजेर्गुणे सत्यकारस्य वृद्धिः स्यात्। यजसृजे ॥२।१।८१॥ ति षत्वे। मार्ष्टि। मृष्टः।

ऋतःस्वरे वा ॥४।३।४३॥

मृजेर्ऋतः स्वरे परे वृद्धिर्वा स्यात्। मार्जन्ति। मृजन्ति। षढोः कः सी ॥२। १।६२॥ तिकत्वे। मार्क्षि। मृष्ठः। मृज्यात्। मार्ष्टु। मृष्टात्। मृष्टाम्। मृजन्तु। मार्जन्तु। हे स्तु धिः। मृड्ढि। मृष्टात्। मृष्टम्। मृष्ट। मार्जानि। मार्जाव। मार्जाम। अमार्ट्। अमार्ड्। अमृष्टाम्। अमार्जन्। अमृजन्। अमार्ट्। अमार्ड्। अमृष्टम्। अमृष्ट। अमार्जम्। अमृज्व। अमृज्म। औदित्वादिड्विकल्पे। अमार्जीत्। अमार्क्षीत्। ममार्ज। ममार्जतुः। ममृजतुः। ममार्जुः। ममृजुः। ममार्जिथ। मृज्यात्। मार्जिता। मार्ष्टा। मार्जिष्यति। मार्क्ष्यति। षस्तुक् स्वप्ने॥ ३७॥ उदित्वान्न, धुटो धुटि स्वे वे ॥१।३।४८॥ ति तो लुकि च। संस्ति। विदक् ज्ञाने ॥३८॥ वेत्ति। वित्तः। विदन्ति। वेत्सि। वित्थः। वित्थ। वेद्मि। विद्वः। विद्मः।

तिवां णवः परस्मै ॥४।२।११७॥

वेत्तेः परेषां तिवादीनां णवादीनि नव वा क्रमात्स्युः। वेद। विदतुः। विदुः। वेत्थ। विदथुः। विद। वेद। विद्व। विद्म। विद्यात्। विद्याताम्। विद्युः।

पञ्चम्याः कृग् ॥३।४।५२॥

वेत्तेः परस्याः पञ्चम्याः किदाम् वा स्यात्। तदन्ताच्च कृगोऽनुप्रयोगः।

विदाङ्करोतु । विदाङ्कुरु । विदाङ्करवाणि । पक्षे । वेत्तु । वित्तात् । वित्ताम् । विदन्तु । विद्धि । वित्तात् । वित्तम् । वित्त । वेदानि । वेदाव । वेदाम । अवेत् । अवेद् । अवित्ताम् । सिज्विदोऽभुवः ॥४।२।९२॥ अविदुः । सेः सद्धां च रुर्वा इति रौ । अवेः । अवेत् । अवित्तम् । अवित्त । अवेदम् । अविद्व । अविद्म । अवेदीत् । अवेदिष्टाम् । अवेदिषुः ।

वेत्तेः कित् ॥३।४।५१॥

वेत्तेः परस्याः परोक्षाया आम् वा स्यात् स च कित् । विदाञ्चकार । पक्षे । विवेद । विविदतुः । विविदुः । विवेदिथ । विद्यात् । विद्यास्ताम् । विद्यासुः । वेदिता । वेदिष्यति । अवेदिष्यत् । हनंक् हिंसागत्योः ॥ ३९ ॥ हन्ति । नेर्ङ्मादेति ॥२।३।७९॥ णत्वे । प्रणिहन्ति ।

यमिरमिगमिनमिहनिमनिवनतितनादेर्धुटि क्ङिति ॥४।२।५५॥

एषां धुडादौ किति ङिति च परेऽन्तस्य लुक्स्यात् । हतः । गमहनेत्युपान्त्यलुकि, हनो ह्नो घ्नः ॥२।१।११२॥ इति घ्नादेशे । घ्नन्ति । हंसि । हथः । हथ । हन्मि । हन्वः । हन्मः ।

वमि वा ॥२।३।८३॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादे र्हन्ते र्नो णो वा स्यान्म्वोः परयोः । प्रहन्मि । प्रहण्मि । प्रहन्वः । प्रहण्वः । प्रहण्मः । प्रहण्मः । विध्यादौ । हन्यात् ।

हनः ॥२।३।८२॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादेः परस्य हन्ते र्नस्य णः स्यात् । प्रहण्यात् । हन्तु । हतात् । हतौ । जहि । हनानि । अहन् । अहताम् । अघ्नन् ।

अद्यतन्यां वा त्वात्मने ॥४।४।२२॥

अद्यतन्यां विषये हनो वधः स्यात्, आत्मनेपदे तु वा । इटईती ॥४।३।७१॥ ति सिज्लोपे ।

अतः ॥४।३।८२॥

अदन्ताद्धातो र्विहितेऽशिति प्रत्यये धातो र्लुक्स्यात् । इत्यकारलुकि । अवधीत् । अवधिष्टाम् । अवधिषुः ।

ञिणवि घन् ॥४।३।१०१॥

ञौ णवि च परे हन्तेर्घन् स्यात् । धातोऽपवादः । ततो द्वित्वे । द्वितीयतुर्य

योरि ॥४।१।४२॥ ति घस्य गत्वे, गहोर्जः । जघान । हनो द्वित्वे, गमहने ॥४।२।४४॥ त्युपान्त्यलुकि ।

अङे हिहनो हो घः पूर्वात् ॥४।१।३४॥

हिहनोर्ङेवर्जे प्रत्यये द्वित्वे सति पूर्वात्परस्य हो घः स्यात् । जघ्नतुः । जघ्नुः । जघनिथ । जघन्थ । जघ्नथुः । जघ्न । जघान । जघन । जघ्निव । जघ्निम ।

हनो वध आशिष्यञौ ॥४।४।२१॥

आशीर्विषये हन्ते र्धातोर्वधः स्यात् नतु ञौ । वध्यात् । वध्यास्ताम् । वध्यासुः । हन्ता । हनृतःस्यस्य ॥४।४।४९॥ इतीटि हनिष्यति । वशक् कान्तौ ॥ ४० ॥ यजसृजे ॥२।१।८१॥ ति षत्वे, तवर्गस्ये॥१।३।६०॥ ति टत्वे । वष्टि ।

वशेरयङि ॥४।१।८३॥

वशेः सस्वरान्तस्था अयङि क्ङिति य्वृत्स्यात् । उष्टः । उशन्ति । वक्षि । उष्ठः । उष्ठ । वश्मि । उश्वः । उश्मः । उश्यात् । वष्टु । उष्टात् । उष्टाम् । उशन्तु । उड्ढि । उष्टात् । उष्टम् । उष्ट । वशानि । वशाव । वशाम । अवट् । अवड् । य्वृति । स्वरादेस्तास्वि ॥४।४।३१॥ ति वृद्धौ । औष्टाम् । औशन् । अवट् । अवड् । औष्टम् । औष्ट । अवशम् । औश्व । औश्म । व्यञ्जनादेर्वोपान्त्यस्ये ॥४।३।४७॥ ति वृद्धौ । अवाशीत् । अवशीत् । अवाशिष्टाम् । अवशिष्टाम् । द्वित्वे, यजादिवशवच ॥४।१।७२॥ इति य्वृति । वृद्धौ । उवाश । वशेरयङी ॥४।१।६३॥ ति य्वृति । द्वित्वे । ऊशतुः । ऊशुः । उवशिथ । उवाश । उवश । ऊशिव । ऊशिम । उश्यात् । वशिता । वशिष्यति । असक् भुवि ॥ ४१ ॥ अस्ति ।

श्नास्त्यो र्लुक् ॥४।२।९०॥

श्नाप्रत्ययस्यास्तेश्चातः शित्यविति लुक्स्यात् । स्तः । सन्ति ।

अस्तेः सि ह स्त्वेति ॥४।३।७३॥

अस्तेः सस्य लुक्स्यात्, सादौ प्रत्यये परे, एकारे तु प्रत्यये सकारस्य हः स्यात् । असि । स्थः । स्थ । अस्मि । स्वः । स्मः । स्यात् । स्याताम् । स्युः ।

प्रादुरुपसर्गाद्यस्वरेऽस्तेः ॥२।३।५८॥

प्रादुःशब्दादुपसर्गस्थनिमित्ताच्च परस्यास्तेः सकारस्य यादौ स्वरादौ च परे षः स्यात् । प्रादुःष्यात् । निष्यात् । अस्तु । स्तात् । स्ताम् । सन्तु । शाससहनःशाध्येधिजहि ॥४।२।८४॥ एधि । स्तात् । स्तम् । स्त । असानि । असाव । असाम । सः सिजस्तेः ॥४।३।६५॥ इतीदागमे, एत्यस्तेरिति वृद्धौ च । आसीत् । आस्ताम् । आसन् । आसीः । आस्तम् । आस्त । आसम् । आस्व । आस्म ।

अस्ति ब्रुवो र्भूवचावशिति ॥४।४।१॥

अनयोरेतौ स्याताम् । अभूत् । बभूव । इत्यादि प्राग्वत् । षसक् स्वप्ने ॥४२॥ सस्ति । सस्तः । ससन्ति । असासीत् । अससीत् । यङ्लुबन्ता अपि धातवोऽदादिगणस्था एव साध्याः । इति परस्मैपदिनः ॥

इंङ्क् अध्ययने ॥ १ ॥ अधिपूर्वोऽयं प्रयोगे । अधीते । धातोरिवर्णोवर्णस्येतीयादेशे । अधीयाते । अधीयते । अधीषे । अधीयीत । अधीताम् । अधीयाताम् । अधीयताम् । अध्ययै । गुणायादेशयोः करणादनुपसर्गस्य यत्वम् । पूर्वं धातुरुपसर्गेण युज्यते ततः प्रत्ययकार्येण इति गुणात्पूर्वं समानानामिति दीर्घः प्राप्तः । इङ् अध्ययने इति निर्देशान्न भवति । अध्यैत । अध्यैयाताम् । अध्यैयत । धातोरिवर्णोवर्णस्ये ॥२।१।५०॥ ति इयादेशे, स्वरादेस्तासु ॥४।४।३१॥ इति वृद्धिः । अध्यैयि । अध्यैवहि । अध्यैमहि ।

वाद्यतनीक्रियातिपत्त्यो र्गीङ् ॥४।४।२८॥

अनयोर्विभक्त्योरिङो गी वा स्यात् । अध्यगीष्ट । अध्यैष्ट । अध्यगीषाताम् । अध्यैषाताम् । अध्यगीषत । अध्यैषत ।

गाः परोक्षायाम् ॥४।४।२६॥

इङ्परोक्षायां विषये गाः स्यात् । अधिजगे । अध्येषीष्ट । अध्येता । अध्येष्यते । अध्यगीष्यत । अध्यैष्यत । शीङ्क् स्वप्ने ॥ २ ॥

शीङ एः शिति ॥४।३।१०४॥

शीङः शिति परे एकारोऽन्तादेशो भवति । शेते । शयाते ।

शीङोरत् ॥४।२।११५॥

शीङः परस्यात्मनेपदस्थस्यान्तो रत् स्यात् । शेरते । शयीत । शेताम् । शयाताम् । शेरताम् । शेष्व । अशेत । अशयिष्ट । शिश्ये । शयिषीष्ट । शयिता । शयिष्यते । अशयिष्यत । षूङौक् प्राणिगर्भविमोचने ॥३॥ सूते । सुवीत । सूताम् । चिच्छितोऽकित्त्वाद्गुणे प्राप्ते ।

सूतेः पञ्चम्याम् ॥४।३।१३॥

गुणो न स्यात् । सुवै । असूत । औदित्त्वादिड्विकल्पः । असविष्ट । असविषाताम् । असविषत । पक्षे । असोष्ट । असोषाताम् । असोषत । सुषुवे । सुषुविषे । सोषीष्ट । सविषीष्ट । सोता । सविता । सोष्यते । सविष्यते । असोष्यत । असविष्यत । णिजुक् शुद्धौ ॥ ३ ॥ निङ्क्ते । निङ्क्ते । शिजुकि अव्यक्ते शब्दे ॥ ४ ॥ शिङ्क्ते । एवं पृचैङ् पृजुङ् पिजुकि सम्पर्चने ॥ ५ ॥ मिश्रणे इत्यर्थः । पृक्ते । पृङ्क्ते । पिङ्क्ते । वृजैकि वर्जने ॥६॥ वृक्ते । वृक्षे । ईडिक् स्तुतौ ॥७॥ ईट्टे । ईडाते । ईडते ।

ईशीडः सेध्वे स्वध्वमोः ॥४।४।८७॥

आभ्यामेष्विट् स्यात् । ईडिषे । ईडाथे । ईडिध्वे । ईडे । ईड्वहे । ईड्महे । ईडीत । ईट्टाम् । ईडिष्व । ईडिध्वम् । ईरिक् गतौ कम्पने च ॥ ८ ॥ ईर्ते । ईरीत । ईर्ताम् । ऐर्त । ऐरिष्ट । ईराञ्चक्रे । ईरिषीष्ट । ईरिता । ईरिष्यते । ऐरिष्यत । ईशिक् ऐश्वर्ये ॥ ९ ॥ ईष्टे । ईशिषे । ईशिध्वे । ईशीत । ईष्टाम् । ऐष्ट ऐशिष्ट । ईशाञ्चक्रे । ईशिषीष्ट । ईशिता । ईशिष्यते । ऐशिष्यत । वसिक् आच्छादने ॥ १० ॥ वस्ते । वस्से । वध्वे । वसीत । इत्यादि । आङः शासूकि इच्छायाम् ॥११॥ आशास्ते । आशासाते । प्रशास्महे इत्यप्यस्य । आसिक् उपवेशने ॥१२॥ आस्ते आसीत । आस्ताम् । आस्स्व । आध्वम् । आसै । आस्त । आसिष्ट । दयाया-स्कासः ॥३।४।४७॥ इत्यामि आसाञ्चक्रे । आसिषीष्ट । आसिता । आसिष्यते । आसिष्यत । णिसुकि चुम्बने ॥ १३ ॥ उदितस्वरान्नोऽन्तः । निंस्ते । कसुकि गति-शातनयोः ॥ १४ ॥ कंस्ते । अयमनुदित् । कस्ते । तालव्यान्तोऽप्ययम् । कष्टे । कशाते । कक्षे । कड्ढ्वे । चक्षिक् व्यक्तायां वाचि ॥१५॥ दर्शनेऽप्यन्ये । संयोगादौ कस्य लोपे । आचष्टे । आचक्षाते । आचक्षते । आचक्षे । आचक्षाथे । आचड्ढ्वे । आचक्षीत । आचष्टाम् । आचष्ट । आचक्षाताम् । आचक्षत ।

चक्षो वाचि ख्यांग् क्शांग् ॥४।४।४॥

वागर्थस्याशिति विषये चक्षो धातोः ख्यांग् क्शांग् एतौ स्तः ।

नवा परोक्षायाम् ॥४।४।५॥

स्पष्टम् । अनुस्वार इड्निषेधार्थः । गकार उभयपदार्थः । द्वितीयादेशः क्शयुक्तः । कस युक्त इत्यन्ये । कश युक्त इत्यपरे । अक्शासीत् । जिघ्रतिवत् । अक्शास्त । शास्त्यसि ॥३।४।६०॥ त्यादिनाङि । आख्यत् । आख्यत । द्वित्वे, व्यञ्जनस्यानादेर्लुगि ॥४।१।४४॥ ति शल्लुकि, कङश्चञ् ॥४।१।४६॥ ति चत्वे । आचक्शौ । आचक्शे । द्वितीयतुर्ययो ॥४।१।४२॥ रिति खस्य कत्वे च । आचख्यौ । आचख्ये । पक्षे । चचक्षे । आक्शायात् २ । आक्शेयात् २ । आक्शासीष्ट २ । आख्याता २ । आक्शास्यति २ । आक्शास्यते । अत्र भाष्ये ख्शादिरयमादेशः । शस्यर्योर्वेत्यसिद्धकाण्डे स्थितम् । इत्यात्मनेपदिनः ॥

ऊर्णुगक् आच्छादने ॥ १ ॥

वोर्णोः ॥४।३।६०॥

ऊर्णोतेरक्रियुक्तस्य व्यञ्जनादौ वित्यौर्वा स्यात् । ऊर्णौति । ऊर्णोति । ऊर्णुतः । ऊर्णुवन्ति । ऊर्णौषि । ऊर्णोषि । ऊर्णुयात् । ऊर्णौतु । ऊर्णोतु ।

न दिस्योः ॥४।३।६१॥

ऊर्णोतेर्दिस्योः परयो रौर्न स्यात्। और्णोत्। और्णुताम्। और्णुवन्।

वोर्णुगः सेटि ॥४।३।४६॥

ऊर्णोतेः सेटि सिचि परस्मैपदे परे वृद्धिर्वा स्यात्।

वोर्णोः ॥४।३।१९॥

ऊर्णोतेरिड्डा ङिद्वत्स्यात्। और्णावीत्। और्णवीत्। और्णुवीत्। और्णाविष्टाम्। और्णविष्टाम्। और्णुविष्टाम्।

अयि रः ॥४।१।६॥

स्वरादे र्धातो र्द्वितीयस्यैकस्वरस्य संयोगादिस्थो रेफो द्विर्न स्यात्। रेफादनन्तरे यकारे तु रेफो द्विः स्यात्। णत्वस्यासिद्धत्वान्नुशब्दस्य द्वित्वम्। आम्सूत्रे ऊर्णुवर्जनान्नामादेशः। ऊर्णुनाव। ऊर्णुनुवतुः। ऊर्णुनुवुः। ऊर्णुनुविथ। ऊर्णुनविथ। ऊर्णूयात्। ऊर्णविता। ऊर्णुविता। ऊर्णविष्यति। ऊर्णुविष्यति। और्णविष्यत्। और्णुविष्यत्। ऊर्णुते। ऊर्णुवाते। और्णुविष्ट। और्णविष्ट। ष्टुंगक् स्तुतौ ॥ २ ॥ उत औ ॥४।३।५९॥ रित्यौत्वे। स्तौति। स्तवीति। स्तुतः। स्तुवन्ति। स्तुयात्। स्तौतु। स्तवीतु। स्तुतात्। अस्तौत्। अस्तवीत्। स्तुस्वञ्श्चाटि नवा ॥२।३।४९॥ इति वैकल्पिके षत्वे! पर्यस्तौत्। पर्यष्टौत्। एवं व्यष्टौत्। व्यस्तौत्। धुग्सुस्तोः परस्मै ॥४।४।८५॥ इतीडागमे! अस्तावीत्। अस्ताविष्टाम्। अस्ताविषुः। तुष्टाव। तुष्टुवतुः। तुष्टुवुः। स्क्रसृभृस्तु ॥४।४।८१॥ इत्यादौ स्तुवर्जनान्नेट्। तुष्टोथ। तुष्टुवथुः। तुष्टुव। तुष्टाव। तुष्टव। तुष्टुव। तुष्टुम। स्तोता। स्तोष्यति। अस्तोष्यत्। ब्रूंगक् व्यक्तायां वाचि ॥ ३ ॥

ब्रूतः परादिः ॥४।३।६३॥

ब्रूधातो रूकारात्परो व्यञ्जनादौ विति ईत् परादिः स्यात्। ब्रवीति। ब्रूतः। ब्रुवन्ति।

ब्रूगः पञ्चानां पञ्चाहश्च ॥४।२।११८॥

ब्रूगः परेषां तिवादीनां पञ्चानां णवादयः पञ्च वा स्युः। तद्योगे आहश्च। आह। आहतुः। आहुः। नहाहोर्धतौ ॥२।१।८५॥ इति हकारस्य तकारः। आत्थ। आहथुः। ब्रूयात्। ब्रवीतु। ब्रवाणि। अब्रवीत्। अब्रवम्। अस्तिब्रुवोः ॥४।४।१॥ ति वचादेशे। अवोचत्। उवाच। इत्यादि वच्धातुवत्। ब्रूते। ब्रुवीत। ब्रूताम्। ब्रवै। अब्रूत। अवोचत। ऊचे। वक्षीष्ट। वक्ता। वक्ष्यते। अवक्ष्यत। द्विंषीक् अप्रीतौ ॥ ४ ॥ द्वेष्टि। द्विष्यात्। द्वेष्टु। द्विष्टात्। द्विड्ढि।

द्वेषाणि । अद्वेट् । अद्वेड् । वा द्विषातोऽनः पुस् ॥४।२।९१॥ इति पुसि ! अद्विषुः । अद्विषन् । हशिट ॥३।४।५५॥ इति सकि । अद्विक्षत् । दिद्वेष । द्विष्यात् । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यति । अद्वेक्ष्यत् । द्विष्टे । द्विषीत । द्वेषै । अद्विषि । अद्विक्षत । दिद्विषे । द्विक्षीष्ट । द्वेष्टा । द्वेक्ष्यते । अद्वेक्ष्यत । दुहींक् क्षरणे ॥५॥ भ्वादे र्दादे र्घः ॥२।१।८३॥ इति हस्य घत्वे ! अधश्चतुर्थात्तथोर्धः ॥२।१।७९॥ इति धत्वे ! दोग्धि । दुग्धः । दुहन्ति । गडदबादे ॥२।१।७७॥ रिति दस्य धत्वे ! धोक्षि । दुग्धः । दुग्ध । दोह्मि । दुह्वः । दुह्मः । दुह्यात् । दोग्धु । दुग्धि । दोहानि । अधोक् । अधोग् । अधुक्षत् । दुदोह । दुह्यात् । दोग्धा । धोक्ष्यति । अधोक्ष्यत् । दुग्धे । दुहीत । दुग्धाम् । धुक्ष्व । धुग्ध्वम् । दोहै । अदुग्ध । अधुक्षत ।

दुहदिहलिहगुहो दन्त्यात्मने वा सकः ॥४।३।७४॥

एभ्यः परस्य सको लुग्वा स्याद्दन्त्यादावात्मनेपदे परे । अदुग्ध । अदुह्वहि । अधुक्षावहि । दुदुहे । धुक्षीष्ट । दोग्धा । धोक्ष्यते । अधोक्ष्यत । एवं दिहींक् लेपे ॥ ६ ॥ देग्धि इत्यादि । लिहींक् आस्वादने ॥ ७ ॥ हस्य ढत्वे, तस्य धत्वे, ढत्वे, ढलोपे, दीर्घे च । लीढः । लिहन्ति । लिह्यात् । लेढु । लीढि । लेहानि । अलेट् । अलेहम् । अलिक्षत् । लिलेह । लिह्यात् । लेढा । लेक्ष्यति । अलेक्ष्यत् । लीढे । लिक्षे । लीढां । सको वा लोपे । अलीढ । अलिक्षत । अलिह्वहि । अलिक्षावहि । अलिक्षामहि । इत्युभयपदिनः ॥

अथादादौ ह्वादिरन्तर्गणः ॥

हुंक् दानादनयोः ॥ १ ॥

हवः शिति ॥४।१।१२॥

द्विः स्युः । जुहोति । जुहुतः । अन्तो नो लुक् । इति नलुकि ! ह्विणोरप्विति व्यौ । इति वत्वे ! जुह्वति । जुहोषि । जुहुयात् । जुहोतु । जुहुताद् । जुहुताम् । जुह्वतु । हुधुटो हेर्धिः । जुहुधि । जुहवानि । अजुहोत् । श्रुक्तजक्षपञ्चत ॥४।२।९३॥ इति पुसि गुणे । अजुहवुः । अजुहोः । अजुहवम् । अहौषीत् । अहौष्टाम् ।

भीहीभृहोस्तिव्वत् ॥३।४।५०॥

एभ्यः परोक्षाया आम्वा स्यात्सच तिव्वत् । जुहवाञ्चकार । जुहाव । जुहुवतुः । जुहुवुः । जुहविथ । जुहोथ । हूयात् । होता । होष्यति । ओहांक् त्यागे ॥ २ ॥ जहाति ।

हाकः ॥४।२।१००॥

अस्य व्यञ्जनादौ शिति इर्वा स्यात् । जहितः । पक्षे ।

एषामी र्व्यञ्जनेऽदः ॥४।२।९७॥

ह्युक्तजक्षपञ्चतः आप्रत्ययानामाकारस्य शिल्यविति व्यञ्जनादावीः स्यात् नतु दासंज्ञस्य। जहीतः। श्नश्चात इत्यालुकि। जहति। जहासि। जहिथः। जहीथः।

यि लुक् ॥४।२।१०२॥

यादौ शिति हाक आ लुक्स्यात्। जह्यात्। जह्यातम्। जह्युः। जहातु। जहितात्। जहीतात्। जहिताम्। जहीताम्। जहतु।

आ च हौ ॥४।२।१०१॥

जहाते र्ह्युक्तस्य हौ परे आकार इकारश्च वा। जहाहि। जहिहि। जहीहि। जहितात्। जहीतात्। इति हौ पञ्चरूपी। अजहात्। अजहिताम्। अजहीताम्। अजहुः। अहासीत्। जहौ। जहतुः। जहिथ। जहाथ। गापास्थासे ॥४।३।९६॥ ति एकारे। हेयात्। हाता। हास्यति। अहास्यत्। ञिभीं भये ॥३॥ बिभेति।

भियो न वा ॥४।२।९९॥

भियो व्यञ्जनादौ शिल्यविति इर्वा स्यात्। बिभितः। बिभीतः। बिभ्यति। बिभियात्। बिभीयात्। बिभेतु। बिभितात्। बिभीतात्। बिभ्यतु। अबिभेत्। अबिभिताम्। अबिभयुः। अभैषीत्। भीह्रीत्यामि। बिभयाञ्चकार। पक्षे। बिभाय। बिभ्यतुः। बिभ्युः। बिभयिथ। बिभेथ। भीयात्। भेता। भेष्यति। ह्रींक् लज्जायाम् ॥४॥ जिह्रेति। जिह्रीतः। संयोगादितीय्। जिह्रियति। जिह्रीयात्। जिह्रेतु। जिह्रीतात्। अजिह्रेत्। अजिह्रीताम्। अजिह्रयुः। अह्रैषीत्। जिह्रयाञ्चकार। जिह्राय। ह्रीयात्। ह्रेता। ह्रेष्यति। अह्रेष्यत्। पृंक् पालनपूरणयोः ॥ ५ ॥

पृभृमाहाङामिः ॥४।१।५८॥

एषां पञ्चानां शिति द्वित्वे पूर्वस्य इः स्यात्। ततो गुणे। पिपर्ति। पिपृतः। पिप्रति। पिपृयात्। पिपर्तु। पिपृतात्। पिपृताम्। पिप्रतु। अपिपः। अपिपृताम्। अपिपरुः। अपिपः। अपार्षीत्। अपार्ष्टाम्। पपार। पप्रतुः। पप्रुः। पपर्थ। प्रियात्। पर्ता। परिष्यति। दीर्घान्तोऽप्ययम्। तदा।

ओष्ठ्यादुर् ॥४।४।११७॥

धातो रोष्ठ्यात्परस्य ॠतः क्ङिति उर् स्यात्। भ्वादेर्नामिन इति दीर्घे। पिपूर्तः। पिपुरति। पिपूर्यात्। पिपर्तु। पिपूर्तात्। पिपूर्हि। पिपूर्तात्। अपिपः। अपारीत्। अपारिष्टाम्। पपार।

ऋः शृदृप्रः ॥४।४।२०॥

एषां परोक्षाया मृर्वा स्यात्। पप्रतुः। पक्षे। स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायामिति गुणे। पपरतुः। पपरुः। पूर्यात्। परिता। परीता। परिष्यति। परीष्यति। ऋंक् गतौ ॥ ६ ॥ ऋ ऋ इति द्वित्वे, पूर्वस्येत्वे, द्वितीयस्य गुणे, पूर्वस्यास्वे स्वरे य्वोरियुव् इतीयादेशे। इयर्ति। इयृतः। इय्रति। इयृयात्। इयर्तु। इयृतात्। इयृहि। इयृतात्। इयराणि। ऐयः। ऐयृताम्। ऐयरुः। ऐयः। ऐयृतम्। ऐयृत। ऐयरम्। ऐयृव। ऐयृम। सर्त्ति र्त्तिं वा ॥३।४।६१॥ इत्यनेनाङि। आरत्। पक्षे। आर्षीत्। आर। आरतुः। आरुः। ऋवृव्येऽद इतीटि। आरिथ। अर्यात्। अर्ता। अरिष्यति। एते षट् ह्वादौ परस्मैपदिनः॥

ओहाङ्क् गतौ ॥ १ ॥ एषामीर्व्यञ्जनेऽद् इतीत्वे जिहीते। श्नश्चे त्यालुकि। जिहाते। जिहते। जिहीत। जिहीताम्। अजिहीत। अहास्त। जहे। हासीष्ट। हाता। हास्यते। अहास्यत। मांङ्क् मानशब्दयोः ॥ २ ॥ मिमीते। मिमाते। मिमते। मिमीषे। मिमीत। मिमीताम्। अमिमीत। अमास्त। ममे। मासीष्ट। माता। मास्यते। द्वावात्मनेपदिनौ॥

डुदांगक् दाने ॥ १ ॥ दाधातुः शेषा इतः। द्वित्वे। ह्रस्वे। ददाति। श्नश्चे त्यालुकि। दत्तः। ददति। ददासि। दत्थः। दद्यात्। ददातु। दत्तात्।

हौ दः ॥४।१।३१॥

दासंज्ञस्य हौ परे एः स्याच्च द्विः। देहि। दत्तात्। अददात्। अदत्ताम्। अददुः। अदात्। अदाताम्। अदुः। ददौ। ददिथ। ददाथ। देयात्। दाता। दत्ते। अदित। ददे। दासीष्ट। दाता। दास्यते। अदास्यत। डुधांगक् धारणे च ॥ २ ॥ चाद्दाने। द्वितीयतुर्ययो रिति दत्वम्। दधाति।

धाग स्तथोश्च ॥२।१।७८॥

चतुर्थान्तस्य धागो दकारादेरादेश्चतुर्थस्तथोः स्ध्वोश्च परयोः। धत्तः। दधति। दधासि। धत्थः। धत्थ। दध्यात्। दधातु। धत्तात्। धत्ताम्। दधतु। धेहि। अदधात्। अधात्। दधौ। धेयात्। धाता। धास्यति। अधास्यत्। धत्ते। दधाते। दधते। धत्से। दधाथे। धद्ध्वे। दधीत। धत्ताम्। धत्स्व। अधत्त। अधित। धासीष्ट। धाता। धास्यते। अधास्यत। अत्रासिद्धत्वाद्वचनसामर्थ्याद्वाऽऽतो लोपस्य स्वरादेशत्वेऽपि स्थानिवद्भावो न स्यात्। डुभृंगक् धारणपोषणयोः ॥ ३ ॥ भृ भृ इति द्वित्वे। पृभृमाहाङामि रितीत्वे। बिभर्ति। बिभृतः। बिभ्रति। बिभर्षि। बिभर्तु। अबिभः। अबिभृताम्। अबिभरुः। अभार्षीत्।

भीह्रीभृ इत्यामि । बिभराम्बभूवेत्यादि । पक्षे । बभार । बभ्रतुः । बभ्रुः । ऋत इतीण्निषेधे । बभर्थ । बभृव । बभृम । भ्रियात् । भर्ता । भरिष्यति । अभरिष्यत् । बिभृते । बिभ्रीत । बिभृताम् । अबिभृत । अभृत । अभृषाताम् । बभ्रे । भृषीष्ट । भर्ता । भरिष्यते । अभरिष्यत । णिजृंकी शौचे च ॥ ४ ॥ चकारात्पोषणे ।

निजां शित्येत् ॥४।१।५७॥

निजविजविषां शिति द्वित्वे पूर्वस्यैत् । नेनेक्ति । नेनिक्तः । नेनिजति । नेनेक्षि । नेनिज्यात् । नेनेक्तु । नेनिक्तात् । नेनेग्धि ।

द्व्युक्तोपान्त्यस्य शिति स्वरे ॥४।३।१४॥

द्विरुक्तस्य धातोरुपान्त्यस्य नामिनः शिति स्वरादौ गुणो न स्यात् । नेनिजानि । अनेनेक् । अनेनेग् । अनेनिक्ताम् । अनेनिजुः । ऋदिच्छ्वी त्यादिनाऽङि । अनिजत् । अनिजताम् । पक्षे । अनैक्षीत् । अनैक्ताम् । अनैक्षुः । निनेज । निज्यात् । नेक्ता । नेक्ष्यति । अनेक्ष्यत् । नेनिक्ते । नेनिजीत । नेनिक्ताम् । अनेनिक्त । अनिक्त । अनिक्षाताम् । निनिजे । निक्षीष्ट । नेक्ता । नेक्ष्यते । अनेक्ष्यत । विजृंकी पृथग्भावे ॥ ५ ॥ वेवेक्ति इत्यादि निजिवत् । विष्लृंकी व्याप्तौ ॥ ६ ॥ वेवेष्टि । वेविष्टः । वेविषति । वेविष्यात् । वेवेष्टु । वेविष्टात् । अवेवेट् । अवेवेड् । लृदित्त्वादङि । अविषत् । विवेष । विष्यात् । वेष्टा । वेक्ष्यति । अवेक्ष्यत् । वेविष्टे । वेविषीत । वेविष्टाम् । अवेविष्ट । हशिट इति सकि । अविक्षत । विविशे । विक्षीष्ट । वेष्टा । वेक्ष्यते । अवेक्ष्यत । इति षडुभयपदिनः ॥

शास्त्रान्तरे घृंक् क्षरणदीप्त्योः ॥ १ ॥ हृंक् प्रसह्यकरणे ॥ २ ॥ सृंक् गतौ ॥ ३ ॥ भसंक् भर्त्सनदीप्त्योः ॥ ४ ॥ बभस्ति । बभस्यात् । बभस्तु । अबभत् । अभासीत् । अभसीत् । बभास । भस्यात् । भस्ता । भत्स्यति । किंक् कितक् ज्ञाने ॥ ५ ॥ चिकेति । चिकेत्ति । तुरक् त्वरणे ॥ ६ ॥ तुतोर्ति । तुतूर्तः । तुतुरति । धिषक् शब्दे ॥ ७ ॥ दिधेष्टि । दिधिष्टः । धनक् धान्ये ॥ ८ ॥ दधन्ति । दधन्तः । दधनति । जनक् जनने ॥ ९ ॥ जजन्ति । जजन्यात् । जजायात् । णवि । जजान । जन्यात् । जायात् । गांक् स्तुतौ ॥ १० ॥ जिगाति । जिगातः । जिगति । इति ह्वादयोऽदादयो धातवः ॥

अथ दिवादयः ।

[1]व्यासैव भानोः सुयशःश्रिया क्षमा स्तुतेह भानोः सुयशःश्रियाह्निकैः ।
ययोर्बभूव प्रभुताद्भुतोऽङ्गभूः श्रीधर्मनाथः स शिवाय नायकः ॥ १ ॥

१ भानोः सुयशःश्रिया व्यातैव क्षमा हि निश्चयेन कैः भानोः सूर्यस्य सुयशःश्रिया इह स्तुता न स्तुतेत्यर्थः अनयोर्ययोः प्रभुताद्भुतोऽङ्गभू बंभूव स नायकः श्रीधर्मनाथः शिवाय भवतु—पं. नर्पानन्दमिश्रः ।

दिवूच् क्रीडाजयेच्छापणिद्युतिस्तुतिगतिषु ॥ १ ॥ दिवादेः श्यः ॥३।४।७२॥ कर्तरि शिति । भ्वादेर्नामिन इति दीर्घे । दीव्यति । दीव्येत् । दीव्यतु । अदीव्यत् । अदेवीत् । दिदेव । दिदिवतुः । दिदेविथ । दीव्यात् । देविता । देविष्यति । अदेविष्यत् । जृष भृषच् जरसि ॥ २ ॥ ॠतां क्ङितीर् । जीर्यति । ॠदिच्छ्वीत्यादिनाऽङि ॠवर्णदृशोऽङीति गुणः । अजरत् । पक्षे । अजारीत् । जजार । स्कृच्छृतोऽकि परोक्षायामिति गुणे ।

जॄभ्रमवमत्रसफणस्यमस्वनराजभ्राज-भ्रासभ्लासो वा ॥४।१।२६॥

एषामवित्परोक्षासेट्थवोः परयोः स्वरस्यात एकारो वा स्यात् । न चैते द्विः स्युः । जेरतुः । पक्षे । जजरतुः । जीर्यात् । जरिता । जरीता । वृतो नवा इति वेटो दीर्घः । जरिष्यति । जरीष्यति । अजरिष्यत् । अजरीष्यत् । शोंच् तक्षणे ॥ ३ ॥

ओतः श्ये ॥४।२।१०३॥

धातोरोकारस्य श्ये परे लुग्भवति । श्यति । श्येत् । श्यतु । अश्यत् । अशात् । अशासीत् । शशौ । शायात् । शाता । शास्यति । अशास्यत् । एवं दोंच् छोंच् छेदने ॥ ४ ॥ षोंच् अन्तकर्मणि ॥ ५ ॥ द्यति । छ्यति । स्यति । इत्यादि । व्रीडच् लज्जायाम् ॥ ६ ॥ व्रीड्यति । नृतैच् नर्तने ॥ ७ ॥ नृत्यति । अनर्तीत् । ननर्त । नृत्यात् । नर्तिता ।

कृतचृतनृतच्छृदतृदोऽसिचः सादे र्वा ॥४।४।५०॥

एभ्यः परस्य सिज्वर्जं सादेरशित आदिरिड्वा स्यात् । नर्तिष्यति । नर्त्स्यति । कुथच् पूतीभावे ॥ ८ ॥ कुथ्यति । अकोथीत् । चुकोथ । कुथ्यात् । कोथिता । पुथच् हिंसायाम् ॥ ९ ॥ गुधच् परिवेष्टने ॥ १० ॥ राधंच् वृद्धौ ॥ ११ ॥ वृद्धेरन्यत्र राध्नोति । राद्धा । व्यधंच् ताडने ॥ १२ ॥

ज्याव्यधः क्ङिति ॥४।१।८१॥

अनयोः क्ङिति सस्वरान्तस्था य्वृत् स्यात् । विध्यति । अव्यात्सीत् । अव्याद्धाम् । अव्यात्सुः । ज्याव्यधी ति पूर्वस्येत्वे । य्वृति द्वित्वे । विविधतुः । विव्यधिथ । विव्यद्ध । विध्यात् । व्यद्धा । व्यत्स्यति । अव्यत्स्यत् । क्षिपंच् प्रेरणे ॥ १३ ॥ क्षिप्यति । चिक्षेप । क्षेप्ता । पुष्पच् विकसने॥१४॥ पुष्प्यति । अपुष्पीत् । तिम तीम ष्टिम ष्टीमच् आर्द्रीभावे ॥ १५ ॥ तिम्यति । तीम्यति । स्तिम्यति । स्तीम्यति । षिवूच् उतौ ॥ १६ ॥ सीव्यति । असेवीत् । सिषेव । असोऽङसिवू सहस्सटाम् । परिषीव्यति । द्वित्वेऽपि । अट्यपि । परिषिषेव । श्रिवूच् गतिशोषणयोः ॥ १७ ॥ श्रीव्यति । शिश्रेव । ष्ठिवू क्षिवूच् निर-

सने ॥ १८ ॥ ष्ठीव्यति । तिर्वा ष्ठिव इतितौ । तिष्ठेव । टिष्ठेव । क्षीव्यति । इषच् गतौ ॥ १९ ॥ इष्यति । इयेष । ऊदिद्‌यमित्यन्ये । तन्मते । इष्ट्वा । एषित्वा । इष्टः । इष्टवान् । ष्णसूच् निरसने ॥ २० ॥ निमित्ताभावे नैमित्तिकस्याप्यभाव इति णस्य नत्वे स्नस्यति । घटादिरयमित्येके। तन्मते णौ ह्रस्वः । स्नसयति । ष्णुस् अदने ॥ २१ ॥ इति द्रमिलाः । स्नुस्यति । सुष्णोस । क्नसूच् ह्रुतिदीप्त्योः ॥ २२ ॥ क्नस्यति । अक्नासीत् । अक्नसीत् । त्रसैच् भये ॥ २३ ॥ भ्रासभ्लासेति वा श्ये । त्रस्यति । त्रसति । अत्रासीत् । अत्रसीत् । तत्रास । जॄ भ्रमे ति वैकारे । त्रेसतुः । तत्रसतुः । व्युसच् दाहे ॥ २४ ॥ व्युस्यति । अव्योसीत् । वुव्योस । षह षुहच् शक्तौ ॥ २५ ॥ सह्यति । सुह्यति । ससाह । सेहतुः । सुषोह । सुषुहतुः । पुषंच् पुष्टौ ॥ २६ ॥ पुष्यति । लृदिद्द्युतादिपुष्यादे रित्यादिनाऽङि । अपुषत् । पुपोष । पुष्यात् । पोष्टा । पोक्ष्यति । उचच् समवाये ॥ २७ ॥ उच्यति । औचत् । लुटूच् विलोटने ॥ २८ ॥ लुट्यति । अलुटत् । ञिष्विदांच् गात्रप्रक्षरणे ॥ २९ ॥ स्विद्यति । अस्विदत् । क्लिदौच् आर्द्रीभावे ॥ ३० ॥ क्लिद्यति । ञिमिदाच् स्नेहने ॥ ३१ ॥

मिदः श्ये ॥४।३।५॥

मिदेरुपान्त्यस्य श्ये गुणः स्यात् । मेद्यति । अमिदत् । णभ तुभच् हिंसायाम् ॥ ३२ ॥ नभ्यति । तुभ्यति । अनभत् । अतुभत् । ञिक्ष्विदाच् मोचने च ॥३३॥ चात्स्नेहने । क्ष्विद्यति । अक्ष्विदत् । क्षुधंच् बुभुक्षायाम् ॥ ३४ ॥ क्षुध्यति । अक्षुधत् । क्षोद्धा । षिधूच् संराद्धौ ॥ ३५ ॥ सत्वे । सिध्यति । असिधत् । सिषेध । ऋधूच् वृद्धौ ॥३६॥ ऋध्यति । आर्धत् । आनर्ध । अर्धिता । गृधूच् अभिकाङ्क्षायाम् ॥३७॥ गृध्यति । अगृधत् । जगर्ध । गृध्यात् । रधौच् हिंसासंराद्ध्योः ॥३८॥ संराद्धिः पाकः । रध्यति । अरधत् ।

रध इटि तु परोक्षायामेव ॥४।४।१०१॥

रध्यतेः स्वरात्परः स्वरादौ प्रत्यये नोऽन्तो भवति । इटि तु परोक्षायामेव । ररन्ध । ररन्धतुः । ररन्धिथ । औदित्त्वाद्वेट् । रधिता । रद्धा । षिधूचोऽनन्तरं रधौच् हिंसायां चेत्यकरणं संराद्धिभेदं गमयति । शुधंच् शौचे ॥३९॥ शुध्यति । क्रुधंच् कोपे ॥ ४० ॥ क्रुध्यति । कुपच् कोपे ॥ ४१ ॥ कुप्यति । गुपच् व्याकुलत्वे ॥ ४२ ॥ गुप्यति । अगुपत् । जुगोप । गोपिता । युप रुप लुपच् विमोहने ॥ ४३ ॥ अयुपत् । अरुपत् । अलुपत् । डिपच् क्षेपे ॥ ४४ ॥ ष्टूपच् समुच्छ्राये ॥ ४५ ॥ स्तूप्यति । अस्तूपत् । लुभच् गार्ध्ये ॥ ४६ ॥ लुभ्यति । अलुभत् । सहलुभेति वेट् । लोभिता । लोब्धा । क्षुभच् सञ्चलने ॥ ४७ ॥ क्षुभ्यति । तृपौच् तृप्तौ ॥ ४८ ॥ तृप्यति । स्पृशमृशकृषतृपदृपो वा स्पृशादि सृपो वा अप इति जाते । वृद्धौ च । अत्राप्सीत् । अताप्र्सीत् । पक्षे औदित्त्वादिटि । अतर्पीत् ।

पक्षेऽङि । अतृपत् । ततर्प । तृप्यात् । त्रप्ता । तर्प्ता । तर्पिता । त्रप्स्यति । तर्प्स्यति । तर्पिष्यति । दृपौच् हर्षमोहनयोः ॥ ४९ ॥ दृप्यतीत्यादि । णशौच् अदर्शने ॥ ५० ॥

नशः शः ॥२।३।७८॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रादेः परस्य शान्तस्य नशो णत्वं स्यात् । प्रणश्यति । श इति किम्? प्रनष्टः ।

नशेर्नेश् वाऽङि ॥४।३।१०२॥

अनेशत् । अनशत् । ननाश । नश्यात् ।

नशो धुटि ॥४।४।१०९॥

नशः स्वरात्परो नोऽन्तः स्याद् धुडादौ । नंष्टा । पक्षे । नशिता । नंक्ष्यति । नशिष्यति । कुशच् श्लेषणे ॥ ५१ ॥ कुश्यति । अकुशत् । कोशिता । भृशू भ्रंशूच् अधःपतने ॥ ५२ ॥ भृश्यति । न लुकि । भ्रश्यति । अङि । अभृशत् । वृशच् वरणे ॥ ५३ ॥ वृश्यति । अवृशत् । वर्शिता । कृशच् तनुत्वे ॥ ५४ ॥ कृश्यति । अकृशत् । कर्शिता । शुषंच् शोषणे ॥ ५५ ॥ शुष्यति । अशुषत् । दुषंच् वैकृत्ये ॥ ५६ ॥ दुष्यति । अदुषत् । श्लिषंच् आलिङ्गने ॥५७॥ श्लिष्यति ॥

श्लिषः ॥३।४।५६॥

श्लिषो धातो रनिटोऽद्यतन्यां सक् प्रत्ययः स्यात्, नत्वङ् । अश्लिक्षत् । पुषादेरङो बाधः । अनिट इत्येव । श्लिषू दाहे इत्यस्य सेटः अश्लेषीत् । अधाक्षीदित्यर्थः । शिश्लेष । श्लिष्यात् । श्लेष्टा ।

नासत्त्वाश्लेषे ॥३।४।५७॥

श्लिषो धातो रप्राण्याश्लेषे वर्तमानात्सक् प्रत्ययो न भवति । उपाश्लिषत् जतु काष्ठं च । समाश्लिषद् गुरुकुलम् । पृथग्योगात्पूर्वेणापि प्राप्तः प्रतिषिध्यते । व्यत्यश्लिक्षत काष्ठानि । असत्त्वाश्लेष इति किम्? व्यत्यश्लिक्षन्त मिथुनानि । प्लुषूच् दाहे ॥ ५८ ॥ प्लुष्यति । अप्लुषत् । अनूदिदयमित्येके । ञितृषच् पिपासायाम् ॥ ५९ ॥ तृष्यति । अतृषत् । तुषं हृषच् तुष्टौ ॥ ६० ॥ तुष्यति । अतुषत् । तोष्टा । हृष्यति । अहृषत् । हर्षिता । रुषच् रोषे ॥ ६१ ॥ रुष्यति । अरुषत् । रुरोष । व्युष व्युस पुसच् विभागे ॥ ६२ ॥ व्युष्यति । अव्युषत् । व्युस्यति । अव्युसत् । पुस्यति । अपुसत् । बिसच् प्रेरणे ॥ ६३ ॥ बिस्यति । अबिसत् । कुसच् श्लेषणे ॥ ६४ ॥ कुस्यति । अकुसत् । असूच् क्षेपणे ॥ ६५ ॥ अस्यति । पुषादित्वादङि । श्वयत्यसू इत्यस्थादेशः । आस्थत् । आस । अस्यात् । असिता । यसूच प्रयत्ने ॥ ६६ ॥ यस्यति । यसति । संयस्यति । संयसति । अय-

सत् । जसूच् मोक्षणे ॥ ६७ ॥ जस्यति । अजसत् । हिंसार्थोऽप्ययमित्येके । तसू दसूच् उपक्षये ॥ ६८ ॥ तस्यति । अतसत् । दस्यति । अदसत् । वसूच् स्तम्भे ॥ ६९ ॥ वस्यति । अवसत् । ववास । ववसतुः । वसिता । बुसच् उत्सर्गे ॥ ७० ॥ बुस्यति । अबुसत् । मुसच् खण्डने ॥ ७१ ॥ मसैच् परिणामे ॥ ७२ ॥ मस्यति । अमसत् । शमू दमूच् उपशमे ॥ ७३ ॥

शमसप्तकस्य श्ये ॥४।२।१११॥

दीर्घः स्यात् । शाम्यति । अशमत् । शमिता । तमूच् कांक्षायाम् ॥ ७४ ॥ श्रमूच् खेदतपसोः ॥ ७५ ॥ भ्रमूच् अनवस्थाने ॥ ७६ ॥ क्षमौच् सहने ॥ ७७ ॥ औदित्त्वात् । क्षमिता । क्षन्ता । क्षमिष्यति । क्षंस्यति । मदैच् हर्षे ॥ ७८ ॥ क्लमूच् ग्लानौ ॥ ७९ ॥ भ्रासभ्लासेति वा श्ये । (ष्ठिवू क्लम्विति) दीर्घे । क्लाम्यति । क्लामति । अक्लमत् । क्लमिता । इति शमसप्तकम् । मुहौच् वैचित्ये ॥ ८० ॥ मुह्यति । इड्विकल्पे । मुहद्रुहस्नुहेति वैकल्पिकघत्वढत्वाभ्याम् । मोग्धा । मोढा । मोहिता । मोक्ष्यति । मोहिष्यति । ष्णुहौच् उद्गिरणे ॥ ८१ ॥ स्नुह्यति । अस्नुहत् । स्नोहिता । स्नोग्धा । स्नोढा । द्रुहौच् जिघांसायाम् ॥ ८२ ॥ द्रोग्धा । द्रोढा । द्रोहिता । द्रोहिष्यति । ध्रोक्ष्यति । ष्णिहौच् प्रीतौ ॥ ८३ ॥ स्नेग्धा । स्नेढा । स्नेहिता ॥ वृत् पुषादिः । इति परस्मैपदिनः ॥

षूङौच् प्राणिप्रसवे ॥ १ ॥ सूयते । असोष्ट । असविष्ट । सुषुवे । औदित्त्वादिड्विकल्पं बाधित्वा ।

उवर्णात् ॥४।४।५॥

उवर्णान्तादेकस्वराद्धातोर्विहितस्य कित आदिरिण्न स्यात् । इतीण्निषेधे प्राप्ते । स्क्रसृवृभृ इत्यादिना परत्वान्नित्यमिट् । सुषुविषे । सुषुविवहे । सोता । सविता । दूङ्च् परितापे ॥ २ ॥ दीङ्च् क्षये ॥ ३ ॥ दीयते । सिध्वि । अदास्त । अदास्थाः ।

दीयूदीङः क्ङिति स्वरे ॥४।३।९३॥

दिदीये । दिदीयाते । दिदीयिरे । दिदीयिढ्वे । दिदीयिध्वे ।

यबक्ङिति ॥४।२।७॥

दीङो यपि अक्ङिति च प्रत्यये विषयभूते आकारोऽन्तादेशः स्यात् । दाता । दास्यते । अदास्यत । डीङ्च् विहायसा गतौ ॥ ४ ॥ धींङ्च् आधारेऽनादरे च ॥ ५ ॥ धीयते । अधेष्ट । दिध्ये । धेता । मींङ्च् हिंसायाम् ॥ ६ ॥ मीयते । रींङ्च् श्रवणे ॥ ७ ॥ रीयते । लींङ्च् विश्लेषणे ॥ ८ ॥ लीयते ।

लीङ्लिनो र्वा ॥४।२।९॥

लीयतेर्लिनातेश्च यपि अलृखलज्वर्जितेऽक्ङिति च प्रत्यये विषयभूते आका-

रोऽन्तादेशो वा स्यात् । लेता । लाता । लेष्यते । लास्यते । व्रींङ्च् वरणे ॥ ९ ॥ व्रीयते । अव्रेष्ट । विव्रिये । वृत्स्वादिः । तत्फलं तु क्तयोस्तस्य नत्वम् । पींङ्च् पाने ॥ १० ॥ पीयते । ईंङ्च् गतौ ॥ ११ ॥ ईयते । अथाश्वके । प्रींङ्च प्रीतौ ॥ १२ ॥ प्रीयते । पदिंच् गतौ ॥ १३ ॥ पद्यते ।

ञिच्तेपदस्तलुक् च ॥३।४।६६॥

पद्यतेरद्यतन्यास्ते परे ञिच् तद्योगे तलुक् च । अपादि । अपत्सातात् । अपत्सत । पेदे । पत्सीष्ट । पत्ता । पत्स्यते । अपत्स्यत । विदिंच् सत्तायाम् ॥ १४ ॥ विद्यते । अवित्त । विविदे । खिदिंच् दैन्ये ॥ १५ ॥ खिद्यते । युधिंच् सम्प्रहारे ॥ १६ ॥ युध्यते । सिजाशिषोरत्र कित्त्वात् । अयुद्ध । अयुत्साताम् । अयुत्सत । युयुधे । युत्सीष्ट । योद्धा । योत्स्यते । अनोरुधिंच् कामे ॥१७॥ अनुरुध्यते । बुधिं मनिंच् ज्ञाने ॥ १८ ॥ बुध्यते । अबुद्ध ।

दीपजनबुधपूरितायिप्यायो वा ॥३।४।६७॥

अबोधि । अभुत्साताम् । बुबुधे । भुत्सीष्ट । बोद्धा । भोत्स्यते । मन्यते । अमंस्त । अमंसाताम् । मेने । मंसीष्ट । मन्ता । मंस्यते । अनिच् प्राणने ॥ १९ ॥ अन्यते । आनिष्ट । आने । अनिता । णान्तोऽप्ययमित्येके । युजिंच् समाधौ ॥ २० ॥ अकर्मकः । युज्यते । सृजिंच् विसर्गे ॥ २१ ॥ अकर्मकः । संसृज्यते । असृष्ट । असृक्षाताम् । ससृजे । ससृजिषे । स्रक्षीष्ट । स्रष्टा । स्रक्ष्यते । जनैच् प्रादुर्भावे ॥ २२ ॥

जा ज्ञाजनोऽत्यादौ ॥४।२।१०४॥

ज्ञाजन् इत्येतयोः शिति परे जा इत्यादेशः स्यात् अत्यादौ, तिवादिश्चेद्नन्तरो न स्यात् । जायते । अत्यादाविति किम्? यङ्लुपि जंजन्ति । दीपजने-॥३।४।६७॥ ति ञिचि ।

न जनवधः ॥४।३।५४॥

अनयोः कृति ञ्णिति ञौ च वृद्धिर्न स्यात् । अजनि । अजनिष्ट । गमहने-॥४।२।४४॥ त्युपान्त्यलुकि । जज्ञे । जज्ञाते । जज्ञिरे । जज्ञिषे । जनिषीष्ट । जनिता । जनिष्यते । अजनिष्यत । दीपैचि दीप्तौ ॥ २३ ॥ दीप्यते । अदीपि । अदीपिष्ट । दिदीपे । तपिंच् ऐश्वर्ये वा ॥ २४ ॥ तप्यते । अतप्त । अतप्साताम् । तप्सीष्ट । तप्ता । तप्स्यते । पूरैचि आप्यायने ॥ २५ ॥ पूर्यते । अपूरि । अपूरिष्ट । पुपूरे । पूरिषीष्ट । पूरिता । पूरिष्यते । घूरैङ् जूरैचि जरायाम् ॥ २६ ॥

---

१ अनोः परो रुधधातुः कामे-काम इच्छा-दिवादिषु पाठसामर्थ्यात्-रुधांस्वराच्छ्नोनलुक्च ३।४।९२। इति बाधित्वा श्यप्रत्ययः-पं. वर्षानन्दमिश्रः ।

घूर्यते । जूर्यते । तूरैचि त्वरायां हिंसायां च ॥ २७ ॥ तूर्यते । अतूरिष्ट । तुतूरे । घूरादयः षट् हिंसायां च । धूरैङ् गूरैचि गतौ ॥ २८ ॥ धूर्यते । अधूरिष्ट । दुधूरे । गूर्यते । अगूरिष्ट । जुगूरे । शूरैचि स्तम्भे ॥ २९ ॥ शूर्यते । शुशूरे । चूरैचि दाहे ॥ ३० ॥ चूर्यते । चुचूरे । क्लिशिच् उपतापे ॥ ३१ ॥ क्लिश्यते । अक्लिशिष्ट । चिक्लिशे । क्लेशिता । क्लेशिषीष्ट । क्लेशिष्यते । लिशिंच् अल्पत्वे ॥ ३२ ॥ लिश्यते। लिलिशे । लेष्टा । काशिच् दीप्तौ ॥ ३३ ॥ काश्यते । चकाशे । वाशिच् शब्दे ॥ ३४ ॥ वाश्यते । वाशिता । इत्यात्मनेपदिनः ॥

शकींच् मर्षणे ॥१॥ शक्यति । शक्यते । अशाक्षीत् । अशक्त । शशाक। शेके । शुचृगैच् पूतीभावे ॥ २ ॥ क्लेद इत्यर्थः । शुच्यति । शुच्यते । अशोचीत् । अशुचत् । अशोचिष्ट । शुशोच । शुशुचे । रञ्जींच् रागे ॥ ३ ॥ रज्यति । रज्यते। शपींच् आक्रोशे ॥ ४ ॥ शप्यति । शप्यते । मृषींच् तितिक्षायाम् ॥५॥ मृष्यति। मृष्यते । अमर्षीत् । अमर्षिष्ट । ममर्ष । ममृषे । णहींच् बन्धने ॥ ६ ॥ नह्यति । नह्यते । अनात्सीत् । अनद्ध । ननाह । नेहे । नह्यात् । नत्सीष्ट । नद्धा २ । नत्स्यति । नत्स्यते । इत्युभयपदिनः ॥ दिवादिर्भ्वादिवदाकृतिगणः । तेन क्षीयते। मृग्यतीत्यादि । इति दिवादयः ॥

अथ स्वादयः ।

षुंगट् अभिषवे ॥ १ ॥ अभिषवः स्नपनं पीडनं स्नानं सुरासन्धानं च । स्नानेऽकर्मकः ।

स्वादेः श्नुः ॥३।४।७५॥

स्वादेः कर्तृविहिते शिति श्नुः स्यात् । उश्नोरि ॥४।३।२॥ ति गुणे । सुनोति । सुनुतः । सुन्वन्ति ।

वम्यविति वा ॥४।२।८७॥

असंयोगात्परस्य प्रत्ययस्योकारस्य लुग्वा स्यात्, अविति वादौ मादौ च परे । सुन्वः । सुनुवः । सुन्मः । सुनुमः । सुनुयात् । सुनोतु सुनुतात् । असंयोगादे ॥४।२।८६॥ रिति हेर्लुक् । सुनु । सुनुतात् । सुनवानि । असुनोत् । धूग्सुस्तो ॥४।४।८५॥ रितीटि । असावीत् । सुषाव । सूयात् । सोता । सोष्यति । सुनुते । सुन्वाते । सुन्वते । सुन्वहे । सुनुवहे । सुन्वीत । सुनुताम् । सुनवै । असुनुत । असोष्ट । सुषुवे । सोषीष्ट । सोता ।

उपसर्गात्सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे ॥२।३।३९॥

इति सस्य षः । अभिषुणोति । अभ्यषुणोत् ।

सुगः स्यसनि ॥२।३।६२॥

सस्य न षत्वम् । अभिसोष्यति । षिंगट् बन्धने ॥ २ ॥ सिनोति । सिनुते । शिंगट् निशाने ॥ ३ ॥ शिनोति । शिनुते । शिशाय । शिश्ये । शेता । डुमिंगट् प्रक्षेपणे ॥ ४ ॥ मिनोति । मिनुते ।

मिग्मीगोऽखलचलि ॥४।२।८॥

मिनोतिमीनात्यो र्यपि खलअचुअलवर्जितेऽक्डिति च प्रत्यये विषयभूते आकारोऽन्तादेशः स्यात् । अमासीत् । अमासिष्टाम् । अमास्त । ममौ । ममिथ । मिम्ये । मीयात् । मासीष्ट । माता २ । मास्यति । मास्यते । चिंगट् चयने ॥ ५ ॥ चिनोति । चिनुते । अचैषीत् । अचेष्ट ।

चेः किर्वा ॥४।१।३६॥

सनि परोक्षायां च परतो द्वित्वे सति पूर्वात्परस्य चेः किर्वा स्यात् । चिकाय । चिचाय । चिक्यतुः । योऽनेकस्वरस्येति यकारे । चिक्ये । चिच्ये । चीयात् । चेषीष्ट । चेता । चेष्यति । चेष्यते । धूगट् कम्पने ॥६॥ धूनोति । धूनुते । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । दुधाव । दुधविथ । दुधवे । धूयात् । धविषीष्ट । धोषीष्ट । धोता । धविता । स्तृंगट् आच्छादने ॥ ७ ॥ स्तृणोति । स्तृणुते ।

संयोगादृतः ॥४।४।३७॥

संयोगात्परस्य ऋतः परयोरात्मनेपदे सिजाशिषोरादिरिड्वा स्यात् । अस्तार्षीत् । अस्तरिष्ट । अस्तृत । तस्तार । तस्तरतुः । तस्तरे । क्ययङाशीर्ये॥४।३।१०॥ इतिगुणे । स्तर्यात् । स्तरिषीष्ट । स्तृषीष्ट । कृंगट् हिंसायाम् ॥ ८ ॥ कृणोति । कृणुते । अकार्षीत् । अकृत । चकार । चकर्थ । चक्रे । चकृढ्वे । क्रियात् । कृषीष्ट । वृगट् वरणे ॥ ९ ॥ वृणोति । वृणुते । अवारीत् ।

इट्सिजाशिषोरात्मने ॥४।४।३६॥

वृतः परयोरात्मनेपदविषये सिजाशिषोरादिरिड्वा स्यात् । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवृत । ववार । ऋवृव्ययऽद इट् इति । ववरिथ । वव्रे । व्रियात् । वरिषीष्ट । वरीषीष्ट । वृषीष्ट । वरिता । वरीता । वरिष्यति । वरीष्यति । वरिष्यते । वरीष्यते । अवरिष्यत् २ । अवरीष्यत २ । वृतो नवे ॥४।४।३५॥ ति वा दीर्घः ॥ इत्युभयपदिनः ॥

हिंट् गतिवृद्ध्योः ॥१॥ हिनोति । अदुरुपसर्गे ॥२।३।७७॥ ति णत्वे । प्रहिणोति । अहैषीत् । अङे हिहनो हो घः पूर्वात् ॥४।१।३४॥ इतिघत्वे । जिघाय । हीयात् । हेता । हेष्यति । श्रुंट् श्रवणे ॥ २ ॥ श्रौती ॥४।२।१०॥ त्यादिना शृ आदेशः ।

शृणोति । अश्रौषीत् । शुश्राव । शुश्रुवतुः । शुश्रोथ । टुदुंट् उपतापे ॥ २ ॥ दुनोति । पृंट् प्रीतौ ॥ ३ ॥ पृणोति । पर्ता । स्मृंट् पालने च ॥ ४ ॥ चात्प्रीतौ । स्मृणोति । सस्मार । स्पृंट् इत्येके । स्पृणोति । शकॢंट् शक्तौ ॥ ५ ॥ शक्नोति । शक्नुतः । भ्रूश्नो ॥२।१।५३॥ रित्युवादेशे । शक्नुवन्ति । शक्नुवः । शक्नुमः । असंयोगादिति हेर्न लुक् । शक्नुहि । लृदित्त्वादङि । अशकत् । शशाक । तिक तिग षघट् हिंसायाम् ॥६॥ आधावास्कन्दनेऽपीत्येके । तिक्नोति । तिग्नोति । सघ्नोति । ससाघ । सेघतुः । आप्लृंट् व्याप्तौ ॥ ७ ॥ आप्नोति । आप्नुवन्ति । आप्नुयात् । आप्नोतु । आप्नुहि । आप्नवानि । आप्नोत् । आपत् । आप । आपतुः । आपुः । आपिथ । आपथुः । तृपट् प्रीणने ॥८॥ क्षुभ्नादित्वाण्णत्वाभावे । तृप्नोति । अतर्पीत् । तर्पिता । दम्भूट् दम्भे ॥ ९ ॥ दभ्नोति । अदम्भीत् । ददम्भ ।

दम्भः ॥४।१।२८॥

दम्भेरवित्परोक्षायां स्वरस्यैकारस्तद्योगे नलुक्, नचायं द्विः । देभतुः । देभुः ।

थे वा ॥४।१।२९॥

स्पष्टम् । देभिथ । ददम्भिथ । दभ्यात् । दम्भिता । राधं साधंट् संसिद्धौ ॥ १० ॥ राध्नोति । अरात्सीत् । रराध ।

अवित्परोक्षासेट्थवो रेः ॥४।१।२३॥

राधेर्हिंसार्थेऽवित्परोक्षासेट्थवोः परतः स्वरस्यैः स्यात्, न चायं द्विः । रेधतुः । रेधुः । रेधिथ । राध्यात् । राद्धा । एवं साध्नोति । असात्सीत् । असाद्धाम् । असात्सुः । अषोपदेशोऽयम् । सिसात्सति । षोपदेशोऽयमित्येके । तन्मते सिषात्सति । ऋधूट् वृद्धौ ॥ ११ ॥ ऋध्नोति । आर्ध्नोत् । आनर्ध । अर्धिता । कृवृट् हिंसाकरणयोः ॥ १२ ॥ औती ॥४।२।१०८॥ त्यादिना कादेशे । कृणोति । उदित्त्वान्ने । अकृण्वीत् । चकृण्व । कृण्विता । धिवुट् गतौ ॥१३॥ औती ॥४।२।१०९॥ त्यादिना ध्यादेशे । धिनोति । अधिन्वीत् । दिधिन्व । ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये ॥ १४॥ धृष्णोति । इति परस्मैपदिनः ॥

अशौटि व्याप्तौ ॥१॥ अश्नुते । अश्नुवीत् । अश्नुताम् । आश्नुत । आशिष्ट । औदित्त्वादिड्वा । आष्ट । आनशे । अक्षीष्ट । अशिसीष्ट । अष्टा । अशिता । अक्ष्यते । अशिष्यते । ष्टिघिट् आस्कन्दने ॥ २ ॥ स्तिघ्नुते ॥ इत्यात्मनेपदिनौ ॥ इति स्वादयः ॥

अथ तुदादयः ।

तुदींत् व्यथने ॥ १ ॥

तुदादेः शः ॥३।४।८१॥

शिति । तुदति । तुदते । अतौत्सीत् । अतुत्त । तुतोद । तुतुदे । तुद्यात् । तुत्सीष्ट । तोत्ता । भ्रस्जींत् पाके ॥ २ ॥

ग्रहव्रश्चभ्रस्जप्रच्छः ॥४।१।८४॥

एषां किति ङिति च सस्वरान्तस्था य्वृत् स्यात् । सस्य शषौ ॥१।३।६१॥ इति शत्वे । स्थान्यासन्नत्वात् तृतीयस्तृतीयचतुर्थे ॥१।३।४९॥ इति शस्य जत्वे । भृज्जति ।

भृज्जो भर्ज् ॥४।४।६॥

भृज्जतेरशिति विषये भर्ज इत्यादेशो वा स्यात् । लुप्तरिवृनिर्देशो यङ्लुब्निवृत्त्यर्थः । बभर्ज्यते । अभार्क्षीत् । पक्षे संयोगस्यादौ ॥२।१।८८॥ विति सलुकि । अभ्राक्षीत् । बभर्ज । बभर्जतुः । पक्षे । बभ्रज्ज । बभ्रज्जतुः । बभ्रज्जुः । संयोगात्परत्वान्न कित्वम् । बभर्जिथ । बभर्ष्ठ । बभ्रज्जिथ । बभ्रष्ठ । भृज्ज्यात् । भर्ष्टा । भ्रष्टा । भर्क्ष्यति । भ्रक्ष्यति । भृज्जते । अभर्ष्ट । अभ्रष्ट । बभर्जे । बभ्रज्जे । भर्क्षीष्ट । भ्रक्षीष्ट । क्षिपींत् प्रेरणे ॥ ३ ॥ क्षिपति । अक्षैप्सीत् । क्षेप्ता । क्षेप्स्यति । क्षिपते । अक्षिप्त । चिक्षिपे । दिशींत् अतिसर्जने ॥ ४ ॥ दाने इत्यर्थः । दिशति । अदिक्षत् । दिक्षीष्ट । कृषींत् विलेखने ॥ ५ ॥ कृषति । स्पृशमृश ॥३।४।५४॥ ति वा सिचि । स्पृशादिसृपो वे ॥४।४।११२॥ त्वदागमे । अक्राक्षीत् । अकार्क्षीत् । अकृक्षत् । चकर्ष । कृष्यात् । क्रष्टा । कर्ष्टा । क्रक्ष्यति । कर्क्ष्यति । कृषते । अकृष्ट । अकृक्षाताम् । सिजाशिषावात्मने ॥४।३।३६॥ इति कित्त्वम् । अकृक्षत । चकृषे । कृक्षीष्ट । क्रक्ष्यते । कर्क्ष्यते । मुच्लृंती मोक्षणे ॥ ६ ॥ षिचींत् क्षरणे ॥ ७ ॥ विद्लृंती लाभे ॥ ८ ॥ लुप्लृंती छेदने ॥ ९ ॥ लिपींत् उपदेहे ॥ १० ॥ कृतैत् छेदने ॥ ११ ॥ खिदंत् परिघाते ॥ १२ ॥ पिशत् अवयवे ॥ १३ ॥ एते मुचादयः ।

मुचादितृफदृफगुफशुभोम्भः शे ॥४।४।९९॥

एषां शे परे स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात् । मुञ्चति । अमुञ्चत् । अमुचत् । लृदित्त्वादङ् । मुमोच । मुच्यात् । मोक्ता । मोक्ष्यति । मुञ्चते । अमुक्त । ह्वालिप्सिच ॥३।४।६२॥ इत्यङि । असिचत् । वात्मने ॥३।४।६३॥ असिचत । असिक्त । अलिपत् । अलिपत । अलिप्त । विन्दति । अविदत् । वेत्ता । विन्दते । अवित्त । वेत्स्यते । इत्युभयपदिनः ॥

कृतैत् छेदने ॥१॥ कृन्तति । अकर्तीत् । चकर्त । कृत्यात् । कर्त्स्यति । कर्तिष्यति । खिन्दति । पिंशति । वृत् मुचादिः ॥ रिं पिं गतौ ॥२॥ रियति । पियति ।

रेता। पेता। धिंत् धारणे ॥ ३ ॥ धियति । धेता। क्षिंत् निवासगत्योः ॥ ४ ॥ क्षियति। अक्षैषीत्। षूत्। प्रेरणे ॥ ५ ॥ सुवति । उपसर्गात्सुग् ॥२।३।३९॥ इति षत्वे। अभिषुवति। अभ्यषुवत्। अभिसुषाव। सविता। मृंत् प्राणत्यागे ॥ ६ ॥

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ॥३।३।४२॥

म्रियतेरात्मनेपदं स्यात् अद्यतन्यामाशिषि शिति च। रिः शक्याशीर्ये ॥४।३।११०॥ इति रित्वे। इयादेशे। म्रियते। अमृत। ममार। मृषीष्ट। मर्ता। मरिष्यति। कृत् विक्षेपे ॥ ७ ॥ किरति। गृत् निगरणे ॥ ८ ॥ ऋतां क्ङितीर् ॥४।४।११६॥ गिरति।

नवा स्वरे ॥२।३।१०२॥

गिरते रस्य लो वा स्यात् स्वरे। गिलति। अगारीत्। जगार। गीर्यात्। गरिता। गरीता।

किरो लवने ॥४।४।९३॥

उपात्किरतेः स्सडादिः स्याल्लवने। उपस्किरति। लुनातीत्यर्थः।

प्रतेश्च वधे ॥४।४।९४॥

प्रतेरुपाच्च हिंसायां तथा। प्रतिस्किरति। उपस्किरति। लिखत् अक्षरविन्यासे ॥ ९ ॥ लिखति। लिलेख। लेखिता। कुटादिरयमित्येके। तन्मते लिखनीयमित्यादौ न गुणः। जर्च झर्चत् परिभाषणे ॥ १० ॥ तर्जनेऽपीत्येके। जर्चति। अजर्चीत्। जझर्च। झर्चिता। चादिरयमित्यन्ये। चर्चति। णके। चर्चिका। त्वचत् संवरणे ॥ ११ ॥ त्वचति। तत्वाच। ऋचत् स्तुतौ ॥ १२ ॥ ऋचति। आनर्च। आनृचतुः। ओव्रस्चौत् छेदने ॥ १३ ॥ वृश्चति। वेट्त्वात्। अव्रश्चीत्। अव्राक्षीत्। वव्रश्च। वव्रश्चिथ। वृश्च्यात्। व्रश्चिता। व्रष्टा। प्रच्छंत् ज्ञीप्सायाम् ॥ १४ ॥ ग्रहव्रश्चेति य्वृत्। पृच्छति।

अनुनासिके च च्छ्वः शूट् ॥४।१।१०८॥

अनुनासिकादौ धुडादौ च प्रत्यये परे धातोः छकारवकारयोः शकारोकारौ भवतः। अप्राक्षीत्। पप्रच्छ। पृच्छयात्। प्रष्टा। प्रक्ष्यति। ऋछत् इन्द्रियप्रलयमूर्तिभावयोः ॥१५॥ इन्द्रियप्रलय इन्द्रियमोहः। छस्य द्वित्वे। ऋच्छति। ऋच्छवर्जनान्नाम्। स्कृच्छ्रतोऽकीति ॥४।३।९॥ गुणे। आनर्छ। आनर्छतुः। ऋच्छिता। विछत् गतौ ॥ १६ ॥ अशवि ते वा ॥३।४।४॥ इत्यायप्रत्यये विच्छायति। विच्छति। अविच्छायीत्। अविच्छीत्। विच्छायांचकार। विविच्छ। उच्छैत् विवासे ॥ १७ ॥ विवासः समाप्तिः। उच्छति। उच्छाञ्चकार। मिच्छत् उत्क्लेशे ॥ १८ ॥ मिच्छति। उच्छुत् उञ्छे ॥ १९ ॥ उदित्त्वान्ने। उच्छति। उच्छाञ्चकार।

उब्ज आर्जवे ॥२०॥ उब्जति । उब्जाम्बभूव । सृजंत् विसर्गे ॥ २१ ॥ सृजति । अः सृजिदृशोऽकिति ॥४।४।१११॥ अस्राक्षीत् । ससर्ज । सृजिदृशी ॥४।४।७९॥ ति वेटि । सस्रष्ठ । ससर्जिथ । सृज्यात् । स्रष्टा । रुजोंत् भङ्गे ॥ २२ ॥ रुजति । अरौक्षीत् । रुरोज । भुजोंत् कौटिल्ये ॥ २३ ॥ भुजति । भोक्ता । टुमस्जोंत् शुद्धौ ॥ २४ ॥ मज्जति ।

मस्जेः सः ॥४।४।११०॥

मस्जेः स्वरात्परस्य सस्य धुटि परे नोऽन्तः स्यात् । अमाङ्क्षीत् । अमाङ्क्ताम् । अमाङ्क्षुः । ममज्ज । ममज्जिथ । ममङ्क्थ । मज्ज्यात् । मङ्क्ता । मङ्क्ष्यति । जर्जे झर्झत् परिभाषणे ॥ २५ ॥ जर्जति । झर्झति । उज्झत् उत्सर्गे ॥ २६ ॥ दोपान्त्योऽयम् । उज्झति । उज्झाञ्चकार । जुडत् गतौ ॥ २७ ॥ जुडति । अजोडीत् । पृड मृडत् सुखने ॥ २८ ॥ पृडति । अपर्डीत् । मृडति । मर्डिता । कडत् मदे ॥ २९ ॥ भक्षणेऽयमित्यन्ये । कुटादिरयमित्येके । पृणत् प्रीणने ॥ ३० ॥ तुणत् कौटिल्ये ॥ ३१ ॥ मृणत् हिंसायाम् ॥ ३२ ॥ द्रुणत् गतिकौटिल्ययोश्च ॥ ३३ ॥ पुणत् शुभे ॥ ३४ ॥ मुणत् प्रतिज्ञाने ॥ ३५ ॥ कुणत् शब्दोपकरणयोः ॥ ३६ ॥ घुणघूर्णत् भ्रमणे ॥३७॥ घुणति । घूर्णति । चृतैत् हिंसाग्रन्थयोः ॥ ३८ ॥ चृतति । चर्त्स्यति । चर्तिष्यति । णुदंत् प्रेरणे ॥ ३९ ॥ नुदति । पाणिनीयास्त्वेनमुभयपदिनं पठन्ति । षद्लृंत् अवसादने ॥४०॥ श्रौती ॥४।२।१०९॥ त्यादिना सीदादेशो । सीदति । असदत् । ससाद । ज्वलादिपठितेनैव सिद्धे चेहास्य पाठोऽवर्णादश्न ॥२।१।११५॥ इतिवान्तादेशार्थः । सीदती । सीदन्ती । ज्वलादिपाठस्तु णविकल्पार्थः । सादः । सदः । विधत् विधाने ॥ ४१ ॥ अवेधीत् । जुन शुनत् गतौ ॥ ४२ ॥ जुनति । जुजोन । शुनति । शोनिता । छुपंत् स्पर्शे ॥ ४३ ॥ छुपति । चुच्छोप । छोप्ता । रिफत् कथनयुद्धहिंसादानेषु ॥ ४४ ॥ रिफति । स्वरादिरयमित्येके । ऋफति । तृफतृम्फत् तृप्तौ ॥ ४५ ॥ मुचादितृफे ॥४।४।९९॥ ति ने । तृम्फति । नविधानबलान्नलुगभावः । ततर्फ । नलुकि । तृफति । अतृम्फीत् । पान्तावेतावित्यन्ये । शे नलुक् च नेष्यते । तृपति । तृम्पति । ऋफऋम्फत् हिंसायाम् ॥ ४६ ॥ ऋफति । आनर्फ । नलुकं नेच्छन्त्येके । ऋम्फति । इकारोपान्त्यो । रादिश्चायमित्यन्यः । तन्मते शेनलोपानिष्टौ । रिम्फति । रिरिम्फ । दृफ दृम्फत् उत्क्लेशे ॥ ४७ ॥ मुचादीति ने । दृम्फति । ददर्फ । दृफति । ददृम्फ । दृफ्यात् । गुफ गुम्फत् ग्रन्थने ॥४८॥ गुम्फति । जुगोफ । गुफति । जुगुम्फ । गुफ्यात् । उभ उम्भत् पूरणे ॥ ४९ ॥ उम्भति । उवोभ । उभति । उम्भाञ्चकार । उम्भिता । शुभ शुम्भत् शोभार्थे ॥ ५० ॥ शुम्भति । शुशोभ । शुभति । शुशुम्भ । दृभैत् ग्रन्थे ॥ ५१ ॥ दृभति । ददर्भ । लुभत् विमोहने ॥ ५२ ॥ विमोहनं व्याकुलीकरणम् । लुभति । लुलोभ । लोब्धा । लोभिता । कुरत् शब्दे ॥५३॥ कुरति । क्षुरत् विलेखने ॥५४॥ चुक्षोर । खुरत् छेदने च ॥ ५५ ॥ छेदनं विलेखनम् । खोरिता । घुरत् भीमार्थ-

शब्दयोः ॥ ५६ ॥ पुरत् अग्रगमने ॥ ५७ ॥ मुरत् संवेष्टने ॥ ५८ ॥ सुरत् ऐश्वर्यदीप्त्योः ॥ ५९ ॥ सुरति । अषोपदेशत्वात्षत्वाभावे । सुसोर । षोपदेशोऽयमित्येके । स्फरत् स्फलत् स्फुरणे ॥ ६० ॥ स्फरति । पस्फार । किलत् श्वैत्यक्रीडनयोः ॥ ६१ ॥ इलत् गतिस्वप्नक्षेपणेषु ॥ ६२ ॥ इलति । इयेल । हिलत् हावकरणे॥६३॥ शिल सिलत् उञ्छे ॥ ६४ ॥ अषोपदेशत्वात्षत्वाभावे । सिसेल । षोपदेशोऽयमित्येके । सिषेल । तिलत् स्नेहने ॥ ६५ ॥ चलत् विलसने ॥ ६६ ॥ चिलत् वसने ॥ ६७ ॥ विलत् वरणे ॥ ६८ ॥ दन्त्योष्ठ्यादिः । णिलत् गहने ॥ ६९ ॥ णस्य नत्वे । निलति । प्रणिलति । मिलत् श्लेषणे ॥ ७० ॥ मिलति । मिमेल । स्पृशंत् संस्पर्शे ॥७१॥ अस्प्राक्षीत् । अस्पार्क्षीत् । अस्पृक्षत् । पस्पर्श । स्पृश्यात् । स्प्रष्टा । स्पर्ष्टा । स्प्रक्ष्यति । स्पर्क्ष्यति । रुशं रिशंत् हिंसायाम् ॥ ७२ ॥ मृशंत् आमर्शने ॥ ७३ ॥ विंशत् प्रवेशने ॥ ७३ ॥ अविक्षत् । वेष्टा । वेक्ष्यति । लिशं ऋषैत् गतौ ॥ ७४ ॥ अलिक्षत् । आनर्ष । इषत् इच्छायाम् ॥ ७५ ॥ गमिषद्यमश्छः ॥ इति छत्वे ॥ इच्छति । ऐच्छत् । ऐषीत् । इयेष । एषिता । एष्टा । मिषत् स्पर्धायाम् ॥ ७६ ॥ वृहौत् उद्यमे ॥७७॥ उद्यम उद्धरणम् । वृहति । वर्हिता । वर्ढा । तृहौ तृंहौ स्तृहौ स्तृंहौत् हिंसायाम् ॥ ७८ ॥ तृहति । अतर्हीत् । अतृक्षत् । तर्हिता । तर्ढा । अतृंहीत् । अतार्क्षीत् । तृंहिता । तृण्ढा । स्तृहति । अस्तर्हीत् । अस्तृक्षत् । अस्तृंहीत् । अस्तार्क्षीत् । स्तृह्यात् । अथ कुटादिः । कुटत् कौटिल्ये ॥ ७९ ॥ कुटति । अकुटत् ।

कुटादेर्ङिद्वदञ्णित् ॥४।३।१७॥

कुटादेर्गणात्परो ञितृणिद्वर्जितः प्रत्ययो ङिद्वद्भवति । अकुटीत् । कुटिता । अञ्णिदिति किम्? चुकोट । गुंत् पुरीषोत्सर्गे ॥ ८० ॥ गुवति । अगुषीत् । गुता । ध्रुत् गतिस्थैर्ययोः ॥ ८१ ॥ ध्रुवति । अध्रुषीत् । दुध्राव । णूत् स्तवने ॥ ८२ ॥ नुवति । अनुवीत् । नुनाव । नुविता । धूत् विधूनने ॥ ८३ ॥ धुवति । दुधाव । धुविता । कुचत् संकोचने ॥ ८४ ॥ व्यचत् व्याजीकरणे ॥ ८५ ॥

व्यचोऽनसि ॥४।१।८२॥

क्ङिति सस्वरान्तस्था य्वृत् । विचति । विचिता । विचितुम् । विचित्वा । अव्याचीत् । ज्याव्येव्यध इति इः । विव्याच । विविचतुः । विच्यात् । व्यचिता । गुजत् शब्दे ॥ ८६ ॥ गुजति । अगुजीत् । जुगोज । घुटत् प्रतीघाते ॥ ८७ ॥ घुटति । जुघोट । घुटिता । गादिर्डान्तश्चायमित्यन्ये । गुडति । चुट छुट त्रुटत् छेदने ॥ ८८ ॥ चुटति । चुचोट । छुटति । त्रुटति । भ्रासभ्लासेति वा श्ये । त्रुट्यति । त्रुटिता । तुटत् कलहकर्मणि ॥ ८९ ॥ तुटति । अतुटीत् । मुटत् आक्षेपप्रमर्दनयोः ॥ ९० ॥ मुटति । भ्वादिस्थस्य मोटतीति तु मुट प्रमर्दने इत्यस्य । स्फुटत् विकसने ॥ ९१ ॥ स्फुटिता । पुट लुठत् संश्लेषणे ॥९२॥ पुटति । लुठति ।

डान्तोऽयमित्यन्ये । लुडति । अलुडीत् । कृडत् घसने ॥ ९३ ॥ घसनं भक्षणम् । घनत्वे इत्यन्ये[1] । घनत्वं सान्द्रता । कृडति । चकर्ड । कुडत् बाल्ये च ॥ ९४ ॥ कुडति । गुडत् रक्षायाम् ॥९५॥ गुडति । अगुडीत् । जुडत् बन्धे ॥९६॥ जुडति । तुडत् तोडने ॥ ९७ ॥ तुडति । लुड घुड स्थुडत् संवरणे ॥ ९८ ॥ वुडत् उत्सर्गे च ॥ ९९ ॥ चात्संवरणे । व्रुड भ्रुडत् संघाते ॥ १०० ॥ संवरणेऽप्यन्ये । दुड द्रुड त्रुडत् निमज्जने ॥ १०१ ॥ चुणत् छेदने ॥ १०२ ॥ चुणति । अचुणीत् । चुचोण । डिपत् क्षेपे ॥ १०३ ॥ डिपति । छुरत् छेदने ॥ १०४ ॥ छुरति । चुच्छोर । छुर्यात् । कुरुच्छुर इति दीर्घप्रतिषेधः । स्फुरत् स्फुरणे ॥ १०५ ॥ स्फुरति । चलन इत्यन्ये[2] । स्फुलत् । संचये च ॥ १०६ ॥ इति परस्मैपदिनः ॥

कुंङ् कुङत् शब्दे ॥ १ ॥ कुवते । अकुत । अकुविष्ट । कुविता । गुरैति उद्यमे ॥ २ ॥ गुरते । जुगुरे । वृत् कुटादिः । पृंङत् व्यायामे ॥ ३ ॥ रिः शक्याशीर्ये इति इयादेशः । व्याप्रियते । व्यापप्रे । पर्ता । दृंङत् आदरे ॥ ४ ॥ आद्रियते । आदर्ता । धृंङत् स्थाने ॥ ५ ॥ ध्रियते । दध्रे । धर्ता । ओविजैति भयचलनयोः ॥ ६ ॥ अयं प्राय उत्पूर्वः । उद्विजते ।

विजेरिट् ॥४।३।१८॥

ङिद्वत्स्यात् । उद्विजिता । ओलजैङत् ओलस्जैति व्रीडायाम् ॥७॥ लज्जते । अलज्जिष्ट । ललज्जे । भ्वादौ युक्तपाठावप्येतौ प्रसिद्ध्यनुरोधादिह पठितौ । ष्वञ्जिंत् सङ्गे ॥ ८ ॥ सत्वे । स्वञ्जश्चेतिषत्वे । परिष्वजते । परोक्षायां त्वादेरेव । परिषस्वञ्जे ।

स्वञ्जेर्नवा ॥४।३।२२॥

परोक्षा किद्वत् । नलुकि । परिषस्वजे । स्तुस्वञ्जश्चाटि न वा इति वैकल्पिके षत्वे ॥ पर्यष्वजत । पर्यस्वजत । स्वङ्क्ता । नञा निर्दिष्टस्यानित्यत्वादिटि । अस्वञ्जिष्ट । जुषैति प्रीतिसेवनयोः ॥ ९ ॥ जुषते । इत्यात्मनेपदिनः । इति तुदादयः ॥

अथ रुधादयः ।

रुधूंपी आवरणे ॥ १ ॥

रुधां स्वराच्छ्नो नलुक् च ॥३।४।८२॥

रुधां स्वरात् श्नः प्रत्ययः स्यात् कर्तरि शिति, तद्योगे न लुक् च । रुणद्धि । अविति शिति श्नास्त्योर्लुगि त्यकारलोपे । रुन्धः । रुन्धन्ति । ऋदित्त्वादङि । अरुधत् । अरौत्सीत् । अरौद्धाम् । अरौत्सुः । रुरोध । रुध्यात् । रोद्धा । रोत्स्यति । अरोत्स्यत् । रुन्धे । रुन्धाते । रुन्धते । रुन्धीत । रुन्धाम् । रुणधै । अरुन्ध ।

१ कुड घनत्वे इति धातुपाठे पाणिनिः—पं. वर्षानन्दमिश्रः । २ स्फुल संचलने इत्यन्ये स्फर इत्यकारोपधं केचित्पठन्ति इति पाणिनिः—पं. वर्षानन्दमिश्रः ।

अरुद्ध । रुरुधे । रुत्सीष्ट । रिचूंपी विरेचने ॥२॥ विरेचनं निःसारणम् । रिणक्ति । रिङ्क्ते । अरिचत् । अरैक्षीत् । अरिक्त । रेक्ता । विचूंपी पृथग्भावे ॥ ३ ॥ विनक्ति । विङ्क्ते । अविचत् । अवैक्षीत् । अविक्त । युजूंपी योगे ॥ ४ ॥ युनक्ति । युङ्क्तः । अयुनक् । अयुजत् । अयौक्षीत् । युयोज । योक्ता । युङ्क्ते । अयुङ्क्त । अयुक्त । युयुजे । युक्षीष्ट । योक्ता । भिदूंपी विदारणे ॥ ५ ॥ भिनत्ति । भिन्तः । अभिनत् । अभिदत् । अभैत्सीत् । भिन्ते । अभित्त । एवं छिदूंपी द्वैधीकरणे ॥ ६ ॥ छिनत्ति । छिन्द्यात् । छिनत्तु । छिन्धि । अच्छिनत् । अच्छिनः ॥ २ ॥ अच्छैत्सीत् । अच्छिदत् । एवं छिन्ते । इत्यादि । क्षुदूंपी संपेषे ॥ ३ ॥ क्षुणत्ति । चुक्षुदे । चुक्षोद । ऊच्छृदूंपी दीप्तिदेवनयोः ॥ ४ ॥ वमनेऽप्यन्ये । छृणत्ति । छृन्ते । अच्छृदत् । अच्छर्दिष्ट । अच्छर्दीत् । कृतचृते ॥ तिषेट् । छर्त्स्यति । छर्दिष्यति । ऊतृदूंपी हिंसानादरयोः ॥५॥ तृणत्ति । तृन्ते । अतृदत् । अतर्दीत् । अतर्दिष्ट । वेटि । तर्त्स्यति । तर्दिष्यति । इत्युभयपदिनः ॥

पृचैक् सम्पर्के ॥ १ ॥ पृणक्ति । पपर्च । पर्चिता । वृचैप् वरणे ॥२॥ वृणक्ति । अवर्चीत् । जान्तोऽयमित्यन्ये । जान्तोऽपि वर्जनार्थ इत्येके । ववर्ज । तञ्चुतञ्जौप् संकोचने ॥ ३ ॥ तनक्ति, अतनक् । ततञ्च । ततञ्ज । तङ्क्ता । तञ्जिता । भञ्जोप् आमर्दने ॥ ४ ॥ भनक्ति । भङ्क्तः । अभनक् । अभनजम् । अभाङ्क्षीत् । बभञ्ज । भज्यात् । भङ्क्ता । भङ्क्ष्यति । भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः ॥५॥ भुनक्ति । अभोक्षीत् । बुभोज । भुज्यात् । भुङ्क्ते । अभुक्त । बुभुजे । भुक्षीष्ट । अञ्जौप् व्यक्तिम्रक्षणगतिषु ॥ ६ ॥ अनक्ति । अङ्क्तः । अञ्जन्ति । अज्यात् । अनक्तु । अङ्ग्धि । आनक् । आनग् ।

सिचोऽञ्जेः ॥४।४।८४॥

अञ्जेः सिच आदिरिट् स्यात् । आञ्जीत् । आनञ्ज । अज्यात् । औदित्वाद्वेट् । अञ्जिता । अङ्क्ता । ओविजैप् भयचलनयोः ॥७॥ विनक्ति । विवेज । उद्विजिता । कृतैप् वेष्टने ॥ ८ ॥ कृणत्ति । कर्तिता । कर्तिष्यति । कर्त्स्यति । उन्दैप् क्लेदने ॥ ९ ॥ उनत्ति । उन्दाञ्चकार । शिष्लृंप् विशेषणे ॥ १० ॥ शिनष्टि । शिंष्टः । शिंषन्ति । शिष्यात् । शिन्ष् हि इति स्थिते । हेर्धिः । तृतीयस्तृतीय इति षस्य डः । तवर्गस्येति धे ढिः । स्रां धुड्वर्गे इति टवर्गपरत्वान्नस्य णः । धुटो धुटि स्वे वा इति डलोपे । शिण्ढि । शिण्ड्ढि । शिनषाणि । अशिनट् । अशिनड् । अशिषत् । शिशेष । शिष्यात् । शेष्टा । शेक्ष्यति । अशेक्ष्यत् । पिष्लृंप् संचूर्णने ॥ ११ ॥ पिनष्टि । पिंष्टः । अपिशत् । पेष्टा । हिसु तृहप् हिंसायाम् ॥ १२ ॥ उदितः स्वरादिति नागमे । तल्लोपे च । हिनस्ति । हिंस्तः । हिंसन्ति । हिंस्यात् । हिनस्तु । हिन्धि । व्यञ्जनादेः सश्चदः ॥ अहिनत् । अहिनद् । अहिंसीत् । जिहिंस । हिंसिता ।

तृहः श्नादीत् ॥४।३।६२॥

तृहः श्नात्पर ईत्स्याद्व्यञ्जनादौ विति । तृणेढि । तृण्ढः । शिड्हेऽनुस्वारः ॥ तृंहन्ति । तृणेक्षि । तृण्ढः । तृण्ढ । तृणेह्मि । तृंह्वः । तृंह्मः । तृंह्यात् । तृणेढु । तृण्ढि । अतृणेट् । अतर्हीत् । ततर्ह । तृह्यात् । तर्हिता । खिदिंप् दैन्ये ॥ १३ ॥ खिन्ते । चिखिदे । खेत्ता । विदिंप् विचारणे ॥ १४ ॥ विन्ते । विविदे । ञिइन्धैपि दीप्तौ ॥ १५ ॥ इन्धे । इन्त्से । ऐन्ध । ऐन्धाः । ऐन्धिष्ट । ऐन्धिषाताम् । इन्धाञ्चक्रे । पक्षे । समीधे । समीधिमहे । इन्धिषीष्ट । इन्धिता । इन्धिष्यते । इति रुधादयः ॥

अथ तनादयः ।

तनूयी विस्तारे ॥ १ ॥ कृग् तनादेरुः ॥ उश्नोरिति गुणे ॥ तनोति । तनुतः । तन्वः । तनुवः । अतानीत् । अतनीत् । ततान । तन्यात् । तनिता । तनुते । तन्वाते । तन्वते । तनुवहे । तन्वहे ।

तन्भ्यो वा तथासि न्णोश्च ॥४।३।६८॥

तनादिभ्यः परस्य सिचस्ते थासि च लुप् वा स्यात्, तद्योगे न्णोश्च लुप्, न चेट् । अतत । अतनिष्ट । अतनिषाताम् । अतनिषत । अतनिष्ठाः । अतथाः । तेने । तनिषीष्ट । क्षणूग् क्षिणूयी हिंसायाम् ॥२॥ क्षणोति । क्षणुतः । न श्विजागृशसे ति वृद्धिनिषेधे । अक्षणीत् । चक्षाण । चक्षणतुः । क्षण्यात् । क्षणिता । क्षणिष्यति । क्षणुते । अक्षत । अक्षणिष्ट । अक्षथाः । अक्षणिष्ठाः । एवं क्षिणोति । क्षिणुते । अमुं न पठन्त्येके । ऋणूयी गतौ ॥३॥ अर्णोति । अर्णुते । अर्णुमहे । आर्त । आर्णिष्ट । तृणूयी अदने ॥ ४ ॥ तृणोति । तर्णोति । अत्र लघोरुपान्त्यस्येति उप्रत्ययनिमित्तो गुणः । संज्ञापूर्वको विधिरनित्य इति न स्यात् । केषाञ्चिन्मते स्यादपि । तृणुते । तर्णुते । घृणूयी दीप्तौ ॥५॥ घृणोति । घृणुते । जघर्ण । जघृणे । षणूयी दाने ॥ ६ ॥ सनोति । सनुते । असानीत् । असनीत् । ससान ।

सनस्तत्रा वा ॥४।३।६९॥

सनो न लुकि सत्यामा वा स्यात् । असात । असत । असनिष्ट । सेने । सन्यात् । इत्युभयपदिनः ॥

वनूयि याचने ॥ १ ॥ मनूयि बोधने ॥ २ ॥ वनुते । ववने । मनुते । मेने । इत्यात्मनेपदिनौ ॥ इति तनादयः ॥

---

१ इमावपि लाक्षणिकणकारवन्तौ तेन चंक्षन्ति चेक्षेन्ति । इत्यत्रानुस्वारपरसवर्णौ–अत्रात्रेयादीनां मते न गुणः । अन्येषां मते गुणः—पं. वर्षानन्दमिश्रः ।

अथ क्र्यादयः ।

डुक्रींग्श् द्रव्यविनिमये ॥ १ ॥

क्र्यादेः ॥३।४।७९॥

क्र्यादेः कर्तृविहिते शिति श्नाः स्यात् । क्रीणाति । एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ॥ क्रीणीतः । श्नश्चात इत्यालोपे । क्रीणन्ति । क्रीणीयात् । क्रीणातु । क्रीणीतात् । क्रीणीहि । अक्रीणात् । अक्रैषीत् । चिक्राय । चिक्रियतुः । चिक्रियुः । चिक्रयिथ । चिक्रेथ । क्रीयात् । क्रेता । क्रेष्यति । क्रीणीते । क्रीणाते । क्रीणते । अक्रेष्ट । चिक्रिये । क्रेषीष्ट । प्रींग्श् तृप्तिकान्त्योः ॥ २ ॥ प्रीणाति । प्रीणीते ॥ श्रींग्श् पाके ॥३॥ श्रीणाति । श्रीणीते । मींग्श् हिंसायाम् ॥ ४ ॥ अदुरुपसर्गेति णत्वे । प्रमीणाति । मिग्मीनोऽखलचल इत्यात्वे । अमासीत् । ममौ । ममतुः । ममिथ । ममाथ । मीयात् । माता । प्रमीणीते । अमास्त । ममे । मासीष्ट । षिंग्श् बन्धने ॥ ५ ॥ सिनाति । सिनीते । युंग्श् बन्धने ॥ ६ ॥ युनाति । युनीते । अयौषीत् । अयोष्ट । स्कुंग्श् आप्रवणे ॥ ७ ॥

स्तम्भूस्तुम्भूस्कम्भूस्कुम्भूस्कोः श्ना च ॥३।४।७८॥

स्तम्भादिभ्यः सौत्रेभ्यः स्कुगश्च कर्तरि शिति श्ना श्नुप्रत्ययश्च स्यात् । स्कुनाति । स्कुनीते । स्कुनोति । स्कुनुते । अस्कौषीत् । अस्कोष्ट । चुस्काव । चुस्कुवे । स्कोता । स्तम्भ्वादयश्चत्वारो रोधनार्थाः । प्रथमतृतीयौ स्तम्भार्थौ । द्वितीयो निष्कोषणार्थः । तुर्यो धारण इत्येके । सर्वे परस्मैपदिनः । नलोपे । विष्टभ्नाति । अवष्टभ्नाति । ऋदिच्छ्वीत्यादिनाऽङि । व्यष्टभत् । व्यष्टम्भीत् ।

स्कभ्नः ॥२।३।५५॥

वेः परस्य स्कभ्नातेः सस्य नित्यं षः स्यात् । विष्कभ्नाति । श्नुप्रत्यये तु न । विस्कभ्नोति ।

व्यञ्जनाच्छ्नाहेरानः ॥३।४।८०॥

व्यञ्जनात्परस्य श्नायुक्तस्य हेरानः स्यात् । स्तभान । उत्तभान । स्कभान । विष्कभाण । व्यञ्जनादिति किम्? लुनीहि । श्नाहेरिति किम्? अश्नाति । उत्तभ्नुहि । क्नुग् शब्दे ॥ ८ ॥ क्नुनीते । क्नुनाति । अक्नावीत् । चुक्नुवे । द्रूग्श् हिंसायाम् ॥ ९ ॥ द्रूणाति । द्रूणीते । गतावित्यन्ये । पूग्श् पवने ॥ १० ॥

प्वादेर्ह्रस्वः ॥४।२।१०५॥

प्वादेः शिति अत्यादौ परे ह्रस्वः स्यात् । पुनाति । पुनीते । अपावीत् । पुपाव । पूयात् । पविता । सिचि । अपविष्ट । पुपुवे । पविषीष्ट । लूग्श् छेदने

॥ ११ ॥ लुनाति । लुनीते । धूगश् कम्पने ॥ १२ ॥ धुनाति । धुनीते । धूगस्सुस्तोः परस्मै ॥ अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । दुधविथ । धविता । धोता । स्तॄगश् आच्छादने ॥ १३ ॥ ह्रस्वः । स्तृणाति । स्तृणीते । अस्तारीत् । तस्तार तस्तरतुः । स्तीर्यात् । इट् । सिजाशिषोरिति वेटि सिच्यात्मनेपदे वृतो नवे ति वा दीर्घः । अस्तरिष्ट । अस्तरीष्ट । अस्तीर्ष्ट । आशिषि । स्तरिषीष्ट । स्तीर्षीष्ट । किच्वादिट् । कॄगश् हिंसायाम् ॥ १४ ॥ कृणाति । कृणीते । वॄगश् वरणे ॥ १५ ॥ वृणाति । वृणीते । अवारीत् । अवारिष्टाम् । अवारिषुः । अवरिष्ट । अवरीष्ट । अवूर्ष्ट । ववार । वव्रे । वूर्यात् । वरिषीष्ट वूर्षीष्ट । इत्युभयपदिनः ॥

कॄभॄशॄश् हिंसायाम् ॥ १ ॥ शृणाति । शृणीहि । अशारीत् । अशारिष्टाम् । ऋशॄदॄप्रः ॥ विशशरतुः । विशश्रतुः । एवं विददरतुः । विदद्रतुः । निपपरतुः । निपप्रतुः । शशरिथ । शशर्थ । शीर्यात् । शरिता । शरीता । पॄश् पालनपूरणयोः ॥ २ ॥ पृणाति । पपार । पपरतुः । पप्रतुः । परिष्यति । परीष्यति । वॄश् वरणे ॥ ३ ॥ भरणेऽपि । वृणाति । भॄश् भर्जने च ॥ ४ ॥ भर्जनं पाकः । चकाराद्भरणे । भर्त्सन इत्यन्ये । भृणाति । बभार । दॄश् विदारणे ॥ ५ ॥ भय इत्यन्ये । दृणाति । ददार । ददरतुः । दद्रतुः । जॄश् वयोहानौ ॥ ६ ॥ जृणाति । जजरतुः । जजरुः । जरिता । जरीता । नॄश् नये ॥ ७ ॥ नृणाति । गॄश् शब्दे ॥८॥ गृणाति । जगार । ऋश् गतौ ॥ ९ ॥ ऋणाति । आरीत् । आरिष्टाम् । अराञ्चकार । ईर्यात् । अरिता । अरीता । वृत् प्वादिर्ल्वादिश्च । ज्यांश् वयोहानौ ॥ १० ॥ ज्याव्यधः क्ङिति ॥ इति य्वृति ।

दीर्घमवोऽन्त्यम् ॥४।१।१०३॥

वेग्वर्जस्य य्वृदन्त्यं दीर्घं स्यात् । इति दीर्घे प्वादेरिति ह्रस्वत्वे । जिनाति । अज्यासीत् । ज्याव्येव्यधिव्यचिव्यथेरिः इति पूर्वस्येत्वे । जिज्यौ । जीयात् । ज्याता । ज्यास्यति । रींश् गतिरेषयोः ॥ ११ ॥ रेषणं हिंसा । रिणाति । रिराय । रिर्यतुः । लींश् श्लेषणे ॥ १२ ॥ लिनाति । लीङ् लिनोर्वा इत्यात्वे अलासीत् । अलैषीत् । लिलाय । ललौ । लिल्यतुः । लेता । लाता । व्लींश् वरणे ॥ १३ ॥ गतावित्यन्ये । व्लिनाति । अव्लैषीत् । विव्लाय । व्लेता । ल्वींश् गतौ ॥ १४ ॥ ल्विनाति । लिल्वियतुः । क्षुभश् संचलने ॥१५॥ हौ । क्षुभाण । णभतुभश् हिंसायाम् ॥ १६ ॥ पाठ इति नत्वे । नभ्नाति । अदुरुपसर्गे ति नो णे । प्रणभ्नाति । ननाभ । नेभतुः । तुभ्नाति । तुभान । ज्ञांश् अवबोधने ॥ १७ ॥ जा ज्ञाजनोऽत्यादौ ॥ जानाति । जानीतः । जानन्ति । जानासि । जानीथः । जानीथ । अज्ञासीत् । जज्ञौ । ज्ञायात् । ज्ञेयात् । ज्ञाता । ज्ञास्यति । क्षिंश् हिंसायाम् ॥ १८ ॥ क्षिणाति । चिक्षाय । क्षेता । व्रींश् वरणे ॥ १९ ॥ व्रीणाति । विव्राय । विव्रियतुः । प्वादिरयमित्येके । तन्मते ह्रस्वे ।

व्रिणाति । भ्रींश् भरणे ॥ २० ॥ भ्रीणाति । हेठश् भूतप्रादुर्भावे ॥ २१ ॥ भूतप्रादुर्भावोऽतिक्रान्तोत्पत्तिः । तवर्गस्येति नस्य णत्वे हेठ्णाति । हेठान । जिहेठ । हेठिता । मृडश् सुखने ॥ २२ ॥ मृड्णाति । ममर्ड । मर्डिता । श्रन्थश् मोचनप्रतिहर्षणयोः ॥ २३ ॥ नो व्यञ्जनस्येति न लोपे श्रथ्नाति ।

वाश्रन्थग्रन्थो नलुक् च ॥४।१।२७॥

अनयोरकारस्यैत्वं वा स्यात्, न लुक् च, न च द्विः, अवित्परोक्षायाः सेट् थवोः परयोः । श्रेथतुः । शश्रन्थतुः । मन्थश् विलोडने ॥ २४ ॥ मथ्नाति । हौ । मथान । ममन्थ । मथ्यात् । ग्रन्थश् सन्दर्भे ॥ २५ ॥ ग्रथ्नाति । जग्रन्थ । ग्रेथतुः । जग्रन्थतुः । ग्रथ्यात् । कुन्थश् संक्लेशे ॥ २६ ॥ कुथ्नाति । कुथान । चुकुन्थतुः । मृदश् क्षोदे ॥ २७ ॥ मृद्नाति । गुधश् रोषे ॥ २८ ॥ गुध्नाति । गुधान । बन्धंश् बन्धे ॥ २९ ॥ बध्नाति । बधान । अभान्त्सीत् । बबन्धिथ । बबन्ध । बन्धा । भन्त्स्यति । कुषंश् निष्कर्षे ॥ ३० ॥

निष्कुषः ॥४।४।३९॥

निर् निस् सम्बन्धात् कुषः परस्य स्ताद्यशित आदिरिड्वा स्यात् । निष्कोष्टा । निष्कोषिता । सिचि । निरकोषीत् । निरकुक्षत् । क्षुभंश् सञ्चलने ॥ ३१ ॥ क्षुभ्नाति । हौ । क्षुभान । खवश् । भूतप्रादुर्भावे ॥ ३२ ॥ अनुनासिके च च्छ्वः शूट् ॥ इति वकारस्योटि । खौनाति । खौनीहि । अखावीत् । अखवीत् । चखाव । खविता । ऊटं नेच्छन्त्येके । तन्मते । खव्नाति । चान्तोऽयमित्यन्ये । खच्नाति । खचान । क्लिशौश् विबाधने ॥ ३३ ॥ क्लिश्नाति । क्लिशान । औदित्त्वादिड्वा । इडभावे सक् । अक्लिक्षत् । अक्लेशीत् । क्लेशिता । क्लेष्टा । अशश् भोजने ॥ ३४ ॥ अश्नाति । अशान । आश्नात् । आशीत् । आश । अशिता । इषश् आभीक्ष्ण्ये ॥ ३५ ॥ इष्णाति । इयेष । ईषतुः । एषिता । विषश् विप्रयोगे ॥ ३६ ॥ विष्णाति । विषाण । अवेषीत् । विवेष । वेषिता । प्रुष प्लुषश् स्नेहनसेचनपूरणेषु ॥ ३७ ॥ प्रुष्णाति । प्लुष्णाति । मुषश् स्तेये ॥ ३८ ॥ मुष्णाति । मुषाण । अमोषीत् । पुषश् पुष्टौ ॥ ३९ ॥ पुष्णाति । पुष्णीतः । पुषाण । अपोषीत् । पुपोष । पुष्यात् । पोषिता । भ्रसश उञ्छे ॥ ४० ॥ भ्रस्नाति । भ्रसान । अभ्रसीत् । अभ्रासीत् । इति परस्मैपदिनः ॥

ग्रहीश् उपादाने ॥ १ ॥ ग्रहव्रश्चे ॥ ति वृति ।

गृह्णोऽपरोक्षायां दीर्घः ॥४।४।३४॥

गृह्णातेर्विहितस्येटो दीर्घः स्यात्, अपरोक्षायाम् । गृह्णाति । अग्रहीत् । अग्रहीष्टाम् । अग्रहीषुः । जग्राह । जगृहतुः । जगृहुः । जग्रहिथ । गृह्यात् । उभयपद्ययम् । गृह्णीते । अग्रहीष्ट । अग्रहीषाताम् । ग्रहीषीष्ट । वृङ्श् सम्भक्तौ

॥ २ ॥ संभक्तिः संसेवा । इङित इत्यात्मनेपदम् । एषामी रितीत्वे । वृणीते । इट् सिजाशिषोरात्मने ॥ वृतो नवेति वा दीर्घः । अवरिष्ट । अवरीष्ट । इडभावपक्षे ऋवर्णादिति सिचः कित्त्वम् । अवृत । वरिता । वरीता । इति क्र्यादयः ॥

अथ चुरादयः ।

चुरण् स्तेये ॥ १ ॥

चुरादिभ्यो णिच् ॥३।४।१७॥

एभ्यः स्वार्थे णिच् स्यात् । वर्तमाना तिव् कर्तर्यनङ्व्यः शव् । गुणायादेशौ । लघोरुपान्त्यस्येति पूर्वस्य गुणे । चोरयति । णिश्रि ॥ इत्यादिना ङे द्वित्वे । लघो दीर्घोऽस्वरादेः ॥ णेरनिटि ॥ अचूचुरत् । अचूचुरताम् । अचूचुरन् । चोरयामास । चोर्यात् । चोरयिता । चोरयिष्यति । अचोरयिष्यत् । अत्र णिचो गित्वाभावात् फलवत्कर्तरि आत्मनेपदं नास्ति । पाणिनिस्तु णिचश्चेति सूत्रयन्नुभयपदित्वमाह । एवं चन्द्रोऽपीति लघुन्यासे । चोरयते । चोरयिषीष्ट । णिजन्तस्यानेकस्वरत्वान्न यङ् । णिजन्तात् णिगि चोरयते द्रव्यं पत्तिमिति । अत्र ङे प्रत्यये णेरनिटी ॥ ति णिजो लुक्यपि णिजिति जात्याश्रयणात् । समानलोपित्वाभावात् । उपान्त्यस्ये ॥ ति ह्रस्वे ।

लघोर्दीर्घः ॥४।१।६४॥

इति पूर्वस्य दीर्घत्वे च अचूचुरत् इत्येव । नतु अचुचोरत् इति । पृण् पूरणे ॥ २ ॥ पारयति । ऋदन्तोऽयमित्येके । घृण स्रवणे ॥ ३ ॥ घारयामास । श्वल्क वल्कण् भाषणे ॥४॥ नक्क धक्कण नाशने ॥५॥ नक्कयति । चक्क चुक्कण् व्यथने ॥ ६ ॥ टकुण् बन्धने ॥ ७ ॥ उदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । टङ्कयति । टङ्कति । अर्कण् स्तवने ॥ ८ ॥ आर्चिकत् । पिचण् कुट्टने ॥ ९ ॥ पिचयति । पचुण् विस्तारे ॥ १० ॥ प्रपञ्चयति । म्लेच्छण् म्लेच्छने ॥ ११ ॥ म्लेच्छनमव्यक्ता वाक् । ऊर्जण् बलप्राणनयोः ॥ १२ ॥ तुजु पिजुण् हिंसाबलदाननिकेतनेषु ॥१३॥ क्षजुण् कृच्छ्रजीवने ॥ १४ ॥ क्षञ्जयति । पूजण् पूजायाम् ॥ १५ ॥ पूजयति । अपूपुजत् । गजमार्जण् शब्दे ॥ १६ ॥ गाजयति । मार्जयति । मर्चमजावप्येके पठन्ति । तिजण् निशाने ॥ १७ ॥ तेजयति । वजव्रजण् मार्गणसंस्कारगत्योः ॥१८॥ मार्गणो बाणस्तस्य संस्कारे गतौ चेत्यर्थः । वाजयति । व्राजयति । रुजण् हिंसायाम् ॥ १९ ॥ रोजयति । नटण् अवस्यन्दने ॥ २० ॥ चौरस्योन्नाटयति । नृत्तौ घटादित्वाद्ध्रस्वः । नटयति । नडेति नन्दी । तुट चुट चुड्ड छुटण् छेदने ॥ २१ ॥ चोटयति । चुण्टयति । चुण्टति । कुट्टण् कुत्सने च ॥ २२ ॥ कुट्टयति । पुट्ट चुट्ट षुट्टण् अल्पीभावे ॥ २३ ॥ सुट्टयति । पुट मुटण् सञ्चूर्णने ॥ २४ ॥ भासार्थेऽपि पुट्ट वक्ष्यते । अट्ट

ख्मिटण् अनादरे ॥ २५ ॥ अट्ट अल्पीभाव इत्येके । लुण्टण् स्तेये च ॥ २६ ॥ लुण्टयति । स्मिटण् स्नेहने ॥ २७ ॥ स्मेटयति । घट्टण् चलने ॥ २८ ॥ खट्टण् संवरणे ॥ २९ ॥ षट्ट स्फिटण् हिंसायाम् ॥ ३० ॥ प्रथमो बलदाननिकेतनेष्वपीत्यन्ये । सट्टयति । स्फेटयति । स्फिटण् अनादरे इत्यन्ये । स्फुटण् परिहासे ॥३१॥ कीटण् वर्णने ॥ ३२ ॥ बन्ध इत्यन्ये । वटुण् विभाजने ॥ ३३ ॥ डान्तोऽयमित्येके । वण्टयति । रुटण् रोषे ॥ ३४ ॥ रोटयति । शठ श्वठ श्वठुण् संस्कारगत्योः ॥ ३५ ॥ शाठयति । श्वाठयति । श्वण्ठयति । श्वण्ठति । शुठण् आलस्ये ॥३६॥ शोठयति । शुठुण् शोषणे ॥ ३७ ॥ शुण्ठयति । गुठुण् वेष्टने ॥ ३८ ॥ गुण्ठयति । अवगुण्ठति । लडण् उपसेवायाम् ॥ ३९ ॥ लाडयति । लत्वे । उपलालयति । जिह्वोन्मथने घटादित्वाण्णिगि ह्रस्वे लडयति । स्फुडुण् परिहासे ॥ ४० ॥ स्फुण्डयति । ओलडुण् उत्क्षेपे ॥ ४१ ॥ ओलण्डयति । ओदिदयमित्यन्ये । लण्डयति । पीडण् गहने ॥ ४२ ॥ पीडयति । ङे ।

भ्राजभासभाषदीपपीडजीवमीलकणरणवणभणश्रणह्वेहेठलुटलुपलपां न वा ॥४।२।३६॥

एषां ङपरे णावुपान्त्यस्य ह्रस्वो वा स्यात् । अपीपिडत् । अपिपीडत् । बहुवचनं शिष्टप्रयोगानुसारेणान्येषामपि परिग्रहार्थम् । तेन अपूपुरत् अपुपूरदित्यादि । तडण् आघाते ॥४३॥ ताडयति । खड खडुण् भेदे । खाडयति । खण्डयति । कडुण् खण्डने च ॥ ४४ ॥ कण्डयति । खुडुण् खण्डन इत्येके । कुडुण् रक्षणे ॥ ४५ ॥ कुण्डयति । गुडुण् वेष्टने च ॥ ४६ ॥ चुडुण् छेदने ॥ ४७ ॥ मडुण् भूषायाम् ॥ ४८ ॥ भडुण् कल्याणे ॥४९॥ दान्तोऽयमित्यन्ये । भन्दयति । पिडुण् संघाते ॥ ५० ॥ पिण्डयति । पडुण् इत्येके । पण्डयति । ईडण् स्तुतौ ॥ ५१ ॥ चडुण् कोपे ॥ ५२ ॥ जुड चूर्ण वर्णण् प्रेरणे ॥ ५३ ॥ प्रेरणं दलनम् । जोडयति । चूर्णयति । वर्णयति । चूण तूणण् संकोचने ॥५४॥ श्रणण् दाने ॥ ५५ ॥ श्राणयति । अशिश्रणत् । अशश्राणत् । पूणण् संघाते ॥ ५६ ॥ पूणयति । चितुण् स्मृत्याम् ॥ ५७ ॥ उदितः स्वरान्नोऽन्तः । चिन्तयति । अचिचिन्तत् । चिन्तेति पठितव्ये उदित्करणं णिचः पाक्षिकत्वे लिङ्गम् । तेन चिन्त्यात् । चिन्त्यत इत्यादौ नलोपो न । चिन्तति । चिन्तेत् । पुस्त बुस्तण् आदरानादरयोः ॥ ५८ ॥ मुस्तण् संघाते ॥ ५९ ॥ मुस्तयति । कृतण् संशब्दने ॥ ६० ॥

कृतः कीर्तिः ॥४।४।१२२॥

कृतणः कीर्तिः स्यात् । कीर्तयति ।

ऋदवर्णस्य ॥४।२।३७॥

उपान्त्यस्य ऋवर्णस्य ङपरे णौ वा ऋः स्यात् । अचीकृतत् । अचिकीर्तत् ।

स्वर्त पथुण् गतौ ॥ ६१ ॥ स्वर्तयति । पन्थयति । आद्यः कृच्छ्रजीवनेऽपीत्यन्ये । श्रथण् प्रतिहर्षे ॥६२॥ प्रतियत्न इत्यन्ये । श्राथयति । श्रथण् बन्धने चेति युजादौ पठिष्यमाणोऽप्यर्थभेदादिह पुनरधीतः । आत्मनेपदेन रूपान्यत्वार्थमिह पाठ इत्येके । श्राथयते । पृथण् प्रक्षेपणे ॥ ६३ ॥ पर्थयति । अपीपृथत् । अपपर्थत् । पर्थण् इत्येके । पार्थण् इत्यन्ये । प्रथण् प्रख्याने ॥ ६४ ॥ प्राथयति । ङे ।

स्मृद्त्वरप्रथम्रदस्तृस्पशेरः ॥४।१।६५॥

एषां धातूनामसमानलोपे ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्याकारस्याकारोऽन्तादेशः स्यात् । इत्वापवादः । अपप्रथत् । छदण् संवरणे ॥६५॥ छादयति । ऊर्जने घटादित्वाद् ह्रस्वे छदयति । युजादित्वात्सिद्धेरिह पाठ आत्मनेपदेन रूपान्यत्वार्थः । छादयते । चुदण् संचोदने ॥ ६६ ॥ संचोदनं नोदनम् । चोदयति । मिदुण् स्नेहने ॥ ६७ ॥ मिन्दयति । नायमुदिदिति कौशिकः । मेदयति । अमीमिदत् । गुर्दण् निकेतने ॥ ६८ ॥ पूर्वनिकेतन इत्येके । भ्वादेरिति दीर्घे । गूर्दयति । छर्दण् वमने ॥ ६९ ॥ छर्दयति, । इह गर्दण् शब्द इत्येके पेठुः । गर्दयति । बुधुण् हिंसायाम् ॥ ७० ॥ बुन्धयति । ठान्तोऽयमित्यन्ये । बुण्ठयति । वर्धण् छेदनपूरणयोः ॥ ७१ ॥ गर्धण् अभिकाङ्क्षायाम् ॥ ७२ ॥ बन्ध बधण् संयमने ॥ ७३ ॥ बन्धयति । बाधयति । छपुण् गतौ ॥ ७४ ॥ क्षपुण् क्षान्तौ ॥ ७५ ॥ ष्टूपण् समुच्छ्राये ॥ ७६ ॥ स्तूपयति । अषोपदेश इत्यन्ये । उकारो ह्रस्व इत्येके । स्तोपयति । डिपण् क्षेपे ॥ ७७ ॥ क्लपण् व्यक्तायां वाचि ॥ ७८ ॥ क्लापयति । डपु डिपुण् संघाते ॥ ७९ ॥ अभिमर्दन इत्येके । डम्पयति । डिम्पयति । भान्तावेतावित्यन्ये । शूर्पण् माने ॥ ८० ॥ तालव्यादिः । शुल्वण् सर्जने च ॥ ८१ ॥ चात् माने । डबु डिबुण् क्षेपे ॥८२॥ विडम्बयति । केचित्तु दभदभूनपि भान्तानिहाधीयते । दाभयति । दम्भयति । दिम्भयति । सम्बण् सम्बन्धे ॥ ८३ ॥ षोपदेशोऽयमित्यन्ये । तालव्यादिरयमिति द्रमिलाः । शम्बयति । साम्बेत्येके । साम्बयति । कुबुण् आच्छादने ॥ ८४ ॥ लुबु तुबुण् अर्दने ॥ ८५ ॥ तुपुण् इत्यप्यन्ये । तुम्पयति । पुर्बण् निकेतने ॥ ८६ ॥ पूर्बयति । यमण् परिवेषणे ॥ ८७ ॥ यामयति । अन्यत्र । यमयति । व्ययण् क्षये ॥ ८८ ॥ व्याययति । यत्रुण् संकोचने ॥ ८९ ॥ कुद्रुण् अनृतभाषणे ॥ ९० ॥ कुन्द्रयति । गादिरयमित्यन्ये । गुन्द्रयति । श्वभ्रण् गतौ ॥ ९१ ॥ तिलण् स्नेहने ॥ ९२ ॥ जलण् अपवारणे ॥ ९३ ॥ जालयति । क्षलण् शौचे ॥ ९४ ॥ पुलण् समुच्छ्राये ॥ ९५ ॥ बिलण् भेदे ॥ ९६ ॥ भिलेति कौशिकः । तलण् प्रतिष्ठायाम् ॥ ९७ ॥ तुलण् उन्माने ॥ ९८ ॥ तोलयति । तुलयतीति तुलाशब्दात् णिज्बहुलमिति णिचि रूपम् । दुलण् उत्क्षेपे ॥ ९९ ॥ बुलण् निमज्जने ॥ १०० ॥ मूलण् रोहणे ॥ १०१ ॥ कल किल पिलण् क्षेपे ॥ १०२ ॥ पलण् रक्षणे ॥ १०३ ॥ पालयति । इलण् प्रेरणे ॥ १०४ ॥ चलण् भृतौ ॥ १०५ ॥ सान्त्वण् सामप्रयोगे ॥ १०६ ॥ षोपदेशोऽयमित्येके ।

साम सान्त्वप्रयोगे इति चन्द्रः । सामयति । असीसमत् । धूशण् कान्तिकरणे ॥ १०७ ॥ धूशयति । मूर्धन्यान्तोऽयमित्यन्ये । श्लिषण् श्लेषणे ॥ १०८ ॥ लूषण् हिंसायाम् ॥ १०९ ॥ रुषण् रोषे ॥ ११० ॥ व्युषण् उत्सर्गे ॥ १११ ॥ व्योषयति । पसुण् नाशने ॥ ११२ ॥ पंसयति । जसुण् रक्षणे ॥ ११३ ॥ पुंसुण् अभिमर्दने ॥ ११४ ॥ बुस पिस जस बर्हण् हिंसायाम् ॥ ११५ ॥ ष्णिहण् स्नेहने ॥ ११६ ॥ स्नेहयति । म्रक्षण् म्लेच्छने ॥ ११७ ॥ भक्षण् अदने ॥ ११८ ॥ पक्षण् परिग्रहे ॥ ११९ ॥ इति परस्मैपदिनः ॥

लक्षीण् दर्शनाङ्कनयोः ॥ १ ॥ ईदित्वात्फलवति कर्तर्यात्मनेपदम् । अन्यत्र शेषादिति परस्मैपदम् । लक्षयते । लक्षयति । इत्यादि । इतोऽर्थविशेषे लक्षिण्पर्यन्ताश्चुरादयः । ज्ञाण् मारणादिनियोजनेषु ॥ १ ॥

मारणतोषणनिशाने ज्ञश्च ॥४।२।३०॥

एष्वर्थेषु जानाते र्णिच्यणिचि च णौ ह्रस्वः स्यात् । ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः । संज्ञपयति पशुम् । अर्ती त्यादिना वक्ष्यमाणेन पुः । विज्ञपयति गुरुम् । प्रज्ञपयति शस्त्रम् । आज्ञापयति भृत्यम् । च्युण् सहने ॥ २ ॥ च्यावयति शरान् । सहत इत्यर्थः । भूण अवकल्कने ॥ ३ ॥ अवकल्कनं मिश्रीकरणम् । भावयति दध्योदनम् । विकल्कन इति नन्दी । भावये ब्राह्मणं तपः । अवकल्पन इत्यन्ये । बुक्कण् भाषणे ॥ ४ ॥ भषण् इत्यन्ये । बुक्कयति श्वा चौरान् । रक लक रग लगण् आच्छादने ॥ ५ ॥ आद्यावसादन इत्यन्ये । रागयति । लागयति । णिगि घटादित्वाद्ध्रस्वे रगयति । लगयति । लिगुण् चित्रीकरणे ॥ ६ ॥ लिङ्गयति शब्दम् । स्त्रीपुंनपुंसकलिङ्गैश्चित्रीकरोतीत्यर्थः । चर्चण् अध्ययने ॥ ७ ॥ चर्चयति शास्त्रम् । अंशण् विशेषणे ॥ ८ ॥ अंशयत्यर्थम् । व्यक्तीकरोतीत्यर्थः । मुचण् प्रमोचने ॥ ९ ॥ मोचयति शरान् । प्रयोजन इत्यन्ये । मोचयति कुण्डले । प्रयोजयतीत्यर्थः । अर्जण् प्रतियत्ने ॥ १० ॥ प्रतियत्नः संस्कारः । अर्जयति हिरण्यम् । निवेशयतीत्यर्थः । भजण् विश्राणने ॥ ११ ॥ विश्राणनं विपचनम् । चट स्फुटण् भेदे ॥ १२ ॥ घटण् संघाते ॥ १३ ॥ घाटयति । अन्यत्र णिगि ।

घटादेर्ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञिणम्परे ॥४।२।२४॥

घटिष् चेष्टायामित्यादीनां णौ परे ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः । घटयतीत्यादि । हन्त्यर्थाश्च ॥ येऽन्यत्र हिंसार्थाः पठ्यन्ते तेऽप्यत्र चुरादौ वेदितव्याः । घातयति । हिंसयतीत्यादि । अनेनैव सिद्धे चुरादिषु हिंसार्थानां पाठ आत्मनेपदादिगतरूपभेदार्थः । कणण् निमीलने ॥ १४ ॥ काणयति । अचीकणत् । अचकाणत् । कण् शब्दे ॥ १५ ॥ कणयति । यतण् निकारोपस्कारयोः ॥ १६ ॥ निकारः खेदनम् । यातयत्यरिम् । उपस्कारे । यातयति छिद्रं राजा । प्रच्छादयतीत्यर्थः । निरश्च प्रतिपादने ॥ १७ ॥ निर्यातयति ऋणम् । शोधयती-

त्यर्थः । शब्दण् उपसर्गात् भाषाविष्कारयोः ॥ १८ ॥ विशब्दयति । योगविभागोऽत्रेति नन्दी । शब्दण् उपसर्गादित्येकः । भाषाविष्कारयोरित्यपरः । प्रशब्दयति । द्वितीयोऽनुपसर्गार्थः । शब्दयति । षूदण् आस्रवणे ॥ १९ ॥ क्षरण इत्येके । सूदयति । आङः क्रन्दण् सातत्ये ॥ २० ॥ आक्रन्दयति । अर्थान्तरे तु आक्रन्दति । ष्वदण् आस्वादने ॥ २१ ॥ संवरण इत्यन्ये । स्वादयति । आस्वदः सकर्मकात् । आस्वादयति यवागूम् । मुदण् संसर्गे ॥ २२ ॥ मोदयति सक्तून् सर्पिषा । संसृजतीत्यर्थः । शृधण् प्रसहने ॥ २३ ॥ प्रसहनमभिसंभवः । शर्धयत्यरिम् । अशीशृधत् । अशशर्धत् । कृपण् अवकल्कने ॥ २४ ॥ तच्च मिश्रीकरणं सामर्थ्यं च । कल्पयति । जभुण् नाशने ॥ २५ ॥ जम्भयति । अमण् रोगे ॥ २६ ॥

अमोऽकम्यमिचमः ॥४।२।२६॥

कम्यमिचमूवर्जममन्तस्य धातोर्णौपरे ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः । आमयति । चरण् असंशये ॥ २७॥ विचारयति । निश्चिनोतीत्यर्थः । भक्षणे तु चरति । पूरण् आप्यायने ॥ २८ ॥ दलण् विदारणे ॥ २९ ॥ दालयति । णिगि दलयतीत्येके । दिवण् अर्दने ॥ ३० ॥ देवयति शत्रून् । पश पषण् बन्धने ॥ ३१ ॥ पाशयति पाशैरश्वम् । पाशयति । दन्त्यान्तोऽयमित्येके । पुषण् धारणे ॥ ३२ ॥ पोषयत्याभरणम् । घुषृण् विशब्दने ॥ ३३ ॥ विशिष्टशब्दकरणे । नानाशब्ददानेवेत्यर्थः । घोषयति । अविशब्दन इत्येके । अपघोषयति पापम् । अपह्नुते इत्यर्थः । ऋदित्करणं चुरादिणिचोऽनित्यत्वे लिङ्गम् । अघुषत् । अघोषीत् । जुघुषुः पुष्पमाणवा–इत्यादिसिद्धम् । नायमृदिदितिकौशिकः । आङः क्रन्दे ॥ सातत्ये इत्यन्ये ॥ आघोषयति । भूष तसुण् अलङ्कारे ॥ ३४ ॥ उत्तंसयति । जसण् तोडने ॥ ३५ ॥ जासयति । त्रसण् वारणे ॥ ३६ ॥ धारणमिति नन्दी । ग्रहण इत्येके । त्रासयति मृगान् । निराकरोतीत्यर्थः । वसण् स्नेहच्छेदावहरणेषु ॥ ३७॥ अवहरणं मारणम् । वासयत्यरीन् । ध्रसण् उत्क्षेपे ॥ ३८ ॥ उञ्छ इत्येके । ध्रासयति । उकारादिरयमित्येके । ग्रसण् ग्रहणे ॥ ३९ ॥ ग्रासयति फलम् । लसण् शिल्पयोगे ॥ ४० ॥ लासयति दारु । षान्तोऽयमित्येके । तालव्यान्त इति तु कौशिकः । अर्हण् पूजायाम् ॥ ४१ ॥ अर्हयति । आर्जिहत् । मोक्षण् असने ॥ ४२ ॥ मोक्षयति शरान् । अस्यतीत्यर्थः । अथ वर्णभासार्थाः सप्तत्रिंशत् । लोकृ तर्क रघु लघु लोचृ विच्छ अञ्जु तुजु पिजु लजु लुजु भजु पट पुट लुट घट घटु वृत पुथ नद वृध गुप धूप कुप चीव दशु कुशु त्रसु पिसु कुसु दसु वर्ह बृहु वह्ल अहु वहु महुण् भाषार्थाः ॥ ४३ ॥ भासार्थाश्चेति पारायणम् । भासयति दिशः । दीपयति । इन्धयति । प्रकाशयतीत्यादि ।

अथात्मनेपदिनः ॥ युणि जुगुप्सायाम् ॥ १ ॥ यावयते धर्मं जाल्मः । अन्यत्र । यौति । युनाति । युनीते । युजिरयमित्येके । योजयते । गृणि विज्ञाने ॥ २ ॥ गारयते । विज्ञापन इत्येके । कृणि इति चन्द्रः । कारयते । वञ्चिण् प्रल-

म्भने ॥ ३ ॥ वञ्चयते । इदित्वादेव णिजन्तादात्मनेपदे सिद्धे प्रलम्भे गृधिवञ्च्योरिति तद्विधानं णिगन्तादफलवत्कर्त्रर्थमित्येके । कुटिण् प्रतापने ॥ ४ ॥ मदिण् तृप्तियोगे ॥ ५ ॥ तृप्तिशोधन इत्यन्ये । तृप्तेः सम्पत्तिः तृप्तिशोधने । मादयति । हर्षग्लपनयो र्मदयति । विदिण् चेतनाख्याननिवासेषु ॥ ६ ॥ विवादेऽप्यन्ये । प्रवेदयते वादिना । मनिण् स्तम्भे ॥ ७ ॥ स्तम्भो गर्वः । बलि भलिण् आभण्डने ॥ ८ ॥ आभण्डनं निरूपणम् । दिविण् परिकूजने ॥ ९ ॥ देवयते गन्त्री । वृषिण् शक्तिबन्धे ॥ १० ॥ आवर्षयते ग्रामः । शक्तिं बध्नातीत्यर्थः । शक्तिबन्धः प्रजननासामर्थ्यमित्यन्ये । वर्षयते वर्षवरः । कुत्सिण् अवक्षेपे ॥ ११ ॥ लक्षिण् आलोचने ॥ १२ ॥ अथार्थान्तरेऽप्यात्मनेपदिन एवोच्यन्ते । हिष्कि किष्किण् हिंसायाम् ॥ १३ ॥ निष्किण् परिमाणे ॥ १४ ॥ तर्जिण् सन्तर्जने ॥ १५ ॥ कूटिण् अप्रमादे ॥ १६ ॥ आप्रदान इत्यन्ये । त्रुटिण् छेदने ॥ १७ ॥ त्रोटयते रज्जुः । डान्तोऽयमित्येके । उत्त्रोटयते तृणम् । शठिण् श्लाघायाम् ॥ १८ ॥ शाठयते । शटीति नन्दी । शलीति कौशिकः । कूणिण् संकोचने ॥ १९ ॥ तूणिण् पूरणे ॥ २० ॥ तूलेति चन्द्रः । भ्रुणिण् आशायाम् ॥ २१ ॥ आशङ्कायामित्येके । चितिण् संवेदने ॥ २२ ॥ चेतयते । वस्ति गन्धिण् अर्दने ॥ २३ ॥ डपि डिपि डंपि डिम्पि डम्भि डिम्भिण् संघाते ॥ २४ ॥ स्यमिण् वितर्के ॥ २५ ॥ यमोऽपरिवेषणे णिचि च इत्यत्र णयधिकारेऽपि णिजग्रहणमन्येषां ह्रस्वाभावार्थम् । तेन स्यामयत इत्यत्रामन्तत्वेऽपि ह्रस्वो न भवति । णिगि ह्रस्वे स्यमयति । शमिण् आलोचने ॥ २६ ॥ शामयते । कुस्मिण् कुस्मयने ॥ २७ ॥ कुस्मयते । कुस्मयाञ्चक्रे । गूरिण् उद्यमे ॥ २८ ॥ उद्गूरयते खड्गम् । तन्त्रिण् कुटुम्बआधारणे ॥ २९ ॥ कुटुम्बआधारणं कुटुम्बपरिवारः । तन्त्रयते । कुटुम्ब इत्यपि धातुरिति चान्द्राः । कुटुम्बयते । मन्त्रिण् गुप्तभाषणे ॥ ३० ॥ ललिण् ईप्सायाम् ॥ ३१ ॥ गलिण् स्रावण इत्येके । गालयते । स्पशिण् ग्रहणश्लेषणयोः ॥ ३२ ॥ स्पाशयते । अपस्पशत । दंशिण् दंशने ॥ ३३ ॥ दंशयते । दशिण् दान इत्येके । दंसिण् दर्शने च । चाहंशने । दंसयते । भर्त्सिण् सन्तर्जने ॥ ३४ ॥ यक्षिण् पूजायाम् ॥३५॥ इत्यात्मने भाषाः ॥

इतो युजादेः प्रागदन्ताः ॥ अत इत्यलुकः स्थानिवत्त्वाद्गुणवृद्ध्योः समानलोपित्वाच्च सन्वद्भावदीर्घोपान्त्यह्रस्वानामभावः । अङ्कण् लक्षणे ॥ १ ॥ अङ्कयति । अस्यादन्तेषु पाठः पूर्वाचार्यानुरोधेन । णिजभावेऽनेकस्वरत्वाद्यङ्निवृत्त्यर्थं इत्येके । द्रमिलास्त्वेवंप्रकाराणामदन्तत्वसामर्थ्याल्लोपाभावं मन्यन्ते । तेन अङ्कापयति दुःखापयतीत्यादि । ते हि ञ्णितीति वृद्धिं स्वरमात्रस्येच्छन्ति । अनदन्त एवायमित्येके । श्लेष्कण् दर्शने ॥ २ ॥ सुख दुःखण् तत्क्रियायाम् ॥ ३ ॥ अङ्गण् पदलक्षणयोः ॥ ३ ॥ अघण् पापकरणे ॥ ४ ॥ रचण् प्रतियत्ने ॥ ५ ॥ अररचत् । सूचण् पैशुन्ये ॥ ६ ॥ अषोपदेशत्वात् षत्वाभावे असुसूचत् । भाजण् पृथक्कर्मणि ॥ ७ ॥ सभाजण् प्रीतिसेवनयोः ॥ ८ ॥ प्रीतिदर्शनयोरित्यन्ये । लज लजुण् प्रकाशने ॥ ९ ॥ लजयति । लञ्जयति । कूटण् दाहे ॥ १० ॥

आमन्त्रणेपीत्येके । पट वटण् ग्रन्थे ॥ ११ ॥ खेटण् भक्षणे ॥ १२ ॥ अचिखेटत् । खेड इति देवनन्दी । खोटण् क्षेपे ॥ १३ ॥ डान्तोऽयमिति देवनन्दी । दान्तोऽयमित्यन्ये । खोदयति । पुटण् संसर्गे ॥ १४ ॥ अपुपुटत् । वट्टण् विभाजने ॥ १५ ॥ वण्टापयतीत्येके । शठ श्वठण् सम्यग्भाषणे ॥ १६ ॥ दण्डण् दण्डनिपातने ॥ १७ ॥ दण्डयति । दण्डण् प्रभृतीनां पाठो यथाभिधानं णिचं विनाऽपि प्रयोगार्थः । अत एवादन्तत्वमपि अनेकस्वरकार्यार्थं फलवत् । व्रणण् गात्रचूर्णने ॥ १८ ॥ वर्णण् वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु ॥ १९ ॥ पूर्णण् हरितभावे ॥ २० ॥ कर्णण् भेदे ॥ २१ ॥ कर्णयति । तूणण् संकोचने ॥ २२ ॥ वितूणयति सुखम् । गणण् संख्याने ॥ २३ ॥ गणयति ।

ई च गणः ॥४।१।६७॥

गणे ङपरे णौ द्वित्वे पूर्वस्य ईश्च अश्च स्याताम् । अजीगणत् । अजगणत् । कुण गुण केतण् आमन्त्रणे ॥ २४ ॥ आमन्त्रणं गूढोक्तिः । कुणयति । अचुकुणत् । केतयति । अयं निश्रावणनिमन्त्रणयोरपीत्येके । पतण् गतौ वा ॥ २५ ॥ वाशब्दो णिजदन्तत्वयो र्युगपद्विकल्पार्थः । पतयति । अपपतत् । पक्षे । पतति । अपातीत् । अपतीत् । वातण् गतिसुखसेवनयोः ॥ २६ ॥ सुखसेवनयोरित्येके । वातयति । वा इत्येके । वापयति । कथण् वाक्यप्रबन्धे ॥२७॥ वाक्यप्रतिबन्ध इत्यन्ये । प्रतिबन्धो विच्छेदोदीरणात् वदन इत्यपरे । कथयति । अचकथत् । केचिद्गणयतेरन्यस्यापि पूर्वस्येत्वमिच्छन्ति । तन्मते अचीकथदित्यपि । प्रकृत्यन्तरं वाऽन्वेष्यम् । श्रथण् दौर्बल्ये ॥ २८॥ श्रथयति । लत्वे । श्लथयति । अशश्लथत् । छेदण् द्वैधीकरणे ॥ २९ ॥ गदण् गर्जे ॥ ३० ॥ गदयति । अजगदत् । अन्धण् दृष्ट्युपसंहारे ॥ ३१ ॥ अन्धयति । आन्दिधत् । नबदनमिति नस्य द्वित्वाभावः । स्तनण् गर्जे ॥ ३२ ॥ स्तनयति । ध्वनण् शब्दे ॥ ३३ ॥ ध्वनयति । अदध्वनत् । स्तेनण् चौर्ये ॥ ३४ ॥ स्तेनयति । अषोपदेशत्वात् षत्वाऽभावे अतिस्तेनत् । एकस्वराणामेव षोपदेशत्वोक्तेः । ऊनण् परिहाणे ॥ ३५ ॥ ऊनयति । मा भवानूननत् । कृपण् दौर्बल्ये ॥ ३६ ॥ कृपयति । अचकृपत् । रूपण् रूपक्रियायाम् ॥ ३७ ॥ रूपक्रिया राजमुद्रादिरूपस्य करणम् । रूपयति । अरुरूपत् । क्षप लाभण् प्रेरणे ॥ ३८ ॥ क्षपयति । लाभयति । अललाभत् । लभणिति सभ्याः । लम्भयतीति तु डुलभिष् प्राप्तावित्यस्य णिगि रूपम् । भामण् क्रोधे ॥३९॥ गोमण् उपलेपने ॥ ४० ॥ गोमयति भूमिम् । सामण् सान्त्वने ॥ ४१ ॥ सामयति । प्रीणयतीत्यर्थः । श्रामण् आमन्त्रणे ॥ ४२ ॥ श्रामयति । अशश्रामत् । स्तोमण् श्लाघायाम् ॥ ४३ ॥ स्तोमयति । व्ययण् वित्तसमुत्सर्गे ॥ ४४ ॥ गतावित्येके । व्ययपति । वित्तमिति धात्वन्तरमित्येके । वित्तयति । सूत्रण् विमोचने ॥ ४५ ॥ ग्रन्थन इत्यर्थः । सूत्रयति । मूत्रण् प्रस्रवणे ॥ ४६ ॥ मूत्रयति । पार तीरण् कर्मसमाप्तौ ॥ ४७ ॥ पारयति । अपपारत् । कत्र गात्रण् शैथिल्ये ॥ ४८ ॥ कत्रयति । अच-

क्रजत् । अजगात्रत् । चित्रण् चित्रक्रियाकदाचिद्दृष्ट्योः ॥ ४९ ॥ चित्रयति । आलेख्यं करोति । कदाचित्पश्यति वेत्यर्थः । वैचित्र्यकरणार्थोऽयं न चित्रक्रियार्थ इत्यन्ये । छिद्रण् भेदे ॥ ५० ॥ मिश्रण् सम्पर्चने ॥ ५१ ॥ वरण् ईप्सायाम् ॥५२॥ वरयति । अववरत् । स्वरण् आक्षेपे ॥ ५३ ॥ स्वरयति । असस्वरत् । शारण् दौर्बल्ये ॥ ५४ ॥ तालव्यादिः । शरेति नन्दी । शारयति । अशशारत् । कुमारण् क्रीडायाम् ॥ ५५ ॥ कुमारयति । अचुकुमारत् । लान्तोऽयमित्येके । कुमालयति । कलण् संख्यानगत्योः ॥ ५६ ॥ कलयति । क्षेपे तु कालयति गाः । शीलण् उपधारणे ॥ ५७ ॥ उपधारणमभ्यासः परिचयो वा । शीलयति । अशिशीलत् । वेल कालण् उपदेशे ॥५८॥ अविवेलत् । अचकालत् । वेलण् कालोपदेश इत्येके । पल्यूलण् लवनपवनयोः ॥ ५९ ॥ पल्यूलयति क्षेत्रं धान्यं वा । अपपल्यूलत् । वल्यूलेत्यन्ये । अंशण् समाघाते ॥ ६० ॥ समाघातो विभजनम् । अंशयति रिक्थम् । चन्द्रो दन्त्यान्त्यमाह । व्यंसयति । पषण् अनुपसर्गः ॥ ६१ ॥ पषयति । अनुपसर्ग इति किम्? प्रपषति । गवेषण् मार्गणे ॥ ६२ ॥ गवेषयति । अजगवेषत् । मृषण् क्षान्तौ ॥ ६३ ॥ मृषयति । अममृषत् । रसण् आस्वादनस्नेहनयोः ॥ ६४ ॥ वासण् उपसेवायाम् ॥ ६५ ॥ निवासण् आच्छादने ॥ ६६ ॥ निवासयति । अनिनिवासत् । चहण् कल्कने ॥ ६७ ॥ अचचहत् । महण् पूजायाम् ॥ ६८ ॥ अममहत् । रहण् त्यागे ॥ ६९ ॥ रहयति । अररहत् । रहुण् गतौ ॥७०॥ रंहयति । स्पृहण् ईप्सायाम् ॥ ७१ ॥ पुष्पेभ्यः स्पृहयति । रूक्षण् पारुष्ये ॥ ७२ ॥ रूक्षयति । अरुरूक्षत् । इत्यदन्ताः परस्मैपदिनः ॥

मृगणि अन्वेषणे ॥ १ ॥ मृगयते । अर्थणि उपयाचने ॥ २ ॥ पूर्वाचार्यानुरोधाददन्तेष्वस्य पाठः । एवं सत्रिगर्व्योरपि । केचिददन्तत्वबलात् अतोलुकं बाधित्वा वृद्धौ प्वागमे च अर्थापयते इत्यादि मन्यन्ते । आर्तथत । पदणि गतौ ॥ ३ ॥ पदयते । अपपदत । संग्रामणि युद्धे ॥ ४ ॥ संग्रामयते शूरः । असंग्रामयत । अयं परस्मैपदीत्येके । सङ्ग्रामयति । शूर वीरणि विक्रान्तौ ॥ ५ ॥ सत्रणि सन्दानक्रियायाम् ॥ ६ ॥ सन्तानक्रियायामित्येके । सत्रयते शत्रून् । अससत्रत । स्थूलणि परिबृंहणे ॥ ७ ॥ स्थूलयते । गर्वणि माने ॥ ८ ॥ गर्वयते । अजगर्वत । गृहणि ग्रहणे ॥ ९ ॥ गृहयते । अजगृहत । कुहणि विस्मापने ॥ १० ॥ कुहयते । इत्यदन्ताः ॥

अथ विकल्पित णिचः ॥ युजण् सम्पर्चने ॥ १ ॥

युजादेर्न वा ॥३।४।१८॥

एभ्यो णिज्वा स्यात् । योजयति । योजति । अयूयुजत् । अयोजीत् । लीण् द्रवीकरणे ॥ २ ॥ विलाययति । लयति । मीण् मतौ ॥ ३ ॥ गतावित्यन्ये । माययति । मयति । अमीमयत् । अमायीत् । प्रीगण् तर्पणे ॥ ४ ॥

धूग्प्रीगोर्नः ॥४।२।१८॥

अनयो णौ नोऽन्तः स्यात् । प्रीणयति । गित्वस्य णिजभावे फलवत्कर्तर्यात्मनेपदार्थत्वात् । प्रयते । प्रयति । क्र्यादेरेनमिच्छन्त्येके । तन्मते प्राययति । धूगण् कम्पने ॥ ५ ॥ धूनयति । अनुबन्धनिर्देशो यङ्लुब्निवृत्त्यर्थः । दाधावयति । पेप्राययति । धुवति प्रियति निवृत्त्यर्थश्च । तिवा शवानुबन्धेन निर्दिष्टं यद्गणेन च । एकस्वरनिमित्तं च पञ्चैतानि न यङ्लुपि ॥ १ ॥ नं नेच्छन्त्येके । धावयति । पक्षे । धवते । धवति । अधावीत् । अधविष्ट । अधोष्ट । वृगण् आवरणे ॥ ६ ॥ वारयति । वरति । वरते । जॄण् वयोहानौ ॥ ७ ॥ जारयति । जरति । अजारीत् । चीक शीकण् आमर्षणे ॥ ८ ॥ अशीशिकत् । मार्गण् अन्वेषणे ॥ ९ ॥ मार्गयति । मार्गति । अमार्गीत् । पृचण् सम्पर्चने ॥ १० ॥ समपीपृचत् । समपपर्चत् । अपर्चीत् । रिचण् वियोजने च ॥ ११ ॥ वचण् भाषणे ॥ १२ ॥ सन्देशन इत्येके । वाचयति । वचति । वच्यात् । यजादिवचे रित्यत्र यौजादिकस्याग्रहणान्न वृत् । अर्चिण् पूजायाम् ॥१३॥ अर्चयति । अर्चते । वृजैण् वर्जने ॥ १४ ॥ मृजौण् शौचालङ्कारयोः ॥ १५ ॥ मृजोऽस्येति वृद्धिः । मार्जयति । मार्जति । औदित्वाद्वेट् । कठुण् शोके ॥ १६ ॥ कण्ठयति । उत्कण्ठति । श्रन्थ ग्रन्थण् सन्दर्भे ॥ १७ ॥ क्रथ अर्दिण् हिंसायाम् ॥ १८ ॥ चौरस्योत्क्राथयति । क्रथति । णिगि घटादित्वाद्ध्रस्वत्वे चौरमुत्क्रथयति । अर्दयति । अर्दते । वदिण् भाषणे ॥ १९ ॥ सन्देशन इत्यन्ये । वादयति । संवदते । ववदे । वदिषीष्ट । छदण् अपवारणे ॥ २० ॥ छादयति । छदति । ऊर्जने घटादित्वाद्ध्रस्वे छदयति । आङः सदण् गतौ ॥ २१ ॥ आसादयति । आसीदति । आसदतीत्येके । आसादीत् । आसदीत् । अनुस्वारेत्वान्नेडित्यन्ये । आसात्सीत् । छृदण् सन्दीपने ॥ २२ ॥ छर्दयति । छर्दति । कृतचृते त्यत्र तृदू साहचर्याद्रुधादेरेव ग्रहणेन इड्विकल्पाभावः । छर्दिष्यति । ऐदित्वयमित्येके । शुन्धिण् शुद्धौ ॥ २३ ॥ शुन्धयति । शुन्धते । अनिदिदयमित्येके । तनूण श्रद्धाघाते ॥२४॥ श्रद्धोपकरणयोरित्यन्ये । तानयति । तनति । उपसर्गाद्दैर्घ्ये । आतानयतीत्यादि । मानण् पूजायाम् ॥ २५ ॥ मानयति । मानति । मनणित्येके । तपिण् दाहे ॥ २६ ॥ तापयति । तपते । तृपण् प्रीणने ॥ २७ ॥ सन्दीपन इत्येके । आप्लृण् लम्भने ॥ २८ ॥ लम्भनं प्राप्तिः । आपयति । आपिपत् । आपति । आपत् । दृभैण् भये ॥ २९ ॥ दर्भयति । दर्भति । ईरण् क्षेपे ॥ ३० ॥ गतावित्येके । ईरयति । ईरति । मृषिण् तितिक्षायाम् ॥३१॥ मर्षयति । मर्षते । शिषण् असर्वोपयोगे ॥ ३२ ॥ असर्वोपयोगोऽनुपयुक्तत्वम् । शेषयति । शेषति । विपूर्वोऽतिशये । विशेषयति । विशेषति । व्यशेषीत् । जुषण् परितर्कणे ॥ ३३ ॥ परितर्पण इत्येके । जोषयति । जोषति । धृषण् प्रसहने ॥३४॥ प्रसहनमभिभवः । धर्षयति । अदीधृषत् । अदधर्षत् । अधर्षीत् । आदिदयमित्येके । हिसुण् हिंसा-

याम् ॥ ३५ ॥ हिंसयति । हिंसति । हिंस्यात् । गर्हण् विनिन्दने ॥ ३६ ॥ षहण् मर्षणे ॥ ३७ ॥ साहयति । सहति । असीषहत् । असहीत् । बहुलमेतन्निदर्शनम् । यदेतद्भ्वत्यादिधातुपरिगणनं तद्बाहुल्येन निदर्शनत्वेन ज्ञेयम् । तेनात्रापठिता अपि क्लीबप्रभृतयो लौकिकाः स्तम्भूप्रभृतयः सौत्राश्चुलुम्पादयश्च वाक्यकरणीया धातव उदाहार्याः । यद्वा भ्वादिगणाष्टकोक्ता अपि स्वार्थणिजन्ता-बहुलं भवन्ति । रामो राज्यमकारयत् । अकरोदित्यर्थः । इति चुरादयः ॥

अथ णिङन्तप्रकरणम् ।

भूङः प्राप्तौ णिङ् ॥३।४।१९॥

भुवो धातोः प्राप्त्यर्थे वर्तमानात् णिङ् वा स्यात् । भावयते । भवते । प्राप्नोतीत्यर्थः । अन्यत्र भवतीत्येव । भूङ् इति ङकारनिर्देशो णिङभावेऽप्यात्मनेपदार्थः । प्राप्त्यर्थाभावेऽपि क्वचिदात्मनेपदमिष्यते । यथा; याचितारश्च नः सन्तु दातारश्च भवामहे । आक्रोष्टारश्च नः सन्तु क्षन्तारश्च भवामहे ॥ १ ॥ प्राप्त्यर्थेऽपि परस्मैपदमित्यन्ये । सर्वं भवति । प्राप्नोतीत्यर्थः ।

णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु ॥३।४।४२॥

कृगादीनां धातूनामर्थे नाम्नो णिच्प्रत्ययः स्यात् बहुलम् । बहुलग्रहणाद्यस्मान्नाम्नो यद्विभक्त्यन्ताद्यस्मिन् धात्वर्थे दृश्यते, तस्मान्नाम्नस्तद्विभक्त्यन्तात्तद्धात्वर्थे भवतीति नियमो लभ्यते । पटुमाचष्टे पटयति । परत्वाद्वृद्धौ सत्यां त्र्यन्त्यस्वरादेरित्यन्त्यस्वरादिलोपः । अपीपटत् । भाष्ये तु वृद्धेर्लोपो बलीयानिति अपपटत् । करोत्याचष्ट इति धात्वर्थमात्रं णिजर्थः । अश्वेनातिक्रामति । अश्वयति । हस्तयति । असिना हन्ति असयति । चित्रं करोति चित्रयति ।

अङ्गान्निरसने णिङ् ॥३।४।३८॥

अङ्गवाचिनः शब्दात्कर्मणो निरसनेऽर्थे णिङ् प्रत्ययो वा स्यात् । हस्तौ निरस्यति हस्तयते ।

श्वेताश्वाश्वतरगालोडिताह्वरकस्याश्वतरेतकलुक् ॥३।४।४५॥

एषां चतुर्णां णौ परे अश्वतरेतकानामेषामवयवानां लुक् स्यात् । श्वेताश्वेनातिक्रामति वा श्वेतयति । अश्वतरेणातिक्राम्यति अश्वयति । गालोडितं वाग्विमर्शस्तत्करोति आचष्टे वा गालोडयति । आह्वरकं कुटिलतरमाचष्टे आह्वरयति ।

पुच्छादुत्परिव्यसने ॥३।४।३९॥

पुच्छशब्दात्कर्मण उदसने पर्यसने व्यसनेऽसने चार्थे णिङ् प्रत्ययो वा भवति। उत्पुच्छयते। परिपुच्छयते। विपुच्छयते। पुच्छयते। इति चुरादयो धातवः ॥

अथ णिगन्तप्रकरणम् ।

प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ॥३।४।२०॥

कुर्वन्तं प्रयुङ्क्ते तद्व्यापारे वाच्ये धातोर्णिग्वा स्यात्। गकारस्तूभयपदार्थः। भवन्तं प्रयुङ्क्ते। नामिनोऽकलिहलेरिति वृद्धौ भावयति। भवन्तं प्रायुङ्क्त इति वाक्ये भावि दु इति स्थिते जाते णिश्रिद्रुस्रुकमः कर्तरि ङ इति ङे। उपान्त्यस्यासमानलोपीति ह्रस्वे ततो णेर्लुकि असमानलोप इत्यादिना सन्वद्भावे ॥

ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे ॥४।१।६०॥

धातोर्द्वित्वे सति पूर्वस्योकारान्तस्य अवर्णान्ते जान्तस्थाऽपवर्गे परतः सनि परे इकारोऽन्तादेशः स्यात्। लघोर्दीर्घोऽस्वरादेरिति दीर्घे। अबीभवत्।

श्रुस्तुद्रुप्रुप्लुच्यो वा ॥४।१।६१॥

एषां सनि द्वित्वे सति पूर्वस्योकारस्यान्तस्थायामवर्णान्तायां परत इकारोऽन्तादेशो वा स्यात्। अशिश्रवत्। अशुश्रवत्। सन्यस्य ॥ शुश्रावयिष्यति। शिश्रावयिष्यति।

आमन्ताल्वाय्येत्नावय् ॥४।३।८५॥

आम् अन्त आलुप् आय्य इत्नु एषु परेषु णेरय् स्यात्। भावयामास। भाव्यात्। भावयिता। भावयते। अबीभवत्। पाचयते। अपीपचत्। कारयति। अचीकरत्। कारयते। अचीकरत। रावयति। अरीरवत्। लावयति। अलीलवत्। पावयति। अपीपवत्। शासयति। अशशासत्। ढौकृङ् गतौ। ढौकयति। अडुढौकत्। अचचकासत्। मतान्तरे। अचीचकासत्। ऋदिद्वर्जनात् ह्रस्वनिषेधः। राजयति। अरराजत्। स्मरन्तं प्रयुङ्क्ते। घटादित्वाद्ध्रस्वत्वे। स्मरयति। स्मृदत्वरेति अः। अससमरत्। भ्राजभासेति वा ह्रस्वत्वे पूर्वस्य सन्वद्भावेनेत्वम्। अबिभ्रजत्। अबभ्राजत्। अबिभ्रसत्। अबभ्रासत्। अदीदिपत्। अदिदीपत्। अवीवृतत्। ऋदृवर्णस्येति ऋत्वे। पक्षे गुणः। अववर्तत्। स्वापयति। स्वपेर्यङ्के चेति ॥ स्वृत्। ततो द्वित्वे। असूषुपत्।

अर्तिरीव्लीह्रीक्नूयिक्ष्माय्यातां पुः ॥४।२।२१॥

एषामाकारान्तानां च णौ परे पुरन्तः स्यात्। अर्तीति प्रापणार्थस्य गत्यर्थस्य च ग्रहणम्। तिव्निर्देशो यङ्लुपि निवृत्त्यर्थः। अर्पयति। स्वरादेर्द्वितीय

इति द्वित्वे । आर्पिपत् । रीति रीयतिरिणात्योर्ग्रहणम् । रेपयति । व्लेपयति । ह्रेपयति । क्नोपयति । क्ष्मायैङ् विधूनने । क्ष्मापयति । अत्र ।

य्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक् ॥४।४।१२१॥

पौ यवर्जव्यञ्जनादौ च प्रत्यये परे य्वोर्लुक् स्यात् । पुग्रहणमप्रत्ययार्थम् ।

णौ क्रीजीङः ॥४।२।१०॥

एषां त्रयाणां णौ परे आत्स्यात् । क्रापयति । जापयति । अध्यापयति ।

णौ सन्ङे वा ॥४।४।२७॥

सन्परे ङपरे च णौ इङो गा वा स्यात् । अध्यजीगपत् । अध्यापिपत् ।

चिस्फुरो र्नवा ॥४।२।१२॥

चिनोतेः स्फुरतेश्च णौ परे स्वरस्याद्वा स्यात् । चापयति । चाययति । स्फारयति । स्फोरयति ।

वियः प्रजने ॥४।२।१३॥

गर्भाधाने णावात्स्यात् । पुरोवातो गाः प्रवापयति । गर्भवतीः करोतीत्यर्थः ।

जिघ्रतेरिः ॥४।२।३८॥

अस्य ङपरे णौ वा इः स्यात् । अजिघ्रिपत् । अजिघ्रपत् ।

तिष्ठतेः ॥४।२।३९॥

तिष्ठतेरुपान्त्यस्य ङपरे णाविकारो भवति । अतिष्ठिपत् ।

सिध्यतेरज्ञाने ॥४।२।११॥

अज्ञानार्थस्य सिध्यते णौ स्वरस्यात्स्यात् । अन्नं साधयति । ज्ञाने तु सिध्यन्तं तत्त्वं निश्चिन्वन्तं प्रयुङ्क्ते सेधयति तपः साधुः ।

णावज्ञाने गमुः ॥४।४।२४॥

अज्ञानार्थयो रिणिको गमुः स्यात् णौ । गमयति । अधिगमयति । ज्ञाने तु प्रत्याययति ।

रुहः पः ॥४।२।१४॥

रुहे णौ पो वा स्यात् । रोपयति । रोहयति वा तरुम् ।

लियो नोऽन्तः स्नेहद्रवे ॥४।२।१५॥

ली इति लीग्लीनोः सामान्येन ग्रहणम् । लियः स्नेहस्य द्रवेऽर्थे णौ नोऽन्तः

स्याद्वा। घृतं विलीनयति। विलाययति वा। लिय इतीकारस्य प्रश्लेषादीकारान्तस्यैवायं विधिः। कृतात्वस्य तु वक्ष्यमाणौ लकारपकारौ स्तः।

लोलः ॥४।२।१६॥

लातेर्लीय इति कृतात्वस्य च स्नेहद्रवेऽर्थे णौ परे लोऽन्तो वा स्यात्। घृतं विलालयति। विलापयति वा। स्नेहद्रव इति किम्? लोहं विलाययति। नोऽन्तेऽद्यतन्यां व्यलीलिनत् इत्यत्रोपान्त्यह्रस्वः।

पातेः ॥४।२।१७॥

णौ लोऽन्तः स्यात्। पालयति।

वो विधूनने जः ॥४।२।१९॥

वा इत्यस्य विधूननेऽर्थे जोऽन्तः स्यात्। पाक्षिकेणोपवाजयति। अवीवजत्।

पाशाच्छासावेव्याह्वो यः ॥४।२।२०॥

एषां सप्तानां णौ योऽन्तः स्यात्। पां पाने। पैं शोषणे वा। पाययति।

ङे पिबः पीप्य् ॥४।१।३३॥

ण्यन्तस्य पिबते ङे परे पीप्य् स्यात् न च द्विः। अपीप्यत्। शोंच्, शाययति। छोंच्, छाययति। सों सैं वा, साययति। वेंग् वाययति। अनात्वनिर्देशाद्वा गतिगन्धनयोः, ओवैं शोषणे अनयोर्न। व्येंग्, व्याययति। ह्वेंग् ह्वाययति। अवीवयत्। अशीशयत् इत्यादि। कृतात्वानां ग्रहणादिह प्रकरणे लाक्षणिकस्यापि ग्रहणम्। तेन क्षापयतीत्यादि सिद्धम्।

णौ ङसनि ॥४।१।८८॥

ह्वेंगः सस्वरान्तस्था ङपरे सन्परे च णौ विषये य्वृत्स्यात्। भ्राजभासेत्यादिना वोपान्त्यह्रस्वे अजूहवत्। अजुहावत्।

श्वेर्वा ॥४।१।८९॥

य्वृत्प्राग्वत् सन्परे ङपरे च णौ विषये। अशूशवत्। अशिश्वयत्।

स्फाय् स्फाव् ॥४।२।२२॥

णौ। स्फावयति। अभेदनिर्देशोऽन्ताधिकारनिवृत्त्यर्थः।

शदेरगतौ शात् ॥४।२।२३॥

शीयतेरगत्यर्थे शात्स्यात् णौ। पुष्पाणि शातयति। गतौ तु गां शादयति।

ञ्णिति घात् ॥४।३।१००॥

हन्ते र्ञिति णिति च घात् स्यात्। घातयति।

ऊद् दुषो णौ ॥४।२।४०॥

दुषेरुपान्त्यस्य णावूत्स्यात्। दूषयति।

चित्ते वा ॥४।२।४१॥

चित्तकर्तृकस्य दुषेरूद्वा स्यात्। चित्तं दोषयति दूषयति वा मैत्रः। गोहः स्वरे इत्यूत्वे। गूहयति। अजूगुहत्।

णौ मृगरमणे ॥४।२।५१॥

रञ्जे र्नलुक्स्यात्। रजयति मृगान्।

ज्वलह्वलह्मलग्लास्नावनूवमनमोऽनुपसर्गस्य वा ॥४।२।३२॥

एषामष्टानामनुपसर्गाणां णौ ह्रस्वो वा स्यात्। ज्वलयति। ज्वालयति। अनुपसर्गस्येति किम्? प्रज्वलयति। प्रग्लापयति। प्रस्नापयति।

कगेवनूजनैजृष्क्नस्रञ्जः ॥४।२।२५॥

एषां षण्णां णौ ह्रस्वः स्यात्, ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः। जनयतीत्यादि।

पर्यपात्स्खदः ॥४।२।२७॥

पर्यपाभ्यामेव परस्य स्खदे णौ परे ह्रस्वो भवति, ञिणम्परे तु वा दीर्घः। परिस्खदयति। अपस्खदयति। अवादप्यन्ये। अवस्खदयति। घटादित्वात् सिद्धे नियमार्थं वचनम्। अन्योपसर्गपूर्वस्य माभूदिति। प्रस्खादयति। अन्ये तु पर्यपपूर्वस्य स्खदे र्ह्रस्वनिषेधमिच्छन्ति।

शमोऽदर्शने ॥४।२।२८॥

अदर्शनेऽर्थे वर्तमानस्य शमे णौ परे ह्रस्वो भवति ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः। शमयति रोगम्। निशमयति श्लोकान्। दर्शने तु निशामयति रूपम्। केचिद्दर्शन एव ह्रस्वमिच्छन्ति।

यमोऽपरिवेषणे णिचि च ॥४।२।२९॥

अपरिवेषणे वर्तमानस्य यमे र्णिच्यणिचि च णौ परे ह्रस्वो भवति, ञिणम्परे तु णौ वा दीर्घः। यमयति। परिवेषणे तु यामयत्यतिथीन्। यामयति चन्द्रमसम्। परिवेषणे ह्रस्व इत्यन्ये।

चहणः शाठ्ये ॥४।२।३१॥

चहेश्चौरादिकस्य शाठ्येऽर्थे वर्तमानस्य णिचि णौ परे ह्रस्वो भवति, ञिणम्परे तु वा दीर्घः । चहयति । णित्करणाद्भौवादिकस्य न भवति । चाहयति । अदन्तत्वात्सिद्धे दीर्घार्थं वचनम् । चाहिष्यते । चहिष्यते । साहयतीत्यादि । न्यसीषहत् । अत्र असोङसिवूसहस्सटामिति सोविषयस्य तथा ङविषयस्य च वर्जनात् उपसर्गस्थनिमित्तादादेः सस्य षत्वं न । एवं पर्यसीषिवत् । आटिटत्, आशिशत् इत्यादौ । नित्यमपि द्विर्वचनं बाधित्वोपान्त्यह्रस्वो द्विस्त्वात्प्रागेव । ओणे ऋदित्करणाल्लिङ्गान्मा भवानिदिधदित्यादौ न वृद्धिः । मा भवान्प्रेदिधत् ।

न बदनं संयोगादिः ॥४।१।५॥

स्वरादे र्धातो द्वितीयस्यावयवस्यैकस्वरस्य बकारदकारनकाराः संयोगादयो न द्विः स्युः । औन्दिदत् । अत्र नकारो न द्विः । आड्डिडत् । अत्र अड्डधातोर्दकारो न द्विः । आर्चिचत् । अत्र रेफो न द्विः । औब्जिजत् । अत्र बकारो न द्विः ।

रभोऽपरोक्षाशवि ॥४।४।१०२॥

रभेः स्वरात्परो नोऽन्तः स्यात् परोक्षाशव्वर्जे स्वरे परे । आररम्भत ।

लभः ॥४।४।१०३॥

अस्यापि प्राग्वत् । अललम्भत् । असस्मरत् । अददरत् । अत्र न लघोर्दीर्घः परत्वात् ऋदृवर्णस्येति । अवीवृतत् । अववर्तत् । अमीमृजत् । अममार्जत् । द्वित्वेऽप्यन्तेऽप्यनितेः परेस्तु वा ॥२।३।८१॥ प्राणिणत् ।

यिः सन्वेर्ष्यः ॥४।१।११॥

ईर्ष्यतेर्द्वित्वभाजो यिः सन् वा द्विः स्यात् । ईर्ष्ययति । सनि । ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति । अत्र सन्यस्येतीत्वम् । णिजन्ताच्च ङे प्रत्यये षकार एव द्विः श्रूयते । ऐर्षिष्यत् । इति ण्यन्तप्रक्रिया ॥

अथ सन्नन्तप्रक्रिया ।

तुमर्हादिच्छायां सन्नतत्सनः ॥३।४।२१॥

यो धातुरिषेः कर्म इषिणैव च समानकर्तृकः स तुमर्हः, तस्मादिच्छायामर्थे सन् वा स्यात् । नत्विच्छासन्नन्तात् । पठितुमिच्छति इति वाक्ये प्रत्यये इडागमे च सति ।

सन्यङश्च ॥४।१।३॥

सन्नन्तस्य यङन्तस्य चाद्यस्वरोंशो द्विः स्यात् । सन्यस्येत्यनेन पूर्वस्येकारे नाम्यन्तस्थेति षत्वे । पिपठिषति । अपिपठिषीत् । पिपठिषाञ्चकार । पिपठिष्यात् । पिपठिषिता । पिपठिषिष्यति । स्वरादेर्द्वितीयः ॥ अदितुमिच्छति अटिटिषति । घस्लृसनद्यतनीघञचलि ॥ अत्तुमिच्छति जिघत्सति । अजिघत्सीत् । ईर्ष्यतेर्यिसनो द्वित्वे ॥ ईर्ष्यियिषति । ईर्ष्यिषिषति ।

ग्रहगुहश्च सनः ॥४।४।५९॥

आभ्यामुवर्णान्ताच्च विहितस्य सन आदिरिण् न स्यात् ।

रुदविदमुषग्रहस्वपप्रच्छः सन् च ॥४।३।३२॥

एभ्यः क्त्वा सन् च किद्वत्स्यात् । किस्वात् ग्रहव्रश्चेति य्वृति हो धुट् पदान्ते इति हस्य ढत्वे, गडदबादेरिति घत्वे जिघृक्षति । बुभूषति । रुरुदिषति । विविदिषति । मुमुषिषति । सुषुप्सति । स्वापयितुमिच्छति ।

स्वपो णावुः ॥४।१।६२॥

स्वपे णौ सति द्वित्वे पूर्वस्य उः स्यात् । सुष्वापयिष्यति ।

नामिनोऽनिट् ॥४।३।३३॥

नाम्यन्ताद्धातोरनिट् सन् किद्वत्स्यात् ।

स्वरहन्गमोः सनि धुटि ॥४।१।१०४॥

स्वरान्तस्य हन्गमोश्च धुडादौ सनि दीर्घः स्यात् । चिचीषति । चेःकिर्वा ॥ चिकीषति । कृगः सनि दीर्घे ईर् । चिकीर्षति । हन्तुमिच्छति, सनि, दीर्घे, द्वित्वे, अङे हिहनोरिति घत्वे । जिघांसति ।

सनीङश्च ॥४।४।२५॥

इणिको रिङश्चाज्ञानार्थे सनि परे गमुः स्यात् । अज्ञान इति विशेषणमिण एव नान्ययोरसम्भवात् ।

प्राग्वत् ॥३।३।७४॥

सनः पूर्वो यो धातुस्तस्मादिव सन्नन्तात्कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । इङ् । अधिजिगांसते विद्याम् । इंण् । जिगमिषति ग्रामम् । इंक् मातुरधिजिगमिषति ।

ज्ञाने तु । प्रतीषिषति । णौ सन् ङे वेति वा इङो गादेशो । अधिजिगापयिषति । अध्यापिपयिषति ।

वौ व्यञ्जनादेः सन्चाव्यः ॥४।३।२५॥

उकार इकारे चोपान्त्ये सति व्यञ्जनादे धातोः परः क्त्वा सन् च सेटौ किद्वद्वा स्याताम् । न तु यकारान्ताद्वकारान्ताच्च । दिद्युतिषते । दिद्योतिषते । लिलिखिषति । लिलेखिषति । उपान्त्ये । बिभित्सति । स्तोतुमिच्छति तुष्टूषति । वृद्भ्यः स्यसनो रित्यात्मनेपदविकल्पे, न वृद्भ्य इति परस्मैपदे इणिषेधे च । विवृत्सति । विवर्तिषते । कृतचृतनृते तीड्विकल्पे । निनृत्सति । निनर्तिषति ।

इवृधभ्रस्जदम्भश्रियूर्णुभरज्ञपिसनितनिपतिवृ-
दरिद्रः सनः ॥४।४।४७॥

इवन्तादृधादिभ्यश्च ऋदन्तेभ्यो दरिद्रातेश्च सन आदिरिड्वा स्यात् । अनुनासिके च छ्वः शूट् । दुद्यूषति । दिदेविषति ।

ऋध ईर्त् ॥४।१।१७॥

ऋधः सादौ सनि ईर्त् स्यात् न च द्विः । ईर्त्सति । अर्दिधिषति ।

भृज्जो भर्ज् ॥४।४।६॥

बिभर्क्षति । बिभ्रज्जिषति ।

दम्भो धिप् धीप् ॥४।१।१८॥

दम्भेः सि सनि धिप् धीपौ स्यातां न च द्विः । धिप्सति । धीप्सति । दिदम्भिषति । शिश्रीषति । शिश्रयिषति । युः । युयूषति । ओजोऽन्तस्थापवर्गेऽवर्णे इत्यनेन इकारः । यियविषति । प्रोर्णुनूषति । प्रोर्णुनविषति । प्रोर्णुनुविषति । भृगः स्वरहनेति दीर्घे ओष्ठ्यादुर् । बुभूर्षति । बिभरिषति ।

ज्ञप्यापो ज्ञीपीप् न च द्विः सि सनि ॥४।१।१६॥

ज्ञपेरापेश्च सि सनि यथासंख्यं ज्ञीपीपौ स्याताम् । ज्ञीप्सति । जिज्ञपयिषति । अघटादे जिज्ञापयिषति ।

सनि ॥४।२।६१॥

सनादीनां धुडादौ सनि आः स्यात् । सिषासति । सिसनिषति ।

तनो वा ॥४।१।१०५॥

तनेर्धुडादौ सनि दीर्घो वा स्यात्। तितांसति। तितंसति। तितनिषति।

रभलभशकपतपदामिः ॥४।१।२१॥

एषां स्वरस्य सि सनि इः स्यान्न च द्विः। पित्सति। पिपतिषति। प्राबुवूर्षति। प्राविवरिषति। वुवूर्षति। विवरिषति। विवरीषति। तितीर्षति। तितरिषति। दिदरिद्रासति। दिदरिद्रिषति।

ऋस्मिपूङञ्ज्शौकॄगॄदृधृप्रच्छः ॥४।४।४८॥

एभ्यो दशभ्यः परस्य सन आदिरिट् स्यात्। अरिरिषति। स्मि। सिस्मयिषते। पिपविषते। अञ्जिजिषति। अशिशिषते। चिकरिषति। चिकरीषति। जिगरिषति। जिगरीषति। आदिदरिषते। आदिधरिषते। उद्दिधीर्षुरिति तु भौवादिकस्य। रुदविदे (।४।३।३२) ति सनः कित्त्वे। पिपृच्छिषति। आप्तुमिच्छति ईप्सति। आरिप्सते। लिप्सते। स्थातुमिच्छति। तिष्ठासति।

मिमीमादामित्स्वरस्य ॥४।१।२०॥

एषां त्रयाणां दासंज्ञकानां च सि सनि इत्स्यान्न च द्विः। मीग्। मीग (।४।२।८।) इत्यात्वे। मित्सति। मित्सते। दित्सति। दित्सते। धित्सति। धित्सते।

अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा ॥४।१।१९॥

न च द्विः। मोक्षति। सकर्मणस्तु। मुमुक्षति वत्सम्। लुनन्तं प्रयुङ्क्ते लावयति। लावयितुमिच्छति। ओर्जान्तस्थापवर्गेऽवर्णे (।४।१।६०।) इतीति। लिलावयिषति। पिपावयिषति। श्रुस्तुद्रु (।४।१।६१।) इत्यादिना विकल्पेनेकारे शिश्रावयिषति। शुश्रावयिषति। गुपिजोर्गर्हाक्षान्तौ॥ ॥ जुगुप्सति। तितिक्षते। कितः संशयप्रतिकारे॥ चिकित्सति। शान्मान् बधान्निशानार्जवविचारवैरूप्ये दीर्घश्चेतः॥ शीशांसति २। दीदांसति। मीमांसति। बीभत्सते। दीङ्च् परितापे। दातुमिच्छति। दिदासते। दिदीषते।

दीङः सनि ॥४।२।६॥

परे आत्वं वा स्यात्। तृहौत् हिंसायाम्। तितृक्षति हैमम्। अतितितर्हिषति। जिं जये। जेर्गिः सन्परोक्षयोः॥ ॥ जिगीषति। षिवूच् तन्तुसन्ताने। सिस्यूषति। सिसेविषति। देङ् पालने। दित्सते। शक्लृं। शिक्षति। शकींच् मर्षणे। शिक्षते २।

राधेर्वधे ॥४।१।२२॥

सकारादौ सनि परे स्वरस्येकारः स्यान्न च द्विः । प्रतिरित्सति । अपरित्सति । अनक् प्राणने । प्राणिणिषति । उच्छेः चछाभ्यां सहितस्येटो द्वित्वम् । उचिच्छिषति । निमित्तापाये नैमित्तिकस्याप्यपाय इति त्वनित्यम् ।

श्वेर्वा ॥४।१।८९॥

ङपरे । अशूशवत् । अशिश्वयत् । शुशावयिषति । विशेषविज्ञानादन्तरङ्गमपि वृद्ध्यादि य्वृता बाध्यते । तस्मिन् कृते वृद्धिरावादेशः । उपान्त्यह्रस्वः । ततो णौ कृतस्य स्थानिवत्त्वात् शोर्द्वित्वम् । ततः पूर्वदीर्घ इति क्रमः । द्वित्वे ह्वः ॥ जुहूषति । णौ । जुहावयिषति ।

उपसर्गात्सुग्सुवसोस्तुस्तुभोऽट्यप्यद्वित्वे ॥२।३।३९॥

ण्यन्तानामुपसर्गसम्बन्धे सति न भवति । अभिसावयति । अट्यपि । अभ्यषुणोत् । सुष्वापयिषति । सिषेधयिषति । इत्यत्र ।

णिस्तोरेवाऽस्वदस्विदसहः षणि ॥२।३।३७॥

स्वदस्विदसहवर्जं ण्यन्तानां स्तौतेरेव च सम्बन्धिनः सस्य षत्वं स्यात्, नाम्यन्तस्थाकवर्गात्परत्वे सति षणि षत्वभूते सनि परे नान्येषाम् । सिषेवयिषति । णिस्तोरेव षणि नान्यस्य । तेनेह न । सुसूषति । एवकारः षण्येवणिस्तोरितिविपरीतनियमनिवृत्त्यर्थम् । तेन असीषिवत् तुष्टाव इह स्यात् । षणीति किम्? सिषेव । षत्वं किम्? तिष्ठासति । सुषुप्सति । षेधः ॥ इणोधातोः प्रतीषिषति । अधिषिषति । अत्र षणि निमित्तभूते धातोः सस्य षत्वनियम उक्तः । इति सनो द्विरुक्तत्वात् सस्य धातोः सम्बन्धित्वाभावान्नियमो न प्राप्नोति । स्वदस्विदसहां वर्जनात् । सिस्वादयिषति । सिस्वेदयिषति । सिसाहयिषति । उपसर्गादि (।२।३।३९।) त्यादिसूत्रेऽद्वित्व इत्युक्ते इह न षत्वम् । अभिसुषूषति । स्वार्थसन्नन्तात् सनि जुगुप्सिषते । इति सन्नन्ताः ॥

अथ यङन्तप्रक्रिया

व्यञ्जनादेरेकस्वराद्भृशाभीक्ष्णये यङ्वा ॥३।४।९॥

गौणक्रियाणामधिश्रयणादीनां क्रियान्तराव्यवधाने साकल्येन सम्पत्तिः क्रियातिरेको वा भृशत्वम् । मुख्यक्रियायाः पाकादेः क्रियान्तराव्यवधानेनावृत्तिराभीक्ष्ण्यम् । तद्विशिष्टार्थवृत्तेर्व्यञ्जनादेरेकस्वराद्धातोर्यङ्वा स्यात् । ङकार आत्मनेपदार्थः । सन्यङश्चे (।४।१।३।) ति द्वित्वे ।

आगुणावन्यादेः ॥४।१।४८॥

यङन्तस्य द्वित्वे पूर्वस्य न्याद्यागमवर्जस्य आगुणौ स्याताम्। भृशं पुनः पुनः पचतीति वा पापच्यते।

योऽशिति ॥४।३।८०॥

धातोर्व्यञ्जनात्परस्य योऽशिति लुक्स्यात्। अपापचिष्ट। पापचाञ्चक्रे। पापचिषीष्ट। पापचिता। पापचिष्यते।

अट्यर्तिसूत्रिमूत्रिसूच्यशूर्णोः ॥३।४।१०॥

एभ्यः सप्तभ्यो भृशेऽर्थे आभीक्ष्ण्ये च यङ्वा स्यात्। स्वरादेर्द्वितीय (।४।१।४।) इति ट्यस्य द्वित्वे। व्यञ्जनस्यानादेर्लुगि (।४।१।४४।) ति पूर्वरूपस्य यकारलोपे आत्वे च। अटाट्यते। क्ययङाशीर्येचे (।४।३।१०।) ति गुणे। अपिर इति वर्जनात् ये परे रेफस्य द्वित्वं स्यादेव। अरार्यते। सोसूत्र्यते। मोमूत्र्यते। सोसूच्यते। अशाश्यते। दीर्घश्च्वि (।४।३।१०८।) इति दीर्घे। तोष्टूयते।

गत्यर्थात्कुटिले ॥३।४।११॥

व्यञ्जनादेरेकस्वराद्गत्यर्थात्कुटिल एवार्थे धातोर्यङ् स्यात्।

मुरतोऽनुनासिकस्य ॥४।१।५१॥

अकारात्परो योऽनुनासिकस्तदन्तस्य यङि द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्तः स्यात्। चंक्रम्यते २। तौमुम (।१।३।१४।) इत्यनुस्वारः।

गृलुपसदचरजपजभदंशदहो गर्ह्ये ॥३।४।१२॥

गर्ह्यार्थेभ्य एभ्योऽष्टाभ्यो यङ् स्यात्। ऋतां क्ङितीर्।

ग्रो यङि ॥२।३।१०१॥

रेफस्य लः स्यात्। जेगिल्यते। लोलुप्यते। सासद्यते।

चरफलाम् ॥४।१।५३॥

एषां यङि द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्तः स्यात्।

तिचोपान्त्यातो ऽनोदः ॥४।१।५४॥

चरफलां यङि तादौ च प्रत्यये उपान्त्यस्यात उः स्यात्। सचानोत्, गुणो न भवतीत्यर्थः। चञ्चूर्यते २। पम्फुल्यते २।

जपजभदहदशभञ्जपशः ॥४।१।५२॥

एषां षण्णां यङि द्वित्वे पूर्वस्य मुरन्तः स्यात्। जंजप्यते २। जंजभ्यते २। दंदह्यते २। दंदश्यते २।

न गृणाशुभरुचः ॥३।४।१३॥

एभ्यस्त्रिभ्यो यङ् न स्यात्। निन्द्यं गृह्णाति। भृशं शोभते। भृशं रोचते।

ईर्व्यञ्जनेऽयपि ॥४।३।९८॥

गापास्थासादामाहाकां यवर्ज्जे किति ङिति अशिति व्यञ्जनादावीः स्यात्। जेगीयते। पेपीयते।

घ्राध्मोर्यङि ॥४।३।९५॥

ईः स्यात्। जेघ्रीयते। देध्मीयते।

हनो घ्नीर्वधे ॥४।३।९९॥

जेघ्नीयते। वध इति किम्? जंघन्यते।

क्ङिति यि शय् ॥४।३।१०५॥

शीङः किति ङिति च यादौ शय् स्यात्। शाशय्यते।

ऋतोरीः ॥४।३।१०९॥

च्वि यङ्यक्येषु परेषु ऋदन्तस्य ऋतोरीः स्यात्। चेक्रीयते।

ऋमतां रीः ॥४।१।५५॥

ऋमतां यङन्तानां द्वित्वे पूर्वस्य रीरन्तः स्यात्।

नृतेर्यङि ॥२।३।९५॥

नकारस्य णत्वं न स्यात्। नरीनृत्यते। परीपृच्छयते। क्ययङाशीर्ये (।४।३।१०।) इति गुणे ततो द्वित्वे। सास्मर्यते। वा परोक्षायङि ॥ शोशूयते। शेश्वीयते। यङो लुपि शोशवीति। शेश्वयीति। प्यायः पीः ॥ पेपीयते। लुपि। आपेयेति।

वञ्चस्रंसध्वंसभ्रंशकशपदस्कन्दोऽन्तो नीः ॥४।१।५०॥

एषामष्टानां यङि द्वित्वे पूर्वस्य नीरन्तः स्यात्। नोव्यञ्जनस्ये (।४।२।४५।) ति न लुकि। वनीवच्यते। सनीस्रस्यते। इत्यादि। बोभूयते। अबोभूयिष्ट। बोभूयाञ्चक्रे।

बहुलं लुप् ॥३।४।१४॥

यङो लुप् बहुलं स्यात्। क्वचित्प्रवृत्तिरित्यादि। यङ्लुबन्तं परस्मैपदमदादिवच्च। यङ तुरुस्तोरि (।४।३।६४।) ति वा ईदागमे। बोभवीति। बोभोति। बोभूतः। बोभुवति। बोभूयात्। बोभोतु। बोभवीतु। बोभूहि। अबोभवीत्। अबोभोत्। अबोभवुः। पिबैतिदेति (।४।३।६६।) सिज्लुपि अबोभोत्। अबोभूताम्। अबोभूवुः। अबोभूवन्। इति केचित्। बोभूवाञ्चकार। बोभूयात्। बोभूयास्ताम्। बोभविता। बोभविष्यति। अबोभविष्यत्। जंगमीति। जंगन्ति। यमिरमिनमिगमि (।४।२।५५।) इति मस्य लुकि। जंगतः। जंग्मति। मोनो म्वोश्च॥ जंगन्मि। जंगन्वः। जंगन्मः। एकस्वरग्रहणोक्तत्वान्नेणिनषेधः। अजंगमीत्। जंगमिता। चंखनीति। चंखन्ति।

आः खनिसनिजनः ॥४।२।६०॥

धुडादौ क्ङिति। चंखाति चंखति।

न वृद्धिश्चाविति क्ङिल्लोपे ॥४।२।११॥

अविति प्रत्यये यः कितो ङितश्च लोपस्तस्मिन् सति गुणो वृद्धिश्च न स्यात्। मरीमृजन्ति।

रिरौ च लुपि ॥४।१।५६॥

ऋमतां यङो लुपि द्वित्वे पूर्वस्य रिररीश्चैते त्रयोऽन्ताः स्युः। चरिकरीति। चर्करीति। चरीकरीति। चरिकर्ति। चर्कर्ति। चरीकर्ति। चरिकृतः। चर्कृतः। चरीकृतः। चरिक्रति। चर्क्रति। चरीक्रति। अचरिकारीत् ३। चरिकरामास ३। चरिक्रियात् ३। चरिकरिता ३। चरिकरिष्यति ३। वरिवृतीति ३। वरिवर्ति ३। अवरिवृतीत् ३। अवरिवर्त् ३। गणनिर्दिष्टत्वादङ् न स्यात्। अवर्वर्तीत्। एवं नरीनृतीति ३। जरिगृधीति ३। जरिगर्द्धि। जरिगृद्धि ३। अजर्घत् ३। अजरिगृद्धाम्। ह्रस्वे लुकि दीर्घे च। अजर्घाः। जरिगृहीति ३। जरिगर्ढि। जरिगृढः। जरिगृहति। जरिगृहीषि। जरिघर्क्षि। जरिगृहीता। परिपृच्छीति। अनुनासिके चे (।४।१।१०८।) ति छस्य शत्वे। परिपर्ष्टि। परिपृष्टः। परिपृच्छति। परिपर्श्मि। परिपृच्छ्वः। अत्र यङ्निमित्तो य्वृत्। लुप्यपि अय्यूह्लेतदि (।७।४।११२।) ति निषेधात्स्थानिवत्वम्। पूर्वं न गृणाशुभरुच (।३।४।१३।) इत्युक्तं तद्धृशार्थ एव निषिद्धम्। पौनःपुन्ये च रोरुच्यते। शोशुभ्यते इति स्यादेव। सोसूच्यते। अनेकस्वरत्वादषोपदेशे षत्वं न। स्सटि संचेस्क्रीयते।

सिचो यङि ॥२।३।६०॥

सिचः सकारस्य न षत्वं यङि। निसेसिच्यते न।

न कवतेर्यङः ॥४।१।४७॥

यङन्तस्य कवतेर्द्वित्वे पूर्वस्य कस्य चो न स्यात्। कोकूयते खरः। कौति-कुवत्योस्तु। चोकूयते। मुरतोऽनुनासिकस्ये (।४।१।५१।) त्यत्र तपरत्वाद्भूतपूर्वदीर्घस्य न मोऽन्तः। भामण् क्रोधे। बाभाम्यते। ये नवे (।४।२।६२।) ति जाजायते। जंजन्यते। उभयत्र लत्वे। चलीक्लृप्यते। वरीवृश्च्यते। स्वपेर्यङ्के च॥ सोषुप्यते।

न्येस्यमोर्यङि ॥४।१।८५॥

प्राग्वत्। वेवीयते। वेवयीति। सेसिभ्यते। सेसिभीति। सेसेन्ति। वशोरयङि। वावश्यते। चायः कीः ॥४।१।६६॥ चायृग् इत्येतस्य कीः स्याद्यङि। चेकीयते। पास्पर्धीति। पास्पर्द्धि। ह्यस्तन्याम्। अपास्पर्त्। सिविधस्य रुत्वे रोरेलुक्। अपास्पाः। जागार्द्धि। जाघार्त्सि। अजाघात्। सिविरुत्वपक्षे। अजाघाः। नाथृ। नानाथीन्ति। नानान्ति। नानान्तः। दधि धारणे। दादधीति। दादद्धि। दादद्धः। दाधत्सि। अदाधत्। अदादद्धाम्। अदादधुः। अदाधः। अद्यतन्याम्। अदादाधीत्। अदादधीत्। चोस्कुन्दीति। चोस्कुन्ति। अचोस्कुन्। अचोस्कुन्ताम्। अचोस्कुन्दः। मोमुदीति। मोमोन्ति। अमोमुदीत्। अमोमोत्। अमोमुत्ताम्। अमोमुदः। अमोमोः। अमोमोत्। अद्यतन्याम्। अमोमोदीत्। मोमोदिता। चोकूर्दीति। चोकूर्ति। ह्यस्तन्याम्। अचोकूर्त्। सिविपक्षे। अचोकूः। वनीवञ्चीति। वनीवङ्क्ति। वनीवक्तः। वनीवचति। अवनीवञ्चीत्। अवनीवन्। हन्तेर्येलुपि। जंघनीति। जंघन्ति। जंघतः। जंघ्नति। जंघहि। अजंघनीत्। अजंघन्। आशिषि तु वध्यात्। अवधीत्। अवधिष्टाम्। वधादेशस्य द्वित्वं न स्यात्। स्थानिवत्वेन प्राप्तं सकृत्प्रवृत्तं प्रवृत्तमेवेति एकविषये पुनर्निषेधात्। चंचुरीति। चंचूर्ति। चंचूर्तः। अचंचूरीत्। अचंचूः। योयोति। योयवीति। अयोयोत्। अयोयवीत्। अद्यतन्याम्। अयोयावीत्।

न हाको लुपि ॥४।१।४९॥

ओहांक् त्यागे इत्यस्य द्वित्वे सति पूर्वस्य यङो लुप्याकारो न भवति। जहाति। जहेति। जाहेति। जाहातीत्यत्र आगुणावन्यादेरि (।४।१।४८।) त्यात्वं तु पाणिनीये। एषामीव्यञ्जनेऽदः॥ जाहीतः। अत्र हाकः आचह्रौ यिलुक् गापास्थे (।४।३।९६।) त्येते विधयो न संभवन्ति। अनुबन्धनिर्देशात्। जहति। जहासि। जहिथः। जहीहि। अजहेत्। अजहात्। अजहीताम्। अजहुः। आशिषि। जहायात्। अजहासीत्। अजहासिष्टाम्। अजहिष्यत्। सोषुपीति। सोषोप्सि। लुसालुसे प्रत्ययालक्षणात् स्वपेर्यङ्चे (।४।१।८०।) ति न वृत्। इत्यनेकस्वरत्वादिणिनिषेधो न। तन्मते। सास्वपीति। सास्वप्सि। सास्वप्तः। सास्वपति। असास्वपीत्। असास्वप्। अद्यतन्याम् असास्वपीत्। ऋत (।४।४।७९।) इति तपरत्वादिह न। कृ।

चाकरीति । तॄ । तातरीति । तातर्ति । तातीर्तः । तातिरति । तातीर्हि । तातराणि । अतातरीत् । अतातः । अतातीर्ताम् । अतातरुः । अतातारीत् । अतातारिष्टामित्यादि । अर्तेर्यङ्लुपि द्वित्वे ऋतोऽत् । अरर्ति । रियोगे । पूर्वस्यास्वेस्वरेय्वोरियुव् । अरियर्ति । अररीति । अरियरीति । अर्ऋतः । अरियृतः । इवर्णादेरि (।१।२।२१।) ति रत्वे अन्तो नो लुकि रेफान्त्यस्य रोरेलुगिति । आरति । अरियृति । अर्ऋयात् अरियृयात् । अरर्तु । अरियर्तु । अररीतु । अरियृीप्रीतु । अर्ऋतात् । अरियृतात् । आरतु । अरियृतु । आरः । आरियः । आररीत् । आरियरीत् । आर्ऋताम् । आरियृताम् । आररुः । आरियरुः । आरः । आरियः । आररीः । आरियरीः । आरारीत् । आरियारीत् । अररांचकार । अरियरांचकार । आशिषि गुणविधौ तिवा निर्देशान्न गुणः । रिःशक्याशीर्ये ॥ रलुक् दीर्घः । आरियात् । अरियृियात् । अररिता । अरियरिता । आरिरिष्यत् । आरियरिष्यत् । गृहौङ् ग्रहणे । जर्गृहीति ३ । जर्गर्ढि ३ । जर्गृढः ३ । जर्गृहति ३ । अजर्घट् ३ । यकारवकारान्तानामूट्भाविनां यङ्लुपोऽभाव इष्टः । ऊट्भाविनोः श्रिविमव्योस्तु यङ्लुबस्त्येवेति न्याय्यम् । शेश्रियीति । शेश्रेति । मामोति । मामवीति । मामूतः । मामवति । मामोषि । मामवीषि । मामोमि । मामाव । मामूम । मामोतु । मामूताम् । मामूहि । मामवानि । अमामवीत् । अमामोत् । अमामवम् । अमामाव । अमामूम । ज्वरि । जाजूर्ति । जाजूर्तः । त्वरि । तातूर्ति । तातूर्तः ।

भव्यविश्रिविज्वरित्वरेरूपान्त्येन ॥४।१।१०९॥

भव्यादीनामनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये वकारस्योपान्त्येन सह ऊट् स्यात् । ज्वरत्वरोरुपान्त्यो वकारात्परः स्वरः । श्रिव्यविमवां तु पूर्वः । मव्यबन्धने । अयं यान्त ऊड् भावी । तेवृ देवने इत्यादयो वान्ताः ।

राल्लुक् ॥४।१।११०॥

रेफात्परयोश्छकारवकारयोरनुनासिकादौ क्वौ धुडादौ च प्रत्यये लुक्स्यात् । मुर्छ । मोमोर्ति । मोमूर्तः । मोमूर्छति । हुर्छा । जोहोर्ति । हय गतौ । जाहयीति । जाहति । जाहतः । जाहयति । जाहयीषि । जाहसि । य्वोय्यव्यञ्जने लुक् । मव्यस्याः ॥ जाहामि । जाहावः । जाहामः । हर्य गतिकान्तयोः । जाहर्यीति । जाहर्ति । जाहर्तः । जाहर्यति । जाहर्हि । अजाहः । अजाहर्ताम् । अजाहर्युः । तुर्वै हिंसायाम् । तोतूर्वीति । तोतोर्ति । भ्वादेर्नामिन (।२।१।६३।) इति दीर्घे । तोतूर्वति । तोथोर्ति । दोधोर्ति । अजेर्वीः । वेवीयते । अस्य यङ् लुप् नास्ति । इत्यादि ।

इति यङन्तयङ्लुबन्ताः ॥

अथ नामधातुप्रक्रिया

द्वितीयायाः काम्यः ॥३।४।२२॥

द्वितीयान्तादिच्छायां काम्यो वा भवति। इदं काम्यति। ऐदंकाम्यीत्। इदं काम्याञ्चकार। इदं काम्यात्। इदं काम्यिता। इदं काम्यिष्यति। ऐदं काम्यिष्यत्।

अमाव्ययात्क्यन्च ॥३।४।२३॥

मन्ताव्ययवर्जाद्द्वितीयान्तादिच्छायामर्थे क्यन् काम्यो वा स्यात्।

क्यनि ॥४।३।११२॥

अवर्णान्तस्य क्यनि ईः स्यात्। पुत्रमिच्छति पुत्रीयति। अपुत्रीयीत्। पुत्रीयामास। पुत्रीयिता। पुत्रकाम्यति। राजानमिच्छति राजीयति। गव्यति।

आधाराच्चौपमानादाचारे ॥३।४।२४॥

मन्ताव्ययवर्जादुपमानाद्द्वितीयान्तादाधाराच्च नाम्न आचारे क्यन्वा स्यात्। पुत्रमिवाचरति पुत्रीयति छात्रम्। प्रासाद इवाचरति प्रासादीयति कुट्याम्।

कर्तुः क्विब्गल्भक्लीबहोडात्तु ङित् ॥३।४।२५॥

कर्तुरुपमानादाचारेऽर्थे क्विप् वा स्यात्। गल्भादिभ्यस्तु स एव ङित्। अश्व इवाचरति अश्वति। गल्भते। क्लीबते। होडते।

क्यङ् ॥३।४।२६॥

कर्तुरुपमानादाचारे क्यङ् स्यात्। दीर्घश्च्वी (।४।३।१०८।) ति दीर्घे। हंस इवाचरति हंसायते। अहंसायिष्ट। हंसायाञ्चक्रे। हंसायिषीष्ट।

सोवालुक् च ॥३।४।२७॥

क्यङि। पयायते। पयस्यते।

ओजोप्सरसः ॥३।४।२८॥

नित्यं सोलुक्। ओजस्वीवाचरति ओजायते। अप्सरायते। ओजःशब्दो वृत्ति विषये तद्वति। क्यतोरीः॥ मात्रीयते। क्यङ् मानिपित्तद्धिते (।३।२।५०।) इति पुंवद्भावे। श्येनीवाचरति श्येतायते। नंक्य (।१।१।२२।) इति पदत्वे। राजायते। यक्ये (।१।२।२५।) इत्यवादेशे। गव्यते।

डाजलोहितादिभ्यः षित् ॥३।४।३०॥

एभ्यः कर्तृभ्यश्च्व्यर्थे षित्क्यङ् स्यात्।

क्यङ्षो न वा ॥३।३।४३॥

क्यङ्षन्तादात्मनेपदं वा स्यात्। पटपटायति। पटपटायते। डाच्यादावि (७।२।१४९) तितलोपः। लोहितायति। लोहितायते।

तपसः क्यन् ॥३।४।३६॥

अस्मात्कर्मणः कृतावर्थे क्यन्वा स्यात्। तपः करोति तपस्यति।

नमोवरिवश्चित्रङोऽर्चासेवाश्चर्ये ॥३।४।३७॥

यथासंख्यमर्चादिष्वर्थेषु करोत्यर्थे क्यन् वा स्यात्। नमस्यति। वरिवस्यति। चित्रीयते। अर्चादिष्विति किम्? नमः करोति। नमःशब्दमुच्चारयतीत्यर्थः।

क्षुत्तृड्गर्धेऽशनायोदन्यधनायम् ॥४।३।११३॥

एष्वर्थेषु यथासंख्यमशनायादयः क्यन्नन्ता निपात्यन्ते। अशनायति। उदन्यति। धनायति।

वृषाश्वान्मैथुनेस्सोऽन्तः ॥४।३।११४॥

आभ्यां मैथुनार्थाभ्यां क्यनि सोऽन्तः। वृषस्यति गौः। अश्वस्यति वडवा।

अस् च लौल्ये ॥४।३।११५॥

भोगेच्छातिरेको लौल्यम्। तस्मिन् गम्ये क्यनि परे नाम्नः सोऽस् चान्तः स्यात्। द्विसकारपाठात् दधिस्यति। दध्यस्यति। मधुस्यति। मध्वस्यति।

नस्सः ॥२।३।५९॥

कृत द्विर्भावसकारसंबंधिनः सस्य षो न स्यात्। सुपिस्स्यते।

सत्यार्थवेदस्याः ॥३।४।४४॥

एषां णिच् सन्नियोगे आः स्यात्। सत्यापयति। अर्थापयति। वेदापयति। प्रियस्थिरे (७।४।३८) त्यादिना प्राद्यादेशे। प्रियमाचष्टे प्रापयति।

णिज्बहुलं नाम्नः कृगादिषु ॥३।४।४२॥

स्थूलमाचष्टे स्थावयति। त्वामिच्छति त्वयति। मामिच्छति मयति। युष्मानिच्छति युष्मयति। अस्मयति। गीर्यते। पूर्यते। दिवमिच्छति दिव्यति। अमुमिच्छति अदस्यति। गार्गीयति। वाच्यति। कवीयति। समिध्यति। क्षीरमिच्छति क्षीरस्यति बालः। लवणमिच्छति लवणस्यत्युष्ट्रः। त्वमिवाचरति त्वयते। मयते। यूयमिवाचरति युष्मयते। अस्मयते। हरिणीवाचरति हरितायते। सपत्नीव सपत्नायते। सपत्नीयते। सपत्नीयते। युवतिरिवाचरति युवायते। पट्वीमृद्व्याविव पट्वीमृदूयते। सर्वनामभ्यः क्विबाचारे। अ इवाचरति। अति। अतः। अन्ति।

एत् । एताम् । एयुः । अतु । हौ । अ । आनि । आव । आम । आत् । आताम् । आन् । आसीत् । परोक्षायाम् । अस्यादेराः परोक्षायाम् ॥ (४।१।६८) आ अ इति स्थिते । आतो णव औरि (४।२।१२०) ति औ । अतुसादिषु इडेत्पुसि चातो लुगि (४।३।९४) ति आलुकि । अतुः । उः । मालेवाचरति मालाति । ह्यस्तन्याम् अमालात् । अमालासीत् । कविरिवाचरति कवयति । सिचि परस्मायि (४।३।४४) ति वृद्धिः । अकवायीत् । गौरिवाचारीत् अगवीत् । विरिव वयति । अवायीत् । विवाय । विव्यतुः । श्रीरिव श्रयति । अश्रायीत् । शिश्राय । शिश्रियतुः । पितेव पितरति । आशिषि पित्रियात् । भूरिव भवति । नात्र भुवो व (४।२।४३) इति भवतेः सिज्लुप (४।३।१२) इति च । तत्र धातुपाठस्थस्यैव ग्रहणात् । अभावीत् । बुभाव । द्रुरिव द्रवति । अद्रावीत् । णिश्री (३।४।५८) ति न ङप्रत्ययः ।

अहन्पञ्चमस्य क्वि क्ङिति ॥४।१।१०७॥

हन्वर्जपञ्चमान्तस्य धातोः स्वरस्य क्वौ धुडादौ च क्ङिति प्रत्यये दीर्घः स्यात् । अयमिवाचरति इदामति । राजेवाचरति राजानति । पन्था इव पथीनति । ऋभुक्षीणति । कइवाचरति कति । केत् । कतु । हौ । क । अकत् । अकः । अकासीत् । कश्चिदाचारक्वावपि दीर्घत्वमिच्छतीति मतात् श्रीशब्दवद्दीर्घत्वे । काति । परोक्षायाम् । चकौ । माधवमते चक इति परोक्षाणविरूपम् । स्व इव स्वति । णवि । सस्वौ । सस्व इतिरूपे । स्वामास । स्वाञ्चकार इत्येतत् । गौरिवाचचार गवाञ्चकार । इत्यादि मतान्तरे । अतएव पाणिनिर्मूलसूत्रे नेकाच इति न सूत्रितवान् । 'कास्प्रत्ययादाममन्त्रे लिटि' इत्येव सूत्रितवान् ।

च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ॥३।४।२९॥

भृशादिभ्यः कर्तृभ्यश्च्व्यर्थे क्यङ्वा स्यात्, यथासंभवं सकारतकारयोर्लुक् च । अभृशो भृशो भवति भृशायते । उन्मनायते । अनोजस्वी ओजस्वी भवति ओजायते । अत्र तद्वद्वृत्तेरेव च्व्यर्थ इति धर्ममात्रवृत्तेर्न । अनोज ओजो भवतीत्येष वाक्यम् । क्व दिवा भृशा भवन्तीत्यत्रापि अभूततद्भावाभावान्न । सुमनस् । अस्य सलोपः । सुमनायते । चुरादौ सङ्ग्रामणि युद्धे । तत्र संग्रामेति नामापि । तस्मात्करोतीति णिच् । तत्सन्नियोगेऽनुबन्ध आसज्यते । युद्धे योऽर्थं ग्रामशब्द इति वचनेऽपि सामर्थ्यात् संग्रामशब्दे धातुपाठे समित्यनेन युक्तः पाठः किञ्चिद् ज्ञापयति इति । तेन मनःशब्दात्प्रागट् । स्वमनायत । उन्मनायते । उदमनायत । एवं चावगल्भते अवागल्भिष्टेत्यादावपि अवेत्यस्य पृथक्करणं बोध्यम् । ज्ञापकस्य सजातीयविषयत्वात् यत्रोपसर्गरूपं सकलं श्रूयते न पुनरादेशेन संयुक्तं तत्रैव पृथक्करणम् । एवं च आ ऊढ ओढः । स इवाचर्य ओढायित्वावेषोऽनेन धृतः । अत्र उन्मनाय्य अवगल्भ्येतिवत् न यप् । अयमेवात्र गुरूणामाशयः । न प्रादिरप्रत्ययः इति विवृतः । एकः प्रादिशब्दश्चाद्यन्तर्गणोऽधातुसंज्ञस्तस्य

गतिकन्यस्तत्पुरुष इति समासः। द्वितीयः असंग्रामयत शूरः इत्यादौ धात्ववयवः समिति। विच्छ धातोर्वि इत्यवयवः। ततः प्रागेवाट्। उस्रामैच्छत् औस्रीयत्। औङ्करीयत् औढीयत्। लोहितादित्वात् श्यामायति। धूमादीनां स्वतन्त्रावृत्तीनां प्रकृतिविकारभावाप्रतीतेऽन्यथों नास्तीति तद्वद्वृत्तिभ्यः प्रत्ययः। अधूमवान् धूमवान् भवति धूमायति। धूमायते इत्यादि। लोहिनीशब्दादपि क्यङ्ष् लिङ्गविशिष्टपरिभाषया। लोहिनीयति। लोहिनीयते।

कष्टकक्षकृच्छ्रसत्रगहनाय पापे क्रमणे ॥३।४।३१॥

कष्टादिभ्यो निर्देशादेव चतुर्थ्यन्तेभ्यः पापे वर्तमानेभ्यः क्रमणेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा स्यात्। कष्टाय क्रमते कष्टायते। पापं कर्तुमुत्सहते। कष्टादीनां वृत्तिविषये पापार्थानां द्वितीयान्तानां चिकीर्षायामपि क्यङ्गाच्य इत्यन्ये। पापं चिकीर्षतीत्यस्य पदविग्रहे कष्टायते। सत्रायते। कक्षायते।

रोमन्थाद् व्याप्यादुच्चर्वणे ॥३।४।३२॥

अभ्यवहृतं द्रव्यं रोमन्थः। उद्गीर्यचर्वणमुच्चर्वणम्। रोमन्थात्कर्मण उच्चर्वणेऽर्थे क्यङ् प्रत्ययो वा भवति। रोमन्थमुच्चर्वयति रोमन्थायते गौः। उद्गीर्य चर्वयतीत्यर्थः। उच्चर्वण इति किम्? कीटो रोमन्थं वर्तयति। उद्गीर्य बहिस्त्यक्तम् अपानप्रदेशान्निःसृतं वा द्रव्यं रोमन्थस्तद्गुटिकां करोतीत्यर्थः।

फेनोष्मबाष्पधूमादुद्वमने ॥३।४।३३॥

फेनादिभ्यः कर्मभ्यः क्यङ् प्रत्ययो वा स्यात्। फेनमुद्वमति फेनायते। बाष्पमुद्वमति बाष्पायते।

शब्दादेः कृतौ वा ॥३।४।३५॥

शब्दादिभ्यः करोत्यर्थे क्यङ्वा स्यात्। णिजपवादः। शब्दं करोति शब्दायते। वाशब्दो व्यवस्थितविभाषायाम्। तेन णिजपि। शब्दयति।

सुखादेरनुभवे ॥३।४।३४॥

साक्षात्कारोऽनुभवस्तस्मिन्नर्थे सुखादिभ्यः कर्मभ्यः क्यङ्प्रत्ययो वा स्यात्। चीवरं परिधत्ते परिचीवरयते। संचीवरयते। चीवराण्यर्जयति। समार्जयति वा। णिज्बहुलमित्यनेन मुण्डयतीत्यादयः।

व्रताद्भुजि तन्निवृत्त्योः ॥३।४।४३॥

व्रतं शास्त्रविहितो नियमः। व्रताद्भोजने तन्निवृत्तौ च वर्तमानात्कृगाद्यर्थेषु णिच् स्यात्। पय एव मया भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा पयोव्रतयति। सावद्यान्नं मया न भोक्तव्यमिति व्रतं करोति गृह्णाति वा सावद्यान्नं व्रत-

यति । वस्त्रं समाच्छादयति संवस्त्रयति । हलिं कलिं वा गृह्णाति हलयति । कलयति । ङप्रत्यये अजहलत् । अचकलत् । सन्वद्भावो दीर्घश्च न । नामिनोऽकलिहले (४।३।५१) रिति वृद्ध्यभावे समानलोपित्वात् । कृतं गृह्णाति कृतयति । तूस्तं केशजलतूलं विहरति विहन्ति वितूस्तयति । सेनयाऽभियाति अभिषेणयति । स्थासेनीत्यादीनां षः । अभ्यषेणयत् । अभिषिषेणयिषति । अभ्यषिषेणयिषत् । त्वच संवरणे । त्वचं गृह्णाति त्वचयति । एनीमाचष्टे एतयति । दरदमाचष्टे दारदयति । पृथुं प्रथयति । ङप्रत्यये अपप्रथत् । मृदुं म्रदयति । अमम्रदत् । भृशं कृशं दृढं भ्रशयति । क्रशयति । द्रढयति अबभ्रशत् । अचक्रशत् । अदद्रढत् । पृथुमृदुभृशे (७।४।३९) त्यादिना ऋतोरः । ऊढिमाख्यत् औजिढत् । ढत्वादीनामसत्वात् हतिशब्दस्य द्वित्वम् । ढि इत्यस्य द्वित्वमित्यन्ये । औडिढत् । ऊढमाख्यत् औजढत् । हतशब्दस्य द्वित्वम् । ढस्य द्वित्वे औडढत् । त्वां मां वाचष्टे त्वापयति । मापयति । मपर्यन्तस्य त्वमौ । लुगस्यादेत्यपदे (२।१।११३) इत्यतः प्रागेवान्त्यस्वरादिलोपे ञ्णिति वृद्धौ पुरन्त इत्यन्ये । त्वदयति । मदयति इत्यत्र नित्यत्वादन्त्यस्वरादिलोपात्प्राक् त्वमादेशौ । युवामावामाचष्टे युष्मयति । अस्मयति । विद्वांसमाचष्टे विद्वयति । णिवर्जनान्नोप् । उदञ्चमाचष्टे उदयति । अन्त्यस्वरादिलोपः । उदीच् तु न । णिवर्जनात् । उदायत् । प्रत्यञ्चमाचष्टे प्रताययति । अप्रतायियत् । अन्यस्ये (४।१।८) ति यिशब्दस्य द्वित्वम् । सम्यञ्चमाचष्टे समाययति । अससमायत् । तिर्यञ्चमाचष्टे तिराययति । अञ्चरन्त्यस्वरादिलोपेनापहारेऽपि बहिरङ्गत्वेनासिद्धत्वात्तिरसस्तिरिः वारद्वयमंत्यस्वरादि लोपे पूर्वं अच् इत्यस्य लोपोऽसिद्धः द्वितीयोऽपि णिच्निमित्तलोपो न अंगवृत्तपरिभाषाया वा ङप्रत्यये समानलोपित्वादुपान्त्यह्रस्वो न । अतितिरायत् । सध्र्यञ्चमाचष्टे सध्राययति । अससध्रायत् । विष्वद्र्यञ्चमाचष्टे विष्वद्राययति । अविविष्वद्रायत् । देवद्र्यञ्चं करोति देवद्राययति । अदिदेवद्रायत् । अदद्र्यञ्चम् आददद्रायत् । अदमुयञ्चमाचष्टे अदमुआययति । आददमुआयत् । अमुमुयञ्चम् अमुमुआययति । आमुमुमुआयत् । भुवम् । भावयति । अबीभवत् । भुवम् । अबूभुवत् । श्रियम् । अशिश्रियत् । गाम् । अजूगवत् । रायम् । अरीरयत् । नावम् । अनूनवत् । स्वश्वम् । स्वश्वयति । असस्वश्वत् । बहून् । भूययति । अबूभुयत् । भावयतीति कश्चित् । बहयतीत्यप्यन्ये । स्रग्विणम् । स्रजयति । विन्मतोर्णीष्ठेयसौ लुप् ॥ श्रीमतीं श्रीमन्तं वा श्राययति । अशिश्रयत् । पयस्विनीमाचष्टे पयसयति । इहान्त्यस्वरादिलोपो न । तदपवादस्य विनो लुपः प्रवृत्तत्वात् । स्थूलम् । स्थवयति । दूरम् । दवयति । दूरयतीति तु दूरमतति अयते वा दूरात् । दूरातं कुर्वंति सतीत्यर्थः । केचित्तु स्थूलदूरयूनां करोत्यर्थे णौ नेच्छन्ति । युवानमाचष्टे यवयति । कनयति । अन्तिकमाचष्टे नेदयति । बाढम् । साधयति । प्रशस्यम् । श्रयति । अशिश्रत् प्रशासयतीत्यन्ये । नेह श्रज्यौ । उपसर्गस्य पृथक्कृतेः । वृद्धम् । ज्ययति । वर्षयति । प्रियम् । प्रापयति । स्थिरम् । स्थापयति । स्फिरम् । स्फापयति ।

गरयति । तृपम् । त्रपयति । उरुम् । वरयति । बहुलम् । बंहयति । गुरुम् । दीर्घम् । द्राघयति । वृन्दारकम् । वृन्दयति । इति नामधातुप्रक्रिया ॥

अथ सौत्राः ।

धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥३।४।८॥

द्विविधाः कण्ड्वादयो धातवो नामानि च । तत्र कड्वादिभ्यो धातुभ्यः स्वार्थे यक्स्यात् । कण्डूयति । कण्डूयते । महीयते । मन्तूयते । धातोरिति किम् ? कण्डूः । कण्ड्वौ । कण्ड्वः । कण्डूग् गात्रविघर्षणे ॥ १ ॥ महीङ् पूजायाम् ॥ २ ॥ मन्तु अपराधे ॥ ३ ॥ वल्गु पूजामाधुर्ययोः ॥ ४ ॥ वल्गूयति । असु उपतापे ॥ ५ ॥ अस्यति । असूगपील्येके । असूयति । असूयते । लेट् लोट् धौर्त्ये पूर्वभावे स्वप्ने दीप्तौ च ॥ ६ ॥ लेट्यति । लोट्यति । लेटिता । लोटिता । लेला दीप्तौ ॥ ७ ॥ इरस् इरज् इरग् ईर्ष्यायाम् ॥ ८ ॥ इरस्यति । इरज्यति । भ्वादेर्नामिन (२।१।६३) इति दीर्घे । ईर्येति । ईर्यते । उषस् प्रभातीभावे ॥ ९ ॥ उषस्यति । वेद धौर्त्ये स्वप्ने च ॥ १० ॥ मेधा आशुग्रहणे ॥ ११ ॥ मेधायति । कुषुम् क्षेपे ॥ १२ ॥ कुषुम्यति । मागध परिवेष्टने ॥ १३ ॥ नीचदास्ये इत्यन्ये । तन्तस् पम्पस् दुःखे ॥ १४ ॥ सुखदुःखतत्क्रियायाम् ॥ १५ ॥ सुख्यति । दुःख्यति । सुखं दुःखं चानुभवतीत्यर्थः । सपर पूजायाम् ॥ १६ ॥ आरर् आराकर्मणि ॥ १७ ॥ भिषज् चिकित्सायाम् ॥ १८ ॥ भिष्णज् उपसेवायाम् ॥ १९ ॥ इषुध् शरधारणे ॥ २० ॥ चरण वरण गतौ ॥ २१ ॥ चुरण् चौर्ये ॥ २२ ॥ तुरण् त्वरायाम् ॥ २३ ॥ भुरण् धारणपोषणयोः ॥ २४ ॥ गद्गद् वाक्स्खलने ॥ २५ ॥ एला केला वेला खेला विलासे ॥ २६ ॥ खिल इत्यन्ये । लेखा स्खलने च ॥ २७ ॥ अदन्तोऽयमित्यपरे । लिट् अल्पकुत्सनयोः ॥ २८ ॥ लिट्यति । लाट् जीवने ॥ २९ ॥ हृणीङ् रोषणे लज्जायां च ॥ ३० ॥ रेखाश्लाघासादनयोः ॥ ३१ ॥ द्रवस् परितापपरिचरणयोः ॥ ३२ ॥ तिरस् अन्तर्धौ ॥ ३३ ॥ अगद नीरोगत्वे ॥ ३३ ॥ उरस् बलार्थे ॥ ३४ ॥ उरस्यति । बलवान् भवतीत्यर्थः । तरुण गतौ ॥ ३५ ॥ पयस् प्रसृतौ ॥ ३६ ॥ संभूयस् प्रभूतीभावे ॥ ३७ ॥ अम्बर सम्बर संवरणे ॥ ३८ ॥ आकृतिगणोयम् । इति कण्ड्वादयः ॥

कण्डूयतेः सनि सन्यङश्चे (४।१।३) ति द्वित्वे प्राप्ते ।

कण्ड्वादेस्तृतीयः ॥४।१।९॥

कण्ड्वादेर्धातोर्द्वित्वे प्राप्ते एकस्वरस्तृतीय एवावयवो द्विः स्यात् । कण्डूयियिषति ।

नाम्नो द्वितीयाद्यथेष्टम् ॥४।१।७॥

स्वरादेर्नाम्नो धातोर्द्वित्वभाजो द्वितीयादारभ्यैकस्वरोऽवयवो यथेष्टं द्विः स्यात् अशिश्वीयिषति । अश्वीयियिषति ।

अन्यस्य ॥४।१।८॥

स्वरादेरन्यस्य व्यञ्जनादेर्नाम्नो धातोर्द्वित्वभाज एकस्वरोऽवयवो यथेष्टं प्रथमो द्वितीयस्तृतीयो वाऽन्यतमो द्विः स्यात्। पुपुत्रीयिषति। पुतित्रीयिषति। पुत्रीयियिषति। पुत्रीयन्तं प्रायुंक्त अपुपुत्रीयत्। अपुतित्रीयत्। अपुत्रीयियत्। इन्द्रीयतेः सनि द्रीशब्दयिशब्दयोरन्यतरस्य द्वित्वम्। इन्दिद्रीयिषति। इन्द्रियियिषति। चिचन्द्रीयिषति। चन्दिद्रीयिषति। चन्द्रियियिषति। प्रियमाख्यातुमाचक्षाणं प्रेरयितुं वेच्छति पिप्रापयिषति। प्रापिपयिषति। प्रापयियिषति। उरुम्। विवरयिषति। वररयिषति। वरयियिषति। आढम्। सिसाधयिषति इत्यादि रूपत्रयम्। षत्वं तु नास्ति। यङ् सन् ण्यन्तात्सन्। बोभूयिषयिषति। यङ् णिच् सन्नन्ताण्णिच्। बोभूययिषयतीत्यादि। द्वित्वे पुनर्द्वित्वं न।

पुनरेकेषाम् ॥४।१।१०॥

एकेषामाचार्याणां मते द्वित्वे कृते पुनर्द्वित्वं भवति। बुबोभूययिषति। सन्नन्ताण्णिचि बुभूषयति। यङन्ताण्णिगि बोभूययति। यङ्लुबन्ताण्णिगि बोभावयति। णिगन्ताण्णिग् भावयति। ण्यन्तात्सनि बिभावयिषति। सन् यङ् यङ्लुबन्तेभ्यो न यङ्। अनेकस्वरत्वात्। इति प्रत्ययमाला॥

अथ आत्मनेपदप्रक्रिया।

क्रियाव्यतिहारेऽगतिहिंसाशब्दार्थहसोह्वहश्चानन्योन्यार्थे ॥३।३।२३॥

इतरचिकीर्षितायाः क्रियाया इतरेण करणं क्रियाव्यतीहारः। तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्गतिहिंसाशब्दार्थहसवर्जिताद्धातोर्ह्वहिभ्यां च कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। न चेदन्योन्यार्था अन्योन्येतरेतरपरस्परशब्दाः प्रयुज्यन्ते। व्यतिलुनते। श्नश्चात (४।२।९६) इत्या लुक्। अन्यस्ययोग्यं लवनं कुर्वन्तीत्यर्थः। व्यतिपुनते। व्यतिहरन्ते भारम्। सम्प्रहरन्ते राजानः। संविवहन्ते वर्गैः। ह्वहोर्गतिहिंसार्थत्वेन निषेधे प्राप्ते प्रतिप्रसवार्थं ग्रहणम्। असक् भुवि। व्यतिस्ते। व्यतिषाते। व्यतिषते। श्नास्त्योर्लुक् (४।२।९०)। व्यतिषे। अस्तेः सिहस्त्वेति। सो धिवा। व्यतिध्वे। व्यतिहे। व्यतिषीत। पञ्चम्या ऐवि व्यत्यसै। व्यत्यास्त। व्यतिराते ३। व्यतिभाते ३। व्यतिषभे।

निविशः ॥३।३।२४॥

आत्मनेपदं स्यात्। निविशते।

परिव्यवात्क्रियः ॥१।३।१८॥

ईगितोऽत्र फलवतोऽन्यत्र विधिः। परिक्रीणीते। विक्रीणीते। अवक्रीणीते।

पराव्येर्जैः ॥१।३।१९॥

पराजयते। विजयते।

दागोऽस्वास्यप्रसारविकासे ॥१।३।२०॥

आङ्पूर्वाद्ददातेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। न चेत्स्वमुखप्रसारो विकाशश्चार्थः स्यात्। धनमादत्ते। अस्वास्येत्यादि किम्? उष्ट्रो मुखं व्याददाति। प्रसारयति। विकास इति किम्? विपादिकां व्याददाति। चिकित्सतीत्यर्थः। स्व इति किम्? व्याददते पिपीलिकाः पतङ्गस्य मुखम्।

क्रीडोऽकूजने ॥१।३।२१॥

क्रीडः सम्पूर्वादात्मनेपदम्। संक्रीडते। कूजने तु संक्रीडति चक्रम्।

अन्वाङ्परेः ॥१।३।२१॥

अन्वाङ्भ्यः परात् क्रीडतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। अनुक्रीडते। आक्रीडते। परिक्रीडते। उपसर्गादित्येव। माणवकमनुक्रीडति। तेन सह क्रीडतीत्यर्थः।

गमेः क्षान्तौ ॥१।३।५५॥

आङ्पूर्वाण्ण्यन्ताद्गमयतेः क्षान्त्यर्थे प्राग्वत्। आगमयते गुरून्। कञ्चित्कालं प्रतीक्षते इत्यर्थः।

शको जिज्ञासायाम् ॥१।३।७३॥

ज्ञानानुसंहितार्थात् शकः सन्नन्तात् प्राग्वत्। विद्यासु शिक्षते। अहं ज्ञातुं शक्नुयामितीच्छतीत्यर्थः।

आशिषि नाथः ॥१।३।२६॥

सर्पिषो नाथते। सर्पिर्मे भूयादित्याशास्ते।

हृगो गतताच्छील्ये ॥१।३।२८॥

गतं प्रकारः सादृश्यम् ताच्छील्यम्। तस्य स्वभावस्तद्भावः। ताच्छील्यार्थवृत्तेर्हरतेः प्राग्वत्। पैतृकमश्वा अनुहरन्ते। मातृकं गावः। पैतृकं मातृकं वा सादृश्यं गुणतः क्रियातो वा शीलयन्ति।

अपस्किरः ॥३।३।३०॥

अपपूर्वात्किरतेः सस्सट्‌ कात्‌ प्राग्वत्‌ । अपस्किरते वृषो हृष्टः । कुक्कुटो भक्ष्यार्थी । श्वाश्रयार्थी च ।

अपाच्चतुष्पात्पक्षिशुनिहृष्टान्नाश्रयार्थे ॥४।४।९५॥

अपात्परस्य किरतेः स्सडादिः स्यात्‌ । इति स्सट्‌ ।

नुप्रच्छः ॥३।३।५४॥

आङ्पूर्वाभ्यामाभ्यां धातुभ्यामात्मनेपदं स्यात्‌ । आनुते । आपृच्छते ।

शप उपलम्भने ॥३।३।३५॥

उपलम्भनं प्रकाशनं ज्ञापनम्‌ । तदर्थवृत्तेः शपः प्राग्वत्‌ । मैत्राय शपते । मैत्रं कञ्चिदर्थं बोधयतीत्यर्थः ।

संविप्रावात्‌ ॥३।३।६३॥

एभ्यः परात्तिष्ठतेः प्राग्वत्‌ । सन्तिष्ठते । वितिष्ठते ।

प्रतिज्ञायाम्‌ ॥३।३।६५॥

अभ्युपगमार्थवृत्तेस्तिष्ठतेः प्राग्वत्‌ । नित्यं शब्दमातिष्ठते । अयमाङ्पूर्व एव प्रतिज्ञार्थे । नित्यमेव शब्दं प्रतिजानीत इत्यर्थः ।

ज्ञीप्सास्थेये ॥३।३।६४॥

परतोषाय रूपादिप्रकाशनं ज्ञीप्सा । स्थेयो विवादे प्रमाणं पुरुषः । तदर्थवृत्तेस्तिष्ठतेः प्राग्वत्‌ । गोपी कृष्णाय तिष्ठते । स्वाशयं प्रकाशयतीत्यर्थः । संशय्य कर्णादिषु तिष्ठते यः । कर्णादीन्निर्णेतृत्वेनाश्रयतीत्यर्थः ।

उदोनूर्ध्वेहे ॥३।३।६२॥

ऊर्ध्वं विना य ईहश्चेष्टा तद्वृत्तेरुदः परात्तिष्ठतेः प्राग्वत्‌ । मुक्तावुत्तिष्ठते । अनूर्ध्व इति किम्‌? पीठादुत्तिष्ठति ।

देवार्चामैत्रीसङ्गमपथिकर्तृकमन्त्रकरणे स्थः ॥३।३।६०॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेरात्मनेपदं स्यात्‌ । जिनमुपतिष्ठते । रथिकानुपतिष्ठते । मैत्र्या हेतुनाऽऽराधयति । यमुना गङ्गामुपतिष्ठते । अयं पन्था दिल्लीमुपतिष्ठते । मन्त्रः करणं यस्यार्थस्य । सावित्र्या सूर्यमुपतिष्ठते । आराधयतीत्यर्थः । अन्यत्र यौवनेन पतिमुपतिष्ठति । उपगच्छति ।

वा लिप्सायाम् ॥३।३।६१॥

भिक्षुर्धनिनमुपतिष्ठति उपतिष्ठते वा।

उपात् स्थः ॥३।३।८३॥

उपपूर्वात्तिष्ठतेरसति कर्मणि तथैव । भोजनस्य समये उपतिष्ठते। सन्निहितो भवतीत्यर्थः।

व्युदस्तपः ॥३।३।८७॥

कर्मण्यसति स्वेऽङ्गे च कर्मणि कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । उत्तपते । वितपते रविः। दीप्यते इत्यर्थः। उत्तपते वितपते पाणिम्। हस्तं तापयतीत्यर्थः । व्युद इति किम्? निष्टपति ।

निसस्तपेऽनासेवायाम् ॥२।३।३५॥

सस्य षत्वं स्यात्। इति षत्वम्।

आङो यमहनः स्वेऽङ्गे च ॥३।३।८६॥

असति कर्मणि स्वेऽङ्गे च कर्मणि प्राग्वत् । आयच्छते। आहते। आयच्छते पादम्। आहते शिरः। अद्यतन्यां वात्वात्मने (।४।४।२२।) इति वा वधादेशः। आवधिष्ट। आवधिषाताम्।

हनः सिच् ॥४।३।८६॥

हनः पर आत्मनेपदे सिच् कित् । नकारलुक्। आहत । आहसाताम्। आहसत।

यमः सूचने ॥४।३।३९॥

परदोषाविष्करणार्थवृत्तेर्यमः परः सिच् आत्मनेपदे कित्स्यात्। यमिरमिनमिगमीत्य।४।२।५५। नेन नकारलुक्। आयत। आयसाताम्।

यमः स्वीकारे ॥३।३।५९॥

उपपूर्वादात्मनेपदं स्यात्। कन्यामुपयच्छते। वेश्यामुपयच्छते। उद्वाह एवेच्छन्त्यन्ये।

वा स्वीकृतौ ॥४।३।४०॥

सिच् कित्। उपायत। उपायंस्त महास्त्राणि। उपायंस्त कन्याम्।

समोगमृच्छिप्रच्छिश्रुवित्स्वरत्यर्तिदृशः ॥३।३।८४॥

समः परेभ्यो गम्यादिभ्यः कर्मण्यसति कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्।

गमो वा ॥४।३।३७॥

गमः परावात्मनेपदे सिजाशिषौ किद्वा स्तः । संगसीष्ट । संगंसीष्ट । समगत । समगंस्त । समगंसाताम् । समृच्छते । समृच्छिष्यते । संपृच्छते । संशृणुते । ज्ञानार्थे विदः ॥ ॥ संवित्ते । संविदाते । संविदते । अर्तीति भ्वादेरदादेश्च ग्रहणम् । समियृते । सम्पश्यते । संस्वरते । मासमृत । मासमृषाताम् । मासमृषत । समार्त । समार्षाताम् । समार्षत इति च भ्वादेः । इयर्तेस्तु मासमरत । मा समरेताम् । मा समरन्त । समारत । समारताम् । समारन्तेति । अत्र हनिगम्यादीनां कथमकर्मकतेति चेत् । "धातोरर्थान्तरे वृत्ते र्धात्वर्थेनोपसङ्ग्रहात् । प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १ ॥" वहति भारम् । नदी वहति । स्यन्दते इत्यर्थः । जीवति नृत्यति वा चैत्रः । अत्र जीव प्राणधारणे नृतैच् गात्रविक्षेपे अनयोर्धारणविक्षेपरूपे धात्वर्थेऽपि संग्रहादकर्मकत्वम् । प्रसिद्धेर्यथा मेघो वर्षति । वह्निर्ज्वलति । कर्मणोऽविवक्षातो यथा–हितान्न यः संशृणुते स किं प्रभुः ।

उपसर्गादस्योहो वा ॥३।३।२५॥

कर्तर्यात्मनेपदं वा स्यात् । विपर्यस्यति । विपर्यस्यते वा । समूहति । समूहते वा । उपसर्गादूहो ह्रस्वः ।४।३।१०६। यादौ क्डिति । समुह्यात् ।

ह्वः स्पर्धे ॥३।३।५६॥

मल्लो मल्लमाह्वयते । संनिवेः ॥३।३।५७॥ संह्वयते । उपात् ॥३।३।५८॥ तथा । उपह्वयते ।

गन्धनावक्षेपसेवासाहसप्रतियत्न-प्रकथनोपयोगे ॥३।३।७६॥

गन्धनादिवृत्तेः कृगः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । गन्धनं परद्रोहाभिप्रायेण परदोषोद्घाटनम् । प्रोत्साहनादिकमित्यन्ये । उत्कुरुते मां जिघांसुः । उपकर्त्रे कथयतीत्यर्थः । अवक्षेपो भर्त्सनम् । दुष्टानवकुरुते । धिक्करोति । महामात्यानुपकुरुते । सेवते । साहसमविमृश्य प्रवृत्तिः । परदारान् प्रकुरुते । तेषु सहसा प्रवर्तते । प्रतियत्नः सतो गुणान्तराधानम् । एधो दकस्योपस्कुरुते । प्रकथनं कथनप्रारम्भः । जनापवादान् प्रकुरुते । वक्तुमारभते इत्यर्थः । उपयोगो धर्मादौ विनियोगः । शतमुपकुरुते । धर्मादौ विनियुङ्क्ते ।

अधेः प्रसहने ॥३।३।७७॥

प्रसहनं पराभिभवः । क्षमोपि । तं ह्यधिचक्रे । भवादृशाश्चेदधिकुर्वते रतिम् परान् । क्षमन्ते इत्यर्थः ।

वेः कृगः शब्दे चानाशे ॥३।३।८५॥

विपूर्वादनाशार्थवृत्तेः कृगश्चात्मनेपदमसति कर्मणि शब्दे च कर्मणि। विकुर्वते सैन्धवाः। शोभनं वल्गन्तीत्यर्थः। शब्दे कर्मणि क्रोष्टा विकुरुते स्वरान्। नानोत्पादयतीत्यर्थः।

पूजाचार्यकभृत्युत्क्षेपज्ञानविगणनव्यये नियः ॥३।३।३९॥

पूजाचार्यकभृतिषु यथासंख्यं कर्मकर्तृधात्वर्थविशेषणेषु गम्यमानेषु उत्क्षेपादिषु च धात्वर्थेषु वर्तमानान्नयतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। पूजा सन्मानः। नयते विद्वान् स्याद्वादे जीवादीन् पदार्थान्। युक्तिभिः स्थिरीकृत्य शिष्यबुद्धिं प्रापयतीत्यर्थः। ते हि युक्तिभिः स्थिरीकृताः पूजिताः स्युः। आचार्यस्य भावः कर्म वा आचार्यकम्। तस्मिन्माणवकमुपनयते। स्वयमाचार्यो भवन् माणवकमध्ययनायात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। भृतिर्वेतनम्। तत्र कर्मकरानुपनयते। वेतनेनात्मसमीपं प्रापयतीत्यर्थः। शिशुमुदानयते। उपक्षिपतीत्यर्थः। ज्ञानं प्रमेयनिश्चयः। नयते तत्त्वार्थे। तत्र प्रमेयं निश्चिनोतीत्यर्थः। विगणनमृणादेः शोधनम्। मद्राः करं विनयन्ते। राजग्राह्यं भागं दानेन शोधयन्तीत्यर्थः। व्ययो धर्मादिषु व्यापारणम्। शतं विनयते। धर्मार्थं तीर्थेषु विनियुङ्क्ते।

कर्तृस्थामूर्ताप्यात् ॥३।३।४०॥

कर्तृस्थममूर्तं कर्म यस्य तस्मान्नयतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। श्रमं विनयते।

वृत्तिसर्गतायने ॥३।३।८६॥

वृत्त्याद्यर्थवृत्तेः क्रमः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। वृत्तिरप्रतिबन्धः, आत्मयापनं वा। शास्त्रे क्रमते बुद्धिः। तत्र न प्रतिहन्यते। आत्मानं यापयति वेत्यर्थः। सर्ग उत्साहः। तात्पर्यमनुज्ञा वा। सूत्राय क्रमते। तदर्थमुत्सहते। तायनं स्फीतता संतानः पालनं वा। क्रमतेऽस्मिन् योगाः। स्फीता भवन्तीत्यर्थः।

परोपात् ॥३।३।४९॥

वृत्त्याद्यर्थेषु क्रमः प्राग्वत्। पराक्रमते। उपक्रमते। नियमार्थमिदम्। नेह। अनुक्रामति। अन्ये तु वृत्त्याद्यभावेऽपीच्छन्ति।

वेः स्वार्थे ॥३।३।५०॥

स्वार्थः पादविक्षेपः। तदर्थेऽपि क्रमस्तथा। साधु विक्रमते गजः।

प्रोपादारम्भे ॥३।३।५१॥

तथा। प्रक्रमते भोक्तुम्। उपक्रमते पवितुम्।

आङो ज्योतिरुद्गमे ॥१।३।४०॥

तथैव । आक्रमते सूर्यः । उदयते इत्यर्थः ।

क्रमोऽनुपसर्गात् ॥१।३।४७॥

विकल्पेनात्मनेपदम् । क्रमते क्रामति वा ।

निह्नवे ज्ञः ॥१।३।४६॥

शतमपजानीते । अपलपतीत्यर्थः ।

ज्ञः ॥१।३।४२॥

जानातेरात्मनेपदं स्यादसति कर्मणि । सर्पिषो जानीते । सर्पिषोपायेन प्रवर्तते इत्यर्थः ।

सम्प्रतेरस्मृतौ ॥१।३।४९॥

शतेन शतं वा सञ्जानीते । अवेक्षत इत्यर्थः । शतं प्रतिजानीते । अङ्गीकरोतीत्यर्थः । अस्मृताविति किम्? मातुर्मातरं वा संजानाति । स्मरतीत्यर्थः । कर्मणः शेषत्वविवक्षायां षष्ठी ।

दीप्तिज्ञानयत्नविमत्युपसंभाषोपमन्त्रणे वदः ॥१।३।४८॥

दीप्त्याद्यर्थे गम्यमाने वदतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । वदते विद्वान् स्याद्वादे । वस्तुतत्त्वोपलम्भनाद्दीप्यमानो वक्तीत्यर्थः । ज्ञानमवबोधः । शास्त्रं वदते । वक्तुं शास्त्रं जानाति । यत्न उत्साहः । तपसि वदते । तत्रोत्सहते । विमतिर्नानामतप्रतिपत्तिः । धर्मे विवदन्ते । विविधं जल्पन्तीत्यर्थः । उपसंभाषोपसान्त्वनम् । भृत्यानुपवदते । सान्त्वयति मधुरालापेन । उपमन्त्रणं रहस्युपच्छन्दनम् । उपवदते कुलभार्याम् । उपलोभयति ।

व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥१।३।४९॥

प्राग्वत् । संप्रवदन्ते ग्राम्याः । सम्भूय शब्दं कुर्वन्तीत्यर्थः ।

विवादे वा ॥१।३।५०॥

विरुद्धार्थो वादो विवादः । व्यक्तवाचां सहोक्तौ प्राग्वत् । संप्रवदन्ति संप्रवदन्ते वा मौहूर्ताः । परस्परप्रतिषेधेन युगपद्विरुद्धं वदन्तीत्यर्थः ।

अनोः कर्मण्यसति ॥१।३।५१॥

अनुवदतेः कर्मण्यसति आत्मनेपदं स्यात् । अनुः सादृश्ये पश्चादर्थे वा ।

अनुवदते चैत्रो मैत्रस्य । अनुवदते आचार्यस्य शिष्यः । व्यक्तवाचामित्येव । अनुवदति वीणा ।

समो गिरः ॥३।२।६६॥

प्रतिज्ञायां प्राग्वत् । संगिरते । अन्यत्र संगिरति ग्रासम् । गिर इति निर्देशाद्गृणातेर्न स्यात् ।

अवात् ॥३।३।६७॥

गिरतेः प्राग्वत् । अवगिरते । नेह । अवगृणाति । अवपूर्वस्य गृणातेः प्रयोगो नास्तीत्यन्ये ।

उदश्चरः साप्यात् ॥३।३।३१॥

गुरुवचनमुच्चरते । व्युत्क्राम्यतीत्यर्थः । साप्यादिति किम्? धूम उच्चरति । उर्द्धं गच्छतीत्यर्थः ।

समस्तृतीयया ॥३।३।३२॥

प्राग्वत् । रथेन संचरते ।

दामः सम्प्रदानेऽधर्म्ये आत्मने च ॥२।२।५२॥

दास्या सम्प्रयच्छते ।

अननोः सनः ॥३।३।७०॥

सन्नन्ताज्ज्ञानातेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । अनुपूर्वात्तु न । धर्मं जिज्ञासते । कथमौषधस्यानुजिज्ञासते । अकर्मकात्प्राग्वदिति भविष्यति ।

श्रुवोऽनाङ्प्रतेः ॥३।३।७१॥

सन्नन्तात् श्रृणोतेः प्राग्वत् । नाङ्प्रतिपूर्वात् । शुश्रूषते गुरून् । संशुश्रूषते शब्दान् । चैत्रं प्रति शुश्रूषते । अत्र प्रतेर्धातुना न सम्बन्धः ।

स्मृदृशः ॥३।३।७२॥

आभ्यां सन्नन्ताभ्यां कर्तर्यात्मानेपदं स्यात् । सुस्मूर्षते जिनम् । दिदृक्षते देवम् ।

शदेः शिति ॥३।३।४१॥

शीयते । शिति किम्? शत्स्यति ।

म्रियतेरद्यतन्याशिषि च ॥३।३।४२॥

अमृत । मृषीष्ट । म्रियते ।

प्राग्वत् सनः ॥३।३।७४॥

शिशयिषते । एदिधिषते । निविविक्षते । शिशत्सति । मुमूर्षति । अत्र हि न शदि म्रियति एव निमित्ते किन्तु शदेः शित् । म्रियतेरद्यतन्यादि चे (३।३।४२) ति नात्मनेपदम् ।

आमः कृगः ॥३।३।७५॥

ईहाञ्चक्रे । एधाञ्चक्रे । कृग इति किम्? एधांबभूव । बिभराञ्चक्रे । बिभराञ्चकारेति द्वयमपि । पापचाञ्चक्रे । पापचाञ्चकार ।

उत्स्वराद्युजेरयज्ञतत्पात्रे ॥३।३।२६॥

उदः स्वरान्ताच्चोपसर्गात्पराद्युनक्तेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । यज्ञतत्पात्रवर्जम् । उद्युङ्क्ते । उपयुङ्क्ते । नियुङ्क्ते । अयज्ञतत्पात्र इति किम्? द्वन्द्वं यज्ञपात्राणि प्रयुनक्ति ।

समः क्ष्णोः ॥३।३।२९॥

सम्पूर्वात्क्ष्णौतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । संक्ष्णुते शस्त्रम् । उत्तेजयतीत्यर्थः ।

भुनजोऽत्राणे ॥३।३।३७॥

प्राग्वत् । ओदनं भुङ्क्ते । अत्राण इति किम्? भुनक्ति नृपः । इह पालनं भुजेरर्थः ।

अणिक्कर्मणिक्कर्तृकाण्णिगोऽस्मृतौ ॥३।३।८८॥

प्रयोक्तृव्यापारे णिग्युक्तः, अणिगवस्थायां कर्म णिगवस्थायां कर्ता यस्य सोऽणिक्कर्मणिक्कर्तृकः । तस्माण्णिगन्ताद्धातोरस्मृतौ वर्तमानात्कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् । आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयते हस्ती हस्तिपकान् । आस्कन्दत इत्यर्थः । अणिगिति किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । आरोहयति हस्तिपकान् महामात्रः । आरोहयन्ति महामात्रं हस्तिपकाः । अत्र द्वितीयणिगन्तकर्तर्यपि माभूत् आत्मनेपदम् । प्रथमणिक्कर्मत्वात् । कर्मेति किम्? करणादेः कर्तृत्वे माभूत् । पश्यन्ति भृत्याः प्रदीपेन । दर्शयति प्रदीपो भृत्यान् । णिगिति किम्? यस्य णिक् तस्यैव कर्म कर्ता स्यात् । ततो णिगन्तान्मा भूत् । लुनाति केदारं चैत्रः । लूयते केदारः स्वयमेव । तं प्रयुङ्क्ते । लावयति केदारं चैत्रः । कर्तृग्रहणं किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तानेनमारोहयति महामात्रः । णिग इति किम्? आरोहन्ति हस्तिनं हस्तिपकाः । तान् आरोहयते हस्तीत्यणिगवस्थायां मा भूत् । अस्मृताविति किम्? स्मरति वनगुल्मं कोकिलः । स्मरयत्येनं वनगुल्मः ।

स्मिङः प्रयोक्तुः स्वार्थे ॥३।३।९१॥

प्रयोक्तुः सकाशाद्यः स्वार्थः स्मयस्तत्र वर्तमानाण्णिगन्तात्स्मयतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। अस्य चान्तस्याकारोऽकर्तर्यपि स्यात्। जटिलो विस्मापयते।

बिभेतेर्भीष् च ॥३।३।९२॥

ण्यन्ताद्बिभेतेः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात् प्रयोक्तुः स्वार्थे अस्य च भीषादेशः। पक्षे तस्याकारश्चाकर्तर्यपि। मुण्डो भीषयते। मुण्डो भापयते। प्रयोक्तुः स्वार्थ इत्येव। कुञ्चिकया भाययति।

प्रलम्भे गृधिवञ्चेः ॥३।३।८९॥

आभ्यां णिगन्ताभ्यां वञ्चनेऽर्थे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। बटुं गर्धयते। वञ्चयते।

लीङ्लिनोऽर्चाभिभवे चाच्चाकर्तर्यपि ॥३।३।९०॥

लियतिलिनातिभ्यां णिगन्ताभ्यामर्चाभिभवयोः प्रलम्भे चार्थे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। अनयोश्चान्तस्याकर्तर्यप्याकारः स्यात्। जटाभिरालापयते। परैरात्मानं पूजयतीत्यर्थः। श्येनो वर्तिकामपलापयते। अभिभवतीत्यर्थः। कस्त्वामुल्लापयते। वञ्चयते इत्यर्थः।

मिथ्याकृगोऽभ्यासे ॥३।३।९३॥

मिथ्याशब्दयोगे कृगो णिगन्तादभ्यासार्थे कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। पदं मिथ्याकारयते। स्वरादिदोषदुष्टमसकृदुच्चारयति।

वदोऽपात् ॥३।३।९७॥

फलवति कर्तरि वदतेरात्मनेपदं स्यात्। न्यायमपवदते। फलवतीत्येव। अपवदति परं स्वभावतः।

समुदाङोयमेरग्रन्थे ॥३।३।९८॥

एभ्यः पराद्यमोऽग्रन्थविषये प्रयोगे फलवति कर्तरि आत्मनेपदं स्यात्। व्रीहीन् संयच्छते। भारमुद्यच्छते। आयच्छते वस्त्रम्। फलवतीत्येव। संयच्छति परस्य वस्त्रम्। अग्रन्थ इति किम्? वेदमुद्यच्छति। अधिगन्तुमुद्यमं करोतीत्यर्थः।

ज्ञोऽनुपसर्गात् ॥३।३।९६॥

फलवति कर्तरि आत्मनेपदं स्यात्। गां जानीते।

पदान्तरगम्ये वा ॥३।३।९९॥

अनन्तरसूत्रपञ्चकेन यदात्मनेपदमुक्तं तत्पदान्तराद्गम्ये फलवति कर्तरि वा स्यात् । स्वं शत्रुं परिमोहयति परिमोहयते वा । स्वं यज्ञं यजति यजते वा । स्वं कटं करोति कुरुते वा । स्वमश्वं गमयति गमयते वा । स्वं शिरः कण्डूयति कण्डूयते वा । स्वां गां जानाति जानीते वा । स्वं शत्रुमपवदति अपवदते वा । स्वान् व्रीहीन् संयच्छति संयच्छते वा । इत्यात्मनेपदविधयः ॥

अथ परस्मैपदविधयः ।

शेषात्परस्मै ॥३।३।१००॥

कर्तरि । भवति ।

परानोः कृगः ॥३।३।१०१॥

कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । पराकरोति । अनुकरोति ।

प्रत्यभ्यतेः क्षिपः ॥३।३।१०२॥

प्रतिक्षिपति । अभिक्षिपति । अतिक्षिपति । ईदित्वात्कर्तरि फलवति प्राप्तस्यापवादोऽयम् । एवमुत्तरसूत्रद्वयेऽपि ।

प्राद्वहः ॥३।३।१०३॥

प्रवहति ।

परेर्मृषश्च ॥३।३।१०४॥

परिपूर्वान्मृषेर्वहेश्च कर्तरि परस्मैपदं स्यात् । परिमृष्यति । परिवहति । यौजादिकस्य परिमर्षति ।

व्याङ्परे रमः ॥३।३।१०५॥

परस्मैपदं कर्तरि । विरमति । आरमति । परिरमति । इदित्वादात्मनेपदापवादः ।

वोपात् ॥३।३।१०६॥

वा परस्मैपदं स्यात् । भार्यामुपरमति उपरमते वा । अन्तर्भूतणिगर्थो रमिरकर्मकः । उपरमति । उपरमते वा सन्तापः । उपरमति उपरमते वा पापात् ।

चल्याहारार्थेङ्बुधयुधप्रुद्रुस्रुनशजनः ॥३।३।१०८॥

चलेरर्थः कम्पनम् । तदर्थेभ्य आहारार्थेभ्य इङादिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः कर्तरि

परस्मैपदं स्यात्। चलयति । कम्पयति शाखाम् । गमयति ग्रामं गाश्चैत्रः। आहारार्थेभ्यः। निगारयति भोजयति आशयति चैत्रमन्नम्। सूत्रमध्यापयति शिष्यम्। बोधयति पद्मं रविः। योधयति काष्ठानि। प्रावयति राज्यम्। प्रापयतीत्यर्थः। द्रावयति लोहम्। विलापयतीत्यर्थः। स्रावयति तैलम्। स्यन्दयतीत्यर्थः। नाशयति पापम्। जनयति पुण्यम्। प्रुद्रुस्रूणामचलनार्थं शेषाणां सकर्मकार्थमप्राणिकर्त्रर्थं च वचनम्।

अणिगि प्राणिकर्तृकानाप्याण्णिगः ॥३।३।१०७॥

अणिगवस्थायां यः प्राणिकर्तृकोऽकर्मकश्च धातुस्तस्माण्णिगन्तात्परस्मैपदं स्यात्। आस्ते मैत्रः। आसयति मैत्रम्। शेते मैत्रः। शाययति मैत्रम्।

परिमुहायमायसपाट्धेवदवसदमादरुचनृतः फलवति ॥३।३।९४॥

फलवतीति भूम्नि अतिशये वा मतुः। यत्क्रियायाः फलमोदनादि यदर्थमियमारभ्यते तद्वति कर्तरि विवक्षिते परिपूर्वान्मुहेराङ्पूर्वाभ्यां यमियसिभ्यां पिबति धेट्वदवसदमादरुचनृतिभ्यश्च णिगन्तेभ्यः कर्तर्यात्मनेपदं स्यात्। परिमोहयते चैत्रम्। आयामयते सर्पम्। आयासयते मैत्रम्। पाययते बटुम्। धापयते शिशुम्। वादयते बालम्। वासयते पान्थम्। स्थापयतीत्यर्थः। दमयतेऽश्वम्। आदयते चैत्रेण। गतिबोधादिसूत्रे आदिवर्जनात् अफलवति आदयत्यन्नं बटुना चैत्रः। आदेर्नेच्छन्त्यन्ये। आदयति चैत्रेण। रोचयते मैत्रम्। नर्तयते नटम्।

क्यङ्षो न वा ॥३।३।४३॥

तथैवोदाहृतम्। निद्रायति। निद्रायते वा।

द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ॥३।३।४४॥

अद्युतत्। अद्योतिष्ट। अरुचत्। अरोचिष्ट।

वृद्भ्यः स्यसनोः ॥३।३।४५॥

वर्त्स्यति। वर्तिष्यते। विवृत्सति। विवर्तिषते।

कृपः श्वस्तन्याम् ॥३।३।४६॥

कल्प्तासि। कल्पितासे। चिक्लृप्स्यति। चिकल्पिषते। चिकल्प्सते। इति त्रैरूप्यम्॥ इति पदव्यवस्था॥

अथ भावोक्तिकर्मोक्तिरूपद्विविधवक्तोक्तिसाधनम् । यथा तत्र तत्साप्यादिना आत्मनेपदमेव ।

क्यः शिति ॥३।४।७०॥

सर्वस्माद्धातोर्भावकर्मविहिते शिति क्यः स्यात् । अत्र कर्मणः प्रत्ययेनोक्तत्वात् क्रियायाः कर्मापेक्षार्थवचनानि । पठ्यते ग्रन्थः । पठ्येते श्लोकौ । पठ्यन्ते शास्त्राणि । भावो भावना । उत्पादना क्रिया । सा च धात्वर्थेन सर्वधातुवाच्या । भावार्थप्रत्ययेन सैवानूद्यते । युष्मदस्मद्भ्यां सामानाधिकरण्याभावादन्यदर्थ एव । विभक्तिवाच्याया भावनाया अद्रव्यरूपत्वेन द्वित्वाद्यप्रतीते र्न द्विवचनादि किन्तु एकवचनमेव । तस्यौत्सर्गिकत्वेन संख्यानपक्षेत्वात् । अनुक्तत्वात्कर्तरि तृतीया । त्वया मया अन्यैश्च भूयते । अद्यतन्याम् ॥

भावकर्मणोः ॥३।४।६८॥

सर्वस्माद्धातोर्भावकर्मविहिते अद्यतन्यास्ते परे ञिच्प्रत्ययः स्यात्तलुक् च ।

स्वरग्रहदृशहन्भ्यः स्यसिजाशीःश्वस्तन्यां ञिट् वा ॥३।४।६९॥

स्वरान्ताद्ग्रहादेश्च विहितेषु भावे कर्मणि चार्थे स्यसिजाशीःश्वस्तनीषु ञिट्प्रत्ययो वा स्यात् । अनिटां धातूनामिड्विधानार्थं सेटां धातूनामिटो ञिट्कथनात्पाक्षिकवृद्धिविधानार्थमिदं सूत्रम् । अभावि । भाविषीष्ट । भविषीष्ट । भाविता । भविता । भाविष्यते । भविष्यते । अभाविष्यत । अभविष्यत । परोक्षायां बभूवे । पठ्यते । अपाठि । अपठिषाताम् । अपठिषत । पेठे । पठिषीष्ट । पठिता । पठिष्यते । अपठिष्यत ।

रिः शक्याशीर्ये ॥४।३।११०॥

क्रियते । अकारि । अकारिषाताम् । अकृषाताम् । अकारिषत । अकृषत । चक्रे । कारिषीष्ट । कृषीष्ट । कर्ता । कारिता । करिष्यते । कारिष्यते । अकारिष्यत । अकरिष्यत ।

ईर्व्यञ्जनेऽयपि ॥४।३।९७॥

गीयते । पीयते । स्थीयते । सीयते । दीयते ।

आत ऐः कृञ्ञौ ॥४।३।५३॥

आदन्तस्य धातोर्ञ्णिति कृति ञौ च ऐः स्यात् । अदायि । अदायिषाताम् । पक्षे ।

इश्च स्थादः ॥४।३।४१॥

अदिषाताम् । अदिषत । ददे । दायिषीष्ट । दासीष्ट । दायिता । दाता । दायिष्यते । दास्यते । अनुपूर्वत्वे सकर्मकस्य भूधातोः । अनुभूयते सुखं स्वामिना । अनुभूयसे त्वं मया शास्त्री । अनुभूयेऽहं जनैर्ज्ञानी । अन्वभावि भवो भवता । ण्यन्तत्वे । भाव्यते । णेर्लुकि । अभावि । अभाविषाताम् । अभावयिषाताम् । भावयाञ्चक्रे । भावयाम्बभूवे । भावयामहे । परोक्षायामेकारे न हकार इति पाणिनिः । भाविषीष्ट । भावयिषीष्ट । भाविता । भावयिता । भाविष्यते । भावयिष्यते । सन्नन्तत्वे तु । बुभूष्यते । अबुभूषिष्ट । बुभूषाञ्चक्रे । बुभूषिषीष्ट । बुभूषिता । बुभूषिष्यते । यङन्ते । बोभूय्यते । अबोभूयिष्ट । बोभूयाञ्चक्रे । बोभूयिषीष्ट । बोभूयिष्यते । यङ्लुपि । अबोभूविष्ट । बोभूयाञ्चक्रे । बोभाविषीष्ट । बोभविता । बोभाविता । स्तूयतेऽर्हन् । अस्तावि । अस्ताविषाताम् । अस्तोषाताम् । तुष्टुवे । स्ताविषीष्ट । स्तोषीष्ट । स्ताविता । स्तोता । स्ताविष्यते । स्तोष्यते ।

क्ययङाशीर्ये ॥४।३।१०॥

संयोगाददन्ताद्धातोरर्तेश्च क्ये यङि आशिषि ये गुणः स्यात् । अर्यते । स्मर्यते । आरिता । अर्ता । परत्वान्नित्यत्वाच्च ञिट् । संस्क्रियते । औपदेशिकसंयोगग्रहणात्क्ययङाशीर्ये (४।३।१०) इति न गुणः । नो व्यञ्जने (४।२।४५)ति न लुक् । स्रस्यते । उदित्वात् । नन्द्यते । नात्र नस्य लुक् । यजादेर्वृति । इज्यते ।

क्ङिति यि शय् ॥४।३।१०५॥

शीङः । शय्यते ।

तनः क्ये ॥४।२।६३॥

अस्य आकारोऽन्तादेशो वा स्यात् । तायते । तन्यते ।

ये न वा ॥४।२।६२॥

जायते । जन्यते । सायते । सन्यते । खायते । खन्यते ।

तपः कर्त्रनुतापे च ॥३।४।९१॥

तपेर्धातोः कर्मकर्तर्यनुतापे चार्थे ञिच् न स्यात् । अनुतापग्रहणाद्भावे कर्मणि च । अन्ववातप्त कितवः स्वयमेव । कर्तरि । अतप्त तपांसि साधुः । अनुतापेच । अन्वतप्त चैत्रेण । अन्ववातप्त पापः पापकार्येण । पापकार्यं कर्तृ । तेनाभ्याहत इत्यर्थः । कर्मण्यद्यतनी । धीयते । अधायि । अधायिषाताम् । अधिषाताम् । अग्लायिषाताम् । अग्लासाताम् । हन्यते ।

ञिणवि घन् ॥४।३।१०१॥

हन्तेर्धातोः। अघानि। अघानिषाताम्। अहसाताम्। पक्षे वधादेशो। अवधि। अवधिषाताम्। अघानिष्यत। अहनिष्यत। गृह्यते। अग्राहि। अग्राहिषाताम्। अग्रहीषाताम्। अग्राहिढ्वम्। अग्राहिध्वम्। अग्रहीध्वम्। अग्रहीढ्वम्। जगृहे। ग्राहिषीष्ट। ग्राहिषीढ्वम्। ग्रहीषीढ्वम् २। ग्राहिता। ग्रहिता। ग्राहिष्यते। दृश्यते। अदर्शि। अदर्शिषाताम्। सिचः किल्वान्नादन्तः। अदृक्षाताम्। ददृशे। दर्शिषीष्ट। दृक्षीष्ट। दर्शिता। द्रष्टा। दर्शिष्यते। द्रक्ष्यते। गिरतेरद्यतन्यां ध्वमि चतुरधिकशतम्। तथाहि। ञिटी न दीर्घः। अगारिध्वम्। पक्षे त्विटि वृतो नवे (४।४।३५) ति वा दीर्घः। अगरिध्वम्। अगरीध्वम्। एषां त्रयाणां लत्वं ढत्वं द्वित्वत्रयं चेति पञ्चवैकल्पिकानि इति षण्णवतिः। इट्सिजाशिषोरात्मने (४।४।३६) इति विकल्पादिड्भावे ऋवर्णादि (४।३।३६) ति किल्वम्। ऋतां क्ङितीर् (४।४।११६) भ्वादेर्नामिन (२।१।६३) इति दीर्घः। नाम्यन्तात्परोक्षाद्यतन्याशिषो धो ढ (२।१।८०) इति नित्यं ढत्वम्। अगीर्ढ्वम्। ढवमानां द्वित्वविकल्पेऽष्टौ। उक्तषण्णवत्या सह सङ्कलने उक्ता संख्या सिद्धा। वेटि दीर्घं यावदीर्घे लत्वे द्वित्वत्रये तथा। विकल्पेनेष्टरूपाणां शतं वेदाधिकं मतम् ॥ १ ॥ प्रयोक्तृव्यापारे णिग् कर्मणि क्यः णिलुक् च। शम्यते मोहो देवदत्तेन। घटादे ह्रस्वो दीर्घस्तु वा ञिणम्परे (४।२।३४) इति शामिता। शमिता। शमयिता। शामिष्यते। शमिष्यते। शमयिष्यते यङन्ताण्णिचि। शंशम्यते। अशंशामि। अशंशमि। शंशामिता। शंशमिता। शंशमयिता। यङ्लुबन्ताण्णिचि अप्येवम्। भाष्यमते ञिटिर्दीर्घो नेति विशेषः। ण्यन्तत्वाभावे शम्यते मुनिना। अशामि। अशमि। अमोऽकम्यमिचमः (४।२।२६) आचामि। अकामि। अवामि। वध हिंसायां व्यञ्जनान्तः। न जनवध (४।३।५४) इति न वृद्धिः अवधि। जागुर्ञिणवि (४।३।५२) इति वृद्धौ अजागारि।

भञ्जेर्ञौ वा ॥४।२।४८॥

भञ्जेरुपान्त्यस्य ञौ परे वालुक् स्यात्। अभाजि। अभञ्जि।

ञिख्णमोर्वा ॥४।४।१०६॥

लभतेर्ञौ ख्णमि च परे स्वरात्परो नोऽन्तो वा स्यात्। अलम्भि। अलाभि।

उपसर्गात्खल्घञोश्च ॥४।४।१०७॥

उपसर्गात्परस्य लभतेः खल्घञोश्च तथा ञिख्णमोः परयोः स्वरात्परोऽनोऽन्तो भवति। प्रालम्भि। द्विकर्मकाणां तु—'गौणं कर्म दुहादीनां प्रत्ययो वक्ति कर्मजः। न्यादीनां कर्मणो मुख्यस्योक्तत्वे प्रत्यया यथा ॥ १ ॥ गत्यर्थाकर्मकाणां णिगन्तानां मुख्यकर्मणि। बोधाहारार्थशब्दकर्मकाणां तु ण्यन्तानामुभयत्र ॥ २ ॥

अथ कर्मकर्तृप्रक्रिया।

यदा सौकर्यातिशयं द्योतयितुं कर्तृव्यापारो न विवक्ष्यते तदा कारकान्तराण्यपि कर्तृसंज्ञां लभन्ते। स्वव्यापारे स्वतन्त्रत्वात्। तेन पूर्वं करणादिसत्त्वेऽपि सम्प्रति कर्तृत्वात् कर्तरि विभक्तिः। साध्वसिश्छिनत्ति। काष्ठानि पचन्ति। स्थाली पचति। कर्मणस्तु कर्तृत्वविवक्षायां प्राक् सकर्मका अपि प्रायेणाकर्मकाः स्युः। तेभ्यो भावे कर्तरि च विभक्तिः। पच्यते ओदनेन। भिद्यते काष्ठेन। कर्तरि तु।

एकधातौ कर्मक्रिययैकाकर्मक्रिये ॥३।४।८६॥

एकस्मिन् धातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वं दृष्ट्या एकाऽभिन्ना सम्प्रत्यकर्मिका क्रिया यस्य तस्मिन् कर्तरि कर्मकर्तृरूपे धातोर्ञिक्यात्मनेपदानि स्युः। उक्तं च,

"यत्र कर्मैव कर्तृत्वं याति कर्ता तु नोच्यते।
ञिक्यात्मनेपदं धातोरुक्तिः सा कर्मकर्तरि॥ १॥"

कर्तर्युक्तत्वात्प्रथमोच्यते। पच्यते ओदनः। भिद्यते काष्ठम्। अपाचि। अभेदि। अकारि कटः स्वयमेव। करिष्यते कटः स्वयमेव। ननु भावे विभक्तौ कर्तुर्द्वितीया स्यात् कर्तर्येव कर्मविवक्षणात्। इति चेन्न। विभक्तिवाच्य एव कर्ता कर्म क्रियामनुबध्नाति। तत एव भावे प्रत्ययादीनामुपस्थितिः। अतएव कृत्यक्तखलर्थाः कर्मकर्तरि न स्युः किन्तु भाव एव। भेत्तव्यं कुसूलेन। ननु पचिभिद्योः कर्मस्थां कर्मक्रिययेति किम्? करणाधिकरणाभ्यामभिन्नक्रिये पूर्वोक्ते साध्वसिश्छिनत्तीत्यादौ मा भूत्। एकक्रिय इति किम्? स्रवत्युदकम् कुण्डिका। स्रवत्युदकम् कुण्डिकायाः। अत्र विसृजति निष्क्रामतीति क्रियाभेदान्नैकक्रियत्वम्। अकर्मकक्रिय इति किम्? भिद्यमानः कुसूलः पात्राणि भिनत्ति। किञ्च कर्तृस्थक्रियेभ्योऽपि माभूत् कर्मक्रिययेत्यत्र कर्मपदोपादानात्। गच्छति ग्रामः। आरोहति हस्तीति। यत्र कर्मणि क्रियाकृतो विशेषो दृश्यते यथा पक्वेषु तण्डुलेषु यथा वा छिन्नेषु काष्ठेषु तत्र कर्मस्था क्रिया भिन्ना तुल्या नेतरत्र। नहि पकापक्वतण्डुलेष्विव गतागतग्रामेषु वैलक्षण्यमुपलक्ष्यते। करोतिरुत्पादनार्थं उत्पत्तिश्च कर्मस्था। अनेन कारिष्यते घट इत्यादियत्नार्थधातोर्न कर्मकर्तृजा उक्तिः। अकर्मक्रिय इति कर्तृविशेषणात्।

पचिदुहेः ॥३।४।८७॥

पचिदुहिभ्यामेकधातौ कर्मस्थक्रियया पूर्वदृष्ट्या अकर्मिकया सकर्मिकया वा एकक्रिये कर्तरि कर्मकर्तृरूपे ञिक्यात्मनेपदानि स्युः। अपवादविषयमुक्त्वा। अपा-

---

१ क्रिया विक्लृतिर्द्विधाभवनं च। सैव इदानीं कर्तृस्था ननु तत्तुल्या—सत्यं—कर्मत्वकर्तृत्वावस्थाभेदोपाधिकं तत्समानाधिकरणक्रियाया भेदमाश्रित्य व्यवहारः पं. वर्षानन्दमिश्रः।

२ एतेन पचतिपाकं करोतीतिविवरणाद्व्यापारस्य यत्ने शक्तिरिति नैयायिकोक्तिः परास्ता.

च्चि ओदनः स्वयमेव । पच्यते ओदनः स्वयमेव । अदोहि गौः स्वयमेव । अदुग्ध गौः स्वयमेव । अधुक्षत । औदुम्बरं फलं पचति वायुः । उदुम्बरः फलं पच्यते । अकर्मकस्य पूर्वेण सिद्धे सकर्मकार्थं वचनम् ।

तपेस्तपःकर्मकात् ॥३।४।८५॥

तपःकर्मकात् तपेरर्थान्तरे वृत्तेः कर्तरि ञिक्यात्मनेपदानि स्युः । अन्वतप्त तपः साधुः । तेपे तपांसि साधुः । तपिरत्र करोत्यर्थः ।

न कर्मणा ञिच् ॥३।४।८८॥

पचिदुहोः कर्मणा योगेऽनन्तरोक्ते कर्तरि ञिच् न स्यात् । अपक्तोदुम्बरः फलं स्वयमेव । अदुग्ध गौः पयः स्वयमेव ।

रुधः ॥३।४।८९॥

रुधो धातोरनन्तरोक्ते कर्तरि ञिच् न स्यात् । अरुद्ध गौः स्वयमेव ।

स्वरदुहो वा ॥३।४।९०॥

स्वरान्ताद्धातोर्दुहेश्चानन्तरोक्ते कर्तरि ञिच् वा स्यात् । अकृत अकारि कटः स्वयमेव । अलविष्ट अलावि केदारः स्वयमेव । अदुग्ध अदोहि गौः स्वयमेव ।

णिस्नुश्र्यात्मनेपदाकर्मकात् ॥३।४।९२॥

ण्यन्ताद्धातोः स्नुश्रिभ्यां च तथाऽऽत्मनेपदविषये विधौ अकर्मकेभ्यश्च कर्मकर्तरि ञिच् न स्यात् । पचत्योदनं चैत्रः । तं प्रायुक्त अपीपचत् ओदनं चैत्रेण मैत्रः । पुनरोदनस्य सुकरत्वेन कर्तृत्वे अपीपचतौदनः स्वयमेव । प्रास्नावीद्गां देवदत्तः । प्रास्नोष्ट गौः स्वयमेव ।

स्नोः ॥४।४।५२॥

स्नोः परस्य स्ताद्यशित आदिरिट् स्यात् नत्वात्मनेपदे । उदशिश्रियत् दण्डं दण्डी । उदशिश्रियद् दण्डः स्वयमेव । आत्मनेपदाकर्मकः । व्यकार्षीत् सैन्धवं चैत्रः वल्गयति सेत्यर्थः । व्यकृत सैन्धवः स्वयमेव । विकरोति धातुर्वल्गनेऽन्तर्भूतणिगर्थः कर्मस्थक्रियः ।

सृजः श्राद्धे ञिक्यात्मने तथा ॥३।४।८४॥

सृजो धातोः श्रद्धावति कर्तरि ञिक्यात्मनेपदानि स्युः । तथा यथापूर्वविहितानि । असर्जि मालां धार्मिकः । सृज्यते मालां धार्मिकः । स्रक्ष्यते मालां धार्मिकः ।

भूषार्थसन्किरादिभ्यश्च ञिक्यौ ॥३।४।९३॥

भूषार्थेभ्यः सन्नन्तेभ्यः किरादिभ्यश्चकारात् णिस्रुश्र्यात्मनेपदाकर्मकेभ्यो धातुभ्यः कर्मकर्तरि ञिक्यौ न स्तः। अलमकार्षीत्कन्यां चैत्रः। अलमकृत कन्या स्वयमेव। एवमलङ्करिष्यते कन्या स्वयमेव। अचिकीर्षत्कटं चैत्रः। अचिकीर्षिष्ट चिकीर्षिष्यते। चिकीर्षते कटः स्वयमेव। प्रस्नुते गौः स्वयमेव। उच्छ्रयते दण्डः स्वयमेव। आत्मनेपदाकर्मकः। विकुर्वते सैन्धवाः स्वयमेव। व्यकृत। व्यकृषाताम्। व्यकृषत।

कुषिरञ्जेर्व्याप्ये वा परस्मै च ॥३।४।७४॥

कुषिरञ्जिभ्यां व्याप्ये कर्तरि शिद्विषये परस्मैपदं वा स्यात्। तत्सन्नियोगे श्यश्च नत्वात्मनेपदे। कुष्णाति चैत्रः पादम्। कुष्यति कुष्यते वा पादः स्वयमेव। रज्यति रज्यते वा वस्त्रं स्वयमेव। कोषिषीष्ट। रंक्षीष्ट॥ इति कर्मकर्तरि-प्रक्रिया॥

अथ विभक्त्यर्थाः।

वा काङ्क्षायाम्[1] ॥५।२।१०॥

स्मृत्यर्थे धातावुपपदे सति यद्ययदि वा प्रयुज्यमाने प्रयोक्तुः क्रियान्तराकाङ्क्षायां सत्यां भूतानद्यतनेऽर्थे धातोर्भविष्यन्ती वा स्यात्। स्मरसि मित्र यत्कश्मीरेषु वत्स्यामः, यत्तत्रौदनं भोक्ष्यामहे?

हशश्वद्युगान्तःप्रच्छ्ये ह्यस्तनी च ॥५।२।१३॥

हे शश्वति च प्रयुज्यमाने युगान्तःप्रष्टव्ये च भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोर्ह्यस्तनी परोक्षा च विभक्ती स्तः। इति हाकरोत्। इति ह चकार। शश्वदकरोत्। शश्वच्चकार। प्रच्छये किम्? अगच्छस्त्वं मथुरां जगन्थ वा? वेत्येव सिद्धे ह्यस्तनीग्रहणात् स्मृत्यर्थयोगेऽपि ह्यस्तनी एव। स्मरसि मित्र कश्मीरेष्विति-हाध्यैमहि।

ननौ पृष्टोक्तौ सद्वत् ॥५।२।१७॥

ननु शब्दे उपपदे पृष्टोक्तौ भूतार्थेऽपि वर्तमाना स्यात्। शत्रानशावपि। किमकार्षीः कटं चैत्र? ननु करोमि भोः।

---

१ आकाङ्क्षा च यत्पदविशेष्यकाव्यवहितोत्तरत्वादिसम्बन्धेन यत्पदप्रकारकज्ञानव्यतिरेकप्रयुक्तो यादृशशाब्दबोधाभावस्तादृशशाब्दबोधे तत्पदे तत्पदवत्त्वम्—

नन्वोर्वा ॥५।२।१८॥

ननु इत्येतयोः शब्दयोरुपपदयोः पृष्टोक्तौ भूते वर्तमाना वा स्यात्। किमकार्षीः कटं चैत्र? न करोमि भोः। नाकार्षम्। कस्तत्रावोचत्। अहं नु ब्रवीमि। अहं न्ववोचम्।

शत्रानशावेष्यति तु सस्यौ ॥५।२।२०॥

वर्तमानार्थे वर्तमानाद्धातोः शत्रानशौ स्तः, एष्यति काले तु स्यप्रत्ययसहितौ शत्रानशौ स्तः। यान्। यान्तौ। यान्तः। शयानः। शयानौ। शयानाः। निरस्यन्। निरस्यमानः। समानविषयत्वाद्वर्तमानाऽपि। याति। यातः। यान्ति।

तौ माङ्याक्रोशेषु ॥५।२।२१॥

माङि उपपदे आक्रोशे गम्यमाने सति शत्रानशौ स्तः। मा पचन् वृषलो ज्ञास्यति। मा पचमानोऽसौ मर्तुकामः।

वा वेत्तेः क्वसुः ॥५।२।२२॥

वर्तमानार्थे वेत्तेः क्वसुर्वा स्यात्। तत्त्वं विद्वान्। पक्षे विदन्। संविदानः।

स्मे च वर्तमाना ॥५।२।१६॥

भूतानद्यतने परोक्षेऽपरोक्षे चार्थे वर्तमानाद्धातोः स्मशब्दे पुरादौ चोपपदे वर्तमाना विभक्तिर्भवति। इति स्मोपाध्यायः कथयति। पृच्छति स्म पुरोधसम्। वसन्तीह पुरा छात्राः।

वाद्यतनी पुरादौ ॥५।२।१५॥

परोक्ष इति निवृत्तम्। भूतानद्यतने परोक्षेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः पुरादावुपपदे अद्यतनी विभक्तिर्वा भवति। अपरोक्षे ह्यस्तन्याः परोक्षे तु परोक्षाया अपवादः। अवात्सुरिह पुरा छात्राः। अवसन्निह पुरा छात्राः। ऊषुरिह पुरा छात्राः। वावचनात् पक्षे यथाप्राप्ति। भूतमात्रविवक्षाया अद्यतन्याः सिद्धौ पुरादियोगे तद्वचनं स्मृत्यर्थहशश्वत्सयोगे सामान्यविवक्षयाऽद्यतनी न भवतीतिज्ञापनार्थम्।

कदाकर्ह्योर्न वा ॥५।३।८॥

एतयोर्योगे वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमाना वा। पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यौ वा। कदा भुङ्क्ते, भोक्ष्यते, भोक्ता वा? कर्हि भुङ्क्ते भोक्ष्यते वा भोक्ता।

किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥५।३।९॥

किंवृत्ते उपपदे प्रष्टुर्लिप्सायां गम्यायां वत्स्यर्त्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना वा भवति। पक्षे भविष्यन्तीश्वस्तन्यौ। को भवतां भिक्षां ददाति। दास्यति दाता वा।

लिप्स्यसिद्धौ ॥५।३।१०॥

लब्धुमिष्यमाणो लिप्स्यः । तस्य सिद्धौ स्वर्गाद्यवाप्तिलक्षणायां गम्यमानायां वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोर्वर्तमाना वा स्यात् । पक्षे प्राग्वत् । योऽन्नं ददाति दास्यति दाता वा स स्वर्गं याति यास्यति याता वा ।

पञ्चम्यर्थहेतौ ॥५।३।११॥

पञ्चम्यर्थः प्रैषादिः, तस्य हेतुर्निमित्तं तस्मिन्नर्थे वर्त्स्यति वा वर्तमाना स्यात् । पक्षे प्राग्वत् । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा । अथ त्वं सूत्रमधीष्व ।

सप्तमी चोर्द्ध्वमौहूर्तिके ॥५।३।१२॥

ऊर्द्ध्वमुहूर्ताद्भवः ऊर्द्ध्वमौहूर्तिकः पञ्चम्यर्थहेतौ वर्त्स्यत्यर्थधातोः सप्तमी वर्तमाना च विभक्तिर्वा स्यात् । पक्षे प्राग्वत् । ऊर्द्ध्वमुहूर्तादुपाध्यायश्चेदागच्छेद् आगच्छति आगमिष्यति आगन्ता वा । अथ त्वं तर्कमधीष्व ।

सत्सामीप्ये सद्वद्वा ॥५।४।१॥

सतो वर्तमानस्य सामीप्ये भूते भविष्यति चार्थे धातोर्वर्तमानवत्प्रत्ययाः स्युः । सतीतिसूत्रादारभ्यापादपरिसमाप्तेर्ये विहिताः प्रत्यया भूतभविष्यतोर्वाऽतिदिश्यन्ते । कदा चैत्रागतोऽसि ? अयमागच्छामि । आगच्छन्तमेव मां विद्धि । वावचनाद्यथाप्राप्तम् । अयमागमम् । एषोऽस्मि आगतः । कदा चैत्र गमिष्यसि ? एष गच्छामि । गच्छन्तमेव मां विद्धि । पक्षे एष गमिष्यामि । गन्तास्मि । गमिष्यन्तमेव मां विद्धि ।

भूतवच्चाशंस्ये वा ॥५।४।२॥

अनागतस्य प्रियस्यार्थस्य आशंसनं प्राप्तुमिच्छा आशंसा तद्विषय आशंस्यः, तस्मिन्नर्थे वर्तमानाद्धातोर्भूतवच्चकारात्सद्वच्च प्रत्यया वा स्युः । आशंस्यस्य भविष्यदर्थत्वादयमतिदेशः । वा ग्रहणाद्यथाप्राप्तं च । उपाध्यायश्चेदागमत् एते तर्कमधीमहे । पक्षे उपाध्यायश्चेदागमिष्यति एते तर्कमध्यगीष्महि । उपाध्यायश्चेदागतः एतैस्तर्कोऽधीतः । स चेदागच्छति एते तर्कमध्येषामहे । उपाध्यायश्चेदागन्ता एते तर्कमध्येतास्महे । सामान्यातिदेशेन विशेषस्यानतिदेशाद् ह्यस्तनीपरोक्षे न स्याताम् ।

क्षिप्राशंसार्थयोर्भविष्यन्तीसप्तम्यौ ॥५।४।३॥

क्षिप्रार्थे आशंसार्थे चोपपदे आशंसार्थधातोः क्रमाद्भविष्यन्तीसप्तम्यौ भवतः । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत् आगमिष्यति आगन्ता क्षिप्रमाशु त्वरितमरंशीघ्रमेते सिद्धान्तमध्येष्यामहे । क्षिप्रार्थेनेति वक्तव्ये भविष्यन्तीवचनं

श्वस्तनी विषये भविष्यन्ती स्यादित्येवमर्थम् । उपाध्यायश्चेच्छः शीघ्रमागमिष्यति एते श्वः शीघ्रमध्येष्यामहे । आशंसार्थे खल्वपि । उपाध्यायश्चेदागच्छति आगमत् आगमिष्यति आगन्ता आशंसे अवकल्पये सम्भावये युक्तोऽधीयीय । द्वयोरुपपदयोः सप्तम्येव परत्वात् । अहमाशंसे क्षिप्रमधीयीय ।

सम्भावने सिद्धवत् ॥५।४।४॥

हेतोः शक्तिविशेषः, श्रद्धानं सम्भावनं तस्मिन्विषयेऽसिद्धेऽपि वस्तुनि सिद्धवत्प्रत्ययाः स्युः । "समये चेत्प्रयत्नोऽभूदुदभूवन् विभूतयः । इषे चेन्माधवोऽवर्षीत्समापत्सत शालयः ॥ १ ॥"

नानद्यतनः प्रबन्धासत्त्योः ॥५।४।५॥

धात्वर्थस्य क्रियायाः प्रबन्धे सातत्ये आसत्तौ सामीप्ये गम्यमाने धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न स्यात् । ह्यस्तनीश्वस्तन्योः प्रतिषेधः । यावज्जीवं भृशमन्नमदात् । यावज्जीवं भृशमन्नं दत्तवान् । यावज्जीवं भृशमन्नं दास्यति । आसत्तौ येयं पौर्णमास्यतिक्रान्ता तस्यां जिनमहः प्रावर्तिष्ट । प्रवृत्तः । येयं पौर्णमास्यागामिनी तस्यां जिनपूजामहः प्रवर्तिष्यते ।

एष्यत्यवधौ देशस्यार्वाग्भागे ॥५।४।६॥

देशस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे देशस्यैवार्वाग्भागे य एष्यन्नर्थस्तत्र वर्तमानाद्धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो न स्यात् । योऽयमध्वागन्तव्य आशत्रुञ्जयात् तस्य यदवरं वलभ्यास्तत्र द्विरोदनं भोक्ष्यामहे । द्विः सक्तून् पास्यामः ।

कालस्यानहोरात्राणाम् ॥५।४।७॥

देशवत्कालस्यापि विषये विधिः परमहोरात्रवर्जम् । न चेत्सोऽर्वाग्भागोऽहोरात्रसम्बन्धि भवतीत्यर्थः । योऽयमागामिसंवत्सरस्तस्य यदवरमाग्रहायण्यास्तत्र जिनपूजां करिष्यामोऽतिथिभ्यो दानं दास्यामहे । अनहोरात्राणामिति किम् ? योऽयं मास आगामी तस्य योऽवरः पञ्चदशरात्रस्तत्र युक्ता द्विरध्येतास्महे ।

परे वा ॥५।४।८॥

कालस्य योऽवधिस्तद्वाचिन्युपपदे कालस्य परभागेऽनहोरात्रसम्बन्धिनि य एष्यन्नर्थस्तत्र धातोरनद्यतनविहितः प्रत्ययो वा स्यात् । आगामिनो वर्षस्याग्रहायण्याः परस्ताद्द्विः सूत्रमध्येष्यामहे । अध्येतास्महे वा । कालस्येत्येव । आशत्रुञ्जयाद्गन्तव्येऽध्वनि वलभ्याः परस्ताद्द्विरोदनं भोक्तास्महे । प्रबन्धासत्तिविवक्षायामपि परत्वादयमेव विकल्पः । आगामिनः संवत्सरस्य आग्रहायण्याः परस्तादविच्छिन्नं सूत्रमध्येष्यामहे ।

भूते ॥५।४।१०॥

भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सप्तम्यर्थे क्रियातिपत्तौ क्रियातिपत्तिः स्यात् ।

सप्तम्युताप्योर्बाढे ॥५।४।२१॥

इत्यारभ्य सप्तम्यर्थेऽनेन विधानम् । ततः पूर्वं वोतात्प्रागि(५।४।११)ति विकल्पो वक्ष्यते । दृष्टो मया तव पुत्रोऽन्नार्थी चङ्क्रम्यमाणोऽपरश्च अतिथ्यर्थी यदि स तेन दृष्टोऽभविष्यत् । उताभोक्ष्यत अप्यभोक्ष्यत न तु दृष्टोऽन्येन पथा गत इति न भुक्तवान् ।

वोतात्प्राक् ॥५।४।११॥

सप्तम्युताप्योर्बाढे ॥५।४।२१॥

इत्यत्र यदुतशब्दसङ्कीर्तनं ततः प्राक् सप्तमीनिमित्ते क्रियातिपत्तौ सत्यां क्रियातिपत्तिर्वा स्याद्भूतेऽर्थे । कथं नाम संयतः सन् अनागाढे तत्र भवानाधाय कृतमसेविष्यत धिग्गर्हामहे । पक्षे यथाप्राप्तम् । कथं सेवेत धिग्गर्हामहे ।

क्षेपेऽपिजात्वोर्वर्तमाना ॥५।४।१२॥

क्षेपो गर्हा । तस्मिन् वर्तमाने ऽपि जात्वोरुपपदयोर्वर्तमाना विभक्तिर्भवति । कालसामान्ये विधानात् कालविशेषे विहिताः प्रत्ययाः परत्वादनेन बाध्यन्ते । अपि तत्र भवान् जन्तून् हिनस्ति । जातु तत्र भवान् भूतान् हिनस्ति । कालत्रयेऽप्ययं विधिः ।

कथमि सप्तमी च वा ॥५।४।१३॥

वाक्षेप इत्येव । कालत्रयेऽप्ययं विधिः । कथं धर्मं त्यजेः । त्यजसि वा । पक्षे कालत्रयविभक्तयः ।

किंवृत्ते सप्तमीभविष्यन्त्यौ ॥५।४।१४॥

क्षेप इत्येव । नात्र विकल्पः । सर्वविभक्त्यपवादः । किं तत्र भवाननृतं ब्रूयात् वक्ष्यति वा । भूते क्रियातिपत्तौ चान्तिमा विभक्तिरपि । किं तत्र भवाननृतमवक्ष्यत् । पक्षे ब्रूयात् । वक्ष्यति । अश्रद्धामर्षेऽन्यत्रापि ॥ अश्रद्धायां न श्रद्दधे न सम्भावयामि नावकल्पयामि तत्रभवान्नामादत्तं गृह्णीयात् । ग्रहीष्यति । एवं किंवृत्तेरपि ॥ अमर्षे न मर्षयामि न क्षमे धिग् मिथ्या नैतदस्ति तत्रभवान्नामादत्तम् आददीत । आदास्यते वा । पक्षे भूते क्रियातिपाते वाऽन्तिमा । न श्रद्दधे न मर्षयामि तत्रभवानदत्तमग्रहीष्यत् । पक्षे गृह्णीयात् । गृहीष्यति ।

किं किलास्त्यर्थयोर्भविष्यन्ती ॥५।४।१६॥

अश्रद्धामर्षयोर्भविष्यन्ती स्यात् न सप्तमी । न श्रद्दधे न क्षमे किं किल

नाम तत्रभवान् परदारान् उपकरिष्यते । अस्त्यर्था अस्तिभवतिविद्यतयः । न श्रद्दधे अस्ति भवति विद्यते वा यत्तत्र भवान् परदारान् गमिष्यति । अत्र सप्तमी निमित्तं नास्तीति नान्तिमा ।

जातु यद् यदायदौ सप्तमी ॥५।४।१७॥

एतेषूपपदेषु अश्रद्धामर्षयोर्गम्यत्वे सप्तमी स्यान्न भविष्यन्ती । न श्रद्दधे न क्षमे जातु तत्र भवान् सुरां पिबेत् । यत्तत्र भवान् सुरां पिबेत् । यदा तत्र भवान् सुरां पिबेत् । यदि तत्रभवान् सुरां पिबेत् । अत्रापि भूते क्रियातिपाते वान्तिमा । न श्रद्दधे न क्षमे जातु तत्र भवान् सुरामपास्यत् । पक्षे पिबेत् । भविष्यति तु नित्यम् । जातु तत्र भवान् सुरामपास्यत् ।

क्षेपे च यच्चयत्रे ॥५।४।१८॥

गर्हायां यच्च यत्रेतिशब्दयोगे अश्रद्धामर्षयोर्गम्यत्वे सप्तमी । अश्रद्धामर्षयोर्भविष्यन्त्याः क्षेपे तु सर्वविभक्तीनामपवादः । क्षेपे धिग्गर्हामहे यच्च तत्रभवान् अस्मानाक्रोशेत् । यच्चस्थाने यत्रपदक्रमणेऽप्येवम् । न श्रद्दधे न क्षमे यच्च यत्र वा तत्रभवान् अकल्प्यं सेवेत । अत्रापि सप्तमीनिमित्तमस्तीति भूते क्रियातिपाते वा क्रियातिपत्तिः । चित्रमेतत् यच्च यत्र वा तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत । पक्षे सेवेत । एष्यति तु नित्यं चित्रं यच्च यत्र वा तत्र भवानकल्प्यमसेविष्यत ।

शेषे भविष्यन्त्ययदौ ॥५।४।२०॥

यच्च यत्राभ्यां विनाऽन्यदुपपदं शेषः । तत्र चित्रे गम्ये भविष्यन्त्ययदौ । सर्वविभक्त्यपवादः । चित्रं मूको नाम धर्मं वक्ष्यति । नान्तिमाऽत्र । अयदाविति किम् ? चित्रं यदि सम्भुञ्जीत ।

सप्तम्युताप्योर्बाढे ॥५।४।२१॥

सर्वविभक्त्यपवादः । उत कुर्यात् । अपि कुर्यात् । बाढं करिष्यतीत्यर्थः । उताकरिष्यत् । अप्यकरिष्यत् । वोतात्प्रागिति निवृत्तम् । इतःप्रभृति सप्तमीनिमित्ते सति भूते भविष्यति च क्रियातिपत्तिरित्यर्थः । बाढ इति किम् ? उत दण्डः पतिष्यति । प्रश्नो गम्यते ।

सम्भावनेऽलमर्थे तदर्थानुक्तौ ॥५।४।२२॥

अलमर्थः सामर्थ्यम् । तद्विषये सम्भावने श्रद्धाने गम्येऽलमर्थार्थशब्दाप्रयोगेऽपि सप्तमी स्यात् । सर्वविभक्त्यपवादः । शक्यसम्भावने अपि मासमुपवसेत् । अपि गौतमीयमन्हाधीयीत । अशक्यासम्भावनेऽपि शिरसा पर्वतं भिन्द्यात् । अपि समुद्रं दोर्भ्यां तरेत् ।

---

१ बाढार्थयोरुताप्योरुपपदयोः सप्तमी स्यात्—

अयदि श्रद्धा धातौ न वा ॥५।४।२३॥

सम्भावनार्थे धातावुपपदेऽलमर्थविषये सम्भावने गम्ये धातोः सप्तमी वा स्यात्। यच्छब्दश्चेन्न प्रयुज्यते। श्रद्दधेऽवकल्पयामि भुञ्जीत भवान्। पक्षे यथाप्राप्तम्। भोक्ष्यते भवान्। अभुक्त भवान्। अयदीति किम्? सम्भावयामि यद्भुञ्जीत भवान्। भूते भविष्यति च क्रियातिपातेऽन्तिमा।

सतीच्छार्थात् ॥५।४।२४॥

सतीतिवर्तमानार्थे वर्तमानादिच्छार्थाद्धातोः सप्तमी वा स्यात्। पक्षे तु वर्तमानैव। इच्छेत्। इच्छति वा। उश्यात् वष्टि।

वर्त्स्यति हेतुफले ॥५।४।२५॥

हेतुः कारणं फलं कार्यम्। हेतुभूते फलभूते च वर्त्स्यत्यर्थे वर्तमानाद्धातोः सप्तमी वा स्यात्। यदि गुरूनुपासीत शास्त्रान्तं गच्छेत्। पक्षे। यदि गुरूनुपासिष्यते शास्त्रान्तं गमिष्यति।

कामोक्तावकच्चिति ॥५।४।२६॥

कामो मे भुञ्जीत भवान् इत्यादौ सप्तमी भवत्येव। अकच्चितीति किम्? कच्चिज्जीवति मे माता। इच्छार्थे सप्तमीपञ्चम्यौ॥ नान्या विभक्तयः। इच्छामि भुञ्जीत भवान्। भुङ्क्तां भवान्। एवं कामये प्रार्थयेऽभिलषामि वश्मीत्यादयः। नात्रान्तिमा।

इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी ॥५।४।८९॥

इच्छार्थे धातावुपपदे कर्मभूतात्तुल्यकर्तृकाद्धातोः सप्तमी भवति। भुञ्जीयेति इच्छति। कर्मण इति किम्? इच्छन् करोति। अत्र लक्षणभावः। इच्छामि भुङ्क्तां भवान्। विध्यादयोऽर्थाः सप्तम्याः प्रागुक्ताः। विधौ कटं कुर्यात् करोतु वा भवान्। श्राद्धः पूजां कृत्वा भुञ्जीत। निमन्त्रणे। द्विसन्ध्यमावश्यकं कुर्यात् करोतु वा। आमन्त्रणे। इहासीत। आस्तां वा। अधीष्टे। पुत्रमध्यापयेद्भवान्। सम्प्रश्ने। भो व्याकरणमधीयीय उत सिद्धान्तमधीयीय। अध्यै वा। प्रार्थने। भो ज्योतिषमधीयीय। अध्ययै वा। प्रैषादयोऽप्युक्तचराः। प्रैषो विधिः। भवता कटः कार्यः। भवान् कटं करोतु। भवान् हि प्रेषितोऽनुज्ञातः। भवतोऽवसरः कटकरणे।

सप्तमी चोर्द्धमौहूर्तिके ॥५।४।३०॥

ऊर्द्धमौहूर्तिकेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः प्रैषादिषु गम्यमानेषु सप्तमी कृत्याः पञ्चमी च स्युः। ऊर्द्धमुहूर्तात् कटं कुर्यात् करोतु वा भवान्। कार्यो वा कटो भवता।

---

१ इच्छा प्रवेदनगम्ये सप्तमी स्यात्। नतु कश्चित् प्रयोगे–

स्मे पञ्चमी ॥५।४।३१॥

स्मशब्दे उपपदे प्रैषादिषु ऊर्द्ध्वमौहूर्तिके वर्तमानाद्धातोः पञ्चमी भवति। ऊर्द्ध्वमुहूर्ताद्भवान् कटं करोतु स्म। कृत्यसप्तम्यपवादः।

अधीष्टौ ॥५।४।३२॥

अध्येषणायां गम्यमानायां स्मे उपपदे धातोः पञ्चमी स्यात् न सप्तमी। अङ्ग स्म विद्वन्नणुव्रतानि रक्ष शिक्षां प्रतिपद्यस्व।

कालवेलासमये तुम्वाऽवसरे ॥५।४।३३॥

एषूपपदेषु अवसरे गम्यमाने धातोस्तुम्प्रत्ययो वा स्यात्। कालो भोक्तुम्। वेला भोक्तुम्। समयोऽध्येतुम्। पक्षे कालो भोक्तव्यस्येत्यादि।

सप्तमी यदि ॥५।४।३४॥

कालो यदधीयीत भवान्। वेला यद्भुञ्जीत भवान्।

शक्तार्हे कृत्याश्च ॥५।४।३५॥

भवता खलु भारो वाह्यः। वोढव्यः। चात्सप्तमी। उह्येत भवान् भारं वहेत्। भवान् हि शक्तः। खलु कन्या वाह्या। वोढव्या वहेद्वा। भवानेतदर्हति।

आशिष्याशीःपञ्चम्यौ ॥५।४।३८॥

आशासनमाशीः। तद्विषये वर्तमानाद्धातोराशीर्विभक्तिः पञ्चमी च स्यात्। जीयात् श्रीनाभिजन्मा। जीयास्तां पार्श्ववीरौ। जीयासुः सर्वे जिना महर्षयश्च। जयतु जिनशासनम्। जयताद्वा। आर्हत्यं श्रीसंघप्रतिष्ठितं जयतु। श्रीगुरवः सुधर्माद्याः साम्प्रतं जगति भानुद्युतेः स्यान्मृगाङ्करुचिरन्वितात्कुताधर्मतो भवति शान्तिरित्यसौ सिद्धयेऽस्तु मम विघ्नवारणात्॥ १॥

इति श्रीचन्द्रप्रभायां प्रक्रियायामाख्यातप्रत्ययाधिकारः सम्पूर्णः।

अथ कृत्यप्रत्ययाधिकारः।

आतुमोऽत्यादिः कृत् ॥५।१।१॥

धातोर्विधीयमानस्त्यादिवर्जितो वक्ष्यमाणः प्रत्ययस्तुमभिव्याप्य कृत्संज्ञः स्यात्। अत्यादिरिति किम्? प्रणिंस्ते। यदि कृत्संज्ञा भवेत् निंसनिक्षनिन्दः कृति वा इति सूत्रेण वा णत्वं स्यात्। असरूपोपवादे वोत्सर्गः प्राक्तेः॥ इतः सूत्रादारभ्य स्त्रियां क्तिरित्यतः प्राक् योऽपवादस्तद्विषयेऽपवादे नासमानरूप उत्सर्ग औत्सर्गिको वा स्यात्। अवश्यभाव्यम्। अवश्यभवितव्यम्। अवश्यभवनीयम्। ज्ञः। ज्ञाता।

ज्ञापकः। नन्दनः। नन्दकः। नन्दयिता। असरूप इति किम्? घ्यणि यो न स्यात्। कार्यम्। डविषयेऽण् न स्यात्। गोदः॥ अनुबन्धोऽप्रयोगीति सारूप्यात्। प्राक्क्तेरिति किम्? कृतिः। चितिः। रक्षितम्। रक्षणम्। घञादिर्न स्यात्। चिकीर्षा। जिहीर्षा। नात्र क्तिः। ईषत्पान इत्यादौ खल् न स्यात्। अपवादत्यादिविषये तु असरूपेप्युत्सर्गः।

बहुलम् ॥५।१।२॥

अधिकारोयम्। कृत्प्रत्ययो यथा निर्दिष्टार्थादेरन्यत्रापि बहुलं स्यात्। मुह्यत्यनेनात्मा इति मोहनीयं कर्म। स्नानीयं चूर्णम्। एवं यानीयोऽश्वः। दीयतेऽस्मै इति दानियोऽतिथिः। समावर्तते तस्मादिति समावर्तनीयो गुरुः। तिष्ठन्त्यस्मिन्निति स्थानीयं नगरम्।

कर्तरि ॥५।१।३॥

कृत्प्रत्ययोऽर्थविशेषं विना कर्तरि स्यात्। अर्थान्तरवचने तु न।

तत्साप्यानाप्यात्कर्मभावे कृत्यक्त-खलर्थाश्च ॥३।३।२१॥

तव्यानीयौ ॥५।१।२७॥

यथा धातोरेतौस्तः। कर्तव्यं करणीयं त्वया। भावे औत्सर्गिकमेकवचनं क्लीबत्वं च। चेतव्यश्चयनीयो वा धर्मस्त्वया।

व्याप्येघुरकेलिमकृष्टपच्यम् ॥५।१।४॥

घुरकेलिमौ प्रत्ययौ। कृष्टपच्यशब्दो यान्तो व्याप्ये कर्तरि स्यात्। भासमिदिविदां घुरः कर्तर्येव कर्मकर्तुरसम्भवात्। भासुरः। मेदुरः। विदुरः। भज्यते स्वयमेव भङ्गुरं काष्ठम्। भिदुरः पटः। विदुरा रज्जुः। अत्र कर्मकर्तरि। पच्यन्ते स्वयमेव पचेलिमा माषाः। पक्तव्याः। भिदेलिमास्तन्दुलाः। भेत्तव्याः। कृष्टे पच्यन्त इति कृष्टपच्याः शालयः।

स्वरात् ॥२।३।८५॥

दुर्वर्ज्योपसर्गस्थनिमित्तात्परस्य कृद्विषयस्य स्वरादुत्तरस्य नस्य णः स्यात्। प्रयाणीयम्।

निर्विण्णः ॥२।३।८९॥

निर्पूर्वाद्विदेः सत्तालाभविचारार्थात्परस्य क्ते नकारस्य णत्वं निपात्यते। निर्विण्णः प्राव्राजीत्। कश्चित्तु वेत्तेरपीच्छति। निर्विण्णवानिति।

णेर्वा ॥२।३।८८॥

अदुरुपसर्गान्तःशब्दस्थनिमित्तात्परस्य ण्यन्तधातोर्विहितस्य स्वरादुत्तरस्य कृतो नस्य णो वा स्यात्। प्रयापणीयम्। प्रयापनीयम्। प्रयाप्यमाणम्। प्रयाप्यमानम्। क्यव्यवधानेऽपि स्यात्। विहितविशेषणात्।

व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा ॥२।३।८७॥

अदुरुपसर्गस्थान्निमित्तात्परो यो व्यञ्जनादिनाम्युपान्त्यो धातुस्ततः परस्य कृद्विषयस्य स्वरादुत्तरस्य नस्य णो वा स्यात्। प्रकोपणम्। प्रकोपनम्।

नाम्यादेरेवने ॥२।३।८६।

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रषृवर्णात्परस्य नागमे सति नाम्यादेरेव धातोः परस्य स्वरादुत्तरस्य कृन्नकारस्य णो भवति। प्रेङ्खणम्। प्रेङ्गणम्। नकारस्य व्यवधाने प्राप्तिरेव नास्ति। प्रेन्वनम्। ण्यन्तात्तु णेर्वे (२।३।८८।) ति विकल्पः। प्रमंगणा। प्रमङ्गना।

निंसनिक्षनिन्दः कृति वा ॥२।३।८४॥

अदुरुपसर्गान्तस्थान्निमित्तात्परस्यैषां कृत्प्रत्यये परे नो णो वा स्यात्। प्रणिंस्ते। प्रणिक्षति। प्रणिन्दति।

न ख्यापूगॄभूभाकमगमप्यायवेपोणेश्च ॥२।३।९०॥

अदुरुपसर्गान्तस्थाद्रषृवर्णात्परेभ्य एभ्यो ण्यन्तेभ्योऽण्यन्तेभ्यश्च परस्य कृन्नकारस्य णत्वं न स्यात्। प्रख्यानम्। प्रपवनम्। प्रभवनम्। प्रभानम्। ण्यन्तेभ्योऽपि। प्रख्यापनम्। प्रपावनम्।

य एचातः ॥५।१।२८॥

ऋवर्णव्यञ्जनाद्ध्यण् वक्ष्यते। ततः परिशिष्टात्स्वरान्ताद्धातोर्यः स्यात्, अन्त्यस्याकारस्य च एकारः स्यात्। दित्स्यम्। धित्स्यम्। चेयम्। जेयम्। गेयम्। शेयम्। नव्यम्। हव्यम्। लव्यम्। देयम्। धेयम्।

शकितकिचतियतिशसिसहियजिभजि-पवर्गात् ॥५।१।२९॥

शक्यादेः पवर्गान्ताच्च धातोर्यः स्यात्। घ्यणोऽपवादः। शक्यम्। तक्यम्। चत्यम्। यत्यम्। शस्यम्। सह्यम्। यज्यम्। भज्यम्। तप्यम्। लभ्यम्। गम्यम्। यजेः त्यजयजप्रवच (४।१।११८) इति घ्यणि कगयोर्निषेधात् यज्यम्। भजेर्बाहुलकाद् घ्यण्। विभाग्यम्।

आङोयि ॥४।४।१०४॥

आङः परस्य लभेर्नोऽन्तः स्यात् यादौ प्रत्यये विवक्षिते । आलम्भ्यो गौः ।

उपात्स्तुतौ ॥४।४।१०५॥

नोऽन्तो वा लभेः । उपलम्भ्यः साधुः । उपलभ्यो वा । स्तुताविति किम्? उपलभ्या वार्ता । वध्य इति घ्यणे च । न जनवध (४।३।५४) इति वृद्धिनिषेधात् । एवं जन्यमपि ।

यमिमदिगदोऽनुपसर्गात् ॥५।१।३०॥

यः प्रत्ययः स्यात् । यम्यम् । मद्यम् । गद्यम् । अनुपसर्गादिति किम्? आयाम्यम् । प्रमाद्यम् । निगाद्यम् । पवर्गान्तत्वात्सिद्धे यमो नियमार्थं वचनम् । अनुपसर्गादेव यथा स्यात् । बहुलवचनात्करणेऽपि । माद्यत्यनेन मद्यम् । सोपसर्गादपि नियम्यमिति ।

चरेराङस्त्वगुरौ ॥५।१।३१॥

अनुपसर्गाच्चरेराङस्त्वगुरावर्थे यः प्रत्ययो भवति । चर्यः । आचर्यो देशः । गन्तव्य इत्यर्थः । आङस्त्विति किम्? अभिचार्यम् । अगुरौ किम्? आचार्यो गुरुः ।

वर्योपसर्यावद्यपण्यमुपेयर्तुमतीगर्ह्य विक्रेये ॥५।१।३२॥

वर्यादयः शब्दा उपेयाद्यर्थेषु क्रमाद्यान्ता निपात्यन्ते । वृणोतेर्वर्या शतेन कन्या । वृत्यान्या । उपात्सर्तेर्उपसर्या ऋतुमती चेद्गौः । गर्भग्रहणे प्राप्तसमया । अन्यत्रोपसार्या शरदि मथुरा । नञ्पूर्वाद्वदेर्अवद्यं पापम् । गर्ह्यम् । अनूद्यमन्यत् । आत्मनाम गुरोर्नाम नामातिकृपणस्य च । श्रेयस्कामो न गृह्णीयाज्ज्येष्ठापत्यकलत्रयोः ॥ १ ॥ पणेर्पण्या गौः । विक्रेया इत्यर्थः । अन्यत्र पाण्यः साधुः । स्तुत्यर्हः ।

वह्यं करणे ॥५।१।३४॥

वहेः करणे यो निपात्यते । वहत्यनेन वह्यं शकटम् । वाह्यमन्यत् ।

स्वामिवैश्येऽर्यः ॥५।१।३३॥

अर्तेः स्वामिनि वैश्ये चाभिधेये यान्तो निपातः । अर्यः स्वामी । अर्यो वैश्यः । अन्यत्र । आर्यः साधुः ।

सङ्गतेऽजर्यम् ॥५।१।५॥

नञ्पूर्वाज्जीर्यतेः यान्तो निपातः। न जीर्यतीत्यजर्यम्। सङ्गत इति किम्? अजरः पटः। घ्यणि अजार्यम्।

नाम्नो वदः क्यप् च ॥५।१।३५॥

अनुपसर्गान्नाम्नः पराद्वदः क्यप्यौ प्रत्ययौ स्याताम्। ब्रह्मोद्यम्। ब्रह्मवद्यम्। क्यपि य्वृति कित्वात्।

हत्याभूयं भावे ॥५।१।३६।

अनुपसर्गान्नाम्नः परौ हत्याभूयौ इत्येतौ क्यबन्तौ निपात्येते। हन्तेः स्त्रीभावे क्यप् तकारश्चान्तादेशः। ब्रह्मणो वधः ब्रह्महत्या। बालहत्या। भवतेर्नपुंसकभावे क्यप्। ब्रह्मभूयं गतः। देवभूयं भेजे। नाम्न इत्येव। भव्यम्। अनुपसर्गादित्येव। प्रभव्यम्।

दृवृग्स्तुजुषेतिशासः ॥५।१।४०॥

एभ्यः क्यप्स्यात्।

ह्रस्वस्य तः पित्कृति ॥४।४।११३॥

ह्रस्वान्तधातोः पिति कृत्प्रत्यये तोऽन्तः स्यात्। इत्यः। अधीत्यः। आवृत्यः। आदृत्यः। वृग् इति ग्रहणाद् वृङस्तु वार्या ऋत्विजः। स्तुत्यः। जुष्यः। एतिवचनादयतेः इङश्च न स्यात्। उपेयम्। अध्येयम्। शिष्यः। शास्तेः आङ्पूर्वस्य आशास्यम्।

कुप्यभिद्योध्यसिध्यतिष्यपुष्ययुग्याज्यसूर्यं नाम्नि ॥५।१।३९॥

एते क्यबन्ताः संज्ञायां निपात्याः। गुपेः क्यपि आदौ कत्वं च धनेऽर्थे। गोपाद्यते तदिति कुप्यं धनम्। गोप्यमन्यत्। भिद्यः। उध्यः। एवं नामानौ नदौ। अन्यत्र। भेत्ता। उज्झिता। सिध्यतिष्यपुष्या नक्षत्रे। अन्यत्र। सेधनः। तेषणः। पोषणः। युग्यं वाहनम्। अन्यत्र योग्यम्। आङ्पूर्वादञ्जेर्घृतेऽर्थे क्यपि। आज्यन्त्यनेनेत्याज्यं घृतम्। आञ्जनमन्यत्। नोव्यञ्जनस्ये (४।२।४५) ति नलोपः। सरतेः क्यपि ऋकारस्योर्। सूर्यः।

ऋदुपान्त्यादकृपिचृदृचः ॥५।१।४१॥

कृप्यादिवर्जाहदुपान्त्यात्क्यप्। वृत्यम्। वृध्यम्। गृध्यम्। शृध्यम्। कृपि धातोः कल्प्यम्। चर्त्यम्। अर्च्यम्।

अग्निचित्या ॥५।१।३७॥

निपातोऽयम् । अग्निचित्या ।

खेयमृषोद्ये ॥५।१।३८॥

खनेः क्यपि खेयम् । मृषापूर्वाद्वदतेः पक्षे ये प्राप्ते नित्यं क्यप् । मृषोद्यम् । ण्यणोपवादः । निपातावेतौ ।

भृगोऽसंज्ञायाम् ॥५।१।४५॥

क्यप् । भृत्यः । पोष्यः । असंज्ञायां किम्? भार्यो नाम क्षत्रियः । भार्या पत्नी ।

समो वा ॥५।१।४६॥

संभृत्यः । संभार्यः ।

कृवृषिमृजिशंसिदुहिगुहिजपो वा ॥५।१।४२॥

क्यप् । कृत्यम् । कार्यम् । वृष्यम् । वर्ष्यम् । मृज्यम् । मार्ग्यम् । शस्यम् । शंस्यम् । गुह्यम् । गोह्यम् । दुह्यम् । दोह्यम् । जप्यम् । जाप्यम् ।

क्तेऽनिटश्चजोः कगौ घिति ॥४।१।१११॥

क्तेऽनिटो धातोश्चकारजकारयोः स्थाने घिति प्रत्यये क्रमात्कगौ स्याताम् । मार्ग्यः ।

न्यङ्कूद्गमेघादयः ॥४।१।११२॥

न्यङ्क्वादयः कृतकत्वा, उद्गादयः कृतगत्वा, मेघादयः कृतघत्वा निपात्यन्ते ।

जिविपून्योर्हलिमुञ्जकल्के ॥५।१।४३॥

जयतेर्विपूर्वाभ्यां च पूनीभ्यां यथासंख्यं हलिमुञ्जकल्केषु कर्मसु वाच्येषु क्यप् स्यात् । महद्धलं हलिः । मुञ्जस्तृणविशेषः । कल्कस्त्रिफलादीनाम् । जीयते निपुणेनेति जित्या जित्यो वा हलिः । पूङ् पूग् वा । विपवितव्यः । विपूयो मुञ्जः । विनेतव्यस्तैलादिना मध्ये इति विनीयः कल्कः । अन्यत्र जेयः । विपव्यः । विनेयः । प्रत्यपिग्रहेश्छन्दसि ॥ प्रतिगृह्यम् । अपिगृह्यम् । लोके तु प्रतिग्राह्यम् । अपिग्राह्यम् ।

पदास्वैरिबाह्यापक्ष्ये ग्रहः ॥५।१।४४॥

क्यप् । प्रगृह्यं पदम् । अस्वैरी गृह्याः कामिनः रागादिपरतन्त्र इत्यर्थः । बाह्यायां ग्रामगृह्या सेना । बहिर्भूता इत्यर्थः । स्त्रीलिङ्गवचनात्पुन्नपुंसकयोर्न । पक्ष्ये त्वद्गृह्यः । तव पक्षे । मद्गृह्यः । मम पक्षे ।

ऋवर्णव्यञ्जनाद् घ्यण् ॥५।१।१७॥

कार्यम् । वार्यम् ।

पाणिसमवाभ्यां सृजः ॥५।१।१८॥

पाणिभ्यां सृज्यते पाणिसर्ग्या रज्जुः । समवसर्ग्यः ।

न वञ्चेर्गतौ ॥४।१।११३॥

वञ्चेश्चस्य कत्वं न । वञ्चेर्घञ् । वञ्चम् वञ्चति । गन्तव्यं गच्छतीत्यर्थः । गताविति किम् ? वङ्कं काष्ठम् । कुटिलमित्यर्थः ।

यजेर्यज्ञाङ्गे ॥४।१।११४॥

न जस्य गत्वम् । पञ्च प्रयाजाः । अन्यत्र । प्रयागः ।

घ्यण्यावश्यके ॥४।१।११५॥

चजोः कगौ न । अवश्यपाच्यम् । अवश्यरञ्ज्यम् ।

निप्राद्युजः शक्ये ॥४।१।११६॥

नियोक्तुं शक्यो नियोज्यः । प्रयोज्यः । नात्र गत्वम् ।

भुजो भक्ष्ये ॥४।१।११७॥

भोज्यमन्नम् । भोज्या यवागूः । अत्र न जस्य गः । अन्यत्र भोग्यः कम्बलः ।

वचोऽशब्दनाम्नि ॥४।१।११९॥

वाच्यम् । शब्दसंज्ञायां वाक्यम् ।

त्यजयजप्रवचः ॥४।१।११८॥

कगौ घ्यणि न । त्याज्यम् । याज्यम् । प्रवाच्यम् । शब्दसंज्ञार्थं प्रवचिग्रहणम् । प्रवाच्यः । पाठविशेषस्तदुपलक्षितग्रन्थो वा । उपसर्गनियमार्थं वा । प्रपूर्वस्यैव वचेः अशब्दसंज्ञायां निषेधो भवति नान्योपसर्गपूर्वस्य । अधिवाक्यं नाम दशरात्रस्य यज्ञस्य यद्दशममहः । यस्मिन् याज्ञिका अधिब्रुवते तस्मिन्नेवाभिधानम् ।

उवर्णादावश्यके ॥५।१।१९॥

घ्यण् । लाव्यम् । पाव्यम् । यन्नियोगात्कर्तव्यम् ।

आसुयुवपिरपिलपित्रपिडिपिदभिच-म्यानमः ॥५।१।२०॥

आङ्पूर्वाभ्यां सुनोतिनमिभ्यां यौत्यादिभ्यश्च घ्यण् स्यात्। यापवादः। आसाव्यम्। याव्यम्। वाप्यम्। राप्यम्। लाप्यम्। त्राप्यम्। डेप्यम्। दभिः सौत्रो बन्धने। दाभ्यम्। आचाम्यम्। आनाम्यम्। नमिरन्तर्भूतण्यर्थः सकर्मकः। अकर्मकोऽपि ण्यर्थे सकर्मकः। यथा नेमिं नमन्ति।

परिचाय्योपचाय्यानाय्यसमूह्यचित्यमग्नौ ॥५।१।२५॥

एतेऽग्नौ निपात्यन्ते। परिपूर्वाच्चिनोतेर्घ्यण् आयादेशश्च। परिचाय्योऽग्निः। परिचेयोऽन्यत्र। एवमुपचाय्योग्निः। उपचेयोऽन्यः। आङ्पूर्वान्नयतेर्घ्यणि आयादेशे आनाय्यो दक्षिणाग्निः। आनेयोऽन्यः। समुह्यते समूह्योऽग्निः। अन्यत्र संवाह्यः। चित्योऽग्निः। चेयोऽन्यः।

याज्यादानर्चि ॥५।१।२६॥

दानाय पठ्यते या ऋक् तस्यां याज्या। इज्यतेऽनयेति याज्या करणेऽर्थे निपात्यते।

वाऽऽधारेऽमावस्या ॥५।१।२१॥

अमापूर्वाद्वसतेराधारे घ्यण् प्रत्ययो धातोः पक्षे ह्रस्वश्च निपात्येते। अमा सह वसतोऽस्यां सूर्याचन्द्रमसाविति अमावस्या। अमावास्या वा।

प्रणाय्यो निष्कामासम्मते ॥५।१।२३॥

प्रपूर्वान्नयतेर्घ्यण् निष्कामेऽसम्मते च वाच्ये। प्रणाय्योऽन्तेवासी। विषयेष्वनभिलाष इत्यर्थः। प्रणाय्यश्चौरः। सर्वासम्मतः। प्रणेयोऽन्यः।

धाय्यापाय्यसान्नाय्यनिकाय्यं ऋङ्मानहविर्निवासे ॥५।१।२४॥

क्रमादेते ऋगाद्यर्थेघ्यणन्ताः। धाय्या ऋक्। अन्या धेया। मीयते येन तन्मानम्। पाय्यं हस्तादि। मेयमन्यत्। सान्नाय्यं हविः। संनेयमन्यत्। निकाय्यो निवासः। निचेयमन्यत्।

सञ्चाय्यकुण्डपाय्यराजसूयं क्रतौ ॥५।१।२२॥

एते क्रतौ वाच्ये घ्यणन्ता निपाताः। प्रैषानुज्ञावसरे कृत्येति (५।४।२९) त्वया गन्तव्यम्। गमनीयम्। गम्यम्। यद्यपि सामान्ये न भावकर्मणोर्विहिताः कृत्प्रत्ययास्तथापि सर्वप्रत्ययापवादत्वात् पञ्चम्याबाधो माभूदिति पुनर्विधीयन्ते।

णिन्चावश्यकाधमर्ण्ये ॥५।४।३६॥

अवश्यं भाव आवश्यकम् । ऋणेऽधमोऽधमर्णः । तस्य भाव आधमर्ण्यम् । आवश्यके आधमर्ण्ये च गम्ये कर्तरि वाच्ये धातोर्णिन् कृत्याश्च स्युः । अवश्यं करोतीति कारी । हारी । यदावश्यमः प्रयोगः उभाभ्यामपि द्योतनात्तदा मयूरव्यंसकादित्वात्समासः । अवश्यंकारी । अवश्यशब्दोऽकारान्तस्तत्प्रयोगेऽवश्यकारी । आधमर्ण्ये शतदायी । सहस्रदायी ।

अर्हे तृच् ॥५।४।३७॥

अर्हे कर्तरि वाच्ये धातोस्तृच् स्यात् । भवान् कन्याया वोढा । सप्तम्यपवादः । स्तोतुमर्हः स्तुत्यः । शक्तार्हे कृत्याश्च ५।४।३५। इत्यर्हे क्यप् ।

भव्यगेयजन्यरम्यापात्याप्लाव्यं न वा ॥५।१।७॥

एते कर्तरि वा निपात्यन्ते । भवत्यसौ भव्यः । पक्षे भव्यम् अनेन । गायतीति गेयश्चैत्रो गाथानाम् । पक्षे गेया गाथाश्चैत्रेण । जायत इति जन्यः । पुत्रः । जन्यं कार्यम् अनेन । रमयत्यसौ रम्यः । रम्यतेऽनेन रम्यम् ।

प्रवचनीयादयः ॥५।१।८॥

कर्तरि अनीयान्ता निपाताः । उपस्थानीयः शिष्यो गुरोः । उपस्थानीयो गुरुः शिष्येण ।

रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम् ॥५।१।६॥

एते कर्तरि निपात्या क्यबन्ताः । रोचते इति रुच्यो मोदको मैत्राय । न व्यथते इति अव्यथ्यो मुनिः । वसतीति वास्तव्यः ।

ते कृत्याः ॥५।१।४७॥

ते घ्यण् तव्यानीय य क्यप् एते पञ्च कृत्यसंज्ञाः स्युः ॥

इति कृत्याधिकारः सम्पूर्णः ॥

णकतृचौ ॥५।१।४८॥

एतौ धातोः कर्तरि स्तः । पाचकः । पक्ता । कारकः । कर्ता । भावकः । भविता । पाठकः । पठिता । वहतीति वोढा । कारिका । कर्त्री ।

कुटादेर्ङिद्वदञ्णित् ॥४।३।१७॥

कुटिता । णित्त्वाद्गुणे कोटकः ।

विजेरिद् ङिद्वत् ॥४।३।१८॥

उद्विजिता।

ञ्णिति घात् ॥४।३।१००॥

घातकः।

आत ऐः कृञ्ञौ ॥४।३।५३॥

दायकः।

मोऽकमियमिरमिनमिगमिवमाचमः ॥४।३।५५॥

मान्तस्य धातोः कम्यादिवर्जं ञ्णिति कृत्प्रत्यये ञौ च परे वृद्धिर्न स्यात्। शमकः। दमकः। यमेर्यामकः। नियामकः।

न जनवधः ॥४।३।५४॥

जनकः। वधहिंसायां वधकः।

रध इटि तु परोक्षायामेव ॥४।४।१०१॥

रन्धयतीति रन्धकः।

जभः स्वरे ॥४।४।१००॥

जम्भकः।

मस्जेः सः ॥४।४।११०॥

मज्जतेः स्वरात् परस्य सकारस्य स्थाने धुडादौ नोऽन्तः स्यात्। मङ्क्ता।

नशो धुटि ॥४।४।१०९॥

त नोऽन्ते। नष्टा। नशिता।

रभोऽपरोक्षाशवि ॥४।४।१०२॥

रम्भकः। रब्धा।

लभः ॥४।४।१०३॥

लम्भकः। लब्धा।

सहलुभेच्छारुषरिषस्तादेः ॥४।४।४६॥

सहिता। सोढा। एषिता। एष्टा। दरिद्रिता। णके तु दरिद्रायकः। आत ऐः कृञ्ञौ ।४।३।५३। बहुलग्रहणात्कृन्मात्रस्यार्थव्यभिचारः। पादाभ्यां ह्रियते पादहारकः। अत्र कर्मणि णकः।

तुः ॥४।४।५४॥

अनात्मने विषयात् क्रमः परस्य तुः तृचः तृनश्च स्तायशित आदि रिट् स्यात्। क्रमिता। निष्क्रमिता। अनात्मन इत्येव। प्रक्रन्ता। क्रमेरात्मनेपदविषयः कर्मव्यतिहारवृत्त्यादिषु प्रोपव्याङ् पूर्वश्चारम्भादिषु। व्यतिक्रन्ता। पराक्रन्ता

गमोऽनात्मने ॥४।४।५१॥

जिगमिषितुम्। जिगमिषिता।

न वृद्भ्यः ॥४।४।५५॥

विवृत्सिता। सिसन्त्सिता। शिशृत्सिता। चिक्लृप्सिता। यङन्ताण्णके अल्लोपस्य स्थानिवत्त्वादवृद्धौ पापचकः। यङो लुकि। पापाचकः।

अच् ॥५।१।४९॥

धातो रच् प्रत्ययः स्यात् कर्तरि। करः। हरः। पचः। पठः।

लिहादिभ्यः ॥५।१।५०॥

लिहादिभ्योऽच् स्यात्। लेहः। शेषः। सेवः। देवः। मिहेः संज्ञायां हस्य घत्वे मेघः। अन्यत्र मेहः। देहः। बहुलाधिकारात् कोऽपि स्यात्। श्वपचः। श्वपाक इति तु न्यंकादिपाठात्। पारापतः। बहुवचनमाकृतिगणार्थम्। नदी। भषी। चोरी। देवी। सेवी। गाहीत्यादयोऽजन्ता गौरादौ द्रष्टव्याः।

ब्रुवः ॥५।१।५१॥

ब्रुगो धातोरचि ब्रुव इति निपात्यते। ब्राह्मणमात्मानं ब्रूते ब्राह्मणब्रुवः।

नन्द्यादिभ्योऽनः ॥५।१।५२॥

नन्द्यादयस्तु नन्दन रमण इत्यादि नाम गणशब्देभ्य उद्धृत्य वेद्याः॥ नंदिवासि मदिदूषि इत्यादिभ्यो ण्यन्तेभ्यः संज्ञायामनः स्यात्। नन्दयति नन्दनः। वासनः। मदनः। तपनः। लवणः। निपातनाण्णत्वमसंज्ञायामपि। रिपुदमनः। परार्दनः।

ग्रहादिभ्यो णिन् ॥५।१।५३॥

ग्राही। स्थायी। विशयी। विषयी। निपातनात्षत्वम्। परिभावी। परिभवी विभाषया वृद्धिः। विशयीत्यादौ न वृद्धिः। सर्वं निपातनादिति। लिहादिर्ग्रहादिश्चाकृतिगणः।

अचि ॥३।४।१५॥

अचि प्रत्यये परे यङो लुब्भवति। इति यङो लुपि। चेक्रियः। नेन्यः। लोलुवः। पोपुवः।

न वृद्धिश्चाविति क्लिल्लोपे ॥४।३।११॥

अविति प्रत्यये यः कितो ङितोश्च लोपस्तस्मिन्सति गुणो वृद्धिश्च न स्यात्। लोपोऽदर्शनमात्रमिह गृह्यते। तेन देव्यः। वेव्यः। मरीमृज इत्यादिसिद्धिः।

चराचर चलाचल पतापत वदावद घनाघन पाटूपटं वा ॥४।१।१३॥

एतेऽचि कृतद्वित्वा वा निपात्यन्ते। चरतीति चराचरः। पक्षे चरः। चलाचलः। चलः। पतः। वदः। हनः। पटः।

नाम्युपान्त्यप्रीकृगृज्ञः कः ॥५।१।५४॥

विक्षिपः। विलिखः। बुधः। कृशः। ज्ञः। प्रीणातीति प्रियः। किरतीति किरः। गिलतीति गिलः। असारूप्यात् क्षेपकः। क्षेप्ता।

गेहे ग्रहः ॥५।१।५५॥

कः। गृहम् गृहाणि। गृहाः। पुंसि बहुत्व एव। उपचाराद्दाराः गृहाः।

उपसर्गादातोडोऽश्यः ॥५।१।५६॥

अश्य इति शैङ् वर्जितादाकारान्तात्सोपसर्गात् डप्रत्ययः स्यात्। आह्वयति आह्वः। सुग्लः। प्रज्ञः।

व्याघ्राघ्रे प्राणिनसोः ॥५।१।५७॥

व्याघ्र आघ्र इत्येतौ जिघ्रतेर्डान्तौ क्रमात्प्राणिनासिकायां च निपात्येते। विविधमाजिघ्रतीति व्याघ्रः प्राणी। आजिघ्रतीति आघ्रा नासिका। शस्यापवादः।

घ्राध्मापाट्धेदृशः शः ॥५।१।५८॥

पिबतीति पिबः। जिघ्रः। धमः। धयः। पश्यः।

साहि साति वेद्युदेजि धारि पारि चेतेरनुपसर्गात् ॥५।१।५९॥

एभ्यो ण्यन्तेभ्यः शः प्रत्ययो भवति। साहयतीति साहयः। सातिः सौत्रो धातुः सुखार्थः। सातयः। वेदयः। उद्देजयः। धारयः। पारयः। चेतयः। साति असारूप्यात् क्विप्। सातयतीति सात् परमात्मा सात्वन्तो भक्ताः।

लिम्पविन्दः ॥५।१।६०॥

शः स्यात् । लिम्पः । विन्दः ।

निगवादेर्नाम्नि ॥५।१।६१॥

निपूर्वाल्लिम्पेर्गवादिपूर्वाच्च विन्देर्नाम्निशः । निलिम्पन्तीति निलिम्पा देवाः । गां विन्दतीति गोविन्दः । अरां विन्दतीति अरविन्दम् ।

वा ज्वलादिदुनीभूग्रहास्रोर्णः ॥५।१।६२॥

अनुपसर्गादेव । आस्रो राङ्पूर्वात्स्रवतेरित्यर्थः । षहिपर्यन्ता ज्वलादयः । एभ्यो णो वा स्यात् । पक्षेऽच् ज्वालः । ज्वलः । चालः । चलः । उपसर्गे तु प्रज्वलः । दवः । दावः । नयः । नायः । ग्राहो जलचरः । ग्रहः सूर्यादिः । आस्रवः । आस्रावः ।

तन्व्यधीण्श्वसातः ॥५।१।६४॥

तन् व्यध् इण् श्वस् एभ्य आदन्ताच्च धातोर्णः स्यात् । तानः । सोपसर्गत्वेऽप्युत्तानः । अवतानः । व्याधः । अन्तरायः । आश्वासः । अवश्यायः । प्रतिश्यायः । दद्ः । दधः । इति । अचिददि दध्योरिति ।

नृत्खनरञ्जःशिल्पिन्यकट् ॥५।१।६५॥

नर्तकः । खनकः । अकट्घिनोश्च रञ्जेः । रजकः । रजकी । भाष्ये तु रजका । पुंयोगे रजकी ।

गस्थकः ॥५।१।६६॥

गायतेः शिल्पिनि कर्तरि थकः प्रत्ययः स्यात् । गाथकः ।

टनण् ॥५।१।६७॥

गायतेः शिल्पिनि कर्तरि टनण् प्रत्ययः स्यात् । गायनः । गायनी ।

हः कालव्रीह्योः ॥५।१।६८॥

जहातेर्जिहीतेर्वा कालव्रीह्योः कर्त्रोष्टनण् स्यात् । जहाति जिहीते वा भावान् हायनः सम्वत्सरः । जहात्युदकं दूरोत्थानाज्जिहीते वा द्रुतं नाम हायना व्रीहयः ।

प्रसूल्वोऽकः साधौ ॥५।१।६९॥

एभ्यः साध्वर्थेऽकः प्रत्ययः स्यात् । साधुप्रवत इति प्रवकः । लवकः ।

आशिष्यकन् ॥५।१।७०॥

इष्टस्य प्रार्थनमाशीस्तस्यां गम्यायां धातोरकन् प्रत्ययः स्यात् । जीवतादिति आशास्यमानो जीवकः । नन्दताान्नन्दकः । भवतात् भवकः । आशासितुः पित्रा-

देरियमुक्तिः। आशिषीति किम्। जीविका। नन्दिका। भाविका। नकार इच्चा-पुंसो नित्क्याप्परे इत्यत्र व्युदासार्थः। तेन जीवका। नन्दका। भवका।

तिकृतौ नाम्नि ॥५।१।७१॥

आशिषि विषये संज्ञायां धातोस्तिक् कृतश्च सर्वे प्रत्ययाः स्युः। शम्यादिति शान्तिः। तम्यादिति तान्तिः।

न तिकि दीर्घश्च ॥४।२।५९॥

यमिरम्यादीनां तिकिप्रत्यये लुग् दीर्घश्च न भवति—सन्यादिति सन्तिः। वीरो-भूयादिति वीरभूः। मित्रभूः। क्विप्। अग्निरस्य भूयादित्याशास्यमानोऽग्निभूतिः।

तौ सनस्तिकि ॥४।२।६४॥

सनित्येतस्य तिकिप्रत्ययपरे तौलुकाकारौ वा भवतः। सतिः। सातिः। सान्तिः। इति तु षण्भक्ताविलस्य—

कर्मणोऽण् ॥५।१।७२॥

कर्मणः पराद्धातोरण् प्रत्ययः स्यात्। ङस्युक्तं कृते।३।१।४९। ति समासः। कुम्भकारः। प्राप्यात् वेदाध्यायः। भारहारः। द्वारपालः। आदित्यं पश्यतीत्या-दावनभिधानान्न स्यात्।

शिलि कामि भक्ष्याचरीक्षि क्षमोणः ॥५।१।७३॥

कर्मणः परेभ्य एभ्यो णः स्यात्। धर्मं शीलयतीति धर्मशीलः। धर्मकामा। अणोऽपवादः। कामीति णयन्तस्योपादानात् अणयन्तेऽणेव पयस्कामीति। णयन्त-स्य तु णे सति। पयःकामा सकारादेशो न स्यात्। अतएव णयन्तनिर्देशात्। अतः कृकमीति सूत्रादौ केवलस्यैव कमेर्ग्रहणात्। वायुभक्षः। वायुभक्षा आङ्पू-र्वश्चरिः। कल्याणाचारः। कल्याणाचारा स्त्री।

आतो डोऽह्वावामः ॥५।१।७६॥

कर्मणः परादनुपसर्गादाकारान्ताद्धातोः ह्वावामावर्जितात् ड प्रत्ययः स्या-त्। गोदः। कम्बलदः। ह्वावामानां तु। स्वर्गह्वायः। तन्तुवायः। धान्यमायः। अत्राणप्रत्ययः। अनुपसर्गादिति किम् गोसंदायः। ब्रह्म जिनातीति ब्रह्मज्यः। वपुर्वीतवानिति वपुर्व्यः। कथं मित्रह्वः क्वचिदि।५।१।१७१। ति डः।

समः ख्यः ॥५।१।७७॥

कर्मणः परात् संपूर्वात् ख्यो डो भवति। गां संख्याति संचष्टे वा गोसंख्यः।

दश्चाङः ॥५।१।७८॥

आङ्पूर्वाद्ददातेः ख्यश्च डो भवति। दायादः। ख्याख्यः।

गायोऽनुपसर्गात् टक् ॥५।१।७४॥

कर्मणः परादनुपसर्गाद्गायतेष्टक् । वक्रगः । वक्रगी । सामगः । सामगी । गायति निर्देशो गाङनिवृत्त्यर्थः ।

सुरासीधोः पिबः ॥५।१।७५॥

सुरासीधुभ्यां कर्मभ्यां परादनुपसर्गात्पिबतेष्टक् । सुरां पिबतीति सुरापः । सुरापी । सीधुपः । सीधुपी ।

स्थापास्नात्रः कः ॥५।१।१४२॥

नाम्नः परेभ्यः । समस्थः । विषमस्थः । अश्वत्थः । द्विपः ।

निनदीभ्यां स्नातेः कौशले ॥२।३।२०॥

सस्य षत्वम् । निष्णः । नदीष्णः ।

प्रष्ठोऽग्रगे ॥२।३।३२॥

सस्य षत्वं निपातनात् । अन्यत्र प्रस्थः । चतुर्भिः कुडवैः प्रस्थः ।

गोऽम्बाम्बसव्यापद्वित्रिभूम्यग्निशेकुशंकु-कंगुमञ्जिपुञ्जिबर्हिःपरमेदिवेः स्थस्य ॥२।३।३०॥

एभ्यः परस्य सस्य षत्वम् । गोष्ठम् । अम्बष्ठः । आम्बष्ठः । परमेष्ठः । अत एव निपातनात्सप्तम्या अलुप् । तत्पुरुषे कृति ।३।२।२० इति तु नेन्सिद्धस्थे ३।२।२९। इति प्रतिषिद्धम् । द्विष्ठः । त्रिष्ठः ।

प्राज्ज्ञश्च ॥५।१।७९॥

कर्मणः पराज्जानातेर्दारूपाच्च डः स्यात् । पथिप्रज्ञः । प्रेषप्रज्ञः । प्रपां प्रददाति प्रपाप्रदः ।

आशिषि हनः ॥५।१।८०॥

कर्मणः पराद्धन्तेर्डः स्यात् । शत्रुं वध्याच्छत्रुहः ।

क्लेशादिभ्योऽपात् ॥५।१।८१॥

क्लेशमपहन्ति क्लेशापहः । तमोपहः । दार्वाघाट चार्वाघाट इति तु घटतेरणिसंज्ञायाम् । हन्तेस्तु चारु आहन्तीति चार्वाघातः दार्वाघातः ।

कुमारशीर्षाणिणिन् ॥५।१।८२॥

कुमारं हन्ति कुमारघाती। शीर्षघाती।

अचित्तेटक् ॥५।१।८३॥

कर्मणः पराद्धन्तेरचित्तवति कर्तरि टक् स्यात्। वातं हन्ति वातघ्नं तैलम्।

जायापतेश्चिह्नवति ॥५।१।८४॥

कर्तरि टक् जायाघ्नो द्विजः। पतिघ्नी कन्या। चिन्हं शुभाशुभसूचकं तिलकालकादि।

ब्रह्मादिभ्यः ॥५।१।८५॥

प्राग्वत्। ब्रह्मघ्नः। कृतघ्नः।

हस्तिबाहुकपाटाच्छक्तौ ॥५।१।८६॥

तथैव हस्तिघ्नो मनुष्यः। बहुघ्नो मल्लः। कपाटघ्नश्चौरः।

नगरादगजे ॥५।१।८७॥

नगरघ्नो व्याघ्रः। चित्तवदर्थ आरम्भः। अगज इति किम् नगरघातो गजः। राजघः। निपातोऽयम्। अत्र घादेशश्च निपात्यते।

पाणिघताडघौ शिल्पिनि ॥५।१।८९॥

कर्तरि टक् हन्तेर्घादेशश्च निपातनाच्छिल्पिनि कर्तरि अशिल्पिनि। पाणिघातः।

कुक्ष्यात्मोदराद्भृगः खिः ॥५।१।९०॥

कुक्षिमेव बिभर्ति कुक्षिंभरिः। आत्मंभरि। उदरंभरिः। खकारो खित्यन-व्ययेत्यादिनामोऽन्तार्थः।

अर्होऽच् ॥५।१।९१॥

कर्मणः परादर्हतेरच् स्यात्। अणोऽपवादः। पूजामर्हति पूजार्हः साधुः। पूजार्हा जिनप्रतिमा।

धनुर्दण्डत्सरुलाङ्गलाङ्कुशर्ष्टियष्टिशक्तितोमर-घटाद्ग्रहः ॥५।१।९२॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्ग्रहेरच् स्यात्। धनुर्गृह्णाति धनुर्ग्रहः। दण्डग्रहः। त्सरु-ग्रहः। ऋष्टिरायुधविशेषः।

सूत्राद्धारणे ॥५।१।९३॥

सूत्रं कार्पासादिमयम् । लक्षणसूत्रं वा सूत्रं गृह्णातीति सूत्रग्रहः प्राज्ञः। धारण इति किम् । सूत्रग्राहः । यः केवलं सूत्रमुपादत्ते न धारयति तत्राणेव । आयुधशब्देनायुधविशेषाणां ग्रहणम् । दण्डादिप्रतिषेधात् ।

आयुधादिभ्यो धृगोऽदण्डादेः ॥५।१।९४॥

दण्डादिवर्जित आयुधादिभ्यः कर्मभ्यः पराद्धृगोधातोरच् स्यात् । धनुर्धरः । जलधरः । बहुवचनादन्येभ्योऽपि दण्डादेस्तु । दण्डधारः सूत्रधारः ।

हृगोवयोऽनुद्यमे ॥५।१।९५॥

कर्मणः पराद्धरतेर्वयसि अनुद्यमेगम्येऽच् स्यात् । अस्थिहरः श्वशिशुः । कवचहरः । कुमारः । अनुद्यमे मनोहरः प्रासादः । वयोऽनुद्यमे तु भारहारः ।

आङः शीले ॥५।१।९६॥

कर्मणः पराद्धरतेः शीलेऽच् स्यात् । शीलं स्वाभाविकी प्रवृत्तिः । पुष्पाण्याहरन्तीत्येवं शीलः पुष्पाहरः ।

दृतिनाथात् पशाविः ॥५।१।९७॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद्धरतेः पशौ कर्तरि इः स्यात् । दृतिहरिः श्वा । नाथहरिः सिंहः । अपशौ नाथहारी गश्री । नाथोऽन्यत्र नासारज्जुः ।

रजःफलेमलाद्ग्रहः ॥५।१।९८॥

एभ्यः परस्य कमाद्ग्रहेरिः स्यात् । रजोग्रहिः कञ्चुकः । फलेग्रहिर्वृक्षः । सूत्रनिर्देशादेत्वम् । मलग्रहिः कम्बलः ।

देववातादापः ।५।१।९९।

आभ्यां कर्मभ्यां परादापेरिः स्यात् । देवानाप्नोति देवापिः । वातापिः ।

शकृत्स्तम्बाद्वत्सव्रीहौ कृगः ॥५।१।१००॥

शकृत्करिर्वत्सः । स्तम्बकरिर्व्रीहिः ।

किंयत्तद्बहोरः ॥५।१।१०१॥

किंकरोतीति किंकरः । किंकरा । किंकरीति हेत्वादौ टः । यत्करः । तत्करः । चौर्ये तु तस्करः । बहुकरः बहुकरा । बहुकरीति संख्यावचनादुत्तरसूत्रेण टप्रत्यये ।

संख्याहर्दिवाविभानिशाप्रभाभाश्चित्रकर्त्राद्य- न्तानन्तकारबाहरुर्धनुर्नान्दीलिपिलिबि- बलिभक्तिक्षेत्रजंघाक्षपाक्षणदारजनिदो- षादिनदिवसाट्टः ॥५।१।१०२॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्करोतेष्टः प्रत्ययः स्यात्। अहेत्वाद्यर्थं आरम्भः। एककरः। द्विकरः। अहस्करः। दिवाकरः। अरुष्करः। इत्यादयः।

हेतुतच्छीलानुकूलेऽशब्दश्लोककलहगा- थावैरचाटुसूत्रमंत्रपदात् ॥५।१।१०३॥

हेतुः प्रतीतशक्तिकं कारणम्। तच्छीलस्तत्स्वभावः अनुकूल आराधकश्चित्तानुवर्ती। एषु कर्तृषु शब्दादिवर्जं कर्मणः परात्करोतेष्टः स्यात्। यशः करोतीति यशस्करी विद्या। शोककरी कन्या। कुलकरं धनम्। तच्छिले क्रीडाकरः। श्राद्धकरः। अनुकूले वचनकरः। शब्दादौ तु शब्दकारः। श्लोककारः।

भृतौ कर्मणः ॥५।१।१०४॥

कर्मशब्दात्कर्मणः परात्करोतेर्भृतौ गम्यमानायां टः स्यात्। भृतिर्वेतनं कर्ममूल्यमिति यावत्। कर्मकरः। कर्मकरी। पुनः कर्मग्रहणं शब्दरूपकर्मप्रतिपत्त्यर्थम्।

क्षेमप्रियमद्रभद्रात्खाण् ॥५।१।१०५॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्करोतेः ख अण् इत्येतौ स्याताम्। क्षेमं करोतीति क्षेमंकरः। क्षेमकारः। प्रियंकरः। प्रियकारः। हेत्वादौ तीर्थंकरः तीर्थकर इत्यपि कश्चित्। तीर्थंकार इत्यपि कश्चित्। तीर्थंकर इति क्षेमादिनियमात्।

मेघर्तिभयाभयात् खः ॥५।१।१०६॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्करोतेः खः स्यात्। मेघं करोतीति मेघंकरो वायुः। ऋतिर्गतिः। सत्यता वाक्। ऋतिंकरः। भयंकरः। अभयंकरः शान्तिः। हेत्वादिटस्य बाधकोऽयम्।

प्रियवशाद्वदः ॥५।१।१०७॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद्वदेः खः स्यात्। प्रियंवदः। वशंवदः।

द्विषंतपपरंतपौ ॥५।१।१०८॥

निपातौ। निपातनस्येष्टविषयत्वात्स्त्रियामनभिधानम्। द्विषतीतापः। अण्यन्तस्य तपेर्न स्यात्। द्विषतः परांश्च तपति द्विषत्तापः। परतापः।

परिमाणार्थमितनखात्पचः ॥५।१।१०९॥

परिमाणार्थप्रस्थादयः शब्दास्तेभ्यो मितनखाभ्यां च कर्मभ्यां परात्पचेः खः प्रत्ययः स्यात्। प्रस्थंपचा स्थाली। अल्पंपचा मुनयः। मितंपचः।

कूलाभ्रकरीषात्कषः ॥५।१।११०॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्कषेः खः स्यात्। कूलंकषा नदी। अभ्रंकषो गिरिः। करीषंकषा वात्या।

सर्वात्सहश्च ॥५।१।१११॥

सर्वात् कर्मणः परात्सहेः कषेश्च खः सर्वंसहो मुनिः। सर्वंकषः खलः।

भृ वृ जि तॄ तपदमेश्च नाम्नि ॥५।१।११२॥

एभ्यः कर्म परेभ्यः सहश्च खः। विश्वंभरः। पतिंवरा। शत्रुंजयः। पर्वतराजः। धनंजयः पार्थः। वह्निश्च। रथंतरं साम। शत्रुंतपो राजा। दमिरन्तर्भूतण्यर्थोऽण्यन्तश्च। ततश्च बलिं दाम्यति दमयति वा बलिंदमः कृष्णः। अरिंदमः। शत्रुंसहः। एतन्नामानौ नृपौ।

धारेर्धर् च ॥५।१।११३॥

कर्मणः पराद्धारयतेः संज्ञायां खः धर इत्ययमादेशः। वसुंधरा भूमिः। युगंधरः। सीमंधरः। संज्ञायामित्येव। छत्रधारः।

पुरंदरभगंदरौ निपातौ ॥५।१।११४॥

वाचंयमो व्रते ॥५।१।११५॥

निपातः। व्रतादन्यत्र वाग्यामः।

मन्याण्णिन् ॥५।१।११६॥

कर्मणः परान्मन्यतेर्णिन् स्यात्। पण्डितं मन्यते बन्धुं पण्डितमानी ब(न्धो)न्धुः।

कर्तुः खश् ॥५।१।११७॥

प्रत्ययार्थात्कर्तुः कर्मणः परान्मन्यतेः खश् स्यात्। यदाप्रत्ययार्थः कर्ता आत्मानमेव दर्शनीयत्वादिधर्मं विशिष्टं मन्यते तदायं कर्म तत्राऽयं विधिः। पण्डितंमन्यः। पट्वीमात्मानं मन्यते पट्विमन्या। विद्वन्मन्यः। विदुषिंमन्या। असारूप्यात् णिन्नपि। पण्डितमानी। पण्डितमानिनी।

एजेः ॥५।१।११८॥

कर्मणः परादेजयतेः खश् स्यात्। अङ्गमेजयः। जनमेजयः।

शुनीस्तनमुञ्जकुलास्यपुष्पाद्धेट्ः ॥५।१।११९॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्धेट्ः खश् भवति । शुनिंधयः । स्तनंधयः । मुञ्जंधयः । स्तनंधयीः सर्पजातिः ।

नाडीखरीघटीमुष्टिनासिकावा- ताद् ध्मश्च ॥५।१।१२०॥

एभ्यः कर्मभ्यः पराद्धमतेर्धेश्च खश् स्यात् । नाडीं धमति धयति वा नाडिंधमः । नाडिंधयः । घटिंधमः । घटिंधयः ।

पाणिकरात् ॥५।१।१२१॥

आभ्यां कर्मभ्यां पराद्धमतेः खश् स्यात् । पाणिंधमः । करंधमः ।

कुलादुद्रुजोद्वहः खश् ॥५।१।१२२॥

कुलमुद्रुजतीति कुलमुद्रुजो हस्ती । कुलमुद्वहा नदी ।

वहाभ्राल्लिहः ॥५।१।१२३॥

खश् । वहं स्कन्धं लेढि वहंलिहो गौः । अभ्रंलिहं चैत्यम् ।

बहुविध्वरुस्तिलात्तुदः ॥५।१।१२४॥

एभ्यः कर्मभ्यः परात्तुदेः खश् स्यात् । बहुंतुदं युगम् । विधुंतुदो राहुः । अरुंतुदः पीडाकरः । तिलंतुदः काकः ।

ललाटवातशर्द्धात्तपाजहाकः ॥५।१।१२५॥

ललाटादिभ्यः परेभ्यस्तप अजहाक इत्येतेभ्यः खश् । ललाटंतपः सूर्यः । वातमजा मृगाः । शर्द्धंजहा माषाः । खशः शित्त्वादजेर्वीत्यादेशो न स्यात् ।

असूर्योग्राद्दृशः ॥५।१।१२६॥

सूर्यमपि न पश्यन्तीत्यसूर्यंपश्या राजदाराः । उग्रंपश्यतीत्युग्रंपश्यः ।

इरंमदः ॥५।१।१२७॥

कर्मण इति निवृत्तम् । इरापूर्वान्माद्यतेः खश् श्याभावश्च निपात्यते । इरा सुरा तया माद्यतीतीरंमदः ।

नग्नपलितप्रियान्धस्थूलसुभगाढ्यतदन्तात्च्व्य- र्थेऽच्वेर्भूवःखिष्णुखुकञौ ॥५।१।१२८॥

नग्नादिभ्यः केवलेभ्यस्तदन्तेभ्यश्चाच्व्यन्तेभ्यः च्व्यर्थे वर्तमानेभ्यः खिष्णु

खुकञौ स्तः । अनग्नो नग्नो भवति नग्नंभविष्णु नैग्नंभावुकः । आढ्यंभविष्णुः । आढ्यंभावुकः ।

कृगः खनट् करणे ॥५।१।१२९॥

नग्नादिभ्योऽच्व्यन्तेभ्यः परात्करोतेः खनट् च्व्यर्थे । अप्रियः प्रियः क्रियतेऽनेनेति प्रियङ्करणं शीलम् ।

भावे चाशिताद्भुवः खः ॥५।१।१३०॥

आशितशब्दात्पराद्भवतेर्भावकरणे चाभिधेये खः स्यात् । आशितेन तृप्तेन संभूयते भवता । आशितंभवो वर्तते भवतः । आशितो भवत्यनेन आशितंभव ओदनः । आशितंभवा पंचमूली । असारूप्यादनडपि । आशितस्य भवनम् । न घञ् सरूपत्वात् ।

नाम्नो गमः खड्डौच विहायसस्तु विहः ॥५।१।१३१॥

नाम्नः पराद्गमेः खड् तथा डः स्यात् खश्च विहायसस्तु विह इत्यादेशः । खडि । तुरंगः । डे । तुरगः । भुजेन भुजइव वा गच्छति भुजंगः । भुजगः । प्लवेण प्लवेन वा गच्छति । प्लवंगः । प्लवंगः । प्लवगः । प्लवगः । पतो गच्छति । पतंगः । पतगः । विहायसा गच्छति विहगः । विहंगः । सर्वगः । सर्वत्रगः । परदारगः । अग्रगः । मध्यगः । आदिगः । संज्ञायामपि खगः । नगच्छतीत्यगः पर्वतस्तरुश्च । एवं नगः । उरसा गच्छतीत्युरगः । पृषोदरादित्वात्सलोपः । अथ खः सुतं सुतेन वा गच्छति सुतंगमो मुनिः । मितंगमोऽश्वः । मितंगमा हस्तिनी । जनंगमा हस्तिनी । जनंगमश्चाण्डालः । प्लवंगमः कपिः । प्लवंगमो भेकः । तुरंगमोऽश्वः । भुजंगमः सर्पः ।

सुगदुर्गमाधारे ॥५।१।१३२॥

डप्रत्ययान्तौ निपातौ । सुखेन दुःखेन गम्यतेऽस्मिन्निति सुगः । दुर्गो मार्गः ।

निर्गोदेशे ॥५।१।१३३॥

निपातः । निर्गम्यतेऽस्मिन्देश इति निर्गोदेशः ।

शमो नाम्न्यः ॥५।१।१३४॥

शमित्यव्ययरूपान्नाम्नः संज्ञायामः स्यात् । शमित्यव्ययं सुखे तत्र भवति शम्भवोऽर्हन् । शंकरः । शंगरः । शंवनः । शंवरः । नाम्नीतिकिम् । शंकरी जिनदीक्षा ।

पार्श्वादिभ्यः शीङः ॥५।१।१३५॥

अप्रत्ययः पार्श्वाभ्यां शेते पार्श्वशयः

उर्द्ध्वादिभ्यः कर्तुः ॥५।१।१३६॥

उर्द्ध्वादिभ्यो नामभ्यः पराच्छीङ अः स्यात्। उर्द्ध्वं शेते उर्द्ध्वशयः।

आधारात् ॥५।१।१३७॥

खेशेते खशयः गिरिश इति तद्धिते लोमादित्वाच्छः। क्रियार्थत्वेतु गिरिशय इति।

चरेष्टः ॥५।१।१३८॥

आधारवाचिनो नाम्नः पराचरेष्टः प्रत्ययः स्यात्। कुरुषु चरतीति कुरुचरः। वनेचरः।

भिक्षासेनादायात् ॥५।१।१३९॥

एभ्यः पराचरेष्टः स्यात्। भिक्षां चरति भिक्षाचरी। सेनां चरति परीक्षते यः सेनाचरस्तापसव्यञ्जनः। सेनया वा चरति सेनाचरः। आदाय गृहीत्वा चरतीत्यादायचरः।

पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्तेः ॥५।१।१४०॥

टः। पुरः सरतीति पुरःसरः। पुरःसरी। अग्रतः सरति अग्रतःसरः। अग्रेसरति अग्रेसरः। सप्तम्यलुप्। एकारान्तमव्ययं वा सूत्रनिपाताद्वा एकारः।

पूर्वात्कर्तुः ॥५।१।१४१॥

कर्तृवाचिभ्यः पूर्वशब्दात् परात्सर्तेष्टः स्यात्। पूर्वः सरतीति पूर्वसरः। पूर्वो भूत्वा सरतीत्यर्थः। कर्तुरितिकिम्। पूर्वदेशं सरति पूर्वसारः।

शोकापनुदतुंदपरिमृजस्तम्बेरमकर्णेजप प्रियालसहस्तिसूचके ॥५।१।१४३॥

शोकापनुदादयः शब्दा यथासंख्यं प्रियादिष्वर्थेषु कप्रत्ययान्ता निपाताः। शोकमपनुदति शोकापनुदः प्रियः पुत्रादिः। तुंदं परिमार्ष्टि तुंदपरिमृजोऽलसः। स्तम्बेरमो गजः। कर्णेजपः सूचकः।

मूलविभुजादयः ॥५।१।१४४॥

अत्र निपाताः कप्रत्ययान्ता नियतार्थधातूपपदा यथायोगं ज्ञेयाः। मूलं विभुजति मूलविभुजो रथः। उर्वीरुहो वृक्षः।

दुहेर्दुघः ॥५।१।१४५॥

नाम्नः पराद्दुहेर्दुघः प्रत्ययः स्यात्। कामान् दुग्धे पूरयति कामदुघा। असारूप्यात् क्विप्। कामधुक्। धर्मधुक्। डकारोऽन्त्यस्वरादिलोपार्थः।

भजोविण् ॥५।१।१४६॥

नाम्नः पराद्भजेर्विण् स्यात् । अर्धं भजतेऽर्धभाक् । विभाक् । णो वृद्धये इकार उच्चारणाय । वकारो विण् क्विपोः सारूप्यार्थः तेन विण्विषये न क्विप् ।

मन्वन्क्वनिप्विच् क्वचित् ॥५।१।१४७॥

नाम्नः पराद्धातोरेते स्युः । क्वचिद्यथालक्ष्यम् । इन्द्रं शृणातीन्द्रशर्मा । सुशर्मा । क्वचिद्ग्रहणात्केवलादपि । शर्म हेम दामा पामा । वन् । भूरिदावा । घृतपावा । अग्रेगावा । विजावा ।

वन्याङ् पंचमस्य ॥४।२।६५॥

वनिपरे पंचमस्याङ् स्यादित्यात्वम् । क्वनिप् प्रातरित्वा । प्रातरित्वानौ । सुधीवा । केवलादपि कृत्वा । कृत्वानौ । धीवा । पीवा । विच् । कीलालपाः । शुभंयाः । "पापमानं रेटति पाप्मरेट्" । केवलादपि । रेट् । रोट् । वेट् । जागः । ककारपकारौ कित्पित्कार्यार्थौ ।

क्विप् ॥५।१।१४८॥

नाम्नः पराद्धातोः क्विप् प्रत्ययः स्यात् । क्वचित् । उखेन उखया वा स्रंसते उखास्रत् । वाहाद्भ्रंशयति वाहाभ्रट् । घञ्युपसर्गस्य बहुल ॥३।२।८६॥ मिति बहुल-ग्रहणादुखवहयोर्दीर्घः । पर्णानि ध्वंसते । पर्णध्वत् ।

गमां क्वौ ॥४।२।५८॥

गमादीनां यथादर्शनमन्त्यस्य लुग्भवति । जनं गच्छतीति जनगत् । शकान् ह्वयतीति शकहूः । (दीर्घमवोन्त्य ।४।१।१०३। मिति दीर्घः) । परिव्ययतीति परिवीः यवलूः । खलपूः । अक्षधूः । मित्रभूः । कटचिकीः । केवलादपि पाः । वाः । कीः । गीः । लुः । लूः । क्रुङ् । पक् । सदिसू द्विष द्रुह दुह युज विद भिद च्छिदजिनीराजिभ्यश्च । दिवि सीदतीति दिविषत् । सप्तम्या अलुप् । भीरुष्ठाना-दित्वात् षत्वम् । द्युसत् । सभासत् । प्रसत् । उपसत् । अंडसूः । शतसूः । प्रसूः ।

छदेरिस्मन्त्रट् क्वौ ॥४।२।३३॥

छदेरिस्मन्त्रट् क्विप्परे णौ ह्रस्वो भवति । इसि । छदिः । मनि । छद्म । त्रटि । छत्रम् छत्री । क्विपि । उपच्छत् । धामच्छत् । त्रट् इति किम् । छात्रः ।

स्पृशोऽनुदकात् ॥५।१।१४९॥

उदकवर्जितान्नाम्नः परात्स्पृशः क्विप् स्यात् । घृतं स्पृशति घृतस्पृक् । मंत्र-स्पृक् । उदके तु उदकस्पर्शः । अनुदक इति पर्युदासाश्रयणात् । उदकसदृशमनुप-सर्गं नाम गृह्यते ।

अदोऽनन्नात् ॥५।१।१५०॥

अन्नवर्जे नाम्नः परादृदेः क्विप् स्यात्। शस्यमत्ति शस्यात्। अन्नवर्जनादन्नादः। बाहुलकात्कणादः। पिप्पलादः।

क्रव्यात्क्रव्यादावामपक्वादौ ॥५।१।१५१॥

ऐतौ शब्दौ यथासंख्यं क्विबणन्तौ साधू स्तः। यदि आमात्पक्काचाभिधेयौ स्तः। क्रव्यमत्ति क्रव्यात्। आममांसभक्षः। क्रव्यादस्तु पक्कमांसभक्षः।

त्यदाद्यन्यसमानादुपमानाद्व्याप्येदृशष्टक्सकौ च ॥५।१।१५२॥

त्यदादेरन्यशब्दात्समानशब्दाच्चोपमानभूताद्व्याप्ये कर्मणि वर्तमानादृशेर्व्याप्य एव टक्सकौ क्विप् च प्रत्ययाः स्युः। स इव दृश्यते तादृशः। तादृक्षः। तादृक्। तादृशी। अन्यादृशः। अन्यादृक्षः। अन्यादृक्। अन्यादृशी। सदृशः। सदृक्षः। सदृक्। सदृशी। मतान्तरे सकटित् तेन सदृक्षीत्यपि।

अन्यत्यदादेराः ॥३।२।१५२॥

अन्यस्य त्यदादेश्च दृक् दृश् दृक्षेषु आकारोऽन्तादेशः स्यात्। अन्यइव दृश्यते अन्यादृक्। अन्यादृशः। अन्यादृक्षः। एवं तादृक् ३। भवादृक् ३। त्वादृक् ३। मादृक् ३।

इदंकिमीत्की ॥३।२।१५३॥

इदम ई किमः की स्यात्। अयमिव दृश्यते ईदृक् ३। क इव दृश्यते कीदृक् ३।

कर्तुर्णिन् ॥५।१।१५३॥

कर्त्रर्थादुपमानात्पराद्धातोर्णिन् स्यात्। सिंहनादी।

अजातेः शीले ॥५।१।१५४॥

अजातिवाचिनो नाम्नः पराद्धातोः शीलेऽर्थे णिन् स्यात्। उष्णभोजी। शीतभोजी। केचित्तु अनुपसर्गादिच्छन्ति। तदसत्। भाष्यविरोधात् सवभूवोपजीविनामिति प्रयोगाच्च।

साधौ ॥५।१।१५५॥

नाम्नः पराद्धातोः साध्वर्थे णित् स्यात्। साधुकारी। चारुनर्दी।

ब्रह्मणो वदः ॥५।१।१५६॥

ब्रह्मवादी।

व्रताभीक्ष्ण्ये ॥५।१।१५७॥

अलवणभोजी ।

करणाद्‌यजोभूते ॥५।१।१५८॥

अग्निष्टोमयाजी ।

निन्द्ये व्याप्यादिन्विक्रियः ॥५।१।१५९॥

निन्द्ये इति किम् । घृतविक्रायः । द्विजो घृतविक्रयी निन्द्यः ।

हनोणिन् ॥५।१।१६०॥

पितृव्यघाती । असारूप्यादणपि । पितृव्यघातः ।

ब्रह्मभ्रूणवृत्रात्क्विप् ॥५।१।१६१॥

एभ्यो भूतेऽर्थे हन्तेः क्विप् । ब्रह्म हतवान् ब्रह्महा ।

कृगः सुपुण्यपापकर्ममंत्रपदात् ॥५।१।१६२॥

सोस्तथा पुण्यादेः कर्मणः पराद्भूते कृगः क्विप् । सुष्ठु कृतवान् सुकृत् । पुण्यकृत् ।

सोमात्सुगः ॥५।१।१६३॥

भूते । सोमं सुतवान् सोमसुत् ।

अग्नेश्चेः ॥५।१।१६४॥

अग्निचित् ।

कर्मण्यग्न्यर्थे ॥५।१।१६५॥

दृशः क्वनिप् ॥५।१।१६६॥

व्याप्यात्पराद्‌दृशो भूतेऽर्थे क्वनिप् । बहुदृश्वा । णस्वरे ।२।४।४ ति ङीप्रत्ययः बहुदृश्वरी ।

सहराजभ्यां कृग् युधेः ॥५।१।१६७॥

सह कृतवान् सहकृत्वा । सह युद्धवान् सहयुध्वा ।

अनोर्जनेर्डः ॥५।१।१६८॥

भूते पुमान्समनुजातः पुमनुजः ।

सप्तम्याः ॥५।१।१६९॥

अप्सु जातम् । अब्जम् ।

अजातेः पंचम्याः ॥५।१।१७०॥

बुद्धेर्जातः बुद्धिजः ।

क्वचित् ॥५।१।१७१॥

यथा लक्ष्यम् । किं जातेन किंजः । केन जातः किंजः । अलं जातेन अलंजः । द्विर्जातो द्विजः । न जातोऽजः ।

सुयजोर्ङ्वनिप् ॥५।१।१७२॥

सुनोतेर्यजतेश्च भूतेऽर्थे ङ्वनिप् । सुनोति स्म सुत्वा । सुत्वानौ । यज्वा२नौ ।

जॄषोऽतृः ॥५।१।१७३॥

जीर्यतेर्भूतेऽतृः । जीर्यते स्म जरन् जरती । इति कर्तृकर्मोपपदाधिकारः ।

क्तक्तवतू ॥५।१।१७४॥

भूतेऽर्थे वर्तमानाद्धातोरेतौ प्रत्ययौ स्तः । क्रियते स्म कृतः कटः । करोति स्म कृतवान्ग्रन्थं प्राज्ञः । क्तः कर्मणि भावे । क्तवतुः कर्तरि ।

श्लिषशीङ्स्थासवसजनरुहजॄभजेः क्तः ॥५।१।९॥

कर्तरि वा स्यात् । आश्लिष्टः स्त्रीं नरः आश्लिष्टा वा स्त्री नरेण । अतिशयितो गुरुं शिष्यः । अतिशयितो वा गुरुः शिष्येण । आरम्भे अस्मिन्नर्थे क्तो वा कर्तरि । प्रकृतः कटं भवान् । कृतः कटो भवता । प्रकृतं भवता ।

गत्यर्थाकर्मकपिबभुजेः ॥५।१।११॥

एभ्यः कर्तरि क्तो वा स्यात् । गतोऽसौ ग्रामं गतो ग्रामोऽमुना । आसितोऽय मासितमनेन । पयः पीता गावः पीतं पयो गोभिः । सकर्मका अप्यविवक्षित-कर्माणोऽकर्मकास्तेन पचितो भवान् । एवं विदितः प्रख्यातः ।

अद्यर्थाच्चाधारे ॥५।१।१२॥

अद्यर्थाद्धातोर्भूते यः क्तः स आधारे वा स्यात् । इदमेषां जग्धमिदं तैर्जग्धम् ।

क्त्वातुमंभावे ॥५।१।१३॥

भीमादयोऽपादाने ॥५।१।१४॥

भीमः । भीष्मः । भयानकः ।

सम्प्रदानाच्चान्यत्रोणादयः ॥५।१।१५॥

सम्प्रदानाच्चान्यत्र कारके भावे चोणादयः प्रत्ययाः स्युः ।

ज्ञानेच्छार्चार्थजीत्शील्यादिभ्यः क्तः ॥५।२।९२॥

सत्यर्थे स्यात् । राज्ञां ज्ञातः । राज्ञामिष्टः । राज्ञामर्चितः । जीत् । मिन्नः । क्ष्विन्नः शीलितो रक्षितः ।

ॠल्वादेरेषां तो नोऽप्रः ॥४।२।६८॥

पृवर्जेॠदन्तात् ल्वादिभ्यः परेषां क्तिक्तक्तवतूनां तो नः स्यात् । तीर्णिः । तीर्णः । तीर्णवान् । लूनः । लूनवान् । अप्र इति किम् । पूर्तः । पूर्तवान् ।

रदादमूर्च्छमदः क्तयोर्दस्यच ॥४।२।६९॥

मूर्च्छमदवर्जाद्रदान्तात्परयोः क्तयोस्तस्य न स्तद्योगे धातोर्दस्य च नः स्यात् । पूर्णः । पूर्णवान् । भिन्नः । भिन्नवान् ।

सूयत्याद्योदितः ॥४।२।७०॥

सूयत्यादिभ्योनवभ्यओदिद्भ्यश्च परयोः क्तयोस्तोनः स्यात् । सूनः । सूनवान् । दूनः । दूनवान् । लग्नः । लग्नवान् ।

व्यंजनान्तस्थातोऽख्याध्यः ॥४।२।७१॥

व्यंजनात्परा या अन्तस्था तस्याः परो य आकारस्तदन्तात् ख्याध्या वर्जितधातोर्विहितयोः क्तयोस्तस्य नः स्यात् । स्त्यानः । स्त्यानवान् । निद्राणः । निद्राणवान् । म्लानः । म्लानवान् । अख्याध्यइतिकिम् । ख्यातः । ध्यातः ।

क्षेः क्षी चाध्यार्थे ॥४।२।७४॥

ध्यणोरर्थो भावकर्मणी ततोऽन्यस्मिन्नर्थे विहितयोः क्तयोस्तकारस्य क्षिक्षय इत्येतस्मात्परस्य नकारः स्यात् । तद्योगे क्षेःक्षीश्च । क्षीणः २ । अध्यार्थ इति किम् । क्षितमस्य । भावे क्तः ।

ॠह्रीघ्राध्रात्रोन्दनुदविन्तेर्वा ॥४।२।७६॥

एभ्यः परयोः क्तयोस्तस्य नो वा स्यात् । ऋणम् । ऋतम् । ह्रीणः । ह्रीणवान् । ह्रीतः । ह्रीतवान् । त्राणः २ । समुन्नः २ । नुन्नः २ । विदिंप् विचारणे । विन्नः २ । वित्तः । विदः श्नानिर्देशाद्वित्तेर्विन्दतेश्च नित्यं नकारः । विन्नः २ ।

क्षैशुषिपचोमकवम् ॥४।२।७८॥

एभ्यः क्रमात् क्तयोर्मकवाः स्युः । क्षामः । क्षामवान् । शुष्कः । शुष्कवान् । पक्वः । पक्ववान् ।

निर्वाणमवाते ॥४।२।७९॥

निपातोऽयं निर्वाणो मुनिः। वातेनुकर्त्तरि निर्वातोवातः।

दुगोरूच ॥४।२।७७॥

दुगु आभ्यां परयोः क्तयोस्तस्य नः तद्भावेऽनयोरूश्चान्तादेशः। दूनः। दूनवान्। गूनः। गूनवान्।

अनुपसर्गाः क्षीबोल्लाघकृशपरिकृशफुल्लोत्फुल्लसंफुल्लाः ॥४।२।८०॥

निपातः।

भित्तं शकलम् ॥४।२।८१॥

वित्तं धनप्रतीतम् ॥४।२।८२॥

क्षुधवसस्तेषाम् ॥४।४।४३॥

आभ्यां परेषां क्तक्तवतुक्त्वानामिट् स्यात्। क्षुधितः २। उषितः २।

लुभ्यश्चेर्विमोहार्चे ॥४।४।४४॥

आभ्यां मोहपूजार्थाभ्यां प्रागुक्तानामादिरिट् स्यात्। विलुभितः २। अञ्चितः २।

ऋवर्णश्र्युर्णुगः कितः ॥४।४।५७॥

ऋवर्णान्तादेकस्वराद्धातोः श्रेरूर्णुगश्च परस्य कित इट् न स्यात्। वृतः। श्रितः। ऊर्णुतः। अनेकस्वरेतु। जागरितः। कितः किं। वरिता। उवर्णात् प्राग्वत्। युतः। स्तुतः।

पूङ्क्लिशिभ्यो नवा ॥४।४।४५॥

आभ्यां परेषां क्तादीनामादिरिड्वा स्यात्। पूतः। पवितः। क्लिष्टः। क्लिशितः।

डीयश्व्यैदितः क्तयोः ॥४।४।६१॥

डीयतेः श्वयतेरैदिद्भ्यश्च धातुभ्यः परयोः क्तयोर्न आदि रिट्। डीनः २। शूनः २। त्रस्तः।

वेटोऽपतः ॥४।४।६२॥

पतिवर्जं विकल्पितेटो धातोरेकस्वरात्परयोः क्तयोर्नादिरिट्। रद्धः २। अक्तः २। गूढः २। शान्तः २। अस्तः। पतेस्तु पतितः २। अनेक स्वरेतु दरिद्रितः।

न डीङ्शीङ्पूङ्धृषिक्ष्विदिस्विदिमिदः ॥४।३।२७॥

एभ्यः परौ सेटौ क्तौ किद्वन्नस्याताम् । डयितः २ । डीङ् गतौ भौवादिकः । डीयतेस्तु डीनः २ ।

उतिशवर्हाद्भ्यः क्तौ भावारम्भे ॥४।३।२६॥

उकार उपान्त्ये सति शवर्हेभ्योऽदादिभ्यश्च परौ भावारम्भे क्तक्तवत् सेटौ किद्वद्वा स्याताम् । रुदितं रोदितं वा मुदितं मोदितं वा द्युतितं द्योतितं वा ।

आदितः ॥४।४।७१॥

आकारेतोधातोः परयोः क्तयोरिट् न स्यात् । मिन्नः २ ।

नवा भावारम्भे ॥४।४।७२॥

भावारम्भयोः क्तयोर्वा इट् । मिन्नं मेदितं वा ।

श्वसजपवमरुषत्वरसंघुषास्वनामः ॥४।४।७५॥

एषामष्टानां क्तयोरिड्वा स्यात् । श्वस्तः । श्वसितः । जप्तः । जपितः । अहन्पंचमस्येतिदीर्घे ।४।१।१०७। वान्तः । वमितः । रुष्टः । रुषितः । तूर्णः । त्वरितः । संघुष्टः । संघुषितः । आस्वान्तः । आस्वनितः । अभ्यान्तः । अभ्यमितः ।

आः खनिसनिजनः ॥४।२।६०॥

खातः । सातः । जातः ।

णौ दान्तशान्तपूर्णदस्तस्पष्टच्छन्नज्ञप्तम् ॥४।४।७४॥

एते णौ क्तान्ता वा निपात्यन्ते । दान्तः । दमितः । शान्तः । शमितः । पूर्णः । पूरितः । दस्तः । दासितः ।

स्फायः स्फीर्वा ॥४।१।९४॥

क्तयोः परतः । स्फातः स्फीतः २ ।

क्तयोरनुपसर्गस्य ॥४।१।९२॥

प्यायः पीः क्तयोः परतः । पीनं पीनवन् मुखमनुपसर्गेतु प्रप्यानो मेघः ।

प्राद्दागस्तआरम्भे क्ते ॥४।४।७॥

आरम्भार्थस्य प्रपूर्वस्य दागः क्तेपरे त् इति व्यंजनमात्रंवा स्यात् । प्रत्तः । प्रदत्तः ।

निविस्वन्ववात् ॥४।४।८॥

एभ्यो दागः क्ते तो वा स्यात् । दस्तिदो यस्तादिस्तस्मिन् परे नाम्यन्तस्यो-

पसर्गस्य दीर्घः स्यात् । नीत्तम् । निदत्तम् । वीत्तं विदत्तम् । सुत्तं सुदत्तम् । अनुत्तमनुदत्तम् । अवत्तमवदत्तम् ।

स्वरादुपसर्गाद्दस्ति कित्यधः ॥४।४।९॥

स्वरान्तादुपसर्गात्परस्य धावर्जस्य दासंज्ञस्य तादौ किति त् इति नित्यं स्यात् । प्रत्तम् ।

दत् ॥४।४।१०॥

अधो दासंज्ञस्य तादौ किति दत् स्यात् । दत्तः ।

दोसोमास्थइः ॥४।४।११॥

एषां तादौ किति इः स्यात् । निर्दितः २ । सितः २ । मितः २ । स्थितः ।

छाशोर्वा ॥४।४।१२॥

अवच्छितः । अवच्छातः । निशितः । निशातः ।

धागः ॥४।४।१५॥

तादौ किति हिः स्यात् । विहितः । अपिहितः ।

यपिचादोजग्ध् ॥४।४।१६॥

तादौ किति यपि चादो जग्ध् स्यात् । जग्धः । यजादिवचे ।४।१।७९। रिति वृति । इष्टम् । उप्तम् । ऊढम् । उषितम् । आहूतः । उतः ।

स्वपेर्यङ्ङे च ॥४।१।८०॥

सुप्तः ।

तत्र क्वसुकानौ तद्वत् ॥५।२।२॥

परोक्षामात्रविषये धातोः क्वसुकानौ स्तः । तौच परोक्षावत् । चकृवान् । चक्राणः ।

घसेकस्वरातः क्वसोः ॥४।४।८२॥

घसेरेकस्वरादादन्ताच्च धातोः परस्य क्वसोरादिरिट् स्यात् । जक्षिवान् । आदिवान् । ययिवान् । पेचिवान् । पेचानः ।

गमहनविदविशदृशो वा ॥४।४।८३॥

एषां क्वसोरिड्वा स्यात् । जग्मिवान् ।

पक्षे मोनोम्वोश्च ॥२।१।६७॥

जगन्वान् । जग्मिवान् । जघन्वान् । विविदिवान् । विविद्वान् । विविशिवान् । विविश्वान् । ददृशिवान् । ददृश्वान् ।

वेयिवदनाश्वदनूचानम् ॥५।२।३॥

एते कर्तरि क्वसुकानान्ता निपाताः । इयिवान् । अनाश्वान् । अनूचानः ।

शत्रानः शावेष्यति तु सस्यौ ॥५।२।२०॥

पचन् । पठन् । पक्ष्यन् । पठिष्यन् । भविष्यन् ।

अतोम आने ॥४।४।११४॥

धातोर्विहित आने परेऽकारस्यमोऽन्तः स्यात् । पचमानः । पक्ष्यमानः । अत इति किम् । शयानः ।

आसीनः ॥४।४।११५॥

निपातोऽयम् । आस्तेः परस्यानस्यादे रीत्वे कृते । आसीनः । उपासीनः । अवर्णादश्नोतोवातु ।२।१।११५। रित्यादिना अतुः अन्तकरणे तुदन्ती । तुदती । भाती भान्ती स्त्री कुलेवा ।

श्यशवः ॥२।१।११६॥

नित्यमन्त् । दिव्यन्ती । भवन्ती । वधूः कुले वा । अवर्णादित्येव । अदती । अश्नइति किम् । लुनती ।

तौमाङ्याक्रोशेषु ॥५।२।२१॥

मापचन् जाल्मो ज्ञास्यति । मापचमानोऽयं गन्तुकामः ।

पूङ्यजःशानः ॥५।२।२३॥

वर्तमाने । यजति–ते वा यजमानः ।

वयः शक्तिशीले ॥५।२।२४॥

सत्यर्थे धातोर्वयः शक्ति शीलेषु गम्येषु शानः स्यात् । कतीह शिखण्डं वहमाना बाला इत्यर्थः । कतीह हस्तिनं निघ्नानाः । कतीह पराञ्निन्दमानाः ।

धारीङोऽकृच्छ्रेऽतृश् ॥५।२।२५॥

सुखसाध्ये सत्यर्थे धारे रिङश्च परोऽतृश् स्यात् । धारयन्नाचाराङ्गम् । अधीयन्द्रुमपुष्पीयम् । असरूपेऽपि न स्यात् ।

सुग्द्विषार्हः सत्रिशत्रुस्तुत्ये ॥५।२।२६॥

सत्यर्थे वर्तमानात्सुनोतेर्द्विषः अर्हतेर्धातोः क्रमात् सत्रिणि शत्रौ स्तुत्ये च कर्तरि अतृश् स्यात् । सत्री यजमानः । सर्वे सुन्वन्तः । यज्ञस्वामिन इत्यर्थः । चौरं चौरस्य द्विषन् । शत्रुरित्यर्थः । पूजामर्हन् । प्रशस्य इत्यर्थः ।

तृन् शीलधर्मसाधुषु ॥५।२।२७॥

शीलादिषु सदर्थाद्धातोस्तृन् स्यात् । कर्ता कटम् । वदिता जनापवादान् । शीलादि सदर्थोऽधिकारसम्पूर्ति यावत् ।

भ्राज्यलङ्कृग्निराकृग्भूसहिरुचिवृतिवृधिच-रिप्रजनापत्रप इष्णुः ॥५।२।२८॥

एभ्यः शीलादौ सत्यर्थे इष्णुः स्यात् । भ्राजते इत्येवंशीलः भ्राजिष्णुः ।

उदः पचिपतिपदिमदेः ।५।२।२९।

उत्पचिष्णुः । उत्पतिष्णुः ।

भूजेः ष्णुक् ॥५।२।३०॥

कित्वान्न गुणः । भूष्णुः । जिष्णुः ।

स्थाग्लाम्लापचिपरिमृजिक्षेः स्नुः ॥५।२।३१॥

स्थास्नुः । ग्लास्नुः । पक्ष्णुः । परिमार्क्ष्णुः । क्षेष्णुः ।

त्रसिगृधिधृषिक्षिपः क्नुः ॥५।२।३२॥

त्रस्नुः । गृध्नुः । धृष्णुः । क्षिप्णुः ।

सन्भिक्षाशंसेरुः ॥५।२।३३॥

सन्नन्ताद्भिक्षे राशंसेश्च उः स्यात् । दित्सुः । भिक्षुः । आशंसुः ।

विंद्विच्छू ॥५।२।३४॥

वेत्तेरिच्छतेश्च उः स्यात् । यथाक्रमं नकारोपान्त्यता छकारान्तादेशश्च निपात्यते । वेदनशीलो विन्दुः । एषणशील इच्छुः । अपां विन्दुरित्यत्र विन्देरवयवार्थादौणादिक उः ।

शॄवन्देरारुः ॥५।२।३५॥

विशरारुः । वंदारुः ।

दाधेसिशदसदोरुः ॥५।२।३६॥

ददाति दयते यच्छति चति दाति दायति चेति दारुः । धारुर्वत्सोगाम् शीयते शद्रुः । सिनोति सेरुः । सीदते सद्रुः ।

शीङ्श्रद्धानिद्रातन्द्रादयिपतिगृहिस्पृहे- रालुः ॥५।२।३७॥

शयालुः । आमन्तादि ।४।३।८५। त्वयादेशे । पतयालुः । स्पृहयालुः ।

ङौ सासहिवावहिचाचलिपापतिः ॥५।२।३८॥

सस्त्रिचक्रिदधिजज्ञिनेमिः ॥५।२।३९॥

एते ङ्यन्ता निपाताः ङिरपि चानेन सूत्रेणैव । सासह्यत इत्येवंशीलः सासहिः वावह्यते वावहिः । पनीपत्यते पापतिः । सरतीति सस्त्रिः । दधातीति दधिः। करोतीति चक्रिः। जायाते जानाति वा जज्ञिः। नमति नेमिः। द्वित्वाभाव एत्वं च निपातनात्।

शॄकमगमहनवृषभूस्थ उकण् ॥५।२।४०॥

लषपतपदः ॥५।२।४१॥

तथा । शारुकः । कामुकः ।

भूषाक्रोधार्थजुसृगृधिज्वलशुचश्चानः ॥५।२।४२॥

भूषयतीति भूषणः । क्रोधनः । कोपनः । जवतिः सौत्रः । जवनः । सरणः । चलशब्दार्थादकर्मकात् । अनः । चलतीत्येवंशीलश्चलनः । कम्पनः । शब्दनः । रवणः ।

इङितो व्यंजनाद्यन्तात् ॥५।२।४४॥

इकारानुबन्धात् ङकारानुबन्धात् व्यंजनमाद्यन्ते च व्यंजनाद्यन्तस्तस्मा- द्धातोः शीलादौ सत्यर्थे । अनः स्यात् । इदित् स्पर्धनः इति। ङित् वर्त्तनः । णेर- नम्र विषय एव लोपे व्यंजनान्तत्वाचेतनः । जुगुप्सनः ।

न णिङ्यसूददीपदीक्षः ॥५।२।४५॥

णिङन्तेभ्यो यान्तेभ्यः सूदादिभ्यः शीलादौ न अनः स्यात् । भावयिता । हस्तयिता उत्पुच्छयिता क्षमायिता । सूदिता । दीपिता ।

द्रमक्रमो यङ्‌ ॥५।२।४६॥

यङन्ताभ्यामाभ्यामनः स्यात्। कुटिलं द्रमति क्रामतीति दंद्रमणः। चंक्रमणः। सकर्मकार्थंवचनम्।

यजिजपिदंशिवदादूकः ॥५।२।४७॥

एभ्यो यङन्तेभ्य ऊकः स्यात्। यायजूकः। वावदूकः।

जागुः ॥५।२।४८॥

प्राग्वत्। जागरूकः।

शमष्टकाद् घिनण्‌ ॥५।२।४९॥

शीलादे शाम्यतीत्येवंशीलः। शमी। दमी। तमी। श्रमी। भ्रमी। क्षमी। प्रमादी। उन्मादी। क्लमी।

युजभुजभजत्यजरंजद्विषदुषद्रुहदुहा-
भ्याहनः ॥५।२।५०॥

योगी। भोगी। भागी। क्तेऽनिट इति गत्वम्।

आङः क्रीडमुषः ॥५।२।५१॥

घिनण् स्यात्। आक्रीडी। आमोषी।

प्राच्च यमयसः ॥५।२।५२॥

प्रादाङश्च पराभ्यामाभ्यां घिनण् स्यात्। प्रयामी। आयामी। प्रयासी। आयासी।

मथलपः ॥५।२।५३॥

प्रात्पराभ्यामाभ्यां घिनण् स्यात्। प्रमाथी।

वेश्चद्रोः ॥५।२।५४॥

विद्रावी। पद्रावी।

विपरिप्रात्सर्तेः ॥५।२।५५॥

विसारी। प्रसारी।

समः पृचैप् ज्वरेः ॥५।२।५६॥

सम्पर्की। संज्वरी।

संवेः सृजः ॥५।२।५७॥

संसर्गी । विसर्गी ।

संपरिव्यनुप्राद्वदः ॥५।२।५८॥

संवादी । प्रवादी ।

वेर्विचकत्थस्रम्भकषकसलसहनः ॥५।२।५९॥

विविनक्ति विवेकी । विलासी ।

व्यपाभेर्लषः ॥५।२।६०॥

विलाषी ।

सम्प्राद्वसात् ॥५।२।६१॥

संवासी । प्रवासी ।

समत्यपाभिव्यभेश्चरः ॥५।२।६२॥

संचारी । व्यभिचारी ।

समनुव्यवाद्रुधः ॥५।२।६३॥

संरोधी ।

वेर्दहः ॥५।२।६४॥

विदाही ।

परेर्देविमुहश्च ॥५।२।६५॥

देवृधातुर्ण्यन्तः। परिदेवते परिदेवयति वा परिदेवी । परिमोही । परिदाही ।

क्षिपरटः ॥५।२।६६॥

परिक्षेपी । परिराटी ।

वादेश्च णकः ॥५।२।६७॥

परिपूर्वाच्छीलादौ सत्यर्थे वर्तमानाद्वादयतेः क्षिपरटिभ्यां च णकः स्यात् । परिवादकः ।

निन्दहिंसक्लिशखादविनाशिव्याभाषासूयाऽने-कस्वरात् ॥५।२।६८॥

णकः शीलादौ निन्दकः । हिंसकः ।

उपसर्गाद्देवृदेविक्रुशः ॥५।२।६९॥

परिदेवकः। आक्रोशकः।

वृङ्भिक्षिलुण्टिजल्पिकुट्टादाकः ॥५।२।७०॥

वराकः। भिक्षाकः।

प्रात्सूजोरिन् ॥५।२।७१॥

सुवतेर्जवतेश्च इन् शीलादौ। प्रसवी। प्रजवी।

जीणृदृक्षिविश्रिपरिभूवमाभ्यमाव्यथः ॥५।२।७२॥

एभ्य इन् स्याच्छीलादौ। जयी-अत्ययी आदरी। विश्रयी। परिभवी। वमी। अभ्यमी। अव्यथी।

सृघस्यदोमरक् ॥५।२।७३॥

सृमरः। घस्मरः।

भंजिभासिमिदो घुरः ॥५।२।७४॥

भंगुरं काष्ठम्। भासुरं वपुः। मेद्यति मेदति वा मेदुरः।

वेत्तिच्छिदभिदः कित् ॥५।२।७५॥

घुरः। विदुरः। भिदुरः। च्छिदुरः।

भियोरुरुकलुकम् ॥५।२।७६॥

भीरुः। भीरुकः। भीलुकः।

सृजीणृनशष्ट्वरप् ॥५।२।७७॥

सृत्वरः। सृत्वरी। जित्वरः। इत्वरः। नश्वरः। नश्वरी।

गत्वरः ॥५।२।७८॥

निपातोऽयम्।

स्म्यजसहिंसदीपकम्पकमनमोरः ॥५।२।७९॥

स्मेरं मुखम्। नञ् पूर्वजसूच् क्षेपणे न जस्यत्यजस्रं श्रवणम्। अव्ययमपि हिंस्रः। दीप्रः। कम्रः। नम्रः।

तृषि धृषि स्वपो नजिङ् ॥५।२।८०॥

एभ्यो नजिङ् स्यात्। तृष्यतीत्येवंशीलस्तृष्णक्। स्वप्नक्।

स्थेशभासपिसकसो वरः ॥५।२।८१॥

स्थावरः। ईश्वरः। भास्वरः। स्त्रियां स्थावरा। ईश्वरा। ईश्वरीति औणादिके वरटि अश्नोतेः।

यायावरः ॥५।२।८२॥

निपातोऽयम्। यङन्ताद्याते कुटिलं यात्येवंशीलः।

दिद्युद्दद्दज्जगज्जुहूवाक्प्राड्धीश्रीद्रूस्रूज्वायतस्तू-कटप्रूपरिव्राड्भ्राजादयः क्विप् ॥५।२।८३॥

क्विपः। एते निपाताः क्विबन्ताः शीलादौ। द्योतत इत्येवंशीलो विद्युत्। कटप्रूः। कामरूपी। दधाति ध्यायति वा धीः। श्रयति श्रीः बाहुलकात्स्वयम्भूः। इन्भूः। व्यसनसहाय इत्यादयः।

शंसंस्वयंविप्राद् भुवो डुः ॥५।२।८४॥

सत्यर्थे। शं सुखं तत्र भवति शम्भुः। शंकरः। सम्भूर्जनिता। स्वयम्भूः। विभुर्व्यापकः। प्रभुः स्वामी।

पुव इत्रो दैवते ॥५।२।८५॥

पवतेः पुनातेश्च देवतायां कर्तरि सत्यर्थे इत्रः स्यात्। पवित्रोऽर्हन्।

ऋषिनाम्नोः करणे ॥५।२।८६॥

पूयतेऽनेन पवित्र ऋषिर्दर्भश्च।

लूधूसूखनिचरसहार्तेः ॥५।२।८७॥

एभ्यः सत्यर्थे करणे इत्रः स्यात्। लवित्रम्। धवित्रम्। सवित्रम्। खनित्रम्। चरित्रम्। सहित्रम्। अरित्रम्।

नीदाव्शसयुयुजस्तुतुदसिसिचमिहपतपान-हस्त्रट् ॥५।२।८८॥

एभ्यः सत्यर्थे करणे त्रट् स्यात्। नयत्यनेन नेत्रम्। दात्यनेन दात्रम्। शस्त्रम्। योत्रम्। स्तोत्रम्।

हलक्रोडास्ये पुवः ॥५।२।८९॥

धातोः सत्यर्थे क्रोडास्ये हलास्ये च करणे त्रट् स्यात्। पुनाति पवते वाऽनेन पोत्रं हलस्य शूकरस्य मुखम्।

दंशेस्त्रः ॥५।२।९०॥

दशत्यनया दंष्ट्रा ।

धात्री ॥५।२।९१॥

धेटेर्दधातेर्वा निपातः । इति शीलाद्यर्थाधिकारः ।

उणादयः ॥५।२।९३॥

सदर्थाद्धातोरुणादयो बहुलं स्युः । संज्ञासु धातुरूपाणि प्रत्ययाश्च ततः परे ॥ कार्यानुबन्धोपपदं विज्ञातव्यमुणादिषु ।१। साध्नोति साधयति वा साधुः । श्रयति श्रीः । हरति मनो हीरः रप्रत्ययः । सूदति सन्देहं सूरिः । रिक्प्रत्ययः । कनति दीप्यते कनकः । अकप्रत्ययः । शीलोलक् शीलं । कामयति कमलम् । अल्प्रत्यये सिद्धिः । चरेर्वृत्ते णित्रन् । चरणं । गृणाति धर्मं गुरुः । कृग्रोरुः । कल्पते । कृपेर्डः । रेफस्य ऋकारे कृपा । अवतीति उमकप्रत्ययः । श्रीहीरकनकशालालंकृतकमलानुरूपभार्यादेः ॥ भगः सिद्धिं श्रीमच्चारित्रं गुरुकृपया श्री । इत्युणादयः समाप्ताः—

क्रियायां क्रियार्थायां तुम् णकच् भविष्यन्ती ॥५।३।१३॥

यस्माद्धातोस्तुमादिर्विहितस्तद्वाच्या क्रिया अर्थः प्रयोजनं यस्यास्तस्यां क्रियायामुपपदे वर्त्स्यदर्थाद्धातोस्तुम् णकच् भविष्यन्ती एते प्रत्ययाः स्युः । कर्तुं कारकः करिष्यामीति याति ।

तुमश्च मनःकामे ॥३।२।१४०॥

तुम्समोर्मनसि कामे च परे मकारस्य लुक् स्यात् । भोक्तुमनाः । गन्तुकामः ।

क्त्वातुमम् भावे ॥५।१।१३॥

एते धात्वर्थमात्रे स्युः ।

शकधृषज्ञारभलभसहार्हग्लाघटास्तिसमर्थार्थे च तुम् ॥५।४।९०॥

शक्त्याद्यर्थेषु इच्छार्थेषु धातुषु समर्थार्थेषु नामसूपपदेषु कर्मभूताद्धातोस्तुम् स्यात् । शक्नोति पारयति वा भोक्तुमिच्छति पठितुं समर्थो ग्रहीतुम् ।

पदरुजविशस्पृशो घञ् ॥५।३।१६॥

एभ्यो घञ् स्यात्कर्तरि । पद्यते पत्स्यते अपादि पेदे वा पादः ।

सर्तेः स्थिरव्याधिबलमत्स्ये ॥५।३।१७॥

सर्तेरेषु कर्तृषु घञ् । सरतीति सारः स्थिरोऽर्थः । अतीसारः । सारो बलम् । विसारो मत्स्यः ।

भावाकर्त्रोः ॥५।३।१८॥

भावे कर्तृवर्जिते च कारके धातोर्घञ् स्यात् । पाकः । त्यागः । दायः । आयः । भावः ।

भूश्र्यदोऽल् ॥५।३।२३॥

एभ्यः सोपसर्गेभ्यो भावाकर्त्रोरल् स्यात् । प्रभवः । संश्रयः । विघसः ।

न्यादो न वा ॥५।३।२४॥

न्यादः । निघसः ।

संनिव्युपाद्यमः ॥५।३।२५॥

अल्वा । संयमः । संयामः ।

नेर्नदगदपठस्वनक्वणः ॥५।३।२६॥

अल्वा । निनदः । निनादः । निपठः । निपाठः ।

वैणे क्वणः ॥५।३।२७॥

प्राग्वत् प्रक्वणः प्रक्वाणः । वीणाशब्दः । अन्यत्र प्रक्वाण एव ।

युवर्णवृदृवशरणगमृद्ग्रहः ॥५।३।२८॥

इवर्णोवर्णान्तेभ्यो वृादेः ऋदन्तेभ्यश्च भावाकर्त्रोरल् स्यात् । चयः । जयः । रवः । लवः । वरः । आदरः ।

वर्षादयः क्लीबे ॥५।३।२९॥

अलन्ता निपाताः ।

समुदोऽजः पशौ ॥५।३।३०॥

अल्भावाकर्त्रोः । समजः । पशुसमूहः । उदजः । पशुप्रेरणम् ।

सृग्लहः प्रजनाक्षे ॥५।३।३१॥

प्रजनो गर्भग्रहणं तत्र उपसरः । अक्षाणां ग्लहः । ग्रहणं लत्वं निपातनात् ।

पणेर्माने ॥५।३।३२॥

शाकपणः ।

सम्मदप्रमदौ हर्षे ॥५।३।३३॥

हनोन्तर्घनान्तर्घणौ देशे ॥५।३।३४॥

निपातौ ।

प्रघणप्रघाणौ गृहांशे ॥५।३।३५॥

निघोद्घसंघोद्घनापघनोपघ्नं निमितप्रशस्तगणा-त्याधानाङ्गासन्नम् ॥५।३।३६॥

निमितं तुल्यारोहपरिणाहम् । निघम् वस्त्रम् । उद्घः प्रशस्तः संघो गणः । उद्घनो लोहपरिकर्मस्थानम् । अपघनमङ्गम् । अत्याधानं काष्ठछेदनस्थानम् । उद्घन एव उपघ्नः आसन्न एते निपाताः ।

मूर्तिनिचिताभ्रे घनः ॥५।३।३७॥

मूर्तिः काठिन्यम् । निचितं निरन्तरम् । अभ्रो मेघः । एष्वर्थेषु हन्तेरल् । घनादेशश्च । घनः । केशा घनाः । घनो मेघः ।

वेरशब्दे प्रथने ॥५।३।६९॥

प्रथनं वीस्तीर्णतादेः परात्स्तृणाते रशब्दे विषये प्रथने घञ् । विस्तारः । शब्दे तु विस्तरः ।

ट्वितोऽथुः ॥५।३।८३॥

ट्वितोर्भावाकर्त्रोरथुः स्यात् । नंदथुः वमथुः वेपथुः ।

ड्वितस्त्रिमक् ततकृतम् ॥५।३।८४॥

ड्वित् यस्य तस्माद्धातोर्भावाकर्त्रोस्त्रिमक् स्यात् । तेन धात्वर्थेन निर्वृत्तमित्यर्थे । पाकेन निर्वृत्तं पक्त्रिमम् । कृत्रिमम् । उप्त्रिमम् । दागोदस्ति । इति तादेशो । परित्रिमम् ।

युपुद्रोर्घञ् ॥५।३।५४॥

उत्पूर्वेभ्य एभ्यो भावाकर्त्रोर्घञ् स्यात् । अलोपवादः । उद्यावः । उत्पावः । उद्द्रावः ।

ग्रहः ॥५।३।५५॥

प्राग्वत् । उद्ग्राहः ।

न्यवाच्छापे ॥५।३।५६॥

शापे आक्रोशे गम्ये न्यवाभ्यां ग्रहेर्घञ् । निग्राहो ते वृषल भूयात् । अव-ग्राहस्ते मूढ भूयात् ।

प्राल्लिप्सायाम् ॥५।३।५७॥

ग्रहेर्घञ् भावाकर्त्रोः । पात्रप्रग्राहेण चरति भिक्षुः पिण्डार्थी ।

समो मुष्टौ ॥५।३।५८॥

ग्रहेर्घञ् स्यात् । मुष्टिरंगुलिसन्निवेशो न परिमाणम् । संग्राहो मल्लमुष्टेः । दार्ढ्यमित्यर्थः ।

युदुद्रोः ॥५।३।५९॥

संपूर्वेभ्य एभ्यो घञ् स्यात् । संयावः । संदावः । संद्रावः ।

नियश्चानुपसर्गाद्वा ॥५।३।६०॥

नयतेर्युदुद्रोश्च भावाकर्त्रोर्घञ् वा स्यात् । नयः । नायः । यवः । यावः । दवः । दावः । द्रवः । द्रावः ।

वोदः ॥५।३।६१॥

उत्पूर्वान्नयतेर्वा घञ् । उन्नायः । उन्नयः ।

अवात् ॥५।३।६२॥

अवपूर्वान्नयतेर्नित्यं घञ् स्यात् । अवनायः ।

परे र्द्यूते ॥५।३।६३॥

परिणायेन शारीन् हन्ति ।

भुवोऽवज्ञाने वा ॥५।३।६४॥

अवज्ञानमसत्कारपूर्वोऽधिक्षेपः । परिभवः । परिभावः ।

यज्ञे ग्रहः ॥५।३।६५॥

पूर्वपरिग्राहः । अयज्ञे परिग्रहः ।

संस्तोः ॥५।३।६६॥

संपूर्वात्स्तौतेर्घञ् भावकर्त्रोः । संस्तुवन्त्यत्र संस्तावः । देश उच्यते । अन्यत्र संस्तवः ।

प्रास्रुद्रुस्तोः ॥५।३।६७॥

घञ्। प्रस्रावः। प्रद्रावः। प्रस्तावः।

अयज्ञे स्त्रः ॥५।३।६८॥

प्रपूर्वात्स्तृ इत्यस्मात् घञ्। अयज्ञे प्रस्तारः। यज्ञे तु प्रस्तरः। बर्हिष्प्रस्तरः।

छन्दो नाम्नि ॥५।३।७०॥

छन्दः पद्यो वर्णविन्यासः। विपूर्वात्स्तृणातेः छन्दोविषये घञ् स्यात्। विष्टारः। आस्तारः। पंक्तिः।

क्षुश्रोः ॥५।३।७१॥

क्षौतेः शृणोतेश्च विपूर्वाद् घञ्। विक्षावः। विश्रावः।

न्युदो ग्रः ॥५।३।७२॥

नि० उत्० परात् गिरतेर्गृणातेर्वा घञ् भावाकर्त्रोः। निगारः। उद्गारः।

किरो धान्ये ॥५।३।७३॥

न्युत्पूर्वात्किरतेर्धान्यविषये धात्वर्थे वर्तमानाद् घञ् स्यात्। धान्यस्य निकारः उत्कारो वा राशिरित्यर्थः।

नेर्वुः ॥५।३।७४॥

निपूर्वाद्वृत् वृणातेर्वृणोतेर्वा धान्यविशेषे वाच्ये घञ्। नीवारः।

घञ्युपसर्गस्य बहुलम् ॥३।२।८६॥

घञन्त उत्तरपदे परे उपसर्गस्य बहुलं दीर्घः स्यात्। नीशारः। प्रतीहारः। प्रावारः। क्वचिन्न विहारः। प्रभावः। प्रतापः। क्वचिद्विभाषा। परिणामः। परीणामः। प्रतिबोधः। प्रतीबोधः।

इणोऽभ्रेषे ॥५।३।७५॥

स्थितेरचलनमभ्रेषः। निपूर्वादिणोऽभ्रेषे घञ्। भावाकर्त्रोः। शास्त्रलोकप्रसिद्ध्यादिना नियतमयनं न्यायः।

परेः क्रमे ॥५।३।७६॥

क्रमः परिपाटी तदर्थे इणो घञ्। तवपर्यायो भोक्तुमक्रमे पर्ययः।

व्युपाच्छीङः ॥५।३।७७॥

घञ्। तथैव तव राजविशायः। मम उपशायः। क्रमप्राप्तं कार्यमित्यर्थः। अक्रमे तु विशयः। उपशयः।

हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ॥५।३।७८॥

तद्विषयाच्चिनोतेर्घञ् स्यात् । अचौर्यार्थे । पुष्पप्रचायः । अपचायः ।

चितिदेहावासोपसमाधानेकश्चादेः ॥५।३।७९॥

एष्वर्थेषु चिनोतेर्घञ् तत्संनियोगे चादेः कादेशः । आकायं यज्ञेऽग्निं चिन्वीत । कायो देहः । आवासे निकायः । उपसमाधाने गोमयनिकायः ।

संघेऽनूर्ध्वे ॥५।३।८०॥

अनूर्ध्वसंघे चिनोतेर्घञ् । नास्ति कुतोऽप्यूर्ध्वमुपरि किंचिद्यस्मिन्सोऽनूर्ध्वः घञि । चादेः कः । वैयाकरणनिकायः ।

माने ॥५।३।८१॥

माने गम्ये धातोस्तथैव घञ् । मानमियत्तासंख्यापरिमाणम् । एको निवासः । एकस्तण्डुलावक्षायः । एकस्तण्डुलनिश्चायः । एकः कारः । द्वौ कारौ । त्रयः काराः निष्पावः समित्संग्राहः ।

स्थादिभ्यः कः ॥५।३।८२॥

भावाकर्त्रोः । आखूनामुत्थानमाखूत्थो वर्तते । प्रतिष्ठितमस्मिन्प्रस्थः । व्यवतिष्ठन्तेऽनया व्यवस्था । प्रश्नात्यस्मिन्प्रश्नः । प्रपिबन्त्यस्यां प्रपा । विध्यत्यनेन विधः । विहन्यतेऽनेनास्मिन्वा विघ्नः । आदीयते इत्यादिः । नितरां धीयते निधिः । विधिः ।

व्याप्यादाधारे ॥५।३।८८॥

व्याप्यपूर्वाद्दासंज्ञादाधारे किः स्यात् । जलधिः ।

अन्तर्द्धिः ॥५।३।८९॥

स्त्रियां क्तिः ॥५।३।९१॥

भावाकर्त्रोः । स्त्रियां क्तिः स्यात् । कृतिः । ऋल्वादे ।४।२।६८। रिति नत्वे- लूनिः घपि चे ।४।४।१६। ति जग्धादेशो जग्धिः ।

सातिहेतियूतिजूतिज्ञप्तिकीर्तिः ॥५।३।९४॥

एते क्त्यन्ता निपाताः । सुनोतेः सिनोतेः स्यतेर्वा आत्त्वं निपातनात् । सातिः । हिनोते र्गुणे हन्तेर्वान्त्यस्वरादेरेत्त्वे हेतिः । यौतेर्यूतिः । जवतेर्जूतिः । उभयोर्दीर्घः ।

आस्याटिव्रज्यजः क्यप् ॥५।३।९७॥

एभ्यो भावे स्त्रियां क्यप् स्यात् । आस्या । अट्या । व्रज्या । इज्या ।

कृगः श च वा ॥५।३।१००॥

भावाकर्त्रोः क्रियापक्षे क्यप्। कृत्या।

मृगयेच्छायाञ्चातृष्णाकृपाभाश्रद्धान्तर्द्धा ॥५।३।१०१॥

एते निपाताः।

परेः सृचरेर्यः ॥५।३।१०२॥

आभ्यां परिपूर्वाभ्यां यः स्यात्। परिसर्या। परिचर्या।

वाऽटाट्यात् ॥५।३।१०३॥

अटाट्या। पक्षे अप्रत्ययः। अटाटा।

जागुरश्च ॥५।३।१०४॥

जागर्या। जागरा।

शंसि प्रत्ययात् ॥५।३।१०५॥

शसेः प्रत्ययान्तेभ्यश्च भावाकर्त्रोः स्त्रियामः स्यात्। प्रशंसा। चिकीर्षा।

क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् ॥५।३।१०६॥

क्तेयइट्सहितस्तस्माद्गुरुमतो व्यञ्जनान्ताद्भावाकर्त्रोः स्त्रियामः स्यात्। ईहा। ऊहा। ईक्षा।

षितोऽङ् ॥५।३।१०७॥

षितो धातोर्भावाकर्त्रोरङ् स्यात्। पचा।

भिदादयः ॥५।३।१०८॥

एते भिदादयोऽङन्ता निपाताः। भिदा। विदा। विचारणा। छिदा द्वैधीकरणम्। मृजा शरीरसंस्कारः। क्षिपा प्रेरणम्। दया अनुकम्पा। रुजा रोगः। चुरा। पृच्छा।

नञोऽनिःशापे ॥५।३।११७॥

नञ्पूर्वाद्धातोः शापे गम्ये भावाकर्त्रोः स्त्रियामनिः स्यात्। अजननिस्ते वृषल! भूयात्। अकरणिः।

ग्लाहाज्यः ॥५।३।११८॥

एभ्यः स्त्रियां भावाकर्त्रोरनिः स्यात्। ग्लानिः। हानिः। ज्यानिः।

प्रश्नाख्याने वेञ् ॥५।३।११९॥

प्रश्ने आख्याने गम्ये स्त्रियां भावाकर्त्रोरिञ् वा स्यात्। कां त्वं कारि मकार्षीः। कां कारिकां क्रियां कां कृत्यां कां कृतिं वा वचनात्। यथाप्राप्तम्।

पर्यायार्हर्णोत्पत्तौ च णकः ॥५।३।१२०॥

एष्वर्थेषु प्रश्ने आख्याने गम्ये धातोर्णकः स्यात्। स्त्रियां भावाकर्त्रोः क्त्यादेरपवादः। पर्यायः क्रमः। परिपाटीति यावत्। भवत आसिका भवत आसितुं क्रम इत्यर्थः। अर्हण मर्हं योग्यता। अर्हति भवानिक्षुभक्षिकाम्। ऋणं यत्परस्मै धार्यते। इक्षुभक्षिकां मे धारयसि। उत्पत्तिर्जन्म। इक्षुभक्षिका मे उदपादि। प्रश्ने कां त्वं कारिकामकार्षीः। आख्याने सर्वां कारिकामकार्ष मिति भावे धात्वर्थनिर्देशे धातोर्णकः स्यात्। आसिका। शायिका। जीविका।

क्लीबे क्तः ॥५।३।१२३॥

नपुंसके भावे क्तः स्यात्। तव हसितम्।

अनट् ॥५।३।१२४॥

क्लीबे भावेऽर्थे धातोरनट् स्यात्। गमनम्। भोजनम्। हसनम्।

करणाधारे ॥५।३।१२९॥

अनयोरर्थयोर्धातोरनट् स्यात्। घञाद्यपवादः। लेखनी। कर्त्तनी। गोदोहनी। पचनी स्थाली।

रम्यादिभ्यः कर्तरि ॥५।३।१२६॥

अनट्। रमणी। कमनी। नन्दनी।

पुन्नाम्नि घः ॥५।३।१३०॥

करणाधारयोः धातोर्घः स्यात्। पुंसि दन्तच्छदः।

एकोपसर्गस्य च घे ॥४।२।३४॥

इतिह्रस्वः। आकरः।

न्यायावायाध्यायोद्यावसंहारावहाराधारदार-जारम् ॥५।३।१३४॥

एते घञन्ता निपाताः।

इकिश्तिवृस्वरूपार्थे ॥५।३।१३८॥

धातोः स्वरूपे वाच्ये चैते स्युः । भज्जिः । क्रुधिः । वेत्तिः । पचतिः । परिवृत्तिः ।

दुःस्वीषतः कृच्छ्राकृच्छ्रार्थात्खल् ॥५।३।५३९॥

कष्टार्थाद्दुरः अकष्टार्थाभ्यां स्वीषद्भ्यां च पराद्धातोः खल् स्यात् । भावे कर्मणि च । कृत्याद्यपवादः । दुःखेन शय्यते दुःशयं त्वया दुष्करः कटः । सुशयं सुकरः । ईषच्छयं ईषत्करः ।

शासि युधि दृशि धृषि मृषातोऽनः ॥५।३।१४१॥

दुःस्वीषत्पूर्वेभ्य एभ्यः पंचभ्य । आदन्ताच्च धातोरनः स्यात् । दुर्योधनः । दुःशासनः । ईषच्छासनः । दुरुत्थानम् ।

प्राक्काले ॥५।४।४७॥

परकालेन धात्वर्थेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे वर्तमानाद्धातोः सम्बन्धे क्त्वा वा स्यात् । अव्ययकृतो भाव इति पाणिनिना (ये) क्त्वाप्रत्ययो भावे । भुक्त्वा व्रजति । आसित्वा भुंक्ते ।

हाकोहिः क्त्वि ॥४।४।१४॥

हित्वा । उवर्णादि ।४।४।५८। तीङ्निषेधे भूत्वा ।

जॄव्रश्चःक्त्वः ॥४।४।४१॥

आभ्यां परस्य क्त्वाप्रत्ययस्यादिरिट् स्यात् । जरीत्वा । क्र्यादिरयं दिवादेस्तु सानुबंधस्य जीर्त्वा व्रश्चित्वा ।

उदितो वा ॥४।४।४२॥

क्त्वाप्रत्ययस्यादिरिट् वा । दान्त्वा । दमित्वा । शमित्वा । चूत्वा । देवित्वा । त्वा । क्षुधवस इतीटि क्षुधित्वा । उषित्वा । लुभ्यश्चेरिति लुभित्वा । विमोहार्थं विना लुब्ध्वा । पूजायामंचित्वा । गतौ । अंक्त्वा । पूङ्क्लिशिभ्योन वा ।४।४। ४५। इतीट् । पूत्वा पवित्वा । क्लिष्ट्वा । क्लिशित्वा ।

क्त्वा ॥४।३।२९॥

धातोः सेट् क्त्वा किद्वन्न स्यात् । देवित्वा । वर्तित्वा ।

स्कन्दस्यन्दः ॥४।३।३०॥

आभ्यां परः क्त्वा किद्वन्न स्यात् । स्कन्त्वा । स्यन्त्वा ।

क्षुधक्लिशकुषगुधमृडमृदवदवसः ॥४।३।३१॥

एभ्यः परः क्त्वा सेट् किद्वत्। मृदित्वा। उदित्वा। रुदविदेति किन्त्वे रुदित्वा मुषित्वा मुस्त्वा। पृष्ट्वा।

जनशोन्युपान्त्येतादिःक्त्वा ॥४।३।२३॥

जान्ताद्धातोर्नशेश्च नकार उपान्त्ये सति तकारादिः क्त्वा किद्वद्वा स्यात्। रक्त्वा। रङ्क्त्वा। नंष्ट्वा। नष्ट्वा। नीति किम्। भुक्त्वा। इष्ट्वा।

ऋत्तृषमृषकृशवञ्चलुञ्चथफः सेट् ॥४।३।२४॥

न्युपान्त्ये सति एभ्यः सेट्क्त्वा किद्वद्वा स्यात्। यथासम्भवम्। ऋतित्वा। अर्तित्वा। तृषित्वा। तर्षित्वा। वचित्वा। वंचित्वा। लुचित्वा। लुञ्चित्वा। श्रथित्वा। श्रन्थित्वा। गुफित्वा। गुम्फित्वा। न्युपान्त्येति विशेषणम्। थकारपकारान्तानां नान्येषाम्। सम्भवव्यभिचाराभावात्।

अनञः क्त्वो यप् ॥३।२।१५४॥

नञ्वर्जितादव्ययात्पूर्वपदात् परं यदुत्तरपदं तदवयवस्य क्त्वाप्रत्ययस्य यबादेशः स्यात्। प्रणत्य। प्रणम्य। प्रकृत्य। प्रदाय। अनञ् इति किम्। अकृत्वा।

लघोर्यपि ॥४।३।८६॥

लघोः परस्य णेर्यपि परेऽय् स्यात्। प्रशमय्य।

वाप्नोः ॥४।३।८७॥

आप्नोतेः परस्य णेर्यपि अय् वा स्यात्। प्रापय्य। प्राप्य।

मेङो वा मित् ॥४।३।८८॥

यपि। अपमित्य। अपमाय।

क्षेः क्षीः ॥४।३।८९॥

यपि। प्रक्षीय। अदेर्जग्ध "इति जग्धादेशो" प्रजग्ध्य।

यपि ॥४।२।५६॥

यम्यादीनां यपि लुक् स्यात्। प्रहत्य।

वामः ॥४।२।५७॥

यम्यादीनां मान्तानां यपि वा लुक्। प्रयम्य। प्रयत्य।

निमीलयादिमेङस्तुल्यकर्तृके ॥५।४।४६॥

तुल्यो धात्वर्थान्तरेण कर्ता यस्य तद्वृत्तिभ्यो निमीलयादिभ्यो मेङश्च धातोः सम्बन्धे क्त्वा वा स्यात्। अक्षिणी निमील्य हसति। मुखं व्यादाय स्वपिति।

निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ॥५।४।४४॥

निषेधार्थयोरलंखल्वोरुपपदयोर्धातोः क्त्वा वा स्यात्। अलंकृत्वा न कर्तव्यमित्यर्थः। खलुकृत्वा। (खलूमादेवदेत्यर्थः)

परावरे ॥५।४।४५॥

अस्मिन्नपि क्त्वा वा स्यात्। अतीत्य नदीं गिरिः। नद्याः पर इत्यर्थः।

खणम् चाभीक्ष्ण्ये ॥५।४।४८॥

परकालेन तुल्यकर्तृके प्राक्कालेऽर्थे खणम् क्त्वा वा स्यात्। भोजं भोजं याति। भुक्त्वा भुक्त्वा याति।

भृशाभीक्ष्णाविच्छेदे द्विः प्राक्तमबादेः ॥७।४।७३॥

क्रियायाः साकल्यं भृशार्थः। पौनःपुन्यमाभीक्ष्ण्यं। क्रियान्तरेणाव्यवधानमविच्छेदः। एषु द्योत्येषु यत्पदं वाक्यं वा स्यात् तद्द्विरुच्यते तमबादेः प्रागेव। घटादिरिति वा दीर्घे घाटं घाटं घटं घटम्।

अन्यथैवं कथमित्थमः कृगोऽनर्थकात् ॥५।४।५०॥

एभ्यः परात्करोतेस्तुल्यकर्तृकार्थवृत्तेरनर्थकाद्धातोः सम्बन्धे खणम् स्यात्। अन्यथाकारं भुङ्क्ते। एवंकारम्। इत्थंकारम् नमति। आनर्थक्यं करोतेरन्यथादिभ्यः पृथगर्थाभावात्।

दंशेस्तृतीयया ॥५।४।७३॥

तृतीयान्तेन योगे उपपूर्वाद्दंशेस्तुल्यकर्तृकेऽर्थे वर्तमानात् खणम् वा स्यात्। अन्यस्य धातोः सम्बन्धे सति। मूलकेनोपदंशं भुंक्ते मूलकोपदंशं वा भुंक्ते।

स्वाद्वर्थाददीर्घात् ॥५।४।५३॥

स्वादोरर्थे वर्तमानाददीर्घान्ताद्व्याप्यात् परस्मात्तुल्यकर्तृकात् कृगोधातोः सम्बन्धे खणम् वा स्यात्। स्वादुंकारं मिष्टंकारं भुंक्ते। पक्षे स्वादु कृत्वा।

विद्दृग्भ्यः कार्त्स्न्ये णम् ॥५।४।५४॥

अतिथिवेदं भोजयति। कन्यादर्शं वरयति।

व्याप्याच्चेवात् ॥५।४।७१॥

व्याप्यात्कर्मणश्चकारात्कर्तुश्च इवार्थादुपमानाद्धातोः सम्बन्धे णम् वा स्यात्। सुवर्णनिधाय निहितः। उदनपायं पक्वः। कर्तुरुपमाने काकनाशं नष्टः।

यावतो विन्दजीवः ॥५।४।५५॥

कात्स्न्र्यविशिष्टाद्व्याप्याद्यावच्छब्दात्पराभ्यां विन्दजीवाभ्यामेककर्तृके वर्तमानाभ्यां धातोः सम्बन्धे णम्वा स्यात्। विन्दतेःशनिर्देशात्। लाभार्थस्य ग्रहणम् यावद्वेदं देवप्रतिमापूजयतः। सकलकमलाः स्फुरन्ति। यावल्लाभमित्यर्थः। यावद्वेदं देवगुरुधर्माः। वाधर्मादभीष्टसिद्धिश्च।

वर्णाव्ययात्स्वरूपेकारः ॥७।२।१५६॥

वर्णेभ्योऽव्ययेभ्यश्च स्वरूपे स्वार्थेकारः प्रत्ययः स्यात्। ॐकारः ह्रींकारः। श्रींकारः।

रादेफः ॥७।२।१५७॥

रेफः। रकारः। प्रायोऽनुवृत्तेरन्यत्राऽपि। मतएव नमस्कारः श्रेयसे। श्रीसिद्ध हेमचन्द्राब्धिनिर्तीर्षोः प्रगुणीकृता। चन्द्रप्रभातरा सम्यक् सुखार्थेषा मया शुभा ।१। इति श्रीसिद्धहेमचन्द्रविरचितायां बृहत्प्रक्रियायां चन्द्रप्रभाख्यायां कृदन्तप्रक्रिया सम्पूर्णा। श्रीशंखेश्वरपार्श्वभास्वदुदयध्यानावधानार्थवान् बालोऽप्युज्ज्वलकीर्तिकान्तिपटलैर्जैनैश्च शुक्लाम्बरः॥ भानोः प्रेरणया प्रपन्नविनयो वृत्तिं द्वितीयां व्यधात् श्रीमेघाद्विजयाह्ववाचकवरश्चन्द्रप्रभाख्यामिमाम्।

इति श्रीमन्मेघविजयोपाध्यायविरचिता चंद्रप्रभा (हैमकौमुदी) समाप्ता॥

अध्येतॄणामध्यापकानांच शुभं भूयात्॥

श्रीहेमचन्द्राचार्यविरचित–हैमधातुपाठः ।

१ भू सत्तायाम्
२ पां पाने
३ घ्रां गन्धोपादाने
४ ध्मां शब्दाग्निसंयोगयोः
५ ष्ठां गतिनिवृत्तौ
६ म्नां अभ्यासे
७ दाम् दाने
८ जिं ज्रिं अभिभवे
९ क्षिं क्षये
१० इं दुं द्रुं शुं स्रुं गतौ
११ ध्रुं स्थैर्ये च
१२ सुं प्रसवैश्वर्ययोः
१३ स्मृं चिन्तायाम्
१४ गृं घृं सेचने
१५ औस्वृं शब्दोपतापयोः
१६ ह्वृं वरणे
१७ ध्वृं ह्वृं कौटिल्ये
१८ सृं गतौ
१९ ऋं प्रापणे च
२० तॄ प्लवनतरणयोः
२१ ट्धें पाने
२२ दैव् शोधने
२३ ध्यैं चिन्तायाम्
२४ ग्लैं हर्षक्षये
२५ म्लैं गात्रविनामे
२६ द्यैं न्यङ्गकरणे
२७ द्रैं स्वप्ने
२८ ध्रैं तृप्तौ
२९ कैं गैं रैं शब्दे
३० ष्ट्यैं स्त्यैं सङ्घाते च
३१ ख्यैं खदने
३२ क्षैं जैं सैं क्षये
३३ स्रैं श्रैं पाके
३४ पैं ओवैं शोषणे
३५ ष्णैं वेष्टने
३६ फक्क नीचैर्गतौ
३७ तक हसने
३८ तकु कृच्छ्रजीवने
३९ शुक गतौ
४० बुक्क भाषणे
४१ उखृ राखृ लाखृ द्राखृ ध्राखृ शोषणालमर्थयोः
४२ शाखृ श्लाखृ व्याप्तौ
४३ कक्ख हसने
४४ उख नख णख वख मख रख लख मखु रखु लखु रिखु इख इखु ईखु वल्ग रगु लगु तगु श्रगु श्लगु अगु वगु मगु स्वगु इगु उगु रिगु लिगु गतौ
४५ त्वगु कम्पने च
४६ युगु जुगु वुगु वर्जने
४७ गग्घ हसने
४८ दघु पालने
४९ शिघु आघ्राणे
५० मघु मण्डने
५१ लघु शोषणे
५२ शुच शोके
५३ कुच शब्दे तारे
५४ क्रुञ्च गतौ
५५ कुञ्च च कौटिल्याल्पीभावयोः

५६ लुञ्च अपनयने
५७ अर्च पूजायाम्
५८ अञ्चू गतौ च
५९ वञ्चू चञ्चू तञ्चू त्वञ्चू मञ्चू मुञ्चू म्रुंचू म्रूचू म्लुचू ग्लुचू ग्लुंचू षश्च गतौ
६० ग्रुचू ग्लुचू स्तेये
६१ म्लेच्छ अव्यक्तायांवाचि
६२ लछ लाछु लक्षणे
६३ वाछु इच्छायाम्
६४ आछु आयामे
६५ ह्रीछ लज्जायाम्
६६ ह्रूर्छा कौटिल्ये
६७ मूर्छा मोहसमुच्छ्राययोः
६८ स्फूर्छा स्मूर्छा विस्मृतौ
६९ युछ प्रमादे
७० धृज धृजु ध्वज ध्वजु ध्रज ध्रजु वज व्रज षस्ज गतौ
७१ अज क्षेपणे च
७२ कुजू खुजू स्तेये
७३ अर्ज सर्ज अर्जने
७४ कर्ज व्यथने
७५ खर्ज मार्जने च
७६ खज मन्थे
७७ खजू गतिवैकल्ये
७८ एजृ कम्पने
७९ ट्वोस्फूर्जा वज्रनिर्घोषे
८० क्षीज कूज गुज गुजु अव्यक्ते शब्दे
८१ लज लजु तर्ज भर्त्सने
८२ लाज लाजु भर्जने च
८३ जज जजु युद्धे
८४ तुज हिंसायाम्
८५ तुजु बलने च
८६ गर्ज गजु गृज गृजु मुज मुजु मृज मृजु मज शब्दे
८७ गज मदने च
८८ त्यजं हानौ
८९ षंजं सङ्गे
९० कटे वर्षावर्णयोः
९१ शट रुजाविशरणगत्यवसादनेषु
९२ वट वेष्टने
९३ किट खिट उत्रासे
९४ शिट षिट अनादरे
९५ जट झट सङ्घाते
९६ पिट शब्दे च
९७ भट भृतौ
९८ तट उच्छ्राये
९९ खट कांक्षे
१०० णट नृत्तौ
१०१ हट दीप्तौ
१०२ षट अवयवे
१०३ लुट विलोटने
१०४ चिट प्रैष्ये
१०५ विट शब्दे
१०६ हेट विबाधायाम्
१०७ अट पट इट किट कट कट्ट कटै गतौ
१०८ कुट्ट वैकल्ये
१०९ मुट प्रमर्दने
११० चुट चुट्ट अल्पीभावे
१११ वट्ट विभाजने
११२ रुट्ट लुट्ट स्तेये
११३ स्फुट स्फुट्ट विशरणे
११४ लट बाल्ये
११५ रट रठ च परिभाषणे
११६ पठ व्यक्तायाम् वाचि
११७ वठ स्थौल्ये
११८ मठ मदनिवासयोश्च
११९ कठ कृच्छ्रजीवने

१२० हठ बलात्कारे
१२१ उठ रुठ लुठ उपघाते
१२२ पिठ हिंसासंक्लेशयोः
१२३ शठ कैतवे च
१२४ शुठ गतिप्रतिघाते
१२५ कुठु लुठु आलस्ये च
१२६ शुठु शोषणे
१२७ अठ रुठु गतौ
१२८ पुड्ड प्रमर्दने
१२९ मुड्ड खण्डने च
१३० मड्ड भूषायाम्
१३१ गड्ड वदनैकदेशे
१३२ शौडृ गर्वे
१३३ कौडृ सम्बन्धे
१३४ मेडृ म्रेडृ म्लेडृ लोडृ लौडृ उन्मादे
१३५ रोडृ रौडृ तौडृ अनादरे
१३६ क्रीडृ विहारे
१३७ तुडृ तूडृ जौडृ तोडने
१३८ हुडृ हूडृ हूडृ हौडृ गतौ
१३९ खोडृ प्रतिघाते
१४० विड आक्रोशे
१४१ अड उद्यमे
१४२ लड विलासे
१४३ कड्ड मदे
१४४ कड्ड कार्कश्ये
१४५ अड्ड अभियोगे
१४६ चुड्ड हावकरणे
१४७ अण रण वण व्रण बण भण भ्रण मण धण ध्वण भ्रण कण क्वण चण शब्दे
१४८ ओणृ अपनयने
१४९ शोणृ वर्णगत्योः
१५० श्रोणृ श्लोणृ संघाते
१५१ पैणृ गतिप्रेरणश्लेषणेषु
१५२ चितै संज्ञाने

१५३ अत सातत्यगमने
१५४ च्युतृ आसेचने
१५५ श्चुतृ श्चुतृ श्च्युतृ क्षरणे
१५६ जुतृ भासने
१५७ अतु बन्धने
१५८ कित निवासे
१५९ ऋत घृणागतिस्पर्द्धेषु
१६० कुथु पुथु लुथु मथु मन्थ मान्थ हिंसासंक्लेशयोः
१६१ खाद भक्षणे
१६२ बद स्थैर्ये
१६३ खद हिंसायाम् च
१६४ गद व्यक्तायाम् वाचि
१६५ रद विलेखने
१६६ णद ञिक्ष्विदा अव्यक्ते शब्दे
१६७ अर्द गतियाचनयोः
१६८ नर्द णर्द गर्द शब्दे
१६९ तर्द हिंसायाम्
१७० कर्द कुत्सिते शब्दे
१७१ खर्द दशने
१७२ अदु बन्धने
१७३ इदु परमैश्वर्ये
१७४ बिदु अवयवे
१७५ णिदु कुत्सायाम्
१७६ टुनदु समृद्धौ
१७७ चदु दीप्त्याल्हादनयोः
१७८ त्रदु चेष्टायाम्
१७९ कदु क्रदु क्लदु रोदनाह्वानयोः
१८० क्लिदु परिदेवने
१८१ स्कुंदृ गतिशोषणयोः
१८२ षिधु गत्याम्
१८३ षिधौ शास्त्रमाङ्गल्ययोः
१८४ शुन्ध शुद्धौ
१८५ स्तन धन ध्वन चन स्वन वन शब्दे
१८६ वन षन संभक्तौ

१८७ कनै दीप्तिकान्तिगतिषु

१८८ गुपौ रक्षणे

१८९ तपं,–धुप, सन्तापे

१९० रप लप जल्प व्यक्ते वचने

१९१ जप मानसे च

१९२ चप सान्त्वने

१९३ षप समवाये

१९४ सृप्लृं गतौ

१९५ चुप मन्दायाम्

१९६ तुप तुम्प त्रुप त्रुम्प तुफ तुम्फ त्रुफ त्रुम्फ हिंसायाम्

१९७ वर्फ रफ रफु अर्ब कर्ब खर्ब गर्ब चर्ब तर्ब नर्ब पर्ब बर्ब शर्ब षर्ब सर्ब रिबु रबु गतौ

१९८ कुबु आच्छादने

१९९ लुबु तुबु अर्दने

२०० चुबु वक्त्रसंयोगे

२०१ सृभू सृम्भू स्रिभू षिम्भू भर्भ हिंसायाम्

२०२ शुम्भ भाषणे च

२०३ यभं जभ मैथुने

२०४ चमू छमू जमू झमू जिमू अदने

२०५ क्रमू पादविक्षेपे

२०६ यमूं उपरमे

२०७ स्यमू शब्दे

२०८ णमं प्रह्वत्वे

२०९ षम ष्टम वैक्लव्ये

२१० अम शब्दभक्त्योः

२११ अम द्रम हम्म मिमृ गम्लृं गतौ

२१२ हय हर्य क्लान्तौ च

२१३ मव्य बन्धने

२१४ सूर्क्ष्य ईर्क्ष्य ईर्ष्य ईर्ष्यार्थाः

२१५ शुच्यै चुच्यै अभिषवे

२१६ त्सर छद्मगतौ

२१७ क्मर हूर्छने

२१८ अभ्र वभ्र मभ्र गतौ

२१९ चर भक्षणे च

२२० धोर्ऋ गतिचातुर्ये

२२१ खोर्ऋ प्रतिघाते

२२२ दल ञिफला विशरणे

२२३ मील श्मील स्मील क्ष्मील निमेषणे

२२४ पील प्रतिष्टम्भे

२२५ णील वरणे

२२६ शील समाधौ

२२७ कील बन्धे

२२८ कूल आवरणे

२२९ शूल रुजायाम्

२३० तूल निष्कर्षे

२३१ पूल संघाते

२३२ मूल प्रतिष्ठायाम्

२३३ फल निष्पत्तौ

२३४ फुल्ल विकसने

२३५ चुल्ल हावकरणे

२३६ चिल्ल शैथिल्ये च

२३७ पेलृ फेलृ शेलृ षेलृ सेलृ वेल्लृ सल तिल तिल्ल पल्ल वेल्ल गतौ

२३८ वेलृ चेलृ केलृ क्वेलृ खेलृ स्खल चलने

२३९ खल सञ्चये च

२४० श्वल श्वल्ल आशुगतौ

२४१ गल चर्व अदने

२४२ पूर्व पर्व मर्व पूरणे

२४३ गर्व विवु शव गतौ

२४४ कर्व खर्व गर्व दर्पे

२४५ ष्ठिवू क्षिवू निरसने

२४६ जीव प्राणधारणे

२४७ पीव मीव तीव नीव स्थौल्ये

२४८ उर्वै तुर्वै थुर्वै दुर्वै धुर्वै जुर्वै अर्व भर्व शर्व हिंसायाम्

२४९ मुर्च्छं मव बन्धने
२५० गुर्वै उद्यमे
२५१ पिवु मिवु निवु सेचने
२५२ हिवु दिवु जिवु प्रीणने
२५३ इवु व्याप्तौ च
२५४ अव रक्षणगतिकान्तिप्रीतितृप्त्य-
वगमनप्रवेशश्रवणस्वाम्यर्थयाचन-
क्रियेच्छादीप्त्यवाप्त्यालिङ्गनहिं-
सादहनभाववृद्धिषु
२५५ कश शब्दे
२५६ मिश मश रोषे च
२५७ शश प्लुतिगतौ
२५८ णिश समाधौ
२५९ दृशृं प्रेक्षणे
२६० दंशं दशने
२६१ घुषृ शब्दे
२६२ चूष पाने
२६३ तूष तुष्टौ
२६४ पूष वृद्धौ
२६५ लूष मूष स्तेये
२६६ षूप प्रसवे
२६७ ऊष रुजायाम्
२६८ ईष उंछे
२६९ कृषं विलेखने
२७० कष शिष जष झष वष मष मुष
रुष रिष यूष जूष शष चष
हिंसायाम्
२७१ वृष संघाते च
२७२ भष भर्त्सने
२७३ जिषू विषू मिषू निषू पृषू वृषू
सेचने
२७४ मृषू सहने च
२७५ उषू श्रिषू श्लिषू प्रुषू प्लुषू दाहे
२७६ घृषू सङ्घर्षे
२७७ हृषू अलीके
२७८ पुष पुष्टौ
२७९ भूष तसु अलङ्कारे
२८० तुस ह्रस ह्लस रस शब्दे
२८१ लस श्लेषणक्रीडनयोः
२८२ घस्लं अदने
२८३ हसे हसने
२८४ पिसृ पेसृ वेसृ गतौ
२८५ शसू हिंसायाम्
२८६ शंसू स्तुतौ च
२८७ मिहं सेचने
२८८ दहं भस्मीकरणे
२८९ चह कल्कने
२९० रह त्यागे
२९१ रहु गतौ
२९२ दृह दृहु बृह बृहु वृद्धौ
२९३ बृहृ बृहु शब्दे च
२९४ उहृ तुहृ दुहृ अर्दने
२९५ अर्हं मह पूजायाम्
२९६ उक्ष सेचने
२९७ रक्ष पालने
२९८ मक्ष मुक्ष सङ्घाते
२९९ अक्षौ व्याप्तौ च
३०० तक्षौ त्वक्षौ तनूकरणे
३०१ णिक्ष चुम्बने
३०२ तृक्ष स्तृक्ष णक्ष गतौ
३०३ वक्ष रोषे
३०४ त्वक्ष त्वचने
३०५ सूर्क्ष्य अनादरे
३०६ काङ्क्षु वाङ्क्षु माङ्क्षु कांक्षायाम्
३०७ द्राङ्क्षु ध्राङ्क्षु ध्वाङ्क्षु घोरवासिते च

इति परस्मैभाषाः ।

---

१ गाङ् गतौ
२ ष्मिङ् ईषद्धसने

३ डीङ् विहायसा गतौ
४ उंङ् कुंङ् गुंङ् घुंङ् ङुंङ् शब्दे
५ च्युंङ् ज्युंङ् जुंङ् प्रुंङ् प्लुङ् गतौ
६ रुंङ् रेषणे च
७ पूङ् पवने
८ मूङ् बन्धने
९ धूंङ् अवध्वंसने
१० मेङ् प्रतिदाने
११ देंङ् त्रैंङ् पालने
१२ श्यैंङ् गतौ
१३ प्यैंङ् वृद्धौ
१४ वकुङ् कौटिल्ये
१५ मकुङ् मण्डने
१६ अकुङ् लक्षणे
१७ शीकृङ् सेचने
१८ लोकृङ् दर्शने
१९ श्लोकृङ् सङ्घाते
२० द्रेकृङ् ध्रेकृङ् शब्दोत्साहे
२१ रेकृङ् शकुङ् शङ्कायाम्
२२ ककि लौल्ये
२३ कुकि वृकि आदाने
२४ चकि तृप्तिप्रतीघातयोः
२५ ककुङ् श्वकुङ् त्रकुङ् श्रकुङ् श्लकुङ् ढौकृङ् त्रौकृङ् ष्वष्कि वस्कि मस्कि तिकि टिकि टीकृङ् सेकृङ् स्रेकृङ् रघुङ् लघुङ् गतौ
२६ अघुङ् वघुङ् गत्याक्षेपे
२७ मघुङ् कैतवे च
२८ राघृङ् लाघृङ् सामर्थ्ये
२९ द्राघृङ् आयासे च
३० श्लाघृङ् कत्थने
३१ लोचृङ् दर्शने
३२ षचि सेचने
३३ शचि व्यक्तायाम् वाचि
३४ कचि बन्धने
३५ कचुङ् दीप्तौ च
३६ श्वचि श्वचुङ् गतौ
३७ वर्चि दीप्तौ
३८ मचि मुचुङ् कल्कने
३९ मचुङ् धारणोच्छ्रायपूजनेषु च
४० पचुङ् व्यक्तीकरणे
४१ ष्टुचि प्रसादे
४२ एजृङ् भ्रेजृङ् भ्राजि दीप्तौ
४३ इजुङ् गतौ
४४ ईजि कुत्सने च
४५ ऋजि गतिस्थानार्जनोपार्जनेषु
४६ ऋजुङ् भृजैङ् भर्जने
४७ तिजि क्षमानिशानयोः
४८ घट्टि चलने
४९ स्फुटि विकसने
५० चेष्टि चेष्टायाम्
५१ गोष्टि लोष्टि सङ्घाते
५२ वेष्टि वेष्टने
५३ अट्टि हिंसातिक्रमयोः
५४ एठि हेठि विबाधायाम्
५५ मठुङ् कठुङ् शोके
५६ मुठुङ् पलायने
५७ वठुङ् एकचर्यायाम्
५८ अठुङ् पठुङ् गतौ
५९ हुडुङ् पिडुङ् सङ्घाते
६० शडुङ् रुजायाम् च
६१ तडुङ् ताडने
६२ कडुङ् मदे
६३ खडुङ् मन्थे
६४ खुडुङ् गतिवैकल्ये
६५ कुडुङ् दाहे
६६ वडुङ् मडुङ् वेष्टने
६७ भडुङ् परिभाषणे
६८ मुडुङ् मार्जने
६९ तुडुङ् तोडने

७०	मुडुङ्	वरणे
७१	चडुङ्	कोपे
७२	द्राडृङ् ध्राडृङ्	विशरणे
७३	शाडृङ्	श्लाघायाम्
७४	वाडृङ्	आप्लाव्ये
७५	हेडृङ् होडृङ्	अनादरे
७६	हिडुङ्	गतौ च
७७	घिणुङ् घुणुङ् घृणुङ् ग्रहणे	
७८	घुणि घूर्णि	भ्रमणे
७९	पणि	व्यवहारस्तुत्योः
८०	यतैङ्	प्रयत्ने
८१	युतृङ् जुतृङ्	भासने
८२	विथृङ् वेथृङ्	याचने
८३	नाथृङ् उपतापैश्वर्याशीःषु च	
८४	श्रथुङ्	शैथिल्ये
८५	ग्रथुङ्	कौटिल्ये
८६	कत्थि	श्लाघायाम्
८७	श्विदुङ्	श्वैत्ये
८८	वदुङ्	स्तुत्यभिवादनयोः
८९	भदुङ्	सुखकल्याणयोः
९०	मदुङ्	स्तुतिमोदमदस्वप्नगतिषु
९१	स्पदुङ्	किञ्चिचलने
९२	क्लिदुङ्	परिदेवने
९३	मुदि	हर्षे
९४	ददि	दाने
९५	हर्दि	पुरीषोत्सर्गे
९६	ष्वदि स्वदि स्वादि आस्वादने	
९७	उर्दि	मानक्रीडयोश्च
९८	कुर्दि गुर्दि गुदि	क्रीडायाम्
९९	षूदि	क्षरणे
१००	ह्रादि	शब्दे
१०१	ह्लादेङ्	सुखे च
१०२	पर्दि	कुत्सिते शब्दे
१०३	स्कुदुङ्	आप्रवणे
१०४	एधि	वृद्धौ
१०५	स्पर्द्धि	सङ्घर्षे
१०६	गाधृङ्	प्रतिष्ठालिप्साग्रन्थेषु
१०७	बाधृङ्	रोटने
१०८	दधि	धारणे
१०९	बधि	बन्धने
११०	नाधृङ्	नाथृङ्वत्
१११	पनि	स्तुतौ
११२	मानि	पूजायाम्
११३	तिपृङ् ष्टिपृङ् ष्टेपृङ् क्षरणे	
११४	तेपृङ्	कम्पने च
११५	टुवेपृङ् केपृङ् गेपृङ् कपुङ् चलने	
११६	ग्लेपृङ्	दैन्ये च
११७	मेपृङ् रेपृङ् लेङ् गतौ	
११८	त्रपौषि	लज्जायाम्
११९	गुपि	गोपनकुत्सनयोः
१२०	अबुङ् रबुङ्	शब्दे
१२१	लबुङ्	अवस्रंसने च
१२२	कबृङ्	वर्णे
१२३	क्लीबृङ्	अधार्ष्ट्ये
१२४	क्षीबृङ्	मदे
१२५	शीभृङ् चीभृङ् शल्भि कत्थने	
१२६	वल्भि	भोजने
१२७	गल्भि	धार्ष्ट्ये
१२८	रेभृङ् अभुङ् रभुङ् लभुङ् शब्दे	
१२९	ष्टभुङ् स्कभुङ् ष्टुभुङ् स्तम्भे	
१३०	जभुङ् जभैङ् जृभुङ् गात्रविनामे	
१३१	रभिं	राभस्ये
१३२	डुलभिंष्	प्राप्तौ
१३३	भामि	क्रोधे
१३४	क्षमौषि	सहने
१३५	कमूङ्	कान्तौ
१३६	अयि वयि पयि मयि नयि चयि रयि गतौ	
१३७	तयि णयि	रक्षणे च
१३८	दयि दानगतिहिंसादहनेषु च	

१३९ ऊयैङ् तन्तुसन्ताने
१४० पूयैङ् दुर्गन्धविशरणयोः
१४१ क्नूयैङ् शब्दोन्दनयोः
१४२ क्ष्मायैङ् विधूनने
१४३ स्फायैङ् ओप्यायैङ् वृद्धौ
१४४ तायृङ् सन्तानपालनयोः
१४५ वलि वल्लि संवरणे
१४६ शलि चलने च
१४७ मलि मल्लि धारणे
१४८ भलि भल्लि परिभाषणहिंसादानेषु
१४९ कलि शब्दसंख्यानयोः
१५० कल्लि अशब्दे
१५१ तेवृङ् देवृङ् देवने
१५२ षेवृङ् सेवृङ् केवृङ् खेवृङ् गेवृङ् ग्लेवृङ् पेवृङ् प्लेवृङ् मेवृङ् म्लेवृङ् सेवने
१५३ रेवृङ् पवि गतौ
१५४ काशृङ् दीप्तौ
१५५ क्लेशि विबाधने
१५६ भाषि च व्यक्तायाम्वाचि
१५७ ईषि गतिहिंसादर्शनेषु
१५८ गेषृङ् अन्विच्छायाम्
१५९ येषृङ् प्रयत्ने
१६० जेषृङ् णेषृङ् एषृङ् ह्रेषृङ् गतौ
१६१ रेषृङ् हेषृङ् अव्यक्तेशब्दे
१६२ पर्षि स्नेहने
१६३ घुषुङ् कान्तीकरणे
१६४ स्रंसूङ् प्रमादे
१६५ कासृङ् शब्दकुत्सायाम्
१६६ भासि टुभ्रासि टुभ्लासृङ् दीप्तौ
१६७ रासृङ् णासृङ् शब्दे
१६८ णासि कौटिल्ये
१६९ भ्यसि भये
१७० आङ् शसुङ् इच्छायाम्
१७१ ग्रसूङ् ग्लसूङ् अदने
१७२ घसुङ् करणे
१७३ ईहि चेष्टायाम्
१७४ अहुङ् श्लिहि, गतौ
१७५ गर्हि गल्हि कुत्सने
१७६ बर्हि बल्हि प्राधान्ये
१७७ वर्हि वल्हि परिभाषणहिंसाछादनेषु
१७८ वेहृङ् जेहृङ् वाहृङ् प्रयत्ने
१७९ द्राहृङ् निक्षेपे
१८० ऊहि तर्के
१८१ गाहौङ् विलोडने
१८२ ग्लाहौङ् ग्रहणे
१८३ षहुङ् महुङ् वृद्धौ
१८४ दक्षि शैघ्र्ये च
१८५ धुक्षि धिक्षि सन्दीपनक्लेशनजीवनेषु
१८६ वृक्षि वरणे
१८७ शिक्षि विद्योपादाने
१८८ भिक्षि याच्ञायाम्
१८९ दीक्षि मौण्ड्येज्योपनयननियमव्रतादेशेषु
१९० ईक्षि दर्शने

इति आत्मनेभाषाः ।

---

१ श्रिग् सेवायाम्
२ णींग् प्रापणे
३ हृंग् हरणे
४ भृंग् भरणे
५ धृंग् धारणे
६ डुकृंग् करणे
७ हिक्की अव्यक्ते शब्दे
८ अञ्चूग् गतौ च
९ डुयाचृंग् याच्ञायाम्
१० डुपचींष् पाके

११ राजृंग् टुभ्राजी दीप्तौ
१२ भर्जी सेवायाम्
१३ रञ्जीं रागे
१४ रेट्टण् परिभाषणयाचनयोः
१५ वेणृग् गतिज्ञानचिन्तानिशामनवादित्रग्रहणेषु
१६ चतेग् याचने
१७ प्रोथृग् पर्याप्तौ
१८ मिथृग् मेधाहिंसयोः
१९ मेथृग् सङ्गमे च
२० चदृग् याचने
२१ ओबुन्दृग् निशामने
२२ णिदृग् णेदृग् कुत्सासन्निकर्षयोः
२३ मिदृग् मेदृग् मेधाहिंसयोः
२४ मेधृग् सङ्गमे च
२५ शृधूग् मृधूग् उन्दे
२६ बुधृग् बोधने
२७ खनूग् अवदारणे
२८ दानी अवखण्डने
२९ शानी तेजने
३० शपीं आक्रोशे
३१ चायृग् पूजानिशामनयोः
३२ व्ययी गतौ
३३ अली भूषणपर्याप्तिवारणेषु
३४ धावूग् गतिशुद्ध्योः
३५ चीवृग् ऋषीवत्
३६ दाशृग् दाने
३७ ऋषी आदानसंवरणयोः
३८ भेषृग् भये
३९ भ्रेषृग् चलने च
४० पषी बाधनस्पर्शनयोः
४१ लषी कान्तौ
४२ चषी भक्षणे
४३ छषी हिंसायाम्
४४ त्विषीं दीप्तौ
४५ अषी असी गत्यादानयोश्च
४६ दासृग् दाने
४७ माहृग् माने
४८ गुहौग् संवरणे

इति उभयतोभाषाः ।

---

१ द्युति दीप्तौ
२ रुचि अभिप्रीत्यां च
३ घुटि परिवर्तने
४ रुटि लुटि लुठि प्रतीघाते
५ श्विताङ् वर्णे
६ ञिमिदाङ् स्नेहने
७ ञिक्ष्विदाङ् ञिष्विदाङ् मोचने च
८ शुभि दीप्तौ
९ क्षुभि सञ्चलने
१० णभि तुभि हिंसायाम्
११ स्रंभूङ् विश्वासे
१२ भ्रंशूङ् स्रंसूङ् अवस्रंसने
१३ ध्वंसूङ् गतौ च

वृतादिः
१४ वृतूङ् वर्तने
१५ स्यंदौङ् स्रवणे
१६ वृधूङ् वृद्धौ
१७ शृधूङ् शब्दकुत्सायाम्
१८ कृपौङ् सामर्थ्ये

वृत् द्युतादयः ।

---

१ ज्वल दीप्तौ
२ कुच सम्पर्चनकौटिल्यप्रतिष्टंभविलेखनेषु
३ पत्लृ पथिगतौ
४ क्रथे निष्पाके
५ मथे विलोडने
६ षदूलृं विशरणगत्यवसादनेषु

७ शाद्लृं	शातने
८ बुध	अवगमने
९ टुवमू	उद्गिरणे
१० भ्रमू	चलने
११ क्षर	सञ्चलने
१२ चल	कम्पने
१३ जल	घात्ये
१४ टल ट्वल	वैक्लव्ये
१५ ष्ठल	स्थाने
१६ हल	विलेखने
१७ णल	गन्धे
१८ बल	प्राणनधान्यावरोधयोः
१९ पुल	महत्वे
२० कुल	बन्धुसंस्त्यानयोः
२१ पल फल शल	गतौ
२२ हुल	हिंसासंवरणयोश्च
२३ क्रुशं	आह्वानरोदनयोः
२४ कस	गतौ
२५ रुहं	जन्मनि
२६ रमिं	क्रीडायाम्
२७ षहिं	मर्षणे

वृत् ज्वलादिः ।

१ यजीं	देवपूजासङ्गतिकरणदानेषु
२ व्येंग्	तन्तुसन्ताने
३ वेंग्	संवरणे
४ ह्वेंग्	स्पर्धाशब्दयोः
५ टुवपीं	बीजसन्ताने
६ वहीं	प्रापणे
७ टोश्वि	गतिवृद्ध्योः
८ वद्	व्यक्तायाम् वाचि
९ वसं	निवासे

वृत् यजादिः ।

१ घटिष्	चेष्टायाम्
२ क्षजुङ्	गतिदानयोः
३ व्यथिष्	भयचलनयोः
४ प्रथिष्	प्रख्याने
५ म्रदिष्	मर्दने
६ स्खदिष्	स्खदने
७ कदुङ् क्रदुङ् क्लदुङ्	वैक्लव्ये
८ क्रपि	कृपायाम्
९ ञित्वरिष्	सम्भ्रमे
१० प्रसिष्	विस्तारे
११ दक्षि	हिंसागत्योः
१२ श्रां	पाके
१३ स्मृं	आध्याने
१४ दॄ	भये
१५ नॄ	नये
१६ ष्टक स्तक	प्रतीघाते
१७ चक	तृप्तौ च
१८ अक	कुटिलायां गतौ
१९ कखे	हसने
२० अग	अकवत्
२१ रगे	शङ्कायाम्
२२ लगे	सङ्गे
२३ ह्रगे ह्लगे षगे सगे ष्ठगे स्थगे	संवरणे
२४ वट भट	परिभाषणे
२५ णट	नृत्तौ
२६ गड	सेचने
२७ हेड	वेष्टने
२८ लड	जिह्वोन्मंथने
२९ फण	कण रण गतौ
३० चण	हिंसादानयोश्च
३१ शण श्रण	दाने
३२ स्नथ क्नथ क्रथ क्लथ	हिंसार्थाः
३३ छद्	ऊर्जने
३४ मदै	हर्षग्लपनयोः
३५ ष्टन स्तन ध्वन	शब्दे

३६ स्वन अवतंसने
३७ चन हिंसायाम्
३८ ज्वर रोगे
३९ चल कम्पने
४० ह्लल ह्मल चलने
४१ ज्वल दीप्तौ च

वृत् घटादिः ।

इति भ्वादयो निरनुबन्धा धातवः समाप्ताः ॥

---

१ अदं प्सांक भक्षणे
२ भांक दीप्तौ
३ यांक प्रापणे
४ वांक गतिगन्धनयोः
५ ष्णांक शौचे
६ श्रांक पाके
७ द्रांक कुत्सित गतौ
८ पांक रक्षणे
९ लांक आदाने
१० रांक दाने
११ दांवक लवने
१२ ख्यांक प्रकथने
१३ प्रांक पूरणे
१४ मांक माने
१५ इंक स्मरणे
१६ इंणक गतौ
१७ वींक प्रजनकान्त्यसनखादने च
१८ षुंक अभिगमे
१९ षुंक प्रसवैश्वर्ययोः
२० तुंक वृत्तिहिंसापूरणेषु
२१ युक मिश्रणे
२२ णुक स्तुतौ
२३ क्ष्णुक तेजने
२४ स्नुक प्रस्रवने
२५ टुक्षु रु कुंक शब्दे
२६ रुदृक अश्रुविमोचने
२७ ञिष्वपंक् शये
२८ अन श्वसक् प्राणने
२९ जक्षक् भक्षहसनयोः
३० दरिद्राक् दुर्गतौ
३१ जागृक् निद्राक्षये
३२ चकासृक् दीप्तौ
३३ शासूक अनुशिष्टौ
३४ वचंक् भाषणे
३५ मृजौक् शुद्धौ
३६ सस्तुक् स्वप्ने
३७ विदक् ज्ञाने
३८ हनंक् हिंसागत्योः
३९ वशक् कान्तौ
४० असूक् भुवि
४१ षसक् स्वप्ने
४२ यङ्लुप् च

इति परस्मैभाषाः ।

---

१ इंङ्क अध्ययने
२ शीङ्क स्वप्ने
३ ह्नुंङ्क अपनयने
४ षूङौक् प्राणिगर्भविमोचने
५ पृचैङ् पृजुङ् पिजुकि संपर्चने
६ वृजैंकिं वर्जने
७ णिजुकिं विशुद्धौ
८ शिजुकि अव्यक्ते शब्दे
९ इडिक् स्तुतौ
१० ईरिक् गतिकंपनयोः
११ ईशिक् ऐश्वर्ये
१२ वसिक् आच्छादने
१३ आङ्शासूकि इच्छायाम्
१४ आसिक् उपवेशने
१५ कसुकि गतिसातनयोः
१६ णिसुकि चुंबने

१७ चक्षिङ् व्यक्तायाम् वाचि

इति आत्मनेभाषाः ।

---

१ ऊर्णुंञ् आच्छादने
२ ष्टुंञ् स्तुतौ
३ ब्रूञ् व्यक्तायाम् वाचि
४ द्विषींञ् अप्रीतौ
५ दुहींञ् क्षरणे
६ दिहींञ् लेपे
७ लिहींञ् आस्वादने

इति उभयतोभाषाः ।

---

१ हुंक् दानादनयोः
२ ओहांक् त्यागे
३ त्रिभींक् भये
४ ह्रींक् लज्जायाम्
५ पृंक् पालनपूरणयोः
६ ऋंक् गतौ

इति परस्मैभाषाः ।

---

१ ओहांङ्क् गतौ
२ मांङ्क् मानशब्दयोः

इति आत्मनेभाषाः ।

---

१ डुदांञ्क् दाने
२ डुधांञ्क् धारणे च
३ डुभृंञ्क् पोषणे च
४ णिजृंकी शौचे च
५ विजृंकी पृथग्भावे
६ विष्लृंकी व्याप्तौ

इति उभयतोभाषाः ।

वृत्ह्वादयः

इति अदादयः कितो धातवः ।

---

१ दिवूच् क्रीडाजयेच्छापणि-द्युतिस्तुतिगतिषु
२ जृष् झृष्च् जरसि
३ शोंच् तक्षणे
४ दों छोंच् छेदने
५ षोंच् अन्तकर्मणि
६ व्रीडच् लज्जायाम्
७ नृतैच् नर्तने
८ कुथच् पूतिभावे
९ पुथच् हिंसायाम्
१० गुधच् परिवेष्टने
११ राधंच् वृद्धौ
१२ व्यधंच् ताडने
१३ क्षिपंच् प्रेरणे
१४ पुष्पच् विकसने
१५ तिम तीम ष्टिम ष्टीमच् आर्द्रभावे
१६ षिवूच् उतौ
१७ श्रिवूच् गतिशोषणयोः
१८ ष्टिवू क्षिवूच् निरसने
१९ इषच् गतौ
२० ष्णसूच् निरसने
२१ क्नसूच् ह्वृतिदीप्त्योः
२२ त्रसैच् भये
२३ प्युसच् दाहे
२४ षह षुहच् शक्तौ

---

२५ पुषंच् पुष्टौ
२६ उचच् समवाये
२७ लुटच् विलोटने
२८ ष्विदांच् गात्रप्रक्षरणे
२९ क्लिदौच् आर्द्रभावे
३० ञिमिदाच् स्नेहने
३१ ञिक्ष्विदाच् मोचने च
३२ क्षुधंच् बुभुक्षायाम्
३३ शुधंच् शौचे
३४ क्रुधंच् कोपे
३५ षिधूंच् संराद्धौ

३६	ऋधूच्	वृद्धौ
३७	गृधूच्	अभिकांक्षायाम्
३८	रधौच्	हिंसासंराध्योः
३९	तृपौच्	प्रीतौ
४०	दृपौच्	हर्षमोहनयोः
४१	कुपच्	क्रोधे
४२	गुपच्	व्याकुलत्वे
४३	युप रुप लुपच्	विमोहने
४४	घिपच्	क्षेपे
४५	ष्टूपच्	समुच्छ्राये
४६	लुभच्	गार्द्धे
४७	क्षुभच्	सञ्चलने
४८	णभ तुभच्	हिंसायाम्
४९	नशौच्	अदर्शने
५०	कुशच्	श्लेषणे
५१	भृशू भ्रंशूच	अधःपतने
५२	वृशच्	वरणे
५३	कृशच्	तनुत्वे
५४	शुषंच्	शोषणे
५५	दुषंच्	वैकृत्ये
५६	श्लिषंच्	आलिङ्गने
५७	प्लुषूच्	दाहे
५८	ञितृषच्	पिपासायाम्
५९	तुषं हृषच्	तुष्टौ
६०	रुषंच्	रोषे
६१	प्युष् प्युस् पुसच्	विभागे
६२	विसच्	प्रेरणे
६३	कुसच्	श्लेषे
६४	असूच्	क्षेपणे
६५	यसूच्	प्रयत्ने
६६	जसूच्	मोक्षणे
६७	तसू दसूच्	उपक्षये
६८	वसूच्	स्तम्भे
६९	बुसच्	उत्सर्गे
७०	मुसच्	खण्डने
७१	मसैच्	परिणामे
७२	शमू दमूच्	उपशमे
७३	तमूच्	कांक्षायाम्
७४	श्रमूच्	खेदतपसोः
७५	भ्रमूच्	अनवस्थाने
७६	क्षमूच्	सहने
७७	मदैच्	हर्षे
७८	क्लमूच्	ग्लानौ
७९	मुहौच्	वैचित्ये
८०	द्रुहौच्	जिघांसायाम्
८१	ष्णुहौच्	उद्गिरणे
८२	ष्णिहौच्	प्रीतौ

वृत् पुषादिः ।

इति परस्मैभाषाः ।

१	षूङौच्	प्राणिप्रसवे
२	दूङ्च्	परितापे
३	दीङ्च्	क्षये
४	धीङ्च्	अनादरे
५	मीङ्च्	हिंसायाम्
६	रीङ्च्	श्रवणे
७	लीङ्च्	श्लेषणे
८	डीङ्च्	गतौ
९	व्रीङ्च्	वरणे

वृत्स्वादिः ।

१०	पीङ्च्	पाने
११	ईङ्च्	गतौ
१२	प्रीङ्च्	प्रीतौ
१३	युजिंच्	समाधौ
१४	सृजिंच्	विसर्गे
१५	वृतूचि	वरणे
१६	पदिंच्	गतौ
१७	विदिंच्	सत्तायाम्

१८ ष्विदिंच् दैन्ये
१९ युधिंच् सम्प्रहारे
२० अनोरुधिंच् कामे
२१ बुधिं मनिंच् ज्ञाने
२२ अनिच् प्राणने
२३ जनैचि प्रादुर्भावे
२४ दीपैचि दीप्तौ
२५ तपिंच् ऐश्वर्ये वा
२६ पुरैचि आप्यायने
२७ घूरैङ् ज्वरैचि जरायाम्
२८ धूरैङ् गूरैचि गतौ
२९ शूरैचि स्तम्भे
३० तूरैचि त्वरायाम्
३१ घूरादयो हिंसायाम् च
३२ चूरैचि दाहे
३३ क्लिशिंच् उपतापे
३४ लिशिंच् अल्पत्वे
३५ काशिच् दीप्तौ
३६ वासिच् शब्दे

इति आत्मनेभाषाः ।

---

१ शकींच् मर्षणे
२ शुचूंगैच् पूतिभावे
३ रञ्जींच् रागे
४ शपींच् आक्रोशे
५ मृषींच् तितिक्षायाम्
६ णहींच् बन्धने

इति उभयतोभाषाः ।
इति दिवादयश्चितो धातवः ।

---

१ षुंगट् अभिषवे
२ षिंगट् बन्धने
३ शिंगट् निशातने
४ डुमिंगट् प्रक्षेपणे
५ चिंगट् चयने
६ धूगट् कम्पने
७ स्तृंगट् आच्छादने
८ कृंगट् हिंसायाम्
९ वृगट् वरणे

इति उभयतोभाषाः ।

---

१ हिंट् गतिवृद्ध्योः
२ श्रुंट् श्रवणे
३ टुदुंट् उपतापे
४ पृंट् प्रीतौ
५ स्मृंट् पालने च
६ शक्लृंट् शक्तौ
७ तिक तिग षघट् हिंसायाम्
८ राधं साधंट् संसिद्धौ
९ ऋधूट् वृद्धौ
१० आप्लृंट् व्याप्तौ
११ तृपट् प्रीणने
१२ दम्भूट् दम्भे
१३ कृवुट् हिंसाकरणयोः
१४ धिवुट् गतौ
१५ ञिधृषाट् प्रागल्भ्ये

इति परस्मैभाषाः ।

---

१ ष्टिघिट् आस्कन्दने
२ अशौटि व्याप्तौ

इति आत्मनेभाषाः ।
इति स्वादयष्टितो धातवः ।

---

१ तुदींत् व्यथने
२ भ्रस्जींत् पाके
३ क्षिपींत् प्रेरणे
४ दिशींत् अतिसर्जने
५ कृषींत् विलेखने
६ मुच्लृंती मोक्षणे
७ षिचींत् क्षरणे

८ विदॢंती लाभे
९ लुप्लृंति छेदने
१० लिपींत् उपदेहे

इति उभयतोभाषाः ।

११ कृतैत् छेदने
१२ खिदंत् परिघाते
१३ पिशत् अवयवे

वृत्मुचादिः ।

१४ रिपींत् गतौ
१५ धिंत् धारणे
१६ क्षिंत् निवासगत्योः
१७ षूत् प्रेरणे
१८ मृंत् प्राणत्यागे
१९ कॄत् विक्षेपे
२० गॄत् निगरणे
२१ लिखत् अक्षरविन्यासे
२२ जर्व झर्वत् परिभाषणे
२३ त्वचत् संवरणे
२४ रुचत् स्तुतौ
२५ ओव्रश्चौत् छेदने
२६ ऋछत् इन्द्रियप्रलयमूर्त्तिभावयोः
२७ विछत् गतौ
२८ उछैत् विवासे
२९ मिछत् उत्क्लेशे
३० उछुत् उञ्छे
३१ प्रछंत् ज्ञीप्सायाम्
३२ उब्जत् आर्जवे
३३ सृजंत् विसर्गे
३४ रुजोंत् भङ्गे
३५ भुजोंत् कौटिल्ये
३६ टुमस्जोंत् शुद्धौ
३७ जर्ज झर्झत् परिभाषणे
३८ उज्झत् उत्सर्गे
३९ जुडत् गतौ
४० पृड मृडत् सुखने
४१ कडत् मदे
४२ पृणत् प्रीणने
४३ तुणत् कौटिल्ये
४४ मृणत् हिंसायाम्
४५ द्रुणत् गतिकौटिल्ययोश्च
४६ पुणत् शुभे
४७ मुणत् प्रतिज्ञाने
४८ कुणत् शब्दोपकरणयोः
४९ घुण घूर्णत् भ्रमणे
५० चृतैत् हिंसाग्रन्थयोः
५१ णुदंत् प्रेरणे
५२ षदॢंत् अवसादने
५३ विधत् विधाने
५४ जुन शुनत् गतौ
५५ छुंपत् स्पर्शे
५६ रिफत् कथनयुद्धहिंसादानेषु
५७ तृफ तृंफत् तृप्तौ
५८ ऋफ रिंफत् हिंसायाम्
५९ दृफ दृंफत् उत्क्लेशे
६० गुफ गुंफत् ग्रंथने
६१ उभ उंभत् पूरणे
६२ शुभ शुंभत् शोभार्थे
६३ दृभैत् ग्रंथे
६४ लुभत् विमोहने
६५ कुरत् शब्दे
६६ क्षुरत् विलेखने
६७ खुरत् छेदने च
६८ घुरत् भीमार्थशब्दयोः
६९ पुरत् अग्रगमने
७० मुरत् संवेष्टने
७१ सुरत् ऐश्वर्यदीप्त्योः
७२ स्फर स्फलत् स्फुरणे

७३ किलत् श्वैत्यक्रीडनयोः
७४ इलत् गतिस्वप्नक्षेपणेषु
७५ हिलत् हावकरणे
७६ शिल सिलत् उञ्छे
७७ तिलत् स्नेहने
७८ चलत् विलसने
७९ चिलत् वसने
८० विलत् वसणे
८१ बिलत् भेदने
८२ णिलत् गहने
८३ मिलत् श्लेषणे
८४ स्पृशंत् संस्पर्शे
८५ रुशं रिशंत् हिंसायाम्
८६ विशंत् प्रवेशने
८७ मृशंत् आमर्शने
८८ लिशं रुषैत् गतौ
८९ इषत् इच्छायाम्
९० मिषत् स्पर्द्धायाम्
९१ वृहौत् उद्यमे
९२ तृहौ तृंहौ स्तृहौ स्तृंहौत् हिंसायाम्
९३ कुटत् कौटिल्ये
९४ गुंत् पुरीषोत्सर्गे
९५ ध्रुंत् गतिस्थैर्ययोः
९६ णूत् स्तवने
९७ धूत् विधूनने
९८ कुचत् संकोचने
९९ व्यचत् व्याजीकरणे
१०० गुजत् शब्दे
१०१ घुटत् प्रतीघाते
१०२ चुट छुट त्रुटत् छेदने
१०३ तुटत् कलहकर्मणि
१०४ मुटत् आक्षेपप्रमर्दनयोः
१०५ स्फुटत् विकसने
१०६ पुट लुठत् संश्लेषणे
१०७ कृडत् घसने
१०८ कुडत् बाल्ये च
१०९ गुडत् रक्षायाम्
११० जुडत् बंधने
१११ तुडत् तोडने
११२ लुड थुड स्थुडत् संवरणे
११३ बुडत् उत्सर्गे च
११४ व्रुड भ्रुडत् संघाते
११५ द्रुड हुड त्रुडत् निमज्जने
११६ चुणत् छेदने
११७ डिपत् क्षेपे
११८ छुरत् छेदने
११९ स्फुरत् स्फुरणे
१२० स्फुलत् संचये च

इति परस्मैभाषाः ।

---

१२१ कुंङ् कुङ्त् शब्दे
१२२ गुरैति उद्यमे

वृत्कुटादिः ।

१२३ पृंङ्त् व्यायामे
१२४ दृङ्त् आदरे
१२५ धृंङ्त् स्थाने
१२६ ओविजैति भयचलनयोः
१२७ ओलजैङ् ओलस्जैति व्रीडे
१२८ ष्वजिंत् सङ्गे
१२९ जुषैति प्रीतिसेवनयोः

इति आत्मनेभाषाः ।

इति तुदादयस्तितो धातवः ।

---

१ रुधृंपी आवरणे
२ रिचृंपी विरेचने
३ विचृंपी पृथग्भावे
४ युजृंपी योगे
५ क्षुदृंपी संपेषे
६ भिदृंपी विदारणे

७ छिदृंपी द्वैधीकरणे
८ ऊछृदृपी दीप्तिदेवनयोः
९ ऊतृदृपी हिंसानादरयोः

इति उभयतोभाषाः ।

---

१० पृचैप् संपर्के
११ वृचैप् वरणे
१२ तंचूं तंजौप् संकोचने
१३ भंजौप् आमर्दने
१४ भुजंप् पालनाभ्यवहारयोः
१५ अंजौप् व्यक्तिम्रक्षणकान्तिगतिषु
१६ ओविजैप् भयचलनयोः
१७ कृतैप् संवेष्टने
१८ उंदैप् क्लेदने
१९ शिष्लृंप् विशेषणे
२० पिष्लृंप् संचूर्णने
२१ हिसु तृहप् हिंसायाम्

इति परस्मैभाषाः ।

२२ खिदिंप् दैन्ये
२३ विदिंप् विचारणे
२४ ञिइंधैपि दीप्तौ

इति आत्मनेभाषाः ।

इति रुधादयः पितोधातवः

---

१ तनूयी विस्तारे
२ षणूयी दाने
३ क्षणू क्षिणूयी हिंसायाम्
४ ऋणूयी गतौ
५ तृणूयी अदने
६ घृणूयी दीप्तौ

इति उभयतोभाषाः ।

---

१ वनूयि याचने
२ मनूयि बोधने

इति आत्मनेभाषाः ।

इति तनादयो यितोधातवः

---

१ डुक्रींगश् द्रव्यविनिमये
२ षिंगश् बन्धने
३ प्रींगश् तृप्तिकान्त्योः
४ श्रींगश् पाके
५ मींगश् हिंसायाम्
६ युंगश् बन्धने
७ स्कुंगश् आप्रवणे
८ क्नुंगश् शब्दे
९ द्रूगश् हिंसायाम्
१० ग्रहीश् उपादाने
११ पूगश् पवने
१२ लूगश् छेदने
१३ धूगश् कम्पने
१४ स्तॄगश् आच्छादने
१५ कॄगश् हिंसायाम्
१६ वृगश् वरणे

इति उभयतोभाषाः ।

---

१ ज्यांश् हानौ
२ रींश् गतिरेषणयोः
३ लींश् श्लेषणे
४ ब्लींश् वरणे
५ ल्हींश् गतौ
६ कॄ मॄ शॄश् हिंसायाम्
७ पॄश् पालनपूरणयोः
८ भॄश् भरणे
९ भॄश् भर्जने च
१० दॄश् विदारणे
११ जॄश् वयोहानौ
१२ नॄश् नये
१३ गॄश् शब्दे

१४ ऋश्	गतौ

वृत्वादिः ।

वृत्त्वादिः ।

---

१५ ज्ञांश्	अवबोधने
१६ क्षिषश्	हिंसायाम्
१७ व्रीश्	वरणे
१८ भ्रीश्	भरणे
१९ हेठश्	भूतप्रादुर्भावे
२० मृडश्	सुखने
२१ श्रन्थश्	विमोचनप्रतिहर्षणयोः
२२ मन्थश्	विलोडने
२३ ग्रन्थश्	संदर्भे
२४ कुन्थश्	संक्लेशे
२५ मृदश्	क्षोदे
२६ गुधश्	रोषे
२७ बन्धश्	बन्धने
२८ क्षुभश्	संचलने
२९ णभ तुभश्	हिंसायाम्
३० खवश् हेठश्	वत्
३१ क्लिशौश्	विबाधने
३२ अशश्	भोजने
३३ इषश्	आभीक्ष्ण्ये
३४ विषश्	विप्रयोगे
३५ प्रुष प्लुषश्	स्नेहसेचनपूरणेषु
३६ मुषश्	स्तेये
३७ पुषश्	पुष्टौ
३८ कुषश्	निष्कर्षे
३९ भसुश्	उञ्छे

इति परस्मैभाषाः ।

---

१ वृङ्श्	सम्भक्तौ

इति आत्मनेभाषाः ।

इति क्र्यादयः शितोधातवः

---

१ चुरण्	स्तेये
२ पृण्	पूरणे
३ घृण्	स्रवणे
४ श्वल्क वल्कण्	भाषणे
५ नक्क धक्कण्	नाशने
६ चक्क चुक्कण्	व्यथने
७ टकुण्	बन्धने
८ अर्कण्	स्तवने
९ पिचण्	कुट्टने
१० पचुण्	विस्तारे
११ म्लेच्छण्	म्लेच्छने
१२ ऊर्जण्	बलप्राणनयोः
१३ युज पिजुण्	हिंसाबलदाननिकेतनेषु
१४ क्षुजुण्	कृच्छ्रजीवने
१५ पूजण्	पूजायाम्
१६ गज मार्जण्	शब्दे
१७ तिजण्	निशाने
१८ वज व्रजण्	मार्गणसंस्कारगत्योः
१९ रुजण्	हिंसायाम्
२० नटण्	अवस्यन्दने
२१ तुट चुट चुडु छुडुण्	छेदने
२२ कुट्टण्	कुत्सने च
२३ पुट्ट चुट्ट षुट्टण्	अल्पीभावे
२४ पुट मुटण्	संचूर्णने
२५ अट्ट स्मिटण्	अनादरे
२६ लुण्टण्	स्तेये च
२७ स्निटण्	स्नेहने
२८ घट्टण्	चलने
२९ खट्टण्	संवरणे
३० षट्ट स्फिट्टण्	हिंसायाम्
३१ स्फुटण्	परिहासे
३२ कीटण्	वर्णने
३३ वडुण्	विभाजने
३४ रुटण्	रोषे
३५ शठ श्वठुण्	संस्कारगत्योः

३६ शुठण्	आलस्ये
३७ शुठुण्	शोषणे
३८ गुडुण्	वेष्टने
३९ लडण्	उपसेवायाम्
४० स्फुडुण्	परिहासे
४१ ओलडुण्	उत्क्षेपे
४२ पीडण्	गहने
४३ तडण्	आघाते
४४ खड खडुण्	भेदे
४५ कडुण्	खण्डने च
४६ कुडुण्	रक्षणे
४७ गुडुण्	वेष्टने च
४८ चुडुण्	छेदने
४९ मडुण्	भूषायाम्
५० भडुण्	कल्याणे
५१ पिडुण्	सङ्घाते
५२ ईडण्	स्तुतौ
५३ चडुण्	कोपे
५४ जुड चूर्ण वर्णण्	प्रेरणे
५५ चूण तूणण्	संकोचने
५६ श्रणण्	दाने
५७ घूणण्	संघाते
५८ चितुण्	स्मृत्याम्
५९ पुस्त बुस्तण्	आदरानादरयोः
६० मुस्तण्	संघाते
६१ कृतण्	संशब्दने
६२ स्वर्त पथुण्	गतौ
६३ श्रथण्	प्रतिहर्षे
६४ पृथुण्	प्रक्षेपणे
६५ प्रथण्	प्रख्याने
६६ छदण्	संवरणे
६७ चुदण्	संचोदने
६८ मिदुण्	स्नेहने
६९ गुर्दण्	निकेतने
७० छर्दण्	वमने

७१ बुधण्	हिंसायाम्
७२ वर्धण्	छेदनपूरणयोः
७३ गर्धण्	अभिकांक्षायाम्
७४ बन्ध बधण्	संयमने
७५ छपुण्	गतौ
७६ क्षपुण्	क्षान्तौ
७७ छूपण्	समुछ्राये
७८ डिपण्	क्षेपे
७९ क्लृपण्	व्यक्तायांवाचि
८० डपु डिपुण्	संघाते
८१ शूर्पण्	माने
८२ शुल्बण्	सर्जने
८३ डबु डिबुण्	क्षेपे
८४ सम्बण्	सम्बन्धे
८५ कुबुण्	आच्छादने
८६ लुबु तुबुण्	अर्दने
८७ पुर्वण्	निकेतने
८८ यमण्	परिवेषणे
८९ व्ययण्	क्षये
९० यत्रुण्	संकोचने
९१ कुद्रुण्	अनृतभाषणे
९२ श्वभ्रण्	गतौ
९३ तिलण्	स्नेहने
९४ जलण्	अपवारणे
९५ क्षलण्	शौचे
९६ पुलण्	समुच्छ्राये
९७ बिलण्	भेदे
९८ तलण्	प्रतिष्ठायाम्
९९ तुलण्	उन्माने
१०० दुलण्	उत्क्षेपे
१०१ बुलण्	निमज्जने
१०२ मुलण्	रोहणे
१०३ कल किल	पिलण् क्षेपे
१०४ पलण्	रक्षणे
१०५ इलण्	प्रेरणे

१०६	भलण्	भृतौ
१०७	सांत्वण्	सामप्रयोगे
१०८	धूशण्	कान्तीकरणे
१०९	श्लिषण्	श्लेषणे
११०	लुषण्	हिंसायाम्
१११	रुषण्	रोषे
११२	प्युषण्	उत्सर्गे
११३	पसुण्	नाशने
११४	जसुण्	रक्षणे
११५	पुंसुण्	अभिमर्दने
११६	ब्रुस पिस जस बर्हण्	हिंसायाम्
११७	ष्लिहण्	स्नेहने
११८	म्रक्षण्	म्लेछने
११९	भक्षण्	अदने
१२०	पक्षिण्	परिग्रहे
१२१	लक्षीण्	दर्शनाङ्कनयोः

इतो अर्थविशेषे आलक्षिणः ।

१२२	ज्ञाण्	मारणादिनियोजनेषु
१२३	च्युण्	सहने
१२४	भूण्	अवकल्कने
१२५	बुक्कण्	भषणे
१२६	रक लक रग लगण्	आस्वादने
१२७	लिगुण्	चित्रीकरणे
१२८	चर्चण्	अध्ययने
१२९	अंचण्	विशेषणे
१३०	मुचण्	प्रमोचने
१३१	अर्जण्	प्रतियत्ने
१३२	भजण्	विश्राणने
१३३	चट स्फुटण्	भेदे
१३४	घटण्	संघाते हन्त्यर्थाश्च
१३५	कणण्	निमीलने
१३६	यतण्	निकारोपस्कारयोः
१३७	निरश्च	प्रतिदाने
१३८	शब्दण्	उत्सर्गात् भाषाविष्कारयोः
१३९	षूदण्	आश्रवणे
१४०	आङः क्रन्दण्	सातत्ये
१४१	ष्वदण्	आस्वादने
१४२	मुदण्	संसर्गे
१४३	शृधण्	प्रसहने
१४४	कृपण्	अवकल्कने
१४५	जभुण्	नाशने
१४६	अमण्	रोगे
१४७	चरण्	असंशये
१४८	पूरण्	आप्यायने
१४९	दलण्	विदारणे
१५०	दिवण्	अर्दने
१५१	पश पषण्	बन्धने
१५२	पुषण्	धारणे
१५३	घुष्टण्	विशब्दने
१५४	आङः	क्रन्दे
१५५	भूष तसुण्	अलंकारे
१५६	जसण्	ताडने
१५७	त्रसण्	वारणे
१५८	वसण्	स्नेहछेदापहरणेषु
१५९	ध्रसण्	उत्क्षेपे
१६०	ग्रसण्	ग्रहणे
१६१	लसण्	शिल्पयोगे
१६२	अर्हण्	पूजायाम्
१६३	मोक्षण्	असने

१६४ लोकृ, तर्क, रघु, लघु, लोचृ विच्छ, अजु, तुजु, पिजु, कजु, लुजु, भजु, पट, पुट, लुट, घट, घट्ट, वृत, पुथ, नद, वृध, गुप, धूप, कुप, चिव, दशु, कुशु, त्रसु, पिसु, कुसु, दसु, बर्ह, बृहु, बल्ह, अहु, वहु महुण्, भाषार्थाः

इति परस्मैभाषाः ।

१ युणि जुगुप्सायाम्
२ गृणि विज्ञाने
३ वंचिण् प्रलम्भने
४ कुटिण् प्रतापने
५ मदिण् तृप्तियोगे
६ विदिण् चेतनाख्याननिवासेषु
७ मनिण् स्तम्भे
८ बलि भलिण् आभण्डने
९ दिविण् परिकूजने
१० वृषिण् शक्तिबन्धे
११ कुत्सिण् अवक्षेपे
१२ लक्षिण् आलोचने
१३ हिष्कि किष्किण् हिंसायाम्
१४ निष्किण् परिमाणे
१५ तर्जिण् संतर्जने
१६ कूटिण् अप्रमादे
१७ त्रुटिण् छेदने
१८ शठिण् श्लाघायाम्
१९ कूणिण् पूरणे
२० भ्रूणिण् आशंसायाम्
२१ चितिण् संवेदने
२२ बस्ति गंधिण् अर्दने
२३ डपि डिपि डंपि डिंडि डंभि डिंभिण् संघाते
२४ स्यमिण् वितर्के
२५ शमिण् आलोचने
२६ कुस्मिण् कुस्मयने
२७ गुरिण् उद्यमे
२८ तंत्रिण् कुटुम्बधारणे
२९ मंत्रिण् गुप्तभाषणे
३० ललिण् ईप्सायाम्
३१ स्पशिण् ग्रहणश्लेषणयोः
३२ दंशिण् दंशने
३३ दंसिण् दर्शने च
३४ भर्त्सिण् संतर्जने
३५ यक्षिण् पूजायाम्

इति आत्मनेभाषाः ।

इतो अदन्ताः ।

१ अङ्कण् लक्षणे
२ श्लेष्कण् दर्शने
३ सुख दुःखण् तत्क्रियायाम्
४ अङ्गण् पदलक्षणयोः
५ अघण् पापकरणे
६ रचण् प्रतियत्ने
७ सूचण् पैशून्ये
८ भाजण् पृथक्कर्मणि
९ सभाजण् प्रीतिसेवनयोः
१० लज लजुण् प्रकाशने
११ कूटण् दाहे
१२ पट वटुण् ग्रन्थे
१३ खेटण् भक्षणे
१४ खोटण् क्षेपे
१५ पुटण् संसर्गे
१६ वटुण् विभेजना
१७ शठ श्वठण् सम्यग्भाषणे
१८ दण्डण् दण्डनिपातने
१९ व्रणण् गात्रविचूर्णने
२० वर्णण् वर्णक्रियाविस्तारगुणवचनेषु
२१ पर्णण् हरितभावे
२२ कर्णण् भेदे
२३ तूणण् संकोचने
२४ गणण् सङ्ख्याने
२५ कुण गुण केतण् आमन्त्रणे
२६ पतण् गतौ वा
२७ वातण् गतिसुखसेवनयोः
२८ कथण् वाक्यप्रबन्धे

२९ श्रथण्	दौर्बल्ये
३० छेदण्	द्वैधीकरणे
३१ गदण्	गर्जे
३२ अन्धण्	द्रष्ट्युपसंहारे
३३ स्तनण्	गर्जे
३४ ध्वनण्	शब्दे
३५ स्तेनण्	चौर्ये
३६ ऊनण्	परिहाणे
३७ कृपण्	दौर्बल्ये
३८ रूपण्	रूपक्रियायाम्
३९ क्षप लाभण्	प्रेरणे
४० भामण्	क्रोधे
४१ गोमण्	उपलेपने
४२ सामण्	सान्त्वने
४३ श्रामण्	आमन्त्रणे
४४ स्तोमण्	श्लाघायाम्
४५ व्ययण्	वित्तसमुत्सर्गे
४६ सूत्रण्	विमोचने
४७ मूत्रण्	प्रस्रवणे
४८ पार तीरण्	कर्मसमाप्तौ
४९ कत्र गात्रण्	शैथिल्ये
५० चित्रण्	चित्रक्रियाकदाचिद्दृष्टयोः
५१ छिद्रण्	भेदे
५२ मिश्रण्	संपर्चने
५३ वरण्	ईप्सायाम्
५४ स्वरण्	आक्षेपे
५५ शारण्	दौर्बल्ये
५६ कुमारण्	क्रीडायाम्
५७ कलण्	संख्यानगत्योः
५८ शीलण्	उपधारणे
५९ वेल कालण्	उपदेशे
६० पल पूलण्	लवनपवनयोः
६१ अंशण्	समाघाते
६२ पषण्	अनुपसर्गः
६३ गवेषण्	मार्गणे
६४ मृषण्	क्षान्तौ
६५ रसण्	आस्वादनस्नेहनयोः
६६ वासण्	उपसेवायाम्
६७ निवासण्	आच्छादने
६८ चहण्	कल्कने
६९ महण्	पूजायाम्
७० रहण्	त्यागे
७१ रहुण्	गतौ
७२ स्पृहण्	ईप्सायाम्
७३ रूक्षण्	पारुष्ये

इति परस्मैभाषाः ।

१ मृगणि	अन्वेषणे
२ अर्थणि	उपयाचने
३ पदणि	गतौ
४ संग्रामणि	युद्धे
५ शूर वीरणि	विक्रान्तौ
६ सत्रणि	सन्दानक्रियायाम्
७ स्थूलणि	परिबृंहणे
८ गर्वणि	माने
९ गृहणि	ग्रहणे
१० कुहणि	विस्मापने

इति आत्मनेभाषाः ।

१ युजण्	संपर्चने
२ लीण्	द्रवीकरणे
३ मीण्	मतौ
४ प्रीगण्	तर्पणे
५ धूगण्	कम्पने
६ वृगण्	आवरणे
७ जॄण्	वयोहानौ
८ चीक शीकण्	आमर्षणे
९ मार्गण्	अन्वेषणे
१० पृचण्	संपर्चने

११ रिचण्	वियोजने
१२ वचण्	भाषणे
१३ अर्चिण्	पूजायाम्
१४ वृजैण्	वर्जने
१५ मृजौण्	शौचालङ्कारयोः
१६ कट्ठुण्	शोके
१७ श्रन्थ ग्रन्थण्	सन्दर्भे
१८ क्रथ अर्दिण्	हिंसायाम्
१९ श्रथण्	बन्धने च
२० विदण्	भाषणे
२१ छदण्	अपवारणे
२२ आङः सदण्	गतौ
२३ छृदण्	संदीपने
२४ शुंधिण्	शुद्धौ
२५ तनूण्	श्रद्धाघाते
२६ उपसर्गात्	दैर्घ्ये
२७ मानण्	पूजायाम्
२८ तपिण्	दाहे
२९ तृपण्	पूणने
३० आप्लृण्	लम्भने
३१ दृभैण्	भये
३२ ईरण्	क्षेपे
३३ मृषिण्	तितिक्षायाम्
३४ शिषण्	असर्वोपयोगे
३५ विपूर्वो	अतिशये
३६ जुषण्	परितर्कणे
३७ धूषण्	प्रसहने
३८ हिसुण्	हिंसायाम्
३९ गर्हण्	विनिन्दने
४० षहण्	मर्षणे

बहुलमेतन्निदर्शनम् । वृत्युजादिःपरस्मैभाषाः इत्याचार्यहेमचन्द्रानुस्मृताः चुरादयो-णितो धातवः ।

अनुबन्धफलम् ।

उच्चारणेऽस्त्यवर्णाद्य आस्क्तयोरिण्निषेधने ।
इकारादात्मनेपदमीकाराच्चोभयं भवेत् ॥ १ ॥
उदितः स्वरान्नोन्तश्चोस्क्तादाविटो विकल्पनम् ।
रूपान्त्ये ङे परे ह्रस्व ऋकारादङ्विकल्पकः ॥ २ ॥
लृकारादङ्समायात्येः सिचि वृद्धिनिषेधकः ।
ऐस्क्तयोरिण्निषेधः स्यादोस्क्तयोस्तस्य नो भवेत् ॥ ३ ॥
औकार इड्विकल्पार्थेऽनुस्वारोऽनिड्विशेषणे ।
लृकारश्च विसर्गश्चानुबन्धे भवतो नहि ॥ ४ ॥
कोदादिर्न गुणी प्रोक्तः खे पूर्वस्य मुमागमः ।
गेनोभयपदी प्रोक्तो घश्च चजोः कगौ कृतौ ॥ ५ ॥
आत्मने गुणारोधे ङश्चो दिवादिगणो भवेत् ।
ञौ वृद्धौ वर्त्तमाने क्तः टः स्वादिष्ठथुकारकः ॥ ६ ॥
त्रिमगर्थौ डकारः स्याण् णचुरादिश्च वृद्धिकृत् ।
तस्तुदादौ नकारश्चेच्चापुंसीति विशेषणे ॥ ७ ॥
रुधादौ नागमे पो हि मो दामः संप्रदानके ।
यस्तनादेरकारः स्यात् पुंवद्भावार्थसूचकः ॥ ८ ॥
स्त्रीलिंगार्थे लकारो हि उत और्विति वो भवेत् ।
शः क्र्यादिः क्यः शिति प्रोक्तः षः षितोऽङविशेषणे ॥ ९ ॥
पदत्वार्थे सकारो हि नोक्ता अत्र न सन्ति च ।
धातूनां प्रत्ययानां चानुबन्धः कथितो मया ॥ १० ॥

इत्यनुबन्धफलम् ।

द्युतादेरद्यतन्यां चाङात्मनेपदमिष्यते ।
वृदादिपञ्चकेऽन्यो वा स्यसनोरात्मनेपदम् ॥ १ ॥
ज्वलादिर्णौ भवेद्वृद्धिर्यजादेः संप्रसारणं ।
घटादीनां भवेद्ह्रस्वो णौ परेऽजीघटत् सदा ॥ २ ॥
अद्यतन्यां पुषादित्वादङ्परस्मैपदे भवेत् ।
स्वादित्वाच्च क्तयोस्तस्य नकारः प्रकटो भवेत् ॥ ३ ॥
प्वादीनां गदितो ह्रस्वो ल्वादेस्क्तक्तयोश्च नो भवेत् ।
युजादयो विकल्पेन ज्ञेयाश्चुरादिके गणे ॥ ४ ॥
मुचादेर्नागमोरो च कुटादित्वात् सिचि परे ।
गुणवृद्धेरभावश्च कथितो हेमसूरिणा ॥ ५ ॥

अदन्तानां गुणो वृद्धिर्यङ्लुरादिश्च नो भवेत् ।
संक्षेपेण फलं चैतदीषितं वानरेण हि ॥ ६ ॥

इति वृत्गणफलम् ।

श्विश्रिडीशीयुरुक्ष्णुक्ष्णुस्नुभ्यश्च वृगो वृङः ।
ऊदृदन्तयुजादिभ्यः स्वरान्ता धातवो ऽपरे ॥ १ ॥
पाठ एकस्वराः स्यु,र्येऽनुस्वारेत इमे स्मृताः ।
द्विविधोऽपि शकिश्चैवं, वचिर्विचिरिची पचिः ॥ २ ॥
सिञ्चतिर्मुचिरतोऽपि पृच्छति भ्रस्जिमस्जिभुजयोर्युजिर्यजिः ।
त्वञ्जिरञ्जिरुजयोर्निजिर्विजः षञ्जिभञ्जिभजयः सृजित्यजी ॥ ३ ॥
स्कन्दिविद्यविदुलृविन्त्तयोर्नुदिः खिद्यतिः शदिसदी भिदिच्छिदि ।
तुद्यदी पदिहदी खिदिक्षुदी राधिसाधिसुधयो युधिव्यधी ॥ ४ ॥
बन्धिबुध्यरुधयः क्रुधिक्षुधी सिध्यतिस्तदनु हन्तिमन्यती ।
आपिना तपिशपिक्षिपिक्षुपो लुम्पतिः सृपिलिपी वपिस्वपी ॥ ५ ॥
यभिरभिलभियमिरमिनमिगमयः क्रुशिलिशिरुशिरिशिदिशातिदशयः ।
स्पृशिमृशतिविशतिदृशिशिष्लृशुषयस्त्विषपिषिविष्लृकृषितुषिदुषिपुषयः ॥ ६ ॥
श्लिष्यतिर्द्विषिरतोघसिवसती रोहतिर्लुहिरिहि अनिडुगदितौ ।
देग्धिदोग्धिलिहयोर्मिहिवहती नह्यतिर्दहिरिति स्फुटमनिटः ॥ ७ ॥

इति अनिट्कारिकाः ।

अथ संग्रहश्लोकाः ।

संहितैकपदे नित्या नित्या धातूपसर्गयोः ।
नित्या समासे वाक्ये तु सा विवक्षामपेक्षते ॥ १ ॥
निमित्तमेकमित्यत्र विभक्त्या नाभिधीयते ।
तद्भदस्तु यदेकत्वम् विभक्तिस्तत्र वर्तते ॥ २ ॥
ऊर्ध्वं मानं किलोन्मानं परिमाणं तु सर्वतः ।
आयामस्तु प्रमाणं स्यात् सङ्ख्याबाह्या तु सर्वतः ॥ ३ ॥
अविकारो द्रवं मूर्तं प्राणिस्थं स्वाङ्गमुच्यते ।
च्युतं च प्राणिनस्तत्तन्निभं च प्रतिमादिषु ॥ ४ ॥
आकृतिग्रहणाज्जातिर्लिंगानां न च सर्वभाक् ।
सकृदाख्यातनिर्ग्राह्या गोत्रं च चरणैः सह ॥ ५ ॥
सत्त्वे निविशतेऽपैति पृथग्जातिषु दृश्यते ।
आधेयश्चाक्रियाजश्च सोऽसत्त्वप्रकृतिर्गुणः ॥ ६ ॥

इदमस्तु सन्निकृष्टं समीपतरवर्ति चैतदो रूपम् ।
अदसस्तु विप्रकृष्टं तदिति परोक्षे विजानीयात् ॥ ७ ॥
नकारजावनुस्वारपञ्चमौ झुटि धातुषु ।
सकारजः शकारश्चे षाट्टवर्गस्तवर्गजः ॥ ८ ॥
उपसर्गेण धात्वर्थो बलादन्यत्र नीयते ।
विहाराहारसंहारप्रहारप्रतिहारवत् ॥ ९ ॥
धात्वर्थं बाधते कश्चित् कश्चित्तमनुवर्तते ।
तमेव विशिनष्ट्यन्योऽनर्थकोऽन्यः प्रयुज्यते ॥ १० ॥
फलव्यापारयोरेकनिष्ठतायामकर्मकः ।
धातुस्तयोर्धर्मिभेदे सकर्मकमुदाहृतः ॥ ११ ॥
धातोरर्थान्तरे वृत्तेर्धात्वर्थेनोपसंग्रहात् ।
प्रसिद्धेरविवक्षातः कर्मणोऽकर्मिका क्रिया ॥ १२ ॥
नीह्वहिकृषो ण्यन्ताद्दुहिब्रूपृच्छिभिक्षिचिरुधिशास्वर्थाः ।
पचियाचिदण्डिकृग्रहमथिजिप्रमुखा द्विकर्माणः ॥ १३ ॥
न्यादीनां कर्मणो मुख्यं प्रत्ययो वक्ति कर्मजः ।
नयते गौर्द्विजैर्ग्रामं भारो ग्राममथोह्यते ॥ १४ ॥
गौणं कर्मदुहादीनां प्रत्ययो वक्ति कर्मजः ।
गौः पयो दुह्यतेऽनेन शिष्योऽर्थं गुरुणोच्यते ॥ १५ ॥
बीजकालेषु सम्बद्धा यथा लाक्षारसादयः ।
वर्णादिपरिणामेन फलानामुपकुर्वते ॥ १६ ॥
बुद्धिस्थादपि सम्बद्धात्तथा धातूपसर्गयोः ।
अभ्यन्तरि कृतोभेदः पदकाले प्रकाश्यते ॥ १७ ॥
निपाताश्चोपसर्गाश्च धातवश्चेत्यमी त्रयः ।
अनेकार्थाः स्मृताः सर्वे पाठस्तेषां निदर्शनम् ॥ १८ ॥
प्रपरापसमन्ववनिर्दुर्भि, र्व्यधिसूदतिनिप्रतिपर्यपयः ।
उपआङिति विंशतिरेष सखे, उपसर्गगणः कथितः कविभिः ॥ १९ ॥

श्रीचंद्रप्रभा (हैमकौमुदी) शब्दानुशासनसूत्राणाम्
अकारादिवर्णक्रमसूची ।

पृष्ठम्	सूत्रम्
	अ.
१६	अइउवर्ण–दे: ॥१।२।४१॥
२	अंअ:–गौं ॥१।१।९॥
३	अंअ: ×क–ह ॥१।१।१६॥
२२७	अंशं हारिणि ॥७।१।१८२॥
२५२	अंशाद्दतो: ॥७।४।१४॥
२२२	अ: सपत्न्या: ॥७।१।११९॥
२८३	अ: सृजिदृशोऽकिति ॥४।४।१११॥
१६१	अ: स्थाम्न: ॥६।१।२२॥
२६७	अकखाद्य–वा ॥२।३।८०॥
२१६	अकट्घिनोश्च रञ्जे: ॥४।२।५०॥
२५५	अकद्रूपा–ये ॥७।४।६९॥
१००	अकमेरुकस्य ॥२।२।९३॥
१८२	अकल्पात् सूत्रात् ॥६।२।१२०॥
१०६	अकालेऽव्ययीभावे ॥३।२।१४६॥
११२	अकेन क्रीडाजीवे ॥३।१।८१॥
१३८	अक्लीबेऽध्वर्युक्रतो: ॥३।१।१३९॥
१४४	अक्ष्णोऽप्राण्यङ्गे ॥७।३।८५॥
१५२	अगिलाग्दिलगिलयो:॥३।२।११५॥
३९५	अग्निचित्या ॥५।१।३७॥
४१४	अग्रेश्चे: ॥५।१।१६४॥
११९	अग्रहानुपदेशोऽन्तरद: ॥३।१।५॥
२७५	अघञ्क्यबल–वौं ॥४।४।२॥
१८	अघोषे प्र–ट: ॥१।३।५०॥
२६९	अघोषे शिट: ॥४।१।४५॥
२८१	अङ्प्रतिस्त–म्भ: ॥२।३।४१॥
३१०	अङे हिहनो–र्वात् ॥४।१।३४॥
३४५	अङ्गान्निरसने णिङ् ॥३।४।३८॥
२०४	अङ्स्थाच्छत्रादेरञ् ॥६।४।६०॥
४००	अच् ॥५।१।४९॥
४८	अच: ॥१।४।६९॥
४०१	अचि ॥३।४।१५॥
४०५	अचित्ते टक् ॥५।१।८३॥
४८	अच् प्रा–श्च ॥२।१।१०४॥
४१५	अजाते: पञ्चम्या: ॥५।१।१७०॥
४१३	अजाते: शीले ॥५।१।१५४॥
२४७	अजातेर्नृ–वा ॥७।३।३५॥
१६५	अजादिभ्यो धेनो: ॥६।१।३४॥
७१	अजादे: ॥२।४।१६॥
९८	अज्ञाने ज्ञ: षष्ठी ॥२।२।८०॥
७१	अञ्च: ॥२।४।३॥
४८	अञ्चोऽनर्चायाम् ॥४।२।४६॥
८	अञ्वर्ग–त: ॥१।३।३३॥
१६	अञ्वर्गात्–न् ॥१।२।४०॥
३५५	अट्यर्तिसू–र्णो: ॥३।४।१०॥
२६३	अड्धातोरा–ङा ॥४।४।२९॥
७४	अणञेयेक–ताम् ॥२।४।२०॥
३७४	अणिक्कर्मणिक्–तौ ॥३।३।८८॥
३७७	अणिगि प्राणिक–ग: ॥३।३।१०७॥
२८०	अत: ॥४।३।८२॥
२४	अत: कृकमि–स्य ॥२।३।५॥
२६३	अत: प्रत्ययाल्लुक् ॥४।२।८५॥
२९४	अत: शित्युत ॥४।२।८९॥
४५	अत: स्यमोऽम् ॥१।४।५७॥
२९	अत आ:–ये ॥१।४।१॥
१६३	अत इञ् ॥६।१।३१॥
२४४	अतमबादे–यङ् ॥७।३।११॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१२०	अतिरतिक्रमे च ॥३।१।४५॥
२५	अतोऽति रोरुः ॥१।३।२०॥
२२९	अतोऽनेकस्वरात् ॥७।२।६॥
४२०	अतो म आने ॥४।४।११४॥
२२६	अतोरिथट् ॥७।१।१६१॥
१२२	अतोऽन्हस्य ॥२।३।७३॥
२१७	अत्र च ॥७।१।४९॥
३०३	अदश्चाट् ॥४।४।९०॥
१४८	अदसोऽकञायनणोः ॥३।२।३३॥
६३	अदसो दः सेस्तु डौ ॥२।१।४३॥
१०	अदीर्घात्–ने ॥१।३।३२॥
२६७	अदुरुपसर्गा–नेः ॥२।३।७७॥
२३९	अदूरे एनः ॥७।२।१२२॥
१५३	अदृश्याधिके ॥३।२।१४५॥
३०	अद्वेतः–क् ॥१।४।४४॥
२०५	अदेशकालादध्यायिनि ॥६।४।७६॥
४१३	अदोऽनन्नात् ॥५।१।१५०॥
१५	अदो मुमी ॥१।२।३५॥
१७२	अदोरायनिः प्रायः ॥६।१।११३॥
१६७	अदोर्नदीमा–न्नः ॥६।१।६७॥
२६४	अद्यतनी ॥५।२।४॥
२६०	अद्यतनी–महि ॥३।३।११॥
३०९	अद्यतन्यां वा–ने ॥४।४।२२॥
४१५	अद्यर्थाच्चाधारे ॥५।१।१२॥
१४७	अद्यञ्जनात्स–लम् ॥३।२।१८॥
६०	अदृव्यञ्जने ॥२।१।३५॥
६९	अघण्–सः ॥१।१।३२॥
२३८	अधरापराच्चात् ॥७।२।११८॥
१८२	अधर्मक्षत्रत्रि–याः ॥६।२।१२१॥
२७९	अधश्चतुर्थात्तथोर्धः ॥२।१।७९॥
२७	अधातुवि–म ॥१।१।२७॥
७१	अधातूदृदितः ॥२।४।२॥
२२५	अधिकं तत्सं–ङः ॥७।१।१५४॥
१०३	अधिकेन भूयसस्ते ॥२।२।१११॥
३९०	अधीष्टौ ॥५।४।३२॥
३७०	अधेः प्रसहने ॥३।३।७७॥
८८	अधेःशीङ्स्थासआधारः ॥२।२।२०॥
२२७	अधेरारूढे ॥७।१।१८७॥
१९४	अध्यात्मादिभ्य इकण् ॥६।३।७८॥
२२२	अध्वानं येनौ ॥७।१।१०३॥
१०८	अनः ॥७।३।८८॥
६०	अनक् ॥२।१।३६॥
१५६	अनजिरादि–तौ ॥३।२।७८॥
४३६	अनञः क्त्वो यप् ॥३।२।१५४॥
८३	अनञो मूलात् ॥२।४।५८॥
४३४	अनट् ॥५।३।१२४॥
६४	अनडुहः सौ ॥१।४।७२॥
२८६	अनतोऽन्तौदात्मने ॥४।२।११४॥
४६	अनतो लुप् ॥१।४।५९॥
१०५	अनतो लुप् ॥३।२।६॥
२४५	अनत्यन्ते ॥७।३।१४॥
२३६	अनद्यतने र्हिः ॥७।२।१०१॥
२६५	अनद्यतने श्वस्तनी ॥५।३।५॥
२६३	अनद्यतने ह्यस्तनी ॥५।२।७॥
३७३	अननोः सनः ॥३।३।७०॥
६	अनन्तः प–यः ॥१।१।३८॥
१७९	अनपत्ये ॥७।४।५५॥
१७२	अनरे वा ॥६।३।६१॥
२	अनवर्णा नामी ॥१।१।६॥
२२	अनाङ् माङो–छः ॥१।३।२८॥
८०	अनाच्छादजा–वा ॥२।४।४७॥
२७४	अनातो नश्चान्त–स्य ॥४।१।६९॥
२७७	अनादेशादे–तः ॥४।१।२४॥
२०५	अनाम्न्यद्विः प्लुप् ॥६।४।१४१॥
४६	अनाम्स्वरे नोन्तः ॥१।४।६४॥
८४	अनार्षेवृद्धे–ष्यः ॥२।४।७८॥
१६१	अनिदम्यणपवादे–ञ्यः॥६।१।१५॥
९	अनियो–वे ॥१।२।१३॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२५४	अनीनाद्–तः ॥७।४।६६॥
२४७	अनुकम्पा–त्योः ॥७।३।३४॥
३२७	अनुनासिकेच–ट्ट ॥४।१।१०८॥
२२१	अनुपदं बद्धा ॥७।१।९६॥
४१७	अनुपसर्गाः क्षीबो–ल्लाः॥४।२।८०॥
१८२	अनुब्राह्मणादिन् ॥६।२।१२३॥
२१०	अनुशतिकादीनाम् ॥७।४।२७॥
६	अनेकवर्णः सर्वस्य ॥७।४।१०७॥
२२७	अनोः कमितरि ॥७।१।१८८॥
३७२	अनोः कर्मण्यसति ॥३।३।८१॥
१७४	अनोऽट्ये ये ॥७।४।५१॥
४१४	अनोर्जनेर्डः ॥५।१।१६८॥
१४३	अनोर्देशे उप् ॥३।२।११०॥
७२	अनो वा ॥२।४।११॥
४७	अनोऽस्य ॥२।१।१०८।
४३२	अन्तर्द्धिः ॥५।३।८९॥
१३१	अन्तर्बहि–म्नः ॥७।३।१३२॥
३०५	अन्तो नो लुक् ॥४।२।९४॥
४१३	अन्यत्यदादेराः ॥३।२।१५२॥
४३७	अन्यथैवंकथ–कात् ॥५।४।५०॥
३६६	अन्यस्य ॥४।१।८॥
२	अन्यो घो–न् ॥१।१।१४॥
३६९	अन्वाङ् परेः ॥३।३।३४॥
११८	अन् स्वरे ॥३।२।१२९॥
५९	अपः ॥१।४।८८॥
२	अपञ्चमा–ट्ट ॥१।१।११॥
३६८	अपस्किरः ॥३।३।३०॥
३६८	अपाच्चतुष्पा–र्थे ॥४।४।९५॥
९४	अपायेऽवधिरपादानम् ॥२।२।२९॥
१५६	अपील्वादेर्वहे ॥३।२।८९॥
६५	अपोऽद्भे ॥२।१।४॥
६५	अपोनपादपा–तः ॥६।२।१०५॥
१८८	अपो यञ् वा ॥६।२।५६॥
१४८	अपो ययोनिमतिचरे ॥३।२।२८॥
१०१	अप्रत्यादावसाधुना ॥२।२।१०१॥
५	अप्रयोगीत् ॥१।१।३७॥
१२२	अप्राणिनि ॥७।३।११२॥
१३८	अप्राणिपश्वादेः ॥३।१।१३६॥
१६३	अब्राह्मणात् ॥६।१।१४१॥
१८७	अभक्ष्यच्छादने वामयट्॥६।२।४६॥
१९९	अभिनिष्क्रामति द्वारे॥६।३।२०२॥
२५०	अभिन्यासौ–त्रिन् ॥५।३।९०॥
२२७	अभेरीश्च वा ॥७।१।१८९॥
२२२	अभ्यमित्रमीयश्च ॥७।१।१०४॥
५२	अभ्यम्भ्यसः ॥२।१।१८॥
२३२	अभ्रादिभ्यः ॥७।२।४६॥
५०	अभ्वादे–सौ ॥१।४।९०॥
२५२	अमद्रस्य दिशः ॥७।४।१६॥
१०५	अमव्ययी–भावस्याः ॥३।२।२॥
५५	अमा त्वामा ॥२।१।२४॥
३६०	अमाव्ययात् क्यन् च ॥३।४।२३॥
१४७	अमूर्धमस्तका–मे ॥३।२।२२॥
३४०	अमोऽकम्यमिचमः ॥४।२।२६॥
१९९	अमोऽधिकृत्य ग्रन्थे ॥६।३।१९८॥
५१	अमौ मः ॥२।१।१६॥
४३१	अयज्ञे स्त्रः ॥५।३।६८॥
३८९	अयदि श्रद्धा–नवा ॥५।४।२३॥
२६६	अयदि स्मृ–न्ती ॥५।२।९॥
५९	अयमियं पुं–सौ ॥२।१।३८॥
३१३	अयि रः ॥४।१।६॥
१७२	अरण्यात् पथि–रे ॥६।३।५१॥
१८४	अरीहणादेरकण् ॥६।२।८३॥
२३९	अरुर्मनश्च–च्वौ ॥७।२।१२७॥
३९	अर्डौ च ॥१।४।३९॥
३४६	अर्तिरीव्लीह्री–पुः ॥४।२।२१॥
२२९	अर्थार्थान्ता–त् ॥७।२।८॥
२५२	अर्धात्परि–देः ॥७।४।२०॥
१९३	अर्धाद्यः ॥६।३।६९॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२१८	अर्हतस्तो न्तच ॥७।१।६१॥
१	अर्हम् ॥१।१।१॥
३९८	अर्हे तृच् ॥५।४।३७॥
४०५	अर्होऽच् ॥५।१।९१॥
२२०	अलाब्वाश्च–सि ॥७।१।८४॥
२५३	अल्पयूनोः कन् वा ॥७।४।३३॥
१५५	अल्पे ॥३।२।१३६॥
३०६	अवः स्वपः ॥२।३।५७॥
२०३	अवक्रये ॥६।४।५३॥
२२५	अवयवात्तयट् ॥७।१।१५१॥
२६	अवर्णभो–धिः ॥१।३।२२॥
३१	अवर्णस्या–साम् ॥१।४।१५॥
७	अवर्णस्ये–रल् ॥१।२।६॥
६७	अवर्णादश्नो–ङ्योः ॥२।१।११५॥
१०८	अवर्णेवर्णस्य ॥७।४।६८॥
१७४	अवर्मणो–स्ये ॥७।४।५९॥
३७३	अवात् ॥३।३।६७॥
४३०	अवात् ॥५।३।६२॥
२२३	अवात्कुटा–ते ॥७।१।१२६॥
२९७	अविति वा ॥४।१।७५॥
३२५	अवित्परोक्षा–रेः ॥४।१।२३॥
२६३	अविवक्षिते ॥५।२।१४॥
१२५	अविशेषणे–द्वः ॥२।२।१२२॥
१७१	अवृद्धाद्दोर्नवा ॥६।१।११०॥
२०२	अवृद्धेर्गृहणतिगर्ह्ये ॥६।४।३४॥
२२३	अवेःसंघा–टम् ॥७।१।१३२॥
१८१	अवेर्दुग्धे–सम् ॥६।२।६४॥
२६४	अवौ दाधौ दा ॥३।३।५॥
२४१	अव्यक्तानु–श्च ॥७।२।१४५॥
२१६	अव्यजात् थ्यप् ॥७।१।३८॥
१२९	अव्ययम् ॥३।१।२१॥
१२१	अव्ययं प्रवृ–भिः ॥३।१।४८॥
७०	अव्ययस्य ॥३।२।७॥
२४७	अव्ययस्य कोऽद् च ॥७।३।३१॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
३५३	अव्याप्यस्य मुचेर्मोग्वा ॥४।१।१९
२८०	अशवि ते वा ॥३।४।४॥
३०७	अशित्यस्सन्–टि ॥४।३।७७॥
८१	अशिशोः ॥२।४।८॥
१९५	अश्ववाऽमावास्यायाः ॥६।३।१०४॥
१८५	अश्वत्थादेरिकण् ॥६।२।९७॥
१३८	अश्ववडवपू–राः ॥३।१।१३१॥
१६७	अश्वादेः ॥६।१।४९॥
२१३	अश्वैकादेः ॥७।१।५॥
५९	अष्ट और्ज सोः ॥१।४।५३॥
२९५	असंयोगादोः ॥४।२।८६॥
२५५	असकृत् संभ्रमे ॥७।४।७२॥
८२	असत्काण्ड–त् ॥२।४।५६॥
९७	असत्वाराद–म् ॥२।२।१२०॥
१४६	असत्त्वे ङसेः ॥३।२।१०॥
५६	असदिवा–वंम् ॥२।१।२५॥
२९१	असमानलोपे–ङे ॥४।१।६३॥
८०	असहनञ्वि–न्यः ॥२।४।३८॥
६४	असुको वाकि ॥२।१।४४॥
४०९	असूर्योग्राद् दृशः ॥५।१।१२६॥
२९३	असोङसिवू–दाम् ॥२।३।४८॥
३६१	अस् च लौल्ये ॥४।३।११५॥
२३२	अस्तपोमाया–विन् ॥७।२।४७॥
३११	अस्तिब्रुवोर्भूवचावशिति ॥४।४।१॥
३१०	अस्तेः सि–ति ॥४।३।७३॥
१४	अस्त्रीशूद्रे–वा ॥७।४।१०१॥
१३१	अस्थूलाच नसः ॥७।३।१६१॥
२५	अस्पष्टाव–वा ॥१।३।२५॥
२४३	अस्मिन् ॥७।३।२॥
७४	अस्य ङ्यांलुक् ॥२।४।८६॥
२७६	अस्यादेराः परोक्षायाम् ॥४।१।६८॥
७३	अस्याऽयत्त–नाम् ॥२।४।१११॥
१३०	अस्वयंभुवोऽव् ॥७।४।७०॥
१२२	अस्वस्थगुणैः ॥३।१।८७॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
३६२	अहन्पञ्चमस्य–ति ॥४।१।१०७॥
१८४	अहरादिभ्योऽञ् ॥६।२।८७॥
२३५	अहीयरुहो–ने ॥७।२।८८॥
२६	अह्नः ॥२।१।७४॥
१२२	अह्नः ॥७।३।११६॥
२२०	अह्ना ग–नञ् ॥७।१।८५॥

आ

पृष्ठम्	सूत्रम्
४१	आ अम्शसोऽता ॥१।४।७५॥
३५७	आ खनिसनिजनः ॥४।२।६०॥
९५	आख्यातर्युपयोगे ॥२।२।७३॥
२०५	आगारान्तादिकः ॥६।४।७५॥
३५५	आगुणावन्यादेः ॥४।१।४८॥
१७७	आग्रहायण्यश्व–कण् ॥६।२।९९॥
४२३	आङः क्रीडमुषः ॥५।२।५१॥
४०६	आङः शीले ॥५।१।९६॥
१२०	आङल्पे ॥३।१।४६॥
३७२	आङो ज्योतिरुद्गमे ॥३।३।५२॥
३६९	आङो यमहनः–च ॥३।३।८६॥
३९३	आङो यि ॥४।४।१०४॥
३१५	आ च हौ ॥४।२।१०१॥
४०	आण्यो व्यञ्जने ॥२।१।१॥
७१	आत् ॥२।४।१८॥
३९९	आत ऐः कृञ्जौ ॥४।३।५३॥
२८६	आतामातेआथा–दिः ॥४।२।१२१॥
३९०	आतुमोऽत्या–त् ॥५।१।१॥
४०३	आतो डोऽह्वावामः ॥५।१।७६॥
२६८	आतो णव औः ॥४।२।१२०॥
१७९	आतो नेन्द्र–स्य ॥७।४।२९॥
१४६	आत्मनः पूरणे ॥३।२।१४॥
२७३	आत्संध्यक्षरस्य ॥४।२।१॥
४१८	आदितः ॥४।४।७१॥
१८१	आदेश्छन्दसः प्रगाथे ॥६।२।११२॥
२	आद्यद्वितीय–षाः ॥१।१।१३॥
१६०	आद्यात् ॥६।१।२९॥
२३४	आद्यादिभ्यः ॥७।२।८४॥
३०७	आद्योंऽश एकस्वरः ॥४।१।२॥
१४०	आद्वंद्वे ॥३।२।३९॥
३६	आद्वेरः ॥२।१।४१॥
३६०	आधाराचोप–रे ॥३।४।२४॥
४११	आधारात् ॥५।१।१३७॥
२५५	आधिक्यानुपूर्व्ये ॥७।४।७५॥
४१	आपो ङितां–याम् ॥१।४।१७॥
२२१	आप्रपदम् ॥७।१।९५॥
२५५	आबाधे ॥७।५।८५॥
२००	आभिजनात् ॥६।३।२१४॥
५३	आम आकम् ॥२।१।२०॥
२८६	आमः कृगः ॥३।३।७५॥
३४६	आमन्ताल्वाय्येत्नावय् ॥४।३।८५॥
८५	आमन्त्र्ये ॥२।२।३२॥
२३२	आमयाद्दीर्घश्च ॥७।२।४८॥
३८	आमो नाम् वा ॥१।४।३१॥
२२८	आयात् ॥७।२।२॥
४०६	आयुधादिभ्यो–द्रेः ॥५।१।९४॥
२०१	आयुधादीयश्च ॥६।४।१८॥
९७	आराद्र्थैः ॥२।२।७८॥
७९	आर्यक्षत्रियाद्वा ॥२।४।६६॥
२६३	आशिषि तु–तङ् ॥४।२।११९॥
१८९	आशिषि नाथः ॥३।३।३६॥
४०४	आशिषि हनः ॥५।१।८०॥
३०४	आशिषीणः ॥४।३।१०७॥
४०२	आशिष्यकन् ॥५।१।७०॥
२६५	आशिष्याशीः पञ्चम्यौ ॥५।४।३८॥
२६०	आशीःक्यात्–सीमहि ॥३।३।१३॥
१५४	आशीराशा–गे ॥३।२।१२०॥
१९५	आश्वयुज्या अकञ् ॥६।३।११९॥
६	आसन्नः ॥७।४।१२०॥
१२७	आसन्नादूरा–र्थे ॥३।१।२०॥
४२०	आसीनः ॥४।४।११५॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
३९७	आसुयु–मः ॥५।१।२०॥
४३२	आस्यटिव्रज्यजःक्यप् ॥५।३।९७॥
१३६	आहिताग्न्यादिषु ॥३।१।१५३॥
१३८	आही दूरे ॥७।२।१२०॥

इ

पृष्ठम्	सूत्रम्
२००	इकण् ।६।४।१॥
१७४	इकण्यथर्वणः ।७।४।४९॥
४३५	इकिश्तिव् स्वरूपार्थे ।५।३।१३८॥
३०४	इको वा ।४।३।१६॥
२६१	इङितः कर्तरि ।३।३।२२॥
४२२	इङितो व्यञ्जना–त् ॥५।२।४४॥
७४	इचापुंसो–रे ॥२।४।१०७॥
३८९	इच्छार्थे कर्मणः सप्तमी ॥५।४।८९॥
१३०	इच् युद्धे ॥७।३।७४॥
८३	इञ इतः ॥२।४।७१॥
२५१	इञः ॥७।४।११॥
२६९	इट इटि ॥४।३।७१॥
३२४	इट् सिजाशिषो–ने ॥४।४।३६॥
२६८	इडेत्पुंसि–लुक् ॥४।३।९४॥
३०४	इणः ॥२।१।५१॥
३०४	इणिको र्गाः ॥४।४।२३॥
४३१	इणोऽभ्रेषे ॥५।३।७५॥
१२	इतावतो लुक् ॥७।२।१४६॥
७९	इतोऽक्त्यर्थात् ॥२।४।३२॥
२३५	इतोऽतः कुतः ॥७।२।९०॥
१६७	इतोऽनिञः ॥६।१।७२॥
१५४	इदंकिमोत्कीः ॥३।२।१५३॥
२२४	इदंकिमो–स्य ॥७।१।१४८॥
६०	इदमः ॥२।१।३४॥
६०	इदमदसोऽक्येव ॥१।४।३॥
३४	इदुतोऽस्त्रे–त् ॥१।४।२१॥
१३५	इनः कच् ॥७।३।१७०॥
५९	इनङीस्वरे लुक् ॥१।४।७९॥
२२६	इन्द्रियम् ॥७।१।१७४॥
१३	इन्द्रे ॥१।२।३०॥
२६८	इन्ध्यसंयोगा–द्वत् ॥४।३।२१॥
५८	इन् हन्–स्योः ॥१।४।८७॥
४०९	इरंमदः ॥५।१।१२७॥
३०६	इर्दरिद्रः ॥४।२।९८॥
२३१	इलम्ब देशे ॥७।२।३६॥
१०	इवर्णादे–लम् ॥१।२।२१॥
१५	इ ३ वा ॥१।२।३३॥
३५२	इवृध–सनः ॥४।४।४७॥
२८७	इश्व स्थादः ॥४।३।४१॥
३०७	इसासः शासोऽङ्व्यञ्जने ॥४।४।११८
२३९	इसुसोर्बहुलम् ॥७।२।१२८॥

ई

पृष्ठम्	सूत्रम्
१४०	ईः षोमवरुणेऽग्नेः ॥३।२।४२॥
२६१	ईगितः ॥३।३।९५॥
४७	ईङौ वा ॥२।१।१०९॥
३४२	ई च गणः ॥४।१।६७॥
१९१	ईतोऽकञ् ॥६।३।४१॥
१५	ईदूदे–नम् ॥१।२।३४॥
२१६	ईनेऽध्वात्मनोः ॥७।४।४८॥
१८०	ईनोऽह्नः क्रतौ ॥६।२।२१॥
२१५	ईयः ॥७।१।२८॥
१७०	ईयः स्वसुश्च ॥६।१।८९॥
१५४	ईयकारके ॥३।२।१२१॥
१३५	ईयसोः ॥७।३।१७७॥
३५६	ईर्व्यञ्जनेऽयपि ॥४।३।९७॥
३१२	ईशीडः–मोः ॥४।४।८७॥
	ईश्चाववर्ण–स्य ॥४।३।१११॥
११८	ईषद्गुणवचनैः ॥३।१।६४॥

उ

पृष्ठम्	सूत्रम्
१७५	उक्ष्णो लुक् ॥७।४।५६॥
४२७	उणादयः ॥५।२।९३॥
३०५	उत औविति व्यञ्जनेऽद्वेः॥४।३।५९॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
४१८	उति शवर्हा–भे ॥४।३।२६॥
६१	उतोऽनडुच्चतुरो वः ॥१।४।८१॥
८३	उतोऽप्राणिन–ऊङ् ॥२।४।७३॥
८९	उत्कृष्टेऽनूपेन ॥२।२।३९॥
१९०	उत्तरादाहञ् ॥६।३।५॥
९४	उत्पातेन ज्ञाप्ये ॥२।२।५९॥
१६१	उत्सादे रञ् ॥६।१।१९॥
३७४	उत्स्वराद्यु–त्रे ॥३।३।२६॥
४२१	उदः पचि–रेः ॥५।२।२९॥
१८	उदः स्थास्तम्भः सः ॥१।३।४४॥
१५१	उदकस्योदः पेषंधिवा ॥३।२।१०४॥
४९	उदच उदीच् ॥२।१।१०३॥
२२८	उदन्वानब्धौ च ॥२।१।९७॥
२२७	उदरे त्विकणाद्यूने ॥७।१।१८१॥
३७३	उदश्चरः साप्यात् ॥३।३।३१॥
२७४	उदितः स्वरान्नोन्तः ॥४।४।९८॥
१७६	उदितगुरोर्भा–ब्दे ॥६।२।५॥
२२७	उदुत्सोरुन्मनसि ॥७।१।१९२॥
३६८	उदोऽनूर्ध्वेहे ॥३।३।६२॥
१९९	उपज्ञाते ॥६।३।१९१॥
११५	उपमानं सामान्यैः ॥३।१।१०१॥
८३	उपमानसहित–रोः ॥२।४।७५॥
११५	उपमेयं व्याघ्रा–द्यौ ॥३।१।१०२॥
१०	उपसर्गस्यानि–ति ॥१।२।१९॥
२९१	उपसर्गस्यायौ ॥२।३।१००॥
१३१	उपसर्गात् ॥७।३।१६२॥
३८०	उपसर्गात् खल्घञोश्च॥४।४।१०७॥
३२३	उपसर्गात् सुग–स्वे ॥२।३।३९॥
१४५	उपसर्गाद्ध्वनः ॥७।३।७९॥
३७०	उपसर्गादस्योहो वा ॥३।३।२५॥
४०१	उपसर्गादातो–श्यः ॥५।१।५६॥
९९	उपसर्गाद्दिवः ॥२।२।१७॥
४२५	उपसर्गादेवृ–शः ॥५।२।६९॥
११९	उपाजेऽन्वाजे ॥३।१।१२॥
३९३	उपात् स्तुतौ ॥४।४।१०५॥
३६४	उपात् स्थः ॥३।३।८३॥
२९५	उपाद्भूषासमवाय–रे ॥४।४।९२॥
२९१	उपान्त्यस्यासमा–ङे ॥४।२।३५॥
२८८	उपान्त्ये ॥४।३।३४॥
८९	उपान्वध्याङ्वसः ॥२।२।२१॥
२४३	उपायाद्ध्रस्वश्च ॥७।२।१७०॥
१०४	उपेनाधिकिनि ॥२।२।१०५॥
१९६	उभे ॥६।३।११८॥
२३६	उभयाद् द्युस् च ॥७।२।९९॥
१८६	उमोर्णाद्वा ॥६।२।३७॥
१२२	उरसोऽग्रे ॥७।३।११४॥
२१५	उवर्णयुगादेर्यः ॥७।१।३०॥
३२१	उवर्णात् ॥४।४।५८॥
३९६	उवर्णादावश्यके ॥५।१।१९॥
१९१	उवर्णादिकण् ॥६।३।३९॥
२९४	उश्नोः ॥४।३।२॥
१४१	उषासोषसः ॥४।२।४६॥
१२६	उष्ट्रमुखादयः ॥३।१।२३॥
१८६	उष्ट्रादकञ् ॥६।२।३६॥

ऊ

पृष्ठम्	सूत्रम्
१५०	ऊङः ॥६।३।६७॥
१६	ऊँ चोञ् ॥१।२।३९॥
९	ऊटा ॥१।२।१३॥
७७	ऊढायाम् ॥२।४।५१॥
४३५	ऊदितो वा ॥४।४।४२॥
३४९	ऊदुषो णौ ॥४।२।४०॥
७६	ऊध्नः ॥२।४।७॥
११०	ऊनार्थपूर्वाद्यैः ॥३।१।६७॥
२३२	ऊर्जो विन्व–न्तः ॥७।२।५१॥
२३०	ऊर्णाहंशुभमो युस् ॥७।२।१७॥
४११	ऊर्ध्वादिभ्यः कर्तुः ॥५।१।१३६॥
२३८	ऊर्ध्वाद्रिरिष्टा–स्य ॥७।२।११४॥
११८	ऊर्याद्यनु–तिः ॥३।१।२॥

पृष्ठम् सूत्रम्

ऋ

७ ऋऌति–वा ॥१।२।२॥
३१६ ऋः शृदृप्रः ॥४।४।२०॥
१४३ ऋक्पूः पथ्यपोऽत् ॥७।३।७६॥
१४४ ऋक्सामर्ग्य–वम् ॥७।३।९७॥
१५० ऋचः श्शसि ॥३।२।९७॥
९६ ऋणाद्धेतोः ॥२।२।७६॥
८ ऋणे प्र–र् ॥१।२।७॥
१९८ ऋत इकण् ॥६।३।१५२॥
२७१ ऋतः ॥४।४।७९॥
३०८ ऋतः स्वरे वा ॥४।३।४३॥
१४९ ऋतां विद्यायो–न्धे ॥३।२।३७॥
८ ऋते तृ–से ॥१।२।८॥
९६ ऋते द्वितीया च ॥२।२।११४॥
३०२ ऋतेर्ङीयः ॥३।४।३॥
३९ ऋतो डुर् ॥१।४।३७॥
२७१ ऋतोऽत् ॥४।१।३८॥
४३ ऋतो रः–नि ॥२।१।२॥
१७८ ऋतो र–ते ॥१।२।२६॥
३५६ ऋतो रीः ॥४।३।१०९॥
७ ऋतो वा तौ च ॥१।२।४॥
४३६ ऋत् तृषमृषकृश–सेट् ॥४।३।२४॥
८ ऋत्यारु–स्य ॥१।२।९॥
२०८ ऋत्वादिभ्योऽण् ॥६।४।१२५॥
६१ ऋत्विज् दिश्–गः ॥२।१।६९॥
५० ऋदुदितः ॥१।४।७०॥
१४९ ऋदुदित्तरतम–श्च ॥३।२।६३॥
३९४ ऋदुपान्त्याद्–चः ॥५।१।४१॥
३५ ऋदुशनस्पु–डाः ॥१।४।८४॥
३३७ ऋदृवर्णस्य ॥४।२।३७॥
१०५ ऋद्धनदी वंशयस्य ॥३।२।५॥
३५२ ऋध ईर्त् ॥४।१।१७॥
२०३ ऋश्वरादेरण् ।६।४।५१॥
१२७ ऋन्नित्यदितः ।७।३।१७१॥
३०० ऋफिडादीनां डश्च लः ।२।३।१०४।
३५६ ऋमतां रीः ।४।१।५५॥
३०० ऋर ऌलं–षु ।२।३।९९॥
२७२ ऋवर्णदृशोऽङि ॥४।३।७॥
३९६ ऋवर्णव्यञ्ज–घ्यण् ॥५।१।१७॥
४१७ ऋवर्णश्र्यूर्णुगः कितः ॥४।४।५७॥
२९४ ऋवर्णात् ॥४।३।३६॥
१९८ ऋवर्णोवर्ण–लुक् ॥७।४।७१॥
२४७ ऋवर्णोवर्णा–च ॥७।३।३७॥
२७३ ऋवृव्येद् इट् ॥४।४।८०॥
१८५ ऋश्यादेः कः ॥६।२।९४॥
२१७ ऋषभोपा–ञ्यः ॥७।१।४६॥
४२६ ऋषिनाम्नोः करणे ॥५।२।८६॥
१६७ ऋषिवृष्ण्यन्धककुरुभ्यः ॥६।१।६१॥
१२४ ऋषौ विश्वस्य मित्रे ॥३।२।७९॥
३५३ ऋस्मिपूङ्ञ्जशौ–च्छः ॥४।४।४८॥
४१६ ऋह्रीघ्राघ्रा–वाँ ॥४।२।७६॥

ॠ

२७२ ॠतां क्ङितीर् ॥४।४।११६॥
२७४ ॠदिच्छ्विस्तम्भू–वा ॥३।४।६५॥
४१६ ॠल्वादेरे–प्रः ॥३।४।६८॥
७ ॠस्तयोः ॥१।२।५॥

ऌ

७ ऌत वा ॥१।२।३॥
९ ऌत्याऌ वा ॥१।२।११॥
२८० ऌदिद्द्युतादि—सै ॥३।४।६४॥

ॡ

२ ॡदन्ताः–नाः ॥१।१।७॥

ए

२ ए ऐ ओ औ–रम् ॥१।१।८॥
५८ एः ॥१।४।७७॥
१ एकद्वित्रि–ताः ॥१।१।५॥
२६२ एकद्विबहुषु ॥३।३।१८॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
३८१	एकधातौ कर्म–ये ॥३।४।८६॥
१८७	एकस्वरात् ॥६।२।४८॥
२६८	एकस्वरादनु–तः ॥४।४।५६॥
२३७	एकात्–स्य ॥७।२।१११॥
१२५	एकादश षोडश–ह्वा ॥३।२।९१॥
२४६	एकादाकि–ये ॥७।३।२७॥
२३३	एकादेः कर्मधारयात् ॥७।२।५८॥
१२६	एकार्थं चानेकं च ॥३।१।२२॥
४३४	एकोपसर्गस्य च घे ॥४।२।३४॥
४०८	एजेः ॥५।१।११८॥
१८६	एण्या एयञ् ॥६।२।३८॥
२७	एतदश्च–से ॥१।३।४६॥
२६०	एताः शितः ॥३।३।१०॥
१५३	एत्यकः ॥२।३।२६॥
३०४	एत्यस्तेर्वृद्धिः ॥४।४।३०॥
४१	एदापः ॥४।४।४२॥
१२	एदैतोऽयाय् ॥१।२।२३॥
१३	एदोतः–लुक् ॥१।२।२७॥
३४	एदोद्भ्यां–रः ॥१।४।३५॥
२९	एद्बहुस्भोसि ॥१।४।४॥
१६८	एयस्य ॥७।४।२२॥
१२८	एयेऽग्नायी ॥३।२।५२॥
३१५	एषामीर्व्यञ्जनेऽदः ॥४।२।९७॥
३८६	एष्यत्यवधौ–गे ॥५।४।६॥
१००	एष्यदृणेनः ॥२।२।९४॥

ऐ

पृष्ठम्	सूत्रम्
१०५	ऐकार्थ्ये ॥३।२।८॥
९	ऐदौत्–रैः ॥१।२।१२॥
२३६	ऐषमः परु–र्षे ॥७।२।१००॥
१९०	ऐषमोह्यःश्वसो वा ॥६।३।१९॥

ओ

पृष्ठम्	सूत्रम्
२०२	ओजःसहो–ते ॥६।४।२७॥
१४६	ओजोज्ञःसः ष्टः ॥३।२।१२॥
३६०	ओजोऽप्सरसः ॥३।४।२८॥
४०	ओत औः ॥१।४।७४॥
३१८	ओतः श्ये ॥४।२।१०३॥
१५	ओदन्तः ॥१।२।३७॥
१२	ओदौतोऽवाव् ॥१।२।२४॥
९	ओमाङि ॥१।२।१८॥
३४६	ओर्जान्तस्था–र्णे ॥४।१।६०॥
३१५	ओष्ठ्यादुर् ॥४।४।११७॥

औ

पृष्ठम्	सूत्रम्
४१	औता ॥१।४।२०॥
१	औदन्ताः स्वराः ॥१।१।४॥
४५	औरीः ॥१।४।५६॥

क

पृष्ठम्	सूत्रम्
२३०	कंशंभ्यां–भम् ॥७।२।१८॥
२०९	कंसार्धात् ॥६।४।१३५॥
१८६	कंसीया ञ्ञ्यः ॥६।२।४१॥
१३४	ककुदस्या–म् ॥७।३।१६७॥
३४९	कगेवनूजनै–रञ्जः ॥४।२।२५॥
२८२	कङश्चञ् ॥४।१।४६॥
१९२	कच्छादेर्नृनृस्थे ।६।३।५५॥
२३१	कच्छ्वा डुरः ॥७।२।३९॥
२२३	कटः ॥७।१।२४॥
११७	करादयः कर्मधारये ॥३।१।१५८॥
११९	कणेमनस्तृप्तौ ।३।१।६॥
३६५	कण्ड्वादेस्तृतीयः ॥४।१।९॥
११७	कतरकतमौ–श्ने ॥३।१।१०९॥
१५४	कत्रिः ॥३।२।११३॥
१८९	कन्यादेश्चैयकञ् ॥६।३।१०॥
२३६	कथमित्थम् ॥७।२।१०३॥
३८७	कथमि सप्तमि च वा ॥५।४।१३॥
२१४	कथादे रिकण् ॥७।१।२१
२६५	कदाकर्ह्योर्नवा ॥५।३।८॥
१९०	कन्थाया इकण् ॥६।३।२०॥

पृष्ठम् सूत्रम्

१६८ कन्या त्रिवेण्याः–च ॥६।१।६२॥
२१९ कपिज्ञातेरेयण् ॥७।१।६५॥
१६७ कपिबोधा–से ॥६।१।४४॥
८१ कबरमणि–ढ्रेः ॥२।४।४२॥
२९० कमेर्णिङ् ॥३।४।२॥
२१६ कम्बलान्नाम्नि ॥७।१।३४॥
९१ करणं च ॥२।२।१९॥
४१४ करणाद्यजो भूते ॥५।१।१५८॥
४३४ करणाधारे ॥५।३।१२९॥
२२१ कर्णादेर्मूले जाहः ॥७।१।८८॥
९९ कर्तरि ॥२।२।८६॥
३९१ कर्तरि ॥५।१।३॥
२६२ कर्तर्यनद्भ्यः शव् ॥३।४।७१॥
३६० कर्तुः क्विप्–ङित् ॥३।४।२५॥
४०८ कर्तुः खश् ॥५।१।११७॥
४१३ कर्तुर्णिन् ॥५।१।१५३॥
८६ कर्तुर्व्याप्यं कर्म ॥२।२।३॥
३७१ कर्तृस्थामूर्ताप्यात् ॥३।३।४०॥
११२ कर्मजा तृचा च ॥३।१।८३॥
२४३ कर्मणः संदिष्टे ॥७।२।१६७॥
८६ कर्मणि ॥२।२।४०॥
९९ कर्मणिकृतः ॥२।२।८३॥
४०३ कर्मणोऽण् ॥५।१।७२॥
४१४ कर्मण्यग्न्यर्थे ॥५।१।१६५॥
२०७ कर्मवेषाद्यः ॥६।४।१०३॥
९२ कर्माभिप्रेयः संप्रदानम् ॥२।२।२५॥
१६१ कल्यग्नेरेयण् ॥६।१।१७॥
१८० कवचिह–कण् ॥६।२।१४॥
४४ कवर्गैकस्वरवति ॥२।३।७६॥
३६३ कष्टकक्षकृच्छ्र–णे ॥३।४।३१॥
१७८ कसोमात् ट्यण् ॥६।२।१०७॥
१५५ काकचौ वोष्णे ॥३।२।१३७॥
११४ काकाद्यैः क्षेपे ॥३।१।९०॥

पृष्ठम् सूत्रम्

१५४ काक्षपथोः ॥३।२।१३४॥
२३१ काण्डाण्डभाण्डादीरः ॥७।२।३८॥
७५ काण्डात् प्रमा–त्रे ॥२।४।२४॥
२ कादिर्व्यञ्जनम् ॥१।१।१०॥
३८९ कामोक्तावकच्चिति ॥५।४।२६॥
११० कारकं कृता ॥३।१।६८॥
११९ कारिका स्थित्यादौ ॥३।१।३॥
१०९ कालः ॥३।१।६०॥
३९० कालवेलासमये–रे ॥५।४।३३॥
३८६ कालस्यानहोरात्राणाम् ॥५।४।७॥
२३० कालाजटाघा–पे ॥७।२।२३॥
१४५ कालात् ॥७।३।१९॥
१४८ कालात्तनतरतमकाले ॥३।२।२४॥
२०७ कालात्परि–रे ॥६।४।१०४॥
१९७ कालाद्देय ऋणे ॥६।३।११३॥
१७८ कालाद्भववत् ॥६।४।१११॥
२०८ कालाद्यः ॥६।४।१२६॥
९० कालाध्वनोर्व्याप्तौ ॥२।२।४२॥
८७ कालाध्वभा–णाम् ॥२।२।२३॥
१०३ काले भान्नवाधारे ॥२।२।४८॥
११३ कालो द्विगौ च मेयैः ॥३।१।५७॥
१८४ काशादेरिलः ॥६।२।८२॥
१९१ काश्यादेः ॥६।३।३५॥
२४९ कासूगोणी–रट् ॥७।३।५०॥
२३६ किंयत्तत्सर्वै–दा ॥७।२।९५॥
३८४ किंवृत्ते लिप्सायाम् ॥५।३।९॥
३८७ किंवृत्ते सप्तमी–न्त्यौ ॥५।४।१४॥
४०६ किंयत्तद्बहोरः ॥५।१।१०१॥
३८७ किंकिलास्त्यर्थे–न्ती ॥५।४।१६॥
११७ किं क्षेपे ॥३।१।११०॥
२७८ कितः संशयप्रतीकारे ॥३।४।६॥
२४४ किंत्याद्ये–स्याम् ॥७।३।८॥
६० किमः क–च ॥२।१।४०॥
२३५ किमद्व्यादि–त्तस् ॥७।२।८९॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
४३१	किरो धान्ये ॥५।३।७३॥
३२७	किरो लवने ॥४।४।९३॥
४०५	कुक्ष्यात्मोदरा–खिः ॥५।१।९०॥
१६५	कुञ्जादेर्ञायन्यः ॥६।१।४७॥
३२९	कुटादेर्ङिद्वदञ्णित् ॥४।३।१७॥
२४८	कुटीशुण्डाद्रः ॥७।३।४७॥
२४९	कुत्वा डुपः ॥७।३।४९॥
२४७	कुत्सिताल्पाज्ञाते ॥७।३।३३॥
१७२	कुन्त्यवन्तेः स्त्रियाम् ॥६।१।१२१॥
२९४	कुप्यभिद्यो–ग्नि ॥५।१।३९॥
१२३	कुमहद्भ्यां वा ॥७।३।१०८॥
११७	कुमारःश्रमणादिना ॥७।१।११५॥
४०५	कुमारशीर्षाण्णिन् ॥५।१।८२॥
२४५	कुमारीक्रीड–सोः ॥७।३।१६॥
१८५	कुमुदादे रिकः ॥६।२।९६॥
१९२	कुरुयुगंधराद्वा ॥६।३।५३॥
१७२	कुरोर्वा ॥६।१।१२२॥
१७०	कुर्वादेर्ञ्यः ॥६।१।१००॥
१८९	कुलकुक्षि–रे ॥६।३।१२॥
१६९	कुलटाया वा ॥६।१।७८॥
२००	कुलत्थकोपान्त्यादण् ॥६।४।४॥
१७५	कुलाख्यानाम् ॥२।४।७९॥
२२०	कुलाज्जल्पे ॥७।१।८६॥
१७०	कुलादीनः ॥६।१।९६॥
२२७	कुल्माषादण् ॥७।१।१९५॥
१३३	कुम्भपद्यादिः ॥७।३।१४९॥
१०२	कुशलायु–याम् ॥२।२।९७॥
२२२	कुशाग्राद्धीयः ॥७।१।११६॥
३८३	कुषिरञ्जेर्व्याप्ये–च ॥३।४।७४॥
४०९	कूलादुद्रुजोद्वहः ॥५।१।१२२॥
४०८	कूलाभ्रकरी–षः ॥५।१।११०॥
४१०	कृगः खनट्–णे ॥५।१।१२९॥
९८	कृगः प्रतियत्ने ॥२।२।१२॥
४३३	कृगः श च वा ॥५।३।१००॥
४१४	कृगः सुपुण्य–त् ॥५।१।१६२॥
११९	कृगो नवा ॥३।१।१०॥
२९५	कृगो यि च ॥४।२।८८॥
२९४	कृग् तनादेः रुः ॥३।४।८३॥
३१८	कृतचृतनृत–वा ॥४।४।५०॥
९२	कृताद्यैः ॥२।२।४७॥
२६५	कृतास्मरणा–क्षा ॥५।२।११॥
१११	कृति ॥३।१।७७॥
११७	कृत्यतुल्या–ल्या ॥३।१।११४॥
१०१	कृत्यस्य वा ॥२।२।८८॥
११४	कृत्येनावश्यके ॥३।१।९५॥
३००	कृपः श्वस्तन्याम् ॥३।३।४६॥
२३२	कृपाहृदयादालुः ॥७।२।४२॥
२३९	कृभ्वस्तिभ्यां–च्विः ॥७।२।१२६॥
३९५	कृवृषिमृजि–वा ॥५।१।४२॥
१८५	कृशाश्वादेरीयण् ॥६।२।९३॥
२३०	कृष्यादिभ्यो वलच् ॥७।२।२७॥
१३७	कॄतः कीर्तिः ॥४।४।१२३॥
१७४	केकयमित्रयु–च ॥७।४।१॥
३७९	केदाराण्ण्यश्च ॥६।२।१३॥
७५	केवलमामक–जात् ॥२।४।२९॥
३५	केवलस–रौः ॥१।४।२६॥
२३२	केशाद्वः ॥७।२।४३॥
१८०	केशाद्वा ॥६।२।१८॥
१५४	कोः त्कत्पुरुषे ॥३।२।१३०॥
१५५	कोटर मिश्रक–नो ॥३।२।७६।
१९२	कोपान्त्याच्चान् ॥६।३।५६॥
१७३	कौण्डिन्यागा–च ॥६।१।१२७॥
७५	कौरव्यमाण्डूकासुरेः ॥२।४।७०॥
१८६	कौशेयम् ॥६।२।३९॥
३५६	क्ङिति यि शय् ॥४।३।१०५॥
११६	क्तं नञादिभिन्नैः ॥३।१।१०५॥
४१५	क्तक्तवतू ॥५।१।१७४॥
४१८	क्तयोरनुपसर्गस्य ॥४।२।९२॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१००	क्तयोरसदाधारे ॥२।२।९१॥
१३६	क्ताः ॥३।१।१५१॥
७८	क्ताच्च नाम्नि वा ॥२।४।२८॥
२४९	क्तात्तमवादे–न्ते ॥७।३।५६॥
८०	क्तादल्पे ॥२।४।४५॥
३८	क्तादेशोऽषि ॥२।१।६१॥
४३३	क्तेटो गुरोर्व्यञ्जनात् ॥५।३।१०६॥
११४	क्तेन ॥३।१।९२॥
१११	क्तेनासत्त्वे ॥३।१।७४॥
३९५	क्तेऽनिटश्चजोः–ति ॥४।१।११॥
४३५	क्त्वा ॥४।३।२९॥
७०	क्त्वातुमम् ॥१।१।३५॥
४१५	क्त्वातुमम्–वे ॥५।१।१३॥
७७	क्नः पलितासितात् ॥२।४।३७॥
३७८	क्यः शिति ॥३।४।७०॥
३६०	क्यङ् ॥३।४।२६॥
१२८	क्यङ्मानिपित्–ते ॥३।२।५०॥
३६१	क्यङ्षो नवा ॥३।३।४३॥
३६०	क्यनि ॥४।३।११२॥
२७१	क्ययङाशीर्ये ॥४।३।१०॥
२८२	क्रमः ॥४।४।५४॥
२८२	क्रमो दीर्घः परस्मै ॥४।२।१०९॥
३७२	क्रमोऽनुपसर्गात् ॥३।३।४७॥
१२	क्रय्यः क्रयार्थे ॥४।३।९१॥
४१३	क्रव्याक्रव्या–दौ ॥५।१।१५१॥
३६१	क्रियातिपत्तिः–महि ॥३।३।१६॥
१०३	क्रियामध्येऽध्व–च ॥२।२।११०॥
४२७	क्रियायां क्रियार्था–न्ती ॥५।३।१३
४	क्रियार्थो धातुः ॥३।३।३॥
९०	क्रियाविशेषणात् ॥२।२।४१॥
३६६	क्रियाव्यतिहा–र्थे ॥३।३।२३॥
१०१	क्रियाश्रयस्या–णम् ॥२।२।३०॥
८५	क्रियाहेतुः कारकम् ॥२॥२।१॥
३५७	क्रीडोऽकूजने ॥३।३।३३॥
८०	क्रीतात्करणादेः ॥२।४।४४॥
९३	क्रुधद्रुहे–पः ॥२।२।२७॥
४०	क्रुशस्तुनः–सि ॥१।४।९१॥
३३३	क्र्यादेः ॥३।४।७९॥
२२३	क्लिन्नाल्ल–स्य ॥७।१।१३०॥
१४१	क्लिबमन्ये–वा ॥३।१।१२८॥
४६	क्लीबे ॥२।४।९७॥
४३४	क्लीबे क्तः ॥५।३।१२३॥
६८	क्लीबे वा ॥२।१।९३॥
४०४	क्लेशादिभ्योऽपात् ॥५।१।८१॥
२३५	क्कुत्रात्रेह ॥७।२।९३॥
४१५	क्वचित् ॥५।१।१७१॥
२४८	क्वचित्तुर्यात् ॥७।३।४४॥
२४४	क्वचित्स्वार्थे ॥७।३।७॥
६३	क्वसुष्मतौ च ॥२।१।१०५॥
४१२	क्विप् ॥५।१।१४८॥
३८	क्विब्वृत्तेरसुधियस्तौ ॥२।१।५८॥
१९०	क्वेहामात्रतसस्त्यच् ॥६।३।१६॥
१७०	क्षत्रादियः ॥६।१।९३॥
१२	क्षय्यजय्यौ शक्तौ ॥४।३।९०॥
४२४	क्षिपरटः ॥५।२।६६॥
३८५	क्षिप्राशंसार्थ–ष्यौ ॥५।४।३॥
१७७	क्षीरादेयण् ॥६।२।१४२॥
३६१	क्षुत्तड्गर्धेऽशना–यम्॥४।३।११३॥
१६७	क्षुद्राभ्य एरण् वा ॥६।१।८०॥
४३६	क्षुधक्लिशकुष–सः ॥४।३।३१॥
४१७	क्षुधवसस्तेषाम् ॥४।४।४३॥
१२२	क्षुभ्नादीनाम् ॥२।३।९६॥
४३१	क्षुश्रोः ॥५।३।७१॥
४३६	क्षेः क्षी ॥४।३।८९॥
४१६	क्षेः क्षी चाध्यार्थे ॥॥४।२।७४॥
२३५	क्षेपातिग्र–याः ॥७।२।८५॥
३८८	क्षेपेचवध्वयत्रे ॥५।४।१८॥

पृष्ठम् सूत्रम्

३८७ क्षेपेऽपिजात्वो–ना ॥५।४।१२॥
४०७ क्षेमप्रिय–ख्याण् ॥५।१।१०५॥
४१६ क्षैशुषिपचो–वम् ॥४।२।७८॥

ख

१३१ खरखुरा–नस ॥७।३।१६०॥
१८१ खलादिभ्योलिन् ॥६।२।२७॥
१२३ खार्या वा ॥७।३।१०२॥
३५ खितिखीती–र् ॥१।४।३६॥
१५३ खित्यनव्यया–स्व ॥३।२।१११॥
३९५ खेयमृषोद्ये ॥५।१।३८॥
४३७ ख्णम् चाभीक्ष्ण्ये ॥५।४।४८॥
२६३ ख्याते दृश्ये ॥५।२।८॥

ग

१९९ गच्छति पथिदूते ॥६।३।२०३॥
५७ गडद्वादे–ये ॥२।१।७७॥
१३६ गड्वादिभ्यः ॥३।१।१५६॥
१७९ गणिकाया ण्यः ॥६।२।१७॥
७० गतिः ॥१।१।३६॥
१५५ गतिकारक–क्तौ ॥३।२।८५॥
११८ गतिकन्य–षः ॥१।१।४२॥
८७ गतिबोधा–दाम् ॥२।२।५॥
९५ गते गम्येऽध्व–वा ॥२।२।१०७॥
९४ गतेर्नवाऽनाप्ते ॥२।२।६३॥
२७९ गतौ सेधः ॥२।३।६१
११९ गत्यर्थवदोऽच्छः ॥३।१।८॥
४१५ गत्यर्थाकर्मक–जेः ॥५।१।११॥
३५५ गत्यर्थात्कुटिले ॥३।४।११॥
४२५ गत्वरः ॥५।२।७८॥
३७० गन्धनावक्षे–पे ॥३।३।७६॥
२८४ गमहनजन–लुक् ॥३।२।४४॥
४१९ गमहनविदुल–वा ॥४।४।८३॥
४१२ गमां क्वौ ॥४।२।५८॥
२८१ गमिषद्यमश्छः ॥४।२।१०६॥

पृष्ठम् सूत्रम्

३६७ गमेः क्षान्तौ ॥३।३।५५॥
२८१ गमोऽनात्मने ॥४।४।५१॥
३७० गमो वा ॥४।३।३७॥
९५ गम्ययपः कर्माधारे ॥२।२।७४॥
९४ गम्यस्याप्ये ॥२।२।६२॥
१६६ गर्गादेर्यञ् ॥६।१।४२॥
२२४ गर्भादप्राणिनि ॥७।१।१३९॥
१३९ गवाश्वादिः ॥३।१।१४४॥
१२४ गवि युक्ते ३।२।७४
१४७ गवियुधेः स्थिरस्य ॥२।३।२५॥
४०२ गस्थकः ॥५।१।६६॥
१९३ गहादिभ्यः ॥६।३।६३॥
२६८ गहोर्जः ॥४।१।४०॥
३११ गाः परोक्षायाम् ॥४।४।२६॥
१८२ गाथिविद–नः ॥७।४।५४॥
१७२ गान्धारिसाल्वेयाभ्याम् ६।१।११५
२६८ गापास्थासादा–कः ॥४।३।९६॥
४०४ गाथोऽनुपसर्गाट्टक् ॥५।१।७४॥
१०९ गिरिनदी–द्वा ॥७।३।९०॥
१५७ गिरिनद्यादीनाम् ॥२।३।६८॥
२४४ गुणाङ्गद्वेष्ठेयसू ॥७।३।९॥
९६ गुणाद–नवा ॥२।२।७७॥
२३३ गुणादिभ्यो यः ॥७।२।५३॥
४ गुणोऽरेदोत् ॥३।३।२॥
२८० गुपौधूपवि–यः ॥३।४।१॥
२८८ गुप्तिजो–सन् ॥३।४।५॥
१२४ गुरावेकश्च ॥२।२।१२४॥
२७५ गुरुनाम्यादे–र्णोः ॥३।४।४८॥
१६९ गृष्ट्यादेः ॥६।१।८४॥
३३५ गृहणोऽपरोक्षायां दीर्घः॥४।४।३४॥
३५५ गृलुपसद–गर्हे ॥३।४।१२॥
४०१ गेहे ग्रहः ॥५।१।५५॥
२३२ गोः ॥७।२।५०॥

पृष्ठम् सूत्रम्
१८७ गोः पुरीषे ॥६।२।५०॥
१९८ गोत्रादङ्कवत् ॥६।३।१५५॥
१७८ गोत्रोक्षवत्सो–कञ् ॥६।२।१२॥
२०६ गोदानादीनां–र्थे ॥६।४।८१॥
१६९ गोधाया दुष्टे णारश्च ॥६।१।८१॥
२३३ गोपूर्वादत इकण् ॥७।२।५६॥
१९२ गोमये वा ॥६।३।५२॥
४०४ गोऽम्बाम्ब–स्थ ॥२।३।३०॥
१८० गोरथवातात्र–लम् ॥६।२।२४॥
१३ गोर्नाम्न्यवोऽक्षे ॥१।२।२८॥
८४ गोश्चान्ते–हौ ॥२।४।९६॥
१४५ गोष्ठातेः शुनः ॥७।३।११०॥
१२१ गोस्तत्पुरुषात् ॥७।३।१०५॥
२९७ गोहः स्वरे ॥४।२।४२॥
८९ गौणात्सम–या ॥२।२।३३॥
७७ गौणोङ्यादिः ॥७।४।११६॥
७७ गौरादिभ्यो मुख्यान् ङीः ॥२।४।१९
२३० ग्मिन् ॥७।२।२५॥
१५३ ग्रन्थान्ते ॥३।२।१४७॥
४२९ ग्रहः ॥५।३।५५॥
३५१ ग्रहगुहश्च सनः ॥४।४।५९॥
३२६ ग्रहव्रश्चभ्रस्जप्रच्छः ॥४।१।८४॥
४०० ग्रहादिभ्यो णिन् ॥५।१।५३॥
१२२ ग्रामकौटात्तक्ष्णः ॥७।३।१०९॥
१८० ग्रामजनबन्धु–सल् ॥६।२।२८॥
१९३ ग्रामराष्ट्रांशाद्–णौ ॥६।३।७२॥
१८९ ग्रामादीनञ् च ॥६।३।९॥
१४२ ग्राम्याशिशुद्वि–यः ॥३।१।१२७॥
१९७ ग्रीष्मवसन्ताद्वा ॥६।३।१२०॥
३५५ ग्रो यङि ॥२।३।१०१॥
४३३ ग्लाहाज्यः ॥५।३।११८॥

घ

१५६ घञ्युपसर्ग–लम् ॥३।२।८६॥
३३९ घटादेर्ह्रस्वो–रे ॥४।२।२४॥
४१९ घसेकस्वरा–सोः ॥४।४।८२॥
३०३ घस्लृ सन–लि ॥४।४।१७॥
२८४ घसूवसः ॥२।३।३६॥
२५ घोषवति ॥१।३।२१॥
४०१ घ्राध्मापाट्धे–शः ॥५।१।५८॥
३५६ घ्राध्मोर्यङि ॥४।३।९८॥
३९६ घ्यण्यावश्यके ॥४।१।११५॥

ङ

५३ ङसेश्चाद् ॥२।१।१९॥
१६० ङसोऽपत्ये ॥६।१।२८॥
१२१ ङस्युक्तं कृता ॥३।१।४९॥
३४ ङिडौँ ॥१।४।२५॥
३४ ङित्यदिति ॥१।४।२३॥
३१ ङेस्मिन् ॥१।४।८॥
५५ ङेङसातेमे ॥२।१।२३॥
२९ ङेङस्योर्यातौ ॥१।४।६॥
३४८ ङे पिबः पीप्य् ॥४।१।३३॥
४२२ ङौ सासहिवाव–ति ॥५।२।३८॥
१९ ङ्णोः कटा–वा ॥१।३।१७॥
१५० ङ्यः ॥३।२।६४॥
८५ ङ्यादीदूतः के ॥२।४।१०४॥
१८८ ङ्यादेर्गौण–च्योः ॥२।४।९५॥
८४ ङ्यापो बहुलं नाम्नि ॥२।४।९९॥
१६८ ङ्याप्त्यूङः ॥६।१।७०॥

च

३१२ चक्षोवाचि–ख्याम् ॥४।४।४॥
२२ चटते स–ये ॥१।३।७॥
२२६ चतुरः ॥७।१।१६३॥
९२ चतुर्थी ॥२।२।५३॥
११० चतुर्थ्यप्रकृत्या ॥३।१।७०॥
१९७ चतुर्मासान्नाम्नि ॥६।३।१३३॥
११७ चतुष्पाद् गर्भिण्या ॥३।१।११२॥
१६९ चतुष्पाद्भ्य एयञ् ॥६।१।८३॥
१२५ चत्वारिंशदाद्यौ वा ॥३।२।९३॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१७६	चन्द्रयुक्तात्–क्ते ॥६।२।६॥
११५	चरकमा–नञ् ॥७।१।३९॥
११८	चरणस्य स्थेणो–द्ये ॥३।१।१३८॥
२०१	चरति ॥६।४।११॥
३५५	चरफलाम् ॥४।१।५३॥
४०१	चराचरचला–वा ॥४।१।१३॥
३९३	चरेराङस्त्वगुरौ ॥५।१।३१॥
४११	चरेष्टः ॥५।१।१३८॥
२१७	चर्मण्यञ् ॥७।१।४५॥
२२८	चर्मण्वत्य–त् ॥२।१।९६॥
१७२	चर्मिवर्मि–रात् ॥६।१।११२॥
३७६	चल्याहारार्थेङ्–नः ॥३।३।१०८॥
१४१	चवर्गद्–रे ॥७।३।९८॥
३५०	चहणः शाठ्ये ॥४।२।३१॥
१९७	चातुर्मास्य न्–चा ॥६।४।८५॥
४	चादयोऽसत्त्वे ॥१।१।३१॥
१५	चादिः–नाङ् ॥१।२।३६॥
१३७	चार्थे द्वन्द्वः सहोक्तौ ॥३।१।११७॥
५५	चाहह वैवयोगे ॥२।१।२९॥
४३२	चितिदेहा–दे: ॥५।३।७९॥
३४९	चिते वा ॥४।२।४१॥
१९६	चित्रारेवती–याम् ॥६।३।१०८॥
१९४	चिरपरुत्प–स्त्नः ॥६।३।८५॥
३४७	चिस्फुरोर्नवा ॥४।२।१२॥
३३६	चुरादिभ्यो णिच् ॥३।४।१७॥
२०१	चूर्णमुद्गा–णौ ॥६।४।७॥
३२४	चेः किर्वा ॥४।१।३६॥
२२०	चौरादेः ॥७।१।७३॥
३६२	च्व्यर्थे भृशादेः स्तोः ॥३।४।२९॥

छ

पृष्ठम्	सूत्रम्
२१७	छदिर्बले रेयण् ॥७।१।४७॥
४१९	छदेरिस्मन्त्रट् कौ ॥४।२।३३॥
४३१	छन्दोनाम्नि ॥५।३।७०॥
४१९	छाशोर्वा ॥४।४।१२॥
२१२	छेदादेर्नित्यम् ॥६।४।१८२॥

ज

पृष्ठम्	सूत्रम्
२५२	जङ्गल–वा ॥७।४।२४॥
१६९	जण्टपण्टात् ॥६।१।८२॥
४३६	जनशोन्युपान्त्ये–क्त्वा ॥४।३।२३॥
३५६	जपजभदहदश–शः ॥४।१।५२॥
१५८	जपादीनां पो वः ॥२।३।१०५॥
२९०	जभः स्वरे ॥४।४।१००॥
१८८	जम्ब्वा वा ॥६।२।६०॥
१९७	जयिनि च ॥६।३।१२२॥
२१३	जरत्यादिभिः ॥३।१।५५॥
४६	जरसो वा ॥१।४।६०॥
१०८	जराया ज–च ॥७।३।९३॥
३०	जस इः ॥१।४।९॥
३४	जस्येदोत् ॥१।४।२२॥
५६	जस्विशे–ष्ये ॥२।१।२६॥
४२३	जागुः ॥५।२।४८॥
३०७	जागुः क्किति ॥४।३।६॥
४३३	जागुरश्च ॥५।३।१०४॥
३०७	जागुर्ञिणवि ॥४।३।५२॥
२८४	जाग्रुषसमिन्धेर्नवा ॥३।४।४९॥
३२२	जा ज्ञाजनोऽत्यादौ ॥४।२।१०४॥
१४५	जातमहद्–यात् ॥७।३।९५॥
१३६	जातिकालसुखा–वा ॥३।१।१५२॥
१२८	जातिश्च णितद्धि–रे ॥३।२।५१॥
१२३	जातीयैकार्थेऽच्वेः ॥३।२।७०॥
३८८	जातुयद्यदायदौसप्तमी ॥५।४।१७॥
२४०	जातेः सम्पदा च ॥७।२।१३१॥
८२	जातेरयान्त–त् ॥२।४।५४॥
१७५	जातौ ॥७।४।५८॥
१७०	जातौ राज्ञः ॥६।१।९२॥
१२५	जात्याख्यायां–वत् ॥२।२।१२१॥
४०५	जायापतेश्चि–ति ॥५।१।८४॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१३३	जायाया जानिः ॥७।३।१६४॥
७८	जासनाट–याम् ॥२।२।१४॥
३४७	जिघ्रतेरिः ॥४।२।३८॥
३९५	जिविपून्यो–ल्के ॥५।१।४३॥
१९७	जिह्वामूला–यः ॥६।३।१२७॥
४२५	जीर्णदक्षि–थः ॥५।२।७२॥
१६६	जीवन्तपर्वताद्वा ॥६।१।५८॥
१२०	जीविकोपनि–स्ये ॥३।१।१७॥
२११	जीवितस्य–सन् ॥६।४।१७०॥
३१८	जृभ्रमवम–वा ॥४।१।२६॥
४३५	जृव्रश्चः क्त्वः ॥४।४।४१॥
४१५	जृषोऽतृः ॥५।१।१७३॥
२७०	जेर्गिः सन्परोक्षयोः ॥४।१।३५॥
३७२	ज्ञः ॥३।३।८२॥
३५२	ज्ञप्यापो ज्ञीपीप्–सनि ॥४।१।१६॥
१११	ज्ञानेच्छार्चार्था–न ॥३।१।८६॥
४१६	ज्ञानेच्छार्चार्थञी–क्तः ॥५।२।९२॥
३६८	ज्ञीप्सास्थेये ॥३।३।६४॥
३७५	ज्ञोऽनुपसर्गात् ॥३।३।९६॥
२५३	ज्यायान् ॥७।४।३६॥
३१८	ज्याव्यधः क्ङिति ॥४।१।८१॥
२९८	ज्याव्येव्यधिव्यचि–रिः ॥४।१।७१॥
१४०	ज्योतिरायु–स्य ॥२।३।१७॥
२३१	ज्योत्स्नादिभ्योऽण् ॥७।२।३४॥
३४९	ज्वलह्वलह्मल–वा ॥४।२।३२॥
	ञ
३८०	ञिक्ष्णमोर्वा ॥४।४।१०६॥
३२२	ञिच् ते पद्–च ॥३।४।६६॥
३०९	ञिणवि घन् ॥४।३।१०१॥
१७४	ञिदार्षादणिञोः ॥६।१।१४०॥
२७७	ञ्णिति ॥४।३।५०॥
३४९	ञ्णिति घात् ॥४।३।१००॥
	ट
३४	टः पुंसि ना ॥१।४।२४॥
४०२	टनण् ॥५।१।६७॥
१९९	टस्तुल्यदिशि ॥६।३।१२०॥
२९	टाङसोरिनस्यौ ॥१।४।५॥
५२	टाङ्योसि यः ॥२।१।७॥
४०	टादौ स्वरे वा ॥१।४।९२॥
६०	टौस्यनः ॥२।१।३७॥
४१	टौस्येत् ॥१।४।१९॥
२६८	ट्वेघ्राशाछासो–वा ॥४।३।६७॥
२७३	ट्वेश्वेर्वा ॥३।४।५९॥
४२९	ट्वितोऽथुः ॥५।३।८३॥
	ड
२७६	डकश्चाष्टाच–णाम् ॥६।४।८४॥
३६	डति ष्णः–प् ॥१।४।५४॥
३६	डत्यतु संख्यावत् ॥१।१।३९॥
२४१	डाच्यादौ ॥७।२।१४९॥
३६०	डाचलोहिता–षित् ॥३।४।३०॥
७५	डित्यन्त्यस्वरादेः ॥२।१।११४॥
२२४	डिन् ॥७।१।१४७॥
४१७	डीयश्व्यैदितःक्तयोः ॥४।४।६१॥
१९	ङुनः सः–श्चः ॥१।३।१८॥
४२९	ड्वितस्त्रिमक्–तम् ॥५।३।८४॥
	ढ
२७	ढस्तड्ढे ॥१।३।४२॥
	ण
३९८	णकतृचौ ॥५।१।४८॥
६२	णषमसत्परे स्यादि० ॥२।१।६०॥
७१	णस्वराघोषा–श्च ॥२।४।४॥
३४७	णावज्ञाने गमुः ॥४।४।२४॥
३४५	णिज् बहुलं–षु ॥३।४।४२॥
२७०	णिद्वान्त्यो णव् ॥४।३।५८॥
३९८	णिन् चावश्य–र्ण्ये ॥५।४।३६॥
२७०	णिश्रिद्रुस्रुकमः–ङः ॥३।४।५८॥
३५४	णिस्तोरेवाऽ–णि ॥२।३।३७॥
३८२	णिस्नुश्र्यात्मने–त् ॥३।४।९२॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२९१	णेरनिटि ॥४।३।८३॥
३९२	णेर्वा ॥२।३।८८॥
२१३	णोऽज्ञात् ॥७।१।१०॥
३४७	णौक्रीजीङः ॥४।२।१०॥
३४८	णौङसनि ॥४।१।८८॥
४१८	णौदान्तशान्त–सम् ॥४।४।७४॥
३४९	णौ मृगरमणे ॥४।२।५१॥
३४७	णौ सन्ङे वा ॥४।४।२७॥
२१५	ण्योऽतिथेः ॥७।१।२४॥

त

पृष्ठम्	सूत्रम्
५६	तः सौ सः ॥२।१।४२॥
२८५	तक्षः स्वार्थे वा ॥३।४।७७॥
१७८	तत आगते ॥६।३।१४९॥
११	ततोऽस्याः ॥१।३।३४॥
१८	ततो ह–र्थः ॥१।३।३॥
१४७	तत्पुरुषे कृति ॥३।२।२०॥
२१७	तत्र ॥७।१।५३॥
१९५	तत्र कृतलब्ध–ते ॥६।३।९४॥
४१९	तत्र क्सुकानौ–त् ॥५।२।२॥
२२३	तत्र घटते–ष्ठः ॥७।१।१३७॥
२०५	तत्र नियुक्ते ॥६।४।७४॥
२१४	तत्र साधौ ॥७।१।१५॥
१३०	तत्रदायमि–वः ॥३।१।२६॥
२४०	तत्राधीने ॥७।२।१३२॥
११४	तत्राहोरात्रांशम् ॥३।१।९३॥
१७७	तत्रोद्धृते पात्रेभ्यः ॥६।२।१३८॥
२६१	तत्साप्यानाप्या–श्च ॥३।३।२१॥
२१७	तद् ॥७।१।५०॥
२७	तदः सेः–र्था ॥१।३।४५॥
५	तदन्तं पदम् ॥१।१।२०॥
१८३	तदत्रास्ति ॥६।२।७०॥
११०	तदर्थार्थेन ॥३।१।७२॥
२०४	तदस्य पण्यम् ॥६।४।५४॥
२२८	तदस्य सं–तः ॥७।१।१३८॥
२२८	तदस्यास्त्य–तुः ॥७।२।१॥
१२९	तद्धित स्वर–रे ॥३।२।५५॥
१६२	तद्धितयस्वरेऽनाति ॥२।४।९२॥
२२९	तद्धिताकको–व्याः ॥३।२।५४॥
१५९	तद्धितोऽणादिः ॥६।१।१॥
१०२	तद्भद्रायुष्य–षि ॥२।२।६६॥
२०६	तद्यात्येभ्यः ॥६।४।८७॥
२३७	तद्भति घण् ॥७।२।१०८॥
१८१	तद्वेत्त्यधीयते ॥६।२।११७॥
३७९	तनः क्ये ॥४।२।६३॥
२४६	तनुपुत्राणु–के ॥७।३।२३॥
३५३	तनो वा ॥४।१।१०५॥
२२७	तन्नादृचि–ते ॥७।१।१८३॥
३३२	तन्भ्यो वा–श्च ॥४।३।६८॥
४०२	तन्व्यधीण्–तः ॥५।१।६४॥
३७९	तपः कर्त्रनुतापे च ॥३।४।९१॥
३६१	तपसः क्यन् ॥३।४।३६॥
३८२	तपेस्तपःकर्मकात् ॥३।४।८५॥
१४५	तप्तान्ववाद्रहसः ॥७।३।८१॥
२१२	तमर्हति ॥६।४।१७७॥
२३३	तमिस्रार्णवज्योत्स्नाः ॥७।२।५२॥
२११	तंपचतिद्रोणाद्वाञ् ॥६।४।१६१॥
२०७	तं भाविभूते ॥६।४।१०६॥
२४४	तयोः समू–षु ॥७।३।३॥
२०१	तरति ॥६।४।९॥
१३९	तरुतृणधान्य–त्वे ॥३।१।१३३॥
५३	तव मम ङसा ॥२।१।१५॥
१६	तवर्गस्य श्च–गौ ॥१।३।६०॥
३९१	तव्यानीयौ ॥५।१।२७॥
१९९	तसिः ॥६।३।२११॥
२०७	तस्मै भृता–च ॥६।४।१०७॥
२०६	तस्मै योगादेः शक्ते ॥६।४।९४॥
२१६	तस्मै हिते ॥७।१।३५॥
२१८	तस्य ॥७।१।५४॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२२२	तस्य तुल्येकः–ल्योः ॥७।१।१०८॥
२२०	तस्य वापे ॥६।४।१५१॥
१९७	तस्य व्याख्या–त ॥६।३।१४२॥
२१७	तस्यार्हे–वत् ॥७।१।५१॥
१९९	तस्येदम् ॥६।३।१६०॥
९३	तादर्थ्ये ॥२।२।५४॥
७२	ताभ्यां वा–त् ॥२।४।१५॥
७३	तारकावर्णका–ल्ये ॥२।४।११३॥
१८५	तालाद्धनुषि ॥६।२।३२॥
१७३	तिककितवादौ द्वन्द्वे ॥६।१।१३१॥
४०३	तिक्कृतौ नाम्नि ॥५।१।७१॥
३५५	तिचोपान्त्या–दुः ॥४।१।५४॥
४७	तिरसस्तिर्यति ॥३।२।१२४॥
११९	तिरोन्तर्धौ ॥३।१।९॥
२८३	तिर्वा ष्ठिवः ॥४।१।४३॥
१८७	तिलयवादनाम्नि ॥६।२।६२॥
२२३	तिलादिभ्यः–लः ॥७।१।१३६॥
३०८	तिवां णवः परस्मै ॥४।२।११७॥
३४७	तिष्ठतेः ॥४।२।३९॥
१०७	तिष्ठद्गुवि–यः ॥३।१।३६॥
७८	तिष्यपुष्ययोर्भाणि ॥१।४।९०॥
३३	तीयं ङित्–वा ॥२।४।१४॥
२४०	तीयशम्ब–डाच् ॥७।२।१३५॥
२४२	तीयाट्टीकण्–चेत् ॥७।२।१५३॥
४००	तुः ॥४।४।५४॥
३२६	तुदादेः शः ॥३।४।८१॥
५२	तुभ्यं मह्यं ङया ॥२।१।१४॥
३५०	तुमर्हादिच्छायां–नः ॥३।४।२१॥
४२७	तुमश्च मनःकामे ॥३।२।१४०॥
९४	तुमोर्थ भा–त् ॥२।२।६१॥
३	तुल्यस्थाना–स्वः ॥१।१।१७॥
१०१	तुल्यार्थैस्तृतीयाषष्ठ्यौ ॥२।२।११६
२४७	तूष्णिकाम् ॥७।३।३२॥
१८४	तृणादेः सल् ॥६।२।८१॥
१५४	तृणे जातौ ॥३।२।१३२॥
११	तृतीयस्तृ–र्थे ॥१।३।४९॥
१७	तृतीयस्य पञ्चमे ॥१।३।१॥
११०	तृतीया तत्कृतैः ॥३।१।६५॥
३२	तृतीयान्तात्–गे ॥१।४।१३॥
११२	तृतीयायाम् ॥३।१।८४॥
१०४	तृतीयाल्पीयसः ॥२।२।११२॥
१२९	तृतीयोक्तं वा ॥३।१।५०॥
१००	तृन्नुदन्ता–स्य ॥२।२।९०॥
४२१	तृन् शीलधर्मसाधुषु ॥५।२।२७॥
१११	तृप्तार्थपूरणा–शा ॥३।१।८५॥
४२५	तृषिधृषिस्वपोनजिङ् ॥५।२।८०॥
३३२	तृहः श्नादीत् ॥४।३।६२॥
२७२	तॄत्रपफलभजाम् ॥४।१।२५॥
३९८	ते कृत्याः ॥५।१।४७॥
१७६	तेन च्छन्नेरथे ॥६।२।१३१॥
२००	तेन जित–त्सु ॥६।४।२॥
१८३	तेन निर्वृत्ते च ॥६।२।७१॥
१९९	तेन प्रोक्ते ॥६।३।१८१॥
२२६	तेन वित्ते–णौ ॥७।१।१७५॥
२०६	तेन हस्ताद्यः ॥६।४।१०१॥
२४८	ते लुग्वा ॥३।२।१०८॥
१३	तो वा ॥७।२।१४८॥
४२०	तौ माङ्याक्रोशेषु ॥५।२।२१॥
१८	तौ मुमो–स्वौ ॥१।३।१४॥
४०३	तौ सनस्तिकि ॥४।२।६४॥
३९३	त्यजयजप्रवचः ॥४।१।११८॥
१४२	त्यदादिः ॥३।१।१२०॥
१६०	त्यदादिः ॥६।१।७॥
१९९	त्यदादेर्मयट् ॥६।३।१५९॥
४१३	त्यदाद्यन्यसमा–च ॥५।१।१५२॥
५६	त्यदामेन–ते ॥२।१।३३॥
२४६	त्यादिसर्वादेः–ऽक् ॥७।३।२९॥
२४४	त्यादेश्च प्र–पप् ॥७।३।१०॥

पृष्ठम् सूत्रम्

११८ त्यादौ क्षेपे ॥३।२।१२६॥
२५४ त्र्यन्त्यस्वरादेः ॥७।४।४३॥
१८५ त्रपुजतोः षोऽन्तश्च ॥६।२।३३॥
२३५ त्रप् च ॥७।२।९२॥
४२१ त्रसिगृधिक्नुः ॥५।२।३२॥
१३४ त्रिककुद् गिरौ ॥७।३।१६८॥
४३ त्रिचतुरस्-दौ ॥२।१।१॥
२०९ त्रिंशद्विंशते-र्थे ॥६।४।१२९॥
२६१ त्रीणित्रीण्यन्य-दि ॥३।३।१७॥
२२६ त्रेस्तृच ॥७।१।१६६॥
३६ त्रेस्त्रयः ॥१।४।३४॥
१२८ त्वते गुणः ॥३।२।५९॥
५१ त्वमहं-कः ॥२।१।१२॥
५२ त्वमौ प्र-न् ॥२।१।११॥
८४ त्वे ॥२।४।१००॥

थ

३२५ थे वा ॥४।१।२९॥
५८ थोन्थ् ॥१।४।७८॥

द

२८३ दंशसञ्जः शवि ॥४।२।४९॥
४३७ दंशेस्तृतीयया ॥५।४।७३॥
४२७ दंशेस्त्रः ॥५।२।९०॥
२१२ दक्षिणाकडङ्गर-यौ ॥६।४।१८१॥
१८९ दक्षिणापश्चा-त्यण् ॥६।३।१३॥
२३८ दक्षिणोत्तराचातस् ॥७।२।११७॥
१७१ दगुकोशल-दिः ॥६।१।१०८॥
२१२ दण्डादे र्यः ॥६।४।१७८॥
१७४ दण्डिहस्ति-ने ॥७।४।४५॥
४१९ दत् ॥४।४।१०॥
१७७ दध्न इकण् ॥६।२।१४३॥
४७ दध्यस्थि-न् ॥१।४।६३॥
१३५ दध्युरःस-लेः ॥७।३।१७२॥
३३ दन्तपादना-वा ॥२।१।१०१॥
२३२ दन्तादुन्नतात् ॥७।२।४०॥

पृष्ठम् सूत्रम्

३२५ दम्भः ॥४।१।२८॥
३५२ दम्भोधिप्धीप् ॥४।१।१८॥
२९१ दयायास्कासः ॥३।४।४७॥
३०६ दरिद्रोऽद्यतन्यां वा ॥४।३।७६॥
१६६ दर्भकृष्णाग्निशर्म-त्स्ये ॥६।१।५७॥
२०२ दशैकादशादिकश्च ॥६।४।३६॥
४०३ दश्चाङः ॥५।१।७८॥
३६७ दागोऽस्वास्यप्रसारविकासे ३।३।५३
४२२ दाधेसिशद्-रुः ॥५।२।३६॥
९२ दामः संप्रदा-च ॥२।२।५२॥
२५० दामन्यादेरीयः ॥७।३।६७॥
७२ दाम्नः ॥२।४।१०॥
१९० दिक्पूर्वपदादनाम्नः ॥६।३।२३॥
१९३ दिक्पूर्वात्तौ ॥६।३।७१॥
१५५ दिक्शब्दात्तीर-रः ॥३।२।१४२॥
२३७ दिक्शब्दा-म्याः ॥७।२।११३॥
११४ दिगधिकं संज्ञा-दे ॥३।१।९८॥
१९७ दिगादिदेहांशाद्यः ॥६।३।१२४॥
४२६ दिद्युद्दद्ज-पः ॥५।२।८३॥
६१ दिव औः सौ ॥२।१।११७॥
१४० दिवस दिवः-वा ॥३।२।४५॥
१४० दिवो द्यावा ॥३।२।४४॥
१३० दिशोरूढ्या-ले ॥३।१।२५॥
३०५ दिस्योरीट् ॥४।४।८९॥
३५३ दीङः सनि वा ॥४।२।६॥
२९२ दीपजनबुध-वा ॥३।४।६७॥
३७२ दीप्तिज्ञानयत्न-दः ॥३।३।७८॥
३२१ दीय् दीङः-रे ॥४।३।९३॥
२०८ दीर्घः ॥६।४।१२७॥
४१ दीर्घङ्याब्-सेः ॥१।४।४५॥
३२४ दीर्घमवोऽन्त्यम् ॥४।१।१०३॥
२७० दीर्घश्च्वियङ् च ॥४।३।१०८॥
३० दीर्घोनाम्य-षः ॥१।४।४७॥
२४१ दुःखात्प्रातिकूल्ये ॥७।२।१४१॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
५३५	दुःखीषतः–खल् ॥५।३।१३९॥
४१७	दुगोरूच ॥४।२।७७॥
१७०	दुनादिकुर्वि–ण्यः ॥६।१।११८॥
१२०	दुर्निन्दाकृच्छ्रे ॥३।१।४३॥
१७०	दुष्कुलादेयण्वा ॥६।१।९८॥
३१४	दुहदिहलिह–कः ॥४।३।७४॥
४११	दुहे र्दुघः ॥५।१।१४५॥
१४	दूरादामन्त्र्य–न्तृत् ॥७।४।९९॥
१८९	दूरादेत्यः ॥६।३।४॥
१५३	दृग्दृशदृक्षे ॥३।२।१५१॥
४०६	दृतिनाथात्पशाविः ॥५।१।९७॥
३९	दृन्पूनवर्षाकारैर्भुवः ॥२।१।५९॥
३९४	दृवृगस्तुजुषे–सः ॥५।१।४०॥
४१४	दृशः क्वनिप् ॥५।१।१६६॥
८८	दृश्यभिवदोरात्मने ॥२।२।९॥
५५	दृश्यर्थैश्चिन्तायाम् ॥२।१।३०॥
१७६	दृष्टे साम्नि नाम्नि ॥६।२।१३३॥
२४०	देये त्रा च ॥७।२।१३३॥
२८७	देर्दिगिः परोक्षायाम् ॥४।१।३२॥
१७७	देवता ॥६।२।१०१॥
२५३	देवतानामात्वादौ ॥७।४।२८॥
२१४	देवतान्तात्तदर्थे ॥७।२।२२॥
४०६	देववातादापः ॥५।१।९९॥
२०६	देवव्रतादीन् डिन् ॥६।४।८३॥
२४२	देषात्तल् ॥७।२।१६२॥
१६१	देवाद्यञ् च ॥६।१।२१॥
१४९	देवानां प्रियः ॥३।२।३४॥
३६८	देवार्चा मैत्री–स्थः ॥३।३।६०॥
१९८	देविकाशिंशा–वाः ॥७।४।३॥
१६७	देशे ॥२।३।७०॥
१०७	दैर्घ्येऽनुः ॥३।१।३४॥
१७५	दैवयज्ञिशौचिवृ–र्वा ॥२।४।८२॥
६०	दोमः स्यादौ ॥२।१।३९॥
१८७	दोरप्राणिनः ॥६।२।४९॥
१९१	दोरीयः ॥६।३।३२॥
४१९	दोसोमास्थ इः ॥४।४।११॥
१७८	द्यावापृथिवी–द्यौ ॥६।२।१०८॥
२९९	द्युते रिः ॥४।१।४१॥
२९९	द्युद्भ्योऽद्यतन्याम् ॥३।३।४४॥
२३१	द्युद्रोर्मः ॥७।२।३७॥
१८९	द्युप्रागपागु–यः ॥६।३।८॥
१४८	द्युप्रावृड्वर्षा–त् ॥३।२।२७॥
४२३	द्रमक्रमो यङः ॥५।२।४६॥
१७४	द्रीञो वा ॥६।१।१३९॥
१७२	द्रेरञणोऽप्राच्यभर्गादेः॥६।१।१२३
१६६	द्रोणाद्वा ॥६।१।५९॥
१८६	द्रो वयः ॥६।२।४३॥
१७३	द्र्यादेस्तथा ॥६।१।१३२॥
२५६	द्वन्द्वं वा ॥७।४।८२॥
१९९	द्वन्द्वात्प्रायः ॥६।३।२०१॥
१७६	द्वन्द्वादीयः ॥६।२।७॥
२२०	द्वन्द्वाल्लित् ॥७।१।७४॥
३२	द्वन्द्वे वा ॥१।४।११॥
२४४	द्वयोर्विभज्ये च तरप् ॥७।३।६॥
२०५	द्वारादेः ॥७।४।६॥
२१	द्विः कानः–सः ॥१।३।११॥
७५	द्विगोः समाहारात् ॥२।४।२२॥
१६२	द्विगोरनपत्ये द्विः ॥६।१।२४॥
१२२	द्विगोरनहोऽट् ॥७।३।९९॥
२०९	द्विगोरीनः ॥६।४।१४०॥
२६४	द्वितीयतुर्य–र्वौ ॥४।१।४२॥
१०९	द्वितीयाखट्वा क्षेपे ॥३।१।५९॥
२४८	द्वितीयात्स्वरादूर्ध्वम् ॥७।१।४१॥
३६०	द्वितीयायाः काम्यः ॥६।४।२२॥
९८	द्वितीयाषष्ठ्यावे–न्वेः ॥२।२।११७॥
२३७	द्वित्रिचतुरः सुच् ॥७।२।११०॥
११३	द्वित्रिचतुष्पू–यः ॥३।१।५६॥
२२५	द्वित्रिभ्यामयड् वा ॥७।१।१५२॥

पृष्ठम् सूत्रम्

१५६ द्वित्रिस्वरौ–भ्यः ॥२।३।६७॥
१४४ द्वित्रे रायुषः ॥७।३।१००॥
२३७ द्वित्रेर्धमञेधौ वा ॥७।२।१०७॥
१३१ द्वित्रेर्मूर्ध्नो वा ॥७।३।१२७॥
१२४ द्वित्र्यष्टानां–हौ ॥३।२।९२॥
२२३ द्वित्वे गोयुगः ॥७।१।१३४॥
८९ द्वित्वेऽधोऽध्युपपरिभिः ॥२।२।३४॥
३०६ द्वित्वेऽप्यन्ते–वा ॥२।३।८१॥
२९८ द्वित्वे ह्नः ॥४।१।८७॥
१३२ द्विदण्ड्यादिः ॥७।३।७५॥
१३२ द्विपदाद्धर्मादन् ॥७।३।१४१॥
२६४ द्विर्धातुः परोक्षाङे–घेः ॥४।१।१॥
४०७ द्विषन्तपपरन्तपौ ॥५।१।१०८॥
१०० द्विषो वातृशः ॥२।२।८४॥
१६३ द्विस्वरादणः ॥६।१।१०९॥
१६८ द्विस्वरादनद्याः ॥६।१।७१॥
९९ द्विहेतो–वा ॥२।२।८७॥
१९३ द्वीपादनुसमुद्रं ण्यः ॥६।३।६८॥
२२६ द्वेस्तीयः ॥७।१।१६५॥
१४३ द्व्यन्तरनव–ईप् ॥३।२।१०९॥
२२५ द्व्यादेर्गुणान्–यट् ॥७।१।१५१॥
३०६ द्युत्तजक्षपञ्चतः ॥४।२।९३॥
३१७ द्युक्तोपान्त्यस्य–रे ॥४।३।१४॥
१७३ द्व्येकेषु–वा ॥६।१।१३४॥
७४ द्व्येषसूत–स्य ॥२।४।१०९॥

ध

२१३ धनगणाल्लब्धरि ॥७।१।९॥
२२६ धनहिरण्ये कामे ॥७।१।१७९॥
१६० धनादेः पत्युः ॥६।१।१४॥
४०५ धनुर्दण्डत्सरु–ग्रहः ॥५।१।९२॥
१३३ धनुषो धन्वन् ॥७।३।१५८॥
२३४ धर्मशील–त् ॥७।२।६५॥
२०३ धर्माधर्माच्चरति ॥६।४।४९॥
१३७ धर्मार्थादिषु द्वन्द्वे ॥३।१।१५९॥

पृष्ठम् सूत्रम्

७९ धवाद्योगा–त् ॥२।४।५९॥
४१९ धागः ॥४।४।१५॥
३१६ धागस्तथोश्च ॥२।१।७८॥
३०३ धातोः कण्ड्वादेर्यक् ॥३।४।८॥
४ धातोः पू–च ॥३।१।१॥
२६६ धातोः सम्बन्धे प्रत्ययाः॥५।४।४१॥
२८० धातोरनेकस्वरादाम्–न्तम् ३।४।४६
३७ धातोरिवर्णो–ये ॥२।१।५०॥
४२७ धात्री ॥५।२।९१॥
२२० धान्येभ्य ईनञ् ॥७।१।७९॥
३९७ धाय्यपाय्यसा–से ॥५।१।२४॥
४२० धारीङोऽकृच्छ्रे तृश् ॥५।२।२५॥
४०८ धारेर्धर् च ॥५।१।११३॥
१३ धुटस्तृतीयः ॥२।१।७६॥
४६ धुटां प्राक् ॥१।३।६६॥
८ धुटो धुटि वा ॥१।३।४८॥
२१९ धुड्ह्रस्वा–थोः ॥४।३।७०॥
१४३ धुरोऽनक्षस्य ॥७।३।७७॥
२१३ धुरो येयण् ॥७।१।३॥
२७९ धूगौदितः ॥४।४।३८॥
३४४ धूग्प्रीगोर्नः ॥४।२।१८॥
२७१ धूग्सुस्तोः परस्मै ॥४।४।८५॥
१९२ धूमादेः ॥६।३।४६॥
१८० धेनोरनञः ॥६।२।१५॥
१५२ धेनोर्भव्यायाम् ३।२।११८

न

९९ न ॥२।२।१८॥
२६ नं क्ये ॥१।१।२२॥
२० नः शिञ्च ॥१।३।१९॥
८५ न कचि ॥२।४।१०५॥
११२ न कर्तरि ॥३।१।८८॥
३८२ न कर्मणाञिच् ॥३।४।८८॥
३५८ न कवतेर्यङः ॥४।१।४७॥
२९५ न कुरुच्छुरः ॥२।१।६६॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१४६	न किमः क्षेपे ॥७।३।७०॥
८१	नखमुखादनाम्नि ॥२।४।४०॥
११८	नखादयः ॥३।२।१२८॥
३९२	न ख्यापूग्–श्च ॥२।३।९०॥
१९२	नगरात्कुत्सादाक्ष्ये ॥६।३।४९॥
४०५	नगरादगजे ॥५।१।८७॥
३५६	न गृणाशुभरुचः ॥३।४।१३॥
११८	नगोऽप्राणिनि वा ॥३।२।१२७॥
४०९	नग्नपलित–कञो ॥५।१।१२८॥
३२२	न जनवधः ॥४।३।५४॥
११८	नञ् ॥३।१।५१॥
२५२	नञः क्षेत्रज्ञे–चेः ॥७।४।२३॥
११८	नञत् ॥३।२।१२५॥
१२३	नञव्यया–डः ॥७।३।१२३॥
२५१	नञस्वङ्गादेः ॥७।४।९॥
४३३	नञोऽनिः शापे ॥५।३।११७॥
१३५	नञोऽर्थात् ॥७।३।१७४॥
१४६	नञतत्पुरुषात् ॥७।३।७१॥
११२	नञ्सुदुर्भ्यः–र्वा ॥७।१।१३६॥
१४४	नञ्सुव्युप–रः ॥७।३।१३१॥
१८३	नडकुमुदवेतस–डित् ॥६।२।७४॥
१८३	नडशादाद् वलः ॥६।२।७५॥
१६५	नडादिभ्य आयनण् ॥६।१।५३॥
१८५	नडादेः कीयः ॥६।२।९२॥
४१८	न डीङ् शीङ्–दः ॥४।३।२७॥
४२२	न णिङ्यसूद–क्षः ॥५।२।४५॥
२४५	न तमबादिः–भ्यः ॥७।३।१३॥
४०३	न तिकि दीर्घश्च ॥४।२।५९॥
१३९	न दधिपयआदिः ॥३।१।१४५॥
११८	न दिस्योः ॥४।३।६१॥
१३९	नदीदेशपुरां–नाम् ॥३।१।१४२॥
१०८	नदीभिर्नाम्नि ॥३।१।२७॥
१८९	नद्यादेरेयण् ॥६।३।२॥
१८३	नद्यां मतुः ॥६।२।७२॥
१२	न द्वित्वे ॥७।२।१४७॥
१८८	नद्विरद्रुवय–त् ॥६।२।६१॥
३५	न नाङिदेत् ॥१।४।२७॥
१३५	न नाम्नि ॥७।३।१७६॥
२२२	न नुपूजार्थध्वचित्रे ॥७।१।१०९॥
३८३	ननौ पृष्टोक्तौ–म् ॥५।२।१७॥
४००	नन्द्यादिभ्योऽनः ॥५।१।५२॥
३८४	नन्वो वा ॥५।२।१८॥
४५	नपुंसकस्य शिः ॥१।४।५५॥
१०८	नपुंसकाद्वा ॥७।३।८९॥
१६२	न प्राग्जितीये स्वरे ॥६।१।१३५॥
४	न प्रादिरप्रत्ययः ॥३।३।४॥
३५०	न बदनं संयोगादिः ॥४।१।५॥
२३	नमस्पुरसो–सः ॥२।३।१॥
३६१	नमोवरिवश्चित्रङो–र्ये ॥३।४।३७॥
१७९	न राजन्य–के ॥२।४।९४॥
२१६	न राजाचार्य–ण्णः ॥७।१।३६॥
६२	न रात्स्वरे ॥१।३।३७॥
१२४	नरे ॥३।२।८०॥
३९६	न वञ्चेर्गतौ ॥४।१।११३॥
३२	नवभ्यः–वा ॥१।४।१६॥
५७	न वमन्तसंयोगात् ॥२।१।१११॥
२०५	नवयज्ञादयो–न्ते ॥६।४।७३॥
२९७	न वयो य् ॥४।१।७३॥
१५३	नवाऽखित्कृद्–त्रेः ॥३।२।११७॥
२५६	नवा गुणः–रित् ॥७।४।८६॥
२१०	नवाणः ॥६।४।१४२॥
२४२	नवादीन–स्य ॥७।२।१६०॥
२६१	नवाद्यानि शतृ–दम् ॥३।१।१९॥
८५	नवापः ॥२।४।१०६॥
३१२	नवा परोक्षायाम् ॥४।४।५॥
४१८	नवा भावारम्भे ॥४।४।७२॥
१९४	नवा रोगातपे ॥६।३।८२॥
७८	नवा शोणादेः ॥२।४।३१॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
९९	नवा सुजर्थैः काले ॥२।२।९६॥
३२७	नवा स्वरे ॥२।३।१०२॥
३२५	न विंशत्यादि–न्तः ॥३।१।६८॥
३५७	न वृद्धिश्चा–पे ॥४।३।११॥
३००	न वृद्ध्यः ॥४।४।५५॥
१५०	नवैकस्वराणाम् ॥३।२।६६॥
३२०	नशः शः ॥२।१।७८॥
२७७	न शसदद: ॥४।१।३०॥
१७	न शात् ॥१।३।६२॥
३२०	नशेर्नेश् वाङि ॥४।३।१०२॥
३२०	नशो धुटि ॥४।४।१०९॥
६१	नशो वा ॥२।१।७०॥
२७६	न श्विजागृशस–नः ॥४।३।४९॥
१६	न सन्धिः ॥१।३।५२॥
१०	न संधिङीय–कि ॥७।४।१११॥
१३७	न सप्तमीन्द्वादिभ्यश्च ॥३।१।१६५॥
३२	न सर्वादिः ॥१।४।१२॥
१३१	न सस्य ॥२।३।६५॥
२४९	न सामिवचने ॥७।३।५७॥
२२८	न स्तं–र्थे ॥१।१।२३॥
३६१	न स्सः ॥२।२।५९॥
३५८	न ह्राको लुपि ॥४।१।४९॥
६६	न ह्राहोर्घतौ ॥२।१।८५॥
४०९	नाडी घटीखरी–श्च ॥५।१।१२०॥
१३५	नाडीतन्त्रीभ्यां स्वाङ्गे ॥७।३।१८०॥
९८	नाथः ॥२।२।१०॥
३८६	नानद्यतन–न्योः ॥५।४।५॥
२५५	नानावधारणे ॥७।४।७४॥
५६	नान्यत् ॥२।१।२७॥
१२८	नाप्प्रियादौ ॥३।२।५३॥
२१५	नाभे र्नभू–शात् ॥७।१।३१॥
१४४	नाभेर्नाम्नि ॥७।३।१३४॥
५७	नामक्ये ॥२।१।९२॥
१०४	नाम नाम्नैकार्थ्ये–लम् ॥३।१।१८॥
२४२	नामरूप–यः ॥७।२।१४२॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२६	नाम सिद्–ने ॥१।१।२१॥
१५५	नामिनः काशे ॥३।२।८७॥
२३	नामिनस्तयोः षः ॥२।३।८॥
२७०	नामिनोऽकलिहलेः ॥४।३।५१॥
२६२	नामिनो गुणो–ति ॥४।३।१॥
३५१	नामिनोऽनिट् ॥४।३।३३॥
४६	नामिनो लुग्वा ॥१।४।६१॥
८५	नाम्नः प्रथमै–र्द्वौ ॥२।२।३१॥
२४५	नाम्नः प्राग्–र्वा ॥७।३।१२॥
७२	नाम्नि ॥२।४।१२॥
११४	नाम्नि ॥३।१।९४॥
१४७	नाम्नि ॥३।२।१६॥
१२४	नाम्नि ॥३।२।७५॥
१५३	नाम्नि ॥३।२।१४४॥
२११	नाम्नि ॥६।४।१७२॥
१८७	नाम्निकः ॥६।२।५४॥
८	नाम्नि वा ॥१।२।१०॥
४१०	नाम्नो गमः–हः ॥५।१।१३१॥
३६५	नाम्नो द्विती–ष्टम् ॥४।१।७॥
५७	नाम्नो नोऽनह्नः ॥२।१।९१॥
३९४	नाम्नो वदः क्यप् च ॥५।१।३५॥
१५१	नाम्युत्तरपदस्य च ॥३।२।१०७॥
३०	नाम्यन्तस्था–पि ॥२।३।१५॥
३९२	नाम्यादेरेव ने ॥२।३।८६॥
४०१	नाम्युपान्त्य–कः ॥५।१।५४॥
२८६	नाम्यन्तात् परोक्षा–ढः ॥२।१।८०॥
८२	नारी सखी–श्रूः ॥२।४।७६॥
१२३	नावः ॥७।३।१०४॥
२२९	नावादेरिकः ॥७।२।३॥
१३०	नाशिष्यगोवत्सहले ॥३।२।१४८॥
३२०	नासत्वाश्लेषे ॥३।४।५७॥
२२३	नासानति–टम् ॥७।१।१२७॥
८१	नासिकोदरौ–एठात् ॥२।४।३९॥
२०४	नास्तिका–कम् ॥६।४।६६॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
३९२	निंसनिक्ष–वा ॥२।३।८४॥
१३८	निकटपाठस्य ॥३।१।१४०॥
२०५	निकटादिषु वसति ॥६।४।७७॥
४०२	निगवादे नाम्नि ॥५।१।६१॥
४२९	निघोद्घसंघो–घ्नम् ॥५।३।३६॥
३१७	निजां शित्येत् ॥४।१।५७॥
४१	नित्यदिद्–स्वः ॥१।४।४३॥
१३९	नित्यवैरस्य ॥३।१।१४१॥
२४९	नित्यं ञ्जिनोऽण् ॥७।३।५८॥
२०६	नित्यं णः पन्थश्च ॥६।४।८९॥
१०७	नित्यं प्रतिनाल्पे ॥३।१।३७॥
१२०	नित्यं हस्ते–हे ॥३।१।१५॥
४५	नि दीर्घः ॥१।४।८५॥
४०४	निनद्याः–ले ॥२।३।२०॥
४२४	निन्दहिंस–रात् ॥५।२।६८॥
११५	निन्द्यं कुत्सनै–नैः ॥३।१।१००॥
२४४	निन्द्ये पाशप् ॥७।३।४॥
१०३	निपुणेन चार्चायाम् ॥२।२।१०३॥
३९६	निप्राद्युजः शक्ये ॥४।१।११६॥
४३७	निमील्यादिमेङ–के ॥५।४।४६॥
३७	निय आम् ॥१।४।५१॥
४३०	नियश्चानुपसर्गाद्वा ॥५।३।६०॥
२०४	नियुक्तं दीयते ॥६।४।७०॥
३००	निरभ्यनोश्च–नि ॥२।३।५०॥
४१०	निर्गो देशे ॥५।१।१३३॥
२३	निर्दुर्बहि–राम् ॥२।३।९॥
४१७	निर्वाणमवाते ॥४।२।७९॥
३९१	निर्विण्णः ॥२।३।८९॥
२०२	निर्वृत्तेऽक्षद्यूतादेः ॥६।४।२०॥
२०७	निर्वृत्ते ॥६।४।१०५॥
६८	नि वा ॥१।४।८९॥
१८३	निवासादूरभवे–म्नि ॥६।२।६९॥
३६६	निविशः ॥३।३।२४॥
४१८	निविस्नन्ववात् ॥४।४।८॥
१९४	निशाप्रदोषात् ॥६।३।८३॥
४३७	निषेधेऽलंखल्वोः क्त्वा ॥५।४।४४॥
२३३	निष्कादेः–स्रात् ॥७।२।५७॥
२४१	निष्कुलान्नि–णे ॥७।२।१३९॥
३३५	निष्कुषः ॥४।४।३९॥
१३६	निष्प्रवाणिः ॥७।३।१८१॥
२४२	निष्फले तिला–जौ ॥७।२।१५४॥
१५६	निष्प्रा–नस्य ॥२।३।६६॥
३६९	निसंस्तपेऽनासेवायाम् ॥२।३।३५॥
१४५	निसश्च श्रेयसः ॥७।३।१२२॥
१९०	निसो गते ॥६।३।१८॥
३७२	निह्नुवे ज्ञः ॥३।३।६८॥
४२६	नीदाव्शसु–स्त्रट् ॥५।२।८८॥
१७६	नीलपीतादिकम् ॥६।२।४॥
७८	नीलात्प्राण्यौषध्योः ॥२।४।२७॥
३६८	नुप्रच्छः ॥३।३।५४॥
८३	नुर्जातेः ॥२।४।७२॥
४०	नुर्वा ॥१।४।४८॥
३५६	नृतेर्यङि ॥२।३।९५॥
४०२	नृत्खनरञ्जः–ट् ॥५।१।६५॥
२१	नृनः–वा ॥१।३।३०॥
३२	नेमार्ध–वा ॥१।४।१०॥
२७८	नेर्ङ मादापत–ध्यौ ॥२।३।७९॥
१९०	ने ध्रुवे ॥६।३।१७॥
४२८	नेर्नदगदपठ–णः ॥५।३।२६॥
४३१	नेर्वुः ॥५।३।७४॥
२६४	नैकस्वरस्य ॥७।४।४४॥
२४	नैकार्थ्येऽक्रिये ॥२।३।१२॥
२३१	नोऽङ्गादेः ॥७।२।२९॥
१०८	नोऽपदस्य तद्धिते ॥७।४।६१॥
७२	नोपान्त्यवतः ॥२।४।१३॥
२१	नोऽप्रशानो–रे ॥१।३।८॥
१०१	नोभयोर्हेतोः ॥२।८९॥
२२५	नो मट् ॥७।१।१५९॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२२८	नोर्म्यादिभ्यः ॥२।१।९९॥
२७४	नो व्यञ्जनस्या–तः ॥४।२।४५॥
२७१	नौ द्विस्वरादिकः ॥६।४।१०॥
२१४	नौ विषेण–ध्ये ॥७।१।१२॥
२१५	न् चोधसः ॥७।१।३२॥
२६१	न्यग्रोधस्य–स्य ॥७।४।७॥
३९५	न्यङ्कूद्गु–घः ॥४।१।११२॥
२५१	न्यङ्कोर्वा ॥७।४।८॥
४३०	न्यवाच्छापे ॥५।३।५६॥
४२८	न्यादो नवा ॥५।३।२४॥
१८१	न्यायादेरिकण् ॥६।२।११८॥
२१४	न्यायार्थादनपेते ॥७।१।१३॥
४३४	न्यायावाया–रम् ॥५।३।१३४॥
४३१	न्युदो ग्रः ॥५।३।७२॥
४६	न्स्महतोः ॥१।४।८६॥
	प
८१	पक्षाच्चोपमादेः ॥२।४।४३॥
२२१	पक्षात्तिः ॥७।१।८९॥
२०२	पक्षिमत्स्य–ति ॥६।४।३१॥
३८१	पचिदुहेः ॥३।४।८७॥
२	पञ्चकोवर्गः ॥१।१।१२॥
४५	पञ्चतोऽन्यादे–दः ॥१।४।५८॥
२११	पञ्चदशद्वर्गे वा ॥६।४।१७५॥
२५९	पञ्चमी–आमहैव् ॥३।३।८॥
११०	पञ्चमी भयाद्यैः ॥३।१।७३॥
९५	पञ्चम्यपादाने ॥२।२।६९॥
३८५	पञ्चम्यर्थहेतौ ॥५।३।११॥
३०८	पञ्चम्याः कृग ॥३।४।५२॥
६	पञ्चम्या नि–स्य ॥७।४।१०४॥
२१६	पञ्चसर्व–ये ॥७।१।४१॥
४२८	पणे माने ॥५।३।३२॥
२१८	पतिराजान्त–च ॥७।१।६०॥
७५	पतिवत्न्यन्त–र्योः ॥२।४।५३॥
११२	पत्तिरथौ गणकेन ॥३।१।७९॥
७६	पत्युर्नः ॥२।४।४८॥
२०६	पथ इकट् ॥६।४।८८॥
१९५	पथः पन्थ च ॥६।३।१०३॥
५८	पथिन् मथिन्–सौ ॥१।४।७६॥
२१४	पथ्यतिथि–यण् ॥७।१।१६॥
१५०	पदः पादस्याज्या–ते ॥३।२।९५॥
१८२	पदकल्पल–कात् ॥६।२।११९॥
४२७	पदरुजविश–घञ् ॥५।३।१६॥
११	पदस्य ॥२।१।८९॥
२५२	पदस्यानिति वा ॥७।४।१२॥
५४	पदाद्युग–त्वे ॥२।१।२१॥
३१६	पदान्तरगम्ये वा ॥३।३।९९॥
१७	पदान्ताट्ट–तेः ॥१।३।६३॥
६२	पदान्ते ॥२।१।६४॥
३९५	पदास्वैरिबा–ह्यः ॥५।१।४४॥
१५७	पदेऽन्तरेऽना–ते ॥२।३।९३॥
१८२	पदोत्तरपदेभ्य इकः ॥६।२।१२५॥
१८५	पन्थ्यादे रायनण् ॥६।२।८९॥
२८	परः ॥७।४।११८॥
१११	परःशतादिः ॥३।१।७५॥
१९१	परजनराज्ञोऽकीयः ॥६।३।३१॥
१२६	परतः स्त्री पुंवत्–ङ् ॥३।२।४९॥
२०२	परदारादिभ्यो गच्छति ॥६।४।३८॥
१८६	परशव्याद्यलुक् च ॥६।२।४०॥
२०४	परश्वधाद्वाण् ॥६।४।६३॥
२६१	पराणि कानान–ढ्म् ॥३।३।२०॥
१४७	परात्मभ्यां ङेः ॥३।२।१७॥
३७६	परानोः कृगः ॥३।३।१०१॥
४३७	परावरे ॥५।४।४५॥
३६७	परावेर्जेः ॥३।३।२८॥
९३	परिक्रयणे ॥२।२।६७॥
२१७	परिखाऽस्य–स्यात् ॥७।१।४८॥
३९७	परिचाय्योप–ग्नौ ॥५।१।२५॥
२१७	परिणामे–र्थे ॥७।१।४४॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२९२	परिनिवेः सेवः ॥२।३।४६॥
२०२	परिपन्थात्तिष्ठति ॥६।४।३२॥
७५	परिमाणा–ल्यात् ॥२।४।२३॥
४०८	परिमाणार्थे–चः ॥५।१।१०९॥
३७७	परिमुहायमा–ति ॥३।३।९४॥
३६७	परिव्यवात् क्रियः ॥३।३।२७॥
४३१	परेः क्रमे ॥५।३।७६॥
४३३	परेः सृचरेर्यः ॥५।३।१०२॥
४२४	परेर्देविमुहश्च ॥५।२।६५॥
४३०	परेर्घूते ॥५।३।६३॥
२०२	परेर्मुखपार्श्वात् ॥६।४।२९॥
३७५	परेर्मृषश्च ॥३।३।१०४॥
३८६	परे वा ॥५।४।८॥
२६०	परोक्षा–मद्दे ॥३।३।१२॥
३०३	परोक्षायां नवा ॥४।४।१८॥
२६४	परोक्षे ॥५।२।१२॥
३७१	परोपात् ॥३।३।४९॥
२०१	पर्पादेरिकट् ॥६।४।१२॥
१०७	पर्यपाङ्–भ्यः ॥३।१।३२॥
३४९	पर्यपात् स्वदः ॥४।२।२७॥
२३४	पर्यभेः सर्वोभये ॥७।२।८३॥
४३४	पर्यायार्हणोत्पत्तौ च णकः ५।३।१२०
१९२	पर्वतात् ॥६।३।६०॥
१८०	पर्श्वाद्वण् ॥६।२।२०॥
२५०	पर्श्वादेरण् ॥७।३।६६॥
२०३	पर्षदो ण्यः ॥६।४।४७॥
२१४	पर्षदोण्यणौ ॥७।१।१८॥
२२३	पशुभ्यः–ष्ठः ॥७।१।१३३॥
१३९	पशुव्यञ्जनानाम् ॥३।१।१३२॥
१९३	पश्चादाद्यन्ता–मः ॥६।३।७५॥
२३९	पश्चोऽपरस्य–ति ॥७।२।१२४॥
१४८	पश्यद्वागदि–ण्डे ॥३।२।३२॥
८२	पाककर्णपर्ण–त् ॥२।४।५५॥
२७८	पाठे धात्वादेर्णो नः ॥२।३।९७॥
४०९	पाणिकरात् ॥५।१।१२१॥
७७	पाणिगृहीतीति ॥२।४।५२॥
४०५	पाणिघताडघौ–नि ॥५।१।८९॥
३९६	पाणिसमवायाभ्यां सृजः ॥५।१।१८
१७१	पाण्टाहृति–णश्च ॥६।१।१०४॥
१७६	पाण्डुकम्बलादिन् ॥६।२।१३२॥
१७२	पाण्डोर्ड्यण् ॥६।१।११९॥
३४८	पातेः ॥४।२।१७॥
१३३	पात्पादस्याह–दे: ॥७।३।१४८॥
२१२	पात्रात्तौ ॥६।४।१८०॥
११४	पात्रेसमि–यः ॥३।१।९१॥
५६	पाद्याद्योः ॥२।१।२८॥
२१५	पाद्यार्घ्ये ॥७।१।२३॥
१५७	पानस्य भावकरणे ॥२।३।६९॥
२३५	पापहीयमानेन ॥७।२।८६॥
२२२	पारावारं–च ॥७।१।१०१॥
१८८	पारावारादीनः ॥६।३।६॥
१०७	पारे मध्ये–वा ॥३।१।३०॥
४१०	पार्श्वादिभ्यः–ङः ॥५।१।१३५॥
३४८	पाशाच्छासा–यः ॥४।२।२०॥
१८०	पाशादेश्च ल्यः ॥६।२।२५॥
१४२	पिता मात्रा वा ॥३।१।१२२॥
१९८	पितुर्यो वा ॥६।३।१५१॥
१७९	पितृमातुर्व्य–रि ॥६।२।६२॥
२२६	पित्तिथट्–घात् ॥७।१।१६०॥
१७९	पित्रोर्डामहट् ॥६।२।६३॥
२६४	पिबैतिदाभू–ट् ॥४।३।६६॥
१८७	पिष्टात् ॥६।२।५३॥
१६३	पीलासाल्वा–द्वा ॥६।१।६८॥
२२१	पील्वादेः–के ॥७।१।८७॥
४३४	पुं नाम्नि घः ॥५।३।१३०॥
६३	पुंसोः–न्स् ॥१।४।७३॥
८१	पुच्छात् ॥२।४।४१॥
३४६	पुच्छादुत्परिव्यसने ॥३।४।३९॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१४६	पुत्रनुषोऽनुजान्धे ॥३।२।१३॥
२१०	पुत्राद्येयौ ॥६।४।१५४॥
१७१	पुत्रान्तात् ॥६।१।१११॥
१४८	पुत्रे वा ॥३।२।३१॥
३६६	पुनरेकेषाम् ॥४।१।१०॥
१३५	पुमनडु–त्वे ॥७।३।१७३॥
२०	पुमोऽशि–रः ॥१।३।९॥
४०८	पुरंदरभगंदरौ ॥५।१।११४॥
२६५	पुरायावतोर्वर्तमाना ॥५।३।७॥
१६३	पुरुमगधकलिङ्ग–द्णू ॥६।१।११६॥
१४१	पुरुषः स्त्रिया ॥३।१।१२६॥
२१९	पुरुषहृदयादसमासे ॥७।१।७०॥
१८५	पुरुषात् कृत–यञ् ॥६।२।२९॥
७५	पुरुषाद्वा ॥२।४।२५॥
१४४	पुरुषायु–वम् ॥७।३।१२०॥
१५५	पुरुषे वा ॥३।२।१३५॥
४११	पुरोऽग्रतोऽग्रे सर्तेः ॥५।१।१४०॥
१९४	पुरो नः ॥६।३।८६॥
११९	पुरोऽस्तमव्ययम् ॥३।१।७॥
४२६	पुव इत्रो दैवते ॥५।२।८५॥
२३४	पुष्करादेर्देशे ॥७।२।७०॥
२४८	पूगादमुख्य–द्रिः ॥७।३।६०॥
४१७	पूङ्क्लिशिभ्यो न वा ॥४।४।४५॥
४२०	पूङ्यजेः शानः ॥५।२।२३॥
३७१	पूजाचार्यक–यः ॥३।३।३९॥
१४५	पूजास्वतेः प्राक्टात् ॥७।३।७२॥
७७	पूतक्रतुवृषा–च ॥२।४।६०॥
२३३	पूरणाद्वयसि ॥७।२।६२॥
१३४	पूरणार्द्धादिकः ॥६।४।१५९॥
१२७	पूरणीभ्यस्तत्–प ॥७।३।१३०॥
२३३	पूर्णमासोऽण् ॥७।२।५५॥
११४	पूर्वकालैक–लम् ॥३।१।९७॥
१३१	पूर्वपदस्था–गः ॥२।३।६४॥
२४८	पूर्वपदस्य वा ॥७।३।४५॥
२५५	पूर्वप्रथमा–ये ॥७।४।७७॥
२२६	पूर्वमनेन–न् ॥७।१।१६७॥
२७४	पूर्वस्याऽस्वेस्वरेयोरियुव् ॥४।१।३७॥
४११	पूर्वात् कर्तुः ॥५।१।१४१॥
११६	पूर्वापरप्र–रम् ॥३।१।१०३॥
११२	पूर्वापराध–ना ॥३।१।५२॥
२३६	पूर्वापरा–चुस् ॥७।२।९८॥
२३८	पूर्वावराध–षाम् ॥७।२।११५॥
१९४	पूर्वाह्ना–नट् ॥६।३।८७॥
१२३	पूर्वोत्तर–कश्च ॥७।३।११३॥
९६	पृथग्नाना–च ॥२।२।११३॥
१९३	पृथिवीमध्यात्–स्य ॥६।३।६४॥
२१०	पृथिवी सर्व–श्चाञ् ॥६।४।१५६॥
१६१	पृथिव्या ञाञ् ॥६।१।१८॥
२५६	पृथुमृदु–रः ॥७।४।३९॥
२१८	पृथ्वादेरिमन् वा ॥७।१।५८॥
१५८	पृषोदरादयः ॥३।२।१५५–
१८०	पृष्ठाद्यः ॥६।२।२२॥
३१५	पॄभृमाहाङामिः ॥४।१।५८॥
१७८	पैङ्गाक्षीपुत्रादेरीयः ॥६।२।१०२॥
१६३	पैलादेः ॥६।१।१४२॥
११७	पोटायुवति–ति ॥३।१।१११॥
१५९	पौत्रादि वृद्धम् ॥६।१।२॥
२९२	प्यायः पीः ॥४।१।९१॥
२३४	प्रकारे जातीयर् ॥७।२।७५॥
३३६	प्रकारे था ॥७।२।१०२॥
२४३	प्रकृते मयट् ॥७।३।१॥
२४४	प्रकृष्टे तमप् ॥७।३।५॥
४२९	प्रघणप्रघाणौ गृहांशे ॥५।३।३५॥
२६६	प्रचये नवा–स्य ॥५।४।४३॥
१३२	प्रजाया अस् ॥७।३।१३७॥
२४३	प्रज्ञादिभ्योऽण् ॥७।२।१६५॥
२३०	प्रज्ञापर्णोद–लौ ॥७।२।२२॥
२३१	प्रज्ञाश्रद्धा–र्णः ॥७।२।२३॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
३९७	प्रणाय्योनि–ते ॥५।१।२३॥
३६८	प्रतिज्ञायाम् ॥३।३।६५॥
२३५	प्रतिना पञ्चम्याः ॥७।२।८७॥
१०८	प्रतिपरोऽनो–वात् ॥७।३।८७॥
१४५	प्रतेरुरसः सप्तम्याः ॥७।३।८४॥
३२७	प्रतेश्च वधे ॥४।४।९४॥
९३	प्रत्यनोर्गृणा–रि ॥२।२।५७॥
१४३	प्रत्यन्ववात्सामलोम्नः ॥७।३।८२॥
३७६	प्रत्यभ्यतेः क्षिपः ॥३।३।१०२॥
६	प्रत्ययः–दे: ॥७।४।११५॥
६	प्रत्ययस्य ॥७।४।१०८॥
२३	प्रत्यये ॥२।३।६॥
१७	प्रत्यये च ॥१।३।२॥
९३	प्रत्याङः श्रु–नि ॥२।२।५६॥
१८	प्रथमाद्–छः ॥१।३।४॥
१०५	प्रथमोक्तं प्राक् ॥३।१।१४८॥
१९८	प्रभवति ॥६।३।१५७॥
२०३	प्रभूतादि–ति ॥६।४।४३॥
९५	प्रभृत्यन्यार्थ–रैः ॥२।२।७५॥
२२४	प्रमाणान्मात्रट् ॥७।१।१४०॥
१२७	प्रमाणी संख्याड्डः ॥७।३।१२८॥
३४६	प्रयोक्तृव्यापारे णिग् ॥३।४।२०॥
२०८	प्रयोजनम् ॥६।४।११७॥
३७५	प्रलम्भे गृधिवञ्चेः ॥३।३।८९॥
३९८	प्रवचनीयादयः ॥५।१।८॥
२५३	प्रशस्यस्य श्रः ॥७।४।३४॥
४३४	प्रश्नाख्याने वेञ् ॥५।३।११९॥
४०४	प्रष्ठोऽग्रगे ॥२।३।३२॥
१०३	प्रसितोत्सु–द्वैः ॥२।२।४९॥
२०५	प्रस्तारसंस्थान–ति ॥६।४।७९॥
१९१	प्रस्थपुरवहान्त–त् ॥६।३।४३॥
९	प्रस्यैषै–ण ॥१।२।१४॥
२०४	प्रहरणम् ॥६।४।६२॥
१३६	प्रहरणात् ॥३।१।१५४॥
१८१	प्रहरणात् क्रीडायां णः ॥६।२।११६॥
१४७	प्राक्कारस्य व्यञ्जने ॥३।२।१९॥
४३५	प्राक्काले ॥५।४।४७॥
२१८	प्राक्त्वादगडुलादेः ॥७।१।५६॥
२४६	प्रागनित्यात्कप् ॥७।३।२८॥
६४	प्रागिनात् ॥२।१।४८॥
१६०	प्रागजितादण् ॥६।१।१३॥
१७३	प्राग् भरते–ञः ॥६।१।१२९॥
३५१	प्रागवत् ॥३।३।७४॥
१६२	प्रागवतः स्त्रञ् ॥६।१।२५॥
४२३	प्राच यमयसः ॥५।२।५२॥
४०४	प्राङ्शश्च ॥५।१।७९॥
२१९	प्राणिजाति–दञ् ॥७।१।६६॥
१३८	प्राणितूर्याङ्गाणाम् ॥३।१।१३७॥
१२२	प्राणिन उपमानात् ॥७।३।१११॥
२०८	प्राणिनि भूते ॥६।४।११२॥
२१६	प्राण्यङ्ग रथखल–यः ॥७।१।३७॥
२३०	प्राण्यङ्गादातो लः ॥७।२।२०॥
१८५	प्राण्यौषधिवृ–च ॥६।२।३१॥
२८०	प्रात्तुम्पतेर्गवि ॥४।४।९७॥
२४२	प्रात्पुराणे नश्च ॥७।२।१६१॥
१२०	प्रात्यवपरि–न्तैः ॥३।१।४७॥
४२५	प्रात्सूजोरिन् ॥५।२।७१॥
४३१	प्रात् स्रुद्रुस्तोः ॥५।३।६७॥
३१०	प्रादुरुपसर्गा–स्तेः ॥२।३।५८॥
४१८	प्रादागस्त आ–क्ते ॥४।४।७॥
३७६	प्राद्रुहः ॥३।३।१०३॥
१६८	प्राद्ब्राह्मणस्यैये ॥७।४।२१॥
१२०	प्राध्वं बन्धे ॥३।१।१६॥
१०९	प्राप्तापन्नौ–च ॥३।१।६३॥
२४२	प्रायोऽतोर्द्वय–मट् ॥७।२।१५५॥
२२७	प्रायोऽन्नम–न्नि ॥७।१।१९४॥
१९८	प्रायो बहुस्वरादिकण् ॥६।३।१४३॥
२५४	प्रायोऽव्ययस्य ॥७।४।६५॥

पृष्ठम् सूत्रम्
४३० प्राक्लिप्सायाम् ॥५।३।५७॥
१९५ प्रावृष एण्यः ॥६।३।९२॥
१३६ प्रियः ॥३।१।१५७॥
४०७ प्रियवशाद्वदः ॥५।१।१०७॥
२५७ प्रियसुखं–च्छे ॥७।४।८७॥
२४१ प्रियसुखादा–ल्ये ॥७।२।१४०॥
२५३ प्रियस्थिर–न्दम् ॥७।४।३८॥
४०२ पुसल्वोऽकः साधौ ॥५।१।६९॥
१८४ प्रेक्षादे रिन् ॥६।२।८०॥
२६३ प्रैषानुज्ञावसरे–म्यौ ॥५।४।२९॥
३७१ प्रोपादारम्भे ॥३।३।५१॥
२५५ प्रोपोत्सं–णे ॥७।४।७८॥
१९६ प्रोष्ठभद्राज्जाते ॥७।४।१३॥
१८८ प्लक्षादेरण् ॥६।२।५९॥
२२ प्लुताद्वा ॥१।३।२९॥
२५६ प्लुप्चादा–देः ॥७।४।८१॥
३३३ प्वादेर्ह्रस्वः ॥४।२।१०५॥

फ

२२९ फलबर्हाचेनः ॥७।२।१३॥
१३८ फलस्य जातौ ॥३।१।१३९॥
१२५ फल्गुनीप्रो–भे ॥२।२।१२३॥
१९६ फल्गुन्याष्टः ॥६।३।१०६॥
३६३ फेनोष्मबाष्प–ने ॥३।४।३३॥

ब

१४७ बन्धे घञि नवा ॥३।२।२३॥
१५१ बन्धौ बहुव्रीहौ ॥२।४।८४॥
२३० बलवातदन्त–लः ॥७।२।१९॥
१८४ बलादेर्यः ॥६।२।८६॥
१६१ बहिषष्टीकण् च ॥६।१।१६॥
३५७ बहुलं लुप् ॥३।४।१४॥
३९१ बहुलम् ॥५।१।२॥
१९६ बहुलानुराधा–लुप् ॥६।३।१०७॥
४०९ बहुविध्वरु–न्दः ॥५।१।१२४॥
पृष्ठम् सूत्रम्
१९२ बहुविषयेभ्यः ॥६।३।४५॥
१३१ बहुव्रीहेः–टः ॥७।३।१२५॥
१६६ बहुष्वस्त्रियाम् ॥६।१।१२४॥
६४ बहुष्वेरीः ॥२।१।४९॥
२४९ बहूनां प्रश्ने–वा ॥७।३।५४॥
१३० बहोर्डे ॥७।३।७३॥
२५४ बहोर्णीष्ठे भूय् ॥७।४।४०॥
२३७ बहोर्धासन्ने ॥७।२।११२॥
२४१ बहल्पार्थात् शस् ॥७।२।१५०॥
२५३ बाढान्तिक–ष्ठौ ॥७।४।३७॥
२३४ बाह्वर्वादेर्बलात् ॥७।२।६६॥
८३ बाह्वन्तक–म्नि ॥२।४।७४॥
१६४ बाह्वादिभ्यो गोत्रे ॥६।१।३२॥
१६६ बिदादेर्वृद्धे ॥६।१।४१॥
३७५ बिभेतेर्भीष् च ॥३।३।९२॥
२२० ब्रह्मणस्त्वः ॥७।१।७७॥
४१३ ब्रह्मणोवदः ॥५।१।१५६॥
४१४ ब्रह्मभ्रूणवृ–प् ॥५।१।१६१॥
१४५ ब्रह्महस्ति–सः ॥७।३।८३॥
४०५ ब्रह्मादिभ्यः ॥५।१।८५॥
१८० ब्राह्मणमाण–व्यः ॥६।२।१६॥
१४६ ब्राह्मणाच्छंसी ॥३।२।११॥
१६५ ब्राह्मणाद्वा ॥६।१।३५॥
४०० ब्रुवः ॥५।१।५१॥
३१३ ब्रूगः पञ्चानां–श्चा ॥४।२।११८॥
३१३ ब्रूतः परादिः ॥४।३।६३॥

भ

२०४ भक्तौदनाद्वाणिकट् ॥६।४।७२॥
८८ भक्षेर्हिंसायाम् ॥२।२।६॥
२०४ भक्ष्यं हितमस्मै ॥६।४।६९॥
१९९ भजति ॥६।३।२०४॥
४१२ भजो विण् ॥५।१।१४६॥
४२५ भञ्जिभासिमिदोघुरः ॥५।२।७४॥
३८० भञ्जेर्नौ वा ॥४।२।४८॥

पृष्ठम् सूत्रम्
१५२ भद्रोष्णात्करणे ॥३।२।११६॥
१३८ भर्तुतुल्यस्वरम् ॥३।१।१६२॥
१९५ भर्तुसंध्यादेरण् ॥६।३।८९॥
२६४ भवतेः सिजलुपि ॥४।३।१२॥
१९१ भवतोरिकणीयसौ ॥६।३।३०॥
२३५ भवत्वायु–र्थात् ॥७।२।९१॥
२६६ भविष्यन्ती ॥५।३।४॥
२६१ भविष्यन्ती–हे ॥३।३।१५॥
१९७ भवे ॥६।३।१२३॥
३९८ भव्यगेयजन्य–नवा ॥५।१।७॥
२०२ भस्त्रादेरिकट् ॥६।४।२४॥
१७१ भागवित्तित्ता–वा ॥६।१।१०५॥
८९ भागिनि च–भिः ॥२।२।३७॥
२४६ भागेऽष्टमाञ्जः ॥७।३।२४॥
७८ भाजगोण–शे ॥२।४।३०॥
१५४ भादितो वा ॥२।३।२७॥
१३१ भान्नेतुः ॥७।३।१३३॥
३७८ भावकर्मणोः ॥३।४।६८॥
४२८ भावाकर्त्रोः ॥५।३।१८॥
२०२ भावादिमः ॥६।४।२१॥
४१० भावेचाशि–खः ॥५।१।१३०॥
२१८ भावेत्वतल् ॥७।१।५५॥
१७९ भिक्षादेः ॥६।२।१०॥
४११ भिक्षासेनादायात् ॥५।१।१३९॥
४१७ भित्तं शकलम् ॥४।२।८१॥
४३३ भिदादयः ॥५।३।१०८॥
३१९ भियोनवा ॥४।२।९९॥
४२६ भियोरुरुकलुकम् ॥५।२।७६॥
२९ भिस ऐस् ॥१।४।२॥
४१५ भीमादयोऽपादाने ॥५।१।१४॥
१५३ भीरुष्ठानादयः ॥२।३।३३॥
३१४ भीह्रीभृहोस्तिवत् ॥३।४।५०॥
३९६ भुजो भक्ष्ये ॥४।१।११७॥
३७४ भुनजोऽत्राणे ॥३।३।३७॥

पृष्ठम् सूत्रम्
२६४ भुवो वः–न्योः ॥४।२।४३॥
४३० भुवोऽवज्ञाने वा ॥५।३।६४॥
३४५ भूङः प्राप्तौ णिङ् ॥३।४।१९॥
४२१ भूजेः ष्णुक् ॥५।२।३०॥
२३४ भूतपूर्वे प्चरट् ॥७।२।७८॥
३८५ भूतवच्चाशंस्ये वा ॥५।४।२॥
३८७ भूते ॥५।४।१०॥
१६५ भूयः संभूयो–च ॥६।१।३६॥
२५४ भूर्लुक् चेवर्णस्य ॥७।४।४१॥
४२८ भूश्रदोऽल् ॥५।३।२३॥
४२२ भूषाक्रोधार्थ–नः ॥५।२।४२॥
११९ भूषादरक्षेपे–त् ॥३।१।४॥
३८३ भूषार्थसन्–क्यौ ॥३।४।९३॥
२६४ भूस्वपोरदुतौ ॥४।१।७०॥
३९५ भृगोऽसंज्ञायाम् ॥५।१।४५॥
१७३ भृग्वङ्गिरस्कु–त्रेः ॥६।१।१२८॥
३२६ भृज्जो भर्ज् ॥४।४।६॥
१३२ भृतिप्रत्य–कः ॥७।३।१४०॥
४०७ भृतौ कर्मणः ॥५।१।१०४॥
४०८ भृवृजितॄ–म्नि ॥५।१।११२॥
२५५ भृशाभीक्ष्ण्या–देः ॥७।४।७३॥
२६६ भृशाभीक्ष्ण्ये हि–दि ॥५।४।४२॥
२४२ भेषजादिभ्यष्ट्यण् ॥७।२।१६४॥
२१६ भोगोत्तर–नः ॥७।१।४०॥
१७६ भोजसूतयोः–त्योः ॥२।४।८१॥
१८१ भौरिक्यैषु–क्तम् ॥६।२।६८॥
३३७ भ्राजभासभाष–नवा ॥४।२।३६॥
४२१ भ्राज्यलंकृग्–ष्णुः ॥५।२।२८॥
१६८ भ्रातुर्व्यः ॥६।१।८८॥
१३५ भ्रातुः स्तुतौ ॥७।३।१७९॥
२१ भ्रातुष्पुत्र–यः ॥२।३।१४॥
१४१ भ्रातृपुत्राः स्वसृ–भिः ॥३।१।१२१॥
१५२ भ्राष्ट्राग्नेरिन्धे ॥३।२।११४॥
२८२ भ्रासभ्लासभ्रम–वा ॥३।४।७३॥

पृष्ठम् सूत्रम्

१५१ भ्रुवोऽच-व्योः ॥२।४।१०१॥
१६८ भ्रुवो भ्रुव् च ॥६।१।७६॥
४४ भ्रूश्नोः ॥२।१।५३॥
६४ भ्वादेर्दादिर्घः ॥२।१।८३॥
५८ भ्वादेर्नामिनो-ने ॥२।१।६३॥

म

२३२ मण्यादिभ्यः ॥७।२।४४॥
२१४ मतमदस्यकरणे ॥७।१।१४॥
७७ मत्स्यस्य यः ॥२।४।८७॥
४२३ मथलपः ॥५।२।५३॥
२४१ मद्रभद्राद्वपने ॥७।२।१४४॥
१९० मद्राद्ञ् ॥६।३।२४॥
१६६ मधुबभ्रोर्ब्राह्म-के ॥६।१।४३॥
१९४ मध्ये उत्क-रः ॥६।३।७७॥
१९७ मध्यादिनण्णेया मोन्तश्च ६।३।१२६
१४७ मध्यान्तादुरौ ॥३।२।२१॥
१९३ मध्यान्मः ॥६।३।७६॥
१२० मध्ये पदे नि-ने ॥३।१।११॥
२३० मध्वादिभ्यो रः ॥७।२।२६॥
१८३ मध्वादेः ॥६।२।७३॥
७२ मनः ॥२।४।१४॥
१९ मनयवलपरे हे ॥१।३।१५॥
१४६ मनसश्चाज्ञायिनि ॥३।२।१५॥
७७ मनौरौ च वा ॥२।४।६१॥
१७० मनोर्याणौषश्चान्तः ॥६।१।९४॥
५१ मन्तस्य युवा-योः ॥२।१।१०॥
१५१ मन्थौदनसक्तु-वा ॥३।२।१०६॥
१३२ मन्दाल्पाच मेधायाः ॥७।३।१३८॥
२३४ मन्माब्जादेर्नाम्नि ॥७।२।६७॥
९४ मन्यस्यानावा-ने ॥२।२।६४॥
४०८ मन्याण्णिन् ॥५।१।११६॥
४१२ मन्वन्क्वनि-चित् ॥५।१।१४७॥
११७ मयूरव्यंसकेत्यादयः ॥३।१।११६॥
२२९ मरुत्पर्वणस्तः ॥७।२।१५॥
२४२ मर्तादिभ्यो यः ॥७।२।१५९॥
२२९ मलादीमसश्च ॥७।२।१४॥
२६२ मव्यस्याः ॥४।२।११३॥
३२८ मस्जे सः ॥४।४।११०॥
१२४ महतः-डाः ॥३।२।६८॥
२१६ महत्सर्वादिकण् ॥७।१।४२॥
१७० महाकुलाद्वाञीनञौ ॥६।१।९९॥
१७८ महाराजप्रो-कण् ॥६।२।११०॥
१७८ महेन्द्राद्वा ॥६।२।१०६॥
२६६ माङ्यद्यतनी ॥५।४।३९॥
१७० माणवः कुत्सायाम् ॥६।१।९५॥
१५१ मातमातृमातृके वा ॥२।४।८५॥
१४१ मातरपितरं वा ॥३।२।४७॥
३९ मातुर्मातः-क्ये ॥१।४।४०॥
७९ मातुलाचार्यो-द्वा ॥२।४।६३॥
१४९ मातृपितुः स्वसुः ॥२।३।१८॥
१७० मातृपित्रादेर्डेयणीयणौ ॥६।१।९०॥
२०३ माथोत्तरपद-ति ॥६।४।४०॥
६४ मादुवर्णोऽनु ॥२।१।४७॥
२११ मानम् ॥६।४।१६९॥
१८७ मानात् क्रीतवत् ॥६।२।४४॥
२२४ मानादसंशये लुप् ॥७।१।१४३॥
४३२ माने ॥५।३।८१॥
२४६ माने कश्च ॥७।३।२६॥
३३९ मारणतोषण-ज्ञश्चा ॥४।२।३०॥
२३३ मालायाः क्षेपे ॥७।२।६४॥
१५२ मालेषीके-ते ॥२।४।१०२॥
२२८ मावर्णान्तो-वः ॥२।१।९४॥
२०३ माशब्द इत्यादिभ्यः ॥६।४।४४॥
३३ मासनिशा-वा ॥२।१।१००॥
१३८ मासवर्णभ्रात्रनुपूर्वम् ॥३।१।१६१॥
२०८ मासाद्वयसि यः ॥६।४।११३॥
३२४ मिग्मीगोऽखलचलि ॥४।२।८॥
३७५ मिथ्याकृगोऽभ्यासे ॥३।३।९३॥

पृष्ठम् सूत्रम्
३१९ मिदः श्ये ॥४।३।५॥
३५३ मिमीमादामित्स्वरस्य ॥४।१।२०॥
३२६ मुचादितृफदृफ–शे ॥४।४।९९॥
३५५ मुरतोऽनुनासिकस्य ॥४।१।५१॥
६५ मुहद्रुहष्णुहष्णिहो–वा ॥२।१।८४॥
४२९ मूर्तिनिचिताभ्रे घनः ॥५।३।३७॥
४११ मूलविभुजादयः ॥५।१।१४४॥
२१० मूल्यैः क्रीते ॥६।४।१५०॥
१२९ मृगक्षीरादिषु वा ॥३।२।६२॥
४३३ मृगयेच्छायाच्ञा–द्र्वा ॥५।३।१०१॥
३०८ मृजोऽस्य वृद्धिः ॥४।३।४२॥
२४३ मृदस्तिकः ॥७।२।१७१॥
४०७ मेघर्तिभया–खः ॥५।१।१०६॥
४३६ मेङो वा मित् ॥४।३।८८॥
२३२ मेधारथान्नवेरः ॥७।२।४१॥
३९९ मोऽकमियमिरमि–मः ॥४।३।५५॥
६१ मोनो म्वोश्च ॥२।१।६७॥
५४ मोर्वा ॥२।१।९॥
६४ मोऽवर्णस्य ॥२।१।४५॥
१८ म्नां धुड्–न्ते ॥१।३।३९॥
३२७ म्रियतेरद्यत–च ॥३।३।४२॥

य

३९२ य एचातः ॥५।१।२८॥
२१३ यः ॥७।१।१॥
२६२ यः सप्तम्याः ॥४।२।१२२॥
३०५ यङ्तुरुस्तोर्बहुलम् ॥४।३।६४॥
४९ यजसृज–षः ॥२।१।८७
२९७ यजादिवचेः किति ॥४।१।७९॥
२९७ यजादिवश्–वृत् ॥४।१।७२॥
४२३ यजिजपिदंशि–कः ॥५।२।४७॥
३९६ यजेर्यज्ञाङ्गे ॥४।१।११४॥
२१२ यज्ञादियः ॥६।४।१७९॥
४३० यज्ञे ग्रहः ॥५।३।६५॥
१९७ यज्ञे ञ्यः ॥६।३।१३४॥
१६६ यञञोऽश्या–वेः ॥६।१।१२६॥
१६३ यञि ञः ॥६।१।५४॥
७४ यञो डायन् च वा ॥२।४।६७॥
९६ यतः प्रतिनि–ना ॥२।२।७२॥
२२५ यत्तत् किमः–र्वा ॥७।१।१५०॥
२४९ यत्तत् किमन्यात् ॥७।३।५३॥
२२५ यत्तदेतदो डावादिः ॥७।१।१४९॥
२२२ यथाकामा–नि ॥७।१।१००॥
१०६ यथाऽथा ॥३।१।४१॥
२२१ यथामुख–स्मिन् ॥७।१।९३॥
१०२ यद्भावो भावलक्षणम् ॥२।२।१०६॥
९१ यद्भेदैस्तद्वदाख्या ॥२।२।४६॥
९३ यद्वीक्ष्ये राधीक्षी ॥२।२।५८॥
४३६ यपि ॥४।२।५६॥
४१९ यपि चादो जग्ध् ॥४।४।१६॥
३२१ यब क्ङिति ॥४।२।७॥
३६९ यमः सूचने ॥४।३।३९॥
३६९ यमः स्वीकारे ॥३।३।६९॥
३९३ यममदगदोऽनुपसर्गात् ॥५।१।३०॥
३०९ यमिरमिनमिगमि–ति ॥४।२।५५॥
२६८ यमिरमिनम्या–श्च ॥४।४।८६॥
३४९ यमोऽपरिवे–च ॥४।२।२९॥
३ यरलवा अन्तस्थाः ॥१।१।१५॥
२२० यवयवक वः ॥७।१।८१॥
८० यवयवनार–रवे ॥२।४।६५॥
१६४ यस्कादेर्गोत्रे ॥६।१।१२५॥
१११ याजकादिभिः ॥३।१।७८॥
३९७ याज्यादानर्चि ॥५।१।२६॥
४२६ यायावरः ॥५।२।८२॥
४३८ यावतो विन्दजीवः ॥५।४।५५॥
१०६ यावदियत्वे ॥३।१।३१॥
२४५ यावादिभ्यः कः ॥७।३।१५॥
३५० यिः सन्वेप्सः ॥४।१।११॥
३१५ यि लुक् ॥४।४।१०२॥

पृष्ठम् सूत्रम्
४८ युजञ्चंक्रुञ्चोनोङः ॥२।१।७२॥
४२३ युजभुजभज–नः ॥५।२।५०॥
३४३ युजादे र्नवा ॥३।४।१८॥
५० युञ्जोऽसमासे ॥१।४।७१॥
४३० युदुद्रोः ॥५।३।५९॥
४२९ युप्लुद्रोर्घञ् ॥५।३।५४॥
४२८ युवर्णवृदवश–हः ॥५।३।२८॥
१५९ युववृद्धं त्साचें वा ॥६।१।५॥
११६ युवाखलति–नैः ॥३।५।११३॥
२१९ युवादेरण् ॥७।१।६७॥
५१ युष्मदस्मदोः ॥२।१।६॥
२४६ युष्मदस्मदो–देः ॥७।३।३०॥
८४ यूनस्तिः ॥२।४।७७॥
१६२ यूनि लुप् ॥६।१।१३७॥
५२ यूयं वयं जसा ॥२।१।१३॥
२७९ ये नवा ॥४।२।६२॥
२२६ येयौ च लुक् च ॥७।१।१६४॥
१७० यैयकञावसमासे वा ॥६।२।९७॥
२०६ योगकर्मभ्यां योकञौ ॥६।४।९५॥
१०६ योग्यतावीप्सा–इये ॥३।१।४०॥
१८१ योद्धप्रयोजनाद्युद्धे ॥६।२।११३॥
३७ योऽनेकस्वरस्य ॥२।१।५६॥
२१९ योपान्त्या–कञ् ॥७।१।७२॥
३५५ योऽशिति ॥४।३।८०॥
२५० यौ येयादेरञ् ॥७।३।६५॥
१२ य्यक्ये ॥१।२।२५॥
१६५ य्वः पदान्तात्–दौत् ॥७।४।५॥
२१९ य्वृवर्णाल्लघ्वादेः ॥७।१।६९॥
३४७ य्वोः प्वय्व्यञ्जने लुक् ॥४।४।१२१

र

२१ रःकखप–ऽ (पौ ॥१।३।५॥
२२ रःपदान्ते–योः ॥१।३।५३॥
२४५ रक्तानित्यवर्णयोः ॥७।३।१८॥
१८९ रङ्कोः प्राणिनि वा ॥६।३।१५॥
४०६ रजः फलेमलाद्ग्रहः ॥५।१।९८॥
१५४ रथवदे ॥३।२।१३१॥
४१६ रदादमूर्च्छम–च ॥४।२।६८॥
३१९ रध इटि तु–व ॥४।४।१०१॥
३५३ रमलभशक–मिः ॥४।१।२१॥
३५० रभोऽपरोक्षाशवि ॥४।४।१०२॥
४३४ रम्यादिभ्यः–रिः ॥५।३।१२६॥
३० रष्टवर्णान्नो–रे ॥२।३।६३॥
२५६ रहस्य मर्या–गे ॥७।४।८३॥
१७५ रागाट्टो रक्ते ॥६।२।१॥
१३७ राजदन्तादिषु ॥३।१।१४९॥
१८१ राजन्यादिभ्योऽकञ् ॥६।२।६६॥
२२८ राजन्वान् सुराज्ञि ॥२।१।९८॥
१२१ राजन्सखेः ॥७।३।१०६॥
२०७ रात्र्यहःसं–र्वा ॥६।४।११०॥
५० रात्सः ॥२।१।९०॥
४३८ रादेकः ॥७।२।१५७॥
३५४ राधेर्वधे ॥४।१।२२॥
९३५ राल्लुक् ॥४।१।११०॥
१६६ राष्ट्रक्षत्रियात्–रञ् ॥६।१।११४॥
१२३ राष्ट्राख्याद् ब्रह्मणः ॥७।३।१०७॥
१८७ राष्ट्रादियः ॥६।३।३॥
१८१ राष्ट्रेऽनङ्गादिभ्यः ॥६।२।६५॥
२७२ रिः शक्याशीर्ये ॥४।३।११०॥
१२९ रिति ॥३।२।५८॥
३९७ रिरिष्टात्–ता ॥२।२।८२॥
५७ रिरौ च लुपि ॥४।१।५६॥
९२ रुचिकृप्य–षु ॥२।२।५५॥
३९८ रुच्याव्यथ्यवास्तव्यम् ॥५।१।६॥
९८ रुजार्थस्या–रि ॥२।२।१३॥
३०५ रुत्पञ्चकाच्छिदयः ॥४।४।८८॥
३५१ रुदविदमुष च ॥४।३।३२॥
३८९ रुधः ॥३।४।८९॥
३३० रुधांस्वराच्छ्नो–च ॥३।४।८२॥

पृष्ठम् सूत्रम्

३४७ रुहः पः ॥४।२।१४॥
२३३ रूपात्प्रशस्ताहतात् ॥७।२।५४॥
१९० रूप्योत्तरपदारण्याण्णः ॥६।३।२२॥
७५ रेवतरोहिणाद्भे ॥२।४।२६॥
१६९ रेवत्यादेरिकण् ॥६।१।८६॥
१६९ रैवतिकादेरीयः ॥६।३।१७०॥
२१ रोः काम्ये ॥२।३।७॥
१९७ रोपान्त्यात् ॥६।३।४२॥
३६३ रोमन्थाद्याप्या–णे ॥३।४।३२॥
२७ रोरे लुग–तः ॥१।३।४१॥
२५ रोर्यः ॥१।३।२६॥
२६ रो लुप्यरि ॥२।१।७५॥
१८४ रोऽश्मादेः ॥६।२।७९॥
२८५ र्नाम्यन्तात्–ढः ॥२।५।८०॥
६७ र्लृ वा ॥१।४।६७॥
११ र्हादर्हस्व–वा ॥१।३।३१॥

ल

९० लक्षणवीप्स्ये–ना ॥२।२।३६॥
१०७ लक्षणेना–भ्ये ॥३।१।३३॥
२३१ लक्ष्म्या अनः ॥७।२।३२॥
२९१ लघोर्दीर्घोऽस्वरादेः ॥४।१।६४॥
२७४ लघोरुपान्त्यस्य ॥४।३।४॥
४३६ लघोर्यपि ॥४।३।८६॥
१३७ लघ्वक्षरास–कम् ॥३।१।१६०॥
३५० लभः ॥४।४।१०३॥
४०९ ललाटवात–कः ॥५।१।१२५॥
४२२ लषपतपदः ॥५।२।४१॥
१७६ लाक्षारोचनादिकण् ॥६।२।२॥
३८५ लिप्स्यसिद्धौ ॥५।३।१०॥
४०२ लिम्पविन्दः ॥५।१।६०॥
३४७ लियोनोऽन्तः–वे ॥४।२।१५॥
१७ लिलौ ॥१।३।६५॥
४०० लिहादिभ्यः ॥५।१।५०॥
३७५ लीङ्लिनो–पि ॥३।३।९०॥

पृष्ठम् सूत्रम्

३२१ लीङ् लिनो र्वा ॥४।२।९॥
२० लुक् ॥१।३।१३॥
२४७ लुक्युत्तरपदस्य कम् ॥७।३।३८॥
२९ लुगस्यादेत्यपदे ॥२।१।११३॥
३४ लुगातोऽनापः ॥२।१।१०७॥
३६ लुप्यय्वृल्लेनत् ॥७।४।११२॥
२३९ लुबञ्ज्ञेः ॥७।२।१२३॥
१८८ लुब् बहुलं पुष्पमूले ॥६।२।५७॥
४१७ लुभ्यञ्चेर्विमोहार्चे ॥४।४।४४॥
२४५ लूनवियातात् पशौ ॥७।३।२१॥
१५२ लोकंपृणम–त्यम् ॥३।२।११३॥
२५६ लोकज्ञाते–यैं ॥७।४।८४॥
२१० लोकसर्व–ते ॥६।४।१५७॥
१ लोकात् ॥१।१।३॥
२३१ लोमपिच्छादेः शेलम् ॥७।२।२८॥
३७ लोम्नोऽपत्येषु ॥६।१।२३॥
३४८ लो लः ॥४।२।१६॥
७४ लोहितादिश–त् ॥२।४।६८॥
२४५ लोहितान्मणौ ॥७।३।१७॥

व

२११ वंशादेर्भा–त्सु ॥६।४।१६६॥
१५९ वंश्यज्यायो–वा ॥६।१।३॥
१०७ वंश्येन पूर्वार्थे ॥३।१।२९॥
३९६ वचोऽशब्दनाम्नि ॥४।१।११९॥
३५६ वञ्चस्रंसध्वंस–नीः ॥४।१।५०॥
२२७ वटकादिन् ॥७।१।१९६॥
६७ वतण्डात् ॥६।१।४५॥
७० वत्तस्याम् ॥१।१।३४॥
२४९ वत्सोक्षाश्व–पित् ॥७।३।५१॥
२७५ वद्व्रजलः ॥४।३।४८॥
३७५ वदोऽपात् ॥३।३।९७॥
४१२ वन्याङ्पञ्चमस्य ॥४।२।६५॥
३०९ वमि वा ॥२।३।८३॥
३२३ वम्यविति वा ॥४।२।८७॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
४२०	वयः शक्तिशीले ॥५।२।२४॥
१३४	वयसि दन्त-तृ ॥७।३।१५१॥
७५	वयस्यनन्त्ये ॥२।४।२१॥
१९५	वराहादेः कण् ॥६।२।९५॥
७९	वरुणेन्द्र-न्तः ॥२।४।६२॥
१९७	वर्गान्तात् ॥६।३।१२८॥
१५७	वर्चस्कादिष्व-यः ॥३।२।४८॥
२१८	वर्णदृढा-वा ॥७।१।५९॥
२३४	वर्णाद् णि ॥७।२।६९॥
१९०	वर्णावकञ् ॥६।३।२१॥
४३८	वर्णाव्ययात्-रः ॥७।२।१५६॥
२५९	वर्तमाना-महे ॥३।३।६॥
३८९	वर्त्स्यंति-ले ॥५।४।२५॥
१६४	वर्मणोऽचक्रात् ॥६।१।३३॥
३९३	वर्योपसर्या-ये ॥५।१।३२॥
१४८	वर्षक्षर-जे ॥३।२।२६॥
१९४	वर्षाकालेभ्यः ॥६।३।८०॥
४२८	वर्षादयः क्लीबे ॥५।३।२९॥
२०७	वर्षादश्च वा ॥६।४।१११॥
१५५	वलच्यपित्रादेः ॥३।२।८२॥
३३०	वलिवटि-र्भः ॥७।२।१६॥
३१०	वशेरयङि ॥४।१।८३॥
१८१	वसाते र्वा ॥६।२।६७॥
२०९	वसनात् ॥६।४।१३८॥
१२४	वसुराटोः ॥३।२।८१॥
२०१	वस्नात् ॥६।४।१७॥
२१३	वहतिरथयु-त् ॥७।१।२॥
४०९	वहाभ्राल्लिहः ॥५।१।१२३॥
२५१	वहीनरस्यैत् ॥७।४।४॥
८८	वहेः प्रवेयः ॥२।२।८॥
३९३	वह्यं करणे ॥५।१।३४॥
६१	वाः शेषे ॥१।४।८२॥
८६	वाऽकर्मणा-णौ ॥२।२।७॥
३८३	वाकाङ्क्षायाम् ॥५।२।१०॥
२५७	वाक्यस्य परिवर्जने ॥७।४।८८॥
२८५	वाक्षः ॥३।४।७६॥
१३४	वाग्रान्त-रात् ॥७।३।१९५॥
२३०	वाच आलाटौ ॥७।२।२४॥
२४३	वाच इकण् ॥७।२।१६८॥
४०८	वाचंयमो व्रते ॥५।१।११५॥
१४९	वाचस्पति-सम् ॥३।२।३६॥
४०२	वाज्वलादि-र्णः ॥५।१।६२॥
१२३	वाञ्जलेरलुकः ॥७।३।१०१॥
४३३	वाटाटयात् ॥५।३।१०३॥
२२०	वाणुमाषात् ॥७।१।८२॥
२१०	वातपित्त-ने ॥६।४।१५२॥
२३३	वातातीसार-न्तः ॥७।२।६१॥
१०५	वातृतीयायाः ॥३।२।३॥
२०९	वातोरिकः ॥६।४।१३२॥
२९८	वात्मने ॥३।४।६३॥
१३	वात्यसंधिः ॥१।२।३१॥
२३८	वा दक्षिणात्-आः ॥७।२।११९॥
४२४	वादेश्च णकः ॥५।२।६७॥
३११	वाद्यतनीक्रिया-र्गीङ् ॥४।४।२८॥
३८४	वाद्यतनी पुरादौ ॥५।२।१५॥
४९	वाद्रौ ॥२।१।४६॥
३०३	वाद्विषातोऽनः पुस् ॥४।२।९१॥
३९७	वाधारेऽमावास्या ॥५।१।२१॥
१३३	वा नाम्नि ॥७।३।१५९॥
१०	वा नाम्नि ॥१।२।२०॥
१४०	वान्तिके ॥३।१।१४७॥
२५३	वान्तिमान्ति-षद् ॥७।४।३१॥
४६	वान्यतः पुमान्-रे ॥१।४।६२॥
१७३	वान्येन ॥६।१।१३३॥
२९९	वापरोक्षायङि ॥४।१।९०॥
७२	वा पादः ॥२।४।६॥
४३६	वाप्नोः ॥४।३।८७॥
७२	वा बहुव्रीहेः ॥२।४।५॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
८८	वाभिनिविशः ॥२।२।२२॥
४३६	वामः ॥४।२।५७॥
२१३	वामाद्यादेरीनः ॥७।१।४॥
४३	वाम्शसि ॥२।१।५५॥
१६३	वायनणायनिञोः ॥६।१।१३८॥
१९३	वा युष्मद्–कम् ॥६।३।६७॥
१७८	वाय्वृतुपित्रुषसो यः ॥६।२।१०९॥
२३६	वारे कृत्वस् ॥७।२।१०९॥
१२३	वार्धाच्च ॥७।३।१०३॥
३६९	वा लिप्सायाम् ॥३।३।६१॥
७०	वावाप्यो–पी ॥३।२।१५६॥
३८४	वा वेत्तेः क्वसुः ॥५।२।२२॥
१७४	वाशिन आयनौ ॥७।४।४६॥
१८०	वाश्वादीयः ॥६।२।१९॥
५९	वाष्टन आः स्यादौ ॥१।४।५२॥
३६९	वा स्वीकृतौ ॥४।३।४०॥
२६	वाहर्पत्यादयः ॥१।३।५८॥
२५०	वाहीकेष्वब्राह्म–भ्यः ॥७।३।६३॥
१५७	वाह्याद्वाहनस्य ॥२।३।७२॥
२०९	विंशतिकात् ॥६।४।१३९॥
१२९	विंशते–ति ॥७।४।६७॥
२११	विंशत्यादयः ॥६।४।१७३॥
१६८	विकर्णच्छगला–ये ॥६।१।६४॥
१८५	विकारे ॥६।२।३०॥
२३६	विचाले च ॥७।२।१०५॥
३३०	विजेरिट् ॥४।३।१८॥
४१७	वित्तं धनप्रतीतम् ॥४।२।८२॥
४३७	विदूदृग्भ्यः–णम् ॥५।४।५४॥
१९८	विद्यायोनिसं–कञ् ॥६।३।१५०॥
२६२	विधिनिमंत्रणा–ने ॥५।४।२८॥
२१३	विध्यत्यनेन ॥७।१।८॥
९६	विनाते तृतीया च ॥२।२।११५॥
९९	विनिमेयद्यूतपणं–ह्वोः ॥२।२।१६॥
४२१	विन्दिच्छू ॥५।२।३४॥
२५३	विन्मतोर्णीष्ठे–लुप् ॥७।४।३२॥
४२३	विपरिप्रात्सर्तेः ॥५।२।५५॥
७०	विभक्तिथ–भाः ॥१।१।३३॥
१०५	विभक्तिस–यम् ॥३।१।३९॥
३४७	वियः प्रजने ॥४।२।१३॥
२१२	विरागाद्विरङ्गश्च ॥६।४।१८३॥
४८	विरामे वा ॥१।३।५१॥
१३९	विरोधिनाम–स्वैः ॥३।१।१३०॥
२०२	विवधवीवधाद्वा ॥६।४।२५॥
३७२	विवादे वा ॥३।३।८०॥
११५	विशेषणं वि–श्च ॥३।१।९६॥
५	विशेषणमन्तः ॥७।४।११३॥
१३६	विशेषणस–हौ ॥३।१।१५०॥
२३१	विष्वचो विषुश्च ॥७।२।३१॥
२५०	विसारिणो मत्स्ये ॥७।३।५९॥
२५६	वीप्सायाम् ॥७।४।८०॥
२५०	वृकाद्ण्यण् ॥७।३।६४॥
३७१	वृत्तिसर्गतायने ॥३।३।४८॥
६८	वृत्त्यन्तोऽसषे ॥१।१।२५॥
१६९	वृद्धस्त्रियाः–णश्च ॥६।१।८७॥
२५३	वृद्धस्य च ज्यः ॥७।४।३५॥
१६४	वृद्धाद्यूनि ॥६।१।३०॥
१६०	वृद्धिःस्वरेष्वा–ते ॥७।४।१॥
४	वृद्धिरारैदौत् ॥३।३।१॥
१६०	वृद्धिर्यस्य स्व–दिः ॥६।१।८॥
१९१	वृद्धेञः ॥६।३।२८॥
१४१	वृद्धोयूनातन्मात्रभेदे ॥३।१।१२४॥
४२५	वृन्दिक्षिलुण्टि–कः ॥५।२।७०॥
२९९	वृद्भ्यः स्यसनोः ॥३।४।४५॥
२२९	वृन्दादारकः ॥७।२।११॥
११६	वृन्दारकनागकुञ्जरैः ॥३।१।१०८॥
३६१	वृषाश्वान्मैथुनेस्सोऽन्तः ।४।३।११४
२७२	वृतो नवाऽना–च ॥४।४।३५॥
३७१	वेः कृगः–शो ॥३।३।८५॥

पृष्ठम् सूत्रम्
१३१ वेः स्वुखग्रम् ॥७।३।१६३॥
३७१ वेः स्वार्थे ॥३।३।५०॥
२७२ वेगे सर्त्ते र्धाव् ॥४।२।१०७॥
४१७ वेटोऽपतः ॥४।४।६२॥
२०१ वेतनादे र्जीवति ॥६।४।१५॥
४२५ वेसिच्छिद्भिदः कित् ॥५।२।७५॥
३०९ वेत्तेः कित् ॥३।४।५१॥
१४० वेदसहश्रु–नाम् ॥३।२।४१॥
१५१ वेदूतोऽनव्य–दे ॥२।४।९८॥
४२० वेर्घिवद्नाश्व–नम् ॥५।२।३॥
४४ वेयुवोऽस्त्रियाः ॥१।४।३०॥
२९७ वेरयः ॥४।१।७४॥
४२९ वेरशब्दे प्रथने ॥५।३।६९॥
४२४ वेर्दहः ॥५।२।६४॥
२९७ वेर्वय् ॥४।४।१९॥
४२४ वेर्विचकत्थ–नः ॥५।२।५९॥
२२३ वेर्विस्तृते–टौ ॥७।१।१२३॥
४२३ वेश्चद्रोः ॥५।२।५४॥
२४ वेसुसोऽपेक्षायाम् ॥२।३।११॥
९९ वैकत्र द्वयोः ॥२।२।८५॥
१५१ वैकव्यञ्जने पूर्ये ॥३।२।१०५॥
२४९ वैकात् ॥७।३।५५॥
२४९ वैकात्–रः ॥७।३।५२॥
२३६ वैकाद् ध्यमञ् ॥७।२।१०६॥
१९८ वैडूर्यः ॥६।३।१५८॥
४२८ वैणे क्वणः ॥५।३।२७॥
३८७ वोतात्प्राक् ॥५।४।११॥
१५७ वोत्तरपद–हृः ॥२।३।७५॥
२३९ वोत्तरपदेऽर्धे ॥७।२।१२५॥
२३८ वोत्तरात् ॥७।२।१२१॥
४३० वोदः ॥५।३।६१॥
१७७ वोदश्वितः ॥६।२।१४४॥
१७३ वोपकादेः ॥६।१।१३०॥
३७६ वोपात् ॥३।३।१०६॥
२४७ वोपादेरडाकौ च ॥७।३।३६॥
२२० वोमाभङ्गातिलात् ॥७।१।८३॥
३१३ वोर्णुगः सेटि ॥४।३।४६॥
३१३ वोर्णोः ॥४।३।१९॥
३१२ वोर्णो ॥४।३।६०॥
२२४ वोर्ध्वं द्–सट् ॥७।१।१४२॥
१३३ वोर्ध्वात् ॥७।३।१५६॥
३४८ वो विधूनने जः ॥४।२।१९॥
६३ वोशनसो–सौ ॥१।४।८०॥
१९१ वोशीनरेषु ॥६।३।३७॥
७३ वौ वर्तिका ॥२।४।११०॥
३५२ वौ व्यञ्जनादेः–च्वः ॥४।३।२५॥
९ वौष्ठौतौ–से ॥१।२।१७॥
३७२ व्यक्तवाचां सहोक्तौ ॥३।३।७९॥
३२९ व्यचोऽनसि ॥४।१।८२॥
२६९ व्यञ्जनस्या–लुंक् ॥४।१।४४॥
२४० व्यञ्जनस्यान्त ईः ॥७।२।१२९॥
३३३ व्यञ्जनाच्छनाहेरानः ॥३।४।८०॥
७४ व्यञ्जनात्तद्धितस्य ॥२।४।८८॥
११ व्यञ्जनात् पञ्चमान्त–वा॥१।३।४७॥
३५४ व्यञ्जनादेरेक–वा ॥३।४।९॥
३९२ व्यञ्जनादेर्नाम्युपान्त्याद्वा २।३।८७
२८६ व्यञ्जनादेर्वो–तः ॥४।३।४७॥
३०७ व्यञ्जनादेः सश्चदः ॥४।३।७८॥
२९५ व्यञ्जनानामनिटि ॥४।३।४५॥
४१६ व्यञ्जनान्तस्था–ध्यः ॥४।२।७१॥
२४९ व्यतिहारेऽनीहा–ञः ॥५।३।११६॥
२२ व्यत्यये लुग्वा ॥१।३।५६॥
४२४ व्यपाभेर्लषः ॥५।२।६०॥
२९१ व्यवात्स्वनोऽनशने ॥२।३।४३॥
१८९ व्यस्तव्यत्यस्तात् ॥६।३।७॥
२०१ व्यस्ताच्च क्र–कः ॥६।४।१६॥
२९८ व्यस्यवृणवि ॥४।२।३॥
४०१ व्याघ्राघ्रे प्रा–सोः ॥५।१।५७॥
२९० व्याङ्परे रमः ॥३।३।१०५॥

पृष्ठम् सूत्रम्
१०९ ञ्यासौ ॥३।१।६१॥
२४० ञ्यासौ स्सात् ॥७।२।१३०॥
४३८ ञ्याप्याच्चेवात् ॥५।४।७१॥
४३२ ञ्याप्यादाधारे ॥५।३।८८॥
१०१ ञ्याप्ये क्तेनः ॥२।२।९९॥
३९१ ञ्याप्ये धुरके–च्यम् ॥५।१।४॥
९१ ञ्याप्ये द्विद्रो–याम् ॥२।२।५०॥
१३४ ञ्याश्रये तसुः ॥७।२।८१॥
१६५ ञ्यासवरूट–चाक्र ॥६।१।३८॥
१९७ ञ्याहरति मृगे ॥६।३।१२१॥
२३४ ञ्युदः काकु–लुक् ॥७।३।१६५॥
३६९ ञ्युदस्तपः ॥३।३।८७॥
४३१ ञ्युपाच्छीङः ॥५।३।७७॥
३५८ ञ्येस्यमोर्यङि ॥४।१।८५॥
२६ ञ्योः ॥१।३।२३॥
४१४ व्रताभीक्ष्ण्ये ॥५।१।१५७॥
२५० व्रातादस्त्रियाम् ॥७।३।६१॥
२२० व्रीहिशालेरेयण् ॥७।१।८०॥
१८७ व्रीहेः पुराडाशे ॥६।२।५१॥
२२९ व्रीह्यर्थतुन्दा–श्च ॥७।२।९॥
२२९ व्रीह्यादिभ्यस्तौ ॥७।२।५॥

शा

४२६ शंसंस्वयं–डुः ॥५।२।८४॥
४३३ शंसिप्रत्ययात् ॥५।३।१०५॥
४२७ शकधृषज्ञारभ–तुम् ॥५।४।९०॥
२१३ शकटादण् ॥७।१।७॥
१७६ शकलकर्दमाद्वा ॥६।२।३॥
१९१ शकलादेर्यञः ॥६।३।२७॥
१७२ शकादिभ्यो द्रेर्लुप् ॥६।१।१२०॥
३९२ शकितकिचति–त ॥५।१।२९॥
४०६ शकृत्स्तम्बाद्–गः ॥५।१।१००॥
३६७ शकोऽजिज्ञासायाम् ॥३।३।७३॥
९४ शक्तार्थवषड्नमः–भिः ॥२।२।६८॥
३९० शक्तार्हे कृत्याश्च ॥५।४।३५॥
पृष्ठम् सूत्रम्
२०४ शक्तियष्टेष्टीकण् ॥६।४।६४॥
७९ शक्ते शस्त्रे ॥२।४।३४॥
१७८ शतरुद्रात्तौ ॥६।२।१०४॥
२०९ शतात्केव–कौ ॥६।४।१३१॥
२२५ शतादिमासा–रात् ॥७।१।१५७॥
४२० शत्रानशावे–स्यौ ॥५।२।२०॥
३४८ शदेरगतौ शात् ॥४।२।२३॥
३०० शदेः शिति ॥३।३।४१॥
२२४ शन्शाद्विंशतेः ॥७।१।१४६॥
३६८ शपउपलम्भने ॥३।३।३५॥
१६७ शप भरद्वाजादात्रेये ॥६।१।५०॥
१५० शब्दनिष्कघोषमिश्रे वा ॥३।३।३५
३६३ शब्दादेः कृतौ वा ॥३।४।३५॥
४२३ शमष्टकात्–ण् ॥५।२।४९॥
३४९ शमोऽदर्शने ॥४।२।२८॥
२४८ शम्याारुरौ ॥७।३।४८॥
१८५ शम्या लः ॥६।२।३४॥
३२१ शम् सप्तकस्यश्ये ॥४।२।१११॥
१४८ शयवासिवासे–त् ॥३।२।२५॥
१९४ शरदःश्राद्धे कर्मणि ॥६।३।८१॥
१८७ शरदर्भकूदी–जात् ॥६।२।४७॥
१०८ शरदादेः ॥७।३।९२॥
२२२ शर्करादेरण् ॥७।१।११८॥
१८४ शर्कराया इक एच ॥६।२।७८॥
२२ शषसे श–वा ॥१।३।६॥
२९ शसोता–सि ॥१।४।४९॥
५२ शसो नः ॥२।१।१७॥
२५० शस्त्रजीवि–वा ॥७।३।६२॥
२३१ शाकीप–श्च ॥७।२।३०॥
२२२ शाखादे र्यः ॥७।१।११४॥
२९४ शान्दान्मान्वधा–तः ॥३।४।७॥
२०३ शाब्दिकदार्द–कम् ॥६।४।४५॥
१६५ शालङ्क्यौदिषा–लि ॥६।१।३७॥
२१२ शालीनकौ–नम् ॥६।४।१८५॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१०८	शाससहनः–हि ॥४।२।८४॥
४३५	शासयुधिदृशि–नः ॥५।३।१४१॥
३०८	शास्त्यसूवक्ति–रङ् ॥३।४।६०॥
२२९	शिखादिभ्य इन् ॥७।२।४॥
१८३	शिखायाः ॥६।२।७६॥
२२	शिट्यघोषात् ॥१।३।५५॥
१९	शिड्यायस्यद्वितीयो वा॥१।३।५९॥
१८	शिड्हेऽनुस्वारः ॥१।३।४०॥
२६२	शिदवित् ॥४।३।२०॥
१८४	शिरीषादिककणौ ॥६।२।७७॥
२४	शिरोऽधसः क्ये ॥२।३।४॥
२८	शिर्घुट् ॥१।१।२८॥
२०४	शिल्पे ॥६।४।५७॥
१६४	शिवादेरण् ॥६।१।६०॥
३११	शीङ एः शिति ॥४।३।१०४॥
३११	शीङो रत् ॥४।२।११५॥
४२२	शीङ्श्रद्धानिद्रा–लुः ॥५।२।३७॥
२२७	शीताच्च कारिणि ॥७।१।१८६॥
२२१	शीतोष्णतृ–हे ॥७।१।९२॥
२४५	शीतोष्णादृतौ ॥७।३।२०॥
२१२	शीर्षच्छेदाद्यो वा ॥६।४।१८४॥
२०४	शीलम् ॥६।४।५९॥
१०३	शीलिकामि–णः ॥५।१।७३॥
१७८	शुक्रादियः ॥६।२।१०३॥
१६९	शुङ्गाभ्यां भरद्वाजे ॥६।१।६३॥
१५६	शुनः ॥३।२।९०॥
४०९	शुनीस्तन–टूघेः ॥५।३।११९॥
२१५	शुनो वश्चोदूत् ॥७।१।३३॥
२०९	शूर्पाद्वाञ् ॥६।४।१३७॥
२४१	शूलात्पाके ॥७।२।१४२॥
१७७	शूलोखाद्यः ॥६।२।१४१॥
२२९	शृङ्गात् ॥७।२।१२॥
४२२	शृकमगम–कण् ॥५।२।४०॥
१२१	शृवन्देरारुः ॥५।२।३५॥
१४९	शेपपुच्छला–नः ॥३।२।३५॥
२४८	शेवलाद्यादे–यात् ॥७।३।४३॥
२६१	शेषात्परस्मै ॥३।३।१००॥
१३५	शेषाद्वा ॥७।३।१७५॥
९७	शेषे ॥२।२।८१॥
१८८	शेषे ॥६।३।१॥
३८८	शेषे भविष्यन्त्ययदौ ॥५।४।२०॥
५२	शेषे लुक् ॥२।१।८॥
४११	शोकापनुद–के ॥५।१।१४३॥
२०६	शोभमाने ॥६।४।१०२॥
६८	शौ वा ॥४।२।९५॥
६०६	श्नश्चातः ॥४।२।९६॥
३१०	श्नास्त्योर्लुक् ॥४।२।९०॥
४२०	श्य शवः ॥२।१।११६॥
१३४	श्यावारोकाद्वा ॥७।३।१५३॥
७७	श्येतैतहरित–नश्च ॥२।४।३६॥
१७६	श्रवणाश्वत्थान्नाम्न्यः ॥६।२।८॥
१९५	श्रविष्ठाषाढादीयण् च ॥६।३।१०५॥
१०९	श्रितादिभिः ॥३।१।६२॥
२५१	श्रुमच्छमी–यञ् ॥७।३।६८॥
३७३	श्रुवोऽनाङ् प्रतेः ॥३।३।७१॥
३४६	श्रुसुद्रुप्रु–र्वा ॥४।१।६१॥
११६	श्रेण्यादिकृता–र्थे ॥३।१।१०४॥
२१९	श्रोत्रियाद्लुक् च ॥७।१।७१॥
२४३	श्रोत्रौषधि–गे ॥७।२।१६६॥
२६७	श्रौतिकृवुधिवु–दम् ॥४।२।१०८॥
९२	श्लाघुस्था–ज्ञे ॥२।२।६०॥
३२०	श्लिषः ॥३।४।५६॥
४१५	श्लिषशीङ्–क्तः ॥५।१।९॥
२०१	श्वगणाद्वा ॥६।४।१४॥
५८	श्वन्युवन्म–उः ॥२।१।१०६॥
२७८	श्वयत्यसूवच–सम् ॥४।३।१०३॥
१४२	श्वशुरः श्वश्र्वा वा ॥३।१।१२३॥
१७०	श्वशुराद्यः ॥६।१।९१॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
४१८	श्वसजपवम–मः ॥४।४।७५॥
१९०	श्वसस्तादिः ॥६।३।८४॥
१४४	श्वसो वसीयसः ॥७।३।२१॥
२६०	श्वस्तनी ता–तास्महे ॥३।३।१४॥
१८०	श्वादिभ्योऽञ् ॥६।२।२६॥
२५१	श्वादेरिति ॥७।४।१०॥
३४५	श्वेताश्वाश्वतर–लुक् ॥३।४।४५॥
३४८	श्वेर्वा ॥४।१।८९॥

ष

पृष्ठम्	सूत्रम्
२६९	षः सोऽष्ट्यै–ष्कः ॥२।३।९८॥
२२६	षट्कति–थट् ॥७।१।६२॥
२२३	षट्त्वे षड्गवः ॥७।१।३५॥
२४८	षड्वर्जैक–रे ॥७।३।४०॥
२८३	षढोः कः सि ॥२।१।६२॥
२२५	षष्ट्यादेर–देः ॥७।१।५८॥
१०२	षष्ठी वानादरे ॥२।२।१०८॥
१११	षष्ठ्ययत्नाच्छेषे ॥३।१।७६॥
१४८	षष्ठ्याः क्षेपे ॥३।२।३०॥
१७९	षष्ठ्याः समूहे ॥६।२।९॥
२०३	षष्ठ्या धर्म्ये ॥६।४।५०॥
६	षष्ठ्यान्त्यस्य ॥७।४।१०६॥
२३४	षष्ठ्यारूप्य–ट् ॥७।२।८०॥
१७५	षादिहन्–णि ॥२।१।११०॥
८४	षावटाद्वा ॥२।४।६९॥
१७	षि तवर्गस्य ॥१।३।६४॥
४३३	षितोऽङ् ॥५।३।१७७॥
२८२	ष्ठिवूक्लम्वाचमः ॥४।२।११०॥
१५१	ष्या पुत्रपत्योः षे ॥२।४।८३॥

स

पृष्ठम्	सूत्रम्
१०८	संकटा भ्याम् ॥७।३।८६॥
१०७	संख्याक्ष–स्तौ ॥३।१।३८॥
१८२	संख्याक्रातसूत्रे ॥६।२।१२८॥
२०९	संख्याडते–कः ॥६।४।१३०॥
१२२	संख्याता–वा ॥७।३।११७॥
१२१	संख्यातैक–रत् ॥७।३।११९॥
२४२	संख्यादेः पादा–च ॥७।२।१५२॥
२४०	संख्यादेर्गुणात् ॥७।२।१३६॥
७६	संख्यादेर्हाय–सि ॥२।४।९॥
२०५	संख्यादेश्चा–चः ॥६।४।८०॥
२०७	संख्याधि–नि ॥७।४।१०॥
५९	संख्यानां र्णाम् ॥१।४।३३॥
१३९	संख्याने ॥३।१।१४६॥
१४३	संख्यापाण्डू–मेः ॥७।३।७८॥
२२५	संख्यापूरणे डट् ॥७।१।१५५॥
२११	संख्यायाः संघ–ठे ॥६।४।१७१॥
२३६	संख्याया धा ॥७।२।१०४॥
१४४	संख्यायानदी–म् ॥७।३।९१॥
१२१	संख्याव्ययादङ्गुलेः ॥७।३।१२४॥
१०८	संख्या समाहारे ॥३।१।२८॥
११५	संख्या समाहारे–यम् ॥३।१।९९॥
३४	संख्यासाय–वा ॥१।४।५०॥
१६७	संख्यासंभ–चं ॥६।१।६६॥
४०७	संख्याहर्द्दिवा–टः ॥५।१।१०२॥
२४१	संख्यैकार्था–शस् ॥७।२।१५१॥
३९४	संगतेऽजर्यम् ॥५।१।५॥
४३२	संघेऽनूर्ध्वे ॥५।३।८०॥
३९७	संचाय्यकुण्ड–तौ ॥५।१।२२॥
१६०	संज्ञा दुर्वा ॥६।१।६॥
२४८	संध्यक्षरात्तेन ॥७।३।४२॥
२९८	संनिवेः ॥३।३।५७॥
४२८	संनिव्युपाद्यमः ॥५।३।२५॥
४२४	संपरिव्यनुप्राद्वदः ॥५।२।५८॥
२९५	संपरेः कृगः स्सट् ॥४।४।९१॥
३७२	संप्रतेरस्मृतौ ॥३।३।६९॥
४१६	संप्रदानाचान्य–यः ॥५।१।१५॥
१३२	संप्राज्ञा–ज्ञौ ॥७।३।१५५॥
४२४	संप्राद्वसात् ॥५।२।६१॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२११	संभवदवहरतोश्च ॥६।४।१६२॥
३८८	संभावनेलमर्थे–क्तौ ॥५।४।२२॥
३८६	संभावने सिद्धवत् ॥५।४।४॥
४२९	संमदप्रमदौ हर्षे ॥५।३।३३॥
४९	संयोगस्या–क ॥२।१।८८॥
३७	संयोगात् ॥२।१।५२॥
३२४	संयोगाद्दतः ॥४।४।३७॥
२७१	संयोगाद्दर्तेः ॥४।३।९॥
२६९	संयोगादेर्वा–ष्ये ॥४।३।९५॥
१९५	संवत्सरात्–णोः ॥६।३।९०॥
३६८	संविप्रावात् ॥३।३।६३॥
४२४	संवेः सृजः ॥५।२।५७॥
२०१	संसृष्टे ॥६।४।५॥
२००	संस्कृते ॥६।४।३॥
१७७	संस्कृते भक्ष्ये ॥६।२।१४०॥
४३०	संस्तोः ॥५।३।६६॥
२६८	सः सिजस्तोर्दिस्योः ॥४।३।६५॥
१३०	सक्थ्यक्ष्णः स्वाङ्गे ॥७।३।१२६॥
२१९	सखिवणिगदूताद्यः ॥७।१।६३॥
१८४	सख्यादेरेयण् ॥६।२।८८॥
३५	सख्युरितोऽशावैत् ॥१।४।८३॥
२५	सजुषः ॥२।१।७३॥
२६१	सति ॥५।२।१९॥
३८९	सतीच्छार्थात् ॥५।४।२४॥
२०५	सतीर्थ्यः ॥६।४।७८॥
१५२	सत्यागदास्तोः कारे ॥३।२।११२॥
२४१	सत्यादशपथे ॥७।२।१४३॥
३६१	सत्यार्थवेदस्याः ॥३।४।४४॥
३८५	सत्सामीप्ये सद्वद्वा ॥५।४।१॥
२३६	सदाधुने–र्हि ॥७।२।९६॥
२८१	सदोऽप्रतेः देः ॥२।३।४४॥
२३६	सद्योऽद्य–ह्नि ॥७।२।९७॥
३३२	सनस्तत्रावा ॥४।३।६९॥
३५२	सनि ॥४।२।६१॥
३५१	सनीङश्च ॥४।४।२५॥
४२१	सन्भिक्षाशंसेरुः ॥५।२।३३॥
११६	सन्महत्परमो–याम् ॥३।१।१०७॥
२८८	सन्यङश्च ॥४।१।३॥
२९१	सन्यस्य ॥४।१।५९॥
७६	सपत्न्यादौ ॥२।४।५०॥
२४०	सपत्रनिष्पत्रा–ने ॥७।२।१३८॥
१५९	सपिण्डेवयः स्थाना–द्वा ॥३।१।४॥
५५	सपूर्वात्–द्वा ॥२।१।३२॥
१९३	सपूर्वादिकण् ॥६।३।७०॥
२५९	सप्तमी–ईमहि ॥३।३।७॥
१०३	सप्तमी चा–णे ॥२।२।१०९॥
३८५	सप्तमी चोर्ध्वे–के ॥५।३।१२॥
३८९	सप्तमी चो–के ॥५।४।३०॥
२४०	सप्तमीद्वितीी–भ्यः ॥७।२।१३४॥
३९०	सप्तमी यदि ॥५।४।३४॥
११३	सप्तमी शौण्डाद्यैः ॥३।१।८८॥
१०१	सप्तम्यधिकरणे ॥२।२।९५॥
१६७	सप्तम्यर्थे क्रि–क्तिः ॥५।४।९॥
४१४	सप्तम्याः ॥५।१।१६९॥
२३५	सप्तम्याः ॥७।२।९४॥
६	सप्तम्या पूर्वस्य ॥७।४।१०५॥
१०५	सप्तम्या वा ॥३।२।४॥
३८७	सप्तम्युताप्योर्बाढे ॥५।४।२१॥
३७४	समः क्ष्णोः ॥३।३।२९॥
४०३	समः ख्यः ॥५।१।७७॥
४२३	समः पृचपृज्वरेः ॥५।२।५६॥
४२४	समत्यपाभिरः ॥५।२।६२॥
४२४	समनुव्यवाद्रुधः ॥५।२।६३॥
२०८	समयात् प्राप्तः ॥६।४।१२४॥
२४०	समयाद्या–याम् ॥७।२।१३७॥
१०४	समर्थः पदविधिः ॥७।४।१२२॥
१४५	समवान्धात्तमसः ॥७।३।८०॥
३७३	समस्तृतीयया ॥३।३।३२॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२२२	समांसमीनम् ॥७।१।१०५॥
१९४	समानपूर्व–त् ॥६।३।७९॥
१५३	समानस्यधर्मादिषु ॥३।२।१४९॥
२९	समानाद्मोतः ॥१।४।४६॥
७	समानानां दीर्घः ॥१।२।१॥
२८	समानामर्थेनैकः शेषः ॥३।१।११८
२०७	समाया ईनः ॥६।४।१०९॥
२५१	समासान्तः ॥७।३।६९॥
१४०	समासेऽग्नेः स्तुतः ॥२।३।१६॥
२४	समासेऽसमस्तस्य ॥२।३।१३॥
१०७	समीपे ॥३।१।३५॥
३७५	समुदाङोयमेरग्रन्थे ॥३।३।९८॥
४२८	समुदोऽजः पशौ ॥५।३।३०॥
१९२	समुद्रान्नृनावोः ॥६।३।४८॥
२०३	समूहार्थात् समवेते ॥६।४।४६॥
११३	समेंऽशेऽर्धे नवा ॥३।१।५४॥
३६९	समोगमृ–शः ॥२।३।८४॥
३७३	समोगिरः ॥३।३।६६॥
९२	समोज्ञोऽ–वा ॥२।२।५१॥
४३०	समो मुष्टौ ॥५।३।५८॥
३९५	समो वा ॥५।१।४६॥
१७१	सम्राजः क्षत्रिये ॥६।१।१०१॥
१९	सम्राट् ॥१।३।१६॥
१४५	सरजसोप–वम् ॥७।३।९४॥
१२२	सरोऽनोम्नोः ॥७।३।११५॥
४२८	सर्तेः स्थिर–त्स्ये ॥५।३।१७॥
२७२	सल्यर्त्तेर्वा ॥३।४।६१॥
२१४	सर्वजनाण्ण्येनञौ ॥७।१।१९॥
१११	सर्वपश्चा–यः ॥३।१।८०॥
२१६	सर्वाण्णो वा ॥७।१।४३॥
४०८	सर्वात्सहश्च ॥५।१।१११॥
१२९	सर्वाद्योऽस्यादौ ॥३।२।६१॥
४८	सर्वादिविष्वग्–श्चौ ॥३।२।१२२॥
२२१	सर्वादेः प–ति ॥७।१।९४॥
९७	सर्वादेः सर्वाः ॥२।२।११९॥
३१	सर्वादेः स्मैस्मातौ ॥१।४।७॥
४२	सर्वादेर्डस् पूर्वाः ॥१।४।१८॥
२३३	सर्वादेरिन् ॥७।२।५९॥
२२१	सर्वान्नमत्ति ॥७।१।९८॥
१२२	सर्वांश–यात् ॥७।३।११८॥
८९	सर्वोभया–सा ॥२।२।३५॥
२००	सलातुरादीयण् ॥६।३।२१७॥
५	सविशेषण–क्यम् ॥१।१।२६॥
१८२	ससर्वपूर्वाल्लुप् ॥६।२।१२७॥
२८५	सस्तः सि ॥४।३।९२॥
२४३	सस्नौ प्रशस्ते ॥७।२।१७२॥
२६६	सस्मे ह्यस्तनीच ॥५।४।४०॥
१६	सस्य शषौ ॥१।३।६१॥
४२२	सस्त्रिचक्रिदधि–म्नि ॥५।२।३९॥
४१४	सहराजाभ्यां–धेः ॥५।१।१६७॥
२९३	सहलुभेच्छ–देः ॥४।४।४६॥
४९	सहसमः सध्रिसमि ॥३।२।१२३॥
१३०	सहस्तेन ॥३।१।२४॥
२०९	सहस्रशत–दण् ॥६।४।१३६॥
१३०	सहस्यसोऽन्यार्थे ॥३।२।१४३॥
१३५	सहात्तुल्ययोगे ॥७।३।१७८॥
२१८	सहायाद्वा ॥७।१।६२॥
९१	सहार्थे ॥२।२।४५॥
११९	साक्षादादिश्च्व्यर्थे ॥३।१।१४॥
२२८	साक्षाद्द्रष्टा ॥७।१।१९७॥
४३२	सातिहेतियूति–र्ति ॥५।३।९४॥
७६	सादेः ॥२।४।४९॥
२१५	सादेश्चातदः ॥७।१।२५॥
९१	साधकतमं करणम् ॥२।२।२४॥
१०१	साधुना ॥२।२।१०२॥
१९६	साधुपुष्यत्पच्यमाने ॥६।३।११७॥
४१३	साधौ ॥५।१।१५५॥
२५६	सामीप्येऽधो–रि ॥७।४।७९॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
१९०	सायंचिरंप्रा–यात् ॥६।३।८८॥
११३	सायाह्नादयः ॥३।१।५३॥
१७४	सार्वैक्ष्वा–यम् ॥७।४।३०॥
१७२	साल्वांशप्रत्यदिञ् ॥६।१।११७॥
१७७	सास्य पौर्णमासी ॥६।२।९८॥
४०१	साहिसातिवे–त् ॥५।१।५९॥
२३१	सिकताशर्करात् ॥७।२।३५॥
२७०	सिचि परस्मै–ति ॥४।३।४४॥
३३१	सिचोऽङ्गेः ॥४।४।८४॥
३५७	सिचो यङि ॥२।३।६०॥
२६४	सिजद्यतन्याम् ॥३।४।५३॥
३००	सिजाशिषावात्मने ॥४।३।३५॥
२६७	सिज्विदोऽभुवः ॥४।२।९२॥
१	सिद्धिः–त् ॥१।१।२॥
९१	सिद्धौ तृतीया ॥२।२।४३॥
२३०	सिध्मादि–भ्यः ॥७।२।२१॥
३४७	सिध्यतेरज्ञाने ॥४।२।११॥
१९५	सिन्धवपकरात्काणौ ॥६।३।१०१॥
२००	सिन्ध्वादेरञ् ॥६।३।२१६॥
११३	सिंहाद्यैः पूजायाम् ॥३।१।८९॥
२१५	सीतया संगते ॥७।१।२७॥
१२०	सुः पूजायाम् ॥३।१।४४॥
२३३	सुखादेः ॥७।२।६३॥
३६३	सुखादेरनुभवे ॥३।४।३४॥
४१०	सुगदुर्गमाधारे ॥५।१।१३२॥
३२४	सुगः स्यसनी ॥२।३।६२॥
४२१	सुग् द्विषार्हः–त्रे ॥५।२।२६॥
२३	सुचो वा ॥२।३।१०॥
१२७	सुज्वार्थे सं–ह्निः ॥३।१।१९॥
१८४	सुतंगमादेरिञ् ॥६।२।८५॥
१८४	सुपन्थ्यादेर्ञ्यः ॥६।२।८४॥
१३३	सुपूत्युत्सु णे ॥७।३।१४४॥
१३२	सुप्रातसुश्व–दम् ॥७।३।१२९॥
४१५	सुयजोर्ङ्वनिप् ॥५।१।१७२॥
१७१	सुयाम्नः सौवी–निञ् ॥६।१।१०३॥
४०४	सुराशीधोः पिबः ॥५।१।७५॥
२५२	सुसर्वार्धाद्राष्ट्रस्य ॥७।४।१५॥
१३४	सुसंख्यात् ॥७।३।१५०॥
२०३	सुस्नातादि–ति ॥६।४।४२॥
१३२	सुहरिततृण–त् ॥७।३।१४२॥
१३५	सुहृद्दुर्हृन्–त्रे ॥७।३।१५७॥
३११	सूतेः पञ्चम्याम् ॥४।३।१३॥
४०६	सूत्राद्धारणे ॥५।१।९३॥
४१६	सूयत्याद्योदितः ॥४।२।७०॥
७७	सूर्यागस्त्ययो–च ॥२।४।८९॥
७९	सूर्याद्देवतायां वा ॥२।४।६४॥
४२८	सृग्लहः प्रजनाक्षे ॥५।३।३१॥
४२५	सृघस्यदो मरक् ॥५।२।७३॥
३८२	सृजः श्राद्धे–तथा ॥३।४।८४॥
२६८	सृजिदृशिस्कृ–वः ॥४।४।७८॥
४२५	सृजीण्नशाट्वरप् ॥५।२।७७॥
११६	सेदूनानिदा ॥३।१।१०६॥
१३८	सेनाङ्गक्षुद्र–नाम् ॥३।१।१३४॥
१७१	सेनान्तका–च ॥६।१।१०२॥
२०३	सेनाया वा ॥६।४।४८॥
२००	सेर्निवासादस्य ॥६।३।२१३॥
१९६	सोदर्यसमानोदर्यौ ॥६।३।११२॥
२८६	सोधिवा ॥४।३।७२॥
४१४	सोमात्सुगः ॥५।१।१६३॥
२५	सोरुः ॥२।१।७२॥
३६०	सोवा लुक् च ॥३।४।२७॥
२०८	सोऽस्य ब्रह्म–तोः ॥६।४।११६॥
२११	सोऽस्य भृति–शम् ॥६।४।१६८॥
२२७	सोऽस्यमुख्यः ॥७।१।१९०॥
१५	सौनवेतौ ॥१।२।३८॥
१७१	सौयामायनि–वा ॥६।१।१०६॥
४४५	स्कन्दः स्यन्दः ॥४।३।३०॥
३३३	स्कभ्नः ॥२।३।५५॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२७१	स्कृच्छृतो–याम् ॥४।३।८॥
२६५	स्क्रसृवृभृ–याः ॥४।४।८१॥
३३३	स्तम्भूस्तुम्भू–च ॥३।४।७८॥
२६५	स्ताद्यशितो–रिट् ॥४।४।३२॥
२९३	स्तुस्वञ्जश्चा–वा ॥२।३।४९॥
२१९	स्तेनान्न लुक् च ॥७।१।६४॥
९७	स्तोकाल्प–णे ॥२।२।७९॥
२१२	स्तोमेडट् ॥६।४।१२६॥
५	स्त्यादिर्विभक्तिः ॥१।१।१९॥
४३	स्त्रियाः ॥२।१।५४॥
१४४	स्त्रियाः पुंसो–च ॥७।३।९६॥
४२	स्त्रियाङिता–म् ।१।४।२८॥
४३२	स्त्रियां क्तिः ॥५।३।९१॥
१३४	स्त्रियां नाम्नि ॥७।३।१५२॥
७१	स्त्रियां नृतो–ङीः ॥२।४।१॥
१६७	स्त्रियां लुप् ॥६।१।४६॥
४४	स्त्रियाम् ॥१।४।९३॥
१२४	स्त्रियाम् ॥३।२।६९॥
७५	स्त्रियामूधसोऽन् ॥७।३।१६९॥
४३	स्त्रीदूतः ॥१।४।२९॥
१४१	स्त्रीपुंवच्च ॥३।१।१२५॥
१६५	स्त्रीबहुष्वायनञ् ॥६।१।४८॥
१७७	स्थण्डिलात्–ती ॥६।२।१३९॥
४२१	स्थाग्लाम्लापचि–स्नुः ॥५।२।३१॥
४३२	स्थादिभ्यः ॥५।३।८२॥
१९६	स्थानान्तगो–लात् ॥६।३।११०॥
१०	स्थानीवावर्णविधौ ॥७।४।१०९॥
४०४	स्थापास्नात्रः कः ॥५।१।१४२॥
१९५	स्थामाजिना–प् ॥६।३।९३॥
२६९	स्थासेनिसेध–पि ॥२।३।४०॥
२५४	स्थूल दूर–नः ॥७।४।४२॥
४२६	स्थेसभास–रः ॥५।२।८१॥
२४६	स्नाताद्वेदसमाप्तौ ॥७।३।२२॥
३८२	स्नोः ॥४।४।५२॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२८	स्पर्धे ॥७।४।११९॥
२८४	स्पृशमृशकृश–वा ॥३।४।५४॥
२८०	स्पृशादि सृपो वा ॥४।४।११२॥
४१२	स्पृशोऽनुदकात् ॥५।१।१४९॥
९२	स्पृहेर्व्याप्यं वा ॥२।२।२६॥
३४८	स्फाय् स्फाव् ॥४।२।२२॥
४१८	स्फायः स्फीर्वा ॥४।१।९४॥
३७५	स्मिङः प्रयोक्तुः स्वार्थे ॥३।३।९१॥
९८	स्मृत्यर्थदयेशः ॥२।२।११॥
३३८	स्मृदृत्वरप्रथ–रः ॥४।१।६५॥
३७३	स्मृदृश ॥३।३।७२॥
२६३	स्मे च वर्त्तमाना ॥५।२।१६॥
३९०	स्मे पञ्चमी ॥५।४।३१॥
४२५	स्म्यजसहिंस–रः ॥५।२।७९॥
२९	स्यादावसंख्येयः ॥३।१।११९॥
२१७	स्यादेरिवे ॥७।१।५२॥
३९	स्यादौ वः ॥२।१।५७॥
५	स्यौजस–ङिः ॥१।१।१८॥
६३	स्रंस् ध्वंस्–दः ॥२।१।६८॥
२७६	स्वञ्जश्च ॥२।३।४५॥
३३०	स्वञ्जेर्नवा ॥४।३।२२॥
७३	स्वज्ञा जभ–कात् ॥२।४।१०८॥
८५	स्वतन्त्रः कर्ता ॥२।२।२॥
३०६	स्वपे यङ्के च ॥४।१।८०॥
३५१	स्वपोणावुः ॥४।१।६२॥
१०९	स्वयं सामी क्तेन ॥३।१।५८॥
३७८	स्वरग्रहदृश–वा ॥३।४।६९॥
३८२	स्वरदुहो वा ॥३।४।९०॥
१०	स्वरस्य परे–धौ ॥७।४।११०॥
३५१	स्वरहनगमोः–टि ॥४।१।१४॥
४५	स्वराच्छौ ॥१।४।६५॥
३११	स्वरात् ॥२।३।८५॥
२८	स्वरादयोऽ–यम् ॥१।१।३०॥
७८	स्वराद्युतो–रोः ॥२।४।३५॥

पृष्ठम् सूत्रम्

४१९ स्वरादुपसर्गात्–घः ॥४।४।९॥
२९१ स्वरादेर्द्वितीयः ॥४।१।४॥
२७२ स्वरादेस्तासु ॥४।४।३१॥
२९३ स्वरेऽतः ॥४।३।७५॥
२२ स्वरेभ्यः ॥१।३।३०॥
१२ स्वरे वा ॥१।३।२४॥
१३ स्वरे वाऽनक्षे ॥१।२।२९॥
२०८ स्वर्गस्वस्ति–पौ ॥६।४।१२३॥
१४९ स्वसृपत्योर्वा ॥३।२।३८॥
१२९ स्वाङ्गात्–नि ॥३।२।५६॥
८० स्वाङ्गादेरकृत–हेः ॥२।४।४६॥
२२९ स्वाङ्गाद्विवृद्धान्ते ॥७।२।१०॥
२२६ स्वाङ्गेषु सक्ते ॥७।१।१८०॥
३२३ स्वादेः श्नुः ॥३।४।७५॥
४३७ स्वाद्वर्थाद्दीर्घात् ॥५।४।५३॥
२३२ स्वान्मिन्नीशे ॥७।२।४९॥
१५५ स्वामि चिह्न–र्णे ॥३।२।८४॥
३९३ स्वामिवैश्येऽर्यः ॥५।१।३३॥
१०२ स्वामीश्वरा–स्तैः ॥२।२।९८॥
१०४ स्वाम्येऽधिः ॥३।१।१३॥
२८८ स्वार्थे ॥४।४।६०॥
१०४ स्वेशेऽधिना ॥२।२।१०४॥
९ स्वैर–ण्याम् ॥१।२।१५॥
२० स्सटि समः ॥१।३।१२॥

ह

४०२ हः कालव्रीह्योः ॥५।१।६८॥
३९४ हत्याभूयं भावे ॥५।१।३६॥
३०९ हनः ॥२।३।८२॥
३६९ हनः सिच् ॥४।३।३८॥
२७१ हनृतः स्यस्य ॥४।४।४९॥
३५६ हनो घ्नीर्वधे ॥४।३।९९॥
४१४ हनो णिन् ॥५।१।१६०॥
४२९ हनोऽन्तर्घना–देशे ॥५।३।३४॥
३१० हनो वध आ–औ ॥४।४।२१॥

पृष्ठम् सूत्रम्

५८ हनो ह्नो घ्नः ॥२।१।११२॥
२०२ हरत्युत्सङ्गादेः ॥६।४।२३॥
१६५ हरितादेरञः ॥६।१।५५॥
४२६ हलक्रोडास्ये पुवः ॥५।२।८९॥
२१३ हलसीरादिकण् ॥७।१।६॥
२१५ हलस्य कर्षे ॥७।१।२६॥
३१४ हवः शिति ॥४।१।१२॥
२१५ हविरन्न–वा ॥७।१।२९॥
१२४ हविष्यष्टनः कपाले ॥३।२।७३॥
३८३ हशश्वद्युगान्तः–च ॥५।२।१३॥
२९३ हशिटोना–सक् ॥३।४।५५॥
२३४ हस्तदन्त–तौ ॥७।२।६८॥
४३२ हस्तप्राप्ये चेरस्तेये ॥५।३।७८॥
२२४ हस्तिपुरुषाद्वाण् ॥७।१।१४१॥
४०५ हस्तिबाहुकपा–क्तौ ॥५।१।८६॥
३१४ हाकः ॥४।२।१००॥
४३५ हाको हिः क्त्वि ॥४।४।१४॥
२८७ हान्तस्थाञ् ञीड्भ्यां वा २।१।८१
२१९ हायनान्तात् ॥७।१।६८॥
१७५ हितनाम्नो वा ॥७।४।६०॥
९४ हितसुखाभ्याम् ॥२।२।६५॥
११० हितादिभिः ॥३।१।७१॥
१५० हिमहतिकाषिये पद् ॥३।२।९६॥
२२१ हिमादेलुः सहे ॥७।१।९०॥
२३२ हीनात्स्वाङ्गादः ॥७।२।४५॥
३०३ हुधुटो हेर्धिः ॥४।२।८३॥
८८ हृक्रोर्नवा ॥२।२।८॥
३६७ हृगो गतताच्छील्ये ॥३।३।३८॥
४०६ हृगो वयोऽनुद्यमे ॥५।१।९५॥
१३४ हृदस्य–ण्ये ॥३।२।९४॥
२५२ हृद्भगसिन्धोः ॥७।४।२५॥
२१४ हृद्य पद्य तुल्य–स्यम् ॥७।१।११॥
९१ हेतु कर्तृ करणे–णे ॥२।२।४४॥
४०७ हेतुताच्छील्या–त ॥५।१।१०३॥

पृष्ठम्	सूत्रम्
२१०	हेतौसं–ते ॥६।४।१५३॥
९७	हेत्वर्थैस्तृ–घाः ॥२।२।११८॥
१९५	हेमन्ताद्वातलुक्च ॥६।३।९१॥
१८७	हेमादिभ्योऽञ् ॥६।२।४५॥
१८६	हेमार्थान्माने ॥६।२।४२॥
१४	हेहैष्वेषामेव ॥७।४।१००॥
२४२	होत्राया ईयः ॥७।२।१६३॥
६४	होधुट्पदान्ते ॥२।१।८२॥
३१६	हौवः ॥४।१।३१॥
२६८	ह्रस्वः ॥४।१।३९॥
३५	ह्रस्वस्य गुणः ॥१।४।४१॥
३९४	ह्रस्वस्य तः पित्कृति ॥४।४।११३॥
२०	ह्रस्वान्ङणनोद्वे ॥१।३।२७॥
१९०	ह्रस्वाघ्नाघ्नस्ति ॥२।३।४॥
३०	ह्रस्वापश्च ॥१।४।३२॥
२४८	ह्रस्वे ॥७।३।४६॥
१४	ह्रस्वोऽपदे वा ॥१।२।२२॥
२५९	ह्यस्तनी–महि ॥३।३।९॥
१८७	ह्योगोदोहादी–स्य ॥६।२।५५॥
२९८	ह्वः स्पर्धे ॥३।३।५६॥
२९८	ह्वालिप् सिचः ॥३।४।६२॥
३०४	ह्रिणोरप्विति व्यौ ॥४।३।१५॥